

दृष्यं वचो मम परं निष्ठुणं विभान्य
भावावबोधविरहितो न हुनोति दोषः ॥

(गा०) समस्तैरकारोकारमकारैः सन्धिवशेन प्रणयभावमापद्वन्नि-
रव्ययतया लुप्तचतुर्थीकैः प्रत्येकशक्त्योपस्थापितस्य वासुदेवादिप्रप-
स्याभेदेन परमात्मनो विशेषणत्वमत्राभिहितम् । अत्र च जगत्पा-
लवादिकर्तृत्वं नाकारादिपदार्थतावच्छेदकम् । उद्देश्यतावच्छेदकस्य
परमपदार्थोत्कर्षस्यापि तद्रूपतयाऽन्वयानुपपत्तेः (१) अपि तु विप्रह-
विशेषदत्वमेव औपदार्थस्य परमात्मन एकत्वेऽपि पदार्थतावच्छेद-
कानां नाशयणादिशरीराणां भेदो द्वन्द्वस्य साधुतामुपपादयति । य-
द्यपि जातिविशेषाद्यच्छिन्नशरीराणां स्वनिष्ठचेष्टानुकूलप्रपन्नवत्स्व-
रूपपरम्परासम्बन्धेन (२) प्रवृत्तिनिमित्ततापेक्षया धर्मान्तराविशेषितानां
शरीरानिष्ठजातिविशेषाणामेव समवायेन तथात्वमुचितं तथापि सर्व-
वेत्ति विष्णुरित्यादिप्रामाणिकप्रयोगानुरोधेन विष्ण्वादिपदस्यात्मनि
शब्देर्निष्ठलक्षणाया वा आवश्यकत्वात् तत्पर्यायस्याकारादेरपि शरी-
रविशेषाद्यच्छिन्नात्मपरता युज्यत एव । न तूक्तस्थले शरीरपरत्वे
योग्यता कपिश्चिद्विर्वहति शरीरस्य समवायेन ज्ञानाश्रयत्वविरहात्
इदवरबुद्धेर्वाप्यवृत्तितयावच्छेदकत्वस्याख्यातार्थतास्वीकारेऽप्यप्र-
तीकारात् । स्वसमानाधिकरणप्रयत्नासाधारणकारणकचेष्टाश्रयता-
देवस्याताप्यत्वे गौरवात् (३) । शरीरविशेषा एव प्रणवाद्याः तेषाञ्च
निपातार्थतया भेदान्वय एव परमात्मनीति तु न साधु धोमित्यस्याद्र-
व्यपरतायामेव चादयोऽस्तत्त्व इत्यादिना निपातत्वसम्भवात् । अनि

(१) पटो पट इति वचनं शब्दबोधपरत्वात् तद्वर्गवद्विभक्तिरसम्बन्धवद्विभक्तिकारता
विभक्तिरीष्टेयत्वात् तद्वचनसम्बन्धेन शब्दबुद्धौ तद्वर्गवद्विभक्तिरसम्बन्धवद्विभक्तिकारता
शब्दबोधपरत्वात् इति अत्र ।

(२) अत्र साधुद्वयवचनसम्बन्धेनैव नो स्वविशेषादुक्तमपलक्ष्यतायैतन्निवेश-
कियर्थे भवेत् । ईश्वरपदस्य कर्मणः प्रत्ययानुक्त्या साधुद्वयवचनसम्बन्धेन घटादि-
वत्त्वमपि विविधमन्तरात्तद्विभक्तिरिति स्यात् । अत्रियत्वेकतदुद्देशेन । स्वविशेषादुक्त-
साधुद्वयवचनसम्बन्धेनैव नो स्वविशेषादुक्तमपलक्ष्यतायैतन्निवेश-
कियर्थे भवेत् ।

(३) निपातत्वस्य कर्मणः वचने साधुद्वयवचनस्य सर्वविशेषादनवगमनविकारवचन-
साधुद्वयवचनसम्बन्धेनैव नो स्वविशेषादुक्तमपलक्ष्यतायैतन्निवेश-
कियर्थे भवेत् ।

पातत्वेऽव्ययत्वमेव कुत इति चेत् स्वराद्यन्तर्गतत्वोपगमात् विगृही-
तस्याकारादेरनव्ययत्वेऽपि समस्तस्य तथात्वं कल्प्यते बाधकवि-
रहात् । ईश्वरस्य सर्गादिकर्तृत्वे प्रह्लादीनां तथात्वबोधकानामाग-
मानामपि प्रामाण्यामित्येतत्सूचावितुं तस्य प्रह्लाद्यभेदाभिधानमिति
न तद्वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् । वस्तुतस्तु शरीरविशेषानवच्छिन्न एव भग-
वत्योमितिपदस्य रुढिः । ओं तत्सादितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत
इति समस्तं व्यस्तं त्वां शरणं गृणात्योमितिपदमित्यादिबहुतरत-
त्साधकसत्त्वात् । रुढेश्चावच्छेदकं जगत्कर्तृत्वमेव । एवं च (१) ओमि-
त्वेव विशेष्यपदं तदन्यानि च चतुर्थ्यन्तपदानि सैर्वाप्येव विशेष-
णपराणि । नमःपदं स्थापकर्षबोधकप्रयोक्तृव्यापारार्थकं तदेक-
देशीभूतापकर्षान्वयि अवधित्वमवधिमत्त्वं वा नमःस्वस्तीत्यादि-
सूत्रानुशिष्टचतुर्थ्यर्थः क्रियान्विततादृशार्थविवक्षायामेवापादानप-
ञ्चमीप्रसक्त्या नमः पदार्थघटकापकर्षान्विततादृशार्थविवक्षायां शेषप-
ष्ठयेव प्रसज्यत इति सर्वा ह्युपपदविभक्तयः पष्ठपवादिका इति न
विद्व्यते । वस्तुतस्तु (२) स्यावधिकोत्कर्षवत्तया श्रापनं नमस्कारः
तदेकदेशज्ञानान्वयि विषयत्वं विषयित्वं वा चतुर्थ्यर्थः । गुरुं प्रण-
मतीत्यादौ तादृशज्ञानविषयतया गुरुप्रभृतेः कर्मत्वेऽपि प्रकृते
ज्ञानस्य धात्वनुपस्थाप्यतया न भगवतः कर्मता । नारा-
यणं नमस्कृत्येत्यादौ नारायणादेः कर्मत्वं प्रयत्नेनोपपादनीयम् (३) ।
नमस्करोति प्रणमतीत्यादौ सममिव्याहतस्य कर्तुरेव स्वाव-
धिकोत्कर्षबोधको व्यापारः प्रतीयते न तूच्चारयितुरेव प्रकृते च
केवलाश्रमःपदात् प्रयोक्तुरेव तादृशव्यापारः प्रतीयत इति स्याव-
धिकोत्कर्षवत्तया भगवज्ज्ञानानुकूलो मर्षीयो व्यापार इत्याकारकः
शब्दबोधः । विष्टम्भेति । विष्टम्भो घृतिः सा च पतनविरोधि-
व्यापारः स च ईश्वरप्रयत्न ईश्वरसंयोगो वा । यया विहायसि
आम्यतां विद्वद्भूमादीनां शरीरधारकप्रयत्नाधिष्ठानाश्च पतनं तथा

(१) यत्र ऋपद वैयर्थिकपदं च वर्तते तत्र ऋपदमेव विशेष्यबोधक भवतीत्याशयः ।

(२) गुरुं प्रणमतीत्यादौ गुरोर्धात्वर्थतावच्छेदकवत्त्वविहात् द्वितीयानुपपत्तिरिति भावः वस्तु-
तस्त्विति ।

(३) नारायणं नमस्कृत्येत्यत्र नमःपद तात्पर्यमात्रक भूयतिरेव तद्व्यङ्ग्यपारोऽर्थ इत्येव
स्वीकार्यमिति ।

मूलादिलोकानां शुद्धतराणामपि प्रयत्नचर्चादपरसंयोगादेव न पतन-
मिति निरुक्तधृतिरुक्तत्वं भगवतोऽव्याहतमेव । पतनचिरोधित्व
पतनानुत्पादप्रयोजकत्वं एव च चात्वर्यनावच्छेदरूपतनानुत्पाद-
वक्तव्या मृतानां कर्मता मुख व्यादाय स्त्रपितोत्यत्रैव समानकार्त्तान-
त्वमेव क्त्वाप्रत्ययायं न तत्सरकार्त्तानत्व । भगवतो मूत्रधारकत्वम्
उत्तमं पुरुषस्त्वन्यः परमात्मे युदाहन । यो लोकत्रयमाविश्य नि-
मत्यन्यथ इदं इत्युपनिषदोऽपि प्रमापयन्ति । अखण्डेति । अत्र
नित्यसुखज्ञानवत्ते इति नित्यसुखज्ञानात्मकायति वा व्याप्यान वेदा-
न्तिकानामेव श्रोमते न तु नैयायिकाणां तैर्नित्यसुखस्यात्मनि ज्ञान-
सुखमिदस्य चानभ्युपगमादतस्तन्मते अखण्डो दुःखासम्भिन्न-
ज्ञानन्दो यस्मात् सौख्यण्डानन्द एव मूत्र उपासनारूपो बोधो
पश्येन्येव व्याख्येयम् । अथवा अन्यत्रा नित्यसुखाभिन्यक्तिमुक्ति-
पितिमद्वैतस्य परिष्कृतत्वात्तदरलम्ब्यैतदभिहितं तथा चाख-
ण्डस्य नित्यस्यानन्दस्य बोधः माज्ञात्कारो यस्मादिति न्युत्पत्त्या
भगवत उपासनाविषयतया मुक्तिप्रयाजकत्वमेवाखण्डेत्यादिना
श्रुतिपादितम् । पूर्णाय नृनाय तृप्तिश्च स्वीयसुखेच्छावदन्यत्पमिति १)
हुमुनाञ्जलिप्रकाशे भगवतोऽङ्गदृक्क्यास्यानामसरे धर्ममानोपा-
ध्यायैतमिहितम् । परमेति । परमत्त्वमुत्कर्षं स चात्मान्तत्वाधिक-
सर्वविषयकनित्यज्ञानादिमत्त्वमेव इदं इत्येव चार्थत एव तस्यात्मत्व-
त्वात्मेति आत्मपदमभिन्याहारेणैवोक्तं परत्तात्त्वम इति न तद्वै-
षम्यम् । वस्तुतस्तु आत्मपदं ज्ञानावच्छिन्नस्य वाचकं न तु सुखा-
दिममगाधिकारणतावच्छेदकमूनद्रव्यत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छि-
न्नस्य सुखादिसमगाधिकारणतारहितस्येश्वरस्य तादृशजातिमत्त्वे
मानाभावात् सुखत्वावच्छिन्नं प्रत्यान्मत्त्वेन हेतुताया अनभ्युपगमे-
ऽपि धर्मादिनिरेहणानामनि सुखाद्युत्पादासम्भवेन तादृशज्ञानात्रैव
युनेदुल्लेखवाच्य । एव च यथा परममुन्दर इत्यादी पदार्थतावच्छे-
दकमाम्नादिसिद्धे उक्तं परमपदेन प्रत्याप्यत तयात्रापि आत्मप-
दार्थतावच्छेदकज्ञाननिष्ठ सर्वविषयकत्वादिरूप उक्तंस्तत्पदेन बो-
ध्यत इति । एव च भगवत उक्तप्रातिपादकत्वेन स्तुतिरूपतया
अथमापि इत्येवोक्तं मङ्गलरूप इतिष्येयम् ॥

नन्वेकानन्तरमपराभिधाने सङ्गतिसत्त्वमपेक्षितं न तु तत्प्रदर्शनं तथा च प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिना कार्यत्वरूपसङ्गतिप्रदर्शनमफलं न च प्रत्यक्षानन्तरमनुमानं निरूप्यत इत्यभिधाने तत्पूर्वमेव किमेतन्न निरूपितमित्याकाङ्क्षोदयाभिरूपणपूर्वापर्यनियामकस्य प्रत्यक्षानुमानयोरुपजीव्योपजीवकभावस्य प्रदर्शनमावश्यकमिति वाच्यं निरूप्ययोरुपजीव्योपजीवकभावस्य निरूपणक्रमनियामकतायाः स्वयं दूषणायतया स्वमते क्रमनियामकाकाङ्क्षया तदभिधानासङ्गतेरित्याशङ्कां परिजिह्वीर्षुः सङ्गतिप्रदर्शनस्य प्रत्यक्षानुमानग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तिप्रयोजनकत्वं निरूपणप्रतिज्ञाया निष्फलत्वशङ्कानिराचिकीर्षया तस्याः शिष्यावधानफलकत्वं च दर्शयति पूर्वापरेति ॥

(दी०) पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्याणामवधानाय च सङ्गतिं प्रदर्शयन्ननुमाननिरूपणं प्रतिजानीते प्रत्यक्षवित्यादि ।

(चि०) प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रत्यक्षानन्तरं बहुवादिसम्मतत्वादुपमानात् प्रागनुमानं निरूप्यते ।

(गा०) एकवाक्यत्वं साकाङ्क्षत्वे सति एकार्थप्रतिपत्तिपरत्वं तथा च जमिनिभूतम् अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति । एकार्थप्रतिपादकयोर्घटोस्तिकलशोस्तीत्यादिवाक्ययोरैकवाक्यतावारणाय साकाङ्क्षत्वनिवेशः तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वतन्निवर्तनीयाकाङ्क्षोत्थापकत्वान्यतरवत्त्वं तत्साकाङ्क्षत्वं प्रकृते च प्रत्यक्षग्रन्थोत्थाप्यायाः किमस्योपजीवकमित्याकारिकाया उपजीवकज्ञानविषयिण्या आकाङ्क्षाया विषयसिद्धिसम्पादनेन निवर्तकत्वमनुमानग्रन्थस्येति निरुक्ततत्साकाङ्क्षतानिर्वाहः भूतलं घटवदित्युक्ते को घट इत्याकाङ्क्षया प्रयुक्तस्य कम्बुग्रीवादिमानित्युत्तरस्य तदेकवाक्यतावारणायार्थैक्यनिवेशः यद्यपि तादृशवाक्ययोरपि यं कं चिदर्थमादायार्थैक्यमस्ति तथापि परस्परसहकारेण विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वं दलद्वयार्थः प्रकृते च प्रत्यक्षपरिच्छेदानुमानपरिच्छेदयोर्मिलित्वा विशिष्टैकार्थविषयकशब्दयोर्धाजनकत्वेऽपि चत्वारि प्रमाणानीत्यप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दिननिश्चयं प्रति परिच्छेदचतुष्टयस्यैव कथञ्चिदुपयोगितया तादृशप्रतिपत्तिप्रयोजकत्वमिप्रायविषयत्वरूपमर्थैक्यं निरायाधमे-

च । एतादृशैकवाक्यताघटकसाकाङ्क्षताज्ञानं सङ्कतिज्ञानादभवति
 यद्यदर्थसङ्कतार्थकं भवति तत्तत्साकाङ्क्षमितिष्योतेः सङ्कतिज्ञा-
 नस्य साकाङ्क्षत्वानुमितिसामग्रीघटकत्वात् प्रत्यक्षोपजीवकमि-
 त्यनभिधाय उपजीवकत्वादिति पञ्चम्यन्ताभिधानमुपजीवकत्वस्य
 सङ्कतित्वलाभाय प्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपपरम्परया
 प्रयोजकत्वस्य हेतुपञ्चम्यर्थतया प्रत्यक्षानन्तरानुमानाभिधानप्रयोज-
 कजिज्ञासाजनकज्ञानविषयन्वरूपानुमानसङ्कतित्वस्य लाभात् । वस्तु-
 तां दर्शितपञ्चम्यर्थस्य जिज्ञासाघटितत्वात्साकाङ्क्षतालाभायैव पञ्च-
 म्यभिधानम् यत एव सङ्कतित्वेन सङ्कतेरेकवाक्यताव्याप्यत्वे उपजीव-
 कत्वत्वरूपतद्वयान्तररूपेणापि तद्व्याप्यताया आवश्यकत्वात् सङ्कति-
 त्वज्ञानं विनाप्येकवाक्यताप्रतिपत्तिसम्भवात्सङ्कतित्वलाभाय पञ्च-
 म्यन्ताभिधानमनर्थकमित्यपि निरस्तं न च पञ्चम्यर्थान्वयबलात्प्रत्य-
 क्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यजिज्ञासाया अनुमानाभिधानप्रयोजकताला-
 भेपि जिज्ञासायां प्रत्यक्षग्रन्थोत्थाप्यत्वस्यानुमानग्रन्थनिवर्तनीय-
 त्वस्य चालामाधिरुक्साकाङ्क्षत्वलामो न सम्भवत्येवेतिवाच्यं जि-
 ज्ञासायां प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यत्वलाभे तादृशज्ञानप्रयोजकी-
 यूनप्रत्यक्षग्रन्थप्रयोज्यत्वस्यानुमानाभिधानप्रयोजकत्वलाभे अनुमा-
 नप्रतिपादकग्रन्थनिवर्तयत्वस्य चार्थतो लाभात् । अनुमानग्रन्थे
 प्रत्यक्षग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तिश्च उभयोरेकग्रन्थान्तर्गतत्वज्ञानस-
 म्पादनेन समस्तचिन्तामणिग्रन्थब्रानाधीनप्रत्यक्षादिचतुष्टयधर्मिक-
 प्रमाणेतरमेदपरिच्छेदेरूपफलविशेषेच्छायतोऽधीतप्रत्यक्षपरिच्छेद-
 स्य शिष्यस्य तादृशफलोपयोग्यनुमानपरिच्छेदाभ्युदयनप्रवृत्तावुपयु-
 ज्यते । केचिन्नु एकवाक्यत्वं निःश्रेयसरूपैकफलप्रयोजकत्वं तत्प्रतिप-
 सिद्यानुमानग्रन्थज्ञानधर्मिकनिःश्रेयसरूपेष्टसाधनताज्ञानरूपा शिष्य-
 प्रवृत्तावुपयुज्यते जायते च सा सङ्कतिमदर्थप्रतिपादकत्वरूपहेतुम-
 ताज्ञानजनकात्सङ्कतिप्रदर्शनादिति व्याकुर्वन्ति । तदसत् उक्तहेतो-
 र्नादृशैकवाक्यताशून्यनिःश्रेयसानुपयोगिशाल्यसाधारणतया व्य-
 मिचारित्वात् । निःश्रेयसत्वं परित्यज्य फलत्वरूपेण फलप्रवेशे
 फलस्योत्कटेच्छाप्रयोजकरूपविशेषाज्ञानात्प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपयोगिता-
 पत्तेः एकफलकत्वस्य एकवाक्यतापदार्थताविरहाच्च । शिष्याणा-
 मिति यद्यपानमनुमाननिरूपणात्मकस्य तत्र व्याप्तिविशिष्टत्वादि-

प्रकृतशब्दस्य विशिष्य शुश्रूषा । अनुमाननिरूपणत्वेन सामान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकज्ञानविषयत्वावगतावपि विशिष्य तच्छ्रवणे बुभुत्सितार्थप्रतिपादकत्वाग्रहाद्विशिष्य तच्छ्रुश्रूपा न सम्भवतीति अनुमानमिदानीं निरूप्यत इति प्रतिज्ञाय तदभिधाने च विशिष्य प्रकृतनिरूपणे ऽनुमानविषयकत्वग्रहेण बुभुत्सितप्रमाणतत्त्वप्रतिपादकता प्रकृतशब्दश्रवणे विशिष्य गृह्यत इति तादृशशुश्रूषारूपावधानं निर्वहतीति तत्फलकत्वं प्रतिज्ञायाः । तादृशावधानं च विशिष्य तच्छ्रवणे शिष्यप्रवृत्तावुपयुज्यते विरोधिन्याश्चाक्षुषादिसामान्या विघटनेन शब्दश्रवण एव वा । न च सङ्कतिप्रदर्शनानुमाननिरूपणप्रतिज्ञयोः प्रत्येकमुक्तप्रयोजनद्वयान्वये चकारासङ्कतिरिति वाच्यं प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिसमुदितवाक्यस्यैव प्रतिजानीत इति प्रतिज्ञापदेन विवक्षितत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्षवित्यादीतिक्रियाविशेषणान्वयायोगादेकपदार्थे एव तदुभयान्वयेन तत्सङ्कतेः एकदेशस्य एकवाक्यताप्रतिपत्त्यादिफलकत्वेनापि समुदाये तत्फलकत्वाबाधात् सङ्कतिमिश्रांशप्रतिपादनद्वारा नैकवाक्यताप्रतिपादकत्वमुक्तप्रतिज्ञावाक्यस्य किन्तु सङ्कत्यंशप्रतिपादनद्वारेति तस्य सङ्कतिप्रदर्शनरूपताप्रतिपत्तये सङ्कतिप्रदर्शयन्नित्यभिहितं धातुसम्यङ्गे प्रत्यया इत्यनेन समभिव्याहृतक्रियासमानकालीनतायामनुशिष्टशतृपदात्सङ्कतिप्रदर्शनप्रतिज्ञयोरेककालीनत्यलाभेनार्थतस्तदभेदप्रतीतिः । प्रतिजानीत इति अन्यवाहितोत्तरकालकर्तव्यतया बोधयतीत्यर्थः लट्प्रत्ययस्यात्र वर्तमानसामीप्यार्थकत्वादिति भावः ॥

प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति पञ्चम्या ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वपरताभिमानेन निरूपणक्रमनियामकाकाङ्क्षया उपजीव्योपजीवकमाद्यप्रदर्शनमिति साम्प्रदायिका घर्णयन्ति तन्मतमेव प्रथमतोऽनुवर्तमानः फलीभूतप्रत्यक्षानुमितिप्रमयोः प्रत्यक्षानुमानप्रमाणयोश्च कार्यकारणभावस्य प्रमातृत्करणनिरूपणक्रमनियामकतामाह अत्रेति ।

(दी०) अत्रोपजीव्योपजीवकभावः फलतः स्वरूपतश्च प्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वेऽपि न सर्वा प्रत्यक्षमितिस्तथा अनुमितयस्तु सर्वाः साक्षात्परम्परया वा व्याख्यादिप्रत्यक्षोपजीविकाः पुरस्कृतव्यायमुपजीवकतोत्कर्षः ।

(गा०) यत्र प्रत्यक्षानुमानप्रत्यक्षौर्वापर्ये इत्यर्थः नियामक इति शेषः नियामकत्वमेव वा सप्तम्यर्थः । फलतः फलयोः प्रत्यक्षप्रमानुमिति-प्रमयोपेतिश्चात्र । स्वरूपतः स्वरूपयोः प्रत्यक्षप्रमाणानुमानप्रमाण-योपेतिश्चात्र । अत्रानयोः प्रत्यक्षानुमानयोरित्यर्थः फलतः फलघ-टितपरम्परासम्बन्धेन स्वरूपतः साक्षात्सम्बन्धेन वर्तते इति शेषः तथा चोभयथैव स निरूपणक्रमनियामक इति भाव इति केचित् । अत्रेतिदपदं प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रन्थपरं सप्तम्यर्थः प्रति पाद्यन्त्र तथा च फलयोः प्रमाणयोश्च उपजीव्योपजीवकत्वायः क्रम-नियामकतया एतद्वन्धप्रतिपाद्य इत्यर्थः उपजीव्यत्यस्य शब्दतः साक्षादलाभेऽपि उपजीवकत्वानिरूपकत्वेनार्थतस्तद्व्याप्ताय विरोध इत्यपरे । ननु प्रत्यक्षानुमित्योरुपजीव्योपजीवकत्वावस्य तन्निरूपण-पौर्वापर्यनियामकता तदैव सम्भवति यद्युपजीवकत्वमानन्तर्यामि-धानव्याप्यमवेत् व्याप्तिश्च यत्प्रत्यक्षोपजीवकं भवति तत्प्रत्यक्ष-निरूपणान्यवहितोत्तरनिरूपणविषय इति विशेषतो यद्युपजीवकं भवति तत्तन्निरूपणान्यवहितोत्तरनिरूपणविषय इति सामान्यतो वा प्राप्ता उभयत्र ग्रन्थज्ञानन्तरमनिरूपिते तदुपजीवक्यदायान्तरे व्य-भिचारः तद्व्यवहितोत्तरनिरूपणविषयत्वे सतीति विशेषण हेतौ निरुद्ध तादृशव्यभिचाररूपेऽपि प्रथमे दृष्टान्ताभावे व्यतिरोक्ते-दृष्टान्तः सुलभ इति चेत् तदाऽनुमानत्वमेव ग्रन्थनिरूपणानन्त-रनिरूपणनियामकं त्रिभोच्यते अप्रयोजकत्वशङ्का पुनस्तुल्यैवेति द्विर्नाय एव पक्ष आदरणीयः सशायि अनुमिन्पुपजीवकतदनुव्यव-सायतदान्मवोपनयादिजन्योपनीतप्रत्यक्षादेस्तन्निरूपणान्यवहितोत्त-रमनिरूपणेन व्यभिचारो दुर्गार इति शङ्का निराचिरीषुं प्रत्यक्षप्र-मानिष्ठानुमिन्पुपजीवकतातो अनुमितिनिष्ठप्रत्यक्षोपजीवकताप्राप्ता-नन्तर्यामिधानव्याप्यतावच्छेदक विशेषमाह प्रत्यक्षफलस्येति । तथा अनुमिन्पुपजीविका अनुमिनवस्ति । तादृशानुमितिकारणज्ञानम-नुमिन्नादिरूपमेव तथा साक्षात्प्रत्यक्षोपजीवकत्वासम्भवात्परम्परया-येति । तथा चोपजीवकत्वमत्र जगज्जन्यादिव्यावृत्त कार्यत्वरूप न त्रिषक्षितमपि तु तत्साधारण प्रयोजकत्वमवेति न शेषः अथ निरू-पाविषयतावच्छेदकप्रमायिभाजकप्रमायच्छिन्नप्रत्यक्षोपजीवकता-निष्ठ उत्कर्षं पुरस्कृत्य आनन्तर्यामिधानप्रयोजकतया आहत इत्य-

र्थः त्वर्थेन चकारेणाविभाजकावान्तरधर्मावच्छिन्नत्वस्य पुरस्कृतत्वं व्यवच्छिन्नं तथा च प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षे नानुमित्युपजीयकत्वमस्तीति प्रत्यक्षं प्रागेव निरूपितं तथाविधानुमितित्वावच्छेदेन धानुमितौ प्रत्यक्षोपजीयकत्वमस्तीति सा पश्चान्निरूपितेति भावः ॥

प्रत्यक्षेऽपि निरूप्यतावच्छेदकफलविभाजकधर्मावच्छेदेनादृष्टद्वाराऽनुमितिप्रयोज्यत्वमस्तीत्याशङ्कते यद्यपीति ।

(दी०) यद्यपि सकलमेव प्रत्यक्षफलमुपजीवत्यदृष्टजननीं समयमत्कर्तव्यतादि(१)परिच्छेदिकामनुमितिम् ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न फलं तथापि दृष्टद्वारकमिह तथात्वमादरणीयम् इतरस्याविनिगम्यत्वात् । सर्वं चानुमितिकरणमिन्द्रियापेक्षोत्पत्तिकम् । अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्करणतानिर्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणातच्चात् । सर्वं पुनरिन्द्रियं नानुमानाधीनजन्म मनःश्रवणयोरजन्यत्वात् । दृष्टद्वारा वा तथात्वमादरणीयम् । न चोत्पत्तिमदपीन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते ॥

(गा०) यदृष्टजननीं स्वजनकादृष्टप्रयोजिकां समयः पदसङ्केतः मत्कर्तव्यता स्वकृतिसाध्यता तत्परिच्छेदिकां तद्विषयिणीं शब्दाधीनायामदृष्टजनकयागादिगोचरप्रवृत्तौ प्रवृत्तिरवधारकाधीनयाक्यायैषोषोऽपेक्षितः तत्र च इदं पदमग्राह्यं शक्तं(२) शक्तिभ्रमाजन्यलक्षणाप्रहाज्यैतद्विषयकशब्दयोधजनकत्वमिदित्यनुमानार्थानशक्तिप्रक्षोऽपेक्षितः अन्यत्र(३) च इदं मत्कर्तव्यं मत्कर्तृत्वं विनाऽनुत्पद्यमानत्वे सति मद्विषयाधनव्यादित्यनुमानार्थानशक्तिसाध्यताधीनपेक्षितेति प्रवृत्तिद्वाराऽदृष्टप्रयोजिकाऽनुमितिर्जन्यमात्रं प्रत्येयप्रयोजिका यदृष्टस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वादिति भावः । नन्येषमपि प्रमाविभाजकप्रत्यक्षव्याधयस्य भगवन्प्रत्यक्षस्य निन्यतयाऽनुमित्यनुपजीयकत्वान्निरूप्यतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन प्रत्यक्षे नानु-

(१) अदृष्टेन कर्तव्यत्वम् इति ।

(२) कार्येण कर्तव्यत्वम् इति ।

अदृष्टेन कर्तव्यत्वम् इति ।

(३) अदृष्टेन कर्तव्यत्वम् इति ।

मित्युपजीवकत्वसम्भय इत्यत आह ईदमेति । न फलमिति तथा
 च तत्साधारणप्रत्यक्षत्वं न फलविभाजकमतिप्रसक्तत्वादपि
 नु तद्यावत्तु ज्ञान्यप्रत्यक्षत्वमेव तदेव च निरूप्यतायच्छेदक तदव-
 ष्टेदेन चादृष्टद्वारा अनुमित्युपजीवकत्वमक्षतमेवेति भावः (१) । दृ-
 ष्टद्वारक दृष्टमात्रद्वारक अदृष्टद्वारकमिति यावत् तेन दृष्टस्य
 यागादेरनुमितिद्वारक्येऽपि न क्षति अदृष्टद्वारकत्व च स्वजनका
 दृष्टजनकानिरूपितस्य स्य हेतुमत्तया ऽभिमत तथात्वमुपजीवकत्वम्
 इह आनन्तर्याभिधाने आदरणीय नियामकतया स्वीकरणीय तथा
 च (२) यत्स्वजनकादृष्टाजनकयान्निरूपितनिरूपणारिषयतायच्छेदक-
 प्रमितिप्रमाणकधर्माञ्छिन्नोपजीवकतावत्तत्तन्निरूपणान्यवहितो
 चरनिरूपणारिषय इत्येव व्यातिरादरणीया तत्र च न व्यभिचाराव
 काश इति भावः । नन्वदृष्टद्वारकोपजीवकताया आनन्तर्याभिधान
 नियामकत्वमर्हादृत्य प्रत्यक्षमेव किं पञ्चात्र निरूप्यत इत्यत आह
 इतस्त्वेति । अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्येत्यर्थं अविनिगम्य
 त्वात् विनिगमनाया अरिषयत्वात् । तथा चादृष्ट
 द्वारा प्रवृत्त्यापारिषयादानप्रत्यक्षोपजीवकताया अनुमितौ सत्ये
 नादृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्य तुल्यतया आनन्तर्याभिधाननियाम
 कत्वं न सम्भवतीति भावः । प्रत्यक्षप्रमाणस्य वस्तुरादेरप्यदृष्ट
 द्वारा समयादिपरिच्छेदकानुमानोपजीवकत्वात् स्वरूपनिष्ठोप-
 जीवकताया वधमानन्तर्याभिधाननियामकत्वमित्याशङ्का परिजिही
 र्णुमाननिष्ठोपजीवकताया विनाश दर्शयति सर्वमिति । यत्प्रमाण

स्वनिष्ठप्रामाण्यग्रहार्थं प्रमाणान्तरमपेक्षते तदपि तदुपजीविकमु-
च्यते प्रकृते च तादृशमुपजीवकत्वं न विवक्षितं नित्येनापी-
न्द्रियेण प्रामाण्यग्रहार्थमनुमानापेक्षणादिति स्वोत्पत्तौ तदपे-
क्षितत्वरूपमुपजीवकत्वमेवेति स्फुटीकर्तुम् इन्द्रियोपजीवकमित्य-
नभिधाय इन्द्रियापेक्षोत्पत्तिकमित्यभिहितम् । एतावता एतदेव प-
रीक्षाकृता शङ्कोत्तरभावेन यदाभिहितं तत्स्वामिधानसौष्टवसाद-
र्शितम् । एवं च निरूपणीयतावच्छेदकानुमितिकरणत्वादिरूपप्रमाण-
विभाजकरूपावच्छेदेनोपजीवकत्वमेवानन्तर्यामिधाननियामकं वा-
च्यमित्याशयः । नन्वनुमितिं प्रति भगवज्ज्ञानस्य उपादानप्रत्यक्ष-
त्वेन(१) व्याप्तिज्ञानत्वेन च कारणत्वात् तदप्यनुमितिकरणम् अथ
च नित्यतया न प्रत्यक्षोपजीवकमिति कथमनुमितिकरणत्वाव-
च्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकतया शङ्क्य तस्यानुमित्यसाधारण-
कारणत्वाभावं व्यवस्थापयति अनुमितिमिति । भावयतोऽपि उपा-
दानप्रत्यक्षविधया जनयतोऽपि तत्करणतेति अनुमितित्वावच्छि-
न्ननिरूपितकरणतानिर्वाहकतत्समवायिसमवेतत्वरूपप्रत्यासत्तिवि-
रहेणेत्यर्थः अतत्त्वात् अनुमितित्वावच्छिन्नकारणत्वात् । अयमभि-
प्रायः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्यत्रात्मशरीरादिव्या-
वृत्तं प्रमित्यसाधारणकरणत्वमेव प्रमाणपदेन विवक्षितं तच्च प्र-
मितिविभाजकधर्मावच्छिन्नकरणत्वम् एवं चानुमानपदेनापि अनुमि-
तित्वावच्छिन्नकरणत्वमेव विवक्षितं तदेव विभाजकम् । ईश्वरज्ञानं
च न तथा । तथाहि फलायोगव्यवच्छिन्नव्यापारवत्कारणत्वं
करणत्वं न तु कारणत्वमात्रं तथा सति छिदानुपधायककुठा-
रादिव्यक्तेरपि तत्करणताप्रसङ्गेन तत्कुठारेण छिनत्तीतिप्रयोगा-
पत्तेः तदर्थश्च स्वनिरूपककार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्याधिक-
रणे तत्कार्योपधायकव्यापाराव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन स्वावच्छे-
दकसम्बन्धेन वर्तते यत्तद्वृत्तित्वविशिष्टकारणत्वं(२) स्वं कारणता ।

(१) समतपससम्बन्धेन कार्यसम्पत्तिरिति विधातृसम्बन्धेन व्यापकत्ववत्त्वं नरपक्षेन्द्रोपा-
दानप्रत्यक्षविधया ईश्वरप्रत्यक्षमपि हेतुरिति भावः ।

(२) अन्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नमिति कालिकसम्बन्धेन चक्षुरादे कारण-
त्वमभ्युपेत्येदम् अन्यवहितपूर्वत्वञ्च स्थूलकालसाधारणं तदुत्पत्तिचक्षोत्पादिकध्वंसप्रतियोगित्वं वा-
च्यमतश्चक्षुरादौ चक्षुरादेः संयोगात्मकव्यापाराव्यवहितपूर्वत्वनावच्छेदेन कार्याधिकरणेऽसत्त्वेऽपि
न कारणत्वज्ञानिः । एवं कुठारेण छिनत्तीत्यादावपि बोध्यम् ।

त्वेन तज्जन्यताविरहाभातिप्रसङ्गः एवं चादृष्टद्वारकस्य प्रवर्त-
कानुमानस्यान्यथासिद्धतया चक्षुराद्यहेतुत्वेऽपि परमे-
श्वरीयव्याप्तिज्ञानरूपानुमाननिरूपितचक्षुरादिनिष्ठजन्यतावारणायैव
स्वजनकादृष्टाजनकनिरूपितत्वात्मकमदृष्टाद्वारकत्वमुपजीवकतावि-
शेषणमुपात्तमितिध्येयम् । अथवा पुरस्कृतश्चायमिति ग्रन्थ एव
व्याख्येयः अयं निरूप्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपः उत्कर्षः पुरस्कृतः
फलस्य स्वरूपस्य चानन्तर्याभिधानप्रयोजकतावच्छेदकतया आह-
तः एवं च प्रमितिविभाजकधर्मावच्छिन्नत्वस्य विशिष्ट्यानिवेशात्
दृष्टान्तसौलभ्यमपि बोध्यं । निरूप्यतावच्छेदकं च सर्वत्र विभाजकरूप-
मेव येन रूपेण विभागः कृतस्तद्रूपावच्छिन्नस्यैव लक्षणादेराकाङ्क्षित-
त्वात् । यद्यपीत्यादिपूर्ववत् । ननु फलस्यानुमितेर्निरूप्यतावच्छेदका-
नुमितित्वावच्छेदेन प्रत्यक्षफलोपजीवकत्वेऽपि स्वरूपेऽनुमितिकरणे
तादृशप्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकत्वमसिद्धमीश्वरज्ञानस्यापि ज्ञानत्वे-
नानुमितिकरणत्वात्तस्य च नित्यतयाऽनुपजीवकत्वाद्दतः प्रमाण-
स्यानन्तराभिधाने विभाजकधर्मसमानाधिकरणमुपजीवकत्वमेव
नियामकं वाच्यं तच्च न संभवति चक्षुरादौ दीपदानादिगोचरप्रवृत्त्यौ-
पयिकानुमानोपजीवकताया अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन व्यावृत्तावपि
खण्डचक्षुरादिनिष्ठायाश्चक्षुर्धर्पणादिप्रवृत्त्यौपायिकानुमाननिरूपितम-
हाचक्षुर्नाशादिद्वारकोपजीवकताया अदृष्टाद्वारकतया अनन्तराभिधा-
नव्यभिचारित्वादित्याशङ्कामनुमितिं प्रतीश्वरज्ञानस्य करणत्वनिरा-
करणेनानुमितिकरणत्वावच्छिन्ने प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकत्वं व्यवस्था-
पयन्निराकुरुते सर्वमित्यादिना । अनुमितिमित्यादेः पूर्वोक्त एवार्थः
तथा च निरूप्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोपजीवकत्वमेव सर्वज्ञानन्तरा-
भिधानप्रयोजकमितिभावः । एतादृशोपजीवकत्वस्य प्रत्यक्षेऽसत्त्वं
दर्शयन् शङ्कितव्यभिचारविरहं स्पष्टयति सर्वं पुनरिन्द्रियमिति ।
मनःश्रवणयोरजन्यत्वादिति तथा च प्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वाव-
च्छेदेनाविशेषितमुपजीवकत्वमेव नास्ति सुतरामदृष्टाद्वारकत्ववि-
शेषितं तत् तादृशस्य जन्येऽपि इन्द्रिये कचिदेव सत्त्वादिति भावः ।
यदि परमेश्वरज्ञानस्यापि स्वरूपयोग्यतामात्रेण करणत्वमुपेयते
तदा स्वरूपेऽवच्छेदकावच्छेदेनोपजीवकमसिद्धमिति अन्यादृशमेवो-
पजीवकत्वमनन्तराभिधाननियामकं वाच्यं तच्चानुमाननिरूपितम-

दृष्टद्वारा प्रत्यक्षेऽस्तमिति व्यभिचार इत्यत आह दृष्टद्वारा वेति । स्वरूपनिष्ठमदृष्टाद्वारकं प्रयोज्यव्यावृत्तं कार्यत्वरूपमुपजीवकत्वमेवादर्शनीयमित्यर्थः । चक्षुर्यर्पणादिप्रवृत्तौपयिकानुमानस्यान्यथासिद्ध्या चक्षुरादिषु न तत्कार्यत्वमिति भावः ॥

एतावतोपजीवकत्वस्यानन्तर्यामिधाननियामकतापक्षं किञ्चित्परिकृत्य तं परित्यक्तुकामो दर्शितसामान्यनियमे व्यभिचारमाशङ्कते अथेति ।

(दी०) अथोपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यत इति न नियमः क्वचित् कार्यं निरूप्यापि कारणनिरूपणादिति चेत् किं चातः न हि सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता । आनन्तर्यामिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ह्यर्थः सङ्गतिः जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वा ज्ञानात् किमस्य कारणं कार्यं वेति जिज्ञासा अतस्तयोर्द्वयोरपि सङ्गति-त्वमित्यञ्चोपजीवकतायास्तुल्यत्वेऽपि न सतिरिति मन्तव्यम् ।

(गा०) उपजीवकमुपजीव्यनिरूपणानन्तरनिरूपणविषय एवेति नियमो नेत्यर्थः कार्यं निरूप्यतीति कारणनिरूपणात्प्रागेव कार्यनिरूपणादित्यर्थः यथाऽत्रैधानुमानग्रन्थे अनुमानात् पूर्वमेवानुमितिर्निरूपितेति भावः । व्यभिचारस्यान्ततस्तत्तदुपजीवकताभेदात्मकविशेषणान्तरमक्षेपेण कारणसम्भवेऽप्यप्रयोजकत्वं दुर्वारमेव अनुमानात् पूर्वमनुमितेरिव बाधकभावेन प्रत्यक्षात्प्रागेवानुमानस्य निरूपणसम्भवात्तावतापि निरूपणीययोस्तयोरुपजीव्योपजीवकमाधान्याघातादिति हृदयम् । ज्ञापकत्वरूपहेतुतायाः प्रत्यक्षोपजीवकत्वादितिषञ्चम्यर्थतोषणम् एव दर्शितनियमामाये विरुध्यते स्थज्ञानजन्याजिज्ञासाद्वारा प्रयोजकत्वरूपं हेतुत्वञ्च नियमामायेऽप्यविरुद्धमेवेत्याशयेन समाधत्ते किं चात इति । अतो दर्शितनियमामायात्किमनिष्टं न किञ्चिदपीत्यर्थः । नन्वेवमुपजीवकत्वस्य सङ्गतित्यानुपपत्तिः सामान्यतोऽनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव सङ्गतित्वादित्यत आह न हीति । सङ्गतित्वम् अनन्तराभिधाननिरूपितदर्शितप्रकारसामान्यव्याप्तिनिर्वाहं यतो नेत्यर्थः । अत्र एतदे

य कुतै इत्याशङ्कायां यद्यदुपजीवकं भवति तत् तन्निरूपणानन्तरनिरूपणविषय इति व्याप्तिविशेषेऽपि उपजीवकतायाः सङ्गतित्वमभिधास्यमानस्तस्यां सङ्गतित्वाभावस्वीकारनिराकरणाय तत्साधारणसङ्गतिलक्षणमाह आनन्तर्येति । हि हेतौ अनन्तरमेवानन्तर्यं चातुर्धण्यादित्वात् स्वार्थं ष्यञ् यन्निरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपणप्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयो यो धर्मः स तन्निरूपितसङ्गतिरित्यर्थः । उपजीवकत्वादावेतल्लक्षणसङ्गमनप्रकारो ग्रन्थकृताग्रे दर्शयिष्यते । प्रयोजकान्तानुपादाने सङ्गतित्वस्य निरूपकविशेषनियन्त्रितत्वानुपपत्तिः कथञ्चित्तदुपपादने यथाऽस्य किमुपजीवकमित्यादिजिज्ञासां प्रति उपजीवकत्वादिज्ञानं हेतुः घटादिजिज्ञासायां घटत्वादिधीस्तथेति तद्विषयघटत्वादेः प्रत्यक्षादिसङ्गतित्ववारणाय प्रयोजकान्तम् । अथ यत्र प्रत्यक्षादौ निरूपिते स्वसामग्रीवशात्को घट इति कस्यचिज्जिज्ञासया केनचिद्धटो निरूपितस्तादृशनिरूपणप्रयोजकतथाविधजिज्ञासामादाय घटत्वादावपि प्रत्यक्षादिसङ्गतित्वप्रसङ्गः प्रयोजकान्तमुपादायापि न शक्यते चारायितुं यदि चैवं सति तत्र घटत्वादेः सङ्गतित्वमिष्टमेव प्रसङ्गमध्ये तस्यान्तर्भावनीयत्वाच्च न सङ्गतेः षोढात्वव्याघातः अन्यथा तत्र सङ्गत्यन्तराभावेन . तादृशनिरूपणस्यासम्बद्धप्रलापतापत्तेः न ह्याकाङ्क्षिताभिधानं तथेत्युच्यते तदा प्रयोजकान्तमनर्थकमिति चेन्न । यन्निरूपणानन्तरं कदाचिदपि कस्यचिद्यद्दर्मावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानेच्छा न जाता अपि तु कालान्तरे जायते तदा तस्य सङ्गतित्ववारणायैव प्रयोजकान्तोपादानात् न च कालस्यानवधित्वात्पुंसां चासंख्यत्वात् तादृशधर्म, एव दुर्लभ इति वाच्यं तादृशधर्मसम्भावनया ऽतिव्याप्तिसन्देहेन तद्वारकविशेषणदानौचित्यात् । वस्तुतस्तु जिज्ञासुमेकं पुरुषं प्रति सङ्गतमपि अतादृशमन्यं प्रत्यसङ्गतमिति यं प्रतिपादयितुमानन्तर्याभिधानं तादृशाभिधानप्रयोजकतत्पुरुषीयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थस्तं प्रति सङ्गतिरिति पुरुषविशेषनियन्त्रितमेव सङ्गतित्वं निर्वाच्यं तथा च यन्निरूपणानन्तरं यद्दर्मावच्छिन्नस्य विशेषजिज्ञासा यस्य पुंसो न जाता ऽपि तु अन्याभिधानानन्तरमेव तस्य धर्मस्य तं प्रति सङ्गतित्ववारणाय तदुपादानमावश्यकम् । आनन्तर्याभिधानप्रयोज-

कज्ञानविषयत्वस्य निवेदने पटादिकं निरूप्य प्रतिपाद्यस्य जिज्ञा-
सामन्तरेणैव यत्रासम्बद्धघटाधमिधानं केनचित्कृतं तत्रास्य
घटज्ञानं भयत्वित्याकारकेच्छाजनकभूतधक्तृघटादिज्ञानविषय-
घटत्वादायतिप्रसङ्गः तादृशज्ञानस्यापि घटादिबुधोपविषाद्वारा
पटाधमिधानानन्तरघटामिधानप्रयोजकत्वादतस्तत्प्रयोजकजिज्ञा-
साजनकेति (१) । परकीयज्ञानगोचरेच्छा च न जिज्ञासाज्ञातुमिच्छा
जिज्ञासेति व्युत्पत्त्या स्वीयज्ञानगोचरेच्छाया एव तत्त्वात् जिज्ञा-
साया आनन्तर्यमिधानप्रयोजकत्वं च शब्दप्रयोगात्मकामिधा-
नानुकूलधक्तृबुधोपविषानुकूलं यत्प्रतिपाद्यज्ञानस्यासिद्धत्वज्ञानं
तत्सम्पादकीभूतस्यासिद्धत्वव्याप्येच्छाविषयत्वप्रतिपादकस्य किं
प्रत्यक्षोपजीवकमित्यादिप्रदनवाक्यस्य व्यवहर्तव्यज्ञानविधया नि-
र्वाहकं यज्जिज्ञासाप्रत्यक्षं विषयविधया तदानुकूल्येन । न च
जिज्ञासाजनकत्वोपादानेऽपि उक्तस्थले कथञ्चिद्धक्तृघटादिज्ञानानु-
कूलघटजिज्ञासाजनकज्ञानविषयेतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति धा-
र्यं प्रतिपाद्यपुरुषीयजिज्ञासाया एव तदुद्देश्यघटकत्वात् । अथै-
वमपि अनुमानाद्यनन्तरोपमानादिनिरूपणे यथा उपमानजि-
ज्ञासायाः प्रयोजकत्वं तथा तादृशजिज्ञासानुकूलानुमानादि-
ज्ञानसम्पादनेनानुमानादिजिज्ञासाया अपीति तज्जनकज्ञानविषया-
नुमानादिनिष्ठप्रत्यक्षोपजीवकत्वादेरप्यनुमानादिनिरूपितसङ्गित्वा-
पत्तिरिति चेन्न । जिज्ञासामद्वारीकृत्य प्रयोजकत्वस्यैव विवक्ष-
णीयत्वात् प्रतिपाद्यपुरुषज्ञानविषयिणी धक्तुरिच्छा च न जिज्ञासा
अतस्तस्याः प्रतिपाद्यजिज्ञासाद्वारत्वेऽपि न क्षतिः । यदभिधानानन्त-
रमिधानप्रयोजकजिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वमपि निवेद्यम्
अन्यथा घटपटनिरूपणानन्तरं यत्र घटसम्बन्धेन दण्डादिस्मरणे को
दण्ड इत्यादिजिज्ञासया दण्डादिनिरूपणं तत्र तादृशजिज्ञासाजनक-

(१) अत्राह आनन्तर्यमिधानप्रयोजकज्ञाने प्रतिपाद्यपुरुषीयत्वनिवेदनादेवोक्तदोषभ्रुतास-
ङ्गान्तरे जिज्ञासाप्रतिषेधोक्तिरिति चेन्न । यत्र धक्तृघटज्ञानं प्रतिपाद्यपुरुषविषयतादिज्ञानजयदु-
र्धरेणैव तत्र घटमिधानप्रत्यक्षघटमिधानप्रयोजकभूतं यदनुकूलोपविषानुकूलघटज्ञानं तादृ-
शपटत्वादायतिप्रसङ्गः निवेदनात् तत्कार्यकत्वं न च तथापि आनन्तर्यमिधानप्रयोजकप्रतिपाद्यपु-
रुषीयपटज्ञानमुक्तजिज्ञासाजनकपटत्वादायतिप्रसङ्गो नार्थः जिज्ञासाया अपि निरूपितं यत्तयो-
क्तत्वं तत्र दण्डकपटदण्डादिनिवेद्यम् ।

ज्ञानविषयस्य पट्टनिरूपितसङ्कतित्वप्रसङ्गात् (१) जिज्ञासाजनकसुखा-
दिरूपफलच्छाविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदम् । अथैवमपि ज्ञान-
निष्ठेष्टसाधनत्वस्यापि जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वात्तत्रातिव्याप्तिः
न च तस्य कारणतारूपसङ्कतित्वेन लक्ष्यतैवेति वाच्यं निरू-
प्यनिष्ठकारणत्वादीनामेव सङ्कतित्वादनुमानादिज्ञाननिष्ठेष्टसाधन-
तायाः प्रत्यक्षानुमानादिसङ्कतित्वविरहात् न च जिज्ञासां प्रत्यसा-
धारणकारणत्वमेव निवेशनीयम् इष्टसाधनताज्ञानं तु उपायेच्छामा-
त्रं प्रत्येव जनकमिति नैतस्य जिज्ञासायामसाधारण्यमिति न त-
ज्जनकतामादायेष्टसाधनत्वेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं जिज्ञासायामसा-
धारणकारणत्वं हि जिज्ञासात्वघटितधर्मावच्छिन्ननिरूपितकारणत्वं
तच्च ज्ञानगोचरेष्टसाधनताज्ञानस्याप्यक्षतमेव ज्ञानगोचरेच्छात्यस्यैव
तज्जन्यतावच्छेदकत्वात् एकोपायधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानादन्योपाय-
विषयकेच्छानुद्यादुपायविशेषविषयकत्वमन्तर्भाव्यैव इष्टसाधनता-
धिय उपायेच्छाहेतुत्वकल्पनात् यदि च समानविशेष्यताप्रत्यास-
त्त्येवेच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनेनोक्तातिप्रसङ्गवार-
णसम्भवाद्दिशिष्य ज्ञानादिरूपोपायविषयकत्वमिष्टसाधनताधीजन्य-
तावच्छेदककौटौ न निवेद्यते तथा च जिज्ञासात्वघटितधर्मो नेष्ट-
साधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकः फलसमानविषयकान्यवृत्तित्वस्य
जनकताविशेषणत्वाद्वा इष्टसाधनताज्ञानजनकताध्यावृत्तिरित्युच्यते
तदाऽसम्भवः इष्टसाधनताज्ञानात्मात्मकस्य उपजीवकत्वादिप्रकारक-
ज्ञानस्योपजीवकत्वजिज्ञासाजनकतायां प्रमाणाभावेन निरुक्तजनक-
ताया एवाप्रसिद्धेः न च सामान्यधर्मज्ञानस्य विशेषजिज्ञासां प्रति
कारणत्वान्तरभन्वयव्यतिरेकसिद्धमशक्यः पक्षमेव घटत्वादिज्ञानं
विना को घट इत्यादिप्रदन्मूर्त्तीभूताया अवान्तरधर्मप्रकारेण घटा-
दिज्ञानेच्छाया अनुत्पादस्यानुभवसिद्धत्वादिति वाच्यं विशेष-
धर्मप्रकारेण घटज्ञानं भवत्वित्याकारकतादृशजिज्ञासाजनकतादृश-
ज्ञानत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्य घटत्वादिरूपसामान्यधर्म-
प्रकारकतानियमात् सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानाभावस्थले तादृशेष्ट-
साधनताज्ञानाभावनियमात् तत एव तथाविधेच्छानुत्पादापत्ते-

(१) जिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वनिवेशपक्षे जिज्ञासामशरीरूपेति विशेषश्च नास्तीति
बोध्यम् ।

कृत्युक्ता सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वान्तयसिद्धेरिति
 चेन्न । जनकज्ञानविषयेत्यनेन जनकीभूतेष्टसाधनताज्ञानीयज्ञाननिष्ठ
 विशेष्यतायां विषयितासम्बन्धेन यद्वच्छेदकत्वं तन्निरूपितावच्छे-
 दकविषयताप्रतिशेषस्य त्रियक्षितत्वात् तादृशविषयताविशेषलामायै
 धार्यम् किमस्योपजीवकमित्यादिजिज्ञासाप्रयोजकीभूतोपजीवक-
 त्वाद्येकदेशोत्तरवर्तित्वादिवारणाय तादृशविषयतापर्याप्त्यधि-
 करणत्वं निवेद्य तल्लामायैव वा तत् । यद्यपि जिज्ञासानिरूपितज्ञा-
 ननिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वविशेषस्यापि लघोर्लक्षणत्व
 समरति तथाप्यत्र लक्षणे तदनिवेशाच्च वैयर्थ्यावकाश इच्छादीना
 याचितमण्डनन्यायेन जनकज्ञानविषयत्वैव सविषयकत्वमिति प्रा-
 र्थानमतामिप्रायणैव वा जनकज्ञाननिवेशन विषयनिष्ठधर्मितावच्छे-
 दकताया येन सम्बन्धेनाच्छेदकीभूतो यो धर्मस्तेन सम्बन्धेन तद्व-
 स्यमेव सङ्गतिव्यवहारनियामक तेन स्वरूपादिसम्बन्धेनोपजीव-
 कत्वादिप्रकारिका या उपजीवकज्ञान भवत्वित्याकारकजिज्ञासा तं
 द्विषयीभूतोपजीवकत्वादेः कालिकादिसम्बन्धेनाधिकरणे काला-
 दी नातिप्रसङ्ग । जायते चेति । कार्ये ज्ञाते कारणत्वस्य ज्ञाना-
 त्कारणज्ञानात्मिष्टसाधनमित्याकारककारणत्वविषयकज्ञानात् किमस्य
 कारणमिति प्रश्नप्रयोजिका कारणे ज्ञाते कार्यत्वस्य ज्ञातात् कार्य-
 ज्ञानमिष्टसाधनमिति कार्यत्वविषयकज्ञानात् किमस्य कार्यमिति
 प्रश्नमूलीभूता जिज्ञासा जायते अतः कार्यकारणाभिधानानन्तर
 तत्कारणकार्याभिधानमयोजकतादृशतादृशजिज्ञासाजनकज्ञानविषय-
 त्वात् कारणत्वस्य कार्यत्वस्य च सङ्गतिवत् न तु कार्यत्वस्यैवे-
 त्यर्थः । मप्रमङ्ग उपोद्घातो हेतुतात्परस्तथा । निर्वाहकैव कार्यक्ये
 षोढा सङ्गतिरिष्यते इति सङ्गतिपरिगणने हेतुतापदमजहत्स्था
 यदस्या कार्यकारणन्यायसाम्यसाधारणेन केनचिद्रूपेण तदुभयपर-
 मिति नाधिक्यमिति भावः । अत्र स्मृतस्योपभानइत्य प्रसङ्ग इति
 प्रसङ्गश्रेण तत्र स्मृतस्य पूर्वाभिहितयस्तुसम्बन्धन स्मृतस्य उपे-
 क्षानइत्य द्वेष्यज्ञानविषयताप्रतिषेधिरूप जिज्ञासाविषयतावच्छेदक-
 कत्वमिति यावत् स्मृतस्येत्यभिधान निज्ञासाया आनन्तर्याभिधा-
 नप्रयाग्नकतालामाय उपाद्धानादिपञ्चकमिप्रत्ये सर्तीति पूरणीय त-
 त्वा आनन्तर्यादिपञ्चकमिप्रा सङ्गति प्रसङ्ग इति पदेष्वसितार्थं तं

नाधेयत्वाधिकरणत्वघटत्वादीनामपि स्थलविशेषे सङ्कतिसामान्यलक्षणाक्रान्ततया प्रसङ्गाद्यनन्तर्भावे उक्तसङ्कतिपरिगणनाविरोध इति निरस्तं तेषां सर्वेषामेव यथाव्याख्यातप्रसङ्गसङ्कतिलक्षणाक्रान्ततया तत्रैवान्तर्भावात् उक्तकृपं च विभाजकमात्रमतस्तथाविधरूपेण तादृशधर्माणां निरूपणप्रयोजकजिज्ञासाविषयतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न श्रुतिः एवं सङ्कत्यन्तरेपि बोध्यं यद्यपि भेदमनिवेश्य सर्वा सङ्कतिः प्रसङ्ग एवान्तर्भावयितुं शक्यते तथापि विभाजकस्य स्वतन्त्रेच्छतया न पर्यनुयोगावसरः उपोद्घातश्च प्रकृतोपपादकत्वं तदुक्तं चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधा इति प्रकृतसिद्ध्यर्थं प्रकृतोपपादकविषयिणो किमस्योपपादकमिति चिन्ताम् उपोद्घातमुपोद्घातसङ्कतिनिर्वाहिकां विदुरित्यर्थः तादृशजिज्ञासामादायैवोपपादकत्वे सङ्कतिलक्षणसमन्वयादिति भावः उपपादकत्वं च निर्वाहकत्वं तच्च क्वचित्प्रकृतघटकसाधकतया क्वचिदन्यथापि तत्र विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकत्वम् अनुमितिलक्षणघटकं तेषां तदुपपादकत्वं तेन विना तद्व्यतिरिक्तलक्षणानिर्वाहादिति युक्त्यभिधानरूपतद्व्यवस्थापनेन उपोद्घातसङ्कतिः क्वचित्प्रकृतघटकत्वमेव तद् यथा आचारप्रयोजकत्वं वेदस्य साक्षादप्रवर्तकस्य वाक्यार्थज्ञानजनकत्वगर्भमिति प्रवर्तकज्ञानमाचारप्रयोजकताघटकत्वेन प्रकृतोपपादकमित्युपोद्घातसङ्कत्या विधिवादे प्रवर्तकज्ञाननिरूपणं सामान्यप्रत्यासत्तेरनुमितिपूर्वं नियमतो विशिष्टपरामर्शनिर्वाहकतया विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नानुमितिकारणतानिर्वाहकत्वादेव तद्व्यतिरिक्तानुमितिलक्षणोपपादकत्वं न तु तादृशलक्षणाघटकतया एवमन्यत्रापि द्विविधमुपपादकत्वं यथा सम्भवमूह्यम् । अवसरसङ्कतिरग्रे विचारणीया हेतुता विधेचितैव । निर्वाहकैक्यम् एकनिर्वाहकनिर्वाह्यत्वं तदन्यन्वे सति तन्निर्वाहकनिर्वाह्यत्वमिति यावत् कार्यैक्यम् एककार्यप्रयोजकत्वं तदन्यत्वे सति तत्प्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वमिति यावत् निर्वाहकैककार्यत्वे इति पाठे निर्वाहकत्वमेकनिर्वाह्यनिर्वाहकत्वं निर्वाहकत्वं च प्रयोजकत्वम् एककार्यत्वम् एककारणकार्यत्वम् । एतेन यथाश्रुतनिर्वाहकत्वस्योपपादकतारूपत्वे उपोद्घातेन गतार्थत्वात्प्रयोजकतारूपत्वे हेतुत्वान्तर्भाव इति परास्तं सर्वत्र तत्तत्प्रकारकजिज्ञासामादाय लक्षणसमन्वयः कार्य इत्यलं विस्तरेण । इदं त्ववधातव्यं किं प्रत्यक्षो-

पक्षोक्तमिति जिज्ञासया नानुमानमत्र निरूपितमपि तु किमनुमान-
मिति जिज्ञासयैर तथा सत्येवानुमानत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टे
लक्षणप्रतिपादकस्य तत्करणमनुमानमित्युत्तरस्य सङ्गतेः अन्य-
यार्थान्तरप्रसङ्गात् किं प्रत्यक्षोपजीवकमिविति जिज्ञासायाः प्रत्य-
क्षोपजीवकत्वविशिष्टेऽनुमितिकरणत्वरूपनिर्देशधर्मबोधकवाक्यादे-
व निवृत्तौ तथा चानन्तर्यामिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्व-
रूपमङ्गलित्वप्रवृत्तेनोपजीवकत्वे समप्रतीतितादृशजिज्ञासाजनकनि-
रूप्यत्वाच्छेदकधर्मप्रकारकस्मरणप्रयोजकनिरूप्यनिष्ठ सम्बन्ध-
सङ्गतिरिति च लक्षण युक्त प्रत्यक्षानुमानपदार्थयोः उपजीव्योपजीवक-
मात्ररूपसम्बन्धमात्रादनुमानपदार्थस्य रूपप्रवृत्तलक्ष्यतावच्छेदकप्रका-
रेणानुमानस्मरणानुमानपदार्थ क इति जिज्ञासयाऽनुमितिकरण-
मनुमानपदार्थ इति निरूपणादुपज्ञानकत्वे सङ्गतिरिति निर्वाहात् एव
समेवं पूर्वापरनिरूपणविषययोः सम्बन्ध एव सङ्गतिर्न तु निरूप्यता-
वच्छेदकधर्म एतदनुसारेणैव प्रसङ्गादिस्वरूपाण्युद्धानीति । इत्थं
ज्ञानोपजीवकत्वस्यानन्तर्यामिधानाख्याप्यस्यापि सङ्गतिरे च तुल्य-
त्वेऽपि प्रत्यक्षसाधारणत्वेऽपि न व्यभिचार इति च ॥

ननु भूततापरिहारायानुमानोपमानयोरपि सङ्गतिप्रदर्शनमुचि-
तमिति बहुवादिसम्मतत्वादुपमानात्प्रागित्यपि सङ्गतिप्रदर्शनपरमेव
मर्जिष्यति सा च कथमुपमानप्रत्य एव न प्रदर्शितव्याशङ्कायाभाद-
स्तत्प्रायेति ॥

(दी०) लाभायार्थोपमानस्य सङ्गतिं दर्शयति बहुवादीति ।
मुममिद्वत्त्वा निरमर्जीयात्यत्रादिविप्रतिपाचिन्वेन मुमनिपद-
तथा चानुमान एव व्युत्पत्तिः प्रथम जिज्ञासा उपमानेऽपि सि-
द्धत्वात् निरमर्जीयबहुवादिविप्रतिपाचिरुत्वेनातिदुरूहत्वाच्च ।
आत्मार्थोक्तिः । रीतिमनुरूप्य चेदं तेन प्रथमं कस्याचित् दुरूहे जि-
ज्ञासोदयेऽपि न क्षतिः । तथा चावमरसङ्गत्योपमाननिरूपण-
मिति भावः । यथा चावमरस्य सङ्गतिर्न तथा व्यक्तमाकरे ॥

(ग०) अनुमानस्योपमानस्यपि प्रत्यक्षसङ्गततया प्रत्यक्षनिरूप-
णाप्यर्थान्नोपमानमेव किं न निरूपितमुपमाननिरूपणानन्तरमप्यनु-

माननिरूपणसम्भवादिति क्रमनियामकाकाङ्क्षया इदानीमुदयात्तन्नि-
वृत्तये क्रमनियामकमभिधातव्यं तावतैव सङ्गतिलाभोऽपि भवतीति
ग्रन्थान्तरे सङ्गतिप्रदर्शनापेक्षया अत्र क्रमनियामकाभिधानस्य सङ्ग-
तिपरत्वे लाघवमिति भावः । बहुवादिसम्मतत्वस्य प्राथमिकजिज्ञा-
सानिर्वाहकत्वेन प्राङ्निरूपणप्रयोजकत्वं घटयति सुप्रसिद्धत-
येति सुप्रसिद्धत्वसुप्रतिपदत्वे जिज्ञासाप्रार्थम्ये हेतु विप्रतिपत्तिकत्वे-
नेत्यन्तं सुप्रतिपदत्वे हेतुः अनुमान एवेति स्वोक्तैवकारार्थं विवृणोति
नोपमान इति अप्रसिद्धत्वादुरुहत्वे प्रथमतो जिज्ञासानुत्पादे हेतु
विप्रतिपत्तिकत्वेनेत्यन्तं दुरुहत्वे हेतुः सुप्रसिद्धार्थस्य बहुधा प्र-
स्तावो भवति अतस्तज्ज्ञानस्य भूयानुपयोगः न त्वप्रसिद्धार्थज्ञानस्ये-
ति तज्ज्ञानस्य बह्वासायानुबन्धित्वेन प्रथमतो बलवान् द्वेषो भवति
सूचीकटाहन्यायादिति तेन तत्सामग्र्या या प्रतिबन्धाच्च तादृशार्थं
प्रथमतो जिज्ञासेति भावः । औत्सर्गिकीं प्रायिकीम् इदं दुरुहत्वज्ञानस्य
बलवद्द्वेषसम्पादकतया जिज्ञासाविरोधित्वं । कस्मच्चिदिति तज्ज्ञाना-
र्थानसुखदुःखयोन्यूननाधिकभावज्ञानरहितस्येत्यादिः । नन्वेतावता
क्रमनियामकत्वलाभेऽपि सङ्गतिर्न लब्धैव उक्तरूपस्य सङ्गतित्यविरहा-
दित्याकाङ्क्षायामाह तथा चेति । अनुमाने उपमानापेक्षया प्राथमिकजि-
ज्ञासाविषयत्वप्रयोजकबहुवादिसम्मतत्वकथनेन विरोधिभूतानु-
मानजिज्ञासाया विषयसिद्ध्या निवृत्तौ सत्यामुपमानं निरूपणीयमिति
सूचनादिति भावः । ननु विरोधिजिज्ञासानिवृत्तिरवसरः स च नोपमा-
नाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाविषयतावच्छेदक इति कथं तत्र दार्शि-
नसङ्गतिलक्षणसमन्वय इत्यत आह यथा चेति । तथा व्यक्तमिति
आकरे मूलसूत्रे । अयमाशयः विरोधिजिज्ञासानिवृत्तिर्नावसरः अपि-
तु तन्निवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वमेव तत्र च किमिदानीं वक्तव्य-
मिति जिज्ञासाजनकज्ञानविषयतामादाय लक्षणसमन्वयः यद्यपि
तादृशजिज्ञासाविषयताया जिज्ञासानिवृत्तिघटितं नावच्छेदकमिति
तेन रूपेण सङ्गतित्वं नास्ति अपि तु निवृत्त्युपलक्षिततत्तत्कालवक्तव्य-
त्वत्वरूपेणैव तथापि न क्षतिः यादृशस्य सङ्गतित्वं तादृशस्यैव
विभाजकत्वमित्यनियमात् जिज्ञासानिवृत्तेर्विभाजकधर्मघटकत्वे या-
धकाभावादिति ॥

सार्थभौमानां मतमाह शब्दान्तरेति ।

(दी०) शब्दान्तरसमयग्राहकं सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकं सामान्यतो दृष्टमन्ततो ऽदृष्टजनकप्रवृत्त्यौपयिकं चानुमानमपेक्षते निखिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव सङ्गतिरित्यपि केचित्।

(पा०) द्वितीयान्तस्यानुमानमित्यस्य प्रथमोक्त तयाविधित्रय विशेषण शब्दान्तरसमयग्राहकमिति अतिदेशवाक्यस्थस्योपमानग्राह्यशक्ति कगवयादिपदभिन्नगवादिपदस्य शक्तिग्राहक गोपद गोत्वविशेषवा चक तद्विशिष्टविषयकशक्तिप्रमाद्यजन्यशब्दबोधजनकत्वादित्याका रकमित्यर्थं तादृशानुमानं विना शक्त्यप्रहेणातिदेशवाक्यजन्यशाब्दबुद्धेरनुत्पत्त्या उपमानानवतारत्तस्योपमाने श्लेष्णायतेति भाव सप्रवृत्तानामित्तकत्वेति । गवयपद सप्रवृत्तिनिमित्तक साधु पदत्वादिति सामान्यतो गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसाधकमित्यर्थं ईदृशानुमाननैवोपमानाप्रामाण्यवादेनस्तत्फल विशेषतः प्रवृत्ति निमित्तपरिच्छेदमुपपादयन्ति गोसादृश्यगवयत्वजातेश्च प्रत्यक्षत उपस्थितौ सादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे गौरव जातिविशेषस्य तयात्वे लाघवमिति लाघवप्रतिसन्धानेन सामान्यतः सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य व्याप्यतया गृहीतादपि लिङ्गाद्विशेषतो जातिविशेषप्रवृत्ति निमित्तकत्वानुमितिसम्भवात् । सिद्धान्तिभिस्तु व्यापकतावच्छेदकेनैव रूपेण साध्यमनुमितौ भासत इति नियममवलम्ब्य उपमानप्रामाण्यव्ययस्थाप्यते उपमानेन च गवयादिपदे विशेषतो गवयत्वादिप्रवृत्ति निमित्तकत्वग्रह गवयत्वादिप्रकारकसादृश्यज्ञानात्तद्रूपेण पदवाच्यत्वे गृह्यमाणे तदवच्छेदेनैव ग्रहात्तादृशग्रहेऽपि गवयपदशक्तिरवश्यं किञ्चिदभावाच्छिन्ना तत्रानतिप्रसक्तस्य गोसादृश्यादेस्तद्व्यक्तित्यानां चावच्छेदकत्वे गौरव जातिविशेषस्य तयात्वे लाघवमित्याकारकस्तर्कोपेक्षित अन्यथा तद्व्यक्तित्वादिप्रकारेणापि सादृश्यज्ञानसम्भवात्तेषामपि प्रवृत्तिनिमित्ततासिद्धिप्रसङ्गात्तादृशलाघवज्ञानसंपादनेन दर्शितसामान्यतो दृष्टस्यापि तथाविधोपमानोपजीव्यत्वमित्यवधेयम् । उक्तानुमानयो सादृश्यज्ञानरूपोपमानस्वरूपानुपजीव्यतया तस्याप्युपजीव्यमनुमानमाह भग्नत इति । अदृष्टेति अदृष्टजनिका विहितवियोगो घटप्रवृत्तिस्तत्रपोज्ञः समयादिपरिच्छेदकमनुमानमित्यर्थः उपमानस्याप्यदृष्टजन्यत्वादिति भावः । निघिलोपमानस्यैव निरूपणीयतया

सङ्गतिमत्त्वमपेक्षितमतो निखिलमित्युक्तम् । अनुमानेऽप्यदृष्टद्वारा समयपारिच्छेदकोपमानोपजीवकतायाः क्वचित्सत्त्वादुपमाननिष्ठोपजीवकतायास्ततो विशेषप्रदर्शनाय निखिलमिति तु न सत् । अनादौ संसारेऽतिपरम्परया कदाचित्कस्यचित् शक्तिपरिच्छेदकोपमानस्य मूलतासम्भवेन तादृशविशेषासम्भवात् यत्र प्रत्यक्षादिरूपकृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरुपमानजनकीभूतादृष्टजनिका तत्रानुमानोपजीव्यताया अपि उक्तरीत्यैवोपपादनीयत्वात् केचिदित्यस्वरससूचनाय स च बहुवादिसम्मतत्वकथनस्य उपजीवकत्वसङ्गतिलाभासम्पादकतया तस्यानुपयोगितापातात् न चोपमानापेक्षया ऽनुमानस्य बहुवादिसम्मतत्वोक्तानुपमानं कणादादिभिरनुमान एवान्तर्भावितमिति लभ्यते तावता तन्मतनिराकरणायानुमानभिन्नत्वेनोपमानं निरूपणीयमित्यस्य लाभेनानुमाननिरूपणोपजीवकताया उपमाननिरूपणे लाभ इति तदुक्तेरुपजीवकत्वसङ्गतिलाभोपयोगितेतिवाच्यं निरूपणयोरुपजीव्योपजीवकभावस्यासङ्गतित्वात् क्रमानियामकलाभायैव तदुक्तिर्न तु सङ्गतिलाभायेति चेत् तथापि उपमानसङ्गत्यप्रदर्शनेन मूले न्यूनताया दुर्वारत्वात् ॥

स्वमते सङ्गतेर्निरूपणपौर्वापर्यानियामकतया तन्नियामकापेक्षायां निरूपणयोः कार्यकारणभावं दर्शयति सम्भवति चेति ॥

(दी०) सम्भवति चेह निरूपणयोरपि कार्यकारणभावः अथ तत्पूर्वकमित्यादिसूत्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणात् तच्छब्देन व्याप्त्यादिप्रत्यक्षपरामर्शात् अत्रापि सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात् तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणाधीनत्वात् । एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननिरूपणमप्यनुमाननिरूपणापेक्षमिति सङ्क्षेपः ॥

(गा०) इह प्रत्यक्षानुमानयोः सप्तम्यर्थो निरूपणान्वयि विपत्तयं निरूपणयोः निरूपणपदार्थघटकज्ञानयोः अथ तत्पूर्वकमित्यादीति । अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टं चेति विभाजकसूत्रमित्यर्थः । तत्र च पूर्ववदित्यादेः कारणलिङ्गकं कार्यलिङ्गकं तदन्यलिङ्गकं चेत्यर्थः । तस्य चेति प्रत्य-

क्षयदितविशेषणपुरस्कारेणानुमाननिरूपणस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षनिरूपणे
ति । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाधीनत्वादिति भावः । अनुमानमि
ष्टत्वेनेति वैशिष्टिकादिमतानिराकरणाय तेन रूपणैवोपमानस्य निरू
पणीयत्वादिति भावः ॥

(दी०) तत्र लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिरनुमाने निरू
पणीये करणस्य क्रियाभेदभिन्नमूर्तिकतया क्रियालक्षणपूर्वक
तल्लक्षणमाह व्याप्तीत्यादिना ॥

(चि०) तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं
ज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानं तच्च लिङ्गपरामर्शो
न तु परामृदयमानं लिङ्गमिति वक्ष्यते ॥

(गा०) तत्रेत्यादिराद्देश्यन्त एको ग्रन्थः । तत्र प्रतिज्ञाया सप्तम्य
र्थो निरूपणान्वयि विषयत्वः । लक्षणेति लक्षणामितरभेदाद्युपापकरूप
स्वरूप लक्षणप्रदोपयोगि अनुमितिकरणतायच्छेदकरूप तच्च लि
ङ्गपक्षमात्रं प्रामाण्यप्रत्यक्षाद्यतिरिक्तप्रमितिकरणत्वम् आदिपक्षा
दिमानककपपरिग्रह निरूपणाये प्रतिपादनीय तल्लक्षण अनुमान
लक्षणम् आद्देश्यस्यान्यव्य सतिसप्तम्या प्रयोजकत्वमर्थं लक्षणाभि
धानस्य निरूपणात्मकतया प्रयोज्यप्रयोजकमावाप्तस्मवेऽपि सवि
शेषणे दैत्यादिन्यायाधिकरणघटप्रतिपक्षयोः लक्षणाभिधानस्य
प्रयोज्यप्रयोजकभावे तात्पर्यं स्वकृतादिप्रतिपक्षावपि तदभिधानप्र
योजकताकाङ्क्षोत्थापकतया लक्षणाभिधानस्य प्रयोजकत्वयोज्यम् । न
प्रमाणलक्षणात् प्रागेव कथं प्रमा लक्षिता न च प्रमाणलक्षणस्य
प्रमाद्यग्नितया सामविज्ञाय न सञ्ज्ञानुं शक्यत इति प्रमालक्षणमा
धर्म्यं बीजं तथा अस्युमिति लक्षणघटकध्याप्योदेरपि प्रथम नि
रूपणारम्भेति यावात्तायामनुमिति लक्षणमाधर्म्यं बीजान्तरमाह वर
णस्येति । अनुमानस्यन्वये क्रियाया अनुमितयो मद् प्रत्यक्षपिज्ञा
नायाय मद्भिन्नमूर्तिकतया तदर्थान् यत् प्रत्यक्षकरणताभिन्न प्रमा
णान्तरव्यवहारोपपिक् प्रमित्यन्तरकरणतात्मक स्वकथं तद्वत्तया
तथा च प्रापक्षान्तरमनुमान निरूप्यत इति प्रामाण्यः प्रत्यक्षतो
ऽनुमान प्रमाणागतरिति लभान् तत्र वक्ष्यतानिदृश्यं तत्प्रमा-

णान्तरतानिर्वाहकप्रामितिर्वैलक्षण्यलाभाय तल्लक्षणाभिधानमेव प्रथमतः कृतमिति भावः(१) ॥

केचित्तु तत्रेति मूलपाठधारणं लक्षणेत्यादि निरूपणीय इत्यन्तं तस्य व्याख्येति तत्रानुमाने निरूपणीये इत्युपाध्यायव्याख्यामालोच्य वदन्ति । तदसत् लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकत्वेन निरूपणस्याप्रक्रान्ततया व्याख्यामध्ये तृतीयान्तभागकथनविरोधात् । न च पूरणसंघलितैवेयं व्याख्येति युज्यते तत्पदोपस्थाप्यैकदेशे निरूपणे पूरणोपलुप्तोपाध्याययोगात् पूरणस्यानुपयुक्तत्वाच्च न च सप्तम्यर्थोऽनुमित्यन्वाये तद्विषयकनिरूपणप्रकारत्वं तल्लाभाय पूरणमुचितमिति वाच्यं तादृशार्थं कचिदपि सप्तम्यदर्शनात् मूलस्थ-तत्पदस्यानुमानपदार्थपरतया घटकत्वस्य निरूपणविषयत्वस्य वा तत्रत्यसप्तम्यर्थत्वात् ॥

यत्तु सतिसप्तम्येवेयं तदर्थः प्रयोजकत्वम् एवं चानुमाननिरूपणानुमितिनिरूपणयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावलाभायैव पूरणमिति । तदत्यन्तमसत् निरूपणस्य तत्पदोपस्थाप्यत्वे क्रियात्वाभावेन यस्य च भावेनेति सूत्राविषयतया सतिसप्तम्यनुपपत्तेः न च निरूपणीय इत्यपि पूणीयमतो नेयमनुपपत्तिरिति वाच्यम् एवमप्यनुमितिनिरूपणस्यानुपस्थिततया तत्र प्रयोजकत्वान्वयासम्भवात् न च मूलेऽनुमितिस्त्यनन्तरं निरूप्यत इत्यपि पूणीयमतो नेयमनुपपत्तिरिति वाच्यं तदकथनेन दीधितिकृतो न्यूनतापातात् लक्षणमध्ये निरूपणप्रतिष्ठान्तरासङ्गतेत्यलमसदाधेशेन ॥

उपाध्यायज्यायामुपन्यस्यति अत्रेत्यादिना आहुरित्यन्तेन ।

(दी०) अत्र व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षमर्मत्वसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः । कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतारच्छेदकद्रव्यसामानाधिकरण्यवचनत्वात् । ज्ञानपदोपसन्नानेन च बाधितारधितसाधारणज्ञानलाभान्न भ्रान्तानुमितावव्याप्तिरित्याहुः ॥

(गा०) अत्र एतल्लक्षणे अर्थ इत्यनेनान्ययः एतल्लक्षणवाक्यप्रतिपा-

ध्याये इत्यर्थः अथवा व्याचक्षत इत्यर्थकेनाहुरित्यनेनान्वयः । व्याप्तिरिति
 व्याप्तिविशेषाद्व्यवसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वावगादिज्ञानजन्यत्वमित्य-
 र्थः । प्रकृत्यर्थेतावच्छेदकरूपभावाय एव तल्लक्षणस्यानुशिष्टत्वात्
 सामानाधिकरण्यस्यातथाभूतस्य प्राधान्येन ज्ञानान्वयासम्भवाद्य-
 थाश्रुतासङ्गतेः उक्तार्थेऽपि सामानाधिकरण्यान्तं नोपलक्षणं किं तु
 विशेषणमतो ज्ञानेन समं तस्यान्वयात्केवलपक्षधर्मताविषयकधर्मा-
 निरासः । अत्रोभयसामानाधिकरण्यावगाहित्वमेकधर्मिण्युभयसम्ब-
 न्धावगाहित्वं सम्बन्धसम्बन्धस्यापि विशिष्टज्ञानविषयतायाः प्राची-
 नैरुपगमात् अनुमितिजनकविशिष्टपरामर्शं व्याप्त्यादिसम्बन्धतया
 मासमानस्यापि तत्सम्बन्धस्य सम्बन्धो हेतौ भासते इति व्याप्ति-
 विशिष्टपक्षधर्मत्वयोः सामानाधिकरण्यावगाहिता निर्वहतीति ल-
 क्षणसमन्वयः पक्षधर्मता च पक्षानुयोगिको हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः
 न तु पक्षवृत्तित्वं पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य पक्षवृत्तितानवगाहित्वात्
 तत्रापि सम्बन्धतया पक्षनिरूपिताधेयत्वमानोपगमे पक्षस्य प्रकार-
 तापत्तेः न च पक्षानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धविषयतापि पक्ष-
 विशेष्यकपरामर्शं तादृशसम्बन्धस्य सम्बन्धः पक्ष एव भासते व्या-
 प्तिसम्बन्धस्य सम्बन्धश्च हेताविति नैकधर्मिण्युभयसम्बन्धावगा-
 हित्वरूपसामानाधिकरण्यावगाहितानिर्वाह इति शङ्क्यं विशिष्टवृद्धां
 विशेष्ये सम्बन्धस्यानुयोगित्वरूपसम्बन्धो विशेषणे च तस्य प्रति-
 योगित्वरूपसम्बन्धो भासते इति सिद्धान्तात् पक्षविशेष्यकपराम-
 र्शेऽपि हेतौ व्याप्तिप्रतियोगिकसम्बन्धानुयोगित्वस्य पक्षानुयोगिकस-
 म्बन्धप्रतियोगित्वस्य च भावेन एकत्रोभयसम्बन्धावगाहिताया अ-
 क्षतत्वात् । न चैवं व्याप्यविशेष्यकपरामर्शसंग्रहस्तत्र हि हेतौ प-
 क्षानुयोगिकसंयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धो न पक्षरूपविशेष-
 णस्य सम्बन्धतया भासते विशेष्ये सम्बन्धानुयोगित्वस्य विशेषणे च
 तत्प्रतियोगित्वस्य माननियमात् तादृशज्ञानस्य हेतुपक्षयोर्वाधितसं-
 योगाद्यनुयोगित्वप्रतियोगित्वाद्यगाहित्वे भ्रमत्वप्रसङ्गात् तद्वैपरीत्यं
 च विशेष्यविशेषणभाष्येपरीत्यप्रसङ्गात् भासमानविशिष्टप्रतियो-
 गित्वानुयोगित्वयोरेव विशेषणत्वविशेष्यत्वात्मकत्वात्परं तु
 ह्यानुयोगिकसंयोगादिप्रतियोगित्वरूपमाधेयत्वमेव तथा भास-
 ते स च न हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः न वा पक्षानुयो-

गिक इति वाच्यं सम्बन्धसम्बन्धतया तत्र संयोगादिरूपहेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य हेतावमानेऽपि विशेषणी-
भवत्पक्षसम्बन्धतया तत्र तद्भानादेव एकत्र व्याप्तिवैशिष्ट्या-
नुयोगित्वपक्षानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वमानेनोभ-
यसामानाधिकरण्यावगाहितानिर्वाहात् । अथवा एतन्मते पक्षवि-
शेष्यकपरामर्श एव सर्वत्रानुमितिहेतुर्लाघवात् । नन्येषमपि वह्नि-
व्याप्यो धूमः द्रव्यवान् पर्वत इति ज्ञानजन्येऽतिव्याप्तिः तादृशज्ञान-
स्यापि धूमाद्यात्मकैकहेतो तदुभयसम्बन्धावगाहितत्वात् एकविषय-
तानिरूपितोभयसम्बन्धविषयतापर्यन्तस्य लक्षणवाक्यतोऽलाभात्
तद्विवक्षणे च तथाविधव्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षसम्बन्धविषयतानिवेशेनै-
वोपपत्तौ मिश्रोक्तद्वन्द्वोपेक्षाया निर्वाजत्वापत्तेः न चोभयसामानाधि-
करण्यमेकनिष्ठापरसामानाधिकरण्यं तथा च पक्षसम्बन्धानिष्ठव्या-
प्तिवैशिष्ट्यवत्सम्बन्धावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः तत्सम्बन्धस्तत्प्रति-
योगिकत्वमेव उक्तसमूहालम्बनस्य केवलपक्षधर्मतादिज्ञानस्य च
वस्तुगत्या यो व्याप्तिवैशिष्ट्यवान् धूमादिः पक्षसम्बन्धानिष्ठतत्प्र-
तियोगिकत्वावगाहित्वेऽपि न क्षतिः तत्प्रत्ययान्तेन यादृशविशिष्ट-
मुपस्थाप्यते तादृशविशिष्टस्यैव वैशिष्ट्यमवगाहित्वे विवक्षणी-
यमिति कथितज्ञानस्य च व्याप्त्यादिघटिततादृशविशिष्टनिरूपि-
तविषयिताशून्यत्वेन लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यं व्याप्तिविशिष्टहे-
तुमान् पक्ष इत्येतादृशपरामर्शं संयोगांशे भासमानहेतुप्रतियोगि-
कत्वानिरूपिताविषयिताया व्याप्तिवैशिष्ट्यवत्प्रतियोगिकत्वरूपवि-
शिष्टविषयनिरूप्यत्वेऽपि पक्षसम्बन्धानिष्ठत्वस्य विशेषणकोटावप्रवि-
ष्टत्वेन तद्व्यतितीकाविशिष्टविषयनिरूपितत्वामावेन तदसंग्रहात् प-
क्षसम्बन्धानिष्ठत्वस्यौपलक्षणत्वे च तद्विषयकज्ञानचारणासम्भवात्
भावप्रत्ययेन वा अवगाहित्वविशेषणतया एकपदार्थतावच्छेदकनिष्ठा-
परतत्सामानाधिकरण्यं कथं प्रतिपादनीयं भावरूपार्थ एव तदनु-
शासनात् प्रकृत्यर्थासाधारणधर्मस्यैव भावार्थत्वात् न हि नीलो-
त्पलत्वमित्यादौ उत्पलत्वादिनिष्ठनीलिमादिसामानाधिकरण्यं प्रकृ-
त्यर्थासाधारणधर्मः तस्य नीलोत्पलादिरूपप्रकृत्यर्थेऽवर्तमानत्वात् । न
चैकपदार्थनिष्ठापरपदार्थतावच्छेदकसम्बन्ध एव पदार्थतावच्छेदक-
व्यसामानाधिकरण्यं प्रकृते च पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठव्याप्तिवै-

शिष्टशानुयोगिन्प्रमेय तथा तच्च प्रवृत्त्यर्थसाधारणधर्म एवेति वा
 च्यपृथिवीत्वामित्यादितो गन्वाद्यप्रतीति प्रवृत्त्यर्थताप्रच्छेदकप्रमेयस्य
 भावार्थत्वमोक्षारेण कथितस्य प्रवृत्त्यर्थप्रमेयेऽपि प्रवृत्तिजन्यगोधे
 प्रकरणाविरहेण भावार्थत्वानुपपत्त न च वृत्तद्वितममासंभ्यः स-
 म्यन्वयप्रगमस्त्वनलम्यामित्यनुशासनाद्भावाभिप्रायेऽप्युक्तसम्यन्ध-
 न्नत्प्रत्ययार्थ एवेति वाच्य तथा सति अत्रोत्पलत्व भावोत्पत्त्या-
 दिभावाजन्यगोधे ग्राह्याभावावगाहितया स्वतां विरोधित्यानु-
 पपत्ते अनुमदविरोधित्वापत्तेश्च । परामर्शविषयव्याप्तिरैशिशिष्टशानु-
 योगिन्स्य विरोधणकादौ पक्षसम्यन्धप्रतियोगिनिष्ठत्वामानात् त-
 स्य निरुक्तविशिष्टविषयकत्वामम्भवेन तत्प्रत्ययेन तादृशविशि-
 ष्टार्थप्रत्यायनसम्भवेऽप्यप्रतीकागच्छ । अथ सामानाधिकरण्यान्ते-
 न व्याप्तिरैशिशिष्टसामानाधिकरण्यपरिच्छिन्न पक्षधर्मत्वमेव विर-
 क्षित पदार्थताप्रच्छेदकमनानाधिकरणापग्न्यदार्थताप्रच्छेदकरोचक-
 र्यादिन्येवार्थ इत्यविराज उक्त च यदप्यनुपाध्यायरेण तदुत्तरत-
 ल्प्रत्ययो व्याप्तिविशिष्टमे भति पक्षधर्मत्व भावमाहेति । एव च सा-
 मानाधिकरण्यान्तर्भावेन न भावप्रत्ययार्थता नीलोत्पलत्वमित्यादि-
 न उत्पलादी नीलोत्पलभेदान्वयेन नीलाभिन्नोत्पलादेः प्रवृत्तिनो-
 लामात् तादृशोत्पलादीनरावृत्तिरसहितमकलतादृशोत्पलवृत्ति-
 र्वेन चान्वलम्यप्रवृत्त्यर्थ परिज्यत्य इतरांशे शक्त्या भावप्रत्य-
 येन बोधनात् नीलाभिन्नोत्पलादिवृत्तिरुपनीलिमादिमामानादि-
 कर्ण्यस्योत्पलत्वादी भामनिर्वाहात् प्रवृत्ते च तदितरावृत्तिरांश-
 साकल्यांशधोपदक्षणतयैव निवर्जितो न नु ज्ञानान्वयविरयविरो-
 धजनया अतः परामर्शस्य तद्विरयकन्येऽपि न शक्ति व्याप्तिरैशि-
 ष्टसामानाधिकरण्य च व्याप्तिरैशिशिष्टप्रतियोगिकत्वमेव पक्षध-
 र्मपदस्य प्रतियोगिताससर्गेण पञ्चानुयोगिन्सममिन्याहृतव्याप्तिप्र-
 वृत्तनुसम्यन्धवार्ताच्छिन्नपरतया प्रवृत्त्यर्थताप्रच्छेदकताप्रच्छेदकसम्य-
 न्धेनैव च प्रवृत्त्यर्थवृत्तिताया भावप्रत्ययेन बोधनात् प्रतियोगिता-
 सम्यन्धेन प्रवृत्त्यर्थवृत्तिताया एव तत्पदोत्तरभावरूपयतो लामात्
 तस्या एव च तत्प्रतियोगिकरूपत्वात् सम्यन्धविषयता भावमा-
 ने मयोगादी तत्प्रतियोगिकत्वस्य तदीयसम्यन्धविषयता मानाद्या-
 निविशिष्टप्रतियोगिकत्वमपि सम्यन्धविषयताया अदृच्छेदकमिति

व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नपक्षधर्मपदार्थतावच्छेदकपक्षस-
म्बन्धविषयताकत्वरूपं विशिष्टविषयकत्वं परामर्शो ऽक्षतमिति चे-
त् । एवमापि व्याप्तिविशिष्टो यः पक्षधर्मः तस्य तत्त्वेन तत्प्रतियोगि-
कत्वरूपसम्बन्धविशेषणतया तादृशपक्षधर्मत्वावच्छिन्नविशेषित-
तत्प्रतियोगिकत्वावच्छिन्नविषयताया एव विशिष्टान्वयबलेन ला-
भात् । परामर्शो च पक्षधर्मत्वावच्छिन्नस्य पक्षांशे ऽप्रकारतया त-
द्वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धविषयताकत्वविरहेण त-
दसंग्रहात् । यदि च पक्षधर्मत्वमप्युपलक्षणमुच्यते तदाप्यभेद-
सम्बन्धेन पक्षधर्मत्वावच्छिन्नांशे प्रकारीभवतो व्याप्तिविशिष्टत्वा-
वच्छिन्नस्य उपलक्षणत्वे तदन्तर्गतव्याप्तेरपि तथात्वेन तदविषयरू-
क्षानान्यावृत्तेस्तस्य विशेषणत्वमव्यात् पक्षांशे प्रकारीभवति हेतो
व्याप्तिप्रकारकपरामर्शस्यासंग्रहः अमेदेन व्याप्तिविशिष्टस्य हेतुवि-
षयतानवच्छेदकत्वात् एवं भावप्रत्ययार्थप्रविष्टं सकलतद्वृत्तित्वं त-
न्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्व साकल्यघटितस्य तस्यान्यादृशस्य
दुर्वचत्वात् नानाव्यक्तिकस्य गुरुत्वादेर्यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकता प्र-
त्येकं तत्र प्रकृत्यर्थनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि तस्यानुगतत-
दवच्छेदकावच्छिन्नस्य तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमभ्युपेय-
ते नातस्तदसंग्रहः अन्यथा यथाश्रुते अनिस्तारात् । कस्याश्चिदपि
गुरुत्वादिद्व्यक्तेः सकलगुरुत्वादिमदवृत्तित्वात् न चैवं गुरुत्वमित्या-
दितो गन्धादेरपि बोधापत्तिः तस्यापि गुणत्वावच्छिन्नस्य गुर्वादि-
निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं गुणत्वावच्छिन्ने त-
दितरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपतदितरावृत्तित्वास-
त्त्वेन तदापत्ययोगात् तदितरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
तावच्छेदकावच्छिन्नतन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य च भा-
वप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् तदितरावृत्तित्वं तु न यथाश्रुतं प्रकृत्य-
र्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तेर्विचक्षण्यतया सत्त्वमित्यादौ
सदितरसमवेतत्वाप्रसिद्धेः महानसीयवह्नित्वमित्यादौ शुद्धव-
ह्नित्वाद्यनातिरोक्तिः महानसीयवह्नित्वादेर्महानसीयवह्न्यादिरूपप्र-
कृत्यर्थंतरपर्वतीयवह्न्यादिवृत्तित्वेन तदितरावृत्तित्वबोधासम्भवाच्च
तथा च कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययेन विशेष्यपदार्थतावच्छेदके विशे-
षणपदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं कथं बोधनीयं प्रकृत्यर्थताव-

च्छेदकनिष्ठाया वृत्तेस्तदर्थप्रवेशादिति महदसमञ्जसम् । उच्यते नि-
 रृतनदितपावृत्तिरसाहितसकलतद्वृत्तित्वस्य शक्त्यानन्त्यमयेन प्र-
 कृत्यर्थमनन्तर्भाज्य भावप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सामान्यत इतरत्व-
 व्यापकत्वस्य केवलान्वयिमात्रनिष्ठतया घटत्वावच्छिन्नमेदसाधा-
 रण्यविरहेण घटत्वाद्दौ प्रथमदलस्य बाध वृत्तिमद्भेदप्रतियोगिता
 नञ्छेदकत्वरूपद्वितीयदलमपि प्रमेयत्वाद्यनवच्छिन्ने तत्र बाधित
 घटेतरत्वव्यापकत्वादेवशाक्यतया न बोधनिर्वाह अतो लाघ-
 वाच्च धर्मत्वमेव तत्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते धर्मत्व च प्रकृत्यर्थताव
 च्छेदकताघटकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वमेव घटत्वमित्यादितो द्रव्य-
 त्वादिवोचप्रसङ्गो रूपादिवोचप्रसङ्गश्च भवतामपि सामान द्रव्यत्वा-
 देरपि घटत्वाविशिष्टतया घटेतरत्वव्यापकमेदप्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वात् घटरूपादेरपि घटरूपत्वावच्छिन्नस्य घटादिनिष्ठभेदप्रति-
 योगितानञ्छेदकत्वात् एव गुरुत्वमित्यादितोऽपि गुरुत्वादिसम-
 निपतरसादिवोधो भवतामपि दुर्बल तदितरावृत्तिश्चादिना
 मासमाने धर्मे तत्रप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्य-
 र्थस्यान्वयमुपगम्य तद्वारणे च धर्मत्वेन शक्तिमतेऽपि धर्मत्वे
 प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठत्वसाहितनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्व-
 यमुपगम्य तत्तत्पदार्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयताया धर्मान्तरे ऽसत्त्वेन
 तादृशातिप्रसङ्गो चारणाय एव च व्याप्तिविशिष्टाभिन्नपक्षधर्मप्र-
 तियोगिकत्वेन पक्षसम्बन्धे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतापदेन बोध्यमाने
 ऽमेदेन पक्षधर्मान्वयिनि व्याप्तिविशिष्टे विशेषणतापक्षव्याप्तिवैशिष्ट्य
 स्यापि पक्षधर्मे विशेषणतया मानमुपेयम् एकविशेषणतया उपस्थि-
 तस्य पदार्थतावच्छेदकस्य स्वातन्त्र्येणैवतरविशेषणतया ऽमानात्
 अन्यथा घट जानार्तात्वाद्दौ घटत्वादिविशिष्टनिरूपितविषयिताशा-
 लिङ्गानपर्यन्तस्य तात्पर्यविषयत्वेऽपि लाभासम्भवात् पदार्थतावच्छे-
 दकघटत्वादे स्यावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन विषयितायामन्व-
 यनैव तल्लामनिर्याहात् एव च व्याप्तिवैशिष्ट्याविशेषितव्याप्ति
 विशिष्टाभिन्न शोपलक्षितपक्षधर्मप्रतियोगिकत्वमेव विषयतावच्छेदक
 तया निवृत्तिरिति पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टमेदानङ्गाद्विपराम
 शस्यापि स्पष्टं बाह्यप्यधूमवानितिज्ञाने व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य धूर्मा
 नो प्रकाटत्वेऽपि तदशे सम्बन्धतया भावादेव धूमनिष्ठावच्छेदक

स्वरूपविषयतायामवच्छेदकत्वसम्भवात् तद्व्यतिरिक्तव्याप्तिविशिष्टधू-
मप्रतियोगिकत्वाविशिष्टहेतुतावच्छेदकसम्बन्धविषयकत्वमव्याहृतं न
च व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः संयोगादिरूपसम्बन्धांशे सम्बन्धतया
भासमाने तत्प्रतियोगिकत्वे तादृशहेतोः सम्बन्धान्तराभाना-
त्तस्यापि च संयोगादौ सम्बन्धान्तराभानात् तदीयसम्बन्धा-
न्तरव्यतिरिक्तव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगादिविषयकत्वं
बहिर्व्याप्यधूमवानित्यादिवुद्धेर्दुरुपपादमेवेति वाच्यं तद्वच्छिन्न-
विषयताकत्वरूपतद्विशिष्टविषयकत्वस्य तदीयसम्बन्धाभातेऽप्य-
व्याहृतेश्च अन्यथा गुरुमते ज्ञानस्य विशिष्टविषयकत्वानुप-
पत्तेः तैर्विशिष्टबुद्धौ सम्बन्धमानानुपगमात् न च वैशिष्ट्यांशे वि-
शेषणीभवन्त्या व्याप्तेर्याप्तिविशिष्टेत्यादिवाक्यजन्यबुद्धौ सम्बन्ध-
सम्बन्धोऽप्येतन्मते विषय इति तद्व्यतिरिक्तमेव विशिष्टं व्याप्तिविशिष्ट-
पक्षधर्मतापदार्थः एवं व्याप्ति विशिष्टस्य हेतोः संयोगादिसम्बन्धांशे
भासमानतत्प्रतियोगिकत्वांशेऽपि सम्बन्धान्तराभानमावश्यकं तथा
च तद्व्यतिरिक्तव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य पक्षसम्बन्धनिष्ठविषय-
तावच्छेदकत्वं लक्षणवाक्यलभ्यमिति तादृशविशिष्टस्य च व्याप्तेः
संसर्गतया तद्विशिष्टावगादिपरामर्शविषयतावच्छेदकत्वात् तत्र
वैशिष्ट्यांशे व्याप्तिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य तत्सम्बन्धतया भानेन
तत्र तदीयसम्बन्धान्तराभानादिति वाच्यं लक्षणवाक्यजन्यबोधे वै-
शिष्ट्यांशे व्याप्तिसम्बन्धसम्बन्धस्याधिकस्य भानेऽपि तस्य वैशि-
ष्ट्यनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वाविवक्षणसम्भवेन सामञ्जस्यात् न हि
यस्मिन् विषये यस्य यत्सम्बन्धमानं तन्निष्ठविषयतायां तदीयत-
त्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे भासत एवेति नियमः
भ्रामाणिकः घटं जानातीत्यादिवाक्यजन्यघटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधे घटादिविषयतायां समवायानुयोगित्वावच्छिन्नत्वमानस्यापि
नियमेनानभ्युपगमात् । अथ व्याप्तिघटकहेतुसम्बन्धावच्छिन्नबोधक-
पक्षधर्मपदोत्तरमावप्रत्ययस्य उक्तीत्या प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकस-
म्बन्धान्तरव्यावृत्तहेतुप्रतियोगिकत्वबोधकतया सम्बन्धान्तरस्या-
त्तद्वत्त्वेन तत्संसर्गकहेतुमत्तज्ञानधारणेऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध-
संसर्गकनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानधारणमशक्यमेव तस्यापि व्याप्ति-
विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नतादृशसम्बन्धविषयकत्वात् न च

पक्षपदस्य धर्मितावच्छेदकविशिष्टार्थकतया पक्षधर्मतापदेन धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्म्यनुयोगिकत्वावच्छिन्नससर्गबोधनात् तदवच्छिन्नससर्गावगाहिज्ञानमेव ज्ञानान्तार्थ इति निर्द्धर्मितावच्छेदकज्ञानव्यावृत्तिरिति वाच्यं पक्षधर्मतापदेन पक्षधर्मप्रतियोगिकत्वेनैव पक्षसम्बन्धबोधनात् पक्षानुयोगिकत्वेन सम्बन्धस्य तदबोध्यत्वात् । मैघम् यतः सशयवारणाय ज्ञानपदस्य निश्चयार्थकत्वमावश्यक निश्चयत्व च विपरीतकोटिधर्मितावच्छेदकतानापक्षधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकक्षानत्व तथा च तादृशविशेष्यताकत्वावच्छेदेन व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धावगाहित्वस्य विरक्षणात् हेतुमत्तारो निर्धर्मितावच्छेदकज्ञान न लक्षणघटकमिति एव पक्षपदस्यानुपादानेऽपि सामञ्जस्यात्तदुपादान धर्मपदस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिकत्वलाभायेति दिक् । अथवा धर्मान्तरविशिष्टावच्छिन्नबोधकप्रवृत्तिकभावप्रत्यय प्रवृत्त्यर्थतावच्छेदकधर्मान् तादृष्येण प्रत्याययति गुह्यत्वमेकत्वमित्यादितो जातिविशेषपुरस्कारेणैव गुरुत्वैकत्वादिगुणबोधनात् उक्तं च गुणधीधितौ प्रतीतिस्तु तादृष्येण धर्मत्वेन वेति न च शक्तज्ञानन्त्यप्रसङ्गाप्रायः पक्ष साधुरिति वाच्यं तदादीनामुपलक्षणीभूतमुद्धेविषयतावच्छेदकत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तघटकाद्यनुगमेन शक्तैक्यवत्प्रकृतेऽपि प्रवृत्त्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणेन प्रवृत्त्यर्थतावच्छेदकजातिविशेषादीनामनुगमेन शक्तैक्यसम्भवात् विशेषरूपेण लक्षणाया एव बोधगन्तव्यत्वात् तादृशभावप्रत्ययार्थे च प्रवृत्त्यर्थस्य प्रवृत्त्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धत्व ससर्गतया भासते तथा च प्रवृत्ते पक्षानुयोगिकसम्बन्धावच्छिन्नबोधकपक्षधर्मपदोत्तरभावप्रत्ययस्य पक्षानुयोगिकसम्बन्धत्वेनैव तादृशसम्बन्धबोधकतया पक्षपदस्य धर्मितावच्छेदकविशिष्टार्थकतया धर्मितावच्छेदकविशिष्टानुयोगिकत्वावच्छिन्नव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धावगाहिज्ञानलाभान्सामञ्जस्यम् । सम्बन्धादेशे विशेषणप्रतियोगिकत्वयथा विशेषणस्य सम्बन्धतया भासते तथा विशेष्यानुयोगिकत्वमपि विशेष्यस्य सम्बन्धतया भासते अतः पक्षे हेतुसम्बन्धविधया भासमानस्य सयोगादेर्विषयता हेतुप्रतियोगिकत्वेनैव पक्षतावच्छेदकवच्छिन्नानुयोगिकत्वेनाव्यवच्छिन्नेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । व्याप्तिर्व

शिष्टेषु(१)सामानाधिकरण्यं व्याप्तिविशिष्टसम्बन्धत्वं तत्प्रतियोगिक-
त्वपर्यवसितं पक्षधर्मत्वं पक्षानुयोगिकसम्बन्धः पक्षधर्मपदस्य प्रति-
योगितया पक्षसम्बन्धावच्छिन्नमात्रबोधकत्वात् प्रतियोगित्वानुयो-
गित्वयोः सम्बन्धसम्बन्धतया विशेषणविशेष्यांशे भानो-
पगमसम्भवात् प्रतियोगित्वादेशानान्वयित्वेऽपि पक्षव्याप्ययोः सम्ब-
न्धसंसर्गविधयाऽवगाहमानस्य परामर्शस्य नासंग्रहः व्याप्तिविशिष्ट-
प्रतियोगिकत्वादेः सम्बन्धविशेषणतया तन्निष्ठविषयताया अव-
च्छेदकतया ज्ञानेनान्वयो न तु विषयतया साक्षादेव तथा सति
विशुद्धतावत्समूहालम्बनजन्येऽतिप्रसङ्गात् विषयांशे सम्बन्धवि-
धया यद्भासते प्रकार इव तत्रापि विषयतावच्छेदकत्वं विषयतानि-
रूपितविषयतापर्यवसितमक्षतमेवेति सम्बन्धविषयतायाः व्याप्ति-
विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नत्वनिर्वाहः । यदि च ताद्रूप्येणैव प-
क्षसम्बन्धः स्वावच्छिन्नबोधकपदोत्तरतल्प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थस्य
तत्प्रतियोगिकत्वं, तु संसर्ग एव न तु प्रकारस्तथा च व्याप्तिवि-
शिष्टप्रतियोगिकत्वस्य विषयत्वान्वयिपक्षसम्बन्धविशेषणताविर-
हेण तत्पारतन्त्र्येण विषयत्वान्वयासम्भवात् सम्बन्धविषयतायां
न तदवच्छिन्नत्वलाभसम्भव इति मन्यते तदा व्याप्तिविशिष्टस्यैव
सम्बन्धविषयतायामवच्छेदकतयाऽन्वयो विवक्षणीयः तस्यैव
सम्बन्धविशेषणतया लक्षणार्थे प्रवेशात् यद्यपि कर्मधारयल-
भ्यस्याभेदेन व्याप्तिविशिष्टविशिष्टस्य पक्षधर्मस्यैव पक्षसम्बन्धांशे
विशेषणतया तादृशस्यैव ज्ञानान्वयो दर्शितदिशा स्वीकार्यः तथा च
यादृशपरामर्शः पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टाभेदमवगाहते तस्यैव संग्र-
हो न तु तत्र व्याप्तिसम्बन्धावगाहिन इति तज्जन्येऽव्याप्तिः एवं
लक्षणवाच्यजबुद्धौ व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य पदार्थतावच्छेदकतया
प्रकारत्वे तत्सम्बन्धसम्बन्धस्यापि भानमावश्यकं सम्बन्धसम्बन्ध-
स्य नियमेन विशिष्टबुद्धौ भानवादिनां तथा च विशिष्टपदार्थ-
घटकस्य तस्यापि ज्ञानान्वयधौव्य विशेषणान्तर्गतस्योपलक्षण-
त्वायांगादिति व्याप्तिवैशिष्ट्यं यत्र संसर्ग एव तादृशपराम-
र्शस्य दुःसंग्रहतैव तादृशपरामर्शस्य संसर्गसंसर्गीयसंसर्गान्त-
रभानस्य निर्युक्तिकतयाऽनवस्थाभयेन च केनाप्यनभ्युपगमात्

णादिरूपपक्षानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धाप्रसिद्धावपि
गुणादिरूपपक्षे संयोगादिना हेतुमत्ताभ्रमजन्यानुमितौ नाव्याप्तिः
पक्षानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितसंयोगादिविषयताशालित्वेन ता-
दृशभ्रमस्यापि लक्षणवाक्यतो लाभात् । इदं त्वापाततः पदार्थद्वया-
भेदविवक्षायामेव कर्मधारयस्य साधुतया अत्र पक्षधर्मे व्याप्तिवि-
शिष्टाभेदाविवक्षायां कर्मधारयानुपपत्तिः तद्विवक्षायां च भ्रमस्थले
विवक्षितलक्षणवाक्यार्थाप्रसिद्ध्याऽन्यासि स्फुटेव एतदभिप्रेत्यैव
भ्रमानुमित्यव्याप्त्या मतमेतदग्रे दूषयिष्यति उक्तवाक्यस्य चाप्रामा-
ण्यमिष्टमेव किं तु लोहितं वह्निं जानातीत्यस्यैव प्रमाणत्वम् ॥

सांसर्गिकावप्यितायाः सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वं निर्युक्तिक-
मित्याशयेन दूषयति परामर्शेनेति ॥

(दी०) तत्र परामर्शेन नियमतो व्याप्तिर्विशिष्टादिसामा-
नाधिकरण्यग्रहे मानाभावात् गौरवेण तद्विषयत्वेनाहेतुत्वात् ।
सम्बन्धसम्बन्धाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वात् भ्रमस्थले

यते । अतो बद्धे शुरु इत्यदिप्रमाणा लोहितो वह्निरेत्यादितानां तरीयलो हेत्यादिप्रकारतां क-
पकविषयतावद्बद्धादिविषयकत्वेऽपि न तद्ज्ञानपरोक्तवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः तद्विषयादिविशेष-
तापन्नबद्धव्यविषयकबद्धादिताननिष्ठतद्विषयिताया लोहित्यादिविशेष्यतापन्नानिरूपितत्वात् इय-
त्वादिनिष्ठव्यवयवतुल्ये गिकाधिकरणतानिरूपकत्वे घटाद्यधिपभावच्छेदकतया यद्दृशमवच्छेदकत्व
विषयतानात्वकमपि विषयतायामविरुद्धमेव । एव च प्रकृतेऽपि व्याप्तिविशिष्टपद व्याप्तिप्रकारेण
भासमानपर तस्य पक्षधर्मेऽभेदेनान्वयः । तस्य भावप्रत्ययार्थे पक्षसम्बन्धे स्वप्रतियोगिकत्वेन
भासमानत्व सम्बन्ध यस्य विशेषणस्य येन सम्बन्धेन विशेष्येऽवयव ज्ञानविषयतया भासमाने
विशेष्ये स्थितसम्बन्धे परागेन भासमानत्वस्यैव तद्विशेषणसम्बन्धतया मानमिति व्युत्पत्ते अ-
राजकीये धननिष्ठस्वत्वे राजकीयवध्नमरूपज्ञानपरे रातो धनं जानातीत्यदिविशेष्यदर्शः वाक्ये
बन्धधर्मस्वत्वे निरूपितवसम्बन्धेन रातोऽन्वये दैर्घ्यतानुपपत्त्या निरूपितत्वेनैव भासमानत्वस्य
तत्र तत्सम्बन्धतया उपगत्यत्वम् । तथा च व्याप्तिप्रकारेण यद्भासते तत्प्रतियोगिकत्वेन भा-
समानपक्षसम्बन्धधर्माद्विज्ञानजन्यत्वलाभाच्च धर्मात्तुमित्यव्याप्तिर्न वा तत्र लक्षणवक्यान्निष्ठ-
बोधानुपपत्तिरिति चेत् । एवमपि पक्षधर्मपदस्य यथाधुनार्थप्राप्तया आवश्यकत्वबद्धिव्यव-
यवतया हृद इत्यादिप्रामाण्यवध्नमनुमितेः सप्रहऽपि बद्धिव्याप्यधूमकान् हृद इति धमज्या-
नुमितेर्दुःसंप्रहृतम् । तत्र व्याप्तिप्रकारेण भासमानधूमे वास्तवपक्षधर्मनाविरहात् पक्षधर्म-
दस्य पक्षधर्मत्वेन भासमानार्थकत्वे पक्षसम्बन्धस्य प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकतया तदुत्तरभावप्रत्य-
येन बोधकात्मकत्वम् तेन चोक्तं भासमानत्वरूपप्रकृत्यर्थतानवच्छेदकस्य भावनपदेन विवक्ष्यते
परामर्शस्य तदनगणितया असम्बन्धस्येति २ पुस्तके अधिक पट ।

तादृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानस्यासम्भवात् असत्-
ख्यातिनिरासात् अत्रान्तरवास्यार्थायोग्यत्वनिरणये महावाक्यार्थ-
ज्ञानानुदयात् रिपाणे शशसम्बन्धाभावनिश्रयदशायां शशवि-
पाणजन्यमिदं कार्मुकमिति शाब्दबुद्धेर्ब्रह्मणापि दुरूपपादत्वात्

(गा०) परामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टादिसामानाधिकरण्यग्रह-
स्थन्याप्यत्वे मानाभावादित्यर्थः । व्याप्तिविशिष्टधूमसयोगी यद्विव्या-
प्यधूमव्याध्वपक्ष इत्यादिपरामर्शस्य व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धप्रकार-
कतया तत्सम्बन्धावगाहिचक्षुरामाणिकमेवेति नियमन इत्युक्तं तथा
च यत्र व्याप्तिविशिष्ट एव पक्षधर्मता च ससंगतयेव भासते तज्ज्ञाना-
नुमिताया व्याप्तिर्यथाश्रुतलक्षण इति भावः । ननु तादृशज्ञानाद-
नुमितिर्न भवत्यत्र तादृशसामानाधिकरण्यविषयकत्वेनैव परामर्श-
स्थानुमेतिहेतुत्वात् तथा च काव्याप्तिरित्यत आह गौरवे
ण चेति । व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षज्ञानत्वेनैव व्याघयेन हेतु-
त्वात् व्याप्तिविशिष्टादिसामानाधिकरण्यविषयकत्वेन हेतुत्वे
सामानाधिकरण्यविषयकत्वस्याधिकस्य निवेशात् तथा च तदुभ-
यसामानाधिकरण्यानवगाहिनांऽपि विशिष्टज्ञानादनुमित्युत्पत्तिनि-
ष्पत्त्युद्देशेति भावः । ननु सम्बन्धसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वमेव वि-
शिष्टज्ञानत्व न तु सम्बन्धज्ञानत्वमेव दण्डपुरुषसयोगा इत्यादिस-
मूहालम्बनस्यापि तथात्वापातात् तथा चानुमितिजनकज्ञाने विशेष-
वर्णोभूत व्याप्तिसाधनयोः असंगससर्गानवगाहत्वे तद्विशिष्टज्ञानत्व-
मेव तस्य नोपपद्यत इति यथमनुमितिजनकत्वमित्यत आह सम्बन्धे-
ति । अग्रहेऽपि अविषयोक्तरणेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्येति । अयमाशयः
सम्बन्धसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वमपि न विशिष्टज्ञानत्व सम्बन्धसम्ब-
न्धमादायापि समूहालम्बनसम्भवात् अपि तु तत्प्रकारकधीत्यमेव
तद्विशिष्टधोत्व प्रकारत्व च विषयताविशेष न च प्रकारतात्व
सामगिकविषयतानिरूपितविषयतात्वं यदि तदा विशेष्यताया
अपि तथात्वादतिप्रसङ्गः अपि तु सम्बन्धविषयतानिरूपितप्र-
तियोगित्वविषयतानिरूपितविषयतात्वमेव विशेष्यविषयता च
तादृशानुगमित्यविषयतानिरूपितैव न तु तादृशप्रतियोगित्यावि-

पयतानिरूपिता विशेषणांश एव संसर्गप्रतियोगितामानादिति नाति-
प्रसङ्गः एवं प्रतियोगित्वस्थाने ऽनुयोगित्वं निवेद्य विशेष्यतात्वं
निर्वाच्यमिति संसर्गायप्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपसंसर्गान्तरमानं
विशिष्टबुद्ध्यावश्यकमिति वाच्यं संसर्गतात्ववत्प्रकारतात्वविशेष्य-
तात्वयोरपि स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकत्वादिति विशिष्टबुद्धेः संस-
र्गसंसर्गावगाहितानियमेऽपि भ्रमानुमितावध्याप्तिनिष्प्रत्यूहवेत्याश-
येनाह भ्रमस्थले चेति । तज्ज्ञानासम्भवादिति व्याप्तिवैशिष्ट्यसमाना-
धिकरणपक्षधर्मत्वज्ञानासम्भवादित्यर्थः । तथा च तादृशविशिष्टज्ञान-
जन्यत्वं लक्षणवाक्यार्थस्तस्य भ्रमानुमितिसाधारण्यमशक्यमेव भ्रम-
स्य व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वाविषयत्वाम्भवेन लक्ष-
णवाक्यार्थानन्तर्भावादिति भावः । ननु भ्रमेऽसदेव वैशिष्ट्यं भास-
इति टीकाकारानुमतं तथा च बह्विन्याप्यधूमवान् हृद् इत्यादिभ्रम-
स्य व्याप्तिवैशिष्ट्यमादिप्रतियोगिकहृदानुयोगिकासद्वैशिष्ट्यविष-
यकत्वमव्याहृतमेवेति कथं तादृशज्ञानासम्भवं उच्यते इत्यत आह
असदिति । असतः व्याप्तिनिरासात् ज्ञानविषयत्वनिरासात् ज्ञानवि-
षयताव्यापकत्वस्य सत्त्वे व्यवस्थापनादिति यावत् । यदि चासतो
ज्ञानविषयतासत्त्वेऽपि अभावाधिकरणताया अपसिद्धान्तत्वात् ज्ञान-
विषयत्वसमानाधिकरणमात्राप्रतियोगित्वरूपं तद्व्यापकत्वं सत्त्वे-
ऽक्षतमेवेति नार्थतो ऽसत्त्व्याप्तिनिराससम्भवं इति मन्यते
तदा सद्वृत्तित्वे तादृशज्ञानविषयतात्वव्यापकत्वमेव विवक्षणीयम-
सत्त्व्याप्तिवादिनामसद्वैशिष्ट्यज्ञानविषयत्वस्य परमार्थत्वात् न च
भ्रमस्य सन्मात्रविषयकत्वे भ्रमत्वव्याघात इत्याशङ्क्यं तथात्वे
ऽपि व्यधिकरणप्रकारकत्वेन भ्रमत्वस्य निर्वाहात् इदं च
यस्तुगतिमनुरुध्याभिहितं यस्तुतो ऽसद्वैशिष्ट्यमानेऽपि न प्रकृते
निस्तारः अलौकिकस्य संसर्गतयैव ज्ञानादिविषयताया वाचस्पत्यनु-
मतत्वात् तन्मतानुसरणेऽपि असत्त्याः व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधि-
करणपक्षधर्मतायास्तत्प्रत्ययान्तेन प्रतिपादनासम्भवात् अपा-
रमार्थिकधूमप्रतियोगिकहृदानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिभ्रमात्मकपरा-
मदोजन्यत्वस्य लक्षणवाक्यतोऽलाभात् लक्षणस्यासद्व्यवहितत्वेना-
ज्ञान्तस्य तत इतरभेदानुमानासम्भवाच्च भ्रान्तपुरुषायानुमानस्या-
तिप्रसङ्गादिनापि सम्भवात् । ननु व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मयोरभेदो

लक्षणवाक्यत प्रतीयता तथापि न तदशस्य लक्षणघटकत्वमु-
पगम्यते अतिव्याख्याद्यकारकत्वात् अयमयविवक्षणीयव्याप्तिवि-
शिष्टप्रतियोगिकत्वादेविषयतानिरूपितससर्गायविवक्षतामाश्रयित्वे-
नैव सामञ्जस्यात् लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यताया लक्षणघटकवानियतत्वे
ज्ञानान्तकर्मधारयपक्षेऽपि अयमयविवक्षणीयस्य ज्ञानविशेषणव्याप्ति
प्रकारकत्वाशे पक्षधर्मताविषयकत्वावच्छिन्नत्वस्य निवेशेनैव सा-
मञ्जस्याल्लक्षणवाक्यलभ्यस्य ज्ञानाशे पक्षधर्मताविषयकत्वविशेष-
णस्य वैयर्थ्येन लक्षणदोषात् एव च भ्रमानुमितौ न लक्षणाव्या-
प्तिशङ्केत्याशयेनायोग्यताज्ञानाद्विशेषदर्शिनो नोक्तवाक्यादुभयानुमि-
तौ लक्षणग्रह सम्भवतीति विशेषदर्शिन प्रति प्रकृतवाक्यानर्थ-
क्यमिति ह्युपान्तरमाह अयान्तरेति । पक्षधर्माद्यशे ऽविशेषणस्य
व्याप्तिवैशिष्ट्यादेनै स्वातन्त्र्येण ज्ञानान्वयसम्भव व्युत्पत्तिविरो-
धात् अपि तु तद्विशेषणतापक्षस्यैवेति तत्र तदनन्वयनिश्चया ऽवा-
न्तरवाक्यार्थायोग्यतादिश्च तस्मिन् सति समुदायलक्षणवाक्य-
जन्यमहावाक्यार्थज्ञानासम्भवादित्यर्थः । महावाक्यार्थयोग्यता-
ज्ञानस्यायान्तरवाक्यार्थविषयकत्वनैयत्येनायान्तरवाक्यार्थधीविरो-
धिनोऽयोग्यताज्ञानस्य महावाक्यार्थयोग्यताज्ञानविरोधित्वादिति
भावः । एतदेव दृष्टान्तेन दृढयति विषाण इति । शशसम्बन्धाभा-
वेति । शशस्य विषाणजन्यमिति वाक्यजन्यसम्बन्धप्रकारबोधा-
मिप्रायेणेद् शशविषाणजन्यमिति वाक्यजन्यबोधस्य विषाणाशे
ऽभेदेन शशपदलक्षपशशसम्बन्धिप्रकारकतया सम्बन्धिभेदनिश्चय-
स्यैव तद्विरोधित्वात् समासयास्यो समानप्रकारकानुमपजनक-
त्वानुरोधेन पठितत्पुरुषस्थल सम्बन्ध एव लक्षणा समासे व्युत्प-
त्तिविषयेण नामार्थयोरपि भेदान्वयबोधाभ्युपगमादित्याशयेनेद-
मिति कश्चित् । शशसम्बन्धविशिष्टविषाणपरसंबन्धनामधटितवाक्यज-
न्यबोधपरतया ध्यायमान पुनरसन् तथा सति विषाणे शशसम्ब-
न्धस्य पदार्थतया ऽवान्तरवाक्यार्थत्वायोगात् ॥

भ्रमानुमितेरलक्ष्यतया नाव्याप्तिप्रसन्नित्वाशङ्कते न चेति ।

(दी०) न चात्र प्रमाणमस्तादात् प्रमेव लक्ष्या । यदि च
सङ्क्षिप्तपरापरादिभि भ्रान्तानुमितिस्तदा चरमज्ञानपदं प्रमापर-

मिति वाच्यम् ॥

(गा०) प्रमाणप्रस्तावात् प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यत इत्युपक्रमेण प्रमाणस्य निरूपणीयत्वात् तन्निरूपणोपयोगितया प्रमेवानुमितिलक्षणीया । यद्यपि हृदो वह्निमानित्याद्यनुमितेरपि हृदत्वाद्यंशे प्रमात्वमेव विधेयांशे प्रमात्वविचक्षणे लिङ्गोपधानमतेऽपि धूलीपटलादौ व्याप्यत्वावगाहिज्ञानजन्यायां पर्वतादिपक्षकवह्न्याद्यनुमितौ प्रमात्वस्याक्षततया लिङ्गोपहितेत्याद्यग्रिमग्रन्थानुत्थितः यावद्भ्रमभेदकूटविचक्षणे तु हृदो वह्निमान् पर्वतश्च वह्निमानित्यादिसमूहालम्बनानुमितौ अलक्ष्यतापातेनातिप्रसङ्गः तथापि भ्रमान्यवृत्तिविषयितावत्त्वमेव प्रमात्वं विचक्षणीयम् । उक्तसमूहालम्बनज्ञानीयवह्निमत्पर्वतादिविषयिता समूहालम्बनानात्मिकायां पर्वतो वह्निमानित्यनुमितावपि वर्तते ज्ञानव्यक्तिभेदेन विषयिताभेदानुपगमात् अतस्तस्यालक्ष्यतैव हृदो वह्निमानित्याद्यनुमितिनिष्ठाया हृदादिविषयिताया अपि भ्रमत्वघटकतया भ्रमत्वनैयत्यमेवातो न तस्यालक्ष्यत्वं यद्यप्यत्रापि लिङ्गोपहितेत्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतिरस्ति तथाहि लिङ्गोपधानमतेऽपि शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यादिप्रकारतायास्तादृशप्रकारताशालिसंशयनिवृत्त्यर्थं तादृशसिद्धिप्रतिबन्धकत्वार्थं च स्वीकरणीयत्वात् तादृश्याश्चोक्तरूपत्वात्तादृशानुमितेर्लक्ष्यत्वं दुष्परिहरमेवेति तथापि तादृशविषयितायां परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वमपि विचक्षणीयम् अन्यथा हृदत्वादिविषयितामादाय भ्रान्तानुमितेरपि लक्ष्यतापातात् तथा च तादृश्याश्च बाधाभावादेर्जन्यतावच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । ननु गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्याद्यसङ्कीर्णबाधस्थले या पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिन्यनुमितिस्तत्रैवातिव्याप्तिस्तादृशानुमितेः साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वांशे भ्रमरूपतया लक्ष्यत्वात् विशिष्टेऽपि पक्षे गन्धव्याप्यतया पृथिवीत्वादिरूपहेतुमत्त्वावगाहिनः परामर्शस्य प्रमात्वेन व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्यन्धावगाहित्वादुक्तलक्षणस्याक्षतत्वादित्यत आह यदि चेति । सर्वशानुमाने पक्षधर्मतापलात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यमेव भासते न तु तयोरेवच्छेदावच्छेदकभावोऽपि तेन विनापि हेतोर्व्याप्तिपक्षधर्म-

त्वोपपत्तेस्तद्भासक्यलामावादित्यभिसन्धाय उक्तवाधासङ्करस्य
 तस्य यद्वपतिना दूषितत्वात् तन्मते च न सहिष्णुपरामर्शादुन्नमानुमि-
 तिरपि तु मिथाद्रिमत एवेत्यतो यदि चेत्युक्तम् । न च बाधितव-
 ह्नौ लाघवज्ञानसत्त्वे सहिष्णुपरामर्शादपि बाधितो वह्निः पक्षे भा-
 सत इति सर्वेषामेवानुमतं परं तु तादृशानुमितेर्व्यापकतानवच्छे-
 दकविशेषधर्मप्रकारकत्वं प्रार्थना न मन्यन्ते अत एव सामान्य-
 धर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिबलात्प्रवृत्तानुमाने विशेषबाधस्यादो-
 षत्वं समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वं व्यवस्थाप्य व्युत्पादितमुपा-
 ध्यायैर्वाधप्रत्ये तावतापि च बाधितविषयलाघवज्ञानजन्यानुमि-
 तेस्तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपसमत्वावच्छिन्नभेदघटितप्रमात्वं
 दुरपवादमेवेति यदि चेत्यसङ्गतमेवेति वाच्यं तदवच्छिन्नाभा-
 ववति तदवच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नभेदघटितप्रमात्यस्य ल-
 क्ष्यताप्रयोजकत्वोपगमेन पर्वतादौ वह्नित्वादिना बाधितवह्निधादि-
 विषयकानुमितेर्लक्ष्यतासम्भवेन तत्सङ्गतेः न चोक्तप्रमात्यस्य ल-
 क्ष्यतानियामकत्वे जलपर्वतो वह्निमान् पर्वतो जलवह्निमानित्याद्य-
 नुमितौ स्वरूपतो भासमानविषयांशे भ्रमरूपायां विशिष्टपक्षाद्य-
 प्रसिद्धाऽप्यातिर्दुर्वारैश्च तत्रापि तादृशप्रमात्यसत्त्वादिति वा-
 च्यम् । तदभाववति स्वरूपतस्तत्प्रकारकभ्रमभेदमपि प्रमात्व-
 शरीरे निवेदय तद्वारणसम्भवात् । केचित्तु यत्किञ्चिद्विधेयता-
 वच्छेदकावच्छिन्नप्रत्यक्षपक्षावगाहित्यलक्षणपारिभाषिकप्रमात्वेनैव ल-
 क्ष्यताया विवक्षितत्वात् लाघवज्ञानाधीनोक्तानुमितौ महानसीम-
 त्वादः प्रकारत्वादिमतेऽपि वह्नित्वस्यैव विधेयतावच्छेदकतया
 पक्षस्य तदवच्छिन्नप्रत्यक्षमेव तादृशप्रमात्वानपायात् । गन्धमोग-
 भावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यादौ न मन्यन्ते तादृशकालाव-
 च्छिन्नसमवायस्य सम्बन्धत्वाच्चेन सम्बन्धेन च पक्षे विधेयतामावाप्र-
 लक्ष्यता न चेदृशप्रमात्यस्य लक्ष्यतानियामकत्वे लिङ्गोपघानमते-
 ऽप्यप्याभ्यादिलिङ्गकानुमितेरलक्ष्यत्वाप्रसक्त्या लिङ्गोपहितेत्याद्य-
 भिमप्रत्यो नावतरतीति वाच्यम् इदानीं लाघवज्ञानजन्यानुमिते-
 रलक्ष्यतायां क्षतिरित्यात् समान्यशक्तिविषयतावत्त्वमेव लक्ष्यता-
 नियामकं वक्तव्यमित्याशयात्तपोकिस्तद्वतेरिति वदन्ति । प्रमापरमि-
 ति । अत्रापि लक्ष्यतानियामकं तादृशं प्रमात्वं तदेव विषयक्षणी-

यम् अतः किञ्चिदंशे प्रमात्वमादाय नातिप्रसङ्गस्य दुर्वारता ॥

(दी०) अव्याप्यापक्षधर्मयोस्तत्त्वादिना परामर्शेन जनितायां वस्तुतः साध्यवत्पक्षावगाहितया प्रमायामव्याप्तेः लिङ्गोपहितलैङ्गिकभाननिरासेनांशिकभ्रमत्वस्याप्ययोगात् परमेश्वरतादृशज्ञानजन्यत्वस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् । अत एव व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मता तज्ज्ञानं वेत्यादिकमपास्तम् ।

(गा०) अव्याप्यापक्षधर्मयोरिति । अव्याप्ये धूर्लापटलादौ व्याप्यत्वावगाहिना अपक्षधर्मे च महानसत्त्वादौ पक्षधर्मत्वावगाहिना परामर्शेन जनितायां वस्तुतो बहुधादिमति पर्वतादौ बह्विभवावगाहिन्यां प्रमानुमितावव्याप्तेरित्यर्थः तज्जनकपरामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षानुयोगिकसम्बन्धानवगाहितत्वात् धूर्लापटलादिसम्बन्धस्य व्याप्याप्रतियोगिकत्वात् महानसत्त्वादिसम्बन्धस्य पक्षाननुयोगिकत्वादितां भावः । नन्वनुमितौ पक्षांशे व्याप्यत्वेन लिङ्गभानोपगमादुक्तानुमितेर्यथायोगं व्याप्तिपक्षधर्मतांशे भ्रमरूपतया ऽलक्ष्यतैवेति कथमव्याप्तिरत आह लिङ्गोपहितेति । लिङ्गविशिष्टपक्षे साध्यभानस्य मणिफृता निराकार्यत्वेनोक्तानुमितेर्व्याप्याद्यंशे भ्रमत्वस्याप्ययोगादित्यर्थः । लिङ्गोपहितलैङ्गिकमाने परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वादि न निवेद्यते लिङ्गविषयताया जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनैव व्यभिचारवारणसम्भवादिति श्रुत्या लाघवसत्त्वेऽपि मणिरुतां तत्रासम्भवेस्तदीयलक्षणं तन्मतमवलम्ब्य व्याप्यानुमुचितमिति भावः । ननुक्तानुमितिष्वपि व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षानुयोगिकसम्बन्धावगाहिभगवज्ज्ञानजन्यत्वसत्त्वाव्याप्तिरित्यत आह परमेश्वरेति । तादृशेति । व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धावगाहीत्यर्थः अतिप्रसङ्गकत्वात् प्रत्यक्षादावातेव्याप्तत्वात् तथा चातिप्रसङ्गवारणाय तादृशसम्बन्धावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणता जन्यतानवच्छिन्नकार्यता वा निवेदनोपाया तथा चोक्तभ्रमजन्यानुमितौ भगवज्ज्ञानस्य उपादानप्रत्यक्षविधयेव कारणत्वं तस्याश्च जन्यत्वेनैव तज्जन्यतेति नाव्याप्तिनिराससम्भव इति भावः । न च भगवज्ज्ञानस्य परामर्शत्वेनापि

जनकता नित्यस्येत्यादिव्याप्यनभ्युपगमात् परामर्शहेतुतायां
जन्यत्वस्याधिकस्यानिवेशादिति तादृशजनकतानिरूपितजन्यतामा-
दायैव कूटलिङ्गकप्रमानुमितावव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यं तादृ-
शानुमित्यव्यवहितपूर्वं तदाधिकरणान्मनि व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिक-
पक्षानुयोगिकसम्बन्धावगाहिनिश्चयासरत्वेन व्याभिचारप्रसक्त्या ता-
दृशनिश्चयत्वायच्छिन्नजन्यतावच्छेदकस्य तादृशानुमितितो व्यावर्त-
नीयतया तद्रूपावच्छिन्नजन्यतामादाय लक्षणसमन्वयासम्भवा-
दिति भावः । इदमत्रायधेयम् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति पराम-
र्शस्यापि न व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धावगाहित्वेन हे-
तुता धूमत्वादिना धूलीपटलाद्यवगाहितदाकारस्रमासंप्रदात् तथा च
तद्रूपावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणस्य प्रत्यक्षविशेषाद्यतिव्याप्ति-
धारणायोपगमेऽसम्भव एव स्यात्कथमुक्ताव्याप्यभिधानं यदि
किञ्चिद्विद्वत्साध्यकानुमितिः प्रमात्मकपरामर्शादेव तदा तत्रोक्त-
रूपेण हेतुतासम्भवाप्रासम्भव इत्युच्यते तदा तादृशानुमितिज-
नकपरामर्शकारणताघटितजातिघटितलक्षणोपगमेनोक्ताव्याप्तेरपि ना-
यकाशः । यस्तुतस्तु विषयतायां विशिष्टान्वयबलादुक्तयाक्यतो
व्याप्यवच्छिन्नहेतुनिष्ठावच्छेदकताकपक्षसम्बन्धविषयताकत्वेनापि
परामर्शलामासद्रूपस्यैव कारणतावच्छेदकत्वविवक्षया नासम्भव
उक्तस्थलाव्याप्तिर्वा तद्रूपस्य भ्रमसाधारणत्वात् वास्तवव्याप्ति-
विशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धस्य लक्षणयाक्यजन्यबोधे ऽवश्यं
मानेन तद्विषयकत्वेन परामर्शोपस्थितावपि न तस्य कारणता-
वच्छेदकत्वम् अपि तु कारणतासामानाधिकरण्यमेव कूटलिङ्ग-
कपरामर्शमाधारणोक्तकथायच्छिन्नकारणताया भगवज्ज्ञाने वास्त-
वव्याप्यप्रतियोगिकतादृशसम्बन्धावगाहित्यसामानाधिकरण्यसरत्वेन
कूटलिङ्गकप्रमानुमितिपरलक्षणयाक्ये नाथान्तरयाक्यार्थोपगम्य-
मयीति लक्षणयाक्यतो व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वाविशिष्ट-
पक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानवृत्तिरत्वेन कारणत्वे भासमाने व्याप्तिविशि-
ष्टप्रतियोगिकन्यायच्छिन्नपक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानतयायच्छिन्नत्वेनापि
तद्भासते तथा च व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकन्यायविशिष्टपक्षसम्बन्धा-
वगाहिज्ञानवृत्तित्योपलक्षितव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वायच्छिन्नप-
क्षसम्बन्धावगाहिज्ञानतयायच्छिन्नत्वेनैव निरूपितजनकताया लक्षणघट-

कत्वादीश्वरज्ञानवृत्तिजनकतायाश्च तादृशत्वाद् तादृशानुमितौ लक्षणसमन्वयः प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणश्च सम्भवतीति ध्येयम् । अत एव भ्रजमन्यानुमितावव्याप्तेरेव व्याप्तिविशिष्टे या पक्षधर्मता इति सप्तमीतत्पुरुषेण चास्त्वव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धावगाहित्वरूपकर्मधारयपक्षोऽयार्थ एव पर्यवसानात् व्याप्तिविशिष्टे यत्पक्षधर्मताज्ञानमिति ज्ञानान्तेन विषयत्वार्थकसप्तमीतत्पुरुषसमासेन वास्तवव्याप्तिविशिष्टविषयकपक्षसम्यन्धज्ञानस्य लाभात् बह्विव्याप्यधूलीपटलवान्पर्वत इत्यादिज्ञानासंग्रहादिति भावः । आदिपदाद् व्याप्तिविशिष्टा व्याप्तिसमानाधिकरणा या पक्षधर्मता इत्यादिसमासस्य परिग्रहः । यद्यपि वक्ष्यमाणज्ञानान्तकर्मधारयपक्षे प्रकारितारूपस्यैव तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वरूपस्य वैज्ञानिकस्य वैशिष्ट्यस्य विवक्षया ज्ञानान्तसप्तमीतत्पुरुषपक्षे ऽपि व्याप्तिविशेष्यतापन्नहेतुविषयत्वावच्छेदेन पक्षधर्मताविषयकज्ञानपर्यवसानादुक्तव्याप्तिपरीहारः सम्भवति यत्र व्याप्तेरप्रसिद्धिस्तत्रापि व्याप्तिपदस्य वक्ष्यमाणकल्पे विलक्षणप्रकारितायामिव एतत्कल्पेऽपि विलक्षणप्रकारतानिरूपिताविशेष्यतायां लक्षणामुपगम्याव्याप्तिपरीहारसम्भवः पक्षधर्मत्वाप्रसिद्धिस्थलेऽपि वक्ष्यमाणैव गतिः तथापि व्याप्तिपदलक्षणाया आवश्यकत्वे तत्पुरुषमुपेक्ष्य लाघवात्कर्मधारय एव आश्रयितुमुचित इत्याशयेन तत्पुरुष उपेक्षितः ॥

मिश्रोक्तं द्वन्द्वपक्षं दूषयितुमुपन्यस्यति व्याप्तीति ।

(दी०) व्याप्तिविशिष्टश्च पक्षधर्मश्चेति द्वन्द्वाश्रयणाव्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वं लभ्यते पदार्थयोरभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रेऽन्यत्र च द्वन्द्वस्य दर्शनात् । पदार्थद्वयाभेदबोधकाच्च कर्मधारयाद्भेदाभेदोदासीनपदार्थद्वयबोधजनकत्वेनैव द्वन्द्वस्य भेदात् । विशिष्टपदस्य धर्मपरतया वा व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मत्वयोर्लाभात् । न चैवमालोको बह्विव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गः एकत्र तदुभयावगाहित्वस्योक्तत्वादिति केचित् ।

(गा०) व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वावगाहीति व्याप्तिसम्यन्धपक्षसम्ब-

जनकता नित्यस्येत्यादिव्याप्त्यनभ्युपगमात् परामर्शहेतुतायां
 जन्यत्वस्याधिकस्थानिवेशादिति तादृशजनकतानिरूपितजन्यतामा-
 दायैव कूटलिङ्गक्रमानुमितायव्याप्तिधारणसम्भव इति याच्य तादृ-
 शानुमित्यध्यवहितपूर्वं तदाधिकरणात्मनि व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिक-
 पक्षानुयोगिकसम्बन्धावगाहिनिश्चयासत्त्वेन व्याभिचारप्रसक्त्या ता-
 दृशनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकस्य तादृशानुमितितो व्यावर्त-
 नीयतया तद्रूपावच्छिन्नजन्यतामादाय लक्षणसम्बन्धयासम्भवा-
 दिति भावः । इदमत्रावधेयम् षड्विव्याप्यधूमवान् पर्वत इति पराम-
 र्शस्यापि न व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धावगाहित्वेन हे-
 तुता धूमत्वादिना धूलौषटलाद्यधगादितदाकारप्रमासमहात् तथा च
 तद्रूपावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणस्य प्रत्यक्षविशेषाद्यतिव्याप्ति-
 धारणायोपगमोऽसम्भव एव स्यात्कथमुक्ताव्याप्त्यभिधानं यदि
 किञ्चिद्विज्ञसाध्यकानुमिति प्रमात्मकपरामर्शोदेव तदा तत्रोक्त-
 रूपेण हेतुतासम्भवाश्रयसम्भव इत्युच्यते तदा तादृशानुमितिज-
 नकपरामर्शकारणताघटितजातियदितलक्षणापगमेनोक्तव्याप्तेरपि ना-
 यकाशः । अस्तुतस्तु निषयतायां निशिष्टान्वयबलादुक्तवाक्यतो
 व्याप्त्यवच्छिन्नहेतुनिष्ठावच्छेदकनाकपक्षसम्बन्धविषयताकत्वेनापि
 परामर्शलाभात्तद्रूपस्यैव कारणतावच्छेदकत्वविवक्षया नासम्भव
 उक्तस्थलाव्याप्तिर्वा तद्रूपस्य भ्रमसाधारणत्वात् धास्त्वव्याप्ति-
 विशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धस्य लक्षणवाक्यजन्यबोधे ऽवश्य
 मानेन तद्विषयकत्वेन परामर्शोपस्थितावपि न तस्य कारणता
 वच्छेदकत्वम् अपि तु कारणतासामानाधिकरण्यामेव कूटलिङ्ग-
 कपरामर्शसाधारणोक्तरूपावच्छिन्नकारणताया भगवद्भाने चास्त
 षड्व्याप्यप्रतियोगिकतादृशसम्बन्धावगाहित्वसामानाधिकरण्यासत्त्वेन
 कूटलिङ्गक्रमानुमितिपरलक्षणवाक्यं नात्रान्तरवाक्यार्थयोग्यत्व
 मपीति लक्षणवाक्यतो व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्ट-
 पक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानवृत्तित्वेन कारणस्य भासमाने व्याप्तिविशि-
 ष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नपक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेनापि
 तद्भासते तथा च व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्टपक्षसम्बन्धा-
 वगाहिज्ञानवृत्तियुपलक्षितव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नप-
 क्षसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वविशेषितजनकताया लक्षणघट-

पदार्थयोरिति । पदार्थयोः पदजन्यप्रतीतिविशेष्यतयाऽभिप्रेतयोः ।
 पदार्थतावच्छेदकभेदेनेति । तथा च पदजन्यप्रतीतिविषयतयाऽभि-
 प्रेतत्वरूपपदार्थतावच्छेदकादिसाधारणपदार्थत्वाश्रयस्य भेद एव
 द्वन्द्वनियामक इति भावः । एतेन नानार्थेतरसरूपैकशेषस्थलेऽपि
 विशेष्यघटादिव्यक्तिभेदेन द्वन्द्वप्रसक्त्या सरूपैकशेषस्य द्वन्द्वाप-
 यादं कताप्रवादसङ्गतिः । घटत्वेनैकघटतात्पर्यकघटकलसपदयोः प्र-
 तिपाद्यघटघटत्वयोर्भेदेऽपि न द्वन्द्वः एकपदप्रतिपाद्येऽपरपदप्र-
 तिपाद्यत्वावच्छिन्नभेदस्यापेक्षितत्वात् । वस्तुतः पदार्थयोर्भेदः प-
 दार्थवैलक्षण्यं एकपदप्रतिपाद्यविशिष्टार्थस्यापरपदप्रतिपाद्यविशि-
 ष्ठार्थापयोगविषयताश्रयत्वं पर्यवसितं द्वन्द्वनियामकम् । एतेन मे-
 यवाच्ययोरभेद इत्यादौ मेयपदप्रतिपाद्ये वाच्यादिपदप्रतिपा-
 दत्वावच्छिन्नभेदासत्त्वेऽपि न क्षतिः गगनाकाशयोरभेद इत्यादौ
 च गगनादिपदं तद्वाच्यत्वावच्छिन्नपरमिति पदार्थतावच्छेदक-
 भेदेन द्वन्द्वः । अथ द्वन्द्वयाधार्थं सरूपैकशेषानुशासनमित्युक्तं
 समस्यमानपदानामानुपूर्व्येभिदरूपवैरूप्यस्य द्वन्द्वनियामकतां स्वी-
 कृत्यैव सरूपाणां द्वन्द्ववारणसम्भवादिति चेन्न न हि द्वन्द्वयाध
 एव सरूपैकशेषफलं किं तु तदननुशासने घटा इत्यादौ बहु-
 त्वान्वयानुपपत्तिः सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं प्रत्याययतीति-
 व्युत्पत्तरेकघटपदेन बहुघटबोधनासम्भवात् सकृदर्थं प्रत्याय-
 यतीत्यस्यानेकशक्तिविषयाबोधकत्वार्थकत्वेऽपि इन्द्रोपेन्द्रचन्द्रपरे
 हर्य इत्यादावगतिः एकशेषानुशासने तु तत्र बहुपदेभ्य एव
 बहुनां बोधो बहुपदाध्वरणं च इतरेषां लोपात् एकशेषस्य इतर-
 लोपपर्यवसितत्वात् । अत्राहुः सरूपैकशेषः कृतद्वन्द्वानामेव न तु
 द्वन्द्वापवादकता तस्य तथा सति सविभक्तिकानामेव द्वन्द्वस-
 म्भवात् सविभक्तिकानामेव एकशेषस्य वाच्यतया श्रूयमाणपदो-
 त्तरं सुम्भिमक्तेरवस्थानापत्तेः लुप्तपदानां श्रूयमाणबहुवचनाप्र-
 कृतितया तदयान्वितस्वार्थबहुत्वबोधकतायास्तत्रानुपपत्तेः समा-
 सोत्तरं बहुवचनोपगमे च समासान्तर्गतसकलपदानामेव स-
 मासात्तरविभक्तिप्रकृतितया सामञ्जस्यात्(१) वस्तुतस्तु नेष्यत

(१) न च कृतद्वन्द्वानामेकशेषोपगमे पदा समस इत्यादौ इत्यत्र प्रायित्पूर्वसेनाङ्गानां
 आश्रयतया इत्यादौ पूर्वैरेकैकान्वयसक्या बहुवचनानुपपत्तिरिति वक्ष्यम् । तत्र द्वन्द्वे द्वन्द्वपदस्य एक-

न्यविषयकेयर्थे द्वन्द्वस्य इत्यादिन्यायेन भावप्रत्ययार्थेन व्याप्ति
 विशिष्टस्याप्यन्यथादिति भावः । एव च सम्यन्धविधया व्याप्ति
 वैशिष्ट्याग्रगण्यज्ञानस्य तत्सामानाधिकरण्यानग्रगण्यज्ञानेऽपि त
 दवगाहित्वस्याशक्तत्वात्प्रासप्रह । यद्यपि व्याप्त्यैशिष्ट्यादेशानवि
 षयत्वान्वये व्याप्त्यादेरुपलक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गात् विशेषणतैद्योप
 गन्तव्या तथा च तद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यादेशानविषयत्वान्वये वै
 शिष्ट्यानुयोगिकविशेषणवैशिष्ट्यस्यापि तदन्वय आचक्ष्यक
 इति सत्सर्गतया व्याप्त्यादर्थैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं दु सप्रहमेव विशे
 षणसत्सर्गस्य तदन्वयोपगमे च उपाध्यायमतेऽपि नोत्तरामशांसप्र
 ह उक्तयुक्त्या लक्षणयाक्यजन्यवोधे व्याप्त्यैशिष्ट्यादिसामाना
 धिकरण्यस्य तत्सत्सर्गतयेव भानात् तथापि सत्सर्गभानोपग
 मे एतन्मते सकलपरामर्शसप्रह उपाध्यायमते च व्याप्त्यादिवै
 शिष्ट्यं यत्र सत्सर्गतया भासत तस्य तावता सप्रहेऽपि भ्रमस्थले
 उभयसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्दुर्वारैरेति विशेषः । अ
 थाभ्युपगम्यता सत्सर्गे विशेषणप्रतियोगित्वस्य सत्सर्गतया भान
 तथापि तद्विषयताया अनुमितिकारणतावच्छेदककोटिनिवेशो मा
 नामात्र इति वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गस्य धारणाय येन रूपेण परा
 मर्शस्य लक्षणयाक्याहोभस्नस्य जनकतावच्छेदकता
 या विशिष्टणीयतया सत्सर्गानुयोगिकसम्यन्धविषयत्वव्यतिरेक
 लक्षणयाक्यप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपस्य चानुमितिजनकतानव
 च्छेदकतयाऽसम्भवं इति चेन्न प्रकारतात्विकस्य स
 र्गप्रतियोगित्वविषयतानिरूपेताविषयतात्वरूपतया प्रकारता
 त्वेन व्याप्तिप्रकारतानिवेशने सत्सर्गप्रतियोगित्वविषयताया
 अपि कारणतावच्छेदकगर्भं निरुद्धात् वैशिष्ट्यानुयोगिकसत्सर्ग
 विशेषावच्छिन्नरेनोपस्थितव्याप्तिविषयताव्यतिरेकसमुदाय तादृश
 सम्यन्धानवच्छिन्नप्रत्यक्षोपलक्षणत्वोपगमने तद्वश परित्यज्य इत
 रात्र कारणतावच्छेदकत्वविशेषणसम्भवाच्च । ननु पदार्थयोरभेदे न
 द्वन्द्वस्य भावुता एव्यथादिपर्यवर्त्तनादिपद तदवर्तनात् तथा
 च प्रकृते व्याप्तिविशिष्टपदप्रत्यक्षमपदयाद्वन्द्वसाधुचानुरोधेन वि
 भिन्नधर्मिपरत्वापत्तय एकधर्मिनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यपदप्रत्यक्षमपदया
 द्विपदमर्शसप्रह इत्यादि एव एकधर्मिपरत्वेऽपि द्वन्द्वमुपपादयति

च व्याप्तिवैशिष्ट्यावगाहितावच्छेदकविषयितानिरूपकधर्मविषयिताकत्वावच्छेदेन पक्षधर्मत्वावगाहित्वं पर्यवसितम् । एतादृशार्थस्य लक्षणयाक्ये एकत्रेति पदपूरणादिना लामो बोध्यः ।

(दी०) तदप्यसत् । एवमपि धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीतिज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गात् । एकरूपेण तदुभयावगाहित्वस्योक्तौ च मीमांसकमतानुप्रवेशात् । मिथस्तदुभयोपश्लेषावगाहित्वस्य च परामर्शाव्यापकत्वात् । न च तदुभयविषयत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रातियोगिककार्यताशालित्वमर्थः पक्षधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यात् ।

(गा०) एवमपि एकत्रोभयावगाहिताविवक्षणेऽपि ननु एकधर्मावच्छिन्नधर्मिण्युभयावगाहित्वविवक्षणात् धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीति ज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह एकरूपेणेति । मीमांसकमतानुप्रवेशादिति मीमांसकैर्यथा वह्निव्याप्यवानयमित्यादिव्याप्यतावच्छेदकरूपानगाहिपरामर्शानुमितिरपलप्यते धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इत्यादिसमूहालम्बनाद्यानुमितिरभ्युपेयते तेषामेकरूपेण व्याप्तिपक्षधर्मज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् तथोक्तरीत्या लक्षणं व्याचक्षणेनापि सत्र तत्रानुमितिरपलपनीया स्वीकार्या च अन्यथाऽव्याप्यस्य व्याप्योः प्रसङ्गादित्यर्थः तथा च विशिष्टपरामर्शत्वेनानुमितिहेतुतायादिनां नैयायिकानां नोक्तरूपावच्छिन्नकारणताया लक्षणे प्रवेशसम्भय इति न्यायमतेऽव्याप्यादिदोष आद्यदयक पचेति भावः । यद्यपि धर्मनिरूपितैकविषयितावच्छिन्नतदुभयविषयिताविवक्षणे न समूहालम्बनजन्येऽतिप्रसङ्गः न चाव्याप्यतावच्छेदकानवगाहिपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः तथापि व्याप्तिपक्षधर्मताप्रसिद्धिस्थलेऽव्याप्तिरैतत्कल्पोपेक्षापीजमित्यवधेयम् । ननु परस्परपदश्लेषेणोभयावगाहित्वविवक्षणात् समूहालम्बनजन्येऽतिप्रसङ्गः तथैकतरसम्यग्धविषयकत्वावच्छेदेनापरावगाहित्वं सम्बन्धः सामानाधिकरण्यमित्यत आह मिथ इति । परामर्शाव्यापकत्वादिति । सम्यग्धावगाहिताया विशिष्टपुत्राय-

प्रवेकशेषः उक्तव्युत्पत्तेरप्रामाणिकत्वात् सति तात्पर्ये गुण-
 पदनेकार्थबोधस्येष्टत्वादिति । अन्यत्र नीलघटयोरभेद इत्यादौ
 अत्र पदार्थतावच्छेदकगतमेव द्वित्वादिकं द्विवचनादिना प्र-
 त्याप्यते साधुत्वार्थकमेव वा द्विवचनादिकं उर्वक्ष्यप्सरसं
 इत्यादौ बहुवचनवत् तत्रापि प्रकृत्यर्थगतगुणादिकमादाय
 बहुत्वबोधकत्वमिति तु न युक्तं गुणादेरप्रकृत्यर्थत्वात् त-
 त्साधारणबहुत्वबोधोपगमे ऽतिप्रसङ्गात् अजहत्स्वार्थलक्षणया गु-
 णादीनामपि प्रकृत्यर्थत्वोपगमे मुख्यार्थपरपदोत्तरबहुवचनस्य
 पदसाधुत्वमात्रार्थतायामविवादादित्यलमप्रस्तुतानल्पजल्पनेन । न-
 न्वेकधर्मिबोधकपदयोरपि द्वन्द्वोपगमे द्वन्द्वस्य कर्मधारयभे-
 दानुपपत्तिः तादृशपदद्वयसमासस्यैव कर्मधारयत्वात् इत्यत
 आह पदार्थेति । तथा च घन्तुतोऽभिन्नधर्मिबोधकपदद्वयकसमा-
 सत्वं न कर्मधारयलक्षणमपि तु एकपदार्थे परपदार्थभे-
 दबोधकसमासत्वमेवेति भावः । भेदाभेदोदासीनत्वं भेदाभेदज्ञा-
 नाविषयत्वं भिन्नतया ऽभिन्नतया वा भासमानत्वमेवेति भावः ।
 भेदोपादानं दृष्टान्तविधया अभेदमानव्ययच्छेदेनैव कर्मधार-
 यविशेषोपपत्तेः कर्मधारयस्थलेऽभेद इव इतरेतरद्वन्द्वस्थलेऽपि प-
 दार्थस्य तत्सावच्छेदकस्य वा भेदो यथायोगं भासत इति
 भ्रमनिराकरणाय वा तदुपादानं वास्तां वा पदार्थभेदेनैव
 द्वन्द्वः तथापि तद्व्यवधानेन विशिष्टान्तस्य द्वन्द्वोपगमादु-
 क्तार्थतासम्भवं इत्याशयेनाह विशिष्टपदस्येति । भावकान्ततोप-
 गमेनेति शेषः । केचित्तु व्याप्तिविशिष्टपदपक्षधर्मपदयोर्द्वन्द्वे पक्ष-
 धर्मपदस्याख्यात्त्येन पूर्वनिपातापत्तिरतः पक्षधर्मतापदेन द्व-
 ष्टमाहेत्ययतास्यन्ति । धर्मपरतया विशिष्टपरतया ज्ञानजन्ये
 अनुव्ययसायादौ अतिप्रसङ्ग इति तादृशसमूहालम्बनस्यापि
 व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्योमयाधगाहिताया अक्षतत्वादिति भावः ।
 एवं च यथाधुतामिप्रायेण तस्येन जनकताविषयक्षणे त्व-
 सम्भयो बोध्यः । अनुमित्यजनकोपदर्शितसमूहालम्बनसा-
 धारणस्य तदुभयाधगादिज्ञानत्वस्य तज्जनकतानवच्छेदकत्वा-
 त् । एकत्रेति एकधर्मिविषयकत्वावच्छेदेनेत्यर्थः तथा

रेव तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वात् । न च योगिनां तद्विषयकज्ञानस्या-
वश्यं सत्त्वात् तत्साधारणतद्विषयकत्वेन हेतुत्वं कल्पनीयं तच्चो-
भयवृत्त्यपीति वाच्यम् । यत्र भ्रमरूप एव नादृशपरामर्श-
स्तत्र तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वादव्याप्तेर्दुर्यारत्वादिति तत्र जा-
तिघटितलक्षणमेव शरणीयम् । पक्षधर्मताविषयकत्वमा-
त्रनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रवेशे साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्य-
तामादाय संशये प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञान-
जन्यतामादाय च धूमवत्पर्वतो नास्तोत्यभावप्रत्यक्षे घटवानित्या-
दिविशिष्टवशिष्ट्यवोधे चातिव्याप्तेर्व्याप्तिवैशिष्ट्याविषयकत्वोपा-
दानमावश्यकमित्याशयेन पक्षधर्मतांशवैयर्थ्यमाह पक्षेति । न
च व्याप्तिवैशिष्ट्याविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रवेशे
घटिव्याप्यो धूमो द्रव्यं न घेत्याकारकसंशयं व्याप्तिविषयकधर्मि-
ज्ञानजन्यतामादायातिप्रसङ्गः इति वाच्यं पक्षधर्मतापदोपादानेऽपि
तदोपतादवस्थ्यात् तादृशधर्मिज्ञानादेरपि धर्मिवृत्तित्वावगाहि-
त्वात् न च स्वधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
वृत्तित्वावगाहित्वनिवेशात् दोष इति वाच्यं तादृशसंशय-
धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ने कोटिद्वयसहचरितधर्मवत्ताज्ञानस्य तथा-
त्वाव्याप्तिविषयकत्वाच्च तज्जन्यतामादायातिप्रसङ्गस्य दुर्वार-
त्वात् न च तादृशदोषवारणाय विज्ञेयणान्तरप्रक्षेप आ-
वश्यकः तथा च व्याप्तिवैशिष्ट्याविषयकत्वघटितलक्षणे व्याप्य-
विषयकत्वस्य चरमज्ञाने व्याप्यविषयकवृत्तित्वस्य जन्यतायां वा
निर्देशेनेव पक्षधर्मताघटितलक्षणेऽपि यदंशे पक्षधर्मतावगा-
हिमानं जनकं तदंशे पक्षधर्मतानवगाहित्वस्य चरमज्ञाने
तदनवगाहिवृत्तित्वस्य जन्यतायां वा निर्देशनेन प्रतीकारः
सम्भवति धूमवत्पर्वतो नास्तोत्याद्यभावप्रत्यक्षादां धूमाद्यंशे
पक्षधर्मताज्ञानत्वेन जनकत्वेऽपि तादृशप्रत्यक्षादेरपि तदंशे
पक्षधर्मतावगाहित्वात् साधारणधर्माद्यंशे पक्षधर्मतावगाहि-
मानजन्ये संशयेऽपि सामग्रीयत्वेन साधारणादिधर्मांशे पक्षधर्मता
भानात्प्रत्यक्षे उपस्थितयन्तुमानसामग्न्या नियतत्वान् चरमज्ञानप-
दस्य निधायपरत्वात् संशयत्वस्यार्थसमाजप्रसूतया कार्यतानद-
च्छेदकत्वमते च न संशयातिव्याप्तिरिति पक्षरतोपादानवैयर्थ्यादि-

प्रामाणिकतया व्याप्तिरैशिष्ट्याद्यप्रकारकपरामर्शस्य तत्त्वमा
नाधिकरण्यानवगाहित्वादिति भावः । यद्यप्युभयमामानाधिक-
रण्यावगाहितायाः परामर्शाव्यापकत्वस्य प्रागेवाभिहितमा-
दिदानीम् उक्तशङ्का नात्रतरितुमर्हति तथापि पूर्वमुपाध्या-
यमते भ्रान्तानुमित्यव्याप्तिरेव निर्मरस्य कृतत्वात् सम्ब-
न्धसम्बन्धावगाहित्वाभ्युपगमेन शङ्कासम्भवो बोध्यः परा-
मर्शाव्यापकत्वादित्युपलक्षणम् । उक्तार्थस्य लक्षणवाक्यादलामो-
ऽपि दोषो बोध्यः उभयविषयकत्वविशिष्टस्य निरूपितत्वेन
जन्यतायामन्यो विवक्षित इत्युभयविषयकत्वस्य जनक-
तावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वस्य लामाश्रानुपपत्त्यादावतिव्याप्तिरिति
शङ्कते न चेति । तदुभयविषयकत्वे तद्विशिष्टज्ञानत्वे चाऽवच्छे-
दकत्वपर्याप्तिनिवेशऽसम्भवः सशयान्यत्वादेरधिकस्यानुमिति-
जनकतावच्छेदककुक्षिनिवेशादतस्तत्पर्याप्त्यनिवेशसूचनाय घटि-
तार्थकं नियतपदम् एतेनोभयविषयकत्वनियतत्वं यदि तद्व्याप्यत्वं
तदा व्याप्तिरैशिष्ट्यविषयकत्वपक्षधर्मत्वविषयकत्वोभयामात्रवद-
वृत्तिरुपाया उभयविषयकत्वव्याप्तिरिति केवलव्याप्तिरैशिष्ट्य-
विषयकत्वामात्रवदवृत्तिराघटितस्योभयत्वाच्छिन्नाभावस्य निरे-
शादप्रिमपक्षधर्मत्वांशवैयर्थ्यप्रदर्शनासङ्गतिः यदि च ज्ञान-
त्वस्य तदुभयामात्रवदवृत्तितया विशेषणान्तरविशिष्टज्ञानत्वरू-
पपरामर्शत्वे तदभासो दुर्घट इति स्वव्यापकतत्त्वत्वरूपव्या-
प्तिरेव निरेक्षणीयेत्युच्यते तदाप्युभयत्राच्छिन्नविशेषणतया व्या-
पकतायाः प्रवेगे व्याप्तिरैशिष्ट्यविषयकत्वत्वावच्छिन्नाविशेष-
णतया तदप्रपञ्चाद्वैयर्थ्यं दुर्वारमेव । एतमुभयविषयकत्व-
नियतकारणतानिर्देशनापि उपपत्तेस्तन्निवृत्तधर्मावच्छिन्नत्वानिवे-
दानमप्यशक्यं नियतत्वांशस्य लक्षणवाक्यादनुपस्थित्या त-
दुपलक्षणलक्षणादामञ्जतिरूपणमप्यवास्तवम् एव केवास्तिदुभयविषय-
कत्वव्याप्यत्ववृत्तित्वावच्छिन्नविषयादिकारणतामादाय परामर्शा-
नुपपत्त्यादायतिव्याप्तिधारणायानेकवृत्तित्वं विषयिताघटितव-
मावच्छिन्नं वा कारणतायामधिकं निरेक्ष्यमित्यप्यनुपादेय-
मेव यत्राद्वयविशेषसाध्यकमर्थले एक एव परामर्शस्तत्रानेकवृत्तित्व-
स्य उभयविषयकत्वावच्छिन्नवत्त्वं च कारणताविशेषणत्वेऽव्याप्ति-

दोषः विशुद्धलरीत्या भासमानपदार्थविषयतयोरवच्छेद्याव-
च्छेदकभावविरहात् पक्षधर्मताविषयताकत्वावच्छिन्ने ज्ञानरूपोद्देश्ये
व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विधेयतया तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव-
लाभोऽपि व्युत्पत्तिसिद्ध एवेति चेत् । एवमपि बह्विव्याप्यका-
लानधर्मवानित्यादिज्ञानव्यावर्तनमशक्यं येन सम्बन्धेन यस्य
प्रकारता तत्सम्बन्धविषयकत्वेनैव तत्प्रकारकत्वस्यावच्छेद्या-
वच्छेदकभावोपगमे पक्षानुयोगिकसम्बन्धस्यानुमितिजनकज्ञाने व्या-
प्यस्यैव सम्बन्धतया भावात् तद्विषयकत्वेन व्याप्यप्रकारकत्वस्यै-
वावच्छेद्यावच्छेदकभावः स्यान्न तु व्याप्तिप्रकारकत्वस्येत्य-
सम्भव एव । एवं यत्र अन्यानुयोगिक एव सम्बन्धो व्या-
प्यस्य पक्षांशे भातस्तादृशमजन्त्यानुमितावव्याप्तिरपि दुर्बारा ता-
दृशमेवास्त्वपक्षानुयोगिकसम्बन्धस्य पक्षधर्मतापदार्थस्या-
भावात् पक्षांशे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुप्रकारकज्ञानप-
र्यन्तं च पक्षधर्मताया ज्ञानमिति समासेनाशक्यप्रतिपादन-
मिति न तस्य पक्षधर्मताज्ञानशब्दार्थता शब्दव्युत्पत्त्यनादरे
चालं समासविशेषमादृत्य व्याप्ययेति । अत्राहुः पक्षे धर्मत-
या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ज्ञानमिति तृतीयासमासगर्भसप्तमी-
समासादरात् पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रकारताकत्वविशिष्टज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानपदार्थः पक्षध-
र्मतयेत्यत्र तृतीयाया एवावच्छिन्नप्रकारताकत्वार्थकत्वात् तत्र
व्याप्तिप्रकारताकत्वान्वये च हेतुनिष्ठनिरुक्तप्रकारकत्वावच्छि-
न्नव्याप्तिप्रकारकत्वयज्ज्ञानलाभः व्याप्तिहेत्वोः साक्षाद्विशेष्य-
विशेषणभावेन तद्विषयकत्वयोरनुमितिजनकपरामर्शे ऽवच्छे-
द्यावच्छेदकभावो ऽक्षत एवेति सर्वत्रानुमितौ लक्षणसम-
न्वयः । एवमपि व्याप्तिपदप्रतिपाद्यविशिष्टार्थाप्रसिद्धिस्थले ऽव्या-
प्तिरित्यादादृते यद्यपीति । बह्विव्याप्येन्धनवानित्यारकज्ञानविष-
यसाध्याभायवदृष्टित्याभावरूपव्याप्तिरपि हेत्वन्तरे प्रसिद्धै-
वातो हेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तेर्विशेषशब्देनोत्प्रेषः अस्त-
्येत्पनेन व्याप्तिघटकहेत्यादिपदार्थानां यण्डशः प्रसिद्धि-
मात्रमिति सूचितं तावतेषु समाधानमप्युपपत्स्यत इत्यपि ।
अत्र व्याप्यप्रसिद्धिः साध्यतावच्छेदके स्वविशेषणहेतुसमाना-

भिधानमेषोचितमिति धान्यम् । एवमपि सादृश्याशे स्याद्विषयधर्मि
 वृत्तिताज्ञानजन्याया तत्र तदनवगादिभ्यामुपमितावतिव्याप्ते । ननु
 व्याप्तिवैशिष्ट्यधटितलक्षणेऽपि बह्विव्याप्यधूमवत्पर्वतसदृश म
 हानसमित्यतिदेशयाक्यार्थज्ञानजन्यायामुपमितावतिव्याप्तिर्दुर्बारेवे
 ति चेन्न । एतादृशातिव्याप्तेरुभयपददानेऽपि सत्त्वात्केवलपक्ष
 धर्मताघटितलक्षणे धूमवत्पर्वतसदृश महानसमित्यज्ञान
 जन्योपमितावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्तदुपेक्षितम् । केचिन्तु साधारण
 ज्ञानजन्यतामादाय सशयातिव्याप्तिवारणमेव पक्षधर्मताघटि
 तलक्षणोपेक्षायाजमित्याहु । एतन्मते व्याप्तिवैशिष्ट्यधटितलक्ष
 णेऽपि बह्वितदभावोभयसदृचरितधर्मव्याप्यधूमवान् पर्वत इति
 ज्ञानजन्यसशयेऽतिव्याप्तिर्दुर्बारेवेति बोध्यम् ।

मिथ्यायुक्त ज्ञानान्तर्कर्मधारयपक्षमवलम्ब्य समाधातुमुपक्रम
 ते व्याप्तिविशिष्टमिति ।

(दी०) व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षधर्मता-
 ज्ञानं तज्जन्यमिति तु स्यात् । यद्यप्यत्रापीन्धनसमा
 नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतिपोगितानवच्छेदकवद्वित्वावच्छिन्नस
 मानाधिकरणेन्धनवानित्यादिपरामर्शजन्येऽव्याप्तिरखण्डव्याप्तेर-
 मसिद्धेः भ्रमानुमितेर्लक्ष्यत्वे चात्राकाशमात्मन इत्यादौ सुतरां
 तथा तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परपक्षेपावगाहित्वं
 विवक्षितम् । न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः व्यभिचारधीविरोधि-
 धीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्योरनुगमात् ॥

(शा०) व्याप्तिविशिष्टाय यदि व्याप्त्याधयत्य तदाऽनुमिति
 जनकज्ञानमात्रस्य न तथायमपि तु लिङ्गस्यैवेत्यसङ्कतिरत
 तद्व्याप्यव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारकमिति । व्याप्तिविशिष्टपदेन प्रकारि
 तावृत्तिवैशिष्ट्यस्य व्याप्तिपदेन वा लक्षणया व्याप्तिप्रकारिता
 वा विषयितायादिति भावः । नन्वयव व्याप्तेः पक्षधर्मताया
 वा समान्यानुमितायव्याप्तिपरीक्षारेऽपि धूमो बह्विव्याप्यो द्र
 व्यवान् पर्वत इत्यादिज्ञानजन्येऽतिव्याप्तिर्दुर्बारेव । अथ व्याप्ति
 प्रकारकावयवधर्मताविषयतयोत्पत्तेरप्यप्यव्यतिरेकव्याप्योरनुगमात्

ऽनिवेश्य विशिष्टव्याप्त्यादेरेव विषयितया ऽनुमितिजनकतावच्छे-
दकत्वोपगमात् तादृशजनकताद्यदिनलक्षणस्य व्याप्तिपदार्थघटितस्य
निष्प्रत्यूहत्वात् न च प्रमेयत्वकेवलसामानाधिकरण्यत्वादिना व्या-
प्त्याद्यवगाहिज्ञानवारणाय तादृशानुमितिजनकतायामपि हे-
त्वादिपदार्थानां परस्परोपश्लेषावगाहित्वमेवावच्छेदकमुपगन्तव्य-
मिति वाच्यं प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताया अनुमि-
तिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणहेत्यादिसाध्यसामानाधिकर-
ण्यान्तपदार्थस्तोमघटितविशिष्टपदार्थप्रति शैविकसम्बन्धत्वविरहे-
ण विषयितासम्बन्धन तादृशविशिष्टविषयस्य प्रमेयत्वादिना
व्याप्त्याद्यवगाहिज्ञानव्यावर्तकतया ततोऽनुमित्यप्रसङ्गात् स्वरू-
पतो येषां व्याप्तिघटकता रूपान्तरेण तदवगाहितावत्पदार्थस्तो-
मात्मकन्यानिज्ञानवारणाय स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वनिवेशनस्याव-
श्यकत्वात् विशिष्टव्याप्तिनिवेशसम्भव इत्यपि न वाच्यं विशेषणा-
नवच्छिन्नतत्त्वपदार्थघटितविशिष्टनिरूपिताविलक्षणविषयिताया एव
विषयितात्वेन जनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतादृशविशि-
ष्टविषयसम्बन्धतया तादृशविषयेणोक्तज्ञानव्यावृत्तेः अत एव
दोषितिकारोऽपि परामर्शग्रन्थे अन्यथाख्यात्यनभ्युपगन्तुमते व्याप-
कताघटरूपदार्थानां खण्डशः परस्परोपश्लेषावगाहित्वमनिवे-
श्यापि विशिष्टविषयपुरस्कारेण व्यापकताज्ञानहेतुता सम्भवती-
ति अवृत्तिहेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निराकिस्तेषां
परमतिरिच्यत इत्यनेन दर्शयिष्यति । विशिष्टविषयस्य प्रमानिष्ठ-
जनकतावच्छेदकत्वाभिप्रायेणैव च व्याप्त्यादिप्रकारकत्वमनामि-
दधानो बहिर्न्याप्यधूमवत्पर्यतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतेत्यादिना
जातिघटितलक्षणमभिधास्यते तत्र च बहुगादिपदं दर्शितसाध्य-
विशेषपरमित्यलं पल्लवितेन । तावत्पदार्थानां तथाविधपर-
स्परोपश्लेषावगाहित्वमिति । साधनाधिकरणादिपदार्थानाम् अधि-
करणाधेयत्वादिपदार्थांश्च तत्तत्सम्बन्धावगाहित्वमित्यर्थः । त-
च्चदंशं तेन सम्बन्धेन तत्तत्प्रकारकत्वमितियावत् तेनात्मा-
दानां समवायसम्बन्धाप्रसिद्धावपि नोक्तमनुमित्यसंग्रहः
हेत्वादिप्रकारतापि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनैव निवेश्या
अतो धूमत्वादिना धूलीपटलादिभ्रमसंग्रहः । यद्यप्येवम-

धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्त्वेन । अत्र हेतुया
 पकृतावच्छेदकत्वस्येन्धनत्वाद्वा वदित्वावच्छिन्नसामानाधिक
 रण्यस्य प्रवृत्तहेतावपि प्रसिद्धा व्याप्तिप्रतिशेष्टत्वेन साध्यतावच्छे
 दक प्रवृत्तहेतुयापकृतावच्छेदकत्वावगाहिते सति प्रवृत्तहेता
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावगाहित्वविधक्षया न
 दोष इत्यता व्यापकत्वादिघनकपदार्थानामपि खण्डशो निवेशाय
 धर्तृत्तिसाध्यहेतुकस्थले ऽव्याप्ति शङ्कते भ्रमानुमितेरिति । भ्रमस्य
 पूर्ववदलक्ष्यत्वसम्भवाद्दुःखं लक्ष्यते चेति । भावसाध्यमानुमितौ
 साध्यस्य नियमतो विशेषणतया इदमाकाशवादित्याकारिकैवानु
 मितौ ज्ञेया प्रतिज्ञाजन्यबोधस्यानुमितिसमानप्रकारकत्वाद्यनि
 यमेन शब्दलाघवायात्राकाशमात्मन इत्युक्तं सुतरा हेतुव्यापकत्वं
 साध्यसामानाधिकरण्ययोः खण्डशो उपादानेऽपि तथा अव्याप्ति ई
 त्वधिकरणसाध्याधिकरणधारप्रसिद्धा हेतुव्यापकत्वसाध्यसामाना
 धिकरण्ययोरप्रसिद्धेरिति भावः । अत्र भ्रमानुमतेरलक्ष्यत्वेऽपि वा
 स्तवव्यापकत्वावगाहित्वनिवेशो धूमवशादिना पदार्थान्तरावगा
 द्विधूम्यापकत्वादिभ्रमानाधिकरणधूमगानयमित्यादिज्ञानजन्याया प्र
 मानुमितावव्याप्ति धूमाधिकरणाद्यनवगाहनेन तादृशज्ञानस्य वा
 स्तवधूमाधिकरणादिधर्तृत्तयापकत्वाद्यनवगाहित्वादिति तु न शङ्क्य
 तथा सति तादृशभ्रमजन्यानुमितावपि प्रमात्मकस्य बहिर्व्याप्य
 धूमघान् पश्यत इत्याकारकत्वास्तव्यापकत्वाद्यवगाहिपरामर्शस्य
 स्वरूपयोग्यतया लक्षणगमनसम्भवात् इदं च जात्यघटितयथाश्रुत-
 लक्षणाभिप्रायेण जातिघटितनिष्पृष्टलक्षणस्य प्रमारूपपरामर्शजन्या
 नुमितिवृत्तिजातिमादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयात् न च परामर्शानु
 गम्यस्य वादावतिव्याप्तिधारणाय व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वा-
 वच्छिन्ननिरूपितजन्यताया विधक्षणावतया धूमादिलिङ्गपरामर्श
 स्यापि उक्तभ्रमसाधारण्याय व्याप्यादिघटकतावत्पदार्थानां परस्पर
 रोपदण्डावगादिनिश्चयवनेव जनद्वयस्योपगन्तव्यत्वात् न वास्ते
 घट्यावगाहनाद्यनित्यलक्षणसमन्वय इति चेत्तच्च सत्यं सर्वत्र
 विषये भ्रमस्य भ्रमजन्यानुमितेश्चाप्रामाणिकतया यत्साध्यलिङ्गपक्ष
 कपगमना अनुमितिर्न परामर्शो वा प्रमारूप एव तत्साध्य
 परामर्शकानुमिर्ना लाघवन व्याप्तिघटकतत्त्वपदार्थान् खण्डशो

ऽनिवेश्य विशिष्टव्याप्त्यादेरेव विषयितया ऽनुमितिजनकतायच्छे-
दकत्वोपगमात् तादृशजनकनाघटितलक्षणस्य व्याप्तिपदार्थघटितस्य
निष्प्रत्यूहत्वात् न च प्रमेयत्वकेवलसामानाधिकरण्यत्वादिना व्या-
प्त्याद्यवगाहिज्ञानधारणाय तादृशानुमितिजनकतायामपि हे-
त्वादिपदार्थानां परस्परपक्षेऽप्यवगाहित्वमेवावच्छेदकमुपगन्तव्य-
मिति वाच्यं प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताया अनुमि-
तिजनकतायच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणहेत्वादिसाध्यसामानाधिकर-
ण्यान्तपदार्थस्तोमघटितविशिष्टपदार्थप्रतियोगिकसम्बन्धत्वविरहे-
ण विषयितासम्बन्धन तादृशविशिष्टविषयस्य प्रमेयत्वादिना
व्याप्त्याद्यवगाहिज्ञानव्यावर्तकतया ततोऽनुमित्यप्रसङ्गात् स्वरू-
पतो येषां व्याप्तिघटकता रूपान्तरेण तदवगाहितावत्पदार्थस्तो-
मात्मकव्याप्तिज्ञानधारणाय स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वनिवेशनस्याव-
श्यक्यत्वात् विशिष्टव्याप्तिनिवेशसम्भव इत्यपि न वाच्यं विशेषणा-
नवच्छिन्नतत्त्वपदार्थघटितविशिष्टनिरूपितविलक्षणविषयिताया एव
विषयितात्वेन जनकतायच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतादृशविशि-
ष्टविषयसम्बन्धतया तादृशविषयेणोक्तज्ञानव्यावृत्तेः अत एव
दोषाधिकारोऽपि परामर्शग्रन्थे अन्यथाख्यात्यनभ्युपगन्तुमते व्याप-
कतावत्कपदार्थानां खण्डशः परस्परपक्षेऽप्यवगाहित्वमनिवे-
श्यापि विशिष्टविषयपुरस्कारेण व्यापकताज्ञानहेतुता सम्भवती-
ति अवृत्तिहेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां
परमतिरिच्यत इत्यनेन दर्शयिष्यति । विशिष्टविषयस्य प्रमानिष्ठ-
जनकतायच्छेदकत्वाभिप्रायेणैव च व्याप्त्यादिप्रकारकत्वमनभि-
दधानो यद्विव्याप्यधूमवत्पर्यन्तनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतत्त्वादिना
जातिघटितलक्षणमभिधास्यते तत्र च यद्व्यादिपदं दर्शितसाध्य-
विशेषपरमित्यलं पद्वचितेन । तत्रापि पदार्थानां तथाविधपर-
स्परपक्षेऽप्यवगाहित्वमिति । साधनाधिकरणादिपदार्थानाम् अधि-
करणाधेयत्वादिपदार्थांश्च तत्तत्सम्बन्धावगाहित्वमित्यर्थः । त-
च्चदर्शने तेन सम्यग्धेन तत्तत्प्रकारकत्वमिति यावत् तेनात्मा-
दानां समवायसम्बन्धाप्रसिद्धायपि नोक्तमानुमित्यसंग्रहः
हेत्वादिप्रकारतापि हेतुतायच्छेदकावच्छिन्नत्वैर्नैव निवेद्या-
नो धूमत्यादिना धूलीपटलादिभ्रमसंग्रहः । यद्यप्येवम-

धिक्करणमात्रप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासत्त्वेन । अत्र हेतुव्या-
 पकतावच्छेदकत्वस्येव न तादात्म्यं बहिःत्वावच्छिन्नसामानाधिकर-
 ण्यस्य प्रवृत्तहेतावपि प्रसिद्धा व्याप्तिविशिष्टेत्यनेन साध्यतावच्छे-
 दके प्रवृत्तहेतुव्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिते सति प्रवृत्तहेतौ
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावगाहित्वाविक्षया न
 दोष इत्यता व्यापकत्वादिघटकपदार्थानामपि रण्डशो निवेशाय
 अतृप्तिसाध्यहेतुस्यैऽप्यासि शङ्कते भ्रमानुमितेरिति । भ्रमस्य
 पूर्ववदलक्ष्यत्वमभ्युक्तं लक्ष्यत्वे चेति । भावसाध्यकानुमितौ
 साध्यस्य नियमतो विशेषणतया इदमाकाशशब्दित्याकारिष्वानु-
 मितौ गौव्या प्रतिभाजन्ययोः स्यानुमितिसमानप्रकारकत्वाद्यनि-
 यमेन शब्दलाघवायात्राकाशमात्मन इत्युक्तं सुतरां हेतुव्यापकत्व-
 साध्यसामानाधिकरण्ययोः खण्डश उपादानेऽपि तथा अव्याप्ति ई-
 त्यधिकरणसाध्याधिकरणयोरप्रसिद्धा हेतुव्यापकत्वसाध्यसामाना-
 धिकरणयोरप्रसिद्धेरिति भावः । अत्र भ्रमानुमतेरलक्ष्यत्वेऽपि वा-
 स्तवव्यापकत्वावगाहितनिवेशे धूमवत्त्वादिना पदार्थान्तरावगा-
 हिधूमव्यापकत्वसिमानाधिकरणधूमजानयमित्यादिज्ञानजन्यायां प्र-
 मानुमितावव्याप्ति धूमाधिकरणाद्यनवगाहनेन शब्दशब्दानस्य वा-
 स्तवधूमाधिकरणादिघटितव्यापकत्वाद्यनवगाहिनादिति तु न शङ्क-
 तथा सति तादृशभ्रमजन्यानुमितावपि प्रमात्मकस्य बहिःव्याप्य-
 धूमवान् पर्यंत इत्याकारकतास्तव्यापकत्वाद्यवगाहिपरामर्शस्य
 स्वरूपयोग्यतया लक्षणगमनसम्भवात् इदं च जात्यघटितव्याप्यत-
 लक्षणाभिप्रायेण जातिघटितनिष्पृष्टलक्षणस्य प्रमाकूपपरामर्शजन्या-
 नुमितिश्रुतिजातिमादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयात् न च परामर्शानु-
 ब्यस्तव्यादावतिश्यामिप्राणाय व्याप्तिप्रकाशकपक्षधर्मतानिधयत्वा-
 वच्छिन्ननिर्दिष्टजन्यताया विषयक्षणीयतया धूमादिरिह परामर्श-
 रूपापि उक्तभ्रमसाधारण्याय व्याप्यादिघटकतावत्पदार्थानां परस्पर-
 रीपदेवावगाहिनिधयत्वेनैव जनकत्वस्योपगन्तव्यत्वात् न वास्त-
 वव्याप्याद्यवगाहिताघटितलक्षणसमन्वयः कार्याति वाच्यं सर्वत्र
 शिष्ये भ्रमस्य भ्रमजन्यानुमितेयाप्रामाणिकतया यत्साध्यलक्षण-
 कणमर्शं अनुमितिजन्यपरामर्शो यः प्रमाकूप एव तत्साध्य-
 परामर्शवानुमितौ लाप्येन व्याप्तिघटकनस्तत्पदार्थान् खण्डशो

ऽनिवेश्य विशिष्टव्याप्त्यादेरेव विषयितया ऽनुमितिजनकतावच्छे-
दकान्वोपगमात् तादृशजनकताघटितलक्षणस्य व्याप्तिपदार्थघटितस्य
निष्पत्त्युहत्वात् न च प्रमेयत्वकेवलसामानाधिकरण्यत्वादिना व्या-
प्त्याद्यवगाहज्ञानवारणाय तादृशानुमितिजनकतायामपि हे-
त्वादिपदार्थानां परस्परोपश्लेषावगाहत्वमेवावच्छेदकमुपगन्तव्य-
मिति वाच्यं प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितविषयिताया अनुमि-
तिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणहेत्वादिसाध्यसामानाधिकर-
ण्यान्तपदार्थस्तोमघटितविशिष्टपदार्थप्रतियोगिकसम्बन्धत्वविरहे-
ण विषयितासम्बन्धन तादृशविशिष्टविषयस्य प्रमेयत्वादिना
व्याप्त्याद्यवगाहज्ञानव्यावर्तकतया ततोऽनुमित्यप्रसङ्गात् स्वरू-
पतो येषां व्याप्तिघटकता रूपान्तरेण तदवगाहितावत्पदार्थस्तो-
मात्मकव्याप्तिज्ञानवारणाय स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वनिवेशनस्याव-
श्यकत्वात् विशिष्टव्याप्तिनिवेशसम्भव इत्यपि न वाच्यं विशेषणा-
नवच्छिन्नतत्त्वपदार्थघटितविशिष्टनिरूपिताविलक्षणविषयिताया एव
विषयितात्वेन जनकतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणतादृशविशि-
ष्टविषयसम्बन्धतया तादृशविषयेणोक्तज्ञानव्यावृत्तेः अत एव
दोषितिकारोऽपि परामर्शग्रन्थे अन्यथाख्यात्यनभ्युपगन्तृमते व्याप-
कताघटकपदार्थानां खण्डशः परस्परोपश्लेषावगाहत्वमनिवे-
द्यापि विशिष्टविषयपुरस्कारेण व्यापकताज्ञानहेतुता सम्भवती-
ति अवृत्तिहेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां
परमतिरिच्यत इत्यनेन दर्शयिष्यति । विशिष्टविषयस्य प्रमानिष्ठ-
जनकतावच्छेदकत्वाभिप्रायेणैव च व्याप्त्यादिप्रकारकत्वमनभि-
दधातो . बहिर्व्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतेत्यादिना
जातिघटितलक्षणमभिधास्यते तत्र च बह्व्यादिपदं दर्शितसाध्य-
विशेषपरमित्यलं पल्लवितेन । तावत्पदार्थानां तथाविधपर-
स्परोपश्लेषावगाहत्वमिति । साधनाधिकरणादिपदार्थानाम् अधि-
करणाधेयत्वादपिपदार्थांशे तत्तत्सम्बन्धावगाहत्वमित्यर्थः । त-
च्चदंशं तेन सम्बन्धेन तत्तत्प्रकारकत्वमितियावत् तेनात्मा-
दीनां समवायसम्बन्धाप्रसिद्धावपि नोक्तमनानुमित्यसंग्रहः
हेत्वादिप्रकारतापि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनैव निवेद्या
अतो धूमत्वादिना धूलीपटलादिभ्रमसंग्रहः । यद्यप्येवम-

पि अधिकरण धूमवन् घृत्तिरधिकरणीयेत्यादिविशुद्धलरीत्या
 तावत्पदार्थराशिमवगाहमाना धीर्न व्यावृत्ता तथापि धूमादिप्रका-
 रतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्ना या अधिकरणप्रकारता तन्निरू-
 पितविशेष्यतावच्छिन्ना या घृत्तित्वप्रकारता इत्यादिरीत्या
 साध्याधिकरणवृत्तित्वप्रकारतापर्यन्तनिवशात्तद्यावृत्ति उच्यते-
 मूहालम्बनतो विनाष्टप्रकारकाधियो वैलक्षण्याय तत्रान्तरा-
 भासमानाधिकरणादिपदार्थविशेषणनिरूपितविशेष्यत्वविशेष्यान्तर-
 निरूपितप्रकारत्वरयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमात् । केचित्तु ए-
 वविशेष्यतापदस्य यत्रापराशे प्रकारता तत्र तन्निष्ठप्र-
 कारताविशेष्यत्वयोरभेद एव तथा च धूमादिप्रकारतानि-
 रूपिता या अधिकरणप्रकारता तन्निरूपिता या घृत्तित्वप्र-
 कारता एव रीत्यैव निवेश एव च एकपदार्थनिष्ठायच्छेद्यावच्छे-
 दकभावापन्नविषयतात्रयनिवेशापेक्षया एकविषयता निवेद्य कारण-
 तावच्छेदकनिवचने लाघवमित्यपि धदन्ति । तद्धिन्त्य तथा सति
 रत्तदण्डवत्पुरुषवानयमित्यादिज्ञानानां पुरुषादिप्रकारतानिरूपि-
 तदण्डादिविशेष्यताकत्वेन पुरुषामावचान् दण्ड इत्यादिनि-
 श्चयप्रतिबध्यताप्रसङ्गात् तत्र गत्यन्तरानुसरणे गौरवादिति ।
 इदं तु बोध्यं व्याप्तिघटकसाधनतावच्छेदकादिसकलपदार्थानां
 विषयताविशेषणत्वेन छण्डशो निवेशो न सर्वत्र जात्यघ-
 टितलक्षणस्य साध्यादिभेदेन मिश्रत्वात् सल्लिङ्गजायां कूटलिङ्गजायां
 वा सल्लिङ्गकयत्साध्यकानुमितौ व्यापकताघटकसाधनतावच्छे-
 दकमारभ्य यद्विशेषणपर्यन्तांशे प्रमात्मक एव परामर्शो हेतुस्तद्वि-
 शेषणविशिष्टपर्यन्तविषयस्य विशिष्टत्वेनैव विषयिताविशेषणतया
 कारणतावच्छेदकताया लाघवेनोचितत्वात् सकलपदार्थविषयि-
 तानां कारणतानवच्छेदकतया तद्व्यतिथिधर्मावच्छिन्नकारणता-
 या लक्षणे निवेशासम्भवात् तथा च तादृशविशिष्टवि-
 षयिताघटितधर्मावच्छिन्नकारणताघटितमेव लक्षण यत्र च
 व्यापकताघटकसाधनतावच्छेदकाशे अमादप्यनुमितिस्तत्रैव च
 सकलपदार्थानां छण्डशा निवेश इति मूलस्थव्याप्तिपद-
 मपि लक्षणया नरुक्तप्रकारताविशेषणपर निरूपकत्वमेव च
 तद्वैशिष्ट्यमतो नोपदर्शितस्थले व्याप्तिपदार्थव्यतिथिलक्षणासङ्ग

ति अथवा इत आरभ्य यथाश्रुतशब्दार्थपरित्याग एवारब्धः
 विवक्षणीयस्य व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वावच्छिन्नजनक-
 ताकत्वस्य मूलस्थशब्दव्युत्पत्त्यलभ्यतया तत्परित्यागस्याप्रे-
 यावश्यकत्वात् । न च ज्ञानपदस्य लक्षणया निश्चयत्वा-
 वच्छिन्नरूपविशेषपरतया निश्चयत्वावच्छिन्नलाभः । निश्चयत्वेन
 ज्ञानलाभेऽपि निश्चयत्वावच्छिन्नजनकताया अलाभात् यदि च वि-
 शिष्टवैशिष्ट्यविवक्षया तादृशनिश्चयत्वविशिष्टनिरूपितजन्यताला-
 भेन सामञ्जस्यादित्युच्यते ज्ञानविशेषणतया व्याप्तिप्रकारकत्वा-
 दीनामेव लाघवेन जनकतावच्छेदकत्वादभेदसम्बन्धेन व्याप्तिप्रका-
 रकादेरेव च ज्ञानविशेषणतया मूलोक्तशब्दतो लाभेन विव-
 क्षणीयालाभादिति जात्यधीततथाश्रुतलक्षणे व्यतिरेकिलिङ्गा-
 नुमितावव्याप्तिमाशङ्कते न चेत्यादिना । अव्याप्तिरिति व्यतिरेकिणि
 चिन्तामणिकारमते व्यतिरेकयोर्व्याप्यव्यापकभावस्यैव गमकतया
 तत्र व्याप्तिप्रकारेण हेतुमत्ताज्ञानस्य विवक्षणे चान्वयिन्यव्याप्ति-
 र्द्रष्टव्या । व्यभिचारधीति । साध्याभावयद्वृत्तित्वधीप्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकविषयतात्वेन धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वचन्हा-
 धभावव्यापकतावच्छेदकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकधू-
 मत्वविषयत्वे ऽनुगम्य तादृशविषयताशालिपक्षधर्मतानिश्चयस्य
 निवेशनीयत्वादित्यर्थः । यथाश्रुतविषयानुगमो नादरणीयः भ्रमा-
 संप्रहात् रूपान्तरेण व्याप्तिविषयकज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गाच्च प्रतिब-
 न्धकतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानस्य तादृशविषयतावह्निपयक-
 त्वेन निवेशस्य शिरोवेष्टनेन नाशिकास्पर्शतुल्यत्वाच्च । व्या-
 प्यवच्छिन्नहेतुविषयतैव वा व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेद-
 कत्वेन निवेशनीया तत्प्रतिबन्धकत्वेन पक्षधर्मताज्ञानमेव न कथं
 निवेद्यत इति चेन्न तथा सति वह्निव्याप्यो धूमो द्रव्यवान्
 पर्वत इति ज्ञानाव्यावृत्तेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपित-
 विशेष्यतावच्छिन्ना या हेतुविषयता तद्विरूपितपक्षविषयताशा-
 लित्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकहेतुविषयतावच्छिन्नतत्प्रकारतानि-
 रूपितपक्षविषयताशातित्वेन वा ज्ञाननिवेशस्यावश्यकत्वात् ।
 अथ व्यापकताज्ञानस्य कथञ्चिद्व्यभिचारधीविरोधित्वेऽपि सा-
 ध्याभावव्यापकभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वे माना-

भाव प्राज्ञाभावाद्यनयगाहित्वात् हेत्वभावप्रतियोगिकाभाषत्वेन हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहिर्नो हेत्वभावे साध्याभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमवगाहमानां धिय प्रति तस्यातथात्वात् हेत्वभावाभावत्वेन हेतुधर्मिन्व्यभिचारधीनिघ्ने च हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानासंग्रह हेत्वभावाभावत्वेन हेतुविषयकतत्समानाधिकरणाभाप्रतियोगित्वग्रहे तेनैव तद्विषयकतत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्याशङ्क्य मणिमन्त्रादिन्यायेन एकविधव्यभिचारधिय प्रति उभयज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वव्यवस्थापक तत्सत्त्वे फलानुत्पादनियममाह भवति हीति ॥

(दी०) भवति हि धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवद्विसमानाधिकरणधूमत्वे बह्व्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वे वा गृहीते नियमतो बह्व्यभिचारधीप्रतिरोधः तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादि-कं तु न तथा रासभादौ तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारग्रहात् । व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहणाश्रयणाद्वा । न च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामते तत्रातिव्याप्तिः तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षितत्वात् विशेषदर्शनस्य च भ्रमादिविरोधित्वेन तत्त्वमित्युक्तत्वात् ॥

(गा०) रासभादौ धूमव्यापकबह्विसमानाधिकरण्यग्रहेऽपि बह्व्यभिचारग्रहाद्विसमानाधिकरणधूमत्वग्रहानुधावन बह्व्यभिचारधीप्रतिरोध तद्ग्रहसमानधर्मिन्व्यभिचारज्ञानानुत्पाद । नन्यत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेष व्यापकसामानाधिकरण्यघटकसाधनाधिकरणाशस्य व्यभिचाराविघटकतया व्यापकताविषयकत्वस्यैव तद्वियो व्यभिचारधीविरोधितारीजत्वात् सामानाधिकरण्यविषयताया प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरे ऽनन्तभावेन प्रतिबन्धकताय

च्छेदकतया धूमव्यापकत्वाविषयतायास्तद्वच्छिन्नवह्निविषयताया
 वा उपादेयतया तादृशविषयतया च समं पक्ष-
 विशेषणतापन्नहेतुविषयत्वादेर्निरूप्यनिरूपकभावविरहेण दर्शितरू-
 पेण परामर्शनिवेशसम्भवात् अतोऽत्र यादृशविषय-
 ताकानिश्चयत्वव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तादृशत्वमेव प्रतिब-
 न्धकतावच्छेदकत्वं वाच्यं तथा च धूमव्यापकवह्निसमा-
 सप्रानाधिकरणधूमसामानाधिकरण्यादिविषयकानिश्चयत्वस्यापि धू-
 मधर्मिकव्यभिचारधीप्रतिबन्धकताव्याप्यतया तद्विषयताया अपि त-
 यात्वमक्षतमेवेति वह्निव्याप्यधूमसामानाधिकरणरासम्भवानितिज्ञान-
 जन्येऽतिप्रसङ्गः न च पक्षविशेषणतया भासमानो यादृशो ध-
 मस्तादृशधर्माशे व्यभिचारज्ञानमेव विवक्षितमतो नायं
 दोष इति वाच्यं तादृशरासम्भवान् धूमवांश्च पक्ष इति
 समूहालम्बनस्य तावताप्यवारणादित्याशङ्क्य पक्षविशेषणता-
 पन्नहेतोर्यादृशविषयता प्रतिबन्धकतावच्छेदिका प्रतिबन्ध-
 कतावच्छेदकविषयतानिरूपिता वा स्वावच्छेदकावच्छिन्नध-
 र्मिकव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वेन तादृशप्रति-
 बन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वेन वा सैव निवेदयेत्याशयेन
 समाधत्ते तथाविधधूमेति । वह्निव्याप्यधूमसामानाधिकरण्याद्य-
 वच्छिन्नरासमादिविषयत्वं तु न स्वावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकव्यभि-
 चारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिमादित्यर्थः एवमपि धूमव्याप-
 कवह्निसमानाधिकरणरासमसमानाधिकरणधूमवानित्यादिज्ञानाव्या-
 वृत्तिरत आह व्यतिरेकेति । ननु वह्निव्याप्यवच्छिन्नधर्मिक-
 धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकताग्रहत्वेनैव धूमो वह्निव्यभिचारीत्यादिव्य-
 भिचारज्ञानप्रतिबन्धकता लाघवात् आवश्यकत्वाच्च न तु धू-
 मव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपन्यासिज्ञानत्वेन गौरवात्
 मानाभावाच्च तथा च तादृशव्याप्तिविषयता न व्यभिचारग्रह-
 प्रतिबन्धकतावच्छेदिका । अथ इदन्त्वाद्यवच्छिन्ने तादृशधूमत्वा-
 दिरूपन्यासिग्रहे तद्वच्छिन्ने व्यभिचारग्रहानुदयात् समानव-
 र्मिकव्यभिचारज्ञानं प्रति तादृशधूमत्वादिरूपन्यासिज्ञानत्वेनापि म-
 णिमन्त्रादिवत्पृथक् प्रतिबन्धकता वाच्या तथा च ताद-
 शव्याप्तिविषयताया व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमक्षतमे-

वेति न च धर्मितावच्छेदकतानिरूपकविशेष्यतानिरूपक-
 विरोधिप्रकारताया एव प्रतिग्रन्थकतावच्छेदकतया धूमव्यापक-
 बहिसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववस्थान् पक्ष इत्याकारकतादृशधू-
 मत्वात्मकन्याप्यशो निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानीयतादृशव्याप्तिप्रकार-
 ताया व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासम्भवाच्चादृशपराम-
 र्शासप्रह । प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकत्रापर्थाप्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिपक्षधर्मताज्ञाननिधेशे च धू-
 मत्वादिना पदार्थान्तरावगादिपरामर्शासप्रह तादृशप्रकारताव-
 च्छेदकतापर्याप्यधिकरणस्य वास्तवधूमादिघटितव्याप्तिरस्य
 तादृशप्रमप्रकारतानवच्छेदकत्वादिति चाच्य धर्मिशेष्यतानि
 मुख्यमिचार्धीप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां निरूपितत्वसम्बन्धे
 न यत्प्रकारताया अवच्छेदकत्वं तदवच्छेदकतापर्याप्यधिकर-
 णरूपाश्रयीभूतप्रकारताशालित्वेन सकलपरामर्शासप्रहसम्भवा-
 दिति चेत् । तर्हि बह्विव्याप्यधूमसमानाधिकरण्यादिविषयत्वेन
 किमपराद्ध दर्शितव्याप्तिरुत्तद्व्यतिथिधर्मान्तराणामपि व्यापक-
 स्वघटितत्वाविशेषात् किमपराद्ध वा धूमत्वाद्यसहितेन धूम-
 व्यापकबह्विसमानाधिकरण्यत्वादिना तत्तद्विषयिताया अपि व्य-
 भिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोपगमे बह्विव्याप्यधूमसमा-
 नाधिकरणरासमयानय धूमव्यापकबह्विसमानाधिकरणरासम-
 यानयमित्यादिज्ञानजन्ये ऽतिप्रसङ्गे दुर्गार इत्याशङ्क्य मणिमन्त्रा-
 दिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वान्तरकलानमप्यनुभवानुरोधेनैव धूम-
 व्यापकबह्विसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूप व्याप्यत्वग्रहे तद्धर्मि-
 तावच्छेदकावच्छिन्ने व्यभिचारधीर्नोत्पद्यत इति निर्वि-
 षादानुभवोत्तद्व्यतिथिः समानधर्मितावच्छेदकव्यभिचारधीप्रति-
 बन्धकत्वमायदयक बह्विव्याप्यधूमसमानाधिकरणो रासम इत्या-
 दिज्ञानदशाया च रासमादौ बह्विव्यभिचारग्रहस्यैवानु-
 भवात् तथापि धूमसमानाधिकरण्यज्ञानत्वेनापि प्रतिबन्धक-
 त्वान्तरमेति विशयमाह भवति हीत्यादिना रासमादौ तद्व्यतिथि-
 ऽपि व्यभिचारप्रदादित्यन्तेन । ननु धूमव्यापकबह्विसमानाधिक-
 रणधूमत्वादिग्रहणिये यदि व्यभिचारज्ञानानुत्पादाऽनुभवसिद्ध-
 स्तदा बाह्यधूमव्यापक इत्यादिज्ञानकालीनकैवल्यधूमत्वादिग्रहवि-

पयेऽपि तदनुत्पादस्तथा सामानाधिकरण्यांशस्याकिञ्चित्करत्वा-
 दाते साध्ये धूमादिव्यापकताग्रहकालीनधूमत्वादिग्रहत्वेनैव
 प्रतिबन्धकत्वमुचितम् अस्तुतो बहुधादौ धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप-
 कताग्रहदशायां धूमत्वाद्यवच्छेदेन बहुध्वन्यमिचारस्यापि सुप्र-
 हृतया धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिग्रहविषये ऽव-
 च्छेदकधर्मदर्शनरूपप्रतिबन्धकवशादेव न व्यभिचारग्रह इति न
 तादृशधूमत्वादिग्रहविषयताया व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतावच्छे-
 दकत्वमिति नोक्तानुगमः साधीयान् अत आह व्यतिरेकसह-
 चारेणेतीति व्याचक्रुः । व्यतिरेकसहचारेण अन्वयसहचारग्रहनिर-
 पेक्षव्यतिरेकसहचारग्रहेणापि । अन्वयेति अन्वयव्याप्तिर्गृह्यत इत्या-
 चार्यमताश्रयणादित्यर्थः । तथा च व्यतिरेकिण्यपि अन्वयव्याप्तेरेव
 गमकतया अनुगमासम्भवेऽपि नाव्याप्तिरिति भावः । यद्यप्येतन्मतं
 न विचारसहमित्युपेक्ष्य मणिकृता व्यतिरेकव्याप्तेरनुमित्यौपयिक-
 त्वं व्यवस्थापितं तथापि जातिघटितलक्षणादरेणाननुगमानिवन्ध-
 नाव्याप्ते परिहरणीयतया आपाततस्तन्मतावलम्बनेन समाहितम् ।
 ननु विपरीतज्ञानान्तरं ग्राह्यसंशयानन्तरं च विना ग्राह्यव्याप्य-
 वत्ताज्ञानं पुरुषत्वादिनिश्चयो नोत्पद्यते सति तु तस्मिन्
 जायते अतो ऽन्वयव्यतिरेकाद्विपरीतज्ञानानन्तरप्रत्यक्षनिश्चयत्वाव-
 च्छिन्नं प्रत्यपि ग्राह्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुता कल्प्यते न च
 ग्राह्याभावज्ञानेन प्रतिबन्धादेव विपरीतज्ञानानन्तरम् प्रत्यक्ष-
 निश्चयानुत्पत्तिनिर्वाहे किं विशेषदर्शनस्य हेतुतयेति वाच्यं
 विपरीतज्ञानादिसत्त्वेऽपि सति विशेषदर्शने प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्त्या
 प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्याभावग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वात् विपरीतनिश्चय-
 काले ऽनुमित्यादेर्धारणाय विपरीतनिश्चयस्य विशिष्टार्थाविरो-
 धिन्वकल्पनाया आवश्यकत्वेऽपि प्रत्यक्षनिश्चयान्यन्वयस्य तत्प्रति-
 बध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् । न च प्रत्यक्षनिश्चयं प्रति विपरी-
 तज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वे शङ्को न श्वेत इत्यादिपित्तादिदोषजन्य-
 विपरीतनिश्चयकाले श्वैत्यव्याप्यशङ्कत्वाददर्शनाच्छङ्कः श्वेत इ-
 त्यादिचाश्रुपापत्तिः तादृशदोषस्यैव श्वैत्यादिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्
 यदि च विनष्टेऽपि दोषे तादृशविपरीतनिश्चयसत्त्वे न श्वैत्या-
 दिप्रत्यक्षं तदास्तु प्रत्यक्षे समानेन्द्रियजन्यदोषविशेषाजन्योपनी-

नमानमिदमपि परीतनिश्चयस्य प्रतिग्रहः । एव शब्द इत्येत
 शतं चाश्रुयनिश्चयोऽसौ स्या यत्र दोषसमवयवान् तत्र ता
 दृशनिश्चयमस्ये यदि दोषाश्च शब्दो न द्यत इति चाश्रुयनि
 श्चयस्तदा तादृशमाहाऽपि समानाद्भयजन्यविपरीतनिश्चयस्य प्रति
 ग्रहः । यादेव अत एव साक्षात्कारिभ्यः साक्षात्कारिविशेषदर्शनमेव
 विरोधोत्पत्तेन मण्डिता दोषविशेषजन्यभ्रमे समानेन्द्रियजन्यलौ
 किकप्रामाण्यज्ञानस्य विरोधिना नान्यविपरीतज्ञानस्येयमिधान
 सहजं चतुषा वशे उत्पत्त्यभ्रमेऽपि त्वचा तत्र तदमात्रप्रदा
 त्ममानेन्द्रियजन्यनिवेशन शब्दो न द्येत इत्यादिमिश्र-
 यान्तर सति विशयदर्शने चाश्रुयसामग्र्योपिगमे शब्द इत्येत
 इत्यादिमानसज्ञानमिष्यत एव विशेषदर्शनं तन्निश्चयनाशे विशेष
 दर्शनेन प्रतिग्रहात्तादृशनिश्चयान्तरस्य चाश्रुयत्वा तादृशमानसो
 त्पादस्यावश्यकतया तदुत्पत्त्यभ्रमे तदुत्पादोपगमे अनुमत्तिरोधवि
 रहात् । अस्तु वा तादृशमानसादि साधारण लौकिकनिश्चयान्यज्ञान
 स्वमेवानुमित्यादि साधारणविपरीतनिश्चयप्रतिव्यक्ताऽच्छेदक यत्र
 सत्यपि चतुषादे सन्निकर्षे कराद्यदर्शनसहितदूत्वादिदोषादय
 म्याश्रुयित्यादिभ्रमस्तत्र करादिदर्शनं नाय म्याश्रुयित्यादिलौकिकनि
 श्चयस्तत्रैव भ्रमात्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनहेतुता । अथ तत्र भ्रमोत्प
 त्तिक्षणं न कथं तादृशलौकिकज्ञान विपरीतज्ञानात्तरप्रत्यक्ष एव
 विशेषदर्शनहेतुतया तदुत्पत्तिक्षणं प्रत्यक्षोपत्तं विशयदर्शनहेतु-
 ताविरहऽपि दूषात्त्वात् । याद च दूत्वादिदायेन प्रतिग्रह्यात्र तदा
 तदुत्पादापत्तिरिति तदा भ्रमात्तर विशेषदर्शनात्कथं तदुत्पत्ति
 तदापि तदुत्पादमत्तमिति चेन्न विशयदर्शनसहितस्यैव दूत्वादे
 प्रतिग्रह्यत्वनोमयापत्तः । अस्तु वा तादृशदोषममवधानस्य-
 लान्तरप्रत्यक्षऽपि विशेषदर्शनस्य हेतुयान्तर विपरीतज्ञानप्रत्तादृशदो
 षाणां चाप्रतिग्रह्यत्वमिति मते प्रत्यक्षावशयऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य
 निराकर्तव्यं न चासादिना । भ्रमो विपरीतनिश्चयः । एतच्च मतं
 मिश्रानामदानुमतं न नूयन्त्याना तैर्विशयदर्शनामावबोधिष्टमशय
 साधारणविपरीतज्ञानप्रतिग्रह्यत्वात्तुल्यमय, सशयापुत्तर प्रत्यक्ष
 निश्चयवत्त्वात् । न च विशेषदर्शनामवबोधिष्टप्रामाण्यं ज्ञानवत
 विधिदृष्टिप्रतिबन्धकत्वं बाधनिश्चयकाले तिङ्गतरामर्शकविशेषद

शंसादनुमित्यापत्तिर्विशिष्टाभावसत्त्वादेवं निश्चयत्वानिवेशात् सं-
शयोत्तर संशयानुपपत्तिः योग्यतासंशयस्य शाब्दबोधप्रतिबन्ध-
कतापत्तिश्च प्रतिबन्धकतावच्छेदके निश्चयत्वप्रवेशेन संशयोत्तरसंश-
योपपादने बाधनिश्चयात्तरमपि संशयापात्तरिति वाच्यम् । परोक्ष-
ज्ञाने बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनेन बाधनिश्चयदशा-
यामनुमित्यापत्तिवारणात् प्रत्यक्षानिश्चयत्वस्येव च संशयादिसाधार-
णविपरीतधोप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया ग्राह्यसंशयोत्तरं संश-
यशाब्दबोधाद्युपपत्तेः । न चैवं बाधनिश्चयोत्तरं संशयस्या-
पत्तिः । अनुमित्यादिसाधारणबाधनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे
प्रत्यक्षनिश्चयान्यत्वस्य प्रवेशनीयतया संशयस्य बाधनिश्चयप्रति-
बन्धकतावच्छेदकतया । न च प्रत्यक्षनिश्चयान्यबुद्धौ विपरीतनि-
श्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरस्येतन्मतेऽप्यावश्यकत्वेन प्रत्य-
क्षनिश्चये विशेषदर्शनाभावविशिष्टविपरीतज्ञानाभावहेतुताकल्पना-
पेक्षया विशेषदर्शनस्य लघोर्हेतुत्वकल्पनमेवोचितमिति वा-
च्यम् । व्याप्तेः सम्बन्धादिभेदेन भिन्नतया व्याप्यदर्शनस्या-
ननुगमेन व्यभिचारात्तद्धेतुताकल्पनासम्भवात् । नानावि-
धविशेषदर्शनाभावकूटविशिष्टविपरीतज्ञानाभावस्य चानुगतत्वाच्च ।
अन्यथा अत्रैवान्यत्रापि उत्तेजकहेतुतयातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन
सर्वत्रोत्तेजकविलयप्रसङ्गात् एवमसत्यपि विशेषदर्शने विपरीत-
ज्ञानासरत्न इव विपरीतज्ञानसत्त्वेऽपि सामग्रीबलात्प्रत्यक्षसामान्याप-
त्तिर्दुर्वारैवेति विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे संशयसाधारणविपरीत-
ज्ञानाभावस्य विशेषसामग्रीत्वभावश्यकमिति गौरवं न च नाना-
विधविशेषदर्शनाभावानां विपरीतधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भनि-
वेशे एकाभावविशिष्टत्वेनैवापराभावस्य निवेशनीयतया ता-
वदभावानां परस्परम् अप्रामाण्यग्रहाभावादिभिश्च समं विशे-
षविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यमिति ता-
दृशतादृशविशेषदर्शनानन्तरप्रत्यक्षे तादृशविशेषदर्शनानां वि-
परीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे तदभावस्य च पृथक्कारणत्वं युक्तमिति
वाच्यम् । धानन्तर्यस्य स्वत्वघटितत्वेन कार्यकारणभावस्य त-
त्त्वव्यक्तिविधामापत्तेः यदि च नानाविधविशेषदर्शनानां विपरी-
तज्ञानविरोधित्वेनानुगमाश्रितविशेषदर्शनस्यान्यविशेषदर्शनजन्यप्र-

त्यक्षे व्यभिचार इति न तज्जन्यतावच्छेदककोटावानन्तर्यानिवेश-
नम् । अत एवावच्छेदकधर्मदर्शनस्यापि सग्रह इत्युच्यते तदाऽपि
विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्ष विशेषदर्शनस्य व्यभिचारवारणाय वि-
परीतज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्य विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकगर्भेऽवश्य
निवेशनीयतया विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रामो
दुर्वार एव विपरीतज्ञानप्रतिपक्ष्यतावच्छेदकशरीरजन्यवहिनोत्तर-
त्वप्रवेशस्यावश्यकतया तदनुगमात्तदभायजन्यतावच्छेदकस्य
तत्तद्विपरीतज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वाभावकूटगर्भत्वाद्गोरव दुर्वार-
मेव । यत्तु विशेषदर्शनजन्यप्रत्यक्ष व्याप्यधर्मविशिष्टधर्मविशे-
ष्यक्रमेण तदनुत्तर तु न तथा तथा च तथात्वात्तथात्वयोर्विशेषदर्श-
नविपरीतज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकप्रवेशनैव व्यभिचारवारणे नान-
न्तर्यप्रवेश इति । तदपि न करादिमान् पुरुष इत्यादिनिश्चयकालीनकरा-
दिमत्त्वनिश्चयरूपावच्छेदकधर्मनिश्चयस्य पुरुषत्वादिनिश्चायकतया
तज्जन्यनिश्चये विपरीतज्ञानाभावव्यभिचारस्यानन्तर्यमनिवेश्य दुर्वार-
त्वात् करादिमत्त्वावच्छिन्नाविशेष्यकत्वस्य विपरीतज्ञानाभावजन्य-
तावच्छेदकत्वे करादिमान् पुरुष इत्यादिनिश्चयशून्यकालीनकरादिम-
त्ताप्रहोत्तरजातस्य करादिमानय पुरुष इत्यादिप्रत्यक्षस्यासग्रहप्रस-
ङ्गात् । यत्तु विपरीतज्ञानविरोधित्वेनैव विशेषदर्शनादीना हेतुना तत्त्व
च विपरीतज्ञानाव्यवहितपूर्वत्वशून्यक्षणवृत्तिविविशिष्टत्वम् ।
तदवच्छिन्न च निश्चयपूर्व सर्वत्रैव सुलभमिति सामान्यतो नि-
श्चयत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमिति विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे तद-
भावहेतुनापि नास्ति । न चैव विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले सशयाद्य-
नुत्पत्त्या तत्पूर्वक्षणेऽपि उक्तकारणसत्त्वाद्विशेषदर्शनानन्तरमिव त-
दुत्पत्तिक्षणेऽपि निश्चयो जायतामिति घाच्यम् । इष्टत्वात् । न च
यत्र सशयाद्यनन्तरम् असत्यपि विशेषदर्शने न सशयादिस्तत्र
तन्निश्चयापत्तिरिति घाच्यं विपरीतकोटिभाननिवर्तकविशेषदर्श-
नाद्यसत्त्वे उपस्थिततत्कोटिज्ञानोत्पत्तेर्बाधकविरहेणावश्यकत्वादिति ।
तदप्यसत् । अव्यवहितपूर्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिघटिततया गौ-
रवादिति । एव विशेषदर्शनाना हेतुत्व दीधितिकारणामप्य-
ननुमत सशयोत्तर विशेषदर्शनासत्त्वे सशयजनककोट्युपस्थिति
धर्मिज्ञानादिघटितसामग्रोपलब्धत्वे सशयस्यैवोत्पादेन सशयान्यज्ञानत्व-

रूपानिश्चयत्वावच्छिन्नापत्त्ययोगात् । तत्सामग्न्यभावसहितज्ञानसा-
मान्यसामग्न्या एव तज्ज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकत्वा-
त् । अथैवं संशयसामग्न्यभावस्य निश्चयोत्पत्तावपेक्षणे संशय-
प्रयोजकविशेषदर्शनस्याभावो विशेषदर्शनं तन्निश्चये हेतुरित्या-
यातमिति चेन्न । तत्प्रयोजकाभावस्य तदन्यत्वावच्छिन्नाजनक-
स्थापि तदन्यत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकत्वात् । अन्यथा पटज्ञाना-
न्यघटज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तावपेक्षितस्य पटादिज्ञानसामग्न्यभावस्य
पटज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुताप्रसङ्गात् विपरीतनिश्चयानन्तरं च
तेन प्रतिबन्धादेव न प्रत्यक्षं विपरीतनिश्चयस्य प्रत्यक्षसाधारणलौ-
किकसन्निकर्षाद्यजन्यविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वा-
त् विपरीतनिश्चयानन्तरं विशेषदर्शनेऽपि तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षं जा-
यते यत्तु भूतले घटो नास्तीतिशाब्दादिनिश्चयानन्तरं लौकिकसन्निक-
र्षवशाद्घटावगाही तत्संशयः कथं नोत्पद्यते लौकिकसन्निकर्षाजन्यत-
ज्ज्ञानस्यैव तदभावनिश्चयप्रतिबन्धत्वादतो लौकिकीर्णयान्यतद्व-
त्ताज्ञानत्वं तदभावनिश्चयाभावजन्यतावच्छेदकं वाच्यम् । एव-
मपि यादृशसामग्रीबलाद्लौकिकप्रत्यक्षे घटो भासते तत्सहितघ-
टाभाषोपास्यित्यादिसहितघटाभावमानसामग्रीतो बाधकाले संश-
यापत्तिर्दुर्घातैवेति निश्चयेऽपि विशेषसामग्न्यन्तरं कल्पनीयम् । तच्च
निरुक्तविपरीतज्ञानविरोधित्वावच्छिन्नमेवाति विशेषदर्शनस्यापि
तेन रूपेण हेतुत्वमायातीति । तदसत् लौकिकसामग्न्या ब-
लवत्या विपरीतकोटिमानप्रतिबन्धकत्वात् उक्तसंशयापत्त्ययो-
गात् । तत्प्रतिबन्धकत्वाकल्पने उक्तबाधनिश्चयानन्तरलौकिकस-
न्निकर्षाद्यत्र वास्तवो घटादिनिश्चयस्तत्र घटाभावमानप्रतिबन्ध-
कासत्त्वेन तज्ज्ञानापत्त्या संशयापादनस्य ब्रह्मणोऽपि दुर्वारत्वादिति
विशेषदर्शनहेतुतायां विवादान्तत इत्युक्तम् । संशयोत्तरप्रत्यक्षनिश्चये
विशेषदर्शनहेतुत्वे घटादिप्रकारकमानसेच्छाविरहविशिष्टघटाभा-
यादिशाब्दसामग्न्या योग्यतासंशयात्मकघटादिसंशयघटिताया
घटादिमानसं प्रति प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यत इति लाघवं
तदानीं घटाभावादिमानसे तादृशशाब्दसामग्न्याः प्रतिबन्धक-
तया मानसघटादिसंशयस्य विशेषदर्शनरूपकारणविरहेणैव च
घटादिमानसनिश्चयस्य च कारणसम्भवात् विशेषदर्शनसत्ये च

तस्य विपरीतकोटिशब्दधीप्रतिबन्धकत्वात् सामान्यभावाज्जायत
एव मानसामिति केचित् मिश्रमत परिष्कुर्वन्ति । ननु दीधितिकारम-
तेऽपि व्याप्यवद्भिर्निश्चयस्य विशेषणज्ञानादिविधया तदुत्तरप्रत्य-
क्षे हेतुतया तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुत्वाविवक्षादशाया ताद-
शप्रत्यक्षेऽतिन्यासेरावश्यकत्वादिशेषदर्शनस्य हेतुतामत इत्यभिधा-
नमयुक्तमिति चेन्न निश्चयत्वेन हेतुत्वविमर्शने मिश्रान्यमते ना-
तिव्याप्तिर्मिश्रमते च तादृशनिश्चयत्वेनापि प्रत्यक्षविशेष हे-
तुतेन्याशयेन तथाभिधानात् । अत्र च तादृशनिश्चयत्वेन हे-
तुताविवक्षामात्रेण न समाधानम् । अपि तु तद्विवक्षया
प्रत्यक्षे तादृशनिश्चयत्वेन हेतुताविरहप्रदर्शनेन चेति सामञ्जस्यात् ।
अथवा तादृशनिश्चयजन्यतावच्छेदकानुभवव्याप्यज्ञातिमत्ववि-
वक्षणे नान्यमतेऽतिव्याप्तिरित्याशयेन विपरीतज्ञानात्तरप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्न प्रति विशेषदर्शनहेतुतामतेऽतिव्याप्त्यभिधानम् । वि-
शेषदर्शनस्य चेति । चरुवर्धे भ्रमादिविरोधित्वेन ग्राह्याभा-
वविरोधित्वेन । तत्त्वम् प्रत्यक्षविशेषहेतुत्वम् । उत्तरवादि-
ति । विशेषदर्शनत्वरूपेण हेतुत्वे अन्धकारे घटसंशये आलोक-
समवधानात्तन्निश्चयानुपपत्ति । एष कुटुमादौ तैलसयोगादिरू-
पव्यञ्जकविरहाधीनसौरमादिसन्वेदान्तर व्यञ्जकसमवधानेऽपि
तन्निश्चयानुपपत्ति । न चालौकिकत्वस्य विशेषदर्शनजन्यतावच्छे-
दकत्वोपगमादप्यनुपपत्ति । तत्र तत्र घटसौरमादौलौकिकप्र-
त्यक्षस्थैव विशेषदर्शन विनोत्पत्तेरिति वाच्यम् । लौकिक-
सन्निकर्षत्रत्यपि यत्र विशेषदर्शनसहितदूरत्वादिदोषप्रयुक्त-
पुरुषत्यादिसंशयः तत्र विशेषदर्शन सत्येव लौकिकप्रत्यक्षोत्प-
त्तिविशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकरूपेण लौकिकस्यापि प्रत्यक्षस्य स-
प्राप्त्यस्यात् । अत एव विशेषदर्शनामनुमिति सामग्रीसत्त्वादानु-
मितिरेव भविष्यति न प्रत्यक्षमिति कथं तस्य प्रत्यक्षहेतुतया
क्षिप्य समानविषये प्रत्यक्षसामान्या बलवत्त्वमिति प्रत्यक्षमेव
जायते नानुमितिरेति मणिकारेण समाहितमुपपत्तिवादे । विशेषद-
र्शनस्यालौकिकप्रत्यक्षमात्रहेतुत्व तादृशप्रत्यक्षसामान्या अनुमिति
सामग्यपेक्षया हीनबलत्वासङ्गते । यदि च विपरीतज्ञानो-
त्तरप्रत्यक्षनिष्ठविशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकशरीरे लौकिकचतिषोऽपि

न क्षतिः । दूरस्थे धर्मिणि पुरुषत्वादिसन्देहोत्पत्तिक्षेप एव
लौकिकसन्निकर्षासन्निध्यवारणाय दूरत्वादिशेषसमवधानकालीनप्र-
त्यक्षेऽपि विशेषदर्शनहेतुताया आवश्यकत्वं तत एव दूरस्थे
धर्मिणि संशयोत्तरमपि विशेषदर्शनं विना पुरुषत्वादिनिश्चयवा-
रणसम्भवादित्युच्यते तदापि सम्यन्धादिभेदभिन्ननानाविधव्याप्य-
वगाहिविशेषदर्शनावच्छेदकधर्मदर्शनसाधारणविशेषदर्शनत्वस्यानु-
गतस्याभावात् तेन रूपेण हेतुतासम्भव इति विपरीतज्ञा-
नविरोधित्वमेवानुगमकं वाच्यमिति भावः । अथ यदि आलोकसं-
योगादिसाधारण्यं विपरीतज्ञानविरोधित्वस्य तदा तत्कथमुप-
पद्यतां घटवद्भूतलादावालोकसंयोगसत्त्वेऽपि तत्र चक्षुःसंयो-
गाद्यसत्त्वे तत्सत्त्वेऽपि च दूरत्वादिदोषाद्घटादिसंशयोत्पत्त्या
आलोकसंयोगत्वेन विपरीतज्ञानविरोधित्वात् । अस्तु वा
लौकिकप्रत्यक्षकारणान्तरसाहितालोकसंयोगत्वेन तथात्वं तथापि
तस्यात्मनिष्ठोऽन्यः सम्यन्धोऽन्यश्च विशेषदर्शनस्येति
उभयोरनुगतकारणतावच्छेदकसम्यन्धो दुर्वच इति चेन्न ।
लौकिकप्रत्यक्षकारणालोकसंयोगादिसमवाहितात्मनोयोगस्यैवात्म-
निष्ठप्रत्यासन्नस्य विपरीतज्ञानविरोधित्वोपगमेन तत्साधारण-
तद्रूपायच्छिन्नस्य विशेषदर्शनस्य समवायसम्यन्धेनैव हेतु-
तासम्भवादित्यलमधिकेन ॥

तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताविवक्षणस्य प्रयोजनान्तरमपि दर्श-
यति अत एवेति ।

(दी०) अत एव लिङ्गवत्त्वादिलक्षणातिदेशवाक्यार्थज्ञा-
नजन्योपमिर्ता नातिव्याप्तिः तथाविधवाक्यार्थप्रतिसन्धानत्वेन
तस्य हेतुत्वात् । न चोपनयार्थज्ञानजन्यन्यायार्थज्ञाने तच्छब्देन
सङ्केतितशब्दान्तरेण वा व्याप्यादिविशिष्टोपस्थातिद्वारा जनिते
शब्दबोधेऽतिव्याप्तिः व्युत्पादयिष्यते च महावाक्यार्थज्ञानस्या-
वान्तरवाक्यार्थधीजन्यत्वं तदादेशे विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति
वाच्यं । तत्रातिरिक्तस्य पदजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदके-
ऽनुपवेशान्निध्यत्वस्यापवेशाच्च ॥

(गा०) लिङ्गवत्त्वादिलक्षण. यद्विव्याप्यधूमवत्त्वादिव्यतितो योऽतिदेश-
 वाक्यार्थः सादृश्यविशिष्टे पक्षविशेषवाच्यत्वादियोधकवाक्यप्रति-
 पाद्यो योऽर्थः तद्विषयक यज्ज्ञानं यद्विव्याप्यधूमवत्पर्यतसदृशो महा-
 नसपदवाच्य इत्यादिज्ञानं तज्जन्यायामय महानसपदवाच्य
 इत्याद्युपमिनी वस्तुगत्या साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नहेतुप्रकारक
 पक्षविशेष्यकं यत्तादृशं ज्ञानं तज्जन्यग्येऽपि नातिव्याप्तिरित्यर्थः ।
 तथाविधवाक्यार्थेति । महानसपदवाच्यत्वविशिष्टयद्वि-
 व्याप्यधूमवत्पर्यतसादृश्यावच्छिन्नधर्मिज्ञानत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि
 भ्रमसाधारण्याय तादृशविशिष्टवाक्यार्थघटकतत्त्वपदार्थानां पर-
 स्परपक्षलेपावगाहिज्ञानत्वेनैवोपमिति विशेषे हेतुताया वक्तव्यत-
 या पक्षांशे व्याप्तिप्रकारेण हेतुमत्तावगाहिज्ञानत्वरूपमुपमितिजन-
 कतावच्छेदकं तथापि पक्षांशे व्याप्याभावावगाहितादृश
 हेतुमत्तावगाहिज्ञानत्वरूपमुपमितिजनकतावच्छेदकव्याप्यवत्पक्षनिश्च-
 यत्वं शोकोपमितिजनकतावच्छेदकम् । अतिदेशवाक्या-
 र्थज्ञाने व्याप्यवत्त्वस्य धर्मितावच्छेदककोटिनिविष्टतया
 भावाद्धर्मितावच्छेदकघटकांशे च सशयस्यानभ्युपगमात्
 उपमितिजनकतायां तादृशनिश्चयत्वनिवेशस्यानर्थक्यादतो न
 तादृशरूपावच्छिन्नजनकताकत्यरूपानुमितिलक्षणस्य तत्रातिव्या-
 प्तिः अत एव निश्चयत्वनिवेशनमप्यर्थवत् । अन्यथा नि-
 श्चयत्वेनानुमितिजनकत्वे ऽप्यधिक त्वित्यादिन्यायादनुमितिजन-
 कताया पक्षविशेष्यकव्याप्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नत्वात् तादृश-
 ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताकत्यनिवेशमात्रेण भ्रमादिविरोधित्वाव-
 च्छिन्नहेतुताकप्रत्यक्षविशेषे ऽतिव्याप्तिनारणसम्भवेन तदानर्थक्य-
 मापद्येत । वस्तुतस्तु यद्विव्याप्यवत्त्वेन पर्यतसदृशो महानसपदवा-
 च्य इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानसदृहतव्याप्यवत्ताघटितसादृश्यज्ञान-
 जन्यायामुपमिती जनकतावच्छेदककोटी व्याप्यांशे पर्यतादि-
 धुत्तिव्यावगाहित्वस्याधिकस्य निवेशेऽपि धर्म्यंशे व्याप्यव-
 त्वावगाहिनिश्चयत्वरूपानुमितिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुताकत्व-
 स्य तादृशोपमितावत्तत्त्वादति-यातेरारणाय तादृशनिश्चयत्वप-
 र्याप्तहेतुतावच्छेदकताकत्यपर्यन्ताविवक्षणमावश्यकम् । तथा चानु-
 मितिजनकतावच्छेदकता यादृशसमुदाये पर्याप्ता तादृशसमुदा-

यस्यैव लक्षणे निवेशनमावश्यकम् । अन्यथा समुदायपर्याप्तावच्छे-
दकताया एकदेशपर्याप्ततया असम्भवापातात् । अत एवोक्तानिश्च-
यत्वघटकाभावदलस्यापि सार्थकता । एवं चाप्रामाण्यज्ञानानास्क-
न्दितत्वस्य कारणतावच्छेदकतामते तदंशोऽपि लक्षणे निवेशनीयः ।
न च सादृश्यज्ञानस्योपमितिहेतुतायां पर्वतादिवृत्तित्वावच्छिन्न-
व्याप्यादिविषयता पर्वतादिवृत्तित्वावच्छिन्नविषयतात्वेनैव निवेश्या
न तु व्याप्यादिविषयतात्वेन प्रयोजनाभावात् । तथा चानु-
मितिजनकतावच्छेदकधर्मस्योक्तोपमितिजनकतावच्छेदककोटिनिवे-
शोऽपि नास्ति किं पर्याप्तिनिवेशेनेति वाच्यम् । व्याप्यवत्त्वघटित-
सादृश्यावच्छिन्नधर्मिकातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य तद्व्यटितसादृश्य-
ज्ञानसहकारेण फलजनकतयोभयत्र सादृश्यात्मकधर्माणां विशि-
ष्टावश्यं निवेशनीयत्वात् । न च पर्याप्तिविवक्षायामपि धूमव्या-
पकवह्निमत्सादृश्यात्मकतादृशवह्निमद्वृत्तिधूमवत्तानिश्चयजन्योपमि-
तावतिव्याप्तिर्न शक्यते धारयितुमिति वाच्यं । सादृश्यघटक-
भेदविषयताया अपि प्रवेशेन विवक्षितनिश्चयत्वे तत्कारणताव-
च्छेदकतापर्याप्तिविरहात् । लाघवाद्भेदाघटितसादृश्यज्ञानमेवोप-
मितौ कारणमिति तु न शङ्क्यम् । तथा सति यदादावपि तादृश-
सादृश्यनिश्चयसत्त्वेन गवयादिपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तेः । यदि च
वैधर्म्यज्ञानादप्युपमितिः स्वीक्रियते वैधर्म्यस्य चेतरेवैधर्म्यत्वेन
ज्ञानं नापेक्ष्यते तदा व्याप्यधर्मरूपवैधर्म्यज्ञानजन्योपमितावति-
व्याप्तिः कारणतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशोऽपि दुर्वारैवैति तद्वारण-
प्रकारश्चिन्त्यः । महावाक्यार्थविषयकशाब्दबोधे स्वान्तरवाक्यार्थ-
विषयकनिश्चयस्य तादृशनिश्चयत्वेनैव हेतुता । एवं विशिष्टपदार्थ-
गोचरशाब्दबोधेऽपि विशिष्टपदार्थोपस्थितेस्तद्विषयकनिश्चयत्वे-
नैव हेतुता न तु विशेषणान्तरप्रवेश इत्यभिमानेन शाब्दबोध-
विशेषेऽतिव्याप्तिः शङ्कते न चेत्यादिना । उपनयार्थज्ञानेति । उप-
नयवाक्यप्रतिपाद्यसाध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षरूपाधान्तरवाक्यार्थज्ञानेत्य-
र्थः । न्यायार्थज्ञान इति । निगमनसहकृतोपनयजन्ये वह्निव्याप्यधू-
मधानयं धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमानित्यादिमहावाक्यार्थज्ञान इत्य-
र्थः । तेन प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यात्मकन्यायस्य विशिष्टैकार्थज्ञा-
नजनकतायाः स्थयं दूषणीयत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि वह्नि-

व्याप्यधूमरांश्चायमित्याद्युपनयजन्यगोधे व्याप्यत एवामेदो धर्मि-
णि भासते न तु व्याप्यस्य व्याप्यताप्रच्छेदकसम्बन्धः नामार्थ-
योर्भेदान्वयस्यान्युत्पन्नत्वात् । तथा च नातिव्याप्तेरवसरः पक्षा-
दो व्याप्यप्रकारकज्ञानस्यैव लक्षणघटकत्वात् । यत्र तादात्म्य-
सम्बन्धेन धर्मिणो हेतुता तत्र व्याप्यस्य पक्षादो तेन सम्बन्धे
नोपनयप्रतिपाद्यत्वेऽपि व्याप्याभेदस्यैव हेतोः मानात्तदंशो व्याप्ति-
प्रकारकस्याभावेन नातिव्याप्यप्रसरः तथापि तादात्म्यसम्बन्धा-
घटितप्रत्यक्षिविशिष्टधर्मिरूपहेतुपरतच्छब्दघटितस्य स चा-
यमितिवान्वयस्य प्रतिपाद्ये विशिष्टार्थे निगमनार्थस्यान्यस्य वा
कस्यचिदर्थस्यान्वयबोधस्तत्रातिव्याप्तिपरोऽय प्रन्थ साध्यव्या-
प्यहेतुविशिष्टपक्षपर्यन्तपरतच्छब्दजन्यबोधातिव्याप्तिपरश्च तच्छब्दे-
नेत्यभिप्रमप्रन्थ इति न पौनरुक्त्यम् । व्याप्यविशिष्टपक्षरूपवा-
क्यार्थज्ञानजन्यतामादाय तदुद्यतितमहावाक्यार्थगोधे सयोगा-
दिमन्त्र्येन पक्षादो व्याप्यप्रकारकज्ञानकारणताघटितलक्षण-
स्यातिव्याप्यसम्बन्धदेव च व्याप्यविशिष्टपक्षरूपकपदार्थज्ञान-
जन्यतामादाय तदुद्यतितमहावाक्यार्थगोधे सयोगादिसम्बन्धेन
पक्षादो व्याप्यप्रकारकज्ञानकारणताघटितलक्षणस्यातिव्याप्यस-
म्बन्धदेव च व्याप्यविशिष्टपक्षरूपकपदार्थज्ञानजन्यबोधेऽतिव्याप्ति-
माह तच्छब्देनेति । तादृशविशिष्टार्थवाचकपदान्तराभावात्स-
र्वतामानुधानम् । सर्वताम्नो विशेषरूपेण पदार्थोपस्थापकता-
मते एव तज्जन्योपस्थिते पक्षविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारक-
निश्चयरूपतामममय न तु यकतुद्विस्थित्येतोपस्थापकतामन इत्य-
विशदायाह मङ्गलितशब्दान्तरेण चेति । व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्ट-
पक्षे भाषुनिकमहेतुशालिना घटादिपदेनेत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
विशिष्टपक्षलक्षणिकपर्यतादिपदे चेत्यपि बोध्यम् । व्याप्यादिविशि-
ष्टोपस्थितिहारा व्याप्यवाचित्प्रहेतुविशिष्टपक्षोपस्थितिद्वारा जनिते
बहिष्याप्यधूमवान् पर्यतोऽस्तीत्याकारकशब्दबोधेऽतिव्याप्तिः । न-
नूपनयार्थघटितमहावाक्यार्थगोधे कथमतिव्याप्तिः उपनयार्थज्ञानस्य
पक्षविशेष्यकव्याप्यप्रकारकज्ञानयेन तदहेतुताया भ्रामाणिकत्वात्
नक्षत्पदार्थज्ञानयेन तदन्वयबोधे हेतुत्वादेवानुपस्थितपदार्थान्व-
यबोधाप्रसक्तं । न च घण्टशः स्वरूपपदार्थोपस्थिताद्यपि अवा-

न्तरवाक्यार्थज्ञानं विना तद्व्यवहितमहावाक्यार्थज्ञानानुदयात् अवान्त-
रवाक्यप्रतिपाद्यो यादृशविशिष्टार्थः तद्विषयकज्ञानत्वेन महावा-
क्यार्थज्ञाने हेतुत्वमायदयकमिति वाच्यम् । दण्डी कुण्डलोपासस्वी
चैत्र इत्यादौ दण्डादिविशेषणान्वितवैयादिज्ञान विनैव तादृश-
वाक्यार्थव्यवहिततायद्विशेषणान्वितविशिष्टरूपमहावाक्यार्थविधयः स-
मूहालम्बनरूपतावन्पदार्थावगाहिस्तृतित उत्पत्तेर्मणिकृता स्वी-
कारादित्यत आह व्युत्पादयिष्यत इति । महावाक्यार्थज्ञानस्य ए-
कविशिष्टार्थेनापरपदार्थसंसर्गावगाहिज्ञानस्य । अवान्तरेति । ता-
दृशविशिष्टार्थविषयकज्ञानत्वायच्छिन्नजन्यत्वमित्यर्थः । अयं भावः ।
यादृशविशेषणविशिष्टस्य विशेष्यस्य विशेषणस्य वा शब्दादुप-
स्थितिस्तादृशेनैव विशिष्टेन विशेष्यस्य विशेषणान्तरस्य वान्यपयो-
धोऽनुभवसिद्धः यत्र च युगपदेवैकास्मिन्धर्मिणि समूहालम्बनोप-
स्थितानां विशेषणानां तुल्यतया भावाभावाद्येकविशेषणविशिष्टे
विशेषणान्तरवैशिष्ट्यबोधः अतो न तत्र विशेषणविशिष्टविशेष्योप-
स्थितेरपेक्षा एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ट्यं विशेष्ये वा
यत्र विशेषणान्तरविशिष्टस्य वैशिष्ट्यं भासते स बोधो विशिष्टवि-
षयकयोधादेवोत्पद्यते न तु विशृङ्खलसमूहालम्बनात् । अत एवेष्ट-
विशेष्यकोपायसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकतामाशङ्क्य तन्मते विधिवा-
क्याद्वाक्यमेदमिवावृत्तिसाध्ययागसाध्यमिष्टार्थमेवेतादृशस्य समूहा-
लम्बनयिलक्षणविशिष्टयागविशेषणकयोधस्यैव स्वीकार्यतया तद-
र्थमन्तरावृत्तिसाध्यो याग इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य कल्पनी-
यतया गौरवम् उपायविशेष्यकफलसाधनतायोधस्य प्रवर्तकत्वे चा-
हर्त्यैकत्र द्वयमिति रीत्यावृत्तिसाध्यवेष्टसाधनत्वरूपाविशेषणह-
यायगाही यागः वृत्तिसाध्य इष्टसाधनमिति बोधः स्वीक्रियते
इति लाघवमित्युक्तं विधिवादे मणिकारेण । विशिष्टेन सममन्या-
न्यपयोधे विशिष्टविधयो हेतुत्वे तादृशान्ययतात्पर्यधीघटितशा-
ब्दसामग्र्या मिश्रविषयकप्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायां विशिष्टवि-
षयकैकोपस्थितिर्निविशते अन्यथा तत्स्थाने तत्तद्विशेषणविशेष्योप-
स्थितिद्वयमतो लाघवादिपि तदेतुतासिद्धिः । एवं चोपनयप्रतिपाद्य-
हेतुविशिष्टपरविशेष्यकैकतयान्यपयोधेऽतिव्यामिर्दुर्पारैवेति । ननु तदा-
देर्विशिष्टरूपेणोपस्थापकताया विचारासद्व्यात्कथं तदादिपदजन्यज्ञा-

ब्दबोधेऽतिव्याप्तिसङ्कतिः तथाहि तदादिपदस्य न घटत्वादिरूपविशे-
 पधर्मविशिष्टे शक्तिर्नानार्थताप्रसङ्गेन गौरवात् । घटादिकं बुद्धिस्थी-
 कृत्य प्रयुक्ततच्छब्दात्पटादिवोधस्य शक्तिप्रममन्तरेणापि प्रसङ्गात् ।
 न च यस्तुगत्या यद्रूपावच्छिन्नं बुद्धिस्थीकृत्य यत्पदव्यक्तिः प्रयुक्ता
 तद्रूपावच्छिन्ने तस्याः शक्तिरतो नार्थ दोष इति वाच्यम् । एव-
 मपि पदव्यक्तिमेवेनानन्तशक्तिकल्पनया गौरवात् । यत्पदव्यक्ति-
 प्रयोज्या प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिर्नोपलब्धा तत्पदव्यक्तिशक्तिरगृहीतत्वेन
 ततोऽन्वयबोधानुपपत्तिश्च अतः सामान्यतः स्वप्रयोक्तृपुरुषबु-
 द्धिस्थे तदादिपदसामान्यशक्तिः कल्पनीया । तथा च तत्त्वेनैवा-
 पस्थितिः सर्वनामपदान्निविष्यति न तु विशेषरूपेण । न च बु-
 द्धिस्थत्वेन शक्त्यानुगमेऽपि तेन रूपेण व्युत्पत्तौ सत्यां घटत्वादि-
 रूपविशेषधर्मपुरस्कारेण बुद्धिस्थत्वरूपविशेषधर्मदशानादुपलक्ष-
 णीभूतघटत्वादिप्रकारेण शक्तिप्रदसम्भव इति तेन रूपेण न तत्प-
 दानुपस्थितिर्दुर्लभा सम्बन्धग्रहप्रकारताया पय स्मृतिप्रकारता-
 प्रयोजकतया प्रकारांशे शक्तिप्रहानपेक्षणादिति वाच्यम् । द्रव्यादि-
 पदाद्घटत्वादिप्रकारेण शक्तिप्रमशून्यस्य शाब्दबोधानुदयाच्छ-
 त्तार्थानोपलक्षणीभूतधर्मप्रकारकोपस्थितेः शाब्दबोधानुपयोगित्वा-
 दित्यत आह तदादेशेति । विशेषरूपेणोपस्थापकत्वं व्युत्पाद्यत
 इत्यनुपह्नेनान्वयः । अयमभिप्रायः । स्वप्रयोक्तृबुद्धिप्रकारत्वेना-
 नुगतीकृतघटत्वादिरूपविशेषधर्मविशिष्टे तत्पदशक्तिरतो न वि-
 शेषणमेवेन शक्त्यानन्त्यं न वा विशेषधर्मप्रकारकशाब्दबोधो-
 पयोगिविशेषधर्मप्रकारकोपस्थितेर्दुर्धृता । न च तादृशबुद्धिवि-
 पयत्वविशिष्टे शक्त्यवोपपत्तौ किमेतावता प्रयासेन विशेषरूपेणो-
 पस्थापकनया विरहेऽपि क्षतिविरहादिति वाच्यम् । विशेषधर्म-
 प्रकारकसंशयनिवृत्त्यर्थमपि तदादेर्विशेषरूपेणोपस्थापकताया अ-
 वश्योपपाद्यत्वात् । बुद्धिप्रकारत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तघटत्वादी-
 नामनुगमेऽपि तादृशधर्मस्याशक्यतया तदंशपरित्यागेन नि-
 विश्लेषणकघटत्वादिप्रकारकबोधोपपत्तिः बुद्धिप्रकारत्वस्याशक्य-
 त्वेऽपि च तत्पदं बुद्धिप्रकारविशिष्टं बोधयत्त्वित्याकारकमग-
 यत्सद्वैतरूपशक्ती तेनानुगतरूपेण घटत्वपटत्वादिमानाच्छक्तै-
 र्भव्यं बुद्धिप्रकारत्वस्य सद्वैतविषयत्वेऽपि तस्य शक्योपलक्षणता

न तु शक्यान्तर्भावेन विशेषणत्वं तदुपलक्षितघटत्वादिप्रकारक-
त्वेनैव बोधस्य सङ्केतविषयत्वात् न तु तद्विशिष्टप्रकारकत्वेन
शाब्दबोधप्रकारतायां शाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन सङ्केत-
विषयत्वज्ञानं प्रयोजकं यथा घटपदजन्यशाब्दबुद्धिप्रकारतायां
घटत्वावच्छिन्नो घटपदजन्यशाब्दबोधविषयतावान्भवत्वित्याकारक-
सङ्केतायशाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन विषयत्वस्य ज्ञानं तादृ-
शसङ्केतग्रहश्च घटत्वावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितसङ्केतीयशाब्दबो-
धविषयत्वप्रकारतानिरूपितविषयतावान्घट इत्याकारकः । शाब्दबो-
धप्रकारतावच्छेदकतायां च शाब्दबोधविषयतावच्छेदकतावच्छे-
दकत्वेन सङ्केतविषयत्वज्ञानम् । यथा लोमत्वस्य पशुपदजन्यशाब्द-
बोधप्रकारतावच्छेदकतायां लोमत्वावच्छिन्नलोमावच्छिन्नः पशु-
पदजन्यशाब्दबोधविषयतावान्भवत्वित्याकारकसङ्केतीयशाब्दबो-
धविषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन विषयत्वज्ञानं तादृशसङ्केतग्रहश्च
लोमत्वावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नलोमनिष्ठ-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्ना या शाब्दबोधविषयत्वप्रकारता
तानिरूपितविशेष्यतावालोमादिमानित्याकारकः । प्रकृते च बुद्धि-
प्रकारताश्रयावच्छिन्नस्तत्पदजन्यशाब्दबोधविषयो भवत्वित्याका-
रकभगवत्सङ्केतीयशाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन विषयत्वं न
बुद्धिप्रकारत्वस्य किं तु तदंशे सङ्केतेन शाब्दबोधविषयतावच्छे-
दकतासामानाधिकरण्यस्यैवावगाहनात् सङ्केतीयशाब्दबोधवि-
षयतावच्छेदकतासामानाधिकरणत्वेनैव विषयत्वमिति तस्य त-
त्पदजन्यशाब्दबोधप्रकारतानवच्छेदकत्वनिर्वाहः । इदं च विशि-
ष्टशक्तपदस्थले उपलक्षितवाचकगगनादिपदस्थले च यद्धर्म-
धर्मितावच्छेदकीकृत्य शाब्दबोधविषयत्वेन सङ्केतविषयत्वग्रहस्त-
द्धर्मप्रकारक एव बोध उत्पद्यत इति तत्र शब्दाश्रयत्वाद्यनि-
यतधर्मप्रकारकबोधनिर्वाहः । बोधितिकारास्तु सर्वत्रैव शाब्द-
बोधप्रकारतायां तदवच्छेदकतायां च सङ्केतीयशाब्दबोधविष-
यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वतदवच्छेदकत्वरूपशक्य-
तावच्छेदकत्वतदवच्छेदकत्वज्ञानं हेतुः । यथा घटपदपशुपदस्थले
घटत्वलोमत्वादेः । गगनपदस्थले च शब्दाश्रयत्व एव निरुक्तशक्य-
तावच्छेदकत्वसत्त्वात् शब्दाश्रयत्वप्रकारक एव शक्तिप्रमाजन्य-

योष इति घटगगनपदयोरविशेष इति वदन्ति । तन्मते बु-
 द्धिप्रकारस्त्वस्य शाब्दबोधप्रकारस्तान्यच्छेदकत्वं दुरूपपादम् । ना-
 नार्थहर्यादिपदस्थले चोपलक्षणीमधता केनाप्यनुगतरूपेण प्रवृत्ति-
 निमित्तानामभानादशक्यस्वरूपसदनुगतरूपसत्त्वेऽपि शक्तिभेदाभा-
 नार्थतानिर्वाहः । बुद्धिप्रकारविशिष्टवाचकं तत्पदमिति सर्वो-
 पसंहारेण व्युत्पत्तिसौकर्यादपूर्वचक्षत्वादिविशिष्टे तदादिघटित-
 याक्यात्प्रवृत्त्याद्यनुपलम्भेऽपि न तत्प्रकारकशाब्दबोधस्य तदादिप-
 दादनुपपत्तिः । अथ सामान्यतो व्युत्पत्तेर्धैर्यत्वाद्यपूर्वधर्मविशिष्टगो-
 चरत्वेऽपि स्वरूपतस्तत्प्रकारेण शक्त्यग्रहात्स्वरूपतस्तत्प्रकार-
 षोपस्थितेस्तादृशशाब्दबोधस्य चानुपपत्तिः । जातिमान् हस्तिप-
 कसम्यन्धीति ज्ञानात्स्वरूपतो हस्तित्यादिप्रकारकस्मरणानुद-
 यात्स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृती स्वरूपतस्तत्प्रकारकसम्यन्धिधिय-
 एव हेतुत्वात् । यत्तनुगमकधर्ममोपपत्तात्सामान्यव्युत्पत्त्यधीनं
 स्वरूपतर्धैर्यादिप्रकारकशक्तिस्मरणं शुधटमिति ततस्तादृशच-
 यन्यादिप्रकाररूपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोर्नानुपपत्तिरिति । त-
 द्दमह । स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृती स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुम-
 धम्य हेतुत्वाया व्ययस्थापनान्मोपपत्तेन तद्विशिष्टतत्प्रकारकानु-
 भवादिविशिष्टतत्प्रकारकस्मरणानुपपत्तेरिति चेन्न । प्रकरणादिना
 नियंशेषणचैत्रयाद्यप्यच्छिन्ने घटतृबुद्धिविषयताग्रहे घटतृ-
 बुद्धिविषयतायच्छेदकविशिष्टवाचकं तत्पदमिति स्मृतौ स-
 म्यामविशिष्टवैयर्थ्यादिविशिष्टवाचकतायास्तदादिपदन मानसज्ञान-
 र्व्ययान्तत्वं सम्भवेन सर्वमामश्रम्यात् । न च चैत्रोऽस्य-
 बुद्धिरप्य इति निश्चयऽपि विशिष्य चैत्रयादिविशिष्टवाचक-
 ताया अनिश्चयेन तत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
 याद्विशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यं यत्तद तत्तद्विशिष्टवाचकमिति सा-
 मान्यतो व्याख्याप्यकारणेन प्रकरणाधर्धानम्य चैत्रन्यविशिष्टबुद्धि-
 प्रयोज्याग्रहस्य विशेषदर्शनतया तद्विशिष्टवाचकनामशायविषय-
 कत्वेन विशिष्टाशयकतायाः सुनिश्चयगम्यात् । नन्येधमपि स्वप्र-
 योज्यबुद्धिप्रकारस्य रूपदार्थम्याननुगमेन तत्तत्तत्पदशानुपसंहारे-
 ण व्युत्पत्तिर्दुर्गतेति यत्तद्विषयस्य धर्मानुपपत्तिर्नोपलब्धा तस्या व्युत्प-
 त्तनुपपत्तेः तदधीनशाब्दबोधानुपपत्तिवारणमशक्यमयेति वाच्यम् ।

तदनुगमोद्धारस्यावहितैः परिचिन्तनीयत्वादित्यलमधिकेन ।
 तत्रातिरिक्तेति । शाब्दबोधनिरूपितावान्तरवाक्यार्थबोधपदार्थोप-
 स्थितिनिष्ठजनकतावच्छेदकगर्भेऽनुमितिजनकतावच्छेदकोक्तधर्मा-
 प्रावेष्टस्य पदवृत्तिज्ञानजन्यत्वस्य निवेशादित्यर्थः । यत्रावा-
 न्तरवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदज्ञानं तदुत्तरं चरमपदार्थ-
 स्मृतिस्तत्र तदानीमवान्तरवाक्यार्थगोचरशाब्दबोधस्य विनष्टत्वा-
 त् । महावाक्यार्थबोधहेतुत्वास्मभवेऽपि यत्र तादृशशाब्दबोधो-
 त्पत्तिद्वितीयक्षण एव पूर्वोत्पन्नचरमपदज्ञानात् चरमपदार्थस्मृति-
 स्तात्पर्यविषयकसमूहालम्बनरूपा तत्रैव तादृशशाब्दबोधस्य महावा-
 क्यार्थबोधहेतुत्वम् । अन्यत्र समूहालम्बनरूपतावत्पदज्ञानजन्यताव-
 त्पदार्थगोचरसमूहालम्बनस्मृतिरेव गतिः । इदं तु बो-
 ध्यम् । अवान्तरवाक्यार्थबोधस्य महावाक्यार्थबुद्धौ शा-
 ब्दव्यजातिपुरस्कारेणैव कारणता न तु पदजन्यत्वेन गो-
 रवात् । न च तथा सति विशिष्टविषयकशाब्दबोधादि-
 व विशिष्टे गृहीतवृत्तिकपदजन्यविशिष्टस्मृतेरपि विशिष्टे इतरा-
 न्यबोधोत्पत्त्या तत्र विशिष्टविषयकशाब्दधियो व्यभिचारः
 स्यादिति तादृशस्मृतिसाधारणपदजन्यत्वेनैव हेतुत्वमुचित-
 मिति वाच्यम् । पदज्ञानजन्यत्वेन स्मृतिशाब्दधियोरनुगमे
 पदरूपलिङ्गज्ञानजन्यार्थविषयकानुमित्या तत्तत्कारणाव्यवहितो-
 तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकनिवेशेनैव धारणीयत्वात् । यत्रा-
 वान्तरवाक्यार्थबोधान्महावाक्यार्थधीस्तत्राप्यवान्तरवाक्यार्थाघट-
 कार्थान्तरस्य पदजन्यस्मृतेरवान्तरवाक्यार्थबोधानन्तरमव-
 श्यकल्पनीयतया तस्याः सकलपदार्थविषयकत्वोपगमेन प-
 दार्थस्मृतेरवान्तरवाक्यार्थधीजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारधारण
 तु न सम्यक् । विशिष्टे गृहीतवृत्तिकपदार्थानवि-
 शिष्टस्मृतेरिव विशेष्यमात्रे गृहीतवृत्तिकपदार्थानाया उद्बो-
 धकान्तरवशाद्विशेषणमवगाहमानाया विशिष्टस्मृतितो व्याप्य-
 विशिष्टपक्षादिविषयकेतरान्वयबोधवारणाय गृहीतविशिष्टवृत्ति-
 कपदजन्योपस्थितित्वेनैव विशिष्टविषयकस्मृतेस्तादृशान्वयबो-
 धहेतुताया यत्तव्यतया विशिष्टवृत्तिकग्रहानपेक्षावान्तरवा-
 क्यार्थशाब्दधीजन्यबोधे तस्या व्यभिचारस्यापश्यकत्वात् प्रका-

रान्तरेण तद्वारणे ताद्यत्पदार्थोविषयकस्मृतिकल्पमाया अ-
किञ्चित्करत्वात् अतोऽप्यद्यान्तरवाक्यार्थधियः शाब्दत्वपुरस्का-
रेण कारणत्वान्तरमावश्यकमिति पदजन्यत्वपदं पदाजन्यबो-
धव्यावृत्तधर्मपरम् तच्च शाब्दत्वादिकमपीति । अधिक-
प्रवेशेन निरुक्तनिश्चयत्वपर्याप्तजनकतावच्छेदकताघटितस्य ल-
क्षणस्य नातिव्याप्तिरित्युक्त्वा निश्चयत्वप्रवेशेन पर्याप्त्यनि-
वेशेऽपि नातिव्याप्तिरित्याह निश्चयत्वस्येति । परोक्षसंशयान-
भ्युपगमेन संशयान्यत्वस्योक्त्युक्त्वा शाब्दत्वादेर्निवेशनीयतया
ज्ञानत्वस्य च पदजन्यबुद्ध्यावव्यावर्तकत्वादिति भावः ॥

व्याप्तिविशिष्टहेतुरूपाविशेषणतावच्छेदकविशिष्टस्य तद्विशेष-
णधर्मितावच्छेदकपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नस्य वैशिष्ट्यावगाहिनि शा-
ब्दबोधादौ प्रत्यक्षादिसाधारणविशिष्टवैशिष्ट्यपयोधनिष्ठतद्विशेषणता-
वच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतामादायातिव्याप्तिं शङ्कते न चे-
त्यादिना ॥

(दी०) न च तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तत्तद्विशे-
षणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् तादृशे शाब्दबोधे
प्रत्यक्षे चातिव्याप्तिः दण्डो रक्तो न वेति संशये रक्तदण्डवान-
यमिति ज्ञानानुदयादिति वाच्यम् । ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्ट-
विषयोपधानेनेच्छाद्वैपयोः कृतेश्च साक्षात्काराद्विशेषणविषय-
काद्विशिष्टसंस्कारादेव विशिष्टस्मरणाच्च तद्विषयकगुणानां तत्र
हेतुत्वे न्यूनवृत्तज्ञानत्वस्य तत्राप्रवेशादिच्छादितः संस्काराद्या-
नुमितेरनुदयात् संस्काराद्यन्यत्वस्य गुरुतया ज्ञानत्वेनैव तत्र
हेतुत्वात् ॥

(शा०) तथापि अद्यान्तरवाक्यार्थयोधादिनिष्ठशाब्दबोधा-
साधारणकारणतामादायातिव्याप्तेरुक्तरीत्या वारणेऽपि । तत्तद्वि-
शिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रतीति पर्यतत्वादिरूपधर्मितावच्छे-
दकावच्छिन्नविशेषणतापन्नव्याप्तिविशिष्टधूमादिविशिष्टवैशिष्ट्य-
ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः । तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रका-
रकनिश्चयत्वेन पर्यतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टधू-

मादिप्रकारकनिश्चयत्वेन । तादृशे वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वत-
घानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपे शाब्दबोधेऽतिव्याप्तेर्वारि-
त्वात् तस्यैव प्रथममुपन्यासः स्मृतिव्यावृत्तधर्मस्य जन्यताव-
च्छेदकत्वे स्मृतौ नातिव्याप्तिसम्भवः । उपमितेः पदवा-
च्यत्वावगाहिन्याः तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपताप्रयाशो न
सम्भवत्यतः प्रत्यक्षशाब्दबोधमात्रोपादानम् । अथ किमिदं
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकर्त्रीजन्यतावच्छेदकं विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधत्वं न तावद्विशिष्टप्रतियोगिकं यद्वैशिष्ट्यं तदवगाहित्वं व्यधिक-
रणसम्यग्वाचगाहिविशिष्टभ्रमे व्यभिचारात् । नापि विशिष्ट-
प्रकारकत्वं काञ्चनमयवाहिमानित्यादिभ्रमप्रकाराभूतविशिष्टाप्रसिं-
द्धेः । तत्र काञ्चनमयो वाहिरित्यादेक्षानानपेक्षणीयता-
पत्तेः । नापि विशेषणान्तरप्रकारेण भासमानप्रकारकत्वं । रक्तो
दण्डः दण्डवान् पुरुष इति समूहालम्बनस्थलेऽपि रक्तो दण्ड इति-
ज्ञानापेक्षाप्रसङ्गात् । नापि विशेषणान्तरप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वं रक्तत्वादिप्रत्येकपदार्थोपस्थि-
तिमूलके रक्तदण्डवानितिज्ञाने व्यभिचारात् । न हि
तादृशाकारकबोधो रक्तो दण्ड इत्यादिविशिष्टज्ञानानन्तरमेव
जायत इति दीधितिकाराद्यनुमतम् । बाधग्रन्थे काञ्चनमयत्व-
विशिष्टवह्नेरप्रसिद्धैवोपनीतकाञ्चनमयत्वादिविशिष्टवाहिवैशिष्ट्यानु-
मितेः शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यधूमादिमत्त्वज्ञानादिना पर्वते
न सम्भवतीति कथं तद्विरोधितया व्यधिकरणकाञ्चनमय-
त्वावच्छिन्नवह्नेरभावस्य दोषान्तरासङ्कीर्णवाधस्य हेत्वाभासतेति
मणिकारोक्तेर्विशिष्टविशेषणज्ञानं विनापि विशेष्ये विशेषणं
तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या तादृशानुमितिसम्भव
इत्यभिधाय स्वयं दूषणीयत्वात् । विशिष्टव्याप्तिज्ञानं विनापि
तद्वद्वदप्रत्येकपदार्थोपस्थितिभ्यो विशिष्टपरामर्शोत्पत्त्यानुमि-
तिरिति मिथेणान्येन चामिधानात् एकत्वविशिष्टकर्तुः पूर्वमज्ञा-
नेऽपि क्षितिरेककर्तृकेत्यनुमितेरनेन स्वीकृतत्वाच्च । अथाहुः ।
विशेषणान्तररक्तत्वादिविशेष्यतापन्नदण्डादिप्रकारकं ज्ञानं द्विधा
रक्तत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन दण्डादिवैशिष्ट्यावगाहि तद्रू-
पानवच्छिन्नतद्वैशिष्ट्यावगाहि च । तादृशविशिष्टप्रतियोगि-

कत्व च दण्डादिप्रकारतानिरूपकससर्गतायामवच्छेदकतया
 भासते तद्विशिष्टसयोगादेरेव दण्डादिससर्गतया भातात् ।
 दण्डादिविशेषणतापन्नरक्तत्वादेरेव वा स्याच्छिन्नप्रतियोगि-
 कसयोगात्मकपरम्परासम्यग्धेन पुण्यादौ प्रकारता तादृश
 विशिष्टैश्विशिष्टयोधे एव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकयो का-
 रण न तु विशिष्टविशेषणावगाहिन्यपि रक्तत्वादिक वैशि-
 ष्ट्यप्रतियोगिन्युपलक्षणतयावगाहमाने द्वितीययोधे । अत
 एव च प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ घटो नास्तीत्याकारिका
 या प्रतियोगिनि प्रकारीभवता घटत्वादेः प्राप्तयोगितावच्छे-
 दकतयैव भानमिति तत्र घटत्वादिप्रकारकज्ञानापेक्षानियमः ।
 यद्यपि विशिष्टविशेषणावगाहिज्ञानमात्र एव विशिष्टज्ञानापे-
 क्षाया मणिकारादेः स्वरसः । तथापि लाघवोपनी-
 तैकत्वादिविशिष्टकत्राद्यनुमितिर्विशिष्टज्ञानमनपेक्षैवोत्पद्यत इत्य-
 नुरोधोद्दीधितिकारादीना दर्शितविशेषादरः । दण्डो नास्ति
 रक्तो नास्तीत्यादिज्ञानदशायां नियमतो रक्तदण्डो नास्तीत्यादि
 ज्ञानोत्पादविरह एतेरक्तविशिष्टवैशिष्ट्ययोधे विशेषणतावच्छेदकप्र-
 कारकविशेषणार्थहेतुनाकल्पकः । दण्डो रक्त इत्यादिज्ञानदशाया-
 मपि कदाचित्तादृशसमूहालम्बनबुद्भावुपद्यमानायां दण्डो
 रक्तो नास्तीतिबुद्धेरनुत्पादेऽगत्या तजाननुगतस्य कस्य
 चित्प्रतिबन्धकता कल्प्यत इति विवेचनाय चेदमधिकमन्य-
 त्र । केचित्तु रक्तदण्डवानित्यादिज्ञानीया रक्तत्वादिविशेष्य-
 तापन्नदण्डादिनिष्ठा प्रकारता द्विविधा । काचिद्दण्डादिविशेष-
 णतापन्नरक्तत्वाद्यन्तर्भावेन पर्याता काचिकेवलदण्डादावेव ।
 तत्र प्रथमा विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानार्थिना नापरा पु-
 ण्यादिविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया रक्तत्वादिवृत्तिन्वेऽपि पुरुषो न
 रक्त इत्यादिर्धानं तादृशप्रकारनाकोक्तज्ञानविरोधिनी इतरवि-
 शेषणतानवच्छिन्नायाः पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वादिप्रका-
 रताया एव तत्रनिबध्यतावच्छेदकत्वादित्याहुः । अपरे तु
 यथा विशेष्यतानिरूपितप्रकारतामात्र न विशेष्यतावच्छेदक-
 ताभूतलघववदित्यादौ भूतलत्वादेर्धगादिधर्मिनावच्छेदकता
 घटवर्गपस्यापि प्रसङ्गम् । अपि तु विलक्षणैः विषयता सा च

प्रकारतात्मिका तदन्यैव वा । एवं विशेषणतावच्छेदकतापि विलक्ष-
णविषयता तन्निरूपकदण्डादिनिष्ठप्रकारताशालिनि बोधे विशेषण-
तावच्छेदकरक्तत्वादिप्रकारकज्ञानापेक्षा प्रत्येकोपस्थितिमूलकं रक्त-
दण्डयानयमित्यादिज्ञानं च न तथाविधविलक्षणप्रकारताशालीति
घटन्ति । तदुभयमपि न सम्यगिव प्रतिभाति विशिष्ट-
ज्ञानपूर्वकतदपूर्वकयोरविलक्षणाकारज्ञानयोर्विषयभेदमन्तरेण वि-
षयताविलक्षण्यस्याननुभवात् । विशिष्टज्ञानकार्यतावच्छेदकत-
या तत्सिद्धिरित्याप बालप्रलपितं तादृशविलक्षणाविषयतासिद्धा-
घेव तन्नियामकतया विशिष्टज्ञानहेतुतासिद्धेः । यदि च
विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणसंसर्गावगाहिनि बोध एवान्वयव्यतिरे-
काभ्यां विशिष्टविशेषणज्ञानं हेतुः सज्जन्यतावच्छेदकं यदि
विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गाताकबुद्धित्वं तदा गौरवम्
उक्तवैलक्षण्यपुरस्कारेण प्रकारताविशेषस्य कार्यतावच्छेदकत्वे
च लाघवमिति विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्येव ज्ञाने
प्रकारताया व्यासज्यवृत्तित्वादिरूपवैलक्षण्यसिद्धिरप्रत्युद्हेत्यु-
च्यते तदा न विचदामह इति प्रकृतमनुसरामः । ननु यथा
विशेषणतावच्छेदकरक्तत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककताद्विशिष्टवै-
शिष्ट्यबोधे तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता न तु तत्र संश-
यान्यत्वप्रवेशः तथा तदंशे सधर्मितावच्छेदकविशिष्टवैशि-
ष्ट्यबोधेऽपि तत्तद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकतत्प्रका-
रकज्ञानत्वेनैव संशयसाधारणहेतुता स्वीक्रियते निश्चय-
त्वेन विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुताया मणिकारादिभि-
रनामिधानादिति कथमतिव्यातिरिक्तस्तथा हेतुतामनुभवेन
द्रष्टव्यं रक्तो दण्डो न घेति । ननु रक्तो दण्डो न घेति
संशयानन्तरं रक्तदण्डयानितिनिरूपयानुत्पाद एवानुभवासिद्धः
स च विशेषणसन्वेहे विशिष्टसन्देहस्यौचित्यापजितत्वादुप-
पद्यते निश्चयोत्पत्तौ संशयसामग्र्यभावापेक्षितत्वाद्भक्तदण्ड-
ज्ञानं घेति विशिष्टसंशयस्त्वनुभवासिद्ध एवेति निश्चयत्वेन
हेतुतायां साधकविरहो बाधकस्य च सत्पम् । अत्र के-
चित् । यदि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंशयादपि विशिष्टवैशि-
ष्ट्यबोध उपेत्ये तदा उपप्राप्यशङ्कास्कन्दितादपि ज्ञाना-

चतुष्पदम आचक्ष्यक. अप्रामाण्यसन्देहेन विषयसन्देहस्यैव
 जननात् सशये ऽप्रामाण्यसशयस्याकिञ्चित्करत्वात् । अतो
 ऽप्रामाण्यनिश्चयास्कन्दितज्ञानात्कलवारणायाप्रामाण्यनिश्चयानास्क-
 न्दितत्वेनैव हेतुना वक्तव्येत्यप्रामाण्यज्ञानायगुरुशरीरनिश्चयत्वनिवे-
 शादगौरवमित्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयत्वेन हेतुत्वेनेति चे-
 तमिति विशेषणसशयाद्विशिष्टसशयानुपपात्तिरूपबाधकमपि क-
 थञ्चिदुद्धर्णायमिति वदन्ति । यस्तुतस्तु सशयस्य विशिष्टै-
 शिष्ट्यबोधजनकत्वे दण्डा रक्तो न चेत्पादिसंशयादुक्तत्वतद-
 भावाद्युभयविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्याद्यगाहिवोद्योऽपि स्यात् न
 चेष्टापत्तिः । तादृशज्ञानस्यैकत्र दण्डादौ धर्मिणि विरुद्धा,
 भयप्रकारकतया रक्तत्वादिनिश्चयत्वासम्भवात् । विशेष्यान्त
 रविशेषणताप्रधर्मिकसशयस्य चानुभवविरुद्धतया नत्र स-
 शयत्वोपगमासम्भवाच्च । अत एव च केवल विशेष्ये
 विशेषणमिति रीत्या रक्तदण्डवानितिज्ञानेऽपि उक्तसशय का-
 र्यसद्वृत्तितया प्रतिबन्धक इति वदन्ति । न च तत्र
 सशयस्य प्रतिबन्धकत्वे विशिष्टैशिष्ट्यबोधसाधारणधर्म एव
 तत्प्रतिपक्ष्यतावच्छेदकोऽस्तु तावदेव तत्र सशयानन्तरतद्विशि-
 ष्टैशिष्ट्यबोधवारणे तत्र तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुचितमिति
 वाच्यम् । तत्सशयद्वितीयक्षणे कथञ्चित्प्रकारकनिश्चये तद्वि-
 तीयक्षणे तद्विशिष्टैशिष्ट्यधर्मानिर्माहाय विशिष्टैशिष्ट्याविषयता
 भिन्नवैशिष्ट्याविषयताया पर सशयप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकत्व
 वाच्यमितिनिश्चयत्वेन विशिष्टैशिष्ट्यबोधाहेतुत्वे सशयात्तर-
 त्रिणापि निश्चय विशिष्टैशिष्ट्यधर्मिसङ्गात् । न च यत्र
 दण्डे रक्तत्वस्य सशय पुरुषे च दण्डस्यानुमितिसामग्री
 रक्तेतरदण्डस्य पुरुषे बाधग्रहश्च तत्र सशयसत्त्वेऽपि केवल विशेष्ये
 विशेषणमित्यादिरित्या रक्तदण्डवानुपुरुष इत्याद्यनुमित्युत्पत्ते-
 कथ तादृशबोधे सशयप्रतिबन्धकतेति वाच्यम् । प्रत्यक्षं
 प्रत्येक तत्प्रतिबन्धकताया वक्तव्यत्वात् । अलौकिकत्वमपि
 तत्र विशेषण देय सशयसत्त्वेऽपि लौकिकसम्प्रिकर्षादुक्तदण्डवा-
 नितिज्ञानोत्पत्तेः । लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतज्ञानविरो-
 धितयैव च विशेषणधर्मिकलौकिकप्रत्यक्षात्मकसशयस्य ना-

पक्षः । एवं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधन्यावर्तकविशेषणानव-
च्छिन्ने ऽपि विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या बोधे विशेषणे तद्वि-
शेषणसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि दण्डो रक्तो न वेति
संशयबलादितरवाधाद्युपनीतरक्तत्वादिविशेषितदण्डाद्यनुमितौ र-
क्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताप्रसङ्गस्य तादृशसन्देहानन्त-
रजातरक्तत्वादिविशेषितदण्डादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे विशि-
ष्टवैशिष्ट्यावगाहिताप्रसङ्गस्य च धारणाय तद्व्युद्धौ
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम् ।
यत्तु निश्चयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वे निश्चयत्वघटकयो-
स्तदभावाप्रकारकत्वतत्प्रकारकत्वद्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे वि-
निगमकाभावेन कारणताबाहुल्यमिति तदभावप्रकारकज्ञानत्वेन
संशयस्य प्रतिबन्धकत्वमेव कल्पयितुमुचितं यत्र संशयद्वितीयक्षणे
स्मरणादिरूपस्तन्निश्चयस्तत्र द्वितीयक्षणे संशयनाशे सत्येव वि-
शिष्टबोध उपेयत इति । तदसत् । तथा सति तुल्ययुक्त्यानुमित्या-
दावपि लिङ्गादिसन्देहस्य तदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वापातात् निश्चयत्वावच्छिन्नहेतुताघटितानुमितिलक्षणे ऽस-
म्भवापत्तेः । यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति निश्चयत्वेन
हेतुत्वे विशेषणसंशयजन्यविशिष्टसंशयानुपपत्तिरिति बाधकं
तदप्यकिञ्चित्करम् । दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वनि-
श्चयरूपकोदितावच्छेदकावच्छिन्नप्रसिद्धिस्थल एव चैत्रीयो
दण्डो रक्तो न वेतिविशेषरूपावच्छेदेन रक्तत्वाभावावगाहि-
संशयाद्रक्तदण्डवाप्त वा चैत्र इति विशिष्टसंशयोदयात्
तथाविधनिश्चयस्य तादृशसंशयाविरोधित्वात् । यत्तु
तत्र विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्यैव विशिष्टकोटेरवगाही
संशयो न तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीति समाधानम् । त-
दसत् । धर्मिणि रक्तत्वादिविशेषितदण्डादेरुक्तरीत्या भा-
नसम्भवेऽप्यभावांशे विशिष्टप्रतियोगितो वैशिष्ट्यभाननियमात् ।
अभावांशे रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यभानस्यावश्यकत्वा-
द्युपपत्तेर्दशितप्रकारं विना असम्भवात् । न च लौकिक-
प्रत्यक्ष एवाभावांशे तद्धर्मविशेषितप्रतियोगिनि प्रकारतया
भासमाने तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानियम इति सं-

शये कौट्योरुपनयादेव मानाद्विशिष्टवैशिष्ट्यान्वगाहनसम्भव
 इति वाच्यम् । दण्डसामान्याभावस्यैव रक्तत्वाद्युपलक्षितप्र
 तियोगिकत्वादमाधारे रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिरूपप्रतियोगिवैशि
 ष्ट्यान्वगाहने तादृशसदृशस्य दण्डादिसामान्याभावावगाहितया
 दण्डवानितिविशिष्ट निश्चयदशाया दण्डादौ रक्तत्वादिस
 दयाद्विशिष्टसदृशानुपपत्तौरेत्यधिकमन्यग्रानुसन्धेयम् । रक्तो
 दण्डो नवेति सदृशानुयवसाये च रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादि
 रूपविषयप्रकारेण न ज्ञानमान किं तु दण्डादिविशेषणतानापन्नरक्त
 त्वादिप्रकारत्वेनैवति न तदनुपपत्तिरिति सक्षेप । विशिष्ट
 वैशिष्ट्यबोध प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसदृशान्यत्वेनैव हे
 तुता न तु तादृशसदृशान्यज्ञानत्वेनेति सदृशान्यत्वविशिष्टज्ञानत्व
 रूपनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणस्य न तत्रातिव्याप्तिरिति
 समाधत्ते ज्ञानोपरमेऽपीत्यादिना ज्ञानवस्याप्रवशादित्यन्तन ।
 ज्ञानत्वस्यावच्छेदकगर्माप्रवेश हेतुगर्भविशेषण न्यूनवृत्तेरिति ।
 न्यूनवृत्तित्व चावच्छेद्यत्वाभिमतहेतुताया अपापकत्वम् । ज्ञा
 नत्वानिवेशे ऽनुद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षापत्ति
 स्मृतावेवोद्बोधकस्य हेतुतया प्रत्यक्ष च तादृरहस्याकिञ्चि
 त्करत्वात् तत्र विनापि ज्ञानेन विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षजननादिति
 तु न देदपम् । अगत्योद्बोधकासमवधानविशिष्टसंस्कारत्वाभाव
 स्यावच्छेदककोटौ प्रवेशेन तदापत्ताररणीयत्वात् । कालान्त
 रे उद्बोधकसमवहितसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिस्मरणनि
 र्वाहाय संस्कारमेदमुपपन्न विशिष्टसंस्कारत्वामाधानुधावनम् ।
 उद्बोधकसमवहिते संस्कारे च विशेषणमावाद्विशिष्टसंस्का
 रत्वाभाव सुलभ । भेदस्याव्याप्यवृत्तित्व दुद्बोधकमात्रविशिष्ट
 संस्कारमेद एव निवेद्य । अत एव ज्ञानत्वाप्रवशा लाघवासम्भवेन
 न्यूनवृत्तित्वमेव तदनिर्देशप्रयाजकतयाऽभिहितम् । तद्विषयकगु
 णाना हेतुत्व इति न्यूनवृत्तिताप्रकाशनाय तद्विषयकगुणाना
 विशिष्टविशेषणावगादिनामिच्छाद्वैपरीत्यसंस्काराणाम् । ननु वि
 शिष्टविषयकच्छादिस्थलऽपि तज्जनकविशिष्टज्ञानस्यावश्यकत्वात्
 सर्वत्र ज्ञानमेव हेतुर्न त्विच्छादिकमित्याशङ्क्यामिच्छादेर्वि
 शिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुर्न हेतुमाह ज्ञानोपरमेऽपीत्यादिना । ज्ञा

नोपरमेऽपि इच्छादिजनकविशिष्टज्ञाननाशेऽपि । विशिष्टविषयो-
पधानेनेति । रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिरूपविषयप्रकारेणेत्यर्थः ।
इच्छाद्वेषयोः साक्षात्कारादित्यन्वयः । रक्तदण्डमिच्छामि रक्तदण्डं
द्वेषमि इत्याकारकेच्छाद्वेषसाक्षात्कार इच्छात्वादिप्रकारक इच्छादि-
द्वितीयक्षणोत्पन्नेच्छात्वादिनिर्विकल्पकादिच्छातृतीयक्षण एव उत्प-
त्स्यते तत्पूर्वक्षण एव जनकज्ञानं नश्यतीति न विशिष्टवैशिष्ट्यावगा-
हीच्छाप्रत्यक्षाव्यवहितप्राक्क्षणे ज्ञानसत्त्वमिति इच्छादिकमेव हि तत्र
हेतुः । यदि चेच्छात्वादिनिर्विकल्पकेऽपि विशिष्टविषयप्रकारेणैच्छा-
दिकं भासते तथा च तदेव निर्विकल्पकमिच्छांशे विशिष्टवैशिष्ट्ययो-
धात्मकमिच्छासाक्षात्कारपूर्वं स्यास्यतीति तादृशज्ञानस्य न व्यभि-
चारः अत एव नरसिंहाकारकं तन्निर्विकल्पकमिति सिद्धान्त
इत्युच्यते तदापि यत्र विशिष्टविषयकफलसाधनताज्ञानं प्र-
थमं तदुत्तरं च फलेच्छा तदनन्तरं च विशिष्टोपायविषयि-
णीच्छा तत्रेच्छात्वनिर्विकल्पकरूपे विशिष्टविषयकेच्छासाक्षात्कारे
एवं द्विष्टसाधनताज्ञानानन्तरजातफलद्वेषजन्योपायद्वेषविषयकसा-
क्षात्कारे च ज्ञानस्य व्यभिचारो दुर्घार एव द्विक्षणस्थायिनो ज्ञानस्य
तत्पूर्वक्षण एव नाशादिति भावः । कृतिसाक्षात्काराव्यवहितपूर्वं च
ज्ञानस्य विनश्यदवस्थस्यापि सत्त्वं सम्भावितमपि नेति सूचयितुं
स्वातन्त्र्येण कृतिसाक्षात्कारे व्यभिचारं दर्शयति कृतेश्चेति । अत्रापि
विशिष्टविषयोपधानेनेत्यनुपज्यते । ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य हेतुतया विशेषणज्ञानं विना विषयविशिष्टकृत्यादिसा-
क्षात्कार एव न भवितुमर्हतीति अगत्या तत्पूर्वं विषयस्मरणमेव
कल्पनीयम् । तथा च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छि-
न्नस्यापि न तत्र व्यभिचार इत्यत आह विशेषणेति । ज्ञानोपरमेऽपी-
त्यनुपज्यते । रक्तत्वादिरूपविशेषणज्ञाननाशेऽपि रक्तत्वादिविषयका-
द्रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिविषयकसंस्कारादेव तादृशविशिष्टविषय-
कस्मरणोत्पत्तेरित्यर्थः । तथा च तत्र व्यभिचारभयेन विशेषणज्ञा-
नस्यापि विशेषणाविषयकत्वेनैव विशिष्टार्थाहेतुता याच्या तथा
च विशेषणविषयककृत्यादित एव विषयविशेषितकृत्यादिसाक्षात्का-
रसम्भवात् ज्ञानापेक्षेति विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावपि विशिष्टविषयक-
गुणमात्रस्य हेतुत्वम् इत्थं च विशिष्टवैशिष्ट्यापगाहिसंस्कारा-

विशेषणतायच्छेदकप्रकारकज्ञानं विनैव तादृशस्मरणनिर्वाहोऽर्था-
 ति भावः । एवमुपनायकज्ञानस्यापि सविषयकत्वेन हेतुतातो न
 विपर्यापनपार्थे ज्ञानापेक्षेति बोध्यम् । अनुद्वयसंस्कारात् उपनीत-
 मानवारणाय ज्ञानप्रत्यासत्तिहेतुतायामविशिष्टसंस्कारभेद एव निवे-
 द्यः न तद्व्यवधानसमवधानविशिष्टसंस्कारत्वाभावादिः कालान्तरी-
 णोद्वयोपक्षसमवधानविशिष्टसंस्कारादुपनीतमानानुपगमे क्षतिवि-
 द्धात् ततः स्मरणोत्पादे क्षणीकविलम्बेनैवोपनीतमाननिर्वाहात् ।
 न च स्मरणकल्पने गौरवादिशिष्टसंस्कारत्वाभावनिवेशनमेवोचि-
 तमिति वाच्यम् । उद्वयोपक्षानामननुगततया तदभाससहस्यस्य
 निवेशनीयतया महागौरवात् लघुरूपेण कारणतासिद्धौ तन्नि-
 र्वाहकस्मरणकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् । अत
 एव निर्विकल्पकादिस्मरणकल्पनेन विशेषणधियोऽपि विशे-
 षणज्ञानत्वेन हेतुत्वमग्रे व्यवस्थापयिष्यते इदानीं तु नि-
 र्विकल्पकस्मृतिर्न सिद्धान्तसिद्धा कृत्यादिसाक्षात्कारश्चान्तरा
 विषयस्मरणं विनैवानुभवसिद्ध इत्यपेक्षेन विशेषणज्ञानादि-
 हेतुतायां ज्ञानत्वाप्रवेशोऽभ्युपगत इत्यवधेयम् । अनुमितावपि
 सविषयकत्वमात्रेण न कुतो हेतुत्वमित्याकाङ्क्षायामाह इच्छा-
 दित इति । व्याप्यवत्पक्षविषयकेच्छादित इत्यर्थः । ज्ञा-
 नस्य चिरान्तरितत्वविरहेण कदाचिदिच्छादेरनुमित्युत्पादक-
 तायामिष्टापत्तिः सस्मयतीत्याशङ्क्याह संस्काराच्चेति । व्याप्यवि-
 शिष्टपक्षविषयकसंस्काराच्चेत्यर्थः । ननु विशिष्टैविशिष्टबोधा-
 दिहेतुतायामनुद्वयसंस्कारान्यत्ववदनुमितिहेतुतायामपि ज्ञानत्व-
 मुपेक्ष्य संस्कारस्येच्छादेरप्यावर्तनाय तद्व्यवधेयमेव किं न नि-
 वेद्यत इति तदस्यप्रश्ने उत्तरयति संस्काराद्यन्यत्वस्येति ।
 अगत्या तु विशेषणतायच्छेदकप्रकारकगुणहेतुतायामवच्छेदक-
 गौरवसहिष्णुतेति भावः । अतिव्याप्तिशङ्कया तु संस्कारा-
 द्यन्यत्वस्येत्यादिप्रश्नो नावतरति । संस्काराद्यन्यत्वेनानुमिति-
 हेतुत्वमपि उभयपक्षरूपेणाहेतुतयातिव्याप्तेरनवकाशात् । ज्ञानत्व-
 यदित्यप्रमाणवच्छिन्नकारणतायदितिलक्षणे ऽसम्भयशङ्कानिरासपरो-
 ऽयं प्रश्न इत्यप्याहुः ॥

परामर्शप्रत्यक्षं प्रत्यनुमिताविषय परामर्शत्वेन हेतुता परामर्शं

विना तत्प्रत्यक्षानुदयादित्यभिमानमूलां परामर्शप्रत्यक्षातिव्याप्ति-
शङ्कां तत्र तेन रूपेण हेतुतां निराकुर्वाणो निरस्यति न चेति ॥

(दी०) न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः सामान्यतः
प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत्तद्विषयकप्रत्यक्षे तत्त्वेन कदाचित् ज्ञाना-
दिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना तत्र हेतुत्वं न तु यावानेव तत्त-
दितरत्वादिर्विषयानिष्ठो धर्मस्तेन तद्विषयत्वेन कार्यकारण-
भावः मैत्रावलोकितचैत्रनिर्मितनीलेतरघटताद्विषयकत्वादिना त-
त्त्वेऽनन्तकार्यकारणभावमसङ्गान्मानाभावादप्यथोपपत्तेश्च ॥

(गा०) परामर्शादिप्रत्यक्षे साध्यव्याप्यहेतुप्रकारकपक्षविशे-
ष्यकसंशयान्यज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वेन हेतुतां निराकर्तुं यस्तुगत्या
यद्यत्प्रत्यक्षनिरूपितविषयनिष्ठहेतुतावच्छेदकं तन्निर्धारयति सामा-
न्यत इत्यादिना । सामान्यतः प्रत्यक्षत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ने
प्रत्यक्षे । विषयत्वेनेति । विषयतायाः स्वाभयविषयादिभेदेन भिन्नत्वे-
ऽपि विषयतात्वमनुगमकं कारणस्य प्रत्यासत्तिस्तादात्म्यं कार्यस्य
लौकिकसन्निकर्षजज्ञानीपविलक्षणविषयता । अत एवातीतादिविषय-
स्य न प्रत्यक्षविषयत्वं कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तिविषयरूपका-
रणस्य तत्र तादात्म्येष्टासम्बन्धत्वात् । अव्यवहितप्राक्क्ष-
णवृत्तिकारणसम्बन्धस्य कार्यसम्बन्धप्रयोजकत्वात् । अतीता-
नागतघटादिरूपविषये कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिचक्षुःसंयो-
गादेरसत्त्वे अतीतानागतशब्दादिरूपविषयविशेषादाविन्द्रियसम-
वायतत्संयुक्तसमवाययोः सत्त्वेन तत्प्रत्यक्षस्य विषयतयोत्प-
त्तिवारणाय विषयस्य हेतुत्वमावश्यकम् । यदि चाव्यवहितप्राक्-
क्षणावच्छिन्नकारणसम्बन्ध एव कार्योत्पत्तिप्रयोजको न तु तादृश-
क्षणवृत्तित्वोपलक्षितकारणस्यापि सम्बन्धः तत्क्षणे प्रतिबन्ध-
कसमवाहितस्यापि देशस्यान्यदेशावच्छेदेन तत्क्षणवृत्तिप्रतिब-
न्धकात्यन्ताभावस्यान्यकालावच्छेदेनाधिकरणतया तत्र द्वितीय-
क्षणे कार्यापत्तेः । एवं चातीतादिविषयस्य वर्तमानकाला-
सम्बन्धितयावच्छेद्याधिकरणसम्बन्धस्यैव चावच्छेदकतया
नित्यस्यापि सन्निकर्षस्य वर्तमानकालावच्छेदेन न तत्र

सत्त्वमिति नातिप्रसङ्गः । अथैवमतीतादौ विषये सामान्य-
 प्रत्यासत्त्यापि प्रत्यक्षं न जायेत तत्र वर्तमानकालावच्छेदेन
 नित्यस्यापि सामान्यस्यासत्त्वादिति चेन्न । कारणताघटकं व्याप-
 यकत्वं द्विधा किञ्चिद्यत्र यदा कार्यं तत्र तदव्यवहितप्राक्क्षणा-
 वच्छेदेन कारणमित्येवं रूपं क्वचिच्च यत्र यदा कार्यं तत्र तद-
 व्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिकारणमित्येवं रूपं यस्य कारणता प्रथमोक्त-
 व्यापकताघटिता तस्य प्राक्क्षणावच्छेदेन देशे सत्त्वमेव कार्योत्प-
 त्तिप्रयोजकं यस्य कारणता द्वितीयव्यापकताघटिता प्राक्क्षणा-
 वृत्तेस्तस्य - यदा कदाचिद्विशेषे देशे देशे कार्योत्पादप्रयो-
 जकं लौकिकसन्निकर्षादेः प्रत्यक्षहेतुतायां च प्रथमं
 व्यापकत्वं सामान्यप्रत्यासत्त्यादेस्तद्धेतुतायां च द्वितीयमिति
 नातीनाद्विषयस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रसङ्गो न वा सामान्यप्र-
 त्यक्षानुपपत्तिरित्युच्यते तदापि पूर्वक्षणावच्छिन्नसन्निकर्षाद्वि-
 षयनाशकाले तत्प्रत्यक्षापत्तिवारणाय विषयस्य कार्यसहभावेन
 हेतुत्वमावश्यकम् । यदि च विषयनाशोत्पत्तिकालेऽपि
 प्रत्यक्षमिष्यते सम्यङ् वर्तमानं च गृह्यते सधुरादिनेति प्रवा-
 दस्तु प्राक्क्षणे वर्तमानतापरः अत एवाशुविनाशिसुखादिप्रका-
 रकलौकिकप्रत्यक्षस्य सुखाद्युत्पादतृतीयक्षणे निर्वाहः विशेषण-
 शानस्य हेतुतयोत्पत्तिक्षणे तद्विरहेण द्वितीयक्षणे तद्विशिष्टयुग्म-
 सम्मवादिष्युच्यते तदापि प्रत्यक्षविशेषे विषयविशेषस्य हेतु-
 ताया व्यवस्थापनीयतया यद्विशेषे यद्विशेषस्य प्रयोजकता
 तत्सामान्ये तत्सामान्यस्येति नियमात्सामान्यकार्यकारणमात्र
 आवश्यकः । तत्तद्विषयकेति । तत्तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षत्वाव-
 छिन्नं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतेरपर्यः । न चेद्विशेष-
 यकार्यकारणमात्रो निष्प्रामाणिकः तत्तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षस्य स-
 न्निकर्षादिशालिष्यत्पन्तरे इष्ट्यात् यावतापु सन्निकर्षादिघटि-
 तस्याप्रसिद्धमवधानं युगपत्तावद्व्यक्तिमासकसामग्र्या तावद्व्यक्ति-
 विषयकस्यैकस्यैव प्रत्यक्षस्योत्पत्तेरिति वाच्यम् । तत्तद्व्यक्तिमे-
 देनेन्द्रियसन्निकर्षादिघटितसामग्र्यभेदनिर्वाहाय तत्तद्व्यक्तित्वेन वि-
 षयस्य हेतुताया आवश्यकतायात् । अन्यथा तत्तद्व्यक्तेन्द्रिय-
 सन्निकर्षादीनां साधारणधर्मपुरस्कारेणैव हेतुतया तद्व्यक्तिमा-

सकसामग्र्या एतद्व्यक्तिमासकसामग्रीतो वैलक्षण्यासम्भवात् । तादृशहेतुतासत्वे तादृशसामग्र्याः पृथक् तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-
घटितत्वेनैव वैलक्षण्यात् । तद्वैलक्षणे च तद्व्यक्तिविषयक-
बाधप्रहामावादिघटितायाः समवायेन तद्व्यक्तिविषयकविशिष्टप्र-
त्यक्षसामग्र्या विषयतासम्यग्धेन तत्तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्री-
मत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टायाः समवायेन तत्तद्व्यक्तिविषयकविशिष्टबु-
द्ध्युत्पादप्रयोजिकाया व्यक्त्यन्तरमात्रे सन्निकर्षदशायामप्यात्मनि
सत्त्वेन तदानीमात्मनि समवायेन तादृशबुद्ध्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
न च सन्निकर्षस्यैव तत्तद्व्यक्तिसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वमस्तु ताव-
नाप्यन्यव्यक्तिमात्रवृत्तिसन्निकर्षवति काले विषयतया तद्व्य-
क्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीविरहः सुघटः तदानीं तादृशव्यक्तिस-
न्निकर्षाभावादिति बाध्यं गुरुणा तत्तद्व्यक्तिसन्निकर्षत्वेन हेतुता-
पेक्षया लाघवात्तद्व्यक्तित्वेन विषयहेतुताया एवोचितत्वात् ।
न चोक्तकाले तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नस्य विषयस्य सत्त्वेन तद्व्यति-
तसामग्र्याक्षतैवेति न विषयतया तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसाम-
ग्रीविरह इति विशिष्य विषयहेतुतया नोक्तातिप्रसङ्गवारणस-
म्भव इति बाध्यम् । एकाधिकरणप्रत्यासन्नकारणतावच्छे-
दकावच्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वात्तादात्म्यसम्यग्धेन तद्व्यक्ति-
त्वावच्छिन्नसम्यग्धिन्यां तत्तद्व्यक्तौ समवायादिना ऽप्रत्यासन्न-
स्येन्द्रियसंयोगादेः सत्त्वेऽपि उक्तसामग्रीविरहात् । यद्दि च त-
द्वर्मघटितधर्मावच्छिन्नजनकसामग्री तद्वर्मवत्ताप्रयोजकसामग्री-
समवहिता कार्यं जनयति अत आत्मनि तद्व्यक्तिविषयकज्ञा-
नजनकसामग्र्यां तद्विषयकत्वप्रयोजकसमवधानमपेक्षणीयं प्रत्य-
क्षस्य तद्व्यक्तिविषयकत्वप्रयोजकत्वं च तद्विषयतानियामकसाम-
ग्र्यास्तद्व्यक्तित्वसामानाधिकरण्यम् उक्तस्यले चेन्द्रियसन्निकर्षादौ
तदभावात्तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तत्प्रत्यक्षाहेतुत्वेऽपि नोक्तापत्तिरित्यु-
च्यते तदापि तत्तद्व्यतिादिव्यक्तिवृत्तितद्रूपाद्यात्मकविशेषण-
धीघटिता सामग्री तद्विशिष्टबुद्धिजनने तद्व्यतिादिरूपविशे-
ष्यमासकसामग्रीसापेक्षा बाध्या । व्यक्त्यन्तरमासकसन्निक-
र्षादिघटितसामग्रीतस्तद्व्यक्तिमासकसामग्र्या अविशेषे च व्यक्त्यन्त-
रमात्रसन्निकर्षदशायामपि तद्व्यक्तिगतरूपादिज्ञानात्तद्विशिष्टबु-

आपत्तिर्बुवारैश्च । न हि तद्व्यादिज्ञानजन्यतावच्छेदकगर्भे
 तद्व्यादिदिव्यविषयकत्वमपि प्रविष्टं येनोक्तप्रयोजकापेक्षया
 नातिप्रसङ्गः स्यात् । तथा सति तत्प्रकारकसमाधिसंमहप्रस-
 ङ्गादिति तत्तद्व्यक्तित्वेन विषयहेतुत्वमावश्यकम् । तद्व्यक्ति-
 विषयकत्वरूपकार्यतावच्छेदकोपलक्षितप्रत्यक्षस्य समूहालम्बनरू-
 पस्य विषयतासम्बन्धेन व्यस्तान्तरे उत्पत्तावपि तद्विशिष्टस्यानु-
 त्पत्तेर्न तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नहेतुतायां व्यभिचारः तादृशकार्यता-
 वच्छेदकविशिष्टसमानाधिकरणाभावघटितव्यापकताया अक्षतरया-
 त् । तद्व्यक्तिवृत्तिविषयतात्वेनैव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वो-
 पगमात्रं व्यभिचार इत्याहुः । ननु परामर्शत्वपरामर्शप्रत्यक्ष-
 रथयोरतिसामान्यातिविशेषोक्तरूपबहिर्भावेऽपि मध्यविधकार्यकार-
 णभावस्तेन रूपेणापीति शङ्कामपाकर्तुं मध्यविधकार्यकारणभावस्य
 प्रामाणिकत्वे तद्व्यच्छेदकं विशिष्टानात्मकं लघु रूपं दर्श-
 यति कदा चिदिति । तादृशकार्यकारणभावस्य निर्युक्तिकत्वं
 कदाचिदित्यनेन सूचितम् । यद्यप्यतीन्द्रियाणां गुह्यत्वाद्य-
 भावनास्थितिरप्यपकानां प्रत्यक्षस्य चक्षुराद्ययोग्यस्पर्शा-
 दीनां च चक्षुरादिना ग्रहणस्य च धारणाय योग्यजातीयानां
 स्वविषयकप्रत्यक्षे हेतुत्वकल्पनमावश्यकं तथा सति यावद्विशेषकार-
 णबाधेनातीन्द्रिये विषयतया प्रत्यक्षधारणसम्भवात् । तथा-
 प्यादिपद्माद्यघटादिप्रत्यक्षे घट्यादिना कार्यकारणमाघोऽतिनि-
 र्युक्तिक एव । घस्तुतस्तु अतीन्द्रियविषयाणां तादात्म्येन प्रति-
 बन्धकत्वकल्पनैवातिप्रसङ्गधारणे योग्यजातीयानां बहूनां न
 प्रत्यक्षहेतुता अन्यस्वयमूहनीयम् । इदानीं प्रतिमन्दि द-
 र्शयन् परामर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन हेतुतां निराकरोति न
 त्विति । तत्तद्व्यक्तित्वादिरिति । व्याप्तिप्रकारकत्वपक्षधर्मताविषय-
 कत्वज्ञानत्वसंशयेतरत्वादिघटित इत्यर्थः । घटताद्विषयकत्वा-
 दिना घटत्वतत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वादिना । ननु हेतुत्वस्य प्रा-
 माणिकत्वे गौरवं न दोषायेत्यत आह मानाभावादिति । ननु
 परामर्शादिशून्यकाले तत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नापत्तिगारणान्यथानुपप-
 श्या परामर्शादिप्रत्यक्षे परामर्शत्वादिना कारणत्वकल्पनमा-
 वश्यमित्यत आह अन्यथोपपत्तेरिति । प्रत्यक्षविषयताप्रयो-

जिकाया विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षोत्पादकसामग्र्या विषय-
निष्ठतद्धर्मसामानाधिकरण्यरूपात् प्रत्यक्षविषयतायास्तद्धर्मसामा-
नाधिकरण्यप्रयोजकादेव तत्तद्धर्मवद्वृत्तिविषयताकप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्नोत्पत्तिनियमोपपत्तेरित्यर्थः । अत एव प्रयोजकसमाज-
नियम्यधर्मान्तराणामपि न कार्यतावच्छेदकत्वमिति भावः ॥

वह्निव्याप्यधूमवान्पर्यत इतिस्मरणे तादृशनिश्चयत्वेन हेतु-
त्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते अथेति ।

(दी०) अथ विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिः । न चोपेक्षान्य-
त्वेन तत्र हेतुत्वम् उपेक्षात्वं हि न जातिश्चाक्षुपत्वादिना सङ्क-
रप्रसङ्गात् आशिकत्वोपगमाच्च ॥

(गा०) विशिष्टस्मरणे व्याप्यविशिष्टपक्षस्मरणे । न च स्मृ-
तिजनकतायाम् अप्रामाण्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यानिवेशादनुमितौ च
तन्निवेशाग्नैकरूपेणोभयत्र हेतुतेति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
अनुमितिजनकतायामप्रामाण्यज्ञानाभावनिवेशे विशेष्यविशेषण-
भावे विनिगमनाविरहादप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पृथकारणत्वोप-
गमात् । अथ धूमत्वादिनैकधूमादिविषयकज्ञानात्तेन रूपेण धू-
माद्यन्तरस्मरणवारणाय तत्तद्धूमादिव्यक्तवगाहित्वमपि स्मृतिज-
नकतावच्छेदके प्रावेष्टं न त्वनुमितिजनकतावच्छेदकतायामिति क-
थमवच्छेदकतापर्याप्तिघटितलक्षणेऽतिव्याप्तिः न च पर्याप्यनिवे-
शाभिप्रायेणैव तद्विधानं न चोपेक्षान्यत्वेनेति शङ्कानवतारात् न
ख समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्यैवानतिप्रसङ्गे तत्तद्व्यक्तिविषयक-
त्वस्य स्मृतिजनकतायां न निवेश इति वाच्यं । वह्निव्याप्यधू-
मत्वादिप्रकारकविषयतात्वेन विषयतायाः कार्यकारणसम्बन्ध-
त्वोपगमे कारणतावच्छेदकगर्मे व्याप्यादिविषयतानिवेशे प्रयो-
जनविरहेण तद्रूपावच्छिन्नजनकताघटितोक्तलक्षणस्यातिव्याप्यन-
वकाशात् । उक्तविषयतायाः सम्बन्धत्वेऽप्यभावत्वादिनाभावा-
न्तरस्य व्याप्तिशरीरे यत्र भानं तत्रापराभावादिविषयकस्मरणाप-
त्तिर्दुर्वारयेति तत्तद्व्यक्तिविषयतात्वेनैवाभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयताः
स्मृतिजनकतायां निवेशनीयाः न त्वनुमितिजनकतायामित्यतिव्या-
प्तिरसङ्गतैवेति चेन्नायत्साध्यव्याप्ययत्नेतुविशिष्टयत्नमिविषयकं सर्व-

मेवे ज्ञानं तत्तद्धर्मप्रकारेण तद्धर्माध्याशेषव्यक्तिविषयकं तत्साध्य-
 व्याप्यतत्हेतुविशिष्टतद्धर्मिज्ञानस्य तादृशस्मृतिहेतुतायां तत्तद्धर्मि-
 विषयकत्वस्याव्यावर्तकत्वेनानिवेशात्तादृशपरामर्शहेतुतायादितलक्ष-
 णामिमांसेनैवैतद्व्यप्यमिधानात् । आतिघटितलक्षणस्ये-
 दानीमकरणात् । न च तादृशस्यलेऽपि नानासाधनादि-
 प्रकारेण नानाधिकरणाद्यवगादिज्ञानस्य यद्व्यवधिकरणादेयंघ-
 त्साधनादिप्रकारेण तद्विषयता तत्तत्साधनादिव्यक्तिभिन्नतत्त-
 द्विषयसाधनादिप्रकारेण तद्विषयाधिकरणादिव्यक्त्यन्तरविषय-
 कस्मरणापत्तिर्दुर्धारैवेति तत्तद्व्यक्तिप्रकारतानिरूपिततत्तद्व्यक्तिविशे-
 ष्यतानां विशिष्य कार्यकारणभावे निवेशनमावश्यकमिति धाव्य-
 म् । तत्स्थलीयपरामर्शस्य तत्स्मरणनिष्ठकार्यतायच्छेदकत्वमे-
 तत्तत्साधनादिव्यक्तिप्रकारतानिरूपिततत्तत्साधनाधिकरणव्यक्तिवि-
 षयतानां विशिष्टनिवेशादेव स्मृतौ वैपरित्येन भानवारणात्
 कारणतायच्छेदककोटौ तत्तद्व्यक्तिविषयतात्वेन विषयतानिवेशे
 प्रयोजनविरहात् तावतैव च शङ्कितातिव्याप्तिसङ्गतेः । परे तु
 यद्युपमिति विशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय कारणतायच्छेदकत्वपर्याप्तिः
 परामर्शत्वांशे निवेशनमावश्यकमिति मन्यते तदापि परामर्शत्व-
 शरीरे या या विषयताः प्रविष्टास्तदन्यविषयत्वानवच्छिन्नत्वरूपं प-
 रामर्शत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव लक्षणप्रविष्टकारणतायां नि-
 वेष्ट्यं लाघवात् तु परामर्शत्वघटका यावन्तः पदार्थास्तदन्य-
 पदार्थानवच्छिन्नत्वम् अधिकमेदनिवेशे गौरवात् एवञ्चोपमिति-
 विशेषे हेतुतायच्छेदकेऽधिकविषयतानिवेशादेव नातिव्याप्यव-
 काराः स्मृतिकारणतायच्छेदके च तत्तद्विषयानामधिकानां निवे-
 दोऽप्यधिकविषयतानामनिवेशात्तत्तातिव्याप्तिशङ्कासङ्गतिः । अ-
 तिरिक्तविषयतानवच्छिन्नत्ववत् उपेक्षान्यत्वानवच्छिन्नत्वमपि
 निवेद्यमित्याशयमूलायाः शङ्काया न चेत्यादिना निरास-
 इत्याहुः । अथ तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसंस्का-
 रत्वेन हेतुतयैव स्मृतेर्विषयनियमे ज्ञानत्वेनैव स्मृतित्वावच्छिन्नं
 प्रति हेतुता न तु तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकनिश्चयत्वेनेति
 कथमसिद्ध्यति । न चैवं तत्संशयात्तत्स्मरणवारणाय तत्र
 स्मृतौ तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति धाव्यम् । सं-

स्कारस्य तद्धर्मिकतद्धर्मप्रकारकस्मरणे तद्धर्मिकतदभावप्रकारकान्यतद्धर्मिकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन हेतुतयैव तद्गोचरसंशयात्तस्मरणापत्त्ययोगात्संशयजन्यसंस्कारस्य विरोधिप्रकारकत्वनियमादिति चेन्न । संस्कारस्य संस्कारत्वेनैव हेतुता ज्ञानस्य तु तद्गोचरस्मृतौ तत्तन्निश्चयत्वेनेत्यस्यापि सम्भवेन विनिगमकाभावात् ज्ञानहेतुतायामपि विषयादिनिवेशस्याप्रत्याप्येतत्वात् । न च तद्गोचरज्ञानजन्यस्य संस्कारस्य कालादिना नाशे अन्यगोचरसंस्कारात्तद्गोचरस्मरणवारणाय संस्कारहेतुतायां विषयनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । संस्कारहेतुतायां विषयानिवेशोऽप्युक्तस्थले तन्निश्चयरूपकारणव्यापारविरहेण तत्स्मरणापत्त्यसम्भवात् । वस्तुतो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्गोचरस्मृतौ तद्गोचरनिश्चयत्वेन हेतुत्वसिद्धौ तन्निर्वाहकतया व्यापारीभूतसंस्कारकल्पना संस्कारे प्रमाणान्तराभावादिति कथं संस्कारेण तद्गोचरनिश्चयत्वावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धिर्यतस्तद्रूपावच्छिन्नमहेतुः स्यात् । न हि यदुपजीव्य यात्सिध्यति तत्तद्व्याघातकम् । एतेन संस्कारहेतुतायां विषयानिवेशे तद्वंशे उपेक्षात्मकज्ञानजन्यादन्यगोचरसंस्कारात् तत्स्मरणापत्तिवारणाय तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसंस्कारत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति ज्ञानहेतुतायां विषयनिवेशो व्यर्थ इत्यपि प्रत्युक्तम् । फलव्यापारौ प्रति करणस्यैकेनैव रूपेण हेतुतेति प्राचीनसम्मतनियमानुरोधेन ज्ञानस्य स्मृतिजनकतायां विषयनिवेशनमावश्यकमित्यपि वदन्ति । यत्तु ज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव स्मृतिहेतुता तद्विषयकस्मृताद्युद्बोधकविशेषाणां हेतुताया आधश्यकत्वात्तत्त एव विषयनियमोपपत्तेः उद्बोधकानां फलफलकल्प्यत्वात् । न च सम्यग्निधपदज्ञानादीनामनुगतरूपेणैव तत्तद्गोचरस्मृतिहेतुतया तद्गोचरज्ञानं विनापि तत्स्मरणापत्तिरिति वाच्यम् । तत्सम्यग्निधत्वेन गृहीतं यत्तज्ज्ञानस्यैव तद्विषयस्मारकतया तादृशोद्बोधकसमवधानस्थले तद्ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वादिति । तदसत् । तथा सति ज्ञानत्वमात्रेणापि ज्ञानस्य स्मृतिहेतुताया अप्रामाणिकत्वापत्तेः । उद्बोधकेन ज्ञानविशेषान्यथासिद्धौ कालान्तरे यज्ज्ञानस्योपयोगिता तज्ज्ञानार्थं विशेषदर्शितां शास्त्राभ्यवभावावप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च । व-

स्तुत स्मृतौ सम्वन्धिज्ञानस्य सम्वन्धावगाहित्वेन न हेतुता यत्र
 सम्वन्धो येन रूपेण गृहीत सम्वन्धाविषयकादपि तत्प्रकारकज्ञाना
 त्सम्वन्धव्यन्तरस्मरणात् । नापि सम्वन्धग्रहविषयतावच्छेदकावच्छि
 द्धाविषयकत्वेन सम्वन्धग्रहस्योपलक्षणतया भाविसम्वन्धग्रहविष
 यकज्ञानस्याप्युद्बोधकतापत्ते सम्वन्धग्रहे सामान्यत पूर्वस्थम
 व्यावर्तकं तज्ज्ञानपूर्वत्वं चाननुगतम् । सम्वन्धानुद्बोधे च पूर्वस
 म्वन्धग्रहोऽप्यस्मारक सम्वन्धोद्बोधका अप्यननुगता एव च स्मृत्यु
 पधायकसम्वन्धिज्ञानानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुता वाच्या तथा च
 यादृशसम्वन्धिज्ञानसत्त्वे यस्य पुंसो नियमतोऽनुभूतस्य यद्विष
 यस्य स्मृतिस्तद्वस्तुज्ञानस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन नानाहेतुत्वकल्पनाम
 पेस्य तत्पुरुषीयतद्विषयस्मृती तद्वस्तुज्ञानत्वेनानुगतरूपणैकहेतुत्वैव
 कल्प्यते यत्पूर्वं च तद्विषयस्य नानुभवस्तत्कालीनतद्वस्तुज्ञानात्त
 स्य तद्विषयस्मृतिवारणाय च तद्गोचरस्मृती तद्विषयकनिश्चयै
 र्वेनापि हेतुत्वमावश्यकमिति दिक् । उपेक्षाज्ञानात्स्मरणानुत्प
 र्या तदन्यत्वस्याप्यधिकस्य स्मृतिकारणतावच्छेदके निवेद्यतया
 नोपदर्शितनिश्चयत्वपर्याप्तावच्छेदकताऋकरणताकत्व स्मृतायिति
 नातिव्याप्तिरिति शङ्का निरस्यति न चेति । उपेक्षान्यत्वम् उपे
 क्षात्वावच्छिन्नभेद तस्य तदा स्मृतिकारणतावच्छेदकघटकता
 स्यात् यद्युपेक्षात्व स्मृतिजनकधीव्यावृत्तो जातिविशेष स्यात्
 स्मृत्यजनकज्ञानत्वरूपस्यापेक्षाव्यवहारविषयस्योपाधे स्मृतिज
 नकताया प्रवेशासम्भवात् स्मृत्यजनकान्यत्वस्य स्मृतिजनकत्वरूप
 त्वात् । स्वस्य च स्वानवच्छेदकत्वात् न हि तादृशजाति श
 क्यकल्पना जातिसङ्करादिवोपप्रासादित्याह उपेक्षात्व हीति ।
 यत्र च जानित्वाभावानुमाने उपेक्षावस्थ स्मृतिजनकतावच्छेद
 कभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन पक्षता । अर्थत्वादिशङ्कितुर्मते
 ऽपि स्मृतिजनकतावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सदाय
 र्वे तद्घटकविरोधिप्रकारकत्वे चाप्रसिद्धत्वात् । तत्र जातित्वा
 भावस्योभयमतसिद्धत्वेऽप्युक्तपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्य
 सिद्धेहेतुत्वप्राशत सिद्धसाधन दोष । अत्रोपेक्षापदप्रवृत्ति
 निमित्तत्वेन पक्षता उपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि वा
 दिनस्तस्य स्मृत्यजनकत्वादिरूपतया तदवच्छिन्नान्यत्वस्य स्मृति

जनकतावच्छेदकत्वासम्भवेन स्मृतेरनुमितिजनकतावच्छेदक-
 पयांसजनकतावच्छेदकताकत्वाक्षतेः । अत्राप्यवच्छेदकावच्छेदेन
 साध्यासिद्धेरुद्देश्यत्वात्प्रोक्तदोष इत्यपि केचित् । तच्चिन्त्यम् ।
 उपेक्षात्वस्य जातित्ववादिना तस्योपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वानभ्युप-
 गमेऽपि क्षतिविरहात् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यासिद्धेरुद्देश्यत्वेऽपि
 तत्र जातित्वाभावासिद्धेः तादृशादापि स्मृत्युत्पादाच्चेत्यग्रिम-
 ग्रन्थासङ्गतेश्च । तद्रूपवतः स्मृत्युत्पादकत्वे तद्रूपनिष्ठस्मृतिजनकता-
 वच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकताया एव विरोधित्वान्न तुपेक्षा-
 पदप्रवृत्तिनिमित्तताया इति । यत्तु स्मृतिजनकावृत्तिज्ञानधर्मत्वेन
 पक्षता तादृशधर्मत्वं च तत्तज्ज्ञानान्यतरत्वाद्दौ प्रसिद्धमिति
 तदसत् । एकांशे उपेक्षात्मकज्ञानस्यापि अन्यस्मृतिजनकतयोपेक्षा-
 त्वस्य स्मृतिजनकावृत्तित्वाप्रसिद्धेः अन्यथांशिकत्वोपगमाच्चेति धा-
 धकासङ्गतेः । स्वीययायाद्विषयविषयकस्मृतिजनकावृत्तिज्ञानधर्मत्वेन
 तु पक्षत्वं सम्भवति । चाश्रुपत्वादिनेति । आदिना ज्ञानत्वव्याप्य-
 निखिलजातिपरिग्रहः तत्तज्जातिनिरूपितसङ्करस्य च पृथगेव हेतुता
 बोध्या न तु मिलितस्य वैयर्थ्यात् । तज्जात्यव्यापकत्वे सति
 तज्जातिव्यभिचारित्वे सति तज्जातिसामानाधिकरण्यं स-
 ङ्करः व्यापकत्वं तत्समानाधिकरणप्रतियोग्यसमानाधिकरणा-
 भावप्रतियोगित्वं तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
 वा । तज्जातिव्यभिचारित्वं च तद्व्याक्तित्वावाच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकतदभावसामानाधिकरण्यम् । यद्यपि व्याप्यजातिमत्यनित्ये-
 ऽपि कालिकादिसम्बन्धेन व्यापकजात्यवच्छिन्नस्य भेदो वर्तते
 व्याप्यजातेरपि व्यापकजातिशून्ये कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तेर्वि-
 रुद्धजातेरपि कालिकादिसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यमस्ति सम-
 वायेन चावच्छेदकत्वं वृत्तिश्च पक्षस्योपेक्षात्वस्य नोभयमते उ-
 पेक्षात्वस्योपाधित्वमते विशेषणताविशेषेणैव वृत्तेरिति स्वरूपा-
 सिद्ध्याप्रतिः । यस्तुतस्तु गुणगतज्जातिसङ्करस्य यत्र हेतुता
 तत्र साधनाप्रसिद्धिरेव गुणे जातिभिन्नस्यासमवायात् । समवा-
 यघटितचाश्रुपत्वसङ्करस्य भवचिदपि प्रसिद्धिविरहात् । तथापि
 समवायदैशिकाविशेषणतान्यतरसम्बन्धेन तथात्वं बोध्यम् । अ-
 यथा समवायेनावच्छेदकत्वस्थाने समवायावच्छिन्नावच्छेदकता-

ज्ञानं यत्समवेतं तदन्यत्वं समवायेन तदभाषादिमति समवा-
येन वृत्तिस्थाने समवायेन तदवृत्तित्वे सति यत्सम-
वेतं तदन्यत्वं तज्जातिसमानाधिकरणत्वस्थाने तज्जातिम-
दसमवेतत्वे सति यत्समवेत तदन्यत्वं च निवेशनीयमिति
नासिद्धिः । विशिष्टभेदस्य पक्षस्य समवेतत्वे ऽसमवे-
तत्वे चाक्षानत्वात् । यदि चैतन्निरूपकजातिभेदेन मि-
थमेव तत्तज्जातीनां विशिष्योपादानादिति चाक्षुपत्वादिसङ्करस्य
यत्र हेतुता तत्र व्याप्यजातौ व्यभिचारवारकं व्यभिचारित्वविशे-
षणं व्यर्थं चाक्षुपत्वादेर्व्याप्यजात्यप्रसिद्धे तत्परित्यागे च
ज्ञानत्वाद्यव्यापकतत्समानाधिकरणचाक्षुपत्वादेरिव चाक्षुपत्वा-
द्यव्यापकतत्समानाधिकरणस्योपेक्षात्वस्यापि जातित्वं स्यादित्यप्र-
योजकत्वशङ्काप्राप्त इत्युच्यते तदा यज्जात्यव्यापकत्वे सति
यज्जातिव्यभिचारि यत्तत्र तज्जातिसमानाधिकरणजातिरिति सा-
मान्यतो व्याप्या उपेक्षात्वे चाक्षुपत्वादिसमानाधिकरणजाति-
त्वाभायः साध्यः चाक्षुपत्वादेर्व्यापकज्ञानत्वाद्वा ज्ञान-
त्वादिव्याप्यचाक्षुपत्वाद्वा च व्यभिचारवारणाय दलङ्घ-
यम् । यस्तुनस्तु स्याव्यापकस्वव्यभिचारिजातित्वव्यापकवि-
रोधप्रतियोगि यद्यत्तद्भेदकूटं हेतुकृत्योपेक्षात्वाद्वा जातिस-
ङ्कीर्णधर्मे जातित्वाभावः साधनीयः उपेक्षात्वाद्यव्यापकतद्व्यभि-
चारिचाक्षुपत्वादिजातौ तद्विरोधासत्त्वेनोपेक्षात्वाद्वा नैककस्थान-
न्तर्भावात् । तादृशभेदकूटस्योभयमतसिद्धत्वात् । न च स-
त्ताव्यभिचारिजातेरप्रसिद्ध्या न तादृशं स्वं सत्तेति तत्र व्य-
भिचार इति वाच्यम् । अपरजातित्वाभावस्यैव साध्यत्वोप-
गमास्तत्र साध्यसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात् । यत्र
च नुल्ययुक्त्वा आपादितजात्यन्तरेण सङ्करस्य जा-
तित्वबाधकता यथा प्राचां भूतत्वमूर्तत्वयोः परस्परं स-
ङ्करेण जातित्वलण्डनं तत्र जातिसङ्करहेतोरसिद्धत्वेऽपि
व्याप्यव्यापकमाधानाप्रसमानाधिकरणद्वयवृत्तित्वेन स्वाधर्मेकध-
र्मव्यापकापत्त्यासि यत्तदन्यत्वे सति स्वाधर्मेकधर्मधदवृत्ति यत्तद-
न्यत्वे च सति अनेकवृत्तित्वेन वा तदुभयत्वे जातित्वाभाष-
सामानाधिकरण्यं साधनीयम् । यिनिगमनाधिरहेणोभयत्र जा-

तित्वाभावपर्यवसानमिति कृतमतिविस्तरेण । ननु चाधुप्यत्वा-
द्विव्याप्यमुपेक्षात्वं नानैव स्मृतिजनकतावच्छेदकभेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकमुपगन्तव्यं भेदकूटस्य कारणतावच्छेदकत्वे बाधकामावात्
तथा च न जातिसङ्कर-इत्याशङ्क्य बाधकान्तरमाह आंशि-
कत्वेति । यत्र समूहालम्बनज्ञानस्यैकविषयस्मारकत्वमपरवि-
षयास्मारकत्वञ्च तत्रोपेक्षात्वात्त्वजात्यनभ्युपगमे सकलविष-
यस्मारकत्वं तदभ्युपगमे च सकलविषयास्मारकत्वं स्यादिति
यस्य तद्विषयास्मारकत्वं तस्य तद्विषयावच्छेदेनोपेक्षात्वं स्वी-
करणीयम् अन्याविषयांशे च तदभाव इति तद्विषयकस्मृतौ
च तद्विषयावच्छिन्नमुपेक्षान्यत्वं प्रयोजकं वाच्यमिति अव्या-
प्यवृत्तित्वादुपेक्षात्वं न जातिरित्यर्थः । न चांशिकोपेक्षायामपि
न विषयान्तरावच्छेदेनोपेक्षात्वाभावः स्वीक्रियते किं तु तद्विष-
यकत्वस्योपेक्षात्वाभाववच्छेदकत्वमात्रं प्रतियोग्यनवच्छेदकस्या-
भावावच्छेदकत्वानियमात् । तथानियमे दण्डादेर्द्रव्यत्वादिना
घटादिजनकत्वाभावप्रसङ्गादिति नोपेक्षात्वस्याव्याप्यवृत्तित्वं स्वा-
भावासामानाधिकरण्यादिति वाच्यम् । जातावभावसामानाधि-
करण्यवत् किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिकताया अपि सिद्धान्तविरुद्धत्वा-
त् । यद्यपि उपेक्षान्यत्वस्य स्मृत्यजनकत्वादिरूपोपाधित्वमते न
स्वाभावसामानाधिकरण्यमवच्छिन्नवृत्तिकत्वं वेति नायमुभयसिद्धौ
हेतुस्तथापि तन्मतसिद्धहेतुनैव तं प्रति जातित्वाभावः सा-
ध्यते अत एवोपगमादित्युक्तम् । घस्तुतस्तु प्रमेयत्वादिनांशिक-
त्वजातित्वोभयाभावः साधनीयः । उपेक्षान्यत्वेन स्मृतिहेतुतावा-
दिना च तस्यांशिकत्वोपगमाज्जातित्वाभावमादाय पर्यवसान-
मित्यांशिकत्वोपगमाच्चेत्यनेन दर्शितम् ॥

ननु माभूदुपेक्षात्वं जातिस्तद्गोचरप्रयत्नाजनकत्वरूपोपाधिरेव
तद्विषयकस्मृतिप्रयोजकं वाच्यम् । अत एवैकज्ञानस्य किञ्चिद्वि-
षयास्मारकत्वं किञ्चिद्विषयस्मारकत्वं चोपपद्यते निरुक्तोपेक्षात्व-
स्य विषयभेदनियन्त्रितत्वात् । अथवा स्वसमानाधिकरणतद्विषय-
कजिज्ञासानुत्तरत्वं तदित्याशङ्कां निराकरोति नापीति ॥

(दी०) नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वमजिज्ञासिताविषयत्वं

वा तादृशादपि स्मृत्युत्पादात् । नापि संस्काराजनकत्वं तज्जन-
ननावच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ।
संस्कारानुत्पत्त्येवास्मरणसम्भवे स्मृतिजनकतायां तदप्रवेशाच्च ।
नाप्यनुभवत्वेन तथात्व संस्कारस्य फलनाशयतया सकृदनु-
भूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गात् समानाकारस्यैव फलस्य
नाशयत्वात् । समूहालम्बनादितो नैकैकगोचरप्रामिरुस्मरणानु-
पपत्तिः जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः संस्कारः ॥

प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वमिति । स्मृतिप्रयोजकभेदप्रतियोगिता
वच्छेदकमुपेक्षाप्रमित्यनुवर्ज्यते । तादृशादपीति । तथा चोक्त-
रूपयोः स्मृतिप्रयोजकभेदप्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वे तादृशयोः
स्मृत्युत्पादकता न स्यादिति भावः । ननुपेक्षाज्ञानात्संस्कारानु-
त्पादेन तद्विषयकमस्काराजनकवरूपोपेक्षात्वावच्छिन्नमेदस्तत्स
स्कारजनकत्वपर्यवसितस्तत्स्मृतिजनकतावच्छेदको वाच्य इ-
त्यादाह निरस्यति नापीति । तज्जनकतावच्छेदकेति ।
संस्कार प्रत्युपेक्षासाधारणरूपेण निश्चयत्वमात्रेण हेतुत्वे उपे-
क्षायाः संस्काराजनकत्वं दुर्घटमिति संस्काराजनकत्वस्य तदै-
वोपेक्षारूपता सम्भवति यद्युपेक्षाव्यावृत्तकूपेण संस्कारजनक-
ता स्यात्तादृश च रूपमुपेक्षान्यनिश्चयत्वादन्यदुदुर्बलमतः सं-
स्कार प्रत्युपेक्षान्यत्वेन हतुता वाच्या ईदृशोपेक्षात्रस्य सं-
स्काराजनकत्वरूपत्वे आत्माश्रय स्मृत्यजनकत्वरूपत्वे च संस्कार
प्रति स्मृतिजनकत्वेन स्मृतिं प्रति च संस्कारजनकत्वेन हेतुते-
त्यन्योन्याश्रय इति नैतदुक्तमित्यर्थः । ननु संस्कारजनकताव-
च्छेदकस्योपेक्षासाधारण्येऽपि उपेक्षान्यर्त्तना तत्तद्व्यक्तित्वेन सं-
स्कारप्रतिबन्धकत्वापगमात्तासा संस्कारानुपधापकत्वनिर्वाहः ।
आशिकोपेक्षान्यर्त्तना तत्तद्विषयकसंस्कारत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छे-
दकमिति तासामन्यविषयकसंस्कारोपधायकतया ऽन्यविषयस्मा-
रकनोपपत्तिरित्यत आह संस्कारेति । यच्च ननु तत्तद्व्यक्तित्वेनै-
वोपेक्षान्यर्त्तना भेदा संस्कारजनकतावच्छेदकाः । न चैव मे-
दसदृशस्य विदोष्यविदोषणभावे विनिगमनाविरह एकैकभेद

पृथक्पृथक्निवैश्वैकैककारणताभ्युपगमात् । एकोपेक्षाज्ञानव्यक्ति-
 दशायामन्योपेक्षाव्यक्तिभिन्नज्ञानसत्त्वेऽपि तदुपेक्षाव्यक्तिभिन्नज्ञानरू-
 पकारणविरहेणैव संस्कारानुत्पादसम्भवात् । न चोपेक्षाद्वयसत्त्वे
 सकलकारणसत्त्वात्संस्कारापत्तिस्तद्वारणाय तादृशव्यक्तिभेदद्वय-
 स्यैकत्र निवेद्यत्वात् तयोर्भेदयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगम-
 नाविरहात्कारणताद्वयमिष्टमेव । उपेक्षाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन
 प्रतिबन्धकतामेतदपि तत्कालीनसंयोगादिव्यक्तीनां विनिगमनावि-
 रहेण प्रतिबन्धकतया गौरवात् । एवं च संस्कारानुपधायकत्वरूपो-
 पेक्षात्वावाच्छिन्नभेदस्य स्मृतिजनकतावच्छेदकत्वेऽपि नान्योन्याश्र-
 यः इत्यतः संस्कारेतीत्यवतारणं तदसत् । तत्तदुपेक्षाव्यक्तीनां तत्-
 कालीनसंयोगादिव्यक्तेर्वा तत्प्रतिबन्धकता कल्प्यते इत्यनुयोगस्या-
 शक्यसमाधानत्वात् । संस्कारानुत्पत्त्यैवेत्यस्योपेक्षाज्ञानादित्यादिः ।
 संस्काराजनकत्वस्य तदैवोपेक्षात्वरूपतासम्भवो यद्युपेक्षाधीः सं-
 स्कारं जनयेत् तथा सति संस्काररूपव्यापारविरहेणैवोपेक्षाया
 अस्मारकत्वसम्भवे उपेक्षात्वस्य संस्काराजनकत्वरूपस्य सुनिर्व-
 चत्वेऽपि तदवच्छिन्नान्यत्वस्य निष्प्रयोजनकतया स्मृतिजनकताव-
 च्छेदकगर्भेऽनिवेशादित्यर्थः । तथा च विशिष्टस्मरणातिव्याप्ति-
 दुर्वारैवेति भावः । न च तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयकसंस्काररूपव्या-
 पारेण यथा तद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्य नान्यथासिद्धिस्तथो-
 पेक्षान्यत्वसहिततद्रूपावच्छिन्नस्यापीति तेन रूपेण हेतुता दुर्वा-
 रैवेति वाच्यम् । संस्कारासिद्धौ संस्काराजनकत्वरूपोपेक्षा-
 त्वावच्छिन्नभेदघटितधर्मपुरस्कारेण कारणताकल्पनासम्भवात् ।
 तादृशधर्मावच्छिन्नकारणतायाः संस्काररूपव्यापारसिद्धाद्यनुपजी-
 व्यतया तेन तद्रूपावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धानुपजीव्यविरोधरूप-
 धाधकानवकाशात् । यत्तु ननूपेक्षात्वस्यानुगतस्य निर्वचना-
 सम्भवेऽप्युपेक्षाज्ञानात्स्मरणानुत्पत्त्या तत्तदुपेक्षाव्यक्तिभिन्नत्वेनैवा-
 गत्या स्मृतिहेतुत्वमुपेयं तथापि न विशिष्टस्मृतावतिव्याप्तिरि-
 त्यत आह संस्कारानुत्पत्त्यैवेत्यवतार्य उपेक्षाज्ञानात्संस्कारो नोप-
 गम्यते गौरवात् । तन्निर्वाहाय च संस्कारजनकतायामुपेक्षा-
 भेदनिवेशस्यावश्यकत्वे स्मृतिजनकतायां न तन्निवेशः संस्का-
 राभावेनैवोपेक्षितास्मरणोपपत्तेः । न चैवं फलव्यापारौ प्रति कर-

णस्यैकरूपेणाहेतुतेति नियमपरित्यागे निश्चयधर्मपि संस्कारजनकतायामेव निवेद्यतां तथा च कथमतिव्याप्तिरित्याच्यम् । संस्कारजनकतायां निश्चयत्वनिवेशो उपेक्षान्यत्वेन सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहत्वात्स्मृतिकारणतायामेव निश्चयत्वनिवेशोचित्यात् । संशयाद्धर्मिणोच्चरसंस्कारस्यापदयकतया निश्चयत्वेन विशिष्टसंस्कारहेतुत्वे संशयजन्यसंस्कारे विशिष्टविषयकत्वमात्रकल्पनमुपेक्षान्यत्वेन तदहेतुत्वे च उपेक्षाज्ञानात् विशिष्टविषयकसंस्काररूपधर्मिकल्पनमिति न विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यप्रसक्तिः । यस्तुत उपेक्षाज्ञानानां संस्कारप्रतियन्धकत्वमेवोपेयते तथा च फलव्यापारौ प्रति करणस्यैकरूपेण हेतुत्वनियमादुभयत्रैव निश्चयत्वप्रवेशः । एतेनांशिकोपेक्षाज्ञानादन्यविषयकसंस्कारस्य प्रामाणिकतया तद्भेदाः स्मृतिजनकतायामेव निवेद्यन्ते न तु संस्कारजनकतायां तथा सति सर्वशो उपेक्षाभेदैः सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणतामाहुल्यप्रसङ्गात् इति निश्चयत्वं संस्कारजनकतायामेव निवेद्यं स्मृतिजनकतायां तन्निवेशोऽप्यांशिकोपेक्षाभेदैः सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहतादृशस्यादित्यपास्तम् । तथा च विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिः सुदृढेयेति व्याख्यानम् । तदसत् व्यापारासिद्धिदशायां कल्पनीयस्य तत्तदुपेक्षान्यत्वेन स्मृतिहेतुत्वस्योत्तरकालकल्प्यव्यापारविरहेण कार्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवेऽपि तत्तदुपेक्षान्यत्वेन कारणतामतेऽपि तेन रूपेण ज्ञानस्य संस्कारहेतुता निराकरणासम्भवादुक्तद्वया संस्कारानुत्पत्त्येवेत्यादिफक्किवाचतारणासङ्गतेः । ननु तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयकज्ञानत्वेन न हेतुताऽपि तु तत्तद्विषयकानुभवत्वेनैव । अनुभवत्यस्यापि जातित्वेन ज्ञानव्यापेक्षया गौरवाभावात् । स्मृत्युत्तरमपि पूर्वानुभवादेव स्मरणोपपत्तेः स्मृतेः स्मृतिहेतुताया अप्रामाणिकत्वात् । तथा च न ज्ञानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकारणताघटितानुमितिलक्षणस्य विशिष्टस्मृतावतिव्याप्तिः । न चानुभवत्वापेक्षया ऽगुरुणा ज्ञानत्वेनापि स्मृतिहेतुताया विनिगमनाविरहेण दुर्वारतया तादृशकारणतामादायातिव्याप्तिर्दुर्वारयेति वाच्यम् । अगुरुव्याप्यधर्मपुरस्कारेण करणत्वसम्भवे व्यापकधर्मस्यान्यथासिद्धिनिरूपकत्वादित्याशङ्कं नि-

रस्यति नाप्यनुभवत्वेनेति । संस्कारस्य फलनाशयतया स्व-
जन्यस्मृतिनाशयतया प्रथमस्मरणेनैव पूर्वानुभवजन्यसंस्कारनाशे
सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमननुभूतस्य विषयस्यानुभवरूपकरणव्या-
पारासत्वेनास्मरणप्रसङ्गात् स्मरणान्तरानुपपत्तेरित्यर्थः । स्वज-
न्यस्मरणस्य संस्कारनाशकत्वे स्मृतिसाधारणेन ज्ञानत्वेन स्मृति-
हेतुत्वेऽपि घटपट्टादिरूपनानाविषयाद्यगाहिनानुभवेन जनितस्य ता-
वद्विषयकसंस्कारस्य घटाद्येकैकगोचरस्मरणेनापि विनाशात्तदु-
त्तरं पट्टादिस्मरणानुपपत्तिः तद्विषयकसंस्काराभावात्स्मृति-
जन्यघटादिगोचरसंस्कारस्य च भिन्नविषयकतया पट्टादिस्मर-
कत्वायोगादित्याशङ्कां निरस्यति समानेति । समानाकारस्य
अन्यूनाकारस्य अतः प्रत्येकगोचरनानासंस्कारजनितसमूहाल-
म्बनस्मरणे स्वजनकसकलसंस्कारनाशहेतुतानिर्वाहः । अथात्र ना-
शकता यदि स्वजन्यस्वान्यूनाविषयकस्मृतित्वेन तदा स्वपदस्य
तत्तत्संस्कारव्यक्तिपरताया आवश्यकत्वात्तत्तद्व्यक्तिभेदेन कारणता-
बाहुल्यं तदुपगमे तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाशकताया युक्तत्वात् ।
यदि च प्रतियोगितासम्बन्धेन संस्कारनाशं प्रति जनकत्वानति-
रिक्तविषयकत्वोभयसम्बन्धेन स्मृतित्वेन हेतुता जनकत्वानिवेशात्
स्वजन्यसंस्कारस्य स्मृत्या न विनाशः जनकत्वस्थाने तद्वदृक्
पूर्ववर्तित्वमेव वा निवेश्यं नियमानन्यथासिद्धत्वप्रवेशवैफल्यत् ।
न च व्यधिकरणस्मृतेरपि नाशकतापत्तिः । व्यधिकरण-
स्मृतिं प्रत्यपि संस्कारस्य स्वरूपयोग्यतया सामानाधिकरण्य-
निवेशस्योभयमते आवश्यकत्वात् यस्तुतः सामानाधिकरण्यसहि-
तमनतिरिक्तविषयकत्वमेव सम्बन्धः न तु जनकत्वस्य
पूर्वकालीनत्वस्य वा निवेशः ज्ञानादीनां क्षणिकतावार-
णाय प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति पूर्वत्वसम्बन्धे-
न नाशस्य सामान्यकारणताया आवश्यकत्वात् अत एव
स्वजनकस्मरणेन संस्कारस्य स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणे नाशाप-
त्यनवकाशात् । तदानीं च स्मृतेर्विनाशेन ततस्तदुत्तरक्षणेऽपि
तन्नाशापत्यसम्भवात् । अनातिरिक्तविषयकत्वं च स्वावृत्तिवि-
षयिताशून्यत्वं न तु म्वाविषयाविषयकत्वं प्रमेयत्वादिना सकलप्र-
मेयविषयकस्मरणस्याविषयाप्रसिद्धेः संस्कारनाशकतानुपपत्तेः ।

पटादिविशेष्यकसंस्कारस्य तेन रूपेण घटमात्रविशेष्यकस्मृतितो विनाशवारणाय तत्तद्विशेष्यकान्यसंस्कारनाशे तत्तद्विशेष्यकसंस्कारभेदस्य हेतुत्वमपि वाच्यम् । एवं समानप्रकारकसमानविशेष्यकनानासंसर्गावगाहिसंस्कारस्यैकमात्रसंसर्गकस्मृतितो विनाशवारणाय तत्तदसंसर्गकसंस्कारनाशे तत्तदसंसर्गकसंस्कारभेदस्यापि हेतुता बोध्या । वस्तुतस्तद्दशधर्मविशेष्यतानिरूपिततत्संसर्गाविच्छिन्नतादृशधर्मप्रकारताकान्यसंस्कारनाशे तथाविघतादृशधर्मप्रकारताकसंस्कारभेदो हेतुस्त्विवोपगन्तव्यम् अन्यथा द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयरूपेण घटं पटं चावगाहमानस्य संस्कारस्य द्रव्यत्वमात्रेण च घटं पृथिवीत्वमात्रेण च पटमवगाहमानात् स्मरणाद्विनाशापत्तेः तत्र द्रव्यत्वमात्रेण घटं पृथिवीत्वमात्रेण पटमवगाहमानस्य संस्कारस्य यादृशसामग्रीतो नाशस्तादृशसामग्र्यास्तत्राक्षतत्वाद् तादृशसंस्कारस्यापि द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयप्रकारकतया घटपटोभयविशेष्यकतया च तन्नाशकसामग्र्या तत्तत्प्रकारकभेदतत्तद्विशेष्यकसंस्कारभेदाप्रवेशात् तन्नाशकसामग्रीधटकद्रव्यत्वपृथिवीत्वेतरधर्मप्रकारकसंस्कारभेदघटपटमभिन्नविशेष्यकभेदानां चोक्तसमूहालम्बनसंस्कारेऽपि सत्त्वात् । संस्कारनाशं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन संस्कारत्वेनाप्येकहेतुता कल्पनीया अतः संस्कारनाशप्रयोजकसामग्र्या तादृष्टादिसाधारण्यम् । केचित्तु समूहालम्बनजन्यघटपटादिसंस्कारा मिश्रभिन्ना एव संस्कारयौगपद्ये क्षतिविरहात् तथा च स्ववृत्तिविषयतावत्त्वस्यापि स्मृतिनिष्ठनाशकतावच्छेदकप्रत्यासत्तिघटकत्वोपगमात् घटादिस्मृत्या पटादिसंस्कारस्य न विनाशनं तस्य तत्स्मृतिवृत्तिघटादिविषयतावत्त्वाभावादित्युत्तरकालं पटादिस्मरणनिर्वाहः । एवं घटवद्भूतलमित्यादिविशिष्टज्ञानाद् घट इत्यादिस्मृतिनिष्ठप्रत्येकपदार्थाविषयताशून्या एव विशिष्टगोचरसंस्कारा उपगम्यन्ते ते च न तादृशस्मृतितो विनश्यन्ति तत्र तादृशस्मृतिनिष्ठविषयतावत्त्वविरहादित उत्तरकालं विशिष्टस्मृतिनिर्वाहः । घट इत्यादिस्मृतेरपि घटादिविषयकसंस्कारत्वावच्छिन्नविशिष्टसंस्कारफलतया तद्विवर्तनाय फलस्य समानाकारकताकथनसहतिरित्याहुः । स्मृ-

तिवृत्तित्वाभावविशिष्टविषयताविरहः सस्कारप्रत्यामन्नस्तप्राशकः
एकैकगोचरस्मृतिदशायां संस्कारनिष्ठविषयान्तरविषयतायां स्मृ-
तिवृत्तित्वाभावसंख्येन तथा प्रतियन्धात् समूहालम्बनसंस्का-
रनाश इत्यपरे । नन्वनुगतरूपेण स्मृतेर्नाशस्तत्र निर्युक्तिकं
भवतां चरमस्मृतिजन्यस्यैव ममाप्यनुभवजन्यसंस्कारनाशस्याप्यन-
नुगतेनापि कालादिना नाशसम्भवात् । न च यत्र विषये
चरमस्मृतिव्यक्त्य उपेक्षारूपाः तत्रानुभवजन्यसंस्कारस्यानुगता-
स्मरणरूपनाशकाग्राशोपगम एव युक्तः तत्र चरमस्मृतिजन्य-
संस्कारस्याप्रसिद्धाननुगतकालादेर्नाशकताया अनावश्यकत्वा-
दिति वाच्यम् । ज्ञानत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुनामते चर-
मस्मृतिविशेषाणां संस्काराजनकत्वनिर्वाहाय तत्तद्व्यक्तित्वेन
तासां संस्कारप्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतयानुभवत्वेन स्मृ-
तिसंस्कारहेतुत्वमादिन उक्तस्थले अनुभवजन्यसंस्कारना-
शेऽननुगतानां हेतुत्वोपगमेऽपि गौरवानवकाशाच्चरमस्मृति-
व्यक्तानामीपि तत्तद्व्यक्तित्वेन संस्कारनाशकतासम्भवासंस्का-
रस्य फलदायताप्रवादसङ्घतिरित्यनुभवत्वेन स्मृतिसंस्कारहे-
तुतायां नोक्तबाधभावकाश इत्यत आह जायते, चेति । अ-
नुभवजन्यसंस्कारापेक्षया स्मरणात् दृढस्तदुत्तरस्मरणद्वितश्च दृ-
ढतरदृढतमा संस्कारा जायन्त इत्यवश्यमेव स्वीकार्यं दा-
ढ्य चोत्कर्षरूपो जातिभेदो झटिति स्मृत्युत्पादप्रयोजकः न
च दैववशसम्पन्नझटित्युद्बोधकसमयधानादेव झटिति स्मृ-
तिनियमोपपत्तौ न तत्प्रयोजकतया संस्कारगतो जातिविशेषः
सिध्यतीति वाच्यं यादृशसम्बन्धविशेषज्ञानसंख्ये पुन पुन स्मर-
णोत्तर नियमत स्मृतिर्न त्वनुभवमात्रोत्तर तादृशोद्बोधकघटि-
तसामान्यनुगमाय संस्कारगतजातिविशेषम्यावश्यकत्वात् झ-
टिति स्मृतेर्दैवाधीनत्वमुपगम्य संस्कारातिशयखण्डने शास्त्रा-
दावभ्यासोऽपि नोपयुज्येतेति नानुभवत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुता-
सम्भव इत्याशयः । इदं तु बोध्यं दृढदृढतरादिनसंस्कार प्रति समान-
विषयस्मृतित्वतादृशस्मरणोत्तरस्मरणत्वादिना न हेतुता पुन-
पुनानुभवादपि संस्कारदाढ्यदर्शनात् नापि समानविषयकज्ञा-
नोत्तरत्वात्वादिना उपेक्षोत्तरोत्पन्नोपेक्षतो दृढतरसंस्कारानुदयात्

रोगादिना भ्रातार्थगोचरसंस्कारनाशोत्तरजातज्ञानात्तदनुदयाच्च किं तु समानविषयकसंस्कारत्वेन दृढसंस्कारं प्रति दृढदृढतरादिसंस्कारत्वेन च दृढतरदृढतमसंस्कारं प्रति जनकता अत एव भावनायाः पटुतरभावनाजनकत्वप्रवादः भावनया भावनान्तरजनने चोत्तरोत्तरज्ञानं सहकारि तस्य संस्कारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव स्मृतिसाधारणज्ञानत्वघटितधर्मपुरस्कारेण हेतुत्वात् न चैवं स्वजन्यज्ञानसहकारेणैव स्वजनकज्ञानसहकारेणापि संस्कारः पटुपटुतरसंस्कार जनयत्विति वाच्यं स्वजन्यसंस्कारानुपहितज्ञानत्वेनैव संस्कारहेतुत्वोपगमात् । अन्यथा सर्वत्र विनश्यदवस्थज्ञानात् पटुतरसंस्कारान्तरस्य दुर्वारत्वादनन्ताप्रामाणिकसंस्कारकल्पनागौरेवेण इष्टापत्तेरयोगादिति ॥

ज्ञानत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुत्वे युक्त्यन्तरमप्याह परित्यज्य चेति ॥

(दी०) परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाणव्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव चान्यत्र सामान्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे बीजम् । अभिहितं च तात्पर्यटीकायां प्रथमसूत्रे ऽवयवविवेचनमस्तावे मिश्रैः । स्मृतीनां स्वकार्यसंस्कारविरोधिनीनामसद्वभावादिति चेन्न । चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात्साक्षात्तज्जन्यत्वस्य वा विवक्षितत्वादित्यपि काश्चित् । किं च व्याप्यविशेष्यकात् पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शादनुमितिदर्शनाच्च तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वं लक्षणघटकमपि तदेव ॥

(गा०) निश्चितः कार्यतावच्छेदकावच्छेदेनाव्यभिचारो यद्रूपावच्छिन्नस्य तन्निश्चिताव्यभिचारकं गृह्यमाणः कार्ये संशयसाधारणज्ञानविषयीभूतो यद्रूपावच्छिन्नस्य व्यभिचारः तद्रूपं गृह्यमाणव्यभिचारकं तथा च ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य स्मृतिसंस्कारयोर्न व्यभिचारश्चापि स्मृतेः संस्कारादिजनकत्वस्य सन्दिग्धत्वादनुभवत्वावीच्छिन्नस्य तत्र व्यभिचारः सन्दिग्ध इति न तेन रूपेण कारणताग्रहः सम्भवतीति भावः । यद्यपि

ध्यमिचारसशयस्य ग्राह्यसशयतया कल्पनात्मककारणताग्रहे
 न विरोधित्वसम्भव ग्राह्यसशयस्य परोक्षज्ञानाविरोधिताया
 सर्वसम्मतत्वात् । तथापि कारणतायां सामान्यविशेषरूपावच्छि
 न्नत्वयोः सशये सामान्यरूपस्य नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं कल्प
 विशेषरूपस्य तथात्वमसिद्धतया कल्प्यमिति तस्य कारणतावच्छि
 दकत्वे कल्पनागौरवमिति गौरवप्रतिसन्धानेन प्रतिबन्धाद्विशेषरूपे
 ऽवच्छेदकत्वग्रहो न भवतीति बोध्यम् । इदमेव निश्चिताभ्यभि
 चारकत्वमेव अन्यत्र प्रवृत्त्यादिकार्ये सामान्यस्य इष्टताव
 च्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकनिश्चयत्वाद्यपेक्षया ऽधिकस-
 ग्राहकस्य तदुभयैवशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वादेः । सस्कारस्य
 स्मृतिजन्यत्व नापसिद्धान्त इत्यादिष्कर्तुं तत्र टीकाकारसया-
 दग्राह्य अभिहित चेति । प्रथमसूत्रे प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे अवयववि-
 वेचनप्रस्ताव इति तत्र पूर्वपूर्ववर्णस्मृतिसहित उत्तरवर्णानुभव एव
 पदप्रत्यक्षहेतुरस्तु इत्याक्षेपसमाधानं स्वकार्यति । स्व स्मृति तत्का-
 र्यो यः सस्कारः स एव स्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणविधया विरोधी
 नाशको यासा तासामित्यर्थः । एतच्च तृतीयक्षणानवस्थाननिर्वाहक
 त्रिचतुरादिव्यतीतानामेकक्षणानवस्थानरूपासहभावप्रयोजकतया अ-
 भिहितम् । चरमज्ञानपदस्येति । अनुभवपरत्वात् अनुभवत्वावच्छि-
 न्नरूपविशेषार्थकत्वात् तथा च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नज-
 न्यानुभवत्व लक्षणं तस्य चानुभवत्वशून्याया स्मृताप्रतिव्या-
 सिर्न शङ्कास्पदमपीति भावः । अन्यस्य समाधानान्तरमुपन्य-
 स्यति साक्षादिति । साक्षात्तज्जन्यत्व तज्जन्याजन्यत्वे स
 ति तज्जन्यतावच्छेदकावच्छिन्नाजन्यत्वे सति या तज्ज-
 न्यत्व परामर्शजन्यतावच्छेदकविशिष्टगोचरसस्कारत्वावच्छिन्नज-
 न्यायां स्मृतौ नास्तीति भावः । अत्र गौरवमस्वरसर्वाजं वि-
 शिष्टैर्विशिष्टयवोधहेतुताया ज्ञानत्वनिवेशनव्यवस्थापनाया श-
 क्यत्वेन तत्राति-यातिर्यथा धारणीया विशिष्टस्मरणेऽपि तेनैव
 प्रकारेण तद्वारणं सम्भवतीति चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्व
 नावलम्बनीयमित्याशयवानाह ध्याप्येति । ध्याप्यविशेष्यकात् आ-
 धेयतासम्बन्धेन व्याप्यरूपविशेष्य पक्षप्रकारत्वात्पर्वत बाह्यव्या-
 प्य इत्याकारकात् पक्षविशेष्यकात् अधिकरणतासम्बन्धेन

पक्षरूपविशेष्ये व्याप्यप्रकारकात् वह्निव्याप्यवान् पर्वत इ-
त्याकारकात्परामर्शात् अनुमितिदर्शनात् अविलक्षणायाः पर्व-
तो वह्निमानित्यनुमितेरनुभवात् तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्च-
यत्वेन उभयानुगमकेन व्याप्यपक्षोभयनिरूपितवैशिष्ट्यविषयताशा-
लिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वम् अनुमितिं प्रति कारणत्वं न तु
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविशिष्टस्मरणजनकतावच्छेदकेन व्याप्यप्रकार-
कपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वादिना अन्यतरासंग्रहादित्यर्थः । ननु वै-
शिष्ट्यमत्र व्याप्यताघटकसम्बन्धरूपं विवक्षणीयम् । अन्यथातिप्र-
सङ्गात् एवं च संयोगावच्छिन्नाधारत्वादिकमेव धूमादेर्व्या-
प्यताघटकं न त्वाधेयत्वं तत्कुत उक्तरूपेण पक्षप्रकारकस्य पर्वते
धूम इत्यादिज्ञानस्य संग्रहः तत्र संयोगावच्छिन्नाधेयत्वस्यैव
संसर्गत्वात् न च पर्वते धूम इत्यादावपि व्याप्यताघटकः
संयोगादिरेव संसर्गः न त्वाधाराधेयभाव इति वाच्यं पर्वता-
दिप्रतियोगिकसंयोगादेर्धूमादिरूपविशेष्यानुयोगिकत्वविरहेण ता-
दृशप्रत्ययस्य भ्रमत्वापातात् आधाराधेयभावानवगाहने सप्तम्युल्ले-
खानुपपत्तेश्च न च संयोगाद्यवच्छिन्नाधेयत्वमेव च तत्र सम्बन्धः
तत्संसर्गकत्वेऽपि तदन्तर्गतसंयोगादिसंसर्गकत्वमक्षतमिति वाच्यं
विशिष्टसंसर्गकत्वेऽपि विशेषणीभूतसंयोगादेः संसर्गतावच्छेदक-
तया तद्विषयतायाः प्रकारविशेष्योभयनिरूपितत्वाभावात् अ-
न्यथा संयोगावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन व्याप्यप्रकारकात् व्याप्ये
पर्वतः इत्यादिज्ञानात् संयोगावच्छिन्नाधारतासम्बन्धेन पक्षप्रका-
रकात् पर्वतवान् धूम इत्यादिज्ञानाच्चानुमितिप्रसङ्गात् एतेना-
धाराधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यतया संयोगाद्यवच्छिन्नाधारत्वाव-
गाहित्वेन तादृशाधेयत्वावगाहित्वेन वा व्याप्यपक्षविशेष्य-
कपरामर्शयोरनुगम इति निरस्तं व्याप्ये पर्वत इत्यादिधियो
दुर्वारत्वात् व्याप्यनिरूपिताधारत्वावगाहित्वेन पक्षनिरूपिताधेय-
त्वावगाहित्वेन वाऽनुगमस्यान्यनिरूपिताधारत्वसम्बन्धाद्यवगाहि-
भ्रमासंग्रहेनासम्भवात् । अथ पर्वते धूम इत्यादिसप्तम्युल्लेखि-
प्रतीतौ संयोगावच्छिन्नाधेयत्वमेव पर्वतस्य संसर्गतया भासतां
सा च पर्वतधूमयोः संयोगानवगाहितयानुमितावहेतुरेवोक्तरूपे-
णानुगमस्तु संयोगसम्बन्धेनैव व्याप्यांशे यः पक्षप्रकारकः यश्च

पक्षांशे तत्सम्बन्धेनैव व्याप्यप्रकारकः तयोरेव परामर्शयोः स्वी-
 करणीयः प्रथमज्ञानस्योक्तयुक्त्या भ्रमत्वेऽपि तस्यानुमितिहेतुताया-
 स्तेनाप्रत्याख्येयत्वात् इति चेन्न । व्याप्यतावच्छेदकसंयोगेन व्या-
 प्यस्य पक्षवत्तायाः तत्र साध्यासत्त्वेऽप्युपपद्यमानतया व्याप्यां-
 शे तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य तत्र पक्षे साध्यानुमितिहेतुताया अ-
 नुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथा समवायादिना द्रव्यत्वादिव्याप्ये
 गुणादौ तेन सम्बन्धेन सत्यादिप्रकारकप्रमात्मकज्ञानात्सत्त्वादौ
 बाधामवतारशायां द्रव्यत्वादिसिद्धिप्रसङ्गः । अत्राहुः बाधाराधेयत्व-
 योस्तुल्यवित्तिवेद्यतामते पर्वते धूम इत्यत्राधारतानिरूपिताधे-
 यता धूमवान् पर्वत इत्यत्र बाधेयतानिरूपिताधारता सम्बन्धः
 न तु तुल्यमुभयोः संसर्गतया भावं प्रत्येकमुभयोर्मध्यप्रकारता-
 पत्तेः एवं चोभयत्रैवाधारत्वविषयता पर्वतविषयतया बाधेयत्ववि-
 षयता च धूमविषयतया निरूपिता तथा च पक्षविषयतानिरूपि-
 ताया आधारताविशेषविषयता तन्निरूपितनिरूपितत्वविषयता-
 निरूपिताधेयत्वविषयतानिरूपितव्याप्यविषयताशालित्वेन द्वयोरे-
 नुगमः व्याप्ये पर्वतः पर्वतवान् धूम इत्यत्र च पक्षविषयतानिरूपि-
 ताधेयत्वविषयता व्याप्यविषयता चाधारत्वविषयतानिरूपितेति वै-
 परीत्याश्रोक्तानुगमकरूपस्यैतत्साधारण्यमिति नातिप्रसङ्गः न चा-
 धारत्वावगाहित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे तदनवगाहिनो व्याप्य-
 ताघटकशुद्धसंयोगादिना पक्षे हेतुमत्ताज्ञानादनुमित्यनुदयप्रस-
 ङ्ग इति वाच्यं प्राचां मते आधाराधेयभावगर्भस्य हेतुसामा-
 नाधिकरण्यस्य व्याप्तिघटकतया हेतुनिरूपिताधारत्वावगाहिधिय-
 प्यानुमितिजनकत्वात् यदि च संयोगादिरेव संसर्गतया व्याप्ति-
 प्रविष्टहेतुसामानाधिकरण्यघटको नाधारत्वं तदा संयोगादेर्यत्र हे-
 तुतावच्छेदकसम्बन्धता तत्र तेन सम्बन्धेन व्याप्यप्रकारक पक्ष-
 विशेष्यकज्ञानमेवानुमितिजनकं न तु संयोगाद्यवच्छिन्नाधेयतास-
 म्बन्धेन पक्षप्रकारकं व्याप्यविशेष्यकज्ञानं हेतुपक्षयोः सम्बन्धविध-
 या व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धनवगाहनात् तस्याधिकविषयत्वेन
 गौरवस्य पक्षविशेष्यकपरामर्शहेतुतायां विनिगदत्वाच्च एव न गच्छ-
 तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुता तत्रैव

प्यपक्षोभयविषयनानिरूपिततादान्म्यसंसर्गताकज्ञानं

य न कश्चिदतिप्रसङ्गः निष्कृष्टजातिघटितानुमितिलक्षणस्या-
वश्यकत्वेन तादृशकारणताघटितलक्षणस्यैव सर्वसाधारण्यस-
म्भवात् । न च १जातिघटितलक्षणे जातावनुभवत्वव्याप्यत्वस्या-
वश्यं निवेशनीयतया स्मृतौ समानाकारत्वेन कार्यकारणभाव-
व्यवस्थापनमग्रे विफलं तावतैव स्मृतावतिप्रसङ्गकारणसम्भवादिति
वाच्यम् । कार्यतासमानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिघटितलक्षणा-
पेक्षया लाघवेन कार्यतावच्छेदकजातिघटितलक्षणस्यादरणीय-
तया स्मृतौ व्याप्यपक्षोभयविशेष्यकपरामर्शद्वयसाधारणरूपेण
कारणत्वे तादृशकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकस्मृतिवजा-
तिमादाय स्मरणातिव्याप्तेः प्रसक्त्या तादृशलक्षणाभिप्रायेणानुभव-
त्वव्याप्यजातिघटितलक्षणेऽपि स्मृतावनुगतरूपेणाहेतुत्वेऽनु-
भवत्वान्यानुभवान्यासमवेतत्वरूपानुभवत्वव्याप्यत्वमुपेक्ष्य लघोरनु-
भवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपस्य निवेशनं सम्भवती-
त्यभिप्रायेण वा स्मृतौ विशेषरूपेण हेतुत्वव्यवस्थापनस-
ङ्गतेः लक्षणेऽपि तादृश्येव कारणता विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादा-
वतिव्याप्तिवारणाय निवेद्येत्यवधेयम् । लक्षणघटकम-
पि तदेवेति । तदेव उभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वरूपानुगत-
धर्मावच्छिन्नकारणत्वमेव प्रकृतलक्षणघटकमुपेयमित्यर्थः अन्य-
रूपावच्छिन्नहेतुताघटितस्य लक्षणस्यालक्ष्य एव सत्त्वादिति भावः ॥
विशिष्टस्मृतिकारणता नोक्तानुगतरूपावच्छिन्ना अपि तु वि-
शेषरूपावच्छिन्नेति न तत्रातिव्याप्तिरित्याह एकतरेत्यादिना तत्र
विशिष्टैव कार्यकारणभाव इत्यन्तेन ॥

(दी०) एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणाभा-
वात् । अन्यथा नियमेन स्मृतेरुभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गात् समा-
नप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्च तत्र विशि-
ष्टैव कार्यकारणभावः । न तूक्तरूपेण गौरवात् मानाभावाच्च
इत्यपि केचित् । एवं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ कापि नातिप्रस-
ङ्गशङ्कापि । बह्व्याद्यनुमिती बह्व्यादिव्यभिचारधीविराधिधीवि-
पयधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुतामते तु नितरां तथैव

लक्षणे निवेशात् । अत एव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्यविषयकत्वेन वा जन्यज्ञान विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं प्रति च साक्षाद्विशेषणधियो हेतुत्वस्य निर्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्यानुभवं प्रत्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्त्वादिज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यपि परास्तम् ॥

(गा०) तत्र स्मृतिस्थले विशिष्टैव व्याप्यप्रकारकपक्षधिशेष्यकस्मृतित्यतादृशनिश्चयत्वादिरूपाविशेषधर्ममुपादायैव कार्यकारणमात्रं कल्प्यत इति शेषः । अत्र हेतुमाह समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्चेति । तृतीयाया विशिष्ट्यार्थकत्वात् । समानप्रकारकत्वेनेत्यसमानप्रकारकयोरित्यर्थः । तथा चासमानप्रकारकज्ञानस्य स्मरणाहेतुत्वादित्यवधारणार्थः । एतावतानुगतरूपस्य कारणतातिरिक्तवृत्तित्वलाम् असमानप्रकारकज्ञानस्य स्मृत्यकारणत्वे तस्य फलानुत्पादकत्वं हेतुमाह एकतरेति । व्याप्यादिमात्रविशेष्यकस्मरणानुत्पत्तेरित्यर्थः । एतदेव दृढयति अन्यथेति । एकतरयिशेष्यकज्ञानादपि अन्यविशेष्यकस्मृतीना पक्षादिविशेष्यकत्वनियमापत्तेरित्यर्थः । केचित्तु नियमेनेत्यत्र अकारप्रक्षेपः । तथा चानियमेन नियामकाभावेन स्मृते स्मृतिमात्रस्योभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गादिति व्याचक्षते विशिष्टविशेषणताप्रच्छेदकप्रकारकविशेषणविशेष्यकनिश्चयत्वाच्चिद्विभजन्यव्याप्यविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यबोधादावित्यर्थः । आदिना विशिष्टस्मृतिपरिग्रहः । व्यतिरेकिणि व्यतिरेकयोस्तेरव गमकता पक्षे धन्ययव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारतयोर्व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतायच्छेदकत्वनानुगमव्य कारणतायच्छेदकत्वमते तादृशकारणताया एव लक्षणे निवेशादेकविधयाप्यवगाहिज्ञानादन्यविधव्याप्तिविषयकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधाद्यनुदयात् तज्जनकतावच्छेदकगमं विशिष्टैव तद्व्याप्तिविषयतानिघञ्जन एकरूपेणानुमिति-

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादिहेतुताविरहात् तत्र च नातिव्याप्तिप्र-
सक्तिरित्याह बह्व्याचनुमितावित्यादिना । विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकानिश्चयहेतुतानभ्युपगन्तुमिथमते व्या-
प्यविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षसामान्येऽतिव्याप्तिविरहेऽप्यभा-
वबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिविशेष्यकानिश्चय-
त्वेन हेतुता मिथेणावश्यं स्वीकरणीयेति बह्वि-
व्याप्यवान्पक्षो नास्तीत्याद्यभावग्रहे तन्मतेऽप्यतिव्याप्तिरस्ती-
ति दर्शितरीत्यैव धारणीयेत्याह । अत एवेति । अत
एव उक्तरूपावच्छिन्नकारणताया लक्षणे प्रवेशादेव
व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रतीति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेषणतया व्याप्तिविशिष्टावच्छिन्ना या प्रतियोगिता
तन्निरूपितानुयोगिताप्रकारकाभावलौकिकं प्रतीत्यर्थः । व्या-
प्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन व्याप्तिविशिष्टप्रकारकपक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नविशेष्यकानिश्चयत्वेनेत्यर्थः । दण्डो रक्तो नास्तीत्याद्य-
भावग्रहस्य दण्डो रक्तो न येति संशयादनुत्पत्तेरानुभावि-
कतया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीहेतु-
तावादिनां तद्विशेषहेतुतायामिव मिथमतेऽपि सधर्मितावच्छे-
दकप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां निश्चयत्वनिवेश-
स्यावश्यकत्वादिति भावः । न क्षतिः नातिव्याप्तिः व्याप्यपक्षविशेष्य-
कयोरन्वयव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारकयोश्च परामर्शयोरनुगमकरूपस्या-
भावप्रत्यक्षजनकतानवच्छेदकत्वादिति भावः । यदि चानुमिति-
परामर्शयोः समानविशेष्यकत्वानुमानानुरोधात् विनिगमकान्तराद्वा
पक्षविशेष्यक एव परामर्शोऽनुमितिहेतुरूपेयते व्यतिरेकिणि च
व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति मतं व्यतिरेक-
व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वेऽपि माणिमन्त्रादिन्यायेन विरोधिताया
धप्रामाणिकतयानुगमासम्भवेन पृथक् पृथगेव व्याप्तिज्ञानयोर-
नुमितिहेतुता व्यतिरेकिकरूपे दर्शनीयमित्याह च व्यतिरेक-
स्वरूपं तदा नोक्तरीतिद्वयेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादायति-
व्याप्तिवारणमम्भयः । न चापूर्वोक्तरीत्यानुद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधवारणाय तद्वेतुतायां ज्ञानत्वप्रवेशस्यावश्यकत्वादि-
स्थालोच्य तदतिव्याप्तिवारणाय विशेषणान्तरं प्रवेशयति

लक्षणे निवेशात् । अत एव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न सतिः । व्याप्यविषयकत्वेन वा जन्यज्ञानं विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं प्रति च साक्षाद्विशेषणधियो हेतुत्वस्य निर्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्यानुभवं प्रत्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्त्वादिज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यपि परास्तम् ॥

(गा०) तत्र स्मृतिरद्वये विशिष्यैव व्याप्यप्रकारकपक्षविशेष्यकस्मृतित्वतादृशनिश्चयत्वादिरूपाविशेषधर्ममुपादायैव कार्यकारणभावं कल्प्यत इति शेषः । यत्र हेतुमाह समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्चेति । तृतीयाया वैशिष्ट्यार्थकत्वात् । समानप्रकारकत्वेनेत्यसमानप्रकारकयोरित्यर्थः । तथा चासमानप्रकारकज्ञानस्य स्मरणाहेतुत्वादित्यनुधारणार्थः । एतावतानुगतरूपस्य कारणतातिरिक्तवृत्तित्वलाम् असमानप्रकारकज्ञानस्य स्मृत्यकारणत्वे तस्य फलानुत्पादकत्वं हेतुमाह एकतरेति । व्याप्यादिमात्रविशेष्यकस्मरणानुत्पत्तेरित्यर्थः । एतदेव दृढयति अन्यथेति । एकतरयिशेष्यकज्ञानादपि अन्यविशेष्यकस्मृतीनां पक्षादिविशेष्यकत्वनियमापत्तेरित्यर्थः । केचित्तु नियमेनेत्यत्र अकारप्रदलेपः । तथा चानियमेन नियामकाभावेन स्मृतेस्मृतिमात्रस्योभयत्रिशेष्यकत्वप्रसङ्गादिति व्याचक्षते विशिष्टविशेषणतामच्छेदकप्रकारकविशेषणविशेष्यकनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यव्याप्यविशिष्टपक्षत्रैशिष्ट्यबोधादावित्यर्थः । आदिमा विशिष्टस्मृतिपरिग्रहः । व्यतिरेकिणि व्यतिरेक्यत्वेनेत्येव गमकतपक्ष अन्यव्यतिरेक्यव्याप्तिप्रकारतयाव्यभिचारधीप्रतिपन्धकताच्छेदकत्वनानुगम्य कारणतावच्छेदकत्वमते तादृशकारताया एव लक्षणे निवेशादेकविधव्याप्यवत्तादिज्ञानादन्यध्याप्तिविषयकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधाद्यनुदयात् तज्जनकतावच्छेदकगमं विशिष्यैव तद्व्याप्तिविषयतानिवेशेन एकरूपेणानुष्ठितिः ।

कारणता तदीयव्यापारमाश्रित्य कार्यात्पक्षावपेक्षितं तथा
च संस्कारादप्यनुभवतामप्रीसहकृताद्विशिष्टैश्विष्ट्यबोधापत्तिः
यदि च ज्ञानस्य स्वतः पूर्ववर्तिताया अपि कारणताघट-
कत्वात्तत्सत्त्वमपेक्षितं तदा स्मरणेनापि तदपेक्षताम् अतो
व्यापारघटितभेदं कारणत्वमन्यथ तदघटितं याच्यं तथा
च दर्शितव्यभिचारो दुर्वार एवत्याशयेन कल्पान्तरमाह
निर्विकल्पात्मकस्य वा स्मरणस्येति । विशिष्टस्मृतिपूर्व-
मित्यादिः कल्पनादित्यनेनाभ्ययः । केचित्तु विशेषणधिय इत्य-
ग्रिमस्य विशेषणतावच्छेदकधिय इत्यर्थकतया विशेषणता-
वच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव ज्ञानत्वेन हेतुताव्यवस्थापकोऽयं ग्रन्थः
एवं च विशेषणविषयकादित्यादिपूर्वग्रन्थाऽपि विशेषण-
विषयकपदस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारार्थकतया विशिष्टस्मर-
णपदस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायामिव व्यभि-
चारप्रदर्शनपर इति न संदर्भविरोधः न चैवं यद्यपि नि-
र्विकल्पकस्मरणकल्पनया विशिष्टैश्विष्ट्यावगाहिस्मरणोपप-
त्तिः निर्विकल्पकस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकतयाविरहात्
किं तु विशिष्टैश्विष्ट्यस्मरणपूर्वं विशिष्टविशेषणकस्मरण-
कल्पनैव तदुपपत्तिः निर्विकल्पकात्मकस्य वा इत्यग्रि-
मग्रन्थविरोधः । विशेषणतावच्छेदकस्मरणोपपादकतया
तद्गोचरनिर्विकल्पकस्मरणोपगमेन सङ्गतावपि अन्तरा विशि-
ष्टविशेषणगोचरस्मरणकल्पनीयत्याकथनेन न्यूनतापत्तिश्चेति याच्यं
यतः स्मृतेः निर्विकल्पकतायाः सविवादतया तादृशी स्मृतिर्न संभ-
वतीति विशिष्टैश्विष्ट्यस्मरणपूर्वं विशिष्टस्मृतिकल्पनं न सम्भवती-
ति विशिष्टैश्विष्ट्यर्थाहेतुतायामिव विशिष्टार्थासामान्यहेतुतायामपि
ज्ञानत्वनिवेशे युक्तस्तुन्यत्यादित्युभयैश्च न ज्ञानत्वप्रवेश इत्यभिप्रा-
येणैव पूर्वमतिन्यातिसमाधानम् । एवं चेदानीं निर्विकल्पकस्मरणो-
पगमेनैव प्रत्यक्षस्थल इव निर्विकल्पकविशिष्टज्ञानविशिष्टैश्वि-
ष्ट्यज्ञानानि स्मृतिस्थले प्रमशो भवन्तीति विशिष्टैश्विष्ट्य-
बोधं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वे बाधकाभावा इत्यर्थतो लामा-
दन्तराविशिष्टस्मृतिकल्पनाकथनेऽपि न न्यूनतेति ध्येय-
म् । अथातिप्रसङ्गवारणाय समानप्रकारकत्वेनैव स्मृतिं

व्याप्त्यविषयकत्वेनेति । लिङ्गोपधातस्य मणिपूतानभ्युपगमात्
तन्मतेऽसम्भवेऽपि न क्षति उक्तविशिष्टवैशिष्ट्ययो
घविशिष्टस्मरणादेर्यासिषिषयकत्वनियमाभातिव्याप्तिरिति भावः ।
नन्वनदुदसस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्याधगाहिप्रत्यक्षादिवारणायादयो
धकाभावमिशिष्टसस्कारान्यत्वमेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-
हेतुताया निवेश्य न तु ज्ञानत्व पूर्वोपदर्शितव्यभि-
धारस्य दुर्धारत्वात् अनन्यगतिमनया जनकतावच्छेदकगौरव-
स्यादोषत्वात् भेदस्याव्याप्यवृत्तिताया उपगन्तव्यतया उ-
दुदसस्कार उदबोधकाभावावेशिष्टतद्भेदसत्त्वान् तादृशात्
भस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणनिर्वाहः । सस्कारनिष्ठत्वविशे-
षितस्यादुबोधकाभाववैशिष्ट्यस्यात्यन्ताभावात् एव वा निवेश्य
स च उदबोधकासमवहितज्ञानादिसाधारणोऽपि तथा च
ज्ञानत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधर्माजनकतायामनिवेशादेव तथा
ति-यासिधारणसम्भवे किं व्याप्त्यविषयकत्वनिवशनेन वि-
शिष्टस्मरणातिव्याप्तेरनुभवत्वनिवर्तनापि धारणसम्भवा-
दित्याशङ्क्य ज्ञानत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुताया व्य-
भिचारमुद्धरन् व्याप्त्यविषयकत्वनियेशस्य तदति-यासिधा-
रणप्रयोजनकत्वं दर्शयति एतेनेत्यादिना । प्रथमतो विशेषण-
ज्ञानस्य हेतुताया ज्ञानत्वेन व्यवस्थितौ विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकधियाऽपि हेतुत्वे तत्प्रवेशसम्भव इत्याशयेन विशिष्ट-
बुद्धौ विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्व पूर्वपूर्वोपदर्शिताविशिष्टवैशि-
ष्ट्यस्मरण व्यभिचारमुद्धरति स्मृतिं प्रतीत्यादिना कल्पप्र-
येण । सस्कारद्वारेति विशेषणधियो हेतुत्वस्य कल्पनादित्य-
नेनान्वयः । तथा च न स्मृतौ ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य व्यभि-
चार विशेषणज्ञानजन्यसस्कारोत्पत्तिक्षण एव विशिष्टा-
नुभवस्योत्पत्त्या तत्र सस्कारद्वारा हेतुवासम्भवेऽपि न क्षति साक्षा-
देव तत्र तथात्वादित्याह अनुभव प्रति चति । न च
साक्षाद्हेतुत्वे स्मृतौ परम्परया हेतुत्वे चानुभवे व्यभिचारान् कथ-
मय कल्प सम्भवदुक्तिक इति वाच्य स्वस्वव्यापारान्यतरत्वा-
वच्छेदेन नियतपूर्ववर्तिताया एव कारणताघटकत्वात् प्र-
त्यक् व्यभिचारस्याभिहितकरत्वात् । ननु व्यापारघटिता तस्य

कारणता तदीयव्यापारमात्रसत्त्वं कार्योत्पत्तावपेक्षितं तथा
 च संस्कारादप्यनुभवतामप्रीसहकृताद्विशिष्टैश्वर्यावधिपक्षिः
 यदि च ज्ञानस्य स्वतः पूर्ववर्तिताया अपि कारणताघट-
 कत्वात्तत्सत्त्वमपेक्षितं तदा स्मरणेनापि तदपेक्षताम् अतो
 व्यापारघटितमेकं कारणन्वमन्यश्च तदघटितं वाच्यं तथा
 च दर्शितव्यभिचारो दुर्यार एवत्याशयेन कल्पान्तरमाह
 निर्विकल्पात्मकस्य वा स्मरणस्येति । विशिष्टस्मृतिपूर्व-
 मित्यादिः कल्पनादित्यनेनाम्यः । केचित्तु विशेषणाधिय इत्य-
 ग्रिमस्य विशेषणतावच्छेदकधिय इत्यर्थकतया विशेषणता-
 वच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव ज्ञानत्वेन हेतुताव्यवस्थापकोऽयं ग्रन्थः
 एवं च विशेषणविषयकादित्यादिपूर्वग्रन्थाऽपि विशेषण-
 विषयकपदस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारार्थकतया विशिष्टस्मर-
 णपदस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायामिव व्यभि-
 चारप्रदर्शनपर इति न संदर्भविरोधः न चैवं यद्यपि नि-
 र्विकल्पकस्मरणकल्पनया विशिष्टैश्वर्यावगाहिस्मरणोपप-
 त्तिः निर्विकल्पकस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वाविरहात्
 किं तु विशिष्टैश्वर्यावगाहिस्मरणपूर्वं विशिष्टविशेषणकस्मरण-
 कल्पनैव तदुपपत्तिः निर्विकल्पात्मकस्य वा इत्यग्रि-
 मग्रन्थविरोधः । विशेषणतावच्छेदकस्मरणोपपादकतया
 तद्गोचरनिर्विकल्पकस्मरणोपगमेन सङ्गतावपि अन्तरा विशि-
 ष्टविशेषणगोचरस्मरणकल्पनीयत्वाकथनेन न्यूनतापत्तिश्चेति वाच्यं
 यतः स्मृतेः निर्विकल्पकतायाः सविषादतया तादृशी स्मृतिर्न सं-
 वर्तते विशिष्टैश्वर्यावगाहिस्मरणपूर्वं विशिष्टस्मृतिकल्पनं न सम्भवती-
 ति विशिष्टैश्वर्यावगाहिहेतुतायामिव विशिष्टासामान्यहेतुतायामपि
 ज्ञानत्वनिवेशे युक्तेस्तुल्यत्वादित्युभयैव न ज्ञानत्वप्रवेश इत्यभिप्रा-
 येणैव पूर्वमातिश्यातिममाधानम् । एवं चेदानीं निर्विकल्पकस्मरणो-
 पगमेनैव प्रत्यक्षस्थल इव निर्विकल्पकविशिष्टज्ञानविशिष्टैश्वर्या-
 वगाहानां स्मृतिस्थले प्राप्तो भवन्तीति विशिष्टैश्वर्यावगा-
 होऽपि प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वे बाधकाभाव इत्यर्थतो लामा-
 दन्तराविशिष्टस्मृतिकल्पनाकथनेऽपि न न्यूनतेति ध्येय-
 म् । भवतिप्रसङ्गपारणाय समानप्रकारकत्वेनैव स्मृतिं

प्रति सस्कारज्ञानयोर्हेतुत्वान्न निर्विकल्पकस्मरणसम्भव घट-
 त्वादिविशिष्टतद्घटादिगोचरसस्कारादिजन्यतायां निर्विकल्प-
 कसाधारणस्य घटत्वादिभिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताभिन्न-
 तद्घटादिविषयताशालिघटत्वादिगोचरस्मृतित्वस्यावच्छेदकत्वे न
 यत्र द्रव्यत्वेन तद्घटावगाहिनी घटत्वेन चैतद्घटावगा-
 हिन सस्काराद्घटत्वतद्घटादिविषयक निर्विकल्पक तत्र घ-
 टत्वविशिष्टतद्घटविषयकसस्कारादेर्व्यभिचारः एव निर्विकल्पक-
 स्मरणोपगमे प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानाधीनविश्वविषय-
 कनिर्विकल्पकस्मरणेन स्वरूपतो निश्चितजातिप्रकारकज्ञान स्यात्
 न च तादृश ज्ञान अवयवज्ञस्यानुभवासिद्ध न च
 स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकसस्कारादेर्हे-
 तुतया तादृशधारणाभावात् सकलजातिनिर्विकल्पकसत्त्वे-
 ऽपि न स्वरूपत सकलजातिप्रकारकस्मरणसम्भव तादृश-
 प्रायश्चादेरपि युगपरसकलजातिसन्निकर्षधिरहण नापत्तिसम्भव
 इति बाध्य ज्ञानरूपसन्निकर्षसत्त्वेन तादृशमानसस्य दुर्वारत्वात्
 तत्कथमिदानीमपि निर्विकल्पक स्मरणमङ्गीर्यतमिति चेन्न
 अनुबुद्धसस्कारान्यत्वापेक्षया लघुता ज्ञानत्वेन विशिष्टधीहेतु-
 तासिद्धौ तन्निर्वाहकतया निर्विकल्पकस्मरणस्यावश्यकत्वे त-
 त्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसस्कारत्वादिना सामान्यतो हेतुत्वा-
 न्तरस्य कल्पनीयतया विशिष्टसस्कारादितो विशिष्टस्मरणस्येव
 तत्पूर्वं निर्विकल्पकस्यापि स्मरणस्य सम्भव न चोक्तक्रमेण
 साध्यापत्ति स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनीतमाने स्वरूपतस्तत्प्रकार-
 कज्ञानस्य हेतुत्योपगमात् । उद्वोधाकल्पनेन वा प्रमेयत्वादि-
 सामान्यलक्षणाप्रयोज्ययावत्प्रमेयगोचरसस्काराद्यावज्जातिनिर्विकल्प-
 कस्यापि धारणसम्भवात् तदनभ्युपगमऽपि स्वरूपतो
 भानयोग्यप्रमात्वघटकपदार्थनिर्विकल्पकमूलकप्रमेयत्वादिविषयक
 स्मरणजन्यतत्प्रकारकविश्वविशेष्यकस्मरणादेव कालादीं प्रमेय-
 त्वादिना सकलप्रमेयप्रकारकस्मरणोपपत्तिरित्याशयेनैतानि निर्विक-
 ल्पकस्मरणोपगमात् । ननु विशिष्टज्ञानस्य परित्यज्य विशिष्टानुभव
 त्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनैव विशिष्टस्मृतौ व्यभिचार
 धारणे किं निर्विकल्पकस्मरणादिकल्पनया न च विशिष्ट-

विषयकानुभवत्वापेक्षया . लघु विशिष्टविषयकत्वमेव स्मृति-
साधारणं विशेषणधीजन्यतायच्छेदकं तथा च निर्विकल्पकस्म-
रणमाद्यक्षयकमेवेति बोध्यं धर्मावयवनाशेऽपि तद्व्यापारमृतया इच्छ-
या विशिष्टविषयककृतिजननात्तत्र व्यभिचारं विविधविषय-
कत्वमात्रस्य विशेषणधीजन्यतायच्छेदकत्वासंभवात् न बोधादान-
प्रत्यक्षस्य साक्षान् कृतिहेतुतया कृतौ न ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य व्य-
भिचार इति घाच्यं उपादानप्रत्यक्षस्य फलसमान-
विषयकत्वानियमेन सुखत्वादिविशिष्टफलाविषयककृतौ सु-
खत्वादिधियो व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् एवं निर्विकल्पक-
स्मरणोपगमेऽपि कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विशिष्टस्मृतिकल्पनया न त-
दुपपत्तिः कृतिद्वितीयक्षणेऽप्यनिर्विकल्पकस्मरणेन विशिष्ट-
विषयकस्मृतिजननकाले कृतिनाशेन विशिष्टविषयोपधानेन कृ-
तिसाक्षात्कारासंभवादित्यालोच्य विशिष्टानुभवत्वस्यैव वि-
शेषणधीजन्यतायच्छेदकत्वमाहानुभवमिति । तस्याः विशेषण-
धियः अनुभवत्वजात्यनङ्गीकारे विशिष्टप्रत्यक्षत्वस्यैव तथा-
त्वं स्वीकरणीयमिति ध्येयम् । इच्छाद्वेषसाक्षात्कारे व्यभिचा-
रस्य कथितरीत्यानवकाशात् कृतिसाक्षात्कारे व्यभिचारमुद्धरति
नियमत इति । यत्र यत्र कृतिसाक्षात्कारस्तत्र कृतिद्वितीय
क्षणे विशिष्टविषयस्मृतिं कल्पयित्वा तदनन्तरक्षण एव कृति-
प्रत्यक्षोपगमादित्यर्थः न च कृतित्वनिर्विकल्पकविषयस्मरण-
योर्गुणदुत्पादासम्भवात् क्रमेण तदुभयोत्पत्तौ कृत्येनाशा-
द्विषयविरहेण कृतित्वविशिष्टकृतिप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति घाच्यं
कृतित्वविशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमेन तन्निर्विक-
ल्पकस्यानभ्युपगमात् तत्र विशेषणधियो हेतुत्वेऽपि विषयस्म-
रणस्यैव कृतित्वविषयकत्वोपगमेनोपपत्तौ तन्निर्विकल्पक-
स्यानावश्यकत्वात् अनादौ संसारे सर्वदैव कृतित्वविषयकसं-
स्कारसंभवेन कृतिसाक्षात्कारजनकविषयस्मृतौ तज्ज्ञाने याध-
कामायात् । न चैवमन्यत्रापि निर्विकल्पकोच्छेदः अपूर्वचैत्रत्वादेः
प्राथमिकविशिष्टबुद्धिपूर्वं तत्स्मरणासम्भवेन तन्निर्विकल्पकस्याव-
श्यकत्वात् यत्र विशिष्टान्तरचाक्षुषादिसामग्रीकाले घटादीन्द्रियसं-
योगोत्पत्तिस्तत्रैव द्वितीयक्षणे विशिष्टान्तरचाक्षुषादुत्पत्त्या तदुत्तरं

घटन्यादिविशिष्टधीनिर्वाहाय घटत्वादिनिर्विकल्पकस्यापेक्ष्यकत्वाच्च ।

अन्यज्ञाने व्याप्यविषयकत्वनिवेशे यत्र व्याप्तिविशिष्टधूमादेः पक्षतावच्छेदकघटकता तत्रत्यानुमितौ घटितव्याप्यधूमादिविषयकसमूहालम्बनानुमितौ चाव्याप्ति साध्याद्यननुगमनियन्धनव्याप्यननुगमप्रयुक्ताऽव्याप्तिशरणानुरोधेनावश्यविवक्षणीष्ववह्निव्याप्तिविशिष्टपर्यतवृत्तितान्नानजन्यव्याप्यविषयकज्ञानजातीयत्वस्य लक्षणतया निराकर्तुमाह साध्यादेरिति ।

(दी०) साध्यादेरननुगमात् एकोपादाने अन्यानुमितौ दैवाव्याप्तिविषयिण्यां च तस्यामव्याप्तिः परमवसिष्यते । सापि तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया निरसनीया । एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम् । एवं चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः पृथक् प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः । पर्वतवह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताया वह्निव्याप्यवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकव्याप्त्यविषयकवृत्तिकार्यताया वा अवच्छेदिका ज्ञानवृत्तिः सामानाधिकरण्येन वावच्छेदिका या जातिस्तद्वत्त्वं वा बोध्यम् ।

(गा०) आदिना सम्यग्धविशेषादिपरिग्रहः एकोपादाने एकसाध्यादिघटितव्याप्यादिविषयकपरामर्शजन्यताघटितलक्षणे अन्यानुमितौ अन्यसाध्यकाद्यनुमितौ दैवात् दैवधशसंपन्नसामग्रीविशेषात् तस्याम् अनुमितौ परमित्यनेनातिव्याप्तेरसंभवस्य च व्यवच्छेदः । तादृशज्ञानवृत्तीति पर्यतवह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्ये व्याप्यविषयके वह्निव्याप्यधूमविशिष्टपर्यतत्वाद्यवच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्ये वा ज्ञाने समवेतेत्यर्थः । तद्वृत्तिर्ध्वं तत्समवेतत्पम् अतो न सम्यग्धान्तरेण तद्वृत्तिप्रत्यक्षत्वादिकमादाय ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तिः सत्तागुणत्वज्ञानत्वानुभवत्वजातिमादायातिभ्यासिधारणाया अनुभवत्वव्याप्येति । व्याप्यत्यभिह मेद-

गर्भम् अनुभवत्वान्यत्वे सति अनुभवान्यासमवेतत्वरूपं वि-
वक्षितं तेनानुभवत्वानिरासः । यद्यपि अनुभवनिष्ठभेदप्रति-
योगितावच्छेदकत्वरूपं यत्किञ्चिदनुभवासमवेतत्वरूपं चा त-
दव्यापकत्वं निवेद्यापि अनुभवत्वान्तजातीनां वारणं संभ-
वति तथापि ईदृशव्यापकजातिवारकप्रकाराणां जातिघटितान्य-
लक्षणे बहुशो ग्रन्थान्तरे च दर्शितत्वात् दिक्प्रदर्शनायैव ए-
कप्रकारोऽत्र दर्शितः व्याप्यपदमेव उक्तभेदगर्भव्याप्यपे-
क्षया लघुशरीरदर्शिताव्यापकत्वार्थकमिति तु न युक्तं यां
कां चिदित्यादौ दर्शितभेदगर्भव्याप्तेर्व्याप्यपदार्थस्य स्फुटतयोपा-
दानेन विरोधादिति । जातिपदं समवायेन तद्वत्त्व-
लाभाय जातिभिन्नज्ञानसमवेतधर्माप्रसिद्धा जातित्वनिवेशवै-
यर्थात् यद्यपि तादृशधर्मोऽनुमितित्वं तदेव च लक्ष्य-
तावच्छेदकं तथापि स्वरूपतस्तस्य लक्ष्यतावच्छेदकता
दर्शितरूपेण च लक्षणत्वमित्याविरोधः । ननु व्याप्यविषय-
कत्वस्य जन्यज्ञानविशेषणत्वे सस्कारवारणायोपात्तं ज्ञानपदम-
नर्थकं व्याप्यवृत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यसंस्कारस्य व्याप्तिवि-
षयकत्वनियमादित्याशङ्क्य तत्पदमुक्तार्थलाभसंपादकतया सा-
र्थक्यति एतल्लामायैव चेति । जन्यपदस्य लक्षणया अनु-
भवत्वव्याप्यजातिपुरस्कारेण जन्यजातीयत्वार्थं तात्पर्यग्रहायैवेत्य-
र्थः । अनुभवत्वोपस्थापकज्ञानपदसमभिव्याहारादनुभवत्वघटि-
तोक्तार्थं हटिति तात्पर्यस्य ग्रहात् पटो घटजातीयं द्रव्य-
मितिवज्जलं घटजातीयं द्रव्यमित्यादिघाक्यस्य स्वरसतो
ऽप्रयोगात्तत्तज्जातीयार्थकपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यधर्मव्या-
प्यजात्या साजात्यपरताया औत्सर्गिकत्वादिति भावः । जा-
तिघटनायाश्च प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति एवं चेति । पृथक्
प्रयोजकत्वेऽपि अनुमितिनिरूपितविभिन्नकारणतावच्छेदकशरीरे
विशेषरूपेण प्रवेशेऽपि न शक्तिः न एकतरघटितलक्षणक-
रणे अपरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावव्याप्तिः एकतरव्याप्तिज्ञानज-
न्यजातीयत्वस्यापरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावव्यक्तत्वादिति भावः ।
कार्यतासामानाधिकरण्यस्थाने कार्यतावच्छेदकत्वनिवेशने जा-
तावनुभवत्वव्याप्यत्वविशेषणं विनैव सत्त्वादिवारणं संभ-

वति तादृशजातीनां परामर्शजन्यतावच्छेदककोट्यनिविष्टत्वात्
 अनुमितित्वस्यैव च तथात्वादित्याशयेनाह पर्यतेति ।
 व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शयोरनुगतरूपेण हेतुतामते तदूपाय
 च्छिन्नजन्यतयैव ज्ञानान्तरातिव्याप्यनवकाशात्तादृशकारणता
 धटितप्रथमकल्पे व्याप्यविषयकत्वानिर्देश अवच्छेदकत्वस्य
 पर्यायनिवेशाद्विषयविशेष्यकत्वस्याधिकस्य परामर्शजन्यता
 तावच्छेदकत्वेऽपि नासम्य समुदायस्य एकदेशानतिरिक्त
 तथा समुदायस्यावच्छेदकत्वे तदेकदेशस्यापि तथात्वस्यायाह-
 तत्वात् अत एवावच्छेदककोटिप्रविष्टवह्नित्वादिजातिमादाय व
 ह्नादिरूपाविषयेऽतिन्यातिवारणाय ज्ञानवृत्तिरिति ज्ञानसमवेते
 त्यर्थः । अथ बह्निमादिकमवच्छेदकविशेषणतया अवच्छेद
 कतायामेवावच्छेदकं न तु कार्यताया तथा च कथं त
 ज्ञातिमादायातिप्रसक्तिः न च स्वावच्छिन्नाविधेयताकत्रस
 म्वन्धेन कार्यविशेषणतया बह्नित्वमपि कार्यतावच्छेदकमिति
 वाच्यं तादृशपरपराया सम्बन्धत्वे मानामाभात् घिप
 यितासम्बन्धेन च बह्निवस्यातिप्रसक्ततया अवच्छेदकत्वायोगा
 दिति चेन्न अवच्छेद्याश्रये साक्षात्परपराया वा यावन्ति
 विशेषणानि तावत्स्वेककार्यतावच्छेदकत्वोपगमे बाधकामावात्
 कार्यतावच्छेदकादिविशेषणस्य कार्यतादौ तदवच्छेदकत्वे वा अव-
 च्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमकामात्रेऽपि न ज्ञानवृत्तित्यादिष्वेवार्थम् ।
 न च व्यधिकरणस्यानवच्छेदकत्वानियमाद्विषयवृत्तनं कार्यतावच्छेद
 कत्वसमव इति वाच्यं साध्यादवच्छेद्याश्रयविशेषणतया विलक्ष
 णावच्छेदकतायामेव सामानाधिकरण्यापेक्षणात् अवच्छेदकध
 र्वाना भेदेऽपि अवच्छेद्यज्ञाननिरूपिताया अवच्छेदकत्वप
 र्याप्त्यधिकरणं यादृश तादृशप्रकारावच्छेद्याश्रयविषयताया अ
 भेदादवच्छेद्यकार्यत्वादेरभेद इति बाह्विधेयकानुमिति पराम
 र्शजन्या इत्याकारके कार्यकारणभावग्रहे अनुमितिविषयता
 या ऐक्यात् कार्यकारणभावैक्यम् अनुमितित्वबह्निव्यादीना
 अवच्छेदकताविलक्षण्येन तावत्समुदाय यद्यपि नैकमवच्छेदकत्व
 तथापि तत्कार्यतानिरूपितावच्छेदकतात्वेन तदवच्छेदकताना
 व्यासज्यवृत्तिन्ये बाधकामात्र । तादृशानुगतरूपायच्छिन्नाय

च्छेदकत्वाधारतायाः समुदायवृत्तिधर्मेनैवावच्छेदादित्यलं पल्लवेन ।
 तादृशजातिमज्ज्ञानत्वस्य लक्षणत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धे-
 न तादृशजातिवैशिष्ट्यस्य ज्ञानत्व इव विषयवृत्तिधर्मेऽपि स-
 त्वेन तद्व्यावर्तनाय ज्ञानत्वत्वरूपेण ज्ञानत्वस्याप्यवश्यं निवेश-
 नीयतया गौरवमिति तदुपेक्षितं ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यका-
 दिपरामर्शजन्यताघटितज्ञानवृत्तिजातिमादाय लक्षणं दुष्करं
 तत्र विषयवृत्तिज्ञानत्वादिजातिमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति
 तादृशपरामर्शजन्यताघटितमपि लक्षणं संभवतीति सू-
 चयितुं ज्ञानवृत्तित्वविशेषणं परित्यज्य कल्पान्तरमाह सा-
 मानाधिकरण्येन वेति । कार्यविशेषणतया विलक्षणमवच्छे-
 दकत्वमिह सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वम् । अतो ज्ञानत्वादेः
 कार्यतासमानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । यत्तु भालोकादिलिङ्गका-
 नुमितौ धूमादिलिङ्गकपरामर्शस्य व्यभिचारवारणाय स्वसमाना-
 धिकरणतत्तल्लिङ्गरूपरामर्शाव्यवहितोत्तरपर्यन्तादुद्देश्यकवह्मणादिवि-
 धेयकानुमितित्वमेव तल्लिङ्गरूपरामर्शजन्यतावच्छेदकं वाच्यं त-
 था च परामर्शविशेषणतया ज्ञानत्वस्य परामर्शजन्यताव-
 च्छेदकत्वात्तदादाय प्रत्यक्षादावतिप्रसक्तियवारणाय सामानाधि-
 करण्येनेति कल्पानुसरणमिति । तत्र सार्धायः । अव्यवहितोत्त-
 रत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं ऽनुमितित्वनिर्देशस्य निष्प्रयोजनकतया
 ऽसंभवप्रसङ्गात् न एव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे ह्यपि व्यभिचारः
 प्रसज्येत येन तद्वारकतया अनुमितित्वनिवेशनं सार्धकं भवेत् ।
 अधानुमितित्वाप्रवेशे धूमपरामर्शाव्यवहितोत्तरोत्पन्नतत्समाना-
 धिकरणात्मघटसंयोगद्वित्वाद्याधिकरणे घटादौ परामर्शाभावेन
 व्यभिचार इत्यनुमितित्वनिवेशसार्धक्यम् । न च विषयविशेषावगा-
 दित्वनिर्देशान्निविषयसंयोगादिव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । अव्यवहितो-
 त्तरत्वनिर्देशे विषयविशेषावगाहितायाः प्रयोजनान्तरमाधेनानि-
 र्देशात् । न च कार्यनिरूपितं वैशिकव्यापकत्वं न कारण-
 ताघटकम् । अपि तु कार्यतावच्छेदकव्यापकसामानाधिकरण्य-
 प्रतियोगित्वम् । अत एव क्रियानधिकरणोत्तरदेशसंयोगोत्पत्त्यापि
 तस्यास्तरकारणत्वमिति वाच्यम् । प्रकृते कार्यनिरूपितवै-
 शिकव्यापकतायाः कारणत्वाघटकत्वे कार्याधिकरणदेशत्वस्य

कारणाधिकरणदेशत्वानियतत्वनिर्वाहात् । क्रियाधिकरणे उ-
 त्पद्यमानः संयोगो यथा तदनधिकरणोत्तरदेशो जायते तथा प-
 रामर्शाधिकरणे इयं तदनधिकरणेऽपि सिद्धभावादिवदितानु-
 मित्युत्पादस्य दुर्वारत्वादिति चेत् । सत्यम् । अनुमितित्वमनिवेश्य
 स्वसमानाधिकरणपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्वस्य अन्यतावच्छेदक-
 त्वे संयोगादिविशेषे व्यभिचारो ऽस्त्येव तद्वारणाय स्याव्यव-
 हितपूर्ववर्तिपरामर्शसामानाधिकरण्यमेव विशेषणतया अन्यता-
 वच्छेदकमुपेयतां तथा च तद्विशिष्टाधिकरणं परामर्शाधिकरणमे-
 वेति तदुपलक्षितस्य संयोगादेः परामर्शाव्यभिचारेऽपि त-
 द्विशिष्टाधिकरणतावदितव्यापकतागर्भकारणत्वमक्षतमित्यनुमिति-
 त्वनिवेशनमफलम् । न च स्वत्वानुगमेन नोक्तधर्मस्य
 कार्यतावच्छेदकत्वमपि नु अव्यवहितोत्तरत्वसामानाधिकरण्यो-
 भयसम्बन्धेन परामर्शविशेष एव तज्जन्यतावच्छेदकः तस्य
 चानुमितिरूपकार्यं विशेषणतया न कारणताघटकत्वसंभवः ।
 परामर्शासमानकालोन्विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमित्यधिकरण-
 तायाः परामर्शविशिष्टानिरूपितत्वेन कारणत्वाघटकतया प-
 रामर्शस्य तादृशानुमित्यकारणत्वप्रसङ्गात् । न हि वि-
 शेष्यानेकपिनाधिकरणतावच्छेदककालावच्छेदेन विशेष्ये अस-
 म्वदे व्यावर्तके अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वरूपमाधि-
 करणतानिरूपकविशेषणत्वमुपेयते किं तूपलक्षणत्वमेव मू-
 तलाग्रधिकरणे पुरुषादेः सत्त्वदशायां पुरुषाद्यसम्बन्धेन त-
 द्वावर्तकेनापि दण्डादिना विशिष्टस्य पुरुषादेराधिकरणत्वस्य
 भूतलादायमायात् । परामर्शोपलक्षितस्य संयोगादेर्घटादौ
 व्यभिचार एवेत्यनुमितित्वनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् ।
 तदधिकरणतावच्छेदककालावच्छेदेनावृत्तेरप्येककालावच्छिन्नत्वा-
 विशेषितस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदधिकरणतानिरूप-
 कतावच्छेदकत्वोपगमात् । अत एव सिद्धिसिद्धिप्राप्तिसिद्धि-
 पक्षकाले कालान्तरावच्छिन्नतदधिकरणात्मवृत्तिसिद्धिप्राप्तिसिद्धि-
 दविशिष्टसिद्धिनिरूपिताधिकरणतासत्त्वेन विशिष्टसिद्धिमाव-
 रूपपक्षतायां व्यभिचार इत्यालोच्य दीधितिकृतां पक्षनाग्र्ये
 पक्षक्षणावच्छिन्नत्वविशेषितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिद्धौ

सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यमित्यभिधानं संगच्छते अत एव
 पक्षताया विशिष्टाभावरूपाया अतीन्द्रियक्षणघटितत्वेनातीन्द्रि-
 यतया प्रत्यक्षासंभवाभिप्रायेण विशेष्याद्यभावरूपाया इत्य-
 नुपदं तदभिधानस्यापि संगतिः । एवं चानुमितित्वस्य
 परामर्शजन्यतावच्छेदककोट्यप्रवेशेऽपि नोक्तव्यभिचारप्रसङ्गः ।
 घटादौ परामर्शाधिकरणतानियतायाः तदुपलक्षिताधिकरण-
 ताविलक्षणायाः सामानाधिकरण्यघटितसम्बन्धेन परामर्श-
 विशिष्टाधिकरणताया असत्त्वात् । नापि विनश्यदवस्थपरामर्श-
 जन्यानुमित्यधिकरणतायाः कारणताघटकव्यापकतायामनिवेशे
 तस्याः परामर्शरूपकारणनियम्यता न स्यादिति दूषणस्या-
 प्यवकाशः तदधिकरणताया अपि विशिष्टाधिकरणतात्वेन तादृश-
 व्यापकतायां प्रवेशात् अस्तु वा स्ववृत्तित्वस्ववृत्तिधूमादिपराम-
 र्शाव्यवहितोत्तरत्थोभयसम्बन्धनात्मविशिष्टत्वमेव धूमादिपरामर्श-
 जन्यतावच्छेदकं तावताप्यन्यलिङ्गकानुमितौ तस्य व्यभिचार-
 वारणात् । आत्मवृत्तित्वविशिष्टस्यैवाधेयतयात्मविशिष्टस्याप्य-
 नात्मन्यवृत्तेरिति ज्ञानत्वादिकं निवेद्यापि संयोगादौ व्य-
 भिचारवारणसंभवात् । विनिगमनाविरहेण तस्यापि कार्य-
 तावच्छेदकताया दुर्वारत्वादितिप्रसङ्गाच्च । न चाध्यवहितप्राक्-
 क्षणावच्छिन्नतद्विङ्गकपरामर्शाधिकरणताविशिष्टसंभवायस्तद्विङ्ग-
 कपरामर्शजन्यतावच्छेदकसम्बन्धः एवं च शुद्धमनुमितित्वमेव
 तज्जन्यतावच्छेदकं शुद्धज्ञानत्वादिकं च नित्यसाधारणमिति न
 तथात्वसंभय इति घाच्यं तथा सति ज्ञानत्वस्य का-
 र्यतावच्छेदककोट्यप्रवेशेन तद्वारकविशेषणोपादानानुपपत्तेः ।
 तस्मात् यत्साध्यपक्षकानुमितिरेकलिङ्गकपरामर्शजन्यैव प्रसिद्धा
 तत्पक्षकतत्साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यताघटितमेव लक्षणमाभि-
 प्रेतं पर्वतादिपदमपि तत्पक्षादिपरमेव तत्र च न परा-
 मर्शविशेषणतया ज्ञानत्वस्य जन्यतावच्छेदककोटिप्रवेशप्रस-
 क्तिरिति । तथा च ज्ञानत्वघटितयादृशसाध्यकानुमितिरेकलिङ्ग-
 कपरामर्शादेव तदनुमितिकारणताघटितमपि लक्षणं ज्ञानवृत्तिव्यवि-
 शेषणमुपेक्ष्य सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वं निवेद्य कर्तुं शक्यते
 इत्याशयेन सामानाधिकरण्येन धेत्यभिहितमिति तत्त्वम् ॥

ननु विशिष्टैशिशेषयोधातिष्यातिवारणाप नानापदार्थघटित-
गुरुतरव्याप्त्यविषयकत्वनिवेशनमयुक्तं शभावत्यादियत्किंचिद्यासि
घटकपदार्थाविषयकत्व निषेधयापि तद्वारणसम्भवात् जातिघटनया
अमन्त्राद्यनुमितेरपि सप्रहादित्याशयेनाह व्याप्तिमान इति ।

(दी०) व्याप्तिमाने अवश्यं भासमानो यस्तादृशानुमि-
त्यविषयस्तदविषयत्वमानं वा ग्राह्य या कां चिदनुमितिव्य-
क्तिमादाय तद्वक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवान्यासमवेतधर्म
समवायित्वमिति वा वक्तव्यम् । अनुभवत्वजात्यनङ्गी-
कारे तु तद्वक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्मसमवायित्व वक्त-
व्यम् । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य
तावच्छेदनावच्छिन्ना या विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारण-
ताप्रतियोगिककार्यता तत्समानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजाति-
मत्त्वं तच्चमित्यपि कश्चित् ।

(गा०) व्याप्तिज्ञानविषयतद्घटकपदार्थागतराविषयकत्वनिषे-
धातिष्यामेतदुंशत्वात् अवश्यमिति । अनुमितौ नियतमास-
मानव्याप्तिघटकसाध्याद्यविषयकत्वनिवेशस्यासम्भवसंपादकत्वादस-
म्भवं इत्यतस्तादृशानुमित्यविषय इति प्रकृतसाध्यकवक्ति
चिदनुमित्यविषय इत्यर्थः । यत्किञ्चिदनुमितिविषयतायां प्र-
कृतसाध्यादिसाधारणत्वात् सामान्यनोऽनुमितिविषयतायां
प्रकृतसाध्यकयावत्प्रमेयविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितिविषयतायां
ह्य केवलान्वयित्वात् । प्रकृतसाध्यकेति यत्किञ्चिदिति वा
तिज्याप्त्यसम्भयपोरारकतामाविष्कृतुमेवोक्तमङ्गणमिधान निवेश
स्तु तादृशपदार्थस्य कस्य चिदेकस्य विशिष्टैवेत्यवधेयम् ।
अनुमन्तव्याप्यजातिघटितलक्षणे परामर्शत्वावच्छिन्नकारणता
प्रतियोगिकव्याप्त्यविषयकवृत्तिकार्यताशास्त्रिणेन कनिषयानुमि-
तीना निश्चयनमयुक्तं तद्वर्तमानम् एकानुमितिद्व्यक्तिमुपादाया
नुभवत्वव्याप्यजात्या तद्व्यतिजार्तायत्यस्यापि लघोलक्षणत्व-
समवादिन्याशयेन तादृशजातिघटितलक्षणं तथैव निष्क-

र्षयति यां कां चिदिति । अनुभवत्वस्य तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक एव भेदो निविष्टः न त्वनुभवत्वत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकः अनुभवत्वत्वशरीरे सकलानुभवसमवेत-
त्वस्य निविष्टत्वात् तदवच्छिन्नभेदनिवेशनेनैवानुभवत्वज्ञानत्वा-
दिसकलव्यापकजातिवारणसंभवे भेदप्रतियोगितावच्छेदकशरीरे
अनुभवेतरासमवेतत्वनिवेशनेनान्यत्वान्तस्य ज्ञानत्वादिसाधारण्यं
संपाद्य तद्वारणायानुयोगिन्यनुभवान्यासमवेतत्वरूपविशेषणान्तर-
वेशस्य प्रक्षालनाद्रीत्यादिन्यायविषयत्वात् तद्व्यक्तिसमवेतप्रत्य-
क्षासमवेतधर्मसमवायित्वस्य लक्षणत्वसंभवेऽपि न क्षतिः अ-
नुभवत्वव्याप्यताद्यदितपूर्वलक्षणस्यैवेदानीं निष्कर्षणात् तद्व्यक्ति-
पदेन प्रत्यक्षादिव्यक्तिमुपादाय उक्तशब्देन प्रत्यक्षादिलक्षण-
मपि संभवतीत्याशयेन प्रत्यक्षाद्यसमवेतत्वं नोपात्तमिति के-
चित् । तन्न तद्व्यक्तिसमवेतयत्किंचिदनुभवासमवेतधर्मसमवायि-
त्वमित्येकशब्देन प्रमाचतुष्टयलक्षणसंभवात्तथानभिधानबीजानु-
योगस्य तावताप्यपरोक्षारात् । धर्मसमवायित्वमिति । समवा-
येन तद्वत्त्वमित्यर्थः यथाश्रुते कालिकादिसम्बन्धेन तादृशानु-
मितित्वसमवायस्यातिव्याप्ततया सम्बन्धविशेषेण समवायव-
त्तानिवेशस्यावश्यकत्वे समवायस्यैव सम्बन्धताया उचितत्वात् ।
नन्वनुभवचतुष्टयसाधारणी जातिरप्रामाणिकी प्रत्यक्षत्वस्यैव
विशेषणघोजन्यतावच्छेदकत्वसंभवादिति स्मृत्यन्यज्ञानत्वमेवानुभ-
वत्वं तथा चानुभवत्वान्यत्वविशेषणमयुक्तं स्मृत्यन्यत्वाविशिष्ट-
स्यापि ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वानतिरिक्ततया विशेषणान्तरेण धारि-
तत्वात् । एवमनुभवान्यासमवेतेति स्मरणान्यज्ञानान्यासमवेतेत्य-
र्थकं तत्र । स्मरणभिन्नज्ञानत्वनिवेशनमनतिप्रयोजनकं ज्ञानान्य-
समवेतेच्छात्वादेस्तद्व्यक्तिसमवेतत्वविशेषणेनैव वारणात् स्मर-
णान्यान्यत्वेन स्मृत्युपादानमपि न हि घट इत्यादिवक्तव्येऽनघट
इति कश्चिद्वदतीति न्यायेनायुक्तमित्यत आहानुभवत्वेति । अनु-
भवत्वजात्यङ्गोक्तमते अनुभवत्वान्यत्वविशेषणस्यानुभवत्वव्यावर्त-
नायावश्यकतया तदनङ्गीकारे त्वित्युक्तम् । मूलोक्तलक्षणे च-
क्रवर्तिव्याख्यानमुपन्यस्यति व्याप्तीति । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेति
भूतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नेत्य-

र्थः । विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नेति बहिःश्रयाप्यप्रकारतानिरूपितपर्य-
 तत्त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयः यावच्छिन्नेत्यर्थः धूमो बहिःश्रया-
 प्य इत्याकारकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयस्य वरणविधया हेतुत्व-
 तत्त्वान्यतावच्छेदक धूमलिङ्गकबह्विविधेष्वनुमितेः च बहिःश्रयाप्य-
 धूमवान् पर्यन्त इत्यादिपरामर्शस्य च तद्व्यापारविधया तत्र त-
 त्त्वान्यतावच्छेदक च पर्यन्तत्वावच्छिन्नपक्षकबहिःश्रयावच्छिन्नविध-
 यताकधूमलिङ्गकानुमितित्वम् एव च धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यक-
 व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेद-
 कीभूतोपदर्शितधर्मावाच्छिन्नव्याप्यप्रकारतानिरूपितपर्यन्तत्वावच्छि-
 न्नाविशेष्यताकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिका च या पर्य-
 तो बहिमानिर्गतादृशानुमितिनिष्ठा कायता तादृशकार्य-
 तासमानाधिकरणानुमत्तव्याप्यजानिधानुमितित्वजातिरेव ता-
 मादाय सकलानुमितौ लक्षणसमन्वय बहिःश्रयाप्यधूमत्वं
 पर्यन्तवानित्यादिनिशिष्टौ निशिष्टौ घटवृत्ततयाविधनिश्चयः यावच्छिन्न-
 विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानोपकारणताप्रतियोगिककार्यतामादा-
 यातिप्रसङ्गवारणायावच्छिन्नान्त तथा च बहिःश्रयासिबिंशि-
 ष्ठावच्छिन्नपर्यन्तप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नतादृशकार्यताया धूम-
 रथावच्छिन्नविशेष्यकबहिःश्रयाप्यप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणता-
 निरूपितकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात् तामादायातिप्रसङ्गं ब-
 ह्विश्रयाप्यधूमवान् पर्यन्त इयेतादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताया-
 अपि धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकबहिःश्रयाप्यप्रकारकतादृशनिश्चयवृत्ति-
 स्वात्तादृशकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नतादृशकार्यता-
 मादायातिप्रसङ्ग इत्यतस्तादृशनिश्चयवृत्तिर्यमपहृष्ट्य तादृश-
 निश्चयत्वावच्छिन्नविनिर्देशन तादृशनिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वं तद-
 र्थं अन्यथा बहिःश्रयाप्यधूमत्वापर्यन्त इत्यादिविशेषणतावच्छेद-
 कप्रकारकनिश्चयस्य बहिःश्रयाप्यप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्न-
 प्रकारतानिरूपितपर्यन्तत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयः चेत् पर्यन्त-
 त्वावच्छिन्नविशेषणतापक्षधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्ति-
 प्रकारताशालिनिश्चयस्तत्र च विनिर्गमनाविरहेण हेतुवाद्-
 धिकं त्वित्यादिन्यायेन तादृशनिश्चयहेतुताया अपि तद्याव-
 धनिश्चयत्वावच्छिन्नतया तादृशरूपितकार्यतामादायातिप्रसङ्गवार-

णासंभवात् तादृशानिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वनिवेशे च वह्निव्याप्य-
धूमवान् पर्वत इत्येतादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकानिश्चयहे-
तुताया वह्निव्याप्यो धूम इत्येतादृशानिश्चयावृत्तित्वेन तादृ-
शानिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वेन न दोषः । वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान् देश
इत्येतादृशविशिष्टधूमविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यताया अपि धूम-
त्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकानिश्चयत्वावच्छिन्ना या विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकानिश्चयविधया कारणता तत्प्रतियोगिक-
व्याप्तिविशिष्टधूमवैशिष्ट्यावगाहिवोधिनिष्ठकार्यतासमानाधिकरणत्वा
त् उक्तातिप्रसङ्गवारणासंभवेन तादृशकार्यतासामानाधिकर-
ण्यमपहाय तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनम् । एवं च तादृश-
व्याप्तिप्रकारकानिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेद-
कीभूतवह्निव्याप्यवच्छिन्नधूमविशेषणताकबुद्धित्वेन वह्निव्याप्य-
त्वाविशिष्टधूमावच्छिन्नपर्वतविशेषणताकबुद्धित्वावच्छिन्नायाः का-
र्यतायाः अनवच्छिन्नत्वाभातिप्रसङ्गः । अथैवमपि वह्नि-
व्याप्यत्वावच्छिन्नधूमविशेषणताकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदक-
घटकीभूतेन बुद्धित्वेन वह्निव्याप्यत्वविशिष्टधूमावच्छि-
न्नपर्वतविशेषणताकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यताया अवच्छिन्नत्वा-
भातिप्रसङ्गवारणसंभवः न च तदवच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र
तदवच्छेदकपदस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरत्वात् नाव-
च्छेदकैकदेशानन्त्यावच्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं
समुदायस्य एकदेशानतिरिक्तत्वात् समुदायस्य तथात्वे एकदे-
शस्यातथात्वमित्यस्य शब्दमात्रत्वात् इति चेन्न तदवच्छेदका-
वच्छिन्नेत्यत्र तदवच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
पर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकताकत्वं विवक्षितं न्यूनाधिकपदार्था-
वच्छिन्नोक्तजन्यतयोरवच्छेदकत्वे च नैकधर्मावच्छिन्नपर्याप्ति-
के न्यूनाधिकवृत्तिभ्यां तावत्पदार्थसमुदायत्वाभ्यामेव तत्प-
र्याप्त्यवच्छेदादिति नातिप्रसङ्गः प्रकृते च व्याप्तिनिश्चयव्याप्यव-
सानिश्चयनिरूपितजन्यतावच्छेदककुक्षिनाविष्टपदार्थानां न्यूना-
धिकमावविरहेण एकैकैव समुदायत्वेन तदुभयावच्छेदकता-
पर्याप्तिरवच्छिद्यते अतो नासंभवः । अथ धूमो वह्निव्याप्य
इत्येतादृशव्याप्तिनिश्चयस्य धूमलिङ्गकवह्निविधेयकानुमितित्वमेव

जन्यतावच्छेदकमुपेयते न तु तत्र पक्षविषयत्वान्तर्भावः तथा
 सत्यनन्तपक्षमेवेन तत्कारणतायादुल्लेखप्रसङ्गात् वह्नि-याप्यधूमवान्
 पर्वत इति परामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ च परंतविषयत्वा
 न्तर्भावः आवश्यक अन्यपक्षकानुमितौ तदहेतुत्वान् कथं
 तादृशजन्यतावच्छेदकत्वयोरेकपदार्थावच्छिन्नपर्याप्तिरित्येव न च
 तदवच्छेदकावच्छिन्नस्य तदवच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमेव
 निवेशनीयं न त्वेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकता
 कत्वं धूमो वह्नि-याप्य इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनि
 श्चयजन्यतावच्छेदककोटौ धूमनिष्ठविशेषणताया निवेशात् । वह्नि
 व्याप्यधूमवान् पर्वत इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्य
 तावच्छेदककोटौ च तन्निष्ठविशेषणतावच्छेदकताया एव नि
 वेष्टात् नैतादृशजन्यतायास्तादृशजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्था
 वच्छिन्नत्वमिति नातिप्रसङ्गः प्रवृत्ते च परामर्शजन्यतावच्छेद
 ककोटौ पक्षविषयत्वस्याधिकस्य निवेशोऽपि तल्लजन्यताया व्या
 प्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमव्याहतमवेति ना
 सभय इति वाच्यं धूमो वह्नि-याप्य इत्येतादृशयाति
 निश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ परंतविशेष्यतया अनिरूपित
 महानसादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितवह्निविधेयताया अपि च
 ह्निविधेयतात्वेन निवेशात् वह्नि-याप्यधूमवान् परंत इत्येतादृश
 परामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ च परंतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितवह्नि
 विधेयताया एव निवेशात् परामर्शजन्यताया व्याप्तिनिश्चय
 जन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नचरिरहात् । एव व्याप्ति
 निश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ तदव्यवहितोत्तरत्वं मन्यलिङ्गकानु
 मितौ व्यभिचारवारणाय निवेशनीयं न तु व्याप्यव
 च्छानान्यवहितोत्तरत्वं गौरवान् व्याप्यवचनानिश्चयजन्यता
 वच्छेदककोटौ न तन्निवेशः तन्निवेशोऽपि धूमो वह्नि-याप्य इत्ये
 तादृशज्ञानकारीनान्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारात् अपि तु
 व्याप्यवचनानिश्चयव्यवहितोत्तरत्वमेव तथा च परामर्श
 जन्यताया न व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्व
 मिति चेन्न । कारणव्यापारनिरूपितफलनिष्ठजन्यतयोऽप्यर्चानमते
 एकधर्मावच्छिन्नधनियमादगत्या परंपक्षकधूमलिङ्गवह्निविधे

यकानुमितित्वमेव व्याप्तिज्ञानपरामर्शयोर्जन्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा च तादृशजन्यतयोरेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकताकत्वमक्षतमेवेति नानुपपत्तिः एतादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् अयमेवास्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः । धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्तिप्रकारकज्ञानाद्यकारणताया अपि वह्निव्याप्यधुमवान् पर्वत इत्येतादृशानिश्चयवृत्तित्वात् तत्प्रतियोगिककार्यतायास्तादृशव्याप्तिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टपरामर्शवृत्तित्वमपहाय तदवच्छिन्नत्वनिवेशः पदान्तरव्यावृत्तिस्तु पूर्ववद्बोद्धव्या । अत्र व्याप्यविषयकवृत्तित्वस्य निवेशेनैव विशिष्टं विशिष्ट्यबोधादिवृत्तिकार्यतामादायानिप्रसङ्गवारणं संभवति गुरुतरव्याप्तिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य निवेशाद्वीरव्याप्त्यप्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

मिश्रव्याप्यानमुपन्यस्यति परे त्र्यति ॥

(दी०) परे तु पक्षधर्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणं तथा च पक्षतासहकृततादृशपरामर्शजन्यत्वमर्थः यथोक्ताया विशेष्याद्यभावरूपाया वा पक्षतायाः प्रत्यक्षवारणाय परामर्शस्योपादानं तच्चेन जनकत्वमेकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वं च विवक्षितं तेन बाधादिकालीनेन दैवात् प्रतियोगिविषयकेन परामर्शेन जन्ये पक्षतायाः प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ्गः । तद्वृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया च नाव्याप्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) यथाश्रुतव्याप्येयलक्षणे पक्षताजन्यत्वनिवेशान्मूलोक्तशब्दाच्छङ्काभावाद् पक्षधर्मतेत्यत्रेति । प्रतिपाद्यकोटिनिविष्टत्वं सप्तम्यर्थः तद्य पक्षतेत्यत्रान्वेति तथा च पक्षधर्मतेत्यत्र तत्पदप्रतिपाद्यकोटिनिविष्टा पक्षतेत्यर्थः तथा च पक्षपदं न धर्मिमात्रपरमपि तु पक्षताविशिष्टधर्मिपरमेवेति भावः । विशेषणमिति ज्ञानपदार्थ इत्यादिः । धर्मव्यप्यविषयविशेषणत्वेन

विषयतया ज्ञानान्वयिनि धर्मिरूपविशेष्याशे न तस्य विशेष-
णन्वयमय परामर्शाविषयस्य तस्य तद्विषयविशेषणत्वा
समवात् दण्डाद्यविषयकस्य पुरुषादिज्ञानस्य पुरुषादेर्दण्डादि-
मत्त्वेऽपि दण्डादिविशिष्टपुरुषाद्यविषयकत्वात् दण्डपुरुषावि-
त्यादिज्ञानस्य दण्डादिविषयकत्वेऽपि न तद्विशिष्टविषयकत्व
विषयताच्छेदकस्यैव विषयविशेषणत्वात्त पक्षतोपलक्षितध-
र्मिविषयकमेव ज्ञानमिह विप्रक्षित तथा सत्यपि पक्षता
जन्यत्वसहित परामर्शजन्यत्वं जन्यान्नात् लभ्यते विशेष्यभूत
तदन्वयिना तदन्वयिनो विशेषणत्वात् ज्ञानविशेषणपक्षता
या ज्ञानान्वितजन्यपदार्थजन्यतायामन्वयादित्याशयेन त
थैव लक्षणार्थमाह तथा चेति । अथारुण्या गरा
सोम क्रीणातीत्यादौ गरादागारुण्यादे साक्षात् प्रकार
तथा तत्र तस्य विशेषणन्वयमवेन गरादिसाध्यतया
प्रतीयमाने सोमत्रयादौ आरुण्यादिसाध्यताप्रतीति सम-
तीति प्रकृतस्थले तु पक्षताया ज्ञानाशे साक्षादप्रकारतज्ज्ञा-
नान्वयिना जन्यत्वेन कथमन्वय । न आरुण्येत्यत्रापि आरुण्य
गवि न साक्षात्प्रकार । अमेदसम्यन्धेनारुण्यविशिष्टाया एव
तत्र साक्षात् प्रकारत्वात् तथा च परपरया गवि प्रकारस्यापि
आरुण्यस्य यथा गवान्वयिना तृतीयार्थसाध्यत्वेनान्वयस्तथा
प्रकृतेऽपि ज्ञानविशेषणधर्मनाया प्रकारीभूतधर्मिणे प्रकारीभव
न्या पक्षताया ज्ञानान्वयिताच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वे ऽन्य
संभवतीति वाच्यम् । विशेषणविमर्शमेतार्थकतया अरुणामेद
स्यारुण्यपर्यवसितस्य साक्षाद्गोविशेषणत्वसमवात् । मैव लो-
हितोष्णीया ऋत्विज प्रचरन्तीत्यादी यथा लोहित्यस्य ऋत्वि-
कप्रचरणाशे परपरया विशेषणस्यापि तदन्वयिना इष्टसाधनत्वेना-
न्वयस्तथा प्रकृतेऽपि परपरया ज्ञानविशेषणीभूतपक्षताया अपि
जन्यतान्वये बाधकामावात् । एव विशेषणविमर्शे सार्थकता
मते अरुणयेत्यादाधारुण्य गवि परपरस्यैव प्रकार इति साक्षात्
तत्प्रकारस्यैव तदन्वयिना अन्वय इति नियमामावात् । अथ
अथतु परपरया न्वविशेष्येऽन्वयिनापि स्वान्वय तथापि जन्य-
ताया ज्ञानान्वये उपलक्षणतया मासमानविषयाशे प्रकारीभू

तायाः पक्षताया जन्यतान्वयो न संभवतीति उपलक्षणपु-
च्छलग्नस्य विशेषणत्वायोगात् लोहितोष्णीषा इत्यादौ लौहि-
त्यविशेष्यभूतोष्णीषादावपि इष्टसाधनतान्वयोपगमेन लौहि-
त्यस्याखण्येत्यादावारण्यविशेष्यतद्धर्मिणोऽपि कयसाधनत्वान्व-
योपगमेनारण्यस्योपलक्षणपुच्छलग्नत्वाभावेन सामञ्जस्यात् प्रकृ-
ते च परामर्शाधिपयेऽनुमितिजनकत्ववाधेन तदन्वयायोगात् ।
उपलक्षणताया एव वाच्यत्वादिति चेन्न । प्रकृतेऽपि जन्यपद-
स्य प्रयोज्यपरतया कारणतावच्छेदकप्रविष्टविषयाणामपि अनुमि-
तिप्रयोजकतया तेषामपि जन्यपदार्थान्वयः संभवत्येवेति सा-
मञ्जस्यात् परामर्शादिप्रयोज्यताया लक्षणघटकत्वेऽपि परामर्शा-
द्यन्वाधिप्रयोज्यताशरीरे जनकजनकत्वादिना या अन्यथासि-
द्धिस्तदनिरूपकत्वस्य निवेशेनानुमितिजन्यप्रत्यक्षादौ अतिव्या-
प्तिवारणसंभवात् विषयप्रयोजकतायाश्च लक्षणघटकत्वे-
न न विवक्षा अतो न लक्षणे व्यर्थविशेषणता । वस्तुतो ज्ञानां-
शे पक्षनाश्रयधर्मिभूतिताधिपयकत्वस्य साक्षात् प्रकारतया
भावे पक्षताया अपि धर्मिपारतन्त्र्येण स्वाश्रयधर्मिभूतित्ववि-
षयकत्वसम्यग्धेन तदंशेऽन्वयः स्वीक्रियते तथा च ज्ञानांशे परं-
परासम्यग्धेन साक्षात् प्रकारीभयन्त्याः पक्षताया जन्यत्वान्व-
यो निरायाध एव दण्डिनं पुरुषमानयेत्यादौ अन्तरा मास-
माने मत्वर्थसम्यग्धे आनयनकर्मत्ववाधेऽपि दण्डादावानय-
नकर्मत्वान्वयो दण्डादेरपि स्वसम्यग्धेदसम्यग्धेन पारतन्त्र्ये-
ण पुरुषादौ साक्षात्प्रकारत्वोपगमेनोपपादनीयः । यत्तु प-
क्षतायाः सहकृतत्वसम्यग्धेन ज्ञानविशेषणत्वात् पक्षताजन्य-
त्वलाम इति तदसत् । परंपरया विशेषणस्य परंपराघटकत-
त्त्वपदार्थघटितपरंपरासम्यग्धातिरिक्तसम्यग्धेनान्वये आकाङ्क्षा-
विरहात् अन्यथा दण्डी पुरुष इत्यादौ एककालीनत्वादिस-
म्यग्धेनापि पुरुषादौ पारतन्त्र्येण दण्डदण्डत्वाद्यन्वयापत्तेः । अ-
खण्येत्यादावारण्यरूपधर्म एवारण्यपदार्थः तत्पदोत्तरतृतीयैवया-
रण्यस्य कयसाधनत्वं बोध्यते न तु विशिष्टान्वयपलायलाम
इति मीमांसासिद्धान्तः । तदुक्तं तृतीयया गुणस्थाय साधनत्वं
ज्ञपं प्रति विम्पष्टं गम्यते न तु द्रव्यद्वारेण सिध्यति इति । आ-

विषयतया ज्ञानान्वयिनि धर्मिरूपविशेष्यांशे न तस्य विशेष-
 पणत्वसमय परामर्शाविषयस्य तस्य तद्विषयविशेषणत्वा-
 संभवात् दण्डाद्यविषयकस्य पुरुषादिज्ञानस्य पुरुषादेर्दण्डादि-
 मत्त्वेऽपि दण्डादिविशिष्टपुरुषाद्यविषयकत्वात् दण्डपुरुषावि-
 त्पादिज्ञानस्य दण्डादिविषयकत्वेऽपि न तद्विशिष्टविषयकत्वं
 विषयताच्छेदकस्यैव विषयविशेषणत्वादनः पक्षतोपलक्षितध-
 र्मिविषयकमेव ज्ञानमिह विप्रक्षितं तथा सत्यपि पक्षता-
 जन्यत्वसाहित परामर्शजन्यत्वं जन्यान्तात् लभ्यते विशेष्यभूत-
 तदन्वयिना तदन्वयिनो विशेषणत्वात् ज्ञानविशेषणपक्षता-
 या ज्ञानान्वितजन्यपदार्थजन्यतायामन्वयादित्याशयेन त-
 दैव लक्षणार्थमाह तथा चेति । अयारुण्या गवा
 सोमं क्रीणातीत्यादौ गवादायारुण्यादेः साक्षात् प्रकार-
 तथा तत्र तस्य विशेषणत्वसमवेन गवादिसाध्यतया
 प्रतीयमाने सोमकयादौ आरुण्यादिसाध्यताप्रतीतिः संभ-
 तीति प्रकृतस्थले तु पक्षताया ज्ञानांशे साक्षात्प्रकारत्वाज्ज्ञा-
 नान्वयिना जन्यत्वेन कथमन्वयः । न चारुण्येत्यत्रापि आरुण्य
 गवि न साक्षात्प्रकारः । अमेदसम्वन्धेनारुण्यविशिष्टाया एव
 तत्र साक्षात् प्रकारत्वात् तथा च परपरया गवि प्रकारस्यापि
 आरुण्यस्य यथा गवान्वयिना तृतीयार्थसाध्यत्वेनान्वयस्तथा
 प्रकृतेऽपि ज्ञानविशेषणधर्मन्तार्या प्रकाराभूतधर्मिणि प्रकार्यमव-
 न्त्या पक्षताया ज्ञानान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वे ऽन्वय-
 संभवतीति वाच्यम् । विशेषणविमर्शमेदार्थकतया अरुणाभेद-
 स्यारुण्यपर्यवसितस्य साक्षाद्गोविशेषणत्वसंभवात् । मैवं लो-
 हितोष्णीया आविजं प्रचरन्तीत्यादौ यथा लौहित्यस्य ऋत्वि-
 कप्रचरणंशे परपरया विशेषणस्यापि तदन्वयिना इष्टसाधनत्वेना-
 न्वयस्तथा प्रकृतेऽपि परपरया ज्ञानविशेषणीभूतपक्षताया अपि
 जन्यतान्वये बाधकामावात् । एव विशेषणविमर्शे सार्थकता-
 मते अरुण्येत्यादाचारुण्य गवि परपर्यय प्रकार इति साक्षात्
 तत्प्रकारस्यैव तदन्वयिना अन्वय इति नियमाभावात् । अथ
 मधतु परपरया न्वविशेष्येऽन्वयिनापि स्वान्वय तथापि जन्य-
 ताया ज्ञानान्वये उपलक्षणतया भासमानविषयांशे प्रकारीभू-

ज्ञातुमशक्यतया न तल्लोकिकप्रत्यक्षसंभवः सिपाधयिपायोग्य-
 ताया उच्चेजकत्वमते सुतरां तथा योग्यतायास्तत्तत्क्षणात्म-
 कतया अयोग्यत्वादित्यत आह विशेष्याद्यभावरूपाया वेति ।
 सिपाधयिपाभावाविशेषितासिद्धभावरूपाया इत्यर्थः । आदिना सि-
 पाधयिपाभावरूपविशेषणाभावरूपपरिग्रहः यत्र विषयविशेषे सिपा-
 धयिपावशात् कदापि नानुमितिस्तत्र सिद्धभावमात्रं पक्षता यत्र
 च सिपाधयिपां विना कदापि नानुमितिस्तत्र सैव पक्षतेति तयोः
 प्रत्यक्षस्य न दुरपवादत्वामेति भावः । न च परामर्शानुपादानेऽपि
 स्थलविशेषीयविशिष्टाभावरूपपक्षताजन्यत्वघटितलक्षणं संभवती-
 ति परामर्शानुपादानमनर्थकमिति वाच्यं मूलोपात्तपरामर्शजन्यत्वांश-
 सार्थक्याय प्रत्यक्षविषयपक्षताया निवेशयितुं युक्तत्वात् परामर्श-
 जन्यत्वं परामर्शनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वं तत्र परामर्शनिष्ठ-
 त्वस्थाने परामर्शत्वावच्छिन्नत्वं तदुभयजन्यतयोरेकावच्छेदकाव-
 च्छिन्नत्वं च निवेशयति तत्त्वेनेत्यादिना । तत्त्वेन परामर्शत्वेन
 पक्षताजन्यताघटकजनकतायां च न पक्षतात्वावच्छिन्नत्वनिवेशनं
 प्रयोजनविरहात् तदुभयजन्यत्वं पक्षतापरामर्शोभयजन्यत्वं
 तथा च पक्षताजन्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या परामर्शत्वावच्छिन्न-
 जनकतानिरूपितजन्यता तद्वत्त्वं पर्यवसितम् । परामर्शत्वेन ज-
 नकताविवक्षायाः प्रयोजनमाह तेनेत्यादिना । अथ परामर्शसत्त्वे
 ऽनुमितिरेव भविष्यति न तत्प्रत्यक्षम् अनुमितिसामग्र्या मि-
 श्रविषये बलवत्त्वात्तथा च कथमतिव्याप्तिरित्याशङ्कापरिहारा-
 याह चाधादिकालीनेनेति । आदिपदात् साध्याभावव्याप्यवसाज्ञान-
 प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूपानुमितिप्रतिबन्धकान्तरपरिग्रहः
 तथा च तत्रानुमितिसामग्र्येय नास्तीति भावः । पक्षताप्र-
 त्यक्षे परामर्शजन्यतासम्पादकं विशेषणमाह दैवात् प्रति-
 योगिविषयकेणेति । दैवात् कदाचित् स्वसामग्रीवशात् प्रतियोगि-
 विषयकेण केवलसिद्धिविषयकेण तथा च बहिर्व्याप्यधूमवान् प-
 र्यंतः पर्यंतविशेष्यकबहिर्निश्चयश्चेतिसमूहालम्बनस्मरणोत्तरकाली-
 नैतादृशनिर्णयाभाववानहमित्यादिप्रत्यक्षे पक्षताजन्यतावच्छेदकी-
 भूततादृशसिद्धभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नायाः परामर्शनिष्ठसिद्धिज्ञान-
 त्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायाश्च सत्त्वात्प्रसक्तोऽतिप्रसंग

रूप्यस्य क्रयसाधनत्वं साधनतावच्छेदकतया प्रयोजकत्वमेव
धूमाह्विमानित्यत्र धूमपदस्य मुख्यार्थपरतैवेति मते यथा हेतु-
पञ्चम्या धूमस्य कारणतायां विषयतया अवच्छेदकत्वरूपं घट्टि-
ज्ञानप्रयोजकत्वमेव प्रतिपाद्यते तथात्रापि हेतुनृतायया साध-
नतावच्छेदकत्वप्रत्यायनसमवात् । आरूप्यस्य साधनताव-
च्छेदकत्वं चाश्रयतामन्वयेन । तच्च तच्च द्रव्यद्वारेणावच्छेदक-
त्वं लाघवं सिध्यति उपपद्यते इति तदर्थः । एवं च गो क्र-
यसाधनतायां श्रुतिसिद्धायामारूप्यस्य तदवच्छेदकत्वे लाघवं
तदाश्रयद्रव्यान्तरनिष्ठकारणतान्तरावच्छेदकत्वे गौरवमिति प्रति-
सन्धानेन गौनिष्ठकारणतायामारूप्यस्यावच्छेदकत्वनिश्चये आ-
रूप्यमिश्रिष्टगो क्रयसाधनत्वमर्थात् प्रतीयते तादृशबोधे अ-
रूप्येतिपदस्य तात्पर्याद्गुणिपरतया अरूपपदस्य गुणिपरगो-
पदसमानलिङ्गतेति कारिकाभिप्रायः । तथा चेति ।
पक्षताया उपदर्शितविशेषणत्वे चेत्यर्थः । पक्षतासहकृतेति । प-
क्षताजन्यत्वे सति परामर्शजन्यत्वमर्थः परामर्शजन्यसाध्य-
व्याप्यहेतुमिश्रिष्टपक्षमिश्रिष्टयामगाद्विशेषनादशपक्षाभावप्रत्यक्षादाव-
नित्यातिशयारणाय पक्षताजन्यत्वोपादानं । परामर्शजन्योपादा-
नस्य प्रयोजनमाह यथोक्ताया इति । यथोक्ताया सिषाधविषा-
विरहमिश्रिष्टसिद्धमात्ररूपाया । ननु तादृशभावस्य लौकिक-
प्रत्यक्षमेव न समरति एकशणायच्छिन्नैकान्मवृत्तित्वरूपातीन्द्रिय-
क्षणवद्विषयमायच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् । यदि चैकात्मवृत्ति-
त्वमेव वैशिष्ट्यं सिषाधविषाकालानमिद्धी कालान्तरावच्छेदेन
स्यसमानाधिकरणमिषाधविषामावयनिरूपिततादृशवैशिष्ट्यमस्तेऽपि
तदानीं सिषाधविषाविरहात्मकविशेषणामाश्रयिना मिश्रिष्टा-
भायोऽभूत एवान्यथा एकशणायच्छिन्नप्रतियोगेऽपि तादृश-
मिद्धेर्द्वितीयक्षणे मिषाधविषाया उत्पत्तिस्तप्राशो या तत्र सिषा-
धविषामावयनिरूपितवैशिष्ट्यमस्तेन तस्या उत्पत्तिद्वितीयक्षणे
तन्त्रणे या मिश्रिष्टाभावामत्यप्रसगादिति मिद्धेः सिषाधवि-
षाविरहेण वैशिष्ट्यं एकशणायच्छेदेनैकदेशवृत्तित्वमिति यदि म-
न्यने तथाप्यनुगताननुगतमिषाधविषामावयनहस्य तादृश-
मिश्रिष्टाभाप्रतियोगिनायच्छेदकपटवत्त्वेन तस्य युगसहचेणापि

ज्ञानुमशक्यतया न तल्लौकिकप्रत्यक्षसंभवः सिपाधयिपायोग्य-
 ताया उक्तेजकत्वमते सुतरां तथा योग्यतायास्तत्तत्क्षणात्म-
 कतया अयोग्यत्वादित्यत आह विशेष्याद्यभावरूपाया चेति ।
 सिपाधयिपाभावाविशेषितासिद्धभावरूपाया इत्यर्थः । आदिना सि-
 पाधयिपाभावरूपविशेषणाभावरूपपरिग्रहः यत्र विषयविशेषे सिपा-
 धयिपावशात् कदापि नानुमितिस्तत्र सिद्धभावरूपमात्रं पक्षता यत्र
 च सिपाधयिपां विना कदापि नानुमितिस्तत्र सैव पक्षतेति तयोः
 प्रत्यक्षस्य न दुरपवादत्वामिति भावः । न च परामर्शानुपादानेऽपि
 स्थलविशेषोपविशिष्टाभावरूपपक्षताजन्यत्वघटितलक्षणं संभवती-
 ति परामर्शानुपादानमनर्थकमिति वाच्यं मूलोपात्तपरामर्शजन्यत्वांश-
 सार्थक्याय प्रत्यक्षविषयपक्षताया निवेशयितुं युक्तत्वात् परामर्श-
 जन्यत्वं परामर्शनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वं तत्र परामर्शनिष्ठ-
 त्वस्थाने परामर्शत्वावच्छिन्नत्वं तदुभयजन्यतयोरेकावच्छेदकाव-
 च्छिन्नत्वं च निवेशयति तत्त्वेनेत्यादिना । तत्त्वेन परामर्शत्वेन
 पक्षताजन्यताघटकजनकतयां च न पक्षतात्वावच्छिन्नत्वनिवेशनं
 प्रयोजनविरहात् तदुभयजन्यत्वं पक्षतापरामर्शोभयजन्यत्वं
 तथा च पक्षताजन्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या परामर्शत्वावच्छिन्न-
 जनकतानिरूपितजन्यता तद्वत्त्वं पर्यवसितम् । परामर्शत्वेन ज-
 नकताविषयतायाः प्रयोजनमाह तेनेत्यादिना । अथ परामर्शसत्त्वे
 ऽनुमितिरेव भविष्यति न तत्प्रत्यक्षम् अनुमितिसामग्र्या भि-
 श्विषये बलवत्त्वात्तथा च कथमतिव्याप्तिरित्याशङ्कापरिहारा-
 याह चाध्यादिकालीनेनेति । आदिपदात् साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञान-
 प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूपानुमितिप्रतिबन्धकान्तरपरिग्रहः
 तथा च तत्रानुमितिसामग्रयेय नास्तीति भावः । पक्षताप्र-
 त्यक्षे परामर्शजन्यतासम्पादकं विशेषणमाह दैवात् प्रति-
 योगिविषयकेणेति । दैवात् कदाचित् स्वसामग्रीवशात् प्रतियोगि-
 विषयकेण केवलसिद्धिविषयकेण तथा च बहिर्ध्याप्यधूमवान् प-
 र्यतः पर्वतविशेष्यकचहिनिध्वयध्वेतिसमूहालम्बनस्मरणोत्तरकाली-
 नेतादृशनिर्णयाभाववानहमित्यादिप्रत्यक्षे पक्षताजन्यतावच्छेदकी-
 भूततादृशसिद्धभावरूपप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नायाः परामर्शनिष्ठसिद्धिज्ञान-
 त्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायाश्च सत्त्वात्प्रसक्तोऽतिप्रसंग

उक्तसिद्धिज्ञानत्यायच्छिन्नजनकताया परामर्शत्वावच्छिन्नत्वविर-
हात् भवतीति समुदायार्थः । एकावच्छिन्नत्वविवक्षाया फलमाह
तदुभयसमूहालम्बनेति । पक्षतापरामर्शोभयसमूहालम्बनप्रत्यक्षे चे-
त्यर्थः तादृशप्रत्यक्षे विषयविधया तादृशपक्षतापरामर्शयो कार-
णत्वेऽपि पक्षताप्रत्यक्षत्वपरामर्शप्रत्यक्षत्वरूपमिधर्मयोरेव तदु-
भयजन्यतावच्छेदकतया नातिव्याप्तिरिति भावः । अथ परा-
मर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन न विषयस्य हेतुता अपि तु सा-
मान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेनैवेति प्रागेवोक्त एव च एका-
वच्छिन्नत्वनिवेशनमफलं न च परामर्शप्रत्यक्षस्य बहि-
व्याप्यधूमवत्पर्वतं जानामात्याकारकस्य विशिष्टवेशिष्टययोधत-
या विशेषणतावच्छेदकीभूतबहिर्व्याप्यधूमप्रकारकपक्षनिश्चयत्वरूप-
परामर्शत्वेन तत्र हेतुत्वमक्षतमवेति वाच्यं मिथैर्विशिष्टैव-
शिष्टयबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वान-
भ्युपगमात् । यत्तु ज्ञानव्याप्यसुखवदात्ममिधर्मिदं सिद्धभाषया
आहमित्येतादृशलौकिकमानसेतिव्याप्तिवारणाय तदावश्यकं तत्र
साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षनिश्चयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकार-
कनिश्चयत्वात्मकतया मिधर्मते तथाविधभेदप्रत्यक्षजनकताव-
च्छेदकत्वादिति । तत्र लौकिकमानसायोग्यबहुधादिव्याप्यवत्प-
क्षविषयकनिश्चयत्वरूपपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताया एव छ-
क्षणे निवेशनीयतया ज्ञानव्याप्यसुखवदात्मरूपप्रतियोगिज्ञानमा-
दायातिव्याप्त्यनवकाशात् तद्वृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्या-
नुपदमेव विवक्षणीयतया ऽव्याप्त्यनवकाशाच्चेति । मैव पराम-
र्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन हेतुताया स्मयं दूषितत्वेऽपि मिध्याभ्युप-
गततया तन्मते तामादाय स्मरते च उक्तविशेषणतावच्छेद-
कप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतामादायातिप्रसङ्गवारणाय उभयज-
न्यतायोमकधर्मावच्छिन्नचनिवेशस्यावश्यकत्वात् । अथैकधर्मा-
वच्छिन्नत्व यद्यवच्छेदककोटिप्रविष्टैकधर्मकत्वं तदा उक्तस्थले
पक्षतापरामर्शजन्यत्ययो प्रत्यक्षत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नत्वात् तदोप-
तादवस्थं यदि च एकधर्मपर्यतावच्छेदकताकत्वं तदा
ऽसमं यदि तद्विद्वत्परामर्शान्यमहितोत्तरोपभानुमितित्वस्य प-
रामर्शजन्यतावच्छेदकत्वात् पक्षताजन्यतावच्छेदककोटी च उत्प-

प्रत्वान्तानिवेशात् पक्षताजन्यतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणघटितधर्मावच्छिन्नपरामर्शजन्यत्वनिवेशेऽपि न निस्तारः पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिकालेऽपि नीलपर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमित्युत्पत्त्या पर्वतत्वाद्यंशे उद्देश्यतावच्छेदकत्वपर्याप्तेः परामर्शजन्यतावच्छेदककोट्यप्रविष्टाया अभिकायाः पक्षताजन्यतावच्छेदके निवेशादिति चेन्न । पक्षताजन्यतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणघटितधर्मावच्छिन्नपरामर्शजन्यतैव निवेशनांया व्यभिचारविरहेऽपि पक्षतापरामर्शयोः सामान्यसामग्रीत्वविशेषसामग्रोत्वनिर्याहाय पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादिपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ पर्वतत्वादाबुद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्तेरवश्यं निवेश्यतया उक्तदोषासम्भवात् अन्यथा पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवाग्नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादिसमूहालम्बनजन्यायाः पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिकालीनाया नीलपर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेः पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तायास्तथाविधपरामर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अन्यलिङ्गकशुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकघट्यनुमितेस्तादृशपरामर्शजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तायास्तथाविधसिद्धिभावजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्कार्यतावच्छेदकव्याप्यव्यापकभावाविरहेण सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः अन्यथा परामर्शजन्यतावच्छेदके विषयनिवेशस्यापि निष्प्रयोजनकत्वापातात् यदि चान्यलिङ्गकेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽनुमितिवारणाय सिद्ध्यनुत्तरत्वं तज्जन्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यते तदा परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावपि तादृशसिद्ध्यनुत्तरत्वं निवेशनीयम् अन्यथा सामान्यविशेषभावानुपपत्त्या परस्परसहकारित्वासम्भवादिति नानुपपत्तिरिति संक्षेपः । पक्षतात्वपरामर्शत्वयोरनलुगतसाध्यादिघटिततया एकोपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तिरित्याशङ्क्याह तदुक्तीति । तादृशजन्यतावच्छेदकाश्रयवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षयेत्यर्थः । नाव्याप्तिः न एकोपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तिः । चिन्त्यमिति जन्यताया अभावाविषयकवृत्तित्वनिवेशेनैव सकलातिव्याप्तिवारणे गुरुतरपक्षताजन्यत्वनिवेशे गौरवमेव चिन्तावीजं बोध्यम् ॥

(दी०) तत्करणमिति । न च व्याप्त्यादिज्ञानकरणत्वे-

नेतरभेदसारने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञान-
मेव बागमकं व्याप्तेरननुगमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धिवारणमा-
श्रमयोजनकृत्वादिति वाच्यं फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्ति-
ज्ञानत्वादेरतिप्रसक्तत्वात् । करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्तद्व्याप्तिज्ञा-
नत्वत्वाद्यनवच्छेद्यत्वाद्यतिरेकव्याप्तेर्ममकृतया वैयर्थ्यं
ज्ञानवशाच्चेति ॥

(गा०) तत्करणमितीति । तत्करणमनुमानमित्यत्र तत्पदेन परं
विशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारक यज्ञानं त
अन्यज्ञानं परामृश्यते तेन तादृशज्ञानकरणत्वस्यानुमानलक्षण-
स्य लभ्यते तच्च न घटते इतरभेदानुमापकस्यैव लक्षणत्वात् ।
तादृशलक्षणेन इतरभेदानुमाने तद्वदकस्य हेतुविषयकत्वावच्छेदेन
व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्यैवानुमापकतासम्भवेन इतराशस्य वैयर्थ्यं
तस्यानुमानेतरभेदानुमापकत्वासम्भवात् । यदि च प्रकृतहेतुताव-
च्छेदकघटकधर्मस्यानुमापकत्वावच्छेदकत्वसम्भवे एव इतराशस्य
वैयर्थ्यम् प्रकृते च व्याप्तिज्ञानत्वस्यानुमापकत्वे व्याप्तिप्रकार-
कत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नज्ञानत्वमेवानुमापकतावच्छेदकं तच्च
प्रकृतहेतुतावच्छेदकीमूलतादृशज्ञानकरणात्तात्वस्य न घटक-
तत्त्वशरीरे स्वरूपतो ज्ञानत्वस्य निवेशात् सामानाधिकर-
ण्यरूपस्य व्याप्तिप्रकारकत्ववैशिष्ट्यस्य चातिशेदादिति मन्य-
ते तदापि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नस्य तादात्म्यसम्बन्धे-
नानुमापकत्वसम्भवात् वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेव न च
व्याप्तिज्ञानत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्याप्तिप्रका-
रकत्वावच्छिन्नज्ञानत्वं तच्च नोक्तलक्षणघटकं त-
च्छरीरे ज्ञानत्वावच्छिन्न एव व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विशेषणत्वात्
इति कथं व्ययंतीति वाच्यम् उक्तलक्षणघटकयोरैक्यं द्वय-
मितिपुत्या ज्ञानविशेषणतापन्नव्याप्तिप्रकारकत्वज्ञानत्वयोरैव
व्याप्त्यवच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन वैयर्थ्यानुद्धात्वात् न
च साध्यादिभेदेन विभिन्नानां व्याप्तेनामनुगतत्वेन निवेशा-
सम्भवात् विशिष्टव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वमेव हेतुः कार्यम् । तथा चात्र

मानमात्रस्य पक्षीकृतत्वाद्भागासिद्धिरिति व्याप्तिज्ञानत्वोदेर्नानु-
 मापकत्वसम्भवः किञ्चिद्व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञा-
 नवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्करणत्वं, तु निखिलानुमानसाधार-
 णमिति वाच्यम् । भागासिद्धिमात्रवारकविशेषणस्यापि व्यभिचार-
 वारकतया तदन्तर्भावेन व्याप्त्यवच्छेदकत्वविरहाद्यर्थताया अनुद्धा-
 रादित्याशङ्कते न चेत्यादिना वाच्यमित्यन्तेन । इतरभेदसाधने अ-
 नुमानरूपपक्षे तदितरभेदानुमाने । गमकम् अनुमापकं । तथा
 चैतरांशस्य वैयर्थ्यमिति भावः । अधिकस्य व्याप्तिज्ञानभिन्नांश-
 स्य । वारणमात्रेति मात्रपदेन व्यभिचारवारणप्रयोजनकत्वव्यव-
 च्छेदः फलोपहितकरणस्य अनुमित्युपहितकरणस्य लक्ष्यतया इ-
 तरभेदसाधने पक्षतया व्याप्तिज्ञानत्वादेरित्यादिना तादात्म्यस-
 म्वन्धेन व्याप्तिज्ञानपरिग्रहः । अतिप्रसक्तत्वात् पक्षातिरिक्ते
 अनुमित्यनुपहितव्याप्तिज्ञानेऽपि वृत्तेः तथा च व्याप्तिज्ञानत्वा-
 देरनुमितिफलोपहितकरणरूपपक्षेतरभेदात्मकसाध्यव्यभिचारवारक-
 त्वेनेतरांशस्य सार्थक्यमिति भावः । स्वरूपयोग्यकरणमा-
 त्रस्य लक्ष्यतामभ्युपेत्य समाधत्ते करणत्वनिष्ठव्याप्तेरिति । ता-
 दृशव्याप्तिज्ञानत्वत्वाद्यनवच्छिन्नत्वादिति व्यधिकरणत्वेनेत्यादिः
 तथा च तन्निष्ठतत्साध्यनिरूपितव्याप्तौ लघोरवच्छेदकस्य सम्भवे त-
 द्घटितगुरुधर्मस्य नावच्छेदकत्वं गौरवज्ञानस्यावच्छेदकताग्रहवि-
 रोधित्वादन्यथोपपत्त्या तस्यावच्छेदकत्वे मानाभावाच्चेत्येव व्यर्थ-
 विशेषणताया दूषकतावीजं यथा वह्निमात्रालधूमादित्यादौ
 प्रकृते च करणत्वनिष्ठेतरभेदव्याप्तौ व्याप्तिज्ञानत्वत्वस्य व्यधि-
 करणतया अवच्छेदकत्वासम्भवेन व्याप्तेश्चावच्छिन्नत्वनियमेनान्य-
 थानुपपत्त्या गुरोरपि तादृशज्ञानकरणत्वस्यावच्छेदकत्वं वाच्यमि-
 ति न व्यर्थविशेषणता दोषः उक्तं च यन्निष्ठा यन्निरूपिता व्याप्तिर्यत्र
 विशेषणेन विना ग्रहीतुं न शक्यते तत्तस्य सार्थकमिति । अत एव
 वह्निमान् धूमप्रागभावादित्यादौ धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यमित्यभिप्रायः । न
 च व्याप्तिज्ञाननिष्ठकरणत्वं न व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नमनुमितिनि-
 यतपूर्ववर्तित्वं फलानुपधायकव्याप्तिज्ञानासंग्रहात् अपि तु त-
 श्रियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव तादृशधर्मश्च व्याप्तिज्ञानत्व-
 मेवेति तन्निष्ठव्याप्तेः कथं व्याप्तिज्ञानत्वत्वाद्यवच्छेदत्वासम्भव इति

नेतरभेदसाधने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञान-
मेव वागमकं व्याप्तेरनुगमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धिवारणमा-
धप्रयोजनकत्वादिति वाच्यं फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्ति-
ज्ञानत्वादेरतिप्रसक्तत्वात् । करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्तादृशव्याप्तिज्ञा-
नत्वत्वाद्यनवच्छेद्यत्वाद्यतिरेकव्याप्तिर्गमकतया वैयर्थ्य-
ज्ञानवकाशाच्चेति ॥

(गा०) तत्करणमिति । तत्करणमनुमानमित्यत्र तत्पदेन पर-
विशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकं यज्ज्ञानं त-
ज्ज्ञान्यज्ञानं परामृश्यते तेन तादृशज्ञानकरणत्वस्यानुमानलक्षण-
त्वं लभ्यते तच्च न घटने इतरभेदानुमापकस्यैव लक्षणत्वात् ।
तादृशलक्षणेन इतरभेदानुमाने तद्वदकस्य हेतुविषयकत्वावच्छेदेन
व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्यैवानुमापकतासम्भवेन इतरांशस्य वैयर्थ्येन
तस्यानुमानेतरभेदानुमापकत्वासम्भवात् । यदि च प्रकृतहेतुता-
वच्छेदकघटकधर्मस्यानुमापकत्वावच्छेदकत्वसम्भव एव इतरांशस्य
वैयर्थ्यम् प्रकृते च व्याप्तिज्ञानत्वस्यानुमापकत्वे व्याप्तिप्रकार-
कत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नज्ञानत्वत्वमेवानुमापकतावच्छेदकं तच्च
प्रकृतहेतुतावच्छेदकीभूततादृशज्ञानकरणातात्वस्य न घटकं
तत्तद्वरीरे स्वरूपतो ज्ञानत्वस्य निवेशात् सामानाधिकर-
ण्यरूपस्य व्याप्तिप्रकारकत्ववैशिष्ट्यस्य चानिवेशादिति मन्थ-
ते तदापि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नस्य तादात्म्यसम्बन्धे-
नानुमापकत्वसम्भवात् वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेव न च
व्याप्तिज्ञानत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्याप्तिप्रका-
रकत्वावच्छिन्नज्ञानत्वं तच्च नोक्तलक्षणघटकं त-
च्छरीरे ज्ञानत्वावच्छिन्न एव व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विशेषणत्वात्
इति कथं व्यपन्तेति वाच्यम् उक्तलक्षणघटकायोरेकत्र द्वय-
मिति पृथ्या ज्ञानविशेषणतापन्नव्याप्तिप्रकारकत्वज्ञानत्वयोरेव
व्यासज्बुद्धिप्राप्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन वैयर्थ्यानुद्धारात् न
च व्याप्यादिभेदेन विभिन्नानां व्याप्तेरनुगतत्वेन निवेशास-
म्भवात् किञ्चिद्व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वमेव हेतुः कार्यः । तथा चानु-

करणकज्ञानत्वेनेति । तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वे-
नेत्यर्थः यथाश्रुते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानकरणकविशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधादावव्याप्तेः तस्यैव प्रत्यक्षलक्षणत्वादिति भावः । प्रत्य-
क्षमितिमध्यनिवेशे प्रत्यक्षविशेषात्मकत्वे तत्करणस्य अनुमि-
तिकरणस्य प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति प्रमितिर्वैलक्षण्य-
स्यैव स्वतन्त्रप्रमाणत्वनियामकत्वादितिभावः । तत् अनुमितेर्ज्ञा-
नाकरणकज्ञानत्वम् अत्र चानुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेऽपि न प्रत्यक्ष-
प्रमित्यन्तर्भावः अनुमिनोमि न साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायव-
लात् अनुमितौ प्रत्यक्षत्वविरुद्धानुमितित्वसिद्धेः उक्तलक्षणे च
चाक्षुषवृत्तित्वादिकं जातिविशेषणमुपगम्यानुमितेर्व्यावर्तनसम्भवा-
दित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

(दी०) अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्वाकमतमुत्थापय-
ति अथेति ।

(चि०) अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधी-
नां योग्यानुपलब्ध्याभावनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया
व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्य-
भिचारोपलब्धेश्च लोके धूमादिदर्शनानन्तरं बह्व्या-
दिव्यवहारश्च सम्भावनामात्रात् संवादेन च प्रा-
माण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति । न ।
अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्टसाधर्म्यस्यानु-
मानत्वात् । एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं
प्रत्यर्थवत्त्वात् । तयोश्च परकीययोरप्रत्यक्षत्वात् अ-
नुमानमप्रमाणमितिवाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्या-
घाताच्च ।

(दी०) अनुमानम् अनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानम्
असत्ख्यात्पुपनीतमनुमानमेव वा संवादेन संवादाभिमानेन

धातुयं । स्वरूपसम्यग्ध एव करणत्वमित्यभिप्रायेणैव तल्लिखनात् ।
 यस्तुतो व्याप्तिज्ञानत्व न निखिलव्याप्तिज्ञानवृत्तिकरणतानिष्ठव्याप्य-
 वच्छेदकं व्याप्तिज्ञानत्वरूपावच्छेदकघटकस्य ज्ञानविशेषणतापन्न
 व्याप्तिप्रकारकत्वस्यापि करणतात्मकत्वात् व्याप्तिज्ञानत्वत्वस्य
 तद्वृत्तिगान्धानत्वे सति व्याप्तिप्रकारकत्वत्वस्य तादृशज्ञानत्वात्म-
 ककरणत्वावृत्तित्वात् नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वरूपकरणतात्वस्य
 चोभयसाधारण्येन चोभयनिष्ठव्याप्यवच्छेदकत्वं निश्चित्युद्भवेव
 व्याप्तेः साध्यादिभेदेनानुगततयापि व्याप्तिप्रकारकत्वत्वस्य न
 निखिलव्याप्तिप्रकारकत्वसाधारण्य तादृशज्ञानजन्यज्ञानवृत्त्यनु-
 मयत्वव्याप्यजातिमत्करणत्वं तु सर्वसाधारण्यमेवेति नानुपप-
 त्तिलेशोपि । धर्मिभेदेऽपि वैयर्थ्यमभ्युपेत्य समाधत्ते व्यति-
 रेकव्याप्तेरिति । लक्षणस्य केवलव्यतिरेकिहेतुतया व्यतिरेकव्या-
 प्तिरेव ग्रहणे गमकतौपायिकी तथा च साध्याभावात्तावच्छेदेन
 हेत्वभावाव्याभिप्रायतया हेतुतावच्छेदकस्य साध्यव्याप्यतानवच्छे-
 दकत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

(दी०) लिङ्गस्य नित्यत्वेऽपि अनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकत्वं व्यवस्थापयन्नाह तच्चेति । अनुमितेर्ज्ञानाकरणरुद्धानत्वेन प्रत्यक्षमिति मध्यनिवेशे तत्करणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति तन्निरस्यति तच्चैतीत्यपि केचिन् ।

(गा०) अथ प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति यदुक्तं तन्न घटते शायमानधूमादेरनुमितिकरणतया तस्य प्रत्यक्षानुपजीवकत्वान् धूमादेरदृष्टद्वारा प्रवृत्तिजनकभूतोपादानप्रत्यक्षोपजीवकत्वेपि नित्यहेतोरेतथात्वेनानुमानत्वावच्छेदेन तथाहानुपपत्तेः अनुमानसामान्यस्यैव निरूपणीयतया अनुमानत्वावच्छेदेनोपजीवकत्वसंज्ञतापेक्ष तदग्रगण्यतात्पर्यादित्याशङ्कोद्धारपरतया तच्चेत्यादिमूलमवतारयति लिङ्गस्येत्यादिना । स्वरूपतः अनुमितिकरणत्वावच्छेदेन । अन्ये तु अनुमानस्य प्रत्यक्षान्तर्भावदाहपरिहारकतया तादृशग्रन्थमवतारयन्ति तन्मतमाह अनुमितेरिति । ज्ञाना-

करणकज्ञानत्वेनेति । तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वे-
नेत्यर्थः यथाश्रुते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानकरणकविशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधादावव्याप्तेः तस्यैव प्रत्यक्षलक्षणत्वादिति भावः । प्रत्य-
क्षमितिमध्यनिवेशे प्रत्यक्षविशेषात्मकत्वे तत्करणस्य अनुमि-
तिकरणस्य प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति प्रमितिवैलक्षण्य-
स्यैव स्वतन्त्रप्रमाणत्वनिर्णायकत्वादितिभावः । तत् अनुमितेर्ज्ञा-
नाकरणकज्ञानत्वम् अत्र चानुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेऽपि न प्रत्यक्ष-
प्रमित्यन्तर्भावः अनुमिनोमि न साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायव-
लात् अनुमितौ प्रत्यक्षत्वचिह्नानुमितित्वसिद्धेः उक्तलक्षणे च
चाक्षुषवृत्तिव्यादिकं जातिविशेषणमुपगम्यानुमितेर्व्यावर्तनसम्भवा-
दित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

(दी०) अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्वाकमतमुत्थापय-
ति अयेति ।

(चि०) अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधी-
नां योग्यानुपलब्ध्याभावनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधिज्ञा-
व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्य-
भिचारोपलब्धेश्च लोके धूमादिदर्शनानन्तरं बहुवा-
दिव्यवहारश्च सम्भावनामात्रात् संवादेन च प्रा-
माण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति । न ।
अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्टसाधर्म्यस्यानु-
मानत्वात् । एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं
प्रत्यर्थवत्त्वात् । तयोश्च परकीययोरप्रत्यक्षत्वात् अ-
नुमानमप्रमाणमितिवाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्या-
घाताच्च ।

(दी०) अनुमानम् अनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानम्
असत्तुल्यात्पुपनीतमनुमानमेव वा संवादेन संवादाभिमानेन

सम्भावितस्यासतो ऽनुगताकारस्य परमार्थसत्त्वलक्षणमात्रसा-
क्षिणाध्यक्षेणानुल्लेखात् अध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वाद्वा
संवादः अनुमानाप्रामाण्ये च तन्मूलकसमयनिर्णयाद्यधीन-
प्रवृत्तिकयोः शब्दोपमानयोः सुतरामप्रामाण्यान्नाप्रत्यक्षं प्रमा-
णमित्याह इतीत्यादि । अप्रमाणसाधर्म्येण प्रमाणताप्रयोजक-
रूपशून्यत्वेन दृष्टसाधर्म्यस्य साधर्म्यदर्शनस्य वा । नन्वभि-
हितमेव साधर्म्यदर्शनं सम्भावना भावयति संभावनैव च व-
हुशो व्यवहारहेतुरित्यत आह अनुमानमिति ।

(गा०) परीक्षितु परमत निराकृत्य व्यवस्थापयितुम् अनुमित्या
त्मकप्रमितेश्चार्थाकेनानभ्युपमात् तत्करणत्वरूपानुमानत्वाच्चिच्छ-
न्ने तेषामप्रामाण्यसाधनं न सम्भवति अतो ऽनुमानपदमन्य-
था व्याचष्टे अनुमानमिति । अभिमतमित्यस्य परैरित्यादि
धूमादिज्ञान धूमादिज्ञानत्वाच्चिच्छन्नम् अनुमानम् अनुमानपदार्थ-
इत्यर्थं तथा च धूमादिज्ञानत्वेनैव पक्षतेति नानुपपत्तिरिति
भावः । अनुमानपदाद्धूमादिज्ञानत्वादिना बोधो लक्षणयैवेत्यभि-
प्रेत्य मुख्यार्थपरतामपि सङ्गमयति असदिति । ख्याति ज्ञानम् उप-
नीत विषयीकृतम् अनुमानमेव वा अनुमितिकरणत्वाच्चिच्छन्नमेव
वा अनुमानपदार्थं इत्यनुपपद्यते तन्मते अलोक एव, पदानां
शक्तिर्न तु पारमार्थिके सदसत्सम्बन्धाभावेन तत्र पदप्रवृ-
त्तिनिमित्तीभूतानुगताकारासम्बन्धात् अनुगताकारस्य गोत्वादेर
तद्यावृत्त्यात्मकत्वेनाभावरूपतया श्लोकत्वात् असतोऽप्यनुमिति
करणत्वाच्चिच्छन्नस्य तन्मते अनुमानपदार्थतेति बोध्यम् । एव च
चार्थाकैरनुमित्यनभ्युपगमेऽपि असत्ख्यातिस्वीकर्तृणां तेषां मते
अनुमितिकरणत्वाच्चिच्छन्ने अप्रामाण्यसाधने नाश्रयाज्ञानरूपदो-
ष इति भावः । ननु लिङ्गज्ञानस्य पर्यतो घट्तिमानित्याद्यनुमि-
त्यजनकत्वे लिङ्गपरामर्शानन्तरं बहुवर्धिना पर्यतगमनप्रवृत्त्य-
नुपपत्तिं पर्यतादौ घट्तिमादिनिश्चयं विना तद्गमने घट्तिमाप्ति-
साधनतायच्छब्दबहिर्देशगमनत्वनिश्चयायोगादित्याशङ्कं परि-

हरति मूले लोक इति सम्भावनामात्रादिति । यद्यपि लि-
ङ्गदर्शनेन स्मारितसाध्यस्य मानसनिश्चयोपगमेनाप्यनुमान-
स्याप्रामाण्यमायाति तथापि सर्वत्र व्यभिचारसंशयसम्भवेन
व्याप्तिनिश्चयस्तावन्न सम्भवतीत्याशयेन सम्भावनादरः । न च
यत्र संशये कोटिद्वयोऽंशे तुल्यता विपरीतकोट्यंशे एवौत्क-
ट्यं ततः प्रवृत्त्यादिवारणाय तदभावाप्रकारकत्वस्य तत्प्रकार-
कज्ञानकरणतायामवश्यं निवेशनीयतया कथं सम्भावनातः प्रवृत्त्या-
दिकार्यनिर्वाहः । तत्कोट्यंशे औत्कट्यरहिततदभावप्रकारकान्यत्वस्य
तत्कोटिकसम्भावनासाधारणस्य कारणतावच्छेदकत्वे च गौरव-
मिति वाच्यम् । अगत्या गौरवस्यादौपत्यात् । वस्तुतस्तु तन्मतेऽनुग-
तधर्मस्यालीकतया सर्वत्राव्यवहितपूर्वापरीभावापन्नतत्तद्व्यक्त्योरेव
हेतुहेतुमदभावसम्भवः तत्र च तदभावाप्रकारकत्वस्य निवेशो ना-
स्त्येवेति तत्त्वम् । ननु सम्भावनायाः प्रमाणान्तरगृहीतप्राहित्वरूप-
सम्वादेन प्रमितित्वसिद्ध्या तत्करणस्य धूमादिज्ञानस्य प्रमाणत्वं से-
त्स्यतीत्यत आह मूले सम्वादेन चेति । वक्ष्यमाणयुक्त्या प्रमाणान्तर-
गृहीतप्राहित्वरूपसम्वादस्य तन्मते सम्भावनायामसत्त्वेन संवादेन
प्रामाण्याभिमानादित्यसङ्गतमतो व्याचष्टे संवादेनेति । यथाश्रुत-
त्यागे बीजमाह सम्भावितस्येति । सम्भावितस्य सम्भावनाविष-
यस्यानुगताकारस्य ध्वङ्गक्ष्यक्षेण प्रत्यक्षप्रमित्या अनुल्लेखात्
अविषयीकरणादित्यर्थः । अनुगताकारस्य प्रमित्यविषयतासम्पाद-
कं विशेषणमाह असत इति । बह्वित्यादेरतद्यावृत्तिरूपतया अली-
कत्वं बोध्यम् । अध्यक्षस्यालीकाविषयत्वसम्पादकं विशेषणमाह
परमार्थसत्स्वलक्षणसाक्षिणेति । परमार्थसन्न पारमार्थिको
लक्षणः स्वतो व्यावृत्तो बहुधादिस्तन्मात्रविषयकेनेत्यर्थः । ब-
ह्वित्यादेरनुगताकारस्य पारमार्थिके बहुधादावसत्त्वेन तस्य क-
थमितरव्यावृत्तिः व्यावर्त्तकधर्मादर्शनादित्याशङ्कापरोहाराय स्व-
लक्षणेत्युक्तं तथा च न सम्भावनायाः प्रमित्यन्तरविषयकत्व-
रूपसम्वाद् इति भावः । न चाध्यक्षस्य सम्भावनाविषयानुग-
ताकारविषयत्वेऽपि अध्यक्षविषयबहुधादिविषयकत्वेन सम्भा-
वनायाः सम्वादित्वमक्षतमिति वाच्यं सदसतोरेकज्ञानाविषय-
तया अनुगताकारविषयिण्या विनिष्टबुद्धेः पारमार्थिकबहुधादि-

विषयकत्वासम्भवात् अनुगताकारविहित्वादिसम्बन्धलोकाव-
 ह्यादेरेव विशिष्टधीविषयत्वात् भ्रमस्यासम्मात्रविषयकत्वेन स-
 द्दटितस्य प्रमित्यन्तरविषयकत्वरूपसम्वादस्याभिमानो न भव-
 तीत्यत आह्याध्यक्षमूलकेति । सम्भावितस्येत्यनुपज्यने विकल्पो-
 लिखितत्वात् तद्विषयकत्वात् । अनादिवासनामूलकशशविषाणा-
 दिविकल्पव्यावर्त्तनायाध्यक्षमूलकेति । सम्वादः सम्भावनाया इति
 शेषः तथा चाध्यक्षमूलकविकल्पोलिखितविषयत्वमेव सम्भावनानि-
 ष्टसंवादः स एव प्रामाण्याभिमानप्रयोजकतया मूलकृतोक्त-
 इति भावः । योग्योपाधीनामित्यादिग्रन्थेनानुमानाप्रामाण्य एव हेतु-
 कथनादिति नाप्रत्यक्षव प्रमाणमित्यनुमानोपमानशब्दानां त्रयाणा-
 मप्रामाण्योपसंहारो न घटते इत्याशङ्कां परिजिहीर्षु-
 रनुमानाप्रामाण्यसाधकहेतोरेवोपमानशब्दयोरप्रामाण्यसम्पादकहे-
 तुपरतां दर्शयति तन्मूलकसमयनिर्णयाधीनप्रवृत्तिकयो-
 रिति । तन्मूलोऽनुमाननिर्णयाधीनो यः समयनिर्ण-
 यादिः शक्तिनिर्णयादिः तदधीनप्रवृत्तिकयोः तादृशसहका-
 रिसमयधात्माधीनप्रमारूपफलोपधानकयोरित्यर्थः । आदि-
 पदात्तात्पर्यनिर्णयार्दिपरिग्रहः समयादिसम्भावनात एव शा-
 ब्दादिप्रमा भविष्यतोत्यादिशङ्कापारेक्षाराय निश्चयेत्युक्तं
 न चैवमनुमानं न प्रमाणमित्यनेनानुमानाप्रामाण्यमात्रस्य
 प्रकान्ततया त्रयाणामप्रामाण्योपसंहारविरोध इति वाच्यम्
 अनुमानमप्रामाणमितिवाक्यस्य त्रितयाप्रामाण्य एव ता-
 त्पर्यात् अप्रामाण्यसाधने ऽप्रमाणसाधर्म्यस्य यथाश्रुतस्य हेतु-
 ता न घटते प्रमाणेऽपि यत्किञ्चिद्रूपेणाप्रमाणघटादिसाधर्म्य-
 सत्त्वादित्याशङ्कोद्धाराय प्रमाणनावच्छेदकरूपशून्यत्वधर्मेण साधर्म्यं
 विवक्षितं तथा च प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वमेव पर्यवसितो
 हेतुरित्यभिसन्धायाह अप्रमाणेति । अयं च प्रसाध्याङ्गको हेतुः न-
 याधिक्रमेत व्याप्तिनिश्चयत्वरूपप्रमाणताप्रयोजकरूपस्यानुमाने स-
 त्त्वादिति अत एव पूर्वं मणिकृतोक्तस्यैव तद्धेतोः सिद्ध्यर्थं
 योग्योपाधीनामित्यादिग्रन्थेन सर्वत्र व्यभिचारसंशयसामग्रीस-
 त्त्वमभिधाय व्याप्तिनिश्चयस्यैव दुर्घटत्वेन व्यभिचाराप्रकारकत्वे
 शक्ति व्याप्तिप्रकारवशान्तरूपस्य व्याप्तिनिश्चयत्वस्याप्र-

सिद्धिः सूचिता । एवं चानुमानमप्रमाणं प्रमितिकरणतावच्छेदक-
रूपशून्यत्वादिति प्रथमतश्चाधार्कः प्रयुज्यते तत्र च व्याप्ति-
निश्चयत्वात्मकतादृशरूपस्यानुमाने सत्त्वाच्चेतुरयमस्माकमसिद्ध-
शते नैयायिकैरासिद्धाबुद्धावितायां व्याप्तिज्ञानत्वं व्यभिचारा-
प्रकारकत्वासमानाधिकरणं स्वाद्यच्छिन्नोत्पत्त्यव्यवहितप्राकृष्ट-
स्वव्यापकव्यभिचारप्रकारकज्ञानसामग्रीकज्ञानमात्रधर्माद्यादिति तै-
वद्भावनीयं तावता च निरुक्तनिश्चयत्वप्रहृष्टतेवन्धात्तादृशनि-
श्चयस्य प्रमाकरणतावच्छेदकत्वसन्देहाधार्कतासिद्धिसन्देहनि-
वृत्तिरिति ध्येयम् । दृष्टेत्यत्रातीतत्वमविवक्षितं तथा च ज्ञा-
प्रमानेत्यर्थः एतच्च ज्ञायमानलिङ्गकरणतामत एवोपपद्यते
अतः स्वमताभिप्रायेण पूरयति साधर्म्यदर्शनस्य चेति । अ-
भिहितमित्यत्र हेतुरित्यनन्तरोक्तोत्पत्तौपस्थाप्यप्रकृतवाक्यार्थः
कर्मत्वेनान्वेति संभावनैव परकीयसंशयादिविषयकसंभावनैव
व्यवहारहेतुः अनुमानं न प्रमाणमिति शब्दप्रयोगप्रयोजक इत्य-
र्थः तथा च परकीयसन्देहविपर्ययज्ञानस्य तादृग्वृत्तिसाधन-
त्वरूपेष्टसाधनताज्ञानसम्पादकतया तादृशशब्दप्रयोगप्रयोजकत्वो-
पपादनाय नानुमानप्रामाण्यमिति भावः । इदमुपलक्षणं जल्पस्थ-
ले इयमवप्रयोगेन मध्यस्थस्य परिगृहीतकोटिविषयकसंभाव-
नासम्पादकतयैव वादिजय इति घोष्यं तेन हेतुज्ञानान्मध्यस्था-
नुमितेरवश्याभ्युपेयतया अनुमानप्रामाण्यं निर्वहतीति प्रागु-
क्तदूरणमप्युद्धृतं भवतीति ध्येयम् ॥

अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्याप्रामाण्योपगमेऽप्रामाण्यस्य भ्र-
मजनकत्वरूपतया अनुमानस्य प्रामाण्यापातात् अप्रामाण्याभा-
ववति अप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपस्य तज्ज्ञानभ्रमत्वस्य विशेष-
ध्यांशे प्रामाण्यवत्यनिर्वाहत्वात् इति मूलोक्तव्याघातमुद्धरति
तन्निवृत्त्यादिना ॥

(दी०) ननु न वयमापाततो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रा-
माण्यं निरूपयामो येन भ्रमस्य विषयवाधाधीनतया प्रामाण्यं
संभाव्येतापि परं तु प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमत आह अपि चेति ।

(चि०) अपि चानुमानाप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणतापत्तेः प्रामाण्यस्यानुमेयत्वात् स्वतश्च प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तेः । व्याप्तिग्रहोपायश्च चक्षते ।

(दी०) सत इति । न चानुगताकारासंस्पर्शिनि परमार्थसत्स्वलक्षणसाक्षिणि स्वसंवेदनसंविदितप्रामाण्ये निर्विकल्पकज्ञानेनाप्रामाण्यं संदिह्यते परं तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालीकानुगताकारे सविकल्पक एवेति वाच्यं निर्विकल्पकस्य सन्मात्रावलम्बनस्य स्वविषयत्वप्रामाण्यावगाहित्वानामनुमानाधीनसिद्धिरुत्वात् । सर्वमिदं सति व्याप्तिनिश्चये स्यात् स एव तु न संभवत्युपायमात्रात् इत्यत आह व्याप्तीति ।

आपातत इति यावदसद्विषयत्वस्य भ्रमत्वरूपस्य न व्यवस्थापित तादित्यर्थः । तस्य भ्रमत्वरूपत्वे तस्य प्रामाण्यवद्विशेष्यकत्वं विनाप्युपपत्तेरनुमानप्रामाण्यानापादकरादिति भावः । निरूपयाम् अभ्युपगच्छाम विषयवाधाधीनतया विशेष्यतासम्बन्धेन विषयवाध्याप्यतया समान्येत आपाद्येत प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमिति निरूपयाम् इत्यनुपपद्यते । तथा च प्रमाकरणत्ववदभावयोरेव कृतापेक्षा न सम्भवतीति अन्यतराभ्युपगम आवश्यकः । न तु प्रमाकरणत्वसमकरणत्वयोरपीति । तदुभयमेव नाभ्युपेयते शब्दस्य विशिष्टज्ञानाजनकत्वेऽपि पदार्थावस्थितिद्वारा मानसविशिष्टज्ञानप्रयोजकत्वात् । पर्याप्तपर्यर्थ शब्दप्रयोग उपपद्यते मानस च ज्ञान निश्चय समापना धेयव्यदेतादिति भावः । स्वन प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तिरूपमूलोक्त्यायकमुद्धरति न चेत्यादिना । अप्रामाण्यतद्वशाभावसपादकहेत्वन्तर्मूचक निर्विकल्पकविशेषणमाहातुगताकारतादिना । अनुगताकारासंस्पर्शिनि वह्निव्याद्याविषयके एतेन निर्विकल्पक प्रामाण्यमशयसम्पादकानुगताकारविषयकस्वरूपाप्रामाण्यसहचरित्वमात्रं सूचितं । परमार्थसत्त्व

लक्षणसाक्षिणि सन्मात्रविषयके एतेन संशयविरोधिसन्मात्रवि-
षयकत्वरूपाप्रामाण्यव्यावर्तकदर्शनं सूचितम् । स्वसंवेदनेति
स्वात्मकं यत्संवेदनं ज्ञानं तेन संवेदितं प्रामाण्यं यत्र त-
त्रेत्यर्थः । निर्विकल्पकस्य स्वांशे प्रामाण्यावगाहिनायाः
स्वतः प्रामाण्येत्यादिपङ्क्त्यवतारार्थं प्रागेवाशङ्कितत्वेऽपि पुनर-
भिधानं निर्विकल्पकस्यैव तथात्वं न तु सविकल्पक-
स्येति सविकल्पके प्रामाण्यसंशयसम्पादकतत्सिद्धान्तसम्पा-
दनाय । नन्वेवं प्रत्यक्षप्रमायाः प्रामाण्यं सन्दिह्यते इत्य-
नुभवः कथमुपपद्यतामित्यत आह तदुत्तरभाविनीति । नि-
र्विकल्पकाव्यवहितोत्तरभाविनीत्यर्थः । तथा च निर्विकल्प-
कस्य सविकल्पकादिसान्निध्यात्मकदोषात् भ्रमात्मकस्तादृशा-
नुभव इति भावः । एवं चाध्यक्षस्य स्वतः प्रामाण्यग्रहेऽपि न
प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः प्रामाण्यग्रहस्य भिन्नधर्मिकतया ऽवि-
रोधित्वादिति नानुमानप्रामाण्यसिद्धिरिति न वाच्यमिति समुदित-
तात्पर्यार्थः । निर्विकल्पकस्येति अनुमानाधोनसिद्धिकत्वात् त-
न्मात्राधीनव्यवस्थितिकत्वादित्यर्थः । तन्मते निर्विकल्पकस्य
स्वप्रकाशतया अनुव्यवसायाभावेन स्वस्य स्वनिष्ठस्वविषय-
कत्याद्यवगाहित्योपगमे विषयानवस्थाप्रसङ्गेन संभावनायाश्चा-
प्रमात्वेन तद्व्यवस्थापकप्रमाणभावादिति भावः । सर्वमिदं
अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापकयुक्तिप्रदर्शनं व्याप्तिनिश्चये सती-
त्यन्वयः । स एव व्याप्तिनिश्चय एव न संभवति नोत्प-
त्तुमर्हति उपायाभावात् निश्चायकाभावात् ॥

इति महामहोपाध्याय गदाधरभट्टाचार्यविरचिता

अनुमितिबिबृतिः सः

अनुमानगादाधर्याम्

व्याप्तिपञ्चकप्रकरणम् ।

(दी०) समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना ।

(चि०) नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवाङ्मिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा केवलान्वायिन्यभावात् ॥

(गा०) अनुमानप्रामाण्योपपादकतया व्याप्तिप्रहोपायस्यैवेवाभीमभिधातुमुचितत्वात् घक्ष्यत इत्यनेन तत्प्रतीक्षां विधाय व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमयुक्तमित्याशङ्कां परिजिहीर्षुस्तत्प्राथम्ये तस्य व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनौपयिकत्वरूपबीजं दर्शयन् नन्वित्यादिप्रन्धमयतारयति समारब्धेति । व्याप्तिप्रहोपायाकथनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनस्यानिष्पन्नत्वात् समारब्धेति परीक्षाविशेषणम् । परीक्षा परमतनिराकरणपूर्वकस्यमतव्यवस्थापनं कारणीभूतेति प्रतिपादनविशेषणम् । यद्यपि व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्यानुमानप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वकथनं न तस्यावश्यकत्वप्रदर्शनाय व्याप्तिप्रहोपायश्च घक्ष्यते इत्येतदुपन्यायतारणात् व्याप्तिप्रहोपायस्यानुमानप्रामाण्योपपादकतालाभेनैव तज्ज्ञात्वात् तथापि प्रामाण्यव्यवस्थापननिर्वाहकतया भवतु व्याप्तिप्रहोपायस्यैवाभीमाकाङ्क्षितत्वम् । यद्यपि तत्र व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना

अनुमानगादाधर्याम्

व्याप्तिपञ्चकप्रकरणम् ।

(दी०) समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना ।

(चि०) नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवाङ्मिषसाध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्पावृत्तित्वं वा केवलान्वयिन्यभावात् ॥

(गा०) अनुमानप्रामाण्योपपादकतया व्याप्तिप्रहोपायस्यैवेदानीमाभिधानुमुचितत्वात् वक्ष्यत इत्यनेन तत्प्रतीक्षां विधाय व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमयुक्तमित्याशङ्कां परिजिहीषुस्तत्राथम्ये तस्य व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनौपयिकत्वरूपबीजं दर्शयन् नन्वित्यादिग्रन्थमवतारयति समारब्धेति । व्याप्तिप्रहोपायकथनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनस्यानिष्पन्नत्वात् समारब्धेति परीक्षाविशेषणम् । परीक्षा परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापनं कारणीभूतेति प्रतिपादनविशेषणम् । यद्यपि व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्यानुमानप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वकथनं न तस्यावश्यकत्वप्रदर्शनाय व्याप्तिप्रहोपायश्च वक्ष्यते इत्येतद्ग्रन्थावतारणात् व्याप्तिप्रहोपायस्यानुमानप्रामाण्योपपादकतालाभेनैव तज्ज्ञाभात् तथापि प्रामाण्यव्यवस्थापननिर्वाहकतया भवतु व्याप्तिप्रहोपायस्यैदानीमाकाङ्क्षितत्वम् । एवमपि तत्र व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना

समवतीति प्रथमत एव तदेवांचितमित्येतत्सूचनायैतदभिहितम् । निदानमिति । व्याप्तिघटकीभूताव्यभिचारांशमाने वा धामानमुद्रया व्यभिचारज्ञानाभावो हेतुः । साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुनावच्छेदकाराग्रहः च विशेषणज्ञानमुद्रया सहचारग्रहो हेतुरितिनमेण व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्य व्याप्तिस्वरूपमप्रतिपाद्याशस्यत्वादितिमात्रः । प्रथमतः पूर्वपक्षस्यैवामिधानन निरूपयतीत्यसङ्कतमत आरम्भन इत्युक्त निरूपणस्य परमतनिराकरणपूर्वकस्यासिद्धान्तमथनरूपतया पूर्वपक्षामिधानतत्त्वखण्डनयोरपि तदारम्भतेतिध्येयम् । मूले न तावदव्यामघटितत्वमिति । व्याप्तिरिति प्रश्नस्थमनुपगम्यते । तथा चाप्यभिचारपदार्थो नानुमितिजनकज्ञानविषय इत्यर्थः । अनुमितिजनकत्वं न अव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मावच्छिन्नमिति नु पर्यवसितम् । अत्र हेतुमाह तद्धि न साध्याभाववदवृत्तिवमित्यादि । यतः साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपतदव्यभिचारित्वं न व्याप्तिरित्यनुपगम्यान्वयः । तथा च साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपा ये ये अव्यभिचारपदार्थास्तत्तदवच्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मावच्छिन्नमात्रकूटपररादिति निरुक्तपर्यवसितसामान्याभावसाधकः फलिता इतुः । न चात्र योजकः विशयाभावकूटस्य सामान्याभावव्याप्यतायाविधादान् । अत्र साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपा ये, पञ्चाव्यभिचारपदार्थास्तदवच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वकूटस्य प्रत्येकसाधकः हेतुः वक्ष्यति केवलान्यायिन्यमारादिति । साध्ये अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपकेवलान्वयित्वग्रहदशायामत्यन्तान्योन्याभावया साध्यतद्वाच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमानासम्भवेन प्रतियोगितया साध्यतदाश्रयविशेषितात्यन्तान्योन्याभाववदवृत्तित्वपदार्थावच्छिन्नविषयतायास्तादृशदशाविशेषीयानुमितिजनकज्ञाने अभावादित्यर्थः । एवञ्च तादृशविषयताशून्यवृत्तिवमव अनुमितिजनकतायां दर्शितसाध्यन्नापको हेतुरभिमत इति नासिद्ध्यादि । ईदृशदिशा अप्रिमाप्रिमहेतवोऽपि परिष्करणीयाः । दीधितां अन्याप्येति । कपिसयोर्या एतदृशदित्यादावित्यर्थः । अव्याप्तिरिति

तत्र हेत्वाधिकरणे तद्वृक्षादायप्यन्यदेशकालावच्छेदेन कपि-
संयोगाद्यभावसत्त्वादिति भावः । साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभा-
ववान् इति कर्मधारये अभेदसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नायं य-
त्साध्याभावाधिकरणं तद्वृत्तित्वमित्यर्थः स्यात्तथा सति तद्वृत्-
त्कामूतस्य अभेदसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नायं यत्तद्वृत्तित्वस्यैव लक्ष-
णत्वसंभवात् साध्याभावपक्षांशस्य वैयर्थ्यमतः सप्तमीतत्पुरुषं व्याच-
ष्टे साध्यवद्भिन्न इति । तथा च साध्यवद्भिन्नवृत्तियः साध्याभाव-
स्तद्वृत्तित्वमर्थः तत्र पूर्ववदभेदेन साध्यवद्भिन्नपदार्थविशेषि-
तधर्मवृत्तित्वादेन घटकता तादृशपदार्थस्य धर्मिण्यविशेषण-
त्वात् घृत्यादिविशेषणतयैव साध्यवद्भिन्नस्य निवेशादिति न
साध्याभावांशवैयर्थ्यमिति भावः । अभावे साध्यत्वानिवेशे
हृदादिवृत्तिगगनाद्यभाववति पर्वतादौ धूमादेर्वृत्तेरसंभव इति त-
द्वारणाय साध्यपदसार्थक्यं न चाधिकरणभेदेनाभावभेदमत-
एवैतद्वृत्तिप्रतिपक्षतादेन हृदादिघृत्यभाववत्त्वमिति वाच्यम् अ-
व्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वादि-
रूपविरुद्धधर्माध्यासेन भेदस्य लक्षणकर्तृसंमतत्वात् आकाशाभावा-
देयंदकाभावन तस्यैस्यात् अत एवोक्तधर्माणां भेदकत्वमेतानि
च न भेदकानात्ययेन दीधितिकृत्तिराकरिष्यति । अथ वा
साध्याभावपदम् अनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन साध्यत्वपरम् अभा-
वीयविलक्षणानुयोगितालाभायैवाभावपदं न त्वभावत्वमपि नि-
वेद्यते प्रयोजनाभावात् इत्थं च साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्वस्तादृशवि-
लक्षणसम्बन्धेन साध्यत्वस्तद्वृत्तित्वमर्थः तत्र च साध्यस्य
यत्पदार्थविशेषणत्वे हृदादिवृत्तिप्रमेयत्वादिति हेतोर्वृत्तेरसंभवः
स्यादिति तन्निवेशः । अत्र च साध्याभावः साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ
हृदादिनिष्ठमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नाद्यभावा-
स्य धूमवति सत्त्वेन पृथिवीत्वाभावाद्द्रव्यत्वाभावान्यतरवान्
जलादित्यादौ साध्यवद्भिन्नपृथिव्यादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वाद्यात्म-
कसाध्यप्रतियोगिकाभावस्य जलादौ सत्त्वेनाव्याप्यापत्तेः । सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि प्रतियोगिता विशेषणी-
या अन्यथा हृदादिवृत्तिसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-

समवर्ततेति प्रथमत एव तदेवोचितमित्येतत्सूचनायैतदभिहितम् । निदानमिति । व्याप्तिघटकीभूतायमिचाराशमाने वा धामानमुद्रया व्यभिचारज्ञानाभावे हेतुः । साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुनावच्छेदकाशप्रदं च विशेषणज्ञानमुद्रया सहचारप्रदो हेतुरितिक्रमेण व्याप्तिप्रदोपायप्रतिपादनस्य व्याप्तिस्वरूपमप्रतिपाद्याशङ्कत्यादितिमात्र । प्रथमतः पूर्णपक्षस्थैर्यामिधानं निरूपयतीत्यसङ्गतं तत्तद्वारमत इत्युक्तं निरूपणस्य परमतनिराकरणपूर्वकस्वसिद्धान्तकथनरूपतया पूर्णपक्षामिधानं तत्त्वण्डनयोरेपि तदारम्भततिष्येयम् । मूले न तादृशव्याप्येव चरितव्यमिति । व्याप्तिरिति प्रदनस्थमनुपपद्यते । तथा चायमिचारपदार्थो नानुमितिजनकज्ञानविषय इत्यर्थः । अनुमितिजनकत्वं न अन्यमिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मावच्छिन्नमिति तु पर्यवसितम् । अत्र हेतुमाह तद्धि न साध्याभाववदवृत्तिव्यभिचार्यादि । यत्र साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपतदव्याप्यमिचरितं न व्याप्तिरित्यनुपपन्नान्नयः । तथा च साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपा ये ये अयमिचारपदार्थास्तत्तदवच्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मावच्छिन्नमात्रकूटस्यादिति निरूपयवसितमामान्यामात्रसाधकं फलितो हेतुः । न चाप्रयोजकत्वं विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावन्याय्यतायाविधात् । अत्र साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपा ये पञ्चाव्यमिचारपदार्थास्तदवच्छिन्नविषयताघटितधर्मानवच्छिन्नमात्रकूटस्य प्रयकसाधकं हेतुं वक्ष्यति कैवलान्वयिन्यभावादिति । साध्यं अत्यन्ताभावप्रतियोगिजन्योन्याभावप्रतियोगितान्त्रच्छेदकत्वरूपकैवलान्वयित्वप्रददशायामत्यन्तान्योन्याभावयोः । साध्यतदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमानासम्भवेन प्रतियोगितया साध्यतदाश्रयविशेषितात्यन्तान्योन्याभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नविषयतायास्तादृशदशानिदर्शयानुमितिजनकमाने अभावादित्यर्थः । एवञ्च तादृशविषयताशून्यवृत्तिरयमव अनुमितिजनकतायां दर्शितमाध्यमाद्यदो हेतुरभिमत इति नासिद्ध्यादि । ईदृशादिना भविष्यमात्रमहेतवोऽपि परिष्कारणायाः । दीधितो अत्राप्येति । कपिलयोगी यत्रत्यादित्यादाविषयं । अव्याप्तिरिति

तत्र हेत्वाधिकरणे तद्वृत्तादायप्यन्यदेशकालावच्छेदेन कपि-
संयोगाभावात्तत्त्वादिति भावः । साध्यवदभिन्नो यः साध्याभा-
ववान् इति कर्मधारये अभेदसम्यन्धेन साध्यवदभिन्नीयं य-
त्साध्याभावाधिकरणं तदवृत्तित्वमित्यर्थः स्यात्तथा सति तद्वृत्त-
कामृतस्य अभेदसम्यन्धेन साध्यवदभिन्नीयं यत्तदवृत्तित्वस्यैव लक्ष-
णत्वसंभवात् साध्याभाववत्त्वांशस्य वैयर्थ्यमतः सत्तर्मातृरूपं व्याच-
ष्टे साध्यवदभिन्न इति । तथा च साध्यवदभिन्नवृत्तिर्यः साध्याभाव-
स्तद्वृत्तित्वमर्थः तत्र पूर्ववदभेदेन साध्यवद्विभ्रपदार्थविशेषि-
तधर्मवृत्तित्वादेन घटकना तादृशपदार्थस्य धर्मिण्यविशेषण-
त्वात् युर्यादिविशेषणतयैव साध्यवद्विभ्रस्य निवेशादिति न
साध्याभावांशवैयर्थ्यमिति भावः । अभावे साध्यतात्व्यानिवेशे
इदादिवृत्तिगमनाद्यभावावति पर्वतादौ धूमादेर्वृत्तेरसंभव इति त-
द्वाप्त्या साध्यपदसार्थक्यं न चाधिकरणभेदेनाभावभेदमत-
एवेतदुभयकरणत्वात्पर्वतादेन इदादिवृत्त्यभाववत्त्वमिति वाच्यम् अ-
व्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकामावस्य व्याप्यवृत्तिवाव्याप्यवृत्तित्वादि-
रूपविस्तृधर्माप्यासेन भेदस्य लक्षणकर्तृसंभवात् आकाशमावा-
देयैदकामावयन तस्यैक्यात् अत एवोक्तधर्माणां भेदकत्वमेतानि
च न भेदकानीत्यनेन दीधितिबुद्धिराकरिष्यति । अथ चा
साध्याभावपदम् अनुयोगिताविशेषसम्यन्धेन साध्यवपरम् अभा-
वीयविलक्षणानुयोगिताल्लमायैवाभावपदं न त्वभावत्वमपि नि-
वेद्यते प्रयोजनाभावात् इत्यं च साध्यवद्विभ्रवृत्तिर्यस्तादृशवि-
लक्षणसम्यन्धेन साध्यवस्तद्वृत्तित्वमर्थः तत्र च साध्यस्य
पदार्थाविशेषणत्वे इदादिवृत्तिप्रमेयत्वादिति हेतोर्वृत्तेरसंभवः
स्यादिति तन्निवेशः । अत्र च साध्याभावः साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः, अन्यथा बहिमान् धूमादित्यादौ
इदादिनिष्ठमहानसीयवह्निवाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नाद्यभाव-
स्य धूमवति सत्त्वेन पृथिवीत्वाभावद्रव्यत्वाभावान्यतरयान्
जलत्वादित्यादौ साध्यवद्विभ्रपृथिव्यादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वावात्म-
कसाध्यप्रतियोगिकामावस्य जलादौ सत्त्वेनाव्याप्यापत्तेः । सा-
ध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नत्वेनापि प्रतियोगिता विशेषणो-
या अन्यथा इदादिवृत्तिसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-

कण्डूपाद्यभावस्य धूमादिमत्वपि वृत्तेरसम्भवस्य कालिकस-
 म्वन्धेन द्रव्यत्वाभावादौ साध्ये कालस्यादिहेतौ साध्यवद्भिन्न-
 परमाणुगतादिवृत्तिर्दशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता
 कसाध्यामायात्मनः उच्यत्वादेर्द्वयधिकरणवृत्तित्वेनाव्याप्तेर्वा प्रसङ्गः ।
 अत्र साध्याभावप्रज्ञाया सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे बहि-
 मान् धूमादित्यादौ इदादिवृत्तिवह्मण्यभावस्य कालिकादस-
 म्वन्धेन पर्वणादौ वृत्तेरव्याप्तिर्दशिकविशेषणताविशेषावच्छिन्न-
 त्वनिवृत्तकालिरसम्बन्धप्रतिष्ठितप्रतियोगिताकाकाशमात्राभावादौ
 दशिकविशेषणतया साध्ये आत्मत्वादिहेतौ साध्यवद्भिन्नकाला-
 दिवृत्तेरभावाभावात्मकसाध्यामायस्यात्मादिषु वृत्तेर्घटत्वाभावा-
 दिसाध्यस्यल सङ्घेतौ साध्याभासस्य घटत्वादेर्दशिकविशे-
 षणतासम्बन्धेन वृत्तत्र मानाभावेन चाप्याप्तिर्यतः सा-
 ध्यताप्रच्छेदकसम्बन्धेन साध्यप्रज्ञाज्ञानं प्रति यादृशसम्बन्धेन
 स्वप्रकारस्तिथयः प्रतिबन्धकस्तेन सम्बन्धेनाभाववत्त्वनिर्देश-
 स्यागनं घट्यादौ साध्ये तादृशसम्बन्धो दशिकविशेषणता ।
 कालिकविशेषणतासम्बन्धेनाकाशमात्राभावः दशिकविशेषणतया
 साध्ये कालिरसम्बन्ध एव तथा समवायादिना घटत्वादे-
 रभावे दशिकविशेषणतया साध्य समवायदिरपेति न दोष-
 न चेद्य वृत्तिनिष्ठा या कपिसंयोगाभावीयमूलप्रच्छिन्नविशेषण-
 ता तादृशसम्बन्धेन घट्यादौ तादृशाभाववत्ताज्ञानेऽपि कापसयो-
 गप्रज्ञाज्ञानोत्पत्तेस्तादृशसम्बन्धो न लक्षणघटक इति साध्य-
 वच्छिन्नवृत्तित्वविशेषण व्यर्थमात्र वाच्यम् संयोगतदभासयो-
 रविच्छेदत्वज्ञानाभावदशाया वृत्तिर कपिसंयोगाभावाविति ज्ञा-
 नस्यापि वृत्ते कपिसंयोगप्रज्ञाज्ञानाप्ररोपितया वृत्तिनिष्ठतदभा-
 वीयविशेषणताया अपि साध्यप्रज्ञाज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेद-
 कीभूतसंसर्गताश्रयत्वात् । केचित्तु साध्यामकस्याभावनिरूपित-
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्व विवक्षितं स-
 च सम्बन्धा यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक- स्याभाव सा-
 ध्यमिति नास्त्यनुपपत्तिः । अथ समवायन प्रत्ययत्वावच्छिन्न-
 साध्यवद्द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाणियत्वादिहेतुस्यल कालिरसम्ब-
 न्धस्यापि तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदाभावरूपप्रमेयानि

पितप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तेन साध्याभाववति काले हेतो-
वृत्तेरव्याप्तिः न च साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेद-
कसम्बन्धनिवेशाग्रायं दोषः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावादि-
रूपप्रमेयस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः घटादावेव
सत्त्वात् कालिकसम्बन्धस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावा-
त्मकस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वधिरहादिति वाच्यं ता
दृशप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभा-
वस्तस्यापि प्रमेयत्वेन साध्यतया तन्निरूपिततादृशप्रमेयाभावनिष्ठ-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य कालिकसम्बन्धेऽप्यक्षततयाऽव्याप्तेर्दुर्वा-
रत्वात् न च यावत्साध्यनिरूपितप्रतियोगिता निवेशनीया तथा
चोपदर्शिताभावात्मकयत्किञ्चित्प्रमेयनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगिताव-
च्छेदककालिकसम्बन्धमादाय न दोष इति वाच्यम् असमवेतप्रमे-
यस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावोऽत्र नास्तीतिप्रत्यया-
विषयतया तादृशप्रमेयाभावाभावत्वे मानाभावात् । तादृशप्र-
मेयाभावनिष्ठयावत्प्रमेयनिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्धोक्तस्थलेऽव्या-
प्तितादवस्थात् न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिम-
द्यावत्साध्यनिरूपितप्रतियोगिताया निवेशनीयतया नोक्ताप्रसि-
द्धिरिति वाच्यं सर्वत्र समवायिन्येकया सत्तयैव तादृशप्र-
मेयाभावाभाववत्तानिर्वाहे सर्वसमवाय्यसंग्राहकगुणादीनां तादृ-
शप्रमेयाभावाभावत्वे मानाभावेन दर्शिताप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति
चेन्न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्यात्किञ्चित्साध्यनिरूपि-
तस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेनैवोपपत्तेः कालिक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य दर्शितसाध्याभावाभावस्य सा-
ध्यत्वेऽपि तस्य साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेनावृत्तित्वात् ।
न चैवमपि कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यककालत्वादिवेतावव्या-
प्तिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य यः कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नाभावस्तस्य स्वाभावात्मकस्य प्रमेयत्वेन साध्यस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमे-
याभावाधिकरणे हेतोर्वृत्तेरिति वाच्यं तादृशप्रतियोगितावच्छेदक-
यत्सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमभावस्य तत्सम्बन्धेन तद्वद्वृत्ति-
त्वस्य विवक्षणीयत्वादुक्तस्थले च साध्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन

साध्यवद्भिन्नेऽवृत्ते । अथैव तादृशप्रतियोगितायां स्वनिष्ठत्वनिवेशो
 विकलः तदनिवेशे घटभिन्नं घटत्वाभावादित्यादौ घटभेदात्म-
 कसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन घटत्वात्म-
 कसाध्याभावमिति घटत्वे हेतोर्वृत्तेः प्रसक्ताया अव्याप्तेरौदृश-
 विवक्षयैव धारणसम्भवात् घटत्वरूपसाध्याभावस्य साध्य-
 निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने
 घटेऽवृत्ते न चैवं तादृशसाध्यस्य तादृशसम्बन्धेन सा-
 ध्यवद्भिन्नवृत्तिरभाव एवाप्रसिद्ध इति कथमव्याप्तिपरिहारः इति
 धाव्य घटभेदस्य घटत्वाभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया घ-
 टत्वेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नायास्तादृशप्रतियोगितायां स-
 र्वत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन साध्यवद्भिन्नघटवृ-
 त्तिघटन्वरूपसाध्याभावस्य प्रसिद्धिसम्भवात् । तादृशाभाव-
 योर्भेदे स्वनिष्ठत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेऽपि घटत्वरूपसा-
 ध्याभावनिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तद्दोषतादवस्थ्यात्
 संयोगिभेदस्य ध्याप्यवृत्तिव्याप्यवृत्तित्वरूपवैधर्म्येण संयोगाभा-
 यामेदासम्भवेऽपि संयोगवत्प्रकारकप्रमाविषयत्वाभावाभेदे धाव-
 काभावात्स्वरूपसम्बन्धस्यापि साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तेः तादृशप्रमा-
 विषयत्वरूपसाध्याभावस्य प्रसिद्ध्या संयोगिभिन्नं गुण-
 त्वादित्यादावव्याप्तिरनवकाशादिति चेन्न प्रतियोगितायां स्वनि-
 ष्टत्वानिवेशे फाल्ग्विसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके आकाशाभा-
 याभावादौ साध्ये आत्मत्वादावव्याप्तिरनुवर्त्तयात् । तादृशसाध्यस्य
 यः फाल्ग्विसम्बन्धावच्छिन्नाभावः दैशिकविशेषणतासम्ब-
 न्धावच्छिन्नतदभावाभ्य तादृशसाध्यस्वरूपतया दैशिकविशेषण-
 तासम्बन्धस्य साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात्तेन
 सम्बन्धेनाकाशाभावरूपसाध्याभावाभ्य साध्यवद्भिन्ने फाले हे-
 तुमति च वृत्ते प्रतियोगितायां स्वनिष्ठत्वानिवेशे दैशिकविशे-
 षणताया आकाशाभावनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धत्वविशेषणान्तरनवकाशान् न च साध्यनिरूपितस्य
 निष्ठप्रतियोगितानिवेशे साध्याभावापेक्षादानैरप्यर्थम् अभावा-
 त्तदनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यनिरूपितत्वविरहस्य तदप्राप्त्ये-

रिति वाच्यम् । स्वपदार्थस्य द्विधा निवेशेन साध्याभावनिष्ठसाधीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन, साध्याभाववत्त्वनिवेशधोव्येण तत्पदवैयर्थ्यानवकाशात् । तादृशसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यस्य तद्वत्त्वमात्रनिवेशे साध्यवद्भिन्नवृत्त्यभावान्तरवति हेतोर्वृत्त्यानुपपत्तेरित्याहुः । अथेदं बोध्यं साध्यवत्त्वग्रहविरोधिग्रहविषयसम्बन्धेन साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन वा नानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरेऽभावसम्बन्धनिवेशसम्भवः साध्यभेदेन व्याप्तेर्भेदाह्लाष्येन तत्तत्साध्यकस्थले तत्तत्साध्याभाववति दैशिककालिकाविशेषणतासमवायादिसंसर्गाणामेव विशिष्टाभावावसम्बन्धतया निवेशोचित्यात् । उक्तगुरुरूपेण विशेषणताविशेषादीनां सम्बन्धतया अत्यन्ताप्रामाणिकतया तद्व्याप्यवृत्तस्य सम्बन्धविधया व्याप्तिघटकत्वायोगाच्च परं तु यादृशसाध्यकस्थले यादृशसम्बन्धोऽभावसम्बन्धतया व्याप्तिघटकः तत्परिचयायैव दर्शितोक्तयः तथा च यादृशसम्बन्धेन प्रकृतसाध्यवति तद्विन्नवृत्तिसाध्याभावो न वर्तते तादृशसम्बन्धेन तद्वत्त्वं निवेद्यमित्युक्त्यैव तत्परिचयसम्भवादित्यलं वाञ्छालेन । तत्र च साध्याभाववत्पदेन साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणं विवक्षणीयं तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यादौ विशिष्टस्यानतिरिक्ततया सत्तारूपसाध्याभावस्य गुणादौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः गुणे गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावो नास्तीत्यप्रत्ययात् तत्र तादृशाभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वान्भ्युपगमात् । अथैतल्लक्षणे घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावयानाकाशत्वादित्यादावव्याप्तिः । घटत्वस्य व्याप्यवृत्तितया तद्व्याप्यतान्यतराभाववद्भिन्ने घटे वर्तमानस्य घटाकाशसंयोगात्मकसाध्याभावस्य हेत्वधिकरणं गगनेऽपि घृत्तेः निरवच्छिन्नसाध्याभाववत्तानिवेशे च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वांशवैयर्थ्यादिति चेन्न । एतल्लक्षणकर्तृमते स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यरूपविरुद्धधर्माध्यासोऽभाष्य भेदक इत्येतादृशयुक्त्या द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावगुणवृत्तिसंयोगाभावयोर्भेदसिद्धिरित्यनुष्ठत्यान्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः समाधीयते तथा च घटाकाशसंयोगस्योक्तान्यतराभावप्रतियोगित्वेऽपि न तदभावरूपता तथा च सति तादृशविरुद्धध-

भयोः समावेशापत्तेस्तयोर्विरोधामावे संयोगाभावस्याप्यधिकर-
णमेदेन मेदासिद्धेरव्याप्यवृत्तिसाध्यके सर्वत्रैवाभ्यासः तदभि-
प्रायेण लक्षणान्तरस्यावतारणीयत्वादिति गगने अनिरिक्त एव
तदभावः स्वीकरणीयः स च न साध्यवद्भिन्नवृत्तिरिति न
दोषः । साध्यवद्भिन्ने वर्तते इत्यनेनानवच्छिन्नाया एव वृत्तेर्विव-
क्षणात् घटाकाशसंयोगात्मकामात्रमादाय दोष इति तु न
थद्वेयं तथा सति सुषुप्त्यादिकालावच्छेदेनास्मदाद्यात्मवृत्तौ स्वा-
ध्यायधत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानत्वाद्यभावे साध्यं सु-
खादावव्याप्तिस्तत्र साध्यवद्भिन्ने ईश्वरे तादृशसम्बन्धेन निरव-
च्छिन्नवृत्तिकस्य ज्ञानत्वरूपाभावस्य तेन सम्बन्धेन सुखाद्य-
धिकरणे ऽस्मदाद्यात्मन्यपि वृत्ते उत्पत्तिकालावच्छिन्नघटादि-
वृत्तितादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावादिसाध्यकघट-
त्वादिहेतावव्याप्तिश्च ॥

संयोगाभावनिरूप्योऽप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वयोः प्रतियो-
गिसामानाधिकरण्यप्रतियोगिवैयधिकरण्ययोर्वक्ष्यमाणरीत्या न
विरोध इत्यभिप्रायेणाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यलेऽव्याप्या लक्षणा-
न्तरमवतारयति कर्मादाविति ॥

(दी०) कर्मादां संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह
साध्यवदिति । हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह
सकलेति । साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यं साध्या-
भावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यस्तेन
विपक्षकदेशानिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः
न वा नानाव्यक्तिनाध्यकसद्देताव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसा-
ध्यकव्याप्यवृत्तिमद्देताव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्ताव-
तिव्याप्तेरारणाय अभावद्वये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यम् ।
हेत्वमारो ऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधि-
करणः नन्वप्रतियोगित्वं च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यम् तेन
द्रव्यन्यादां साध्ये विशिष्टमनार्दां नाव्याप्तिः न वा विशिष्टमत्ता-

त्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्तादावतिप्रसङ्गः ॥

(गा०) इदं त्वचधेयम् । द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावो न गुणादौ स्वीक्रियते अपि तु फलततद्रवृत्तिसंयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभाव एव संयोगाभावत्वं कल्प्यते अनन्तगुणाद्यधिकरणे संयोगाभावकल्पनामपेक्ष्य तथाविधैकाभावे संयोगाद्यभावत्वकल्पने लाघवात् । न च संयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावे द्रव्यत्वाभावे द्रव्यभेदे संयोगिभेदादौ वा संयोगाभावत्वं कल्प्यत इत्यत्र विनिगमकाभावे इति वाच्यम् । तादृशाभावानां समनियततयाऽभेदात् । एवं च द्रव्यवृत्तिसंयोगाद्यगुणवृत्तिसंयोगाभावयोर्भेदः सप्रमाण एव । अथैवं द्रव्यत्वाभावादीनामप्यानन्त्यापत्तिः । कर्मादौ गुणवृत्तिद्रव्यत्वाभावो न कल्प्यते अपि तु फलततद्रवृत्तिद्रव्यगुणान्यतरत्वाभाव एव तदभावत्वमित्यादितर्कगवेषणया कर्मादिवृत्तिद्रव्यत्वाद्यभावस्य गुणादिवृत्तितदभावतो भेदसिद्धिरिति चेत् । इष्टमैवैतदधिकरणभेदेनाभावभेदादिनां न चैवं संयोगाद्यभावत्वकल्पनायां धर्मिणामप्यानन्त्यादुक्तविनिगमकाभावसम्भव इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहेणापि द्रव्यत्वाभावादौ संयोगाद्यभावत्वकल्पनाया निष्प्रत्यूहत्वादिति । हेतोरिति । नानाधिकरणकस्येत्यादिः । अव्याप्तेरिति एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादावेतद्रूपाधिकरणस्य द्वित्वादिना भेदसत्त्वेऽपि व्यासज्यवृत्तिधर्मानवाच्छिन्नत्वेन साध्यवन्निष्ठप्रतियोगितायाः प्रतियोग्यवृत्तित्वेन वा भेदस्य विशेषितत्वेन लक्षणगमनसम्भवाद्वासम्भवो दर्शितः । साकल्यमिति । बोध्यमित्यस्य विशेषणमित्यादिः । अथ साध्याभाववति साकल्यविशेषणसत्त्वं एव साध्ये तद्विशेषणव्यावृत्तिः सङ्गच्छते अन्यथा साध्याभाववत्तायाः हेतुमत्साधारण्येऽपि साध्याभाववद्यत्किञ्चिद्रव्यकिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमादाय नानाव्यक्तिसाध्यकसद्भेदौ लक्षणसमन्वयसम्भवादतः साध्ये तदभाववति चेत्पनुपत्त्वा साध्याभाववति साकल्यविशेषणं प्रथमतो दर्शितम् । न च साध्याभाववति साकल्यविशेषणासत्त्वेऽपि बहिमान् पर्वतान्यत्यादित्यादावतिव्याप्तिवारणमेव साध्ये साकल्यविशेषणप्रयोजनमस्ति उभयत्र साकल्यविशेषणादाने यत्किञ्चित्साध्याभाववति प-

येते हेत्वभावसत्त्वेनातिव्याप्तिः साध्ये साकल्यविशेषणसत्त्वे तु हृदादेरेव सकलसाध्याभाववत्तया तत्र हेतुसत्त्वेनातिव्याप्युद्धारान्नोक्तोभिप्रायवर्णनं सम्यगिति चाच्यं साध्याभाववति साकल्यविशेषणासत्त्वे साध्ये साकल्यविशेषणस्योक्तातिव्याप्तिवारणप्रयोजनकृत्यसम्भवेशि साकल्यविशेषणस्य चर्यमाणप्रयोजनस्यैव वास्तवतया तस्य साध्याभाववति साकल्यविशेषणसत्त्व एव सङ्गतेरादौ तत्प्रदर्शनस्योचितत्वात् । यस्तुतस्तु साध्ये साकल्यविशेषणं परित्यज्य साध्याभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशरूपकल्पान्तरस्यावलम्बनीयतया चरममेव तत्प्रदर्शनमुचितं साध्ये तदभाषयति च बोध्यमित्युक्त्या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको वाऽभावो ग्राह्य इत्युक्ते साध्याभाववति च साकल्यं निवेद्यने साध्याभावो वा एतादृशो निवेद्यते इत्येतादृशविकल्पः प्रतीयते स चाविद्याक्षित इति सारम् । अव्याप्तिवारणाय साध्याभावे साकल्यविशेषणे धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसकलसाध्याभावाधिकरणं गुणादिरेव स्यादयोगोलकादेर्हृदासंयुक्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणत्वादित्यतिव्याप्तिः यद्विमतत्वरूपप्रमाविषयो धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्विपक्षमावृत्तितया सकलसाध्याभावाधिकरणाप्रसिद्धाव्याप्तिश्चेति तदुपेक्ष्य साध्ये साकल्यविशेषणं निवेशिनम् । ननु साध्ये साकल्यविशेषणदानेऽपि पर्वतीयवद्वैतत्वादेनाऽभावसत्त्वेन सकलसाध्याभावसत्त्वात् व्यासज्यवृत्तिधर्मनवच्छिन्नत्वेनाभावविशेषणे च वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः वह्निमतस्नधाविधसकलसाध्याभावानधिकरणत्वात् साध्यतावच्छेदकातिरिक्तो यो व्यासज्यवृत्तिधर्मस्तदनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशने च लाघवात्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवाभावे विशेषणमुचितं किं साध्ये साकल्यविशेषणेनेत्यभिप्रेत्य तर्थाह साध्यतावच्छेदकोति । साध्याभाववति साकल्यविशेषण-

प्रयोजनमाह विपक्षेति । वैकल्पिकयोः साध्यतदभावयोः सा-
 कल्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंविशेषणयोर्व्यावृ-
 त्तिमाह न वेति । एकव्यक्तिके एतद्रूपयानैतद्रमादित्यादौ हेत्व-
 धिकरणे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावो न प्रतियोगितावच्छे-
 दकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिरूपः पूर्वक्षणादिवृत्तिव्यविशिष्टतद्रूपा-
 देरेतद्रसाधिकरणे वृत्तेरेतद्रूपतद्रूपोभयत्वावच्छिन्नाभावोऽपि न त-
 था प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रीसद्धेरिति तत्र लक्ष-
 णसङ्गतिरित्यतो नानाव्यक्तिक इत्युक्तम् । अत एवाव्याप्तिरेवो-
 क्ता नासम्भवः । अत्र च नानाव्यक्तिसाध्यकत्वं व्यधिकरणद्वयवृ-
 त्तिसाध्यतावच्छेदककत्वम् । अत एव एतद्व्याक्तेवृत्तियावद्धर्मवा-
 नेतत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यके ऽव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः ।
 अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोग्येतद्रूपत्वादित्यादावित्यर्थः अ-
 व्याप्तेर्वारणायेत्यन्वयः । व्यभिचारिणि चेति । पृथिवी कपिसंयो-
 गादित्यादौ चेत्यर्थः । अभावद्वये साध्याभावे हेत्वभावे च
 तथा चाव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तिवारणाय सा-
 ध्याभावे व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तायतिव्याप्तेर्वारणाय हे-
 त्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्यर्थः । यद्यापि हेत्वभावे
 प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस्यावश्यकतया कपिसंयोगी कपि-
 विभागादित्यादौ चाव्याप्यवृत्तिहेतुके ऽव्याप्तिवारणप्रयो-
 जनकत्वं साध्याभावे तद्विशेषणस्य सम्भवतीति व्याप्यवृत्ती-
 किञ्चित्करं तथापि हेत्वभावे तद्विशेषणप्रतिसन्धानं विनै-
 व व्याप्यवृत्तिहेतुकस्थले व्याप्तिनिर्णयो भवतीत्येतदभिसन्धायैव
 तदुक्तं प्रतियोगिवैयधिकरण्यं च न प्रतियोग्यविकरणावृत्तित्वम् ।
 अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तथाविधहेतुके च तादृशसाध्याभावहेत्व-
 भावाप्रसिद्धा ऽव्याप्तेः अपि तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं त-
 था च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावाधिकरणे-
 पु यावत्सु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टः सन् वर्तते योऽभा-
 वस्तत्प्रतियोगित्वमर्थः तेन कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यादौ क-
 पिसंयोगाद्यनधिकरणगुणादिवृत्तिव्योपलक्षितकपिसंयोगाद्यभावस्य
 हेत्वधिकरणे सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः न वा एतद्वृत्तित्ववा-
 न् कपिसंयोगादित्यादौ तथाविधकपिसंयोगाभावस्य सक-

लसाध्याभावाधिकरणे! सत्त्वेऽप्यतिव्याप्तिः, प्रतियोग्यनधिक-
 रणीमूतसाध्याभावाधिकरणयाप्रतिष्ठस्यप्रतियोग्यनधिकरणताका-
 भावप्रतियोगित्वमिति, फलितोऽर्थः । प्रथमे साध्यतावच्छेद-
 कसम्बन्धेन चरमे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यन-
 धिकरणत्वं बोध्यं तेनायमात्मा आत्ममहाकालान्यतरत्यादि-
 त्यादौ व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्य कालस्य कालिकस-
 म्बन्धेनात्मत्वाधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः न चा वहिमान्
 धूमादित्यादौ साध्याभावाधिकरणयावदन्तर्गतकालज्ञानादिषु,
 कालिकविषयित्वादिसम्बन्धेन हेत्वभावप्रतियोग्याधिकरणतास-
 त्वेऽपि असम्भवो ऽव्याप्तिर्वा इत्थं च प्रतियोगित्वे सम्य-
 न्धविशेषावच्छिन्नत्वेन न निवेशनीये सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकरोः साध्याभावहेत्वभावयोरुक्तसम्बन्धेन प्रतियोगिस-
 मानाधिकरणतया ऽसम्भवातिव्याप्त्योरनवकाशात् हेत्वभा-
 वोऽपीति अपिशब्देन साध्याभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकाव-
 च्छिन्नवैयधिकरण्य निवेशनीयमिति सूच्यते तेन विशिष्टसत्ता-
 यान् जातेरित्यादौ हेत्वाधिकरणादिषु साध्याभावप्रतियो-
 गिसत्त्वादेः सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र साध्याभावोऽपीत्युक्तो अ-
 श्रिततत्पदेन हेत्वभावपरामर्शसम्भवः तत्र हेत्वभावपक्षोपादाने
 श्रुताधिक्यमिति तत्रोक्तं तत्प्रतियोगित्वं साध्याभाववाग्निष्ठा-
 भावप्रतियोगित्वं हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुतावच्छेदकावच्छि-
 न्नामित्यर्थः । हेत्वभावनिरुपप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे स्वप्रतियो-
 गितावच्छेदकावच्छिन्ननिवेशस्य प्रयोजनमाह द्रव्यत्वादाविति ।
 विशिष्टेति गुणकर्मन्यत्प्रविशिष्टेत्यर्थः । प्रतियोगितायां हेत्वभाव-
 प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशस्य प्रयोजन-
 माह न वेति । अत्रापि द्रव्यत्वादी साध्य इत्यनुपपद्यते । विशि-
 ष्टसत्तात्वादिना गुणकर्मन्यत्प्रविशिष्टसत्तात्वादिना तृतीयार्थ-
 आश्रयच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तस्याभावेऽन्वयः प्रतियोगि-
 पदार्थकदेशप्रतियोगित्वान्यतमवच्छिन्नत्व या तदर्थः । सादृशा-
 भावेति । सकलसाध्याभाववाग्निष्ठाभावेत्यर्थः । न च हेत्वभावे प्रतियो-
 गितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
 वैयधिकरण्यमेव निवेद्यतां ततोऽपि तत्प्रयोजननिर्वाहत् त-

था च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणादिनिष्ठाविशिष्टसत्ताभाव-
स्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणतयैवातिव्यपन्यारण-
सम्भवात्प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयर्थ्यनिवेशन-
मफलमिति चाख्यं हेत्वभावे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
धिकरण्यनिवेशे सकलसाध्याभाववन्निष्ठा या हेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नानाधिकरणवृत्तिः विशिष्टनिरूपिताधिकरणता तन्निरूप-
काभावेप्रतियोगित्वमयः स्यात्तदपेक्षया सकलसाध्याभा-
ववन्निष्ठा या हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नयादृशप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नानाधिकरणता तद्वत्स्वरूपास्मदीयफलितार्थस्यागुरुत्वा-
त् न च ममापि सकलसाध्याभाववन्निष्ठं यद्धर्माव-
च्छिन्नानाधिकरणत्वं तद्धर्मवत्वमित्येवार्थः स चातिलघुरेवे-
ति चाख्यम् । एतादृशार्थकरणे मूलोक्त प्रतियोगिताया व्याप्ति-
त्वं व्याहन्येतेति मूलानुसारेण दीधितिकृता गुर्वर्थानुसरणा-
त् उक्तविशेष्यविशेषणभावेनानिवेशे व्यर्थविशेषणतानवका-
शात् । केचित्तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशे सक-
लसाध्याभाववन्निष्ठाविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यधिकरणाभावप्रतियो-
गित्वरूपव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य गुणेऽपि सत्त्वात् या-
धानवतारदशायां तत्र द्रव्यत्वानुमित्यापत्तिः अस्मन्मते तु
तत्प्रतियोगित्वं चेत्यतो लब्धस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकहेतु-
तावच्छेदकस्य व्याप्तिर्या तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य गु-
णेऽपि भ्रमत्वादित्याहुः ॥

एतल्लक्षणं दूषयित्वात्तरलक्षणमवतारयति यत्रैकव्यक्तिकमिति ॥

(दी०) यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा तत्र निर्धूम-
त्वादिव्याप्ये तत्त्वेन साध्ये निर्वहित्वादाौ चाव्याप्तिः तत्र हे-
त्वभावस्य बह्मवादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षादृशत्वात्तत्त्वादत आह सा-
ध्यवदन्येति । अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वं व्युत्पत्तिबलभ्यं न हि भवति नीलो घटो
घटादन्य इति ॥

(गा०) यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं तत्राव्याप्तिरित्यन्वयः । एतद्गू-

पयानेतद्रसादित्यादावनेकाशेषत्वरूपसाकल्यस्य साध्ये ऽसत्त्वा-
दिति भावः । साध्ये साकल्यविशेषणं परित्यज्य कल्पान्तरानु-
स्ररणात् तत्रैतदोपावकाश इत्यत आह विपक्षो वेति ।
विपक्षः साध्याभाववान् अत्रापि एकव्यक्तिक इत्यस्य विपरिण-
तस्यानुपपन्नः तथा चैतद्वदभिन्नं पदत्वादित्यादौ साध्याभाव-
वस्येतद्वषटादौ साकल्याप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरित्यर्थः । सकलप-
दस्याशेषमात्रपरत्वे दोषान्तरमाह निर्धूमत्वादिव्याप्य इति । तस्येन
निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन तथा च धूमत्वावच्छिन्नाभावव्याप्यवान् व-
ह्निवाचच्छिन्नाभावादित्यादावित्यर्थः । धूमत्वावच्छिन्नाभावे
साध्ये एकव्यक्तिकतया पूर्वदोषाक्रान्तत्वेन तद्व्याप्यसाध्यकानु-
सरणं निर्धूमत्वव्याप्यजलत्वादेस्ताद्रूप्येण साध्यतायां सद्धेतु-
त्वानुपपत्तिरतस्तत्त्वेनेत्युक्तम् । हेत्वभावस्येति । अथ बहुधात्मकहे-
त्वभावस्य प्रत्येकं सकलसाध्याभावयन्निष्ठत्वासम्भवेऽपि सक-
लतन्निष्ठबहुपमादादिभेदप्रतियोगितामादायैव लक्षणं सङ्गमनीयं
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशादेव व्य-
भिचारिणि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेत्वभावमादा-
यातिप्रसङ्गानवकाशेन हेत्वभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वा निवेशात् । यत्तु बह्निभेदहेतुताभिप्रायको
ऽयं ग्रन्थः तत्र हेतुभेदमादायापि लक्षणगमनासम्भवात् भे-
दभेदस्यानवस्थामयेनाधिकरणस्वरूपस्य स्वीकरणीयतया तस्य
च प्रत्येकविश्रान्ततया यावद्विपक्षवृत्तित्वासम्भवादिति तत्र ।
आकाशाभावाद्यधिकरणकभेदभेदस्याकाशाभावाद्यधिकरणस्वरूप-
तया तस्य च यावद्विपक्षवृत्तित्वेन तमादायैव लक्षणगमनसम्भ-
वात् । न चैतादृशरीत्याकाशाभावमादाय भेदहेतुकव्यभिचारि-
ण्यतिप्रसङ्ग्या हेत्वभावत्वेन सकलसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वं
विप्रक्षणीयं तथा सत्यधिकरणस्वरूपमावस्य स्वस्मिन्नेव त-
दभावत्वेन वृत्तिरिति नातिव्याप्यवकाशः । एवं चाकाशाभा-
वमादाय नोक्तव्याप्तिपरिहारसम्भव इति वाच्यम् । उक्तस्थले
आकाशाभावस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्यधिरहादेवातिव्याप्तिधारणसम्भवेन तादृशविवक्षाया निष्प्रयो-
जनकत्वात् बह्निभेदहेतुकस्थल च साध्याभावाधिकरणस्य

हेतुरूपप्रतियोग्यनाधिकरणत्वेनाकाशाभावरूपहेतुभेदस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाव्याप्तिवारणसम्भवादिति । अत्र केचित् । यत्र बहुधर्मावान्यत्वविशिष्टनिर्धूमत्वव्याप्यं साध्यं बहुधर्मावान्यत्वविशिष्टबहुधर्मावो हेतुस्तत्र बहुधर्मावस्यापि सकलसाध्याभाववदन्तर्गतया तत्र बहुधर्मावभेदासत्त्वेन तमादाय लक्षणगमनासम्भवात् । न च तादृशविशिष्टहेतुकस्थले हेतुभेदस्य सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासम्भवेऽपि अखण्डविशिष्टात्यन्ताभावस्य तथात्वमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति वाच्यं प्राचीनमते विशेषणाभावविशेष्याभावाभ्यामनातिरिक्ततया तादृशविशिष्टाभावस्य बहुधर्मावत्वबहुधुमयरूपत्वेन सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासम्भवात् । अथैवमपि विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य बहुधर्मावत्यन्ताभावस्याखण्डतया सकलधूमवन्निष्ठतया तमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति चेन्न धृत्यनियामकतया विषयितादिसम्बन्धानामत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । संयोगादिरूपव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुधर्मावत्यन्ताभावस्याखण्डस्य सकलधूमवन्निष्ठत्वेऽपि तदभावप्रतियोगिता न हेतुतावच्छेदकोभूतबहुधर्मावत्यावच्छिन्ना तत्र लाघवेनाभावत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति न तमादायापि लक्षणसङ्गतिः । न च गुरुधर्मावच्छिन्नेहेतुकस्थले लक्षणसङ्गमनाय पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदके निवेद्यं तथा च बहुधर्मावत्वादेरपि तादृशावच्छेदकत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । एतल्लक्षणस्य पारित्याज्यतया निविलदोषोद्धारनायश्यकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकत्वं न निषिष्टमित्यभिप्रायेण तदोपदानादिति यदन्ति । तदसत् तथा सत्यपि सकलसाध्याभाववन्निष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुधर्मावभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् । न च अन्यमात्रस्य कालापाधितानये साध्याभावयति पर्वतादौ कालिकसम्बन्धेन बहुधर्मावादिसत्त्वात्तत्र तत्सम्बन्धेन तस्याभावो न धर्तत एवेति वाच्यं कालिकसम्बन्धेन तत्र बहुधर्मावसत्त्वेऽपि प्रतियोग्यनाधिकरणोभूतबहुधर्मावत्वावच्छेदेन तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्यापि सत्त्वात् । एवं विशिष्टाभावस्य विशेष्याभाव-

विशेषणाभावाभ्यामनतिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादायेवा-
 व्याप्तिसम्भव तदुपेक्ष्यमात्रसाध्यकाभावहेतुकस्यलानुधावने बीजा-
 भावात् । तस्मात् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्य निविष्टं प्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नैव निविष्टेन्याशयेनैव तदोपदानम् । हेतुतावच्छेदकस-
 म्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यदाने तु यन्निमित्तलक्षणापेक्ष-
 या गौरवमेव तल्लक्षणावतारे बीजं बोध्यम् । एतेन स-
 कलशवदस्य व्यापकतार्थकतया साध्याभावव्यापकीभूताभावप्र-
 तियोगित्वमेव निष्कृष्टतल्लक्षणार्थः धूमवान् वह्नेरित्यादौ प्रमेय-
 त्वादिना बहुयभावस्य साध्याभावव्यापकत्वंऽपि न क्षतिः
 यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभासत्वं साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं
 तद्रूपवत्त्वस्यैव लक्षणत्वात् एवं च हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधि-
 करण्यं न निवेद्यते व्यापकतालक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवे-
 दनादप्यप्यवृत्तिहेतुकव्यभिचारिणि हेत्वभावस्य साध्याभावव-
 त्तिष्ठेदुत्तरूपाभावप्रतियोगितया व्यापकत्वासम्भवेनातिप्रसङ्गावर-
 हात् । व्यापकताशरीरे च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभा-
 ववन्निष्ठत्वमभावे निवेद्यते तेन बहुयभाववति कालिकादिस-
 म्बन्धेन धूमादिरूपामावस्य वृत्तावपि धूमाभावादेन साध्या-
 भावव्यापकताक्षतिः सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभाववति
 हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा ऽव्याप्तिश्च लक्षणपञ्चक-
 एव दोषः अस्तु या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्ताज्ञानं
 प्रति यादृशसम्बन्धेन हेत्वभाववत्ताग्रहः प्रतिबन्धकस्तादृशसम्ब-
 न्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणमिन्नसाध्याभावाधिकरणकं यद्यत्स्वं
 तद्विधत्तमेव साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वम् इत्थं च सत्ता-
 वान् जातेरित्यादौ एतादृशं स्वं जातित्वाभावत्वादिकमेव
 तद्विधं च जात्यभावत्वादिकमिति लक्षणसमन्वयः इत्थं च ए-
 तद्वृत्तत्ववान् कपिसंयोगादित्यादौ कपिसंयोगाभावत्वावच्छि-
 न्नानधिकरणत्वाप्रसिद्धा कपिसंयोगाभावत्वस्य साध्याभावव्या-
 पकतावच्छेदकतादित्यव्याप्तिशरणांय हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधि-
 करण्यविशेषणं देयमेव न देयम् या अधिकरणत्वाभावस्यै-
 वाधिकरणमित्यत्रस्थाने निवेदनापेक्षात् कपिसंयोगाभावादेरि-

य तदधिकरणताया अप्यव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य सा-
ध्याभाववति सत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् । अधिकरणत्वाभावश्च
भावप्रतियोगिकतया अनिरिक्त एवेति विशेषणताविशेषेणैव त-
द्वत्त्वं साध्याभाववति विशेषणीयमिति । एवं च निर्धूमत्वव्याप्य-
वान् निर्वाहत्वादित्यादौ हेत्वभावस्य बहुधादेः प्रत्येकं यावाद्विपक्षा-
वृत्तित्वेऽपि हेत्वभावत्वेन तेषां साध्याभावव्यापकत्वान्नाव्याप्तिरिति
पूर्वपक्षो ऽप्यकिञ्चित्करः यत्र यावतां साध्याभाववतां सम्भव-
स्तत्र प्रातिस्विकरूपेण तत्तदधिकरणवृत्तित्वमेव हेत्वभावविशे-
षणतया लक्षणघटकं न तु साध्याभावव्यापकत्वमित्याभिप्रायेणैव
तदोपदानान् प्रकारान्तरानुसारेण परिष्कारे सकललक्षणानामेव
परिष्कारसम्भवादिति कृतं पल्लवितेन । परे तु निर्धूमत्वव्याप्ये
तत्त्वेन साध्ये इत्यस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकधूमाभावव्याप्ये साध्ये तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
पल्लवभावादावव्याप्तिरित्यर्थः । तत्र च हेतोःपि सकलसाध्या-
भाववदन्तर्गततया तत्र हेतुभेदासत्त्वेन न पल्लवभावभेदमादाय
लक्षणसङ्गतिरित्यव्याप्तिर्दुर्गारैव तथाहि सामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन पूर्वतत्तादौ वर्तमानस्य वहेस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावस्य पूर्वतादौ सत्त्वेन तत्र सामानाधिकरण्यस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावसत्त्वात् साध्याभावाधिकर-
णत्वमविशदमेवेतिष्येयमित्याहुः । साध्यवच्छिक्तिविशेषभेदमादाया-
व्याप्तिं परिहरति अत्रेति । साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति
साध्यतावच्छेदकाविशिष्टसाध्यवत्त्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताक-
त्वमित्यर्थः । तेन घट्टिमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकभेदमादाय न दोषः तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
तायास्तत्ताविशिष्टवह्निमत्त्व एव पर्याप्तत्वात् । व्युत्पत्तिबललभ्यम-
न्यादिपदसमभिव्याहारलभ्यं तन्नादिपदसमभिव्याहारज्ञानस्येय
तादृशपदसमभिव्याहारज्ञानस्याप्यन्ययितावच्छेदकचमोर्वच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावादावव्याप्तिरिति प्रत्येव जनकत्वादिति भावः ।
व्युत्पत्तिबललभ्यमित्यनेन यथाश्रुतलक्षणवाक्यार्थ एवाप्यमिति सू-
चितं तादृशसमभिव्याहारस्थले तत्प्रतियोगिताकाभावादावव्याप्ते
ऽतिप्रसङ्गं सूचयति न हि भवतीति । प्रामाणिकन्ययद्वार इति

शेषः । तथा चान्वयिप्रतियोगिकामावमात्रबोधे नीलघटेऽपि पी-
तघटादिभेदसम्बन्धेन तादृशव्यवहारोऽपि स्यादिति भावः । द्रव्यं
न घट इत्याद्यप्रयोगादनुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनैवान्योन्यामा-
वादिरेव्यादिपदेन प्रत्याख्यते अनुयोगितावच्छेदकश्च प्रतियो-
ग्यवृत्तिरेव धर्म इति प्रकाशकृदङ्गीकृतव्युत्पत्त्यन्तरविरोधात् घटो
घटादन्य इति प्रयोगवारणसम्भवाग्नील इति । घटादन्य इत्यादौ
प्राचीनमते पञ्चम्याः प्रतियोगित्वमर्थः । तत्र च प्रकृत्यर्थस्य
घटत्वादिविशिष्टस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वविशिष्टाधेयतासम्बन्धे-
नान्वयः । अथ वा केवलाधेयत्वमेव घटस्य सम्बन्धः ध-
र्मिपारतन्त्र्येण घटत्वादेरपि अवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तत्रान्वयोप-
गमात् एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्याप्यन्यत्र पारतन्त्र्येणान्वयस्य
व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोगित्वस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण अन्य-
पदार्थैकदेशे भेदे निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः घटादन्य इत्यादौ
च निरूपकतासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टो ल-
क्षणा घटादिपदार्थः तत्पुरुषस्थले पूर्वपदस्य तत्तद्विभक्त्यन्ता-
र्थविशिष्टे लाक्षणिकत्वात्तादृशघटादिपदार्थस्य चाभेदसम्बन्धेन
भेदे ऽन्वयः । नवीनमते घटादन्य इत्यादावनुयोगित्वं पञ्च-
म्यर्थस्तत्र च प्रकृत्यर्थस्य घटत्वादिविशिष्टस्य स्ववृत्तिघ-
टत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकतासम्बन्धेनान्वयः । अनुयोगि-
तायाश्चाश्रयतासम्बन्धेन भेदेऽन्वयः समासस्थले च घटत्वाव-
च्छिन्ननिरूपितानुयोगिताविशिष्टे पूर्वपदस्य लक्षणा तस्य चा-
भेदसम्बन्धेन भेदे ऽन्वयः । अथैव साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्ये-
तादृशलक्षणाभ्याम्यादभेदसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिताविशिष्टविशे-
षितस्तादृशानुयोगिताविशिष्टविशेषितो वा यो भेदस्तद्वद्वृत्तित्वमेव
प्रतीयते । तथा चानुमित्यौपायिकव्याप्तिस्वरूपजिज्ञासायां ता-
दृशलक्षणाभिधाने ऽर्थान्तरप्रसङ्गस्तादृशप्रतियोगितासम्बन्धे-
न तादृशानुयोगितासम्बन्धेन वा साध्यवद्विशेषितभेदवद्वृ-
त्तित्वाज्ञानस्यैव लाघवेनानुमितिहेतुत्वात् । इति चेन्न । तादृशव्या-
प्तिज्ञानप्रनुमितिहेतुस्तस्याभेदास्य तात्पर्यात् । शाब्दबोधविषयत्वे-
ऽपि तन्मूलकोदीच्यव्याप्तिविषयकमानसोपनीतमानस्यैव तादृशता-
त्पर्यनिर्वाहत्वात् । तादृशशाब्दबोधस्यापि कथं चिदुपपादयितुं

शक्यत्वाच्च नीलो घटः कम्बुग्रीवादिमदन्य इत्यादिवाक्यस्याप्र-
माणत्वात् पटः कम्बुग्रीवादिमदन्य इत्यादिवाक्यस्य प्रमाण-
त्वात् । अन्ययितावच्छेदकनिरूपितपारिभाषिकमवच्छिन्नत्वं प्र-
तियोगितायां भासत इत्युपेयम् अतः साध्यवदन्य इत्यादौ मतु-
वन्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकस्य साध्यसम्बन्धस्य साध्यापेक्षयाः
गुरुतयानवच्छेदकत्वेऽपि नोक्तलक्षणयान्मार्थाप्रसिद्धिः पारिभाषिकं
तदवच्छिन्नत्वं च तद्विशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावीया या या प्रति-
योगिता तत्तदवच्छेदकत्वाभावकूटवदवच्छिन्नत्वं एतादृशा-
वच्छिन्नत्वस्य च सम्बन्धतया प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्प्र-
तियोगिताव्यक्तीनां दुर्ज्ञेयत्वेऽपि न क्षतिः सम्बन्धज्ञा-
नस्य विशिष्टशुद्धावनपेक्षितत्वात् अनुमितिं प्रति च
साध्यावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहिज्ञानमेव कारणं लाघवात् न
तु साध्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहिज्ञानमित्यनुमित्यौपयि-
कव्याप्तिशरीरे तादृश्येव प्रतियोगिता निवेश्यते कम्बुग्रीवादिमत्त्वा-
न् घटादित्यादौ विशेषदर्शिनानामनुमितेः प्रामाणिकत्वे निरुक्तपा-
रिभाषिकावच्छिन्नत्वमेवानुमित्यौपयिकव्याप्तिघटकं तादृशगुरुध-
र्मावच्छिन्नसाध्यकानुमानस्य केवलान्वयिसाध्यकसमश्लिष्टतावावि-
नस्तु स्वरूपसम्बन्धरूपमेवावच्छिन्नत्वं व्याप्तिशरीरे निवेशयन्तीति
समाप्तः मूले केवलान्वयिन्यभावादित्यादौ एतादृशलक्षणप-
ञ्चकस्य केवलान्वयिनि अप्रसिद्धेरित्यर्थः । न च हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया सत्ता-
यान् द्रव्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिरस्तीति केवलान्वयिसाध्यकमात्रे
अव्याप्तिरूपनमसङ्गतमिति वाच्यम् । केवलान्वयिपदेन हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धेन यत्किञ्चिदधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वरूपके-
वलान्वयित्वाध्यसाध्यकमात्रस्योक्तत्वात् । अथवा हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन वृत्तित्वमनिवेश्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तो यो
हेतुप्रतियोगिकः सम्बन्धः तदन्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमेव नि-
षेधं धर्हिमान् धूमादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन धूमादेः साध्याभा-
वद्वृत्तित्वेऽपि तत्सम्बन्धस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तत्वात्
हेतुप्रतियोगिकत्वाच्च लक्षणाघटकतया तदन्यसम्बन्धेन तद्वृत्ति-
त्वाभावाः अस्येवेति भावः । एवं च सत्तायान् द्रव्यत्वादित्यादौ

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्बृत्तित्वाप्रसिद्धावपि हे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्ते हेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यविशेषणता-
विशेषादिना बृत्तित्वप्रसिद्ध्या नाध्यातिरिति ध्येयम् ॥

इति श्रीगदाधरमहाचार्यविरचिता शिरोमणिरुतन्या-
सिपञ्चकव्याख्याया विवृतिः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम्

सिंहव्याघ्रप्रकरणम् ।

(चि०) नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वम् । साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं तच्च तत्र यात्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चाप्रसिद्धम् ॥

(दी०) नापीति । साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यदाधिकरणानधिकरणं साध्यं तत्त्वं साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम् । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् । तदनधिकरणत्वमित्यर्थः साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात्तद्वृत्तौ नातिप्रसङ्गः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षः तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ॥

(गा०) साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वमित्येतद्वक्षणे यदि तदधिकरणावृत्तिस्वरूपमसमानाधिकरण्यं निवेदयने तदा द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्तायाः द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तितया तादृशासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वात् तदनधिकरणवृत्तित्वस्यासामानाधिकरण्यपदार्थत्वेऽनन्तरत्वस्यमाणलक्षणाभेद इत्यतो ध्याचष्टे साध्येति । असमानाधिकरणं यस्येत्यत्रासमानाधिकरणपदस्य स्वाधिकरणाधिकरणार्थकत्वे द्रव्यं सत्त्वादित्यादावेवातिव्याप्तिः द्रव्यत्वादेः सत्ताद्यनधिकरणाधिकरणत्वविरहेण यत्पदेन सत्त्वादित्यादानासम्भवात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिश्च सत्तावेदं द्रव्यत्वाद्यनधिकरणाधिकरणत्वादतस्तदधिकरणानधिकरणकत्व-

परतया तत्पद व्याचष्टे यदधिकरणेति । यदधिकरणानधि-
करणक साध्य तत्त्वानधिकरणत्वस्य व्याप्तित्वे व्याप्तेर्वि-
शिष्टकार्थरूपतानुपपत्त्या विशेषप्रसामरीस्यानुमितेहेतुत्वानिवाह-
यस्तत्त्वाननुगमन तत्राधिकरणत्वाभावकूटस्य निवशनीय-
तया गौरव चेत्याशयेन यस्तत्त्वाघटित साध्यासा-
मानाधिकरण्यपदार्थमाह साध्यनिष्ठति । साध्यनिष्ठ य-
दसामानाधिकरण्य स्वाधिकरणीमूनयत्किञ्चिद्विनिवृत्तित्वाभा-
घ तत्प्रतियोगित्व तत्प्रानयागिकाट्टप्रविष्टाधिकरणकत्व सा-
ध्यनिष्ठाभावोपाधेयत्वनिष्ठप्रतियोगिताया निरूपितत्वसम्बन्धेन
यदवच्छेदक तद्वृत्तित्वमिनियात् । वह्निमान् धूमादित्या-
दौ साध्यनिष्ठाभावो हृदाधेयत्वाभावस्तर्दयप्रतियोगितायामुक्त-
सम्बन्धेनावच्छेदो हृदादिस्तद्वृत्तित्वानधिकरणत्व धूमादा-
यिति लक्षणसमन्वय । अत्र साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयत्व-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न ग्राह्यम् । अन्यथा व-
ह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतादिसमवतत्वाद्यभवादायानु-
पपत्ते तथा च सत्तावान् समनयित्वादित्यादौ सा-
ध्यनिष्ठाभावीयसमवतत्वनिष्ठप्रानयागितावच्छेदकाधिकरणाप्रसिद्ध-
रव्याप्ति वह्निमान् धूमादित्यादावपि धूमादरयोगालकीयव-
ह्नादिनिष्ठपर्वतादिवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकपर्वतादिवृत्ति-
त्यादव्याप्तिश्च साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावनिवश च गौ-
रवमित्याशयेन फलितार्थमाह साध्यनिष्ठाधेयत्वेति । अनिरूपक-
त्वमिह साध्यनिष्ठाधेयतात्वावच्छेदेन ग्राह्य तत्र वह्निमान् धूमा-
दित्यादौ महानसाद् पर्यतीयवह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वमपि
नाव्याप्ति एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनाधयता नि-
वेशनीया तेनायमात्मा आत्ममहाकालापरत्वादित्यादौ कलस्य
कारिकसम्बन्धवच्छिन्नामवादिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वेऽपि ना-
तिर्याति तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वप्राधिकरणत्वमप्रिवक्षित त-
दनिरूपकत्वमात्र निमिष्टम् । प्रथमतो द्रव्य सत्त्वादित्यादायति
व्याप्तताशङ्कितया व्यभिचारसामान्य एवातिर्यातिमुद्धर-
ति साध्यवद्भिन्नस्येति । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्य चे-
त्यर्थ । अत्राधिकरणवृत्तित्व हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् अ-

म्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकस्वावय-
वादौ धूमादेः समवायेन वृत्तेरव्याप्यापत्तेः इत्थं च सत्ता-
वान् द्रव्यत्यादित्यादावव्याप्तिः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-
करणे सामान्यादां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धात्मकसमवायादि-
सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः एवं द्रव्यं विशिष्टसत्तादित्यादा-
पि विशिष्टसत्तादेः सत्ताजनतिरिक्ततया साध्यनिष्ठाधेयत्वा-
निरूपकाधिकरणगुणादिवृत्तित्वानधिकरणत्वासम्भवाद्रव्याप्तिरित्य-
तो निष्कृष्टार्थमाह साध्यनिष्ठेति । अत्रापि पूर्वदोषवारणाय सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाधेयत्वं निवेशनीयम् । एषम-
धिकरणत्वमप्यविवाहितं तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतैवाभा-
वे निवेशनीया तादृशाधेयत्वानिरूपकवृत्तित्वमात्रनिवेशे धूम-
वान् वह्नेरित्यादौ बहुधाधिकरणत्वसामान्याभावस्य साध्यनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपकहृदादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकतानिवेशः
व्यापकत्वं च तद्विशिष्टा येन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न
तु तद्विशिष्टात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं सर्वस्यैव तथाविधद्वित्वा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तदप्रसिद्धेः न वा तद्विशिष्टभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकी-
भूताभावत्वादिकमादाय बहुधाधिकरणत्वसामान्याभावस्यापि
धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतया धूमवान् वह्नेरित्यादावति-
व्याप्यापत्तेः अनवच्छेदकत्वं चावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकर-
णत्वम् । अतो नोभयवृद्धेमादाय दोषः । अथवा यदधिकरणता-
सामान्याभावत्वं साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकं तत्त्वमेव समुदायार्थः । अतो ऽभावत्वादिना
व्यापकतामादाय न दोषः । अधिकरणता च हेतुतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्ना प्राप्ता तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ बहुधा-
नधिकरणधूमावयवादौ धूमाधिकरणत्वसामान्याभावसर्वेऽपि न
क्षतिः धूमवान् वह्नेरित्यादौ यत्किञ्चिद्बहुधाधिकरणत्वमावस्य
धूमनधिकरणत्वव्यापकतया ऽतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदं
तथा च तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकं यद्वाप्यवच्छिन्नाधिकरणतात्वं यद्वाप्यवच्छिन्नाधिकरणताया-
वच्छिन्नाभावत्वं वा तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतावच्छेदकं

तद्रूपवत्त्वं व्याप्तिरिति फलिताद्यः। तेन धूमानधिकरणत्वव्याप-
कीभूतयद्वाधिकरणत्वधूमाधिकरणत्वोभयसामान्याभावप्रतियोगि-
तायाः यद्वाधिकरणत्वसामान्यनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः यदाधि-
करणतामात्रनिवेशे द्रव्य गुणकर्मन्यत्वाविशिष्टसत्त्वादित्यादाव-
व्याप्तिः द्रव्यत्वानधिकरणगुणादौ हेत्वधिकरणतात्प्रावाच्छिन्नाभा-
यास्तत्रादतो यद्रूपावच्छिन्नमिति । हेत्वभावस्य व्यापकतानिवेशे
व्यापकताशरीरे हेतुनावच्छेदकसम्बन्धायच्छिन्नं तद्वन्निष्ठत्वं नि-
वेद्यम् अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वातिरूप-
काधिकरणे इदादौ धूमात्मकाभावस्य कालिकसम्बन्धेन घृ-
त्तेरव्याप्यापत्तेः तथा च सति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादा-
वव्याप्तिः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेन घृत्तेरप्रसिद्धेरतो हेत्वधिकरणत्वाभावस्य व्यापकताय-
दित्येषु तल्लक्षणं कृतं तथा चाधिकरणताया विशेषणताविशे-
षेण घृत्तिमत्तया तेन सम्बन्धेन तद्वन्निष्ठत्वं निवेद्यमतो न
दोषः । पूर्वकल्पपरित्यागे धाजमाह तनेति । न दोष इति
सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन घृत्तेरप्रसिद्धावापि तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नाया द्रव्यत्वाधिकरणताया द्रव्ये प्रसिद्धाया अभा-
वस्य साध्यातधिकरणत्वव्यापकत्वादिति भावः ॥

साध्यवैयधिकरण्यस्य निरुक्तार्थकत्वे पुनः पोतव्यमस्त-
द्व्याचष्टे साध्यवैयधिकरण्यमिति ॥

(दी०) साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्विधाधिकरणत्वं
चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वयमेको-
क्त्या अनूद्य दूषयति तदुभयमपीति । साध्येत्यादेः साध्यं यद-
धिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावः साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृ-
त्तित्वाभावश्चार्थः । तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वा-
निरूपकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं साधनाधिकरणव्यक्त्यन्तरस्ये-
त्यव्याप्तिः कचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गश्चाये द्वितीये च साध्य-

वैयधिकरण्ये यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो वि-
वक्षितस्तदा केवलान्वयिनि यदि च यत्किञ्चित्साध्यवद्भक्ति-
भेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः ॥

(गा०) ननु मूले तदुभयमपि साध्यानाधिकरणानधिकरणत्वमि-
करणतात्रयघटितत्वादनुवादे चाधिकरणताद्वयमात्रस्य निवे-
शादित्यनस्तादृशमूलं सङ्गमयति चरमाधिकरणत्वांशस्येति ।
अनतिप्रयोजनकतयेति । अनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वामा-
यरूपतया तद्व्यवस्थाधिकरणत्वांशं परित्यज्य साध्या-
सामानाधिकरण्याभावमाध्यवैयधिकरण्याभावनिवेशनैवोपपत्तेरिति
भावः । असामानाधिकरण्याद्यधिकरणत्वाभावस्याखण्डस्यासामाना-
धिकरण्याद्यभावाघटिततया न वैयर्थ्यमित्यनतिप्रयोजनक-
तयेत्युक्तं तदपहाय चरमाधिकरणत्वांशं परित्यज्य ह्यं
साध्यासामानाधिकरण्याभावसाध्यवैयधिकरण्याभावरूपनिष्कृष्टल-
क्षणार्थद्वयं साध्यानाधिकरणानधिकरणत्वमित्यनेन सत्ताद्यान्
द्रव्यत्वादित्यादायव्याप्तिवारणाय विवक्षितस्य प्रथमलक्षणनि-
ष्कृष्टार्थस्य कथञ्चिदपि प्रतिपादनासम्भवात्तदनुवादकतानुपपत्ति-
रिति यथाश्रुतार्थानुवादपरतया सङ्गमयितुम् अनुवादीयलक्षण-
द्वयार्थमाह साध्येत्यादेरिति । लक्षणद्वयस्य क्रमेणोक्तशेषः । त-
स्वाभाव इत्यन्तेन प्रथमलक्षणार्थरूपयनम् एवं च साध्यानाधिकरणा-
नाधिकरणशब्देन साध्यं यदाधिकरणानधिकरणकं तद्व्योच्यते
तदुत्तरत्वप्रत्ययेन तत्त्वं साध्यपदोत्तरसन्निवृत्त्यनग्रा तद-
भावः प्रत्याप्यत इति प्रथमलक्षणार्थयोधकत्वं साध्या-
नाधिकरणानधिकरणत्वमित्यस्य । न च साध्याधिकरणान-
धिकरणत्वपदेन नग्रादसमासे सत्येव तदर्थाभावो नग्रा
प्रत्यापयितुं शक्यते तथा च साध्यपदोत्तरनग्रा निपातो
ऽसम्भयो समस्यमानपदपूर्वनिपातितस्यैव नग्रा साधुत्वात् अ-
न्यथा अविप्रगुरित्यादौ चिन्नादिपदोत्तरमपि नग्रा निपा-
तापत्तेरिति साध्यं समस्यन्धिकार्थयोधकोत्तरपदघटितस-
मुदायेन समं नग्रा मध्यनिवेशस्यापि साधुतासम्भादकत्वात्
अन्यथा घटानाधिकरणत्वं साध्याभावरूपद्व्युचित्यमित्यादौ च

घटाधिकरणत्वाभावतदवृत्तित्वाभावप्रत्ययानुपपत्ते न हि
 तत्रानधिकरणत्वादिपदानां घटादिपदैः समासे तादृशा
 शार्धप्रतीतिरुपपद्यते अनधिकरणत्वादिपदजन्यप्रतीतिविशेष्यीभू-
 ताभावेन सममेव घटादिसर्गमानात् समस्यमानपदप्रतिपा-
 दताच्छेदककोटिनिविष्टनापरपदार्थान्वये राजपुरुषादन्य इत्यर्थे
 राजा पुरुष इत्यादिसमासापत्तः । एव नञाऽन्वयितवच्छेदका-
 वच्छिन्नाभावस्यैव बोधनात् अधिकरणसामान्यभद्वानजानाधि-
 करणपदार्थः स्यात् तस्य चाप्रसिद्ध्या नञ्पदाधिकरणपदयो-
 र्माथमिक्तसमासासम्भवाच्चेति साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-
 वृत्तत्वाभावरूपप्रथमलक्षणस्य निष्कृष्टयथाश्रुतार्थोपि साध्यान्
 धिकरणानधिकरणत्वमिति शब्देन प्रतिपाद्यते तथाहि आ-
 धेयतानिरूपकार्थरुचरमाधिकरणपदघटितेनाधिकरणानधिकरणप-
 देन अधिकरणमनधिकरण आधेयत्वानिरूपकं भवत्यति व्युत्प-
 त्त्याऽधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतनिरूपकताकाधेयता-
 वत्त्वेतान्यपदार्थो बोध्यते बहुवीहौ विग्रहवाक्याद्यादृशविशेष-
 णविशेष्यभावापन्नस्य बोधः तादृहपरीतविशेषणविशेष्यभावापन्नस्य
 प्रत्ययाच्चिन्ना गौर्यस्येति विग्रहवाक्यात् यत्पदार्थसम्वन्धित्वेन
 चित्रगाश्चित्रगुरित्येताश्चित्रगोनिष्ठसम्वन्धप्रतियोगित्वेन यत्पदार्थस्य
 बोधनात् प्रवृत्तस्थले च विग्रहवाक्यादन्यपदार्थनिष्ठाधेयतानिरूप-
 कत्वावच्छिन्नमेदवस्त्वेनाधिकरणप्रतीते एव च साध्यं यद्
 धिकरणानधिकरणं यदधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
 निरूपकताकाधेयतावदिति व्युत्पत्त्या साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वा-
 वच्छिन्नमेदवदधिकरणवृत्तित्वं साध्यान्धिकरणानधिकरणशब्देन
 प्रत्याख्यते तदुत्तरत्वप्रत्ययेन तत्त्वं तदभावश्च साध्यपदोत्तरनि-
 विष्टनञ्पदघटितवाक्येनेति । द्वितीयलक्षणार्थमाह साध्यस्येति ।
 तथा च साध्यानाधिकरणमाधिकरणम् आधेयतानिरूपकं भवत्येति
 व्युत्पत्त्या साध्यानाधिकरणाधिकरणत्वशब्देन साध्यानाधिकरण-
 वृत्तित्वं प्रत्याख्यते तदभावश्च द्वितीयनप्रति उक्तशब्दस्यैतदर्थो
 नुवादकतेति भावः । पूरणसवलितं तत्रेतिग्रन्थं ध्याचष्टे त-
 त्रेत्यादिना । मूलं केवलान्वयिनि बहुमाद् धूमादित्यादौ चा-
 स्यात्तद्वैयर्थ्यनाप्रथमलक्षणे केवलान्वयिन्यव्याप्तिहेतुः पूरयति सा-

ध्येत्यादिना अप्रसिद्धेन्यन्तेन । साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामान्यभेदनिवेशाभिप्रायेणैयमप्रसिद्धिरभिहिता यात्किञ्चित्तिरूपकभेदनिवेशे च तादृशभेदवदधिकरणे हेतोर्हेतुत्व्याप्तिर्गोच्या चक्ष्यमाणक्रमेण नानाव्यक्तिसाध्यकहेत्यन्तरे ऽप्यन्यासितत्वात् धूममात्रे तत्कथनं मूलरुतो न्यूनतासम्पादकमतो धूम इत्यस्योपलक्षणत्वामिप्रायेण पाठमधृत्वैव व्याचष्टे नानाव्यक्तिसाध्यकेति । अत्र च यथासम्भवमव्याप्तिर्गोच्या तेनैतद्वृत्तियावद्धर्मधानेतस्यादित्यादौ चक्ष्यमाणरौत्याऽन्यासितविरहेऽपि न क्षतिः । अत एवात्र नानाधिकरणके सर्वत्रेति चक्ष्यति । अथवा नानाव्यक्तिसाध्यक इत्यस्य मिथो व्यधिकरणद्वयवृत्तिसाध्यतावच्छेदक इत्यर्थः अत्राध्यासेहेतु पूरयति एकसाध्येत्यादिना इतोत्यन्तेन । अनया रौत्या ऽन्यासितेषु यात्किञ्चित्साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वायच्छिन्नभेदनिवेशाभिप्रायेण साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामान्यभेदनिवेशे च केवलान्वयिन्यव्याप्तिरेव दोष इतिध्येयम् । अचिदिति पृथिव्यस्यैवविशिष्टद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ । अतिव्याप्तिरिति विशिष्टद्रव्यत्वस्य शुद्धद्रव्यत्वानतिरेकितया पृथिव्यादेः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वामभ्ययादितिप्रायः । आधेयतायां साध्यतावच्छेदकायच्छिन्नप्रतिनियेदे च नैव दोष अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैवाधेयतावच्छेदकतया पृथिवीनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकपृथिव्यन्यत्रविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेः पृथिवीनिरूपिताधेयतानवच्छेदकत्वादितिध्येयम् । द्वितीयलक्षणे साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमदनिवेशे च धूमादौ नाध्याप्तिरनस्तत्काल्ये केवलान्वयिसाध्यकाध्याप्तिरेव यात्किञ्चित्साध्यप्रत्यक्षभेदनिवेशे चोभयस्थल एवाध्याप्तिरेति मूलाभिप्राय स्फुटयति द्वितीये चेत्यादिना । साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः साध्यैवाधिकरण्ये विवक्षितः साध्यैवाधिकरण्यप्रत्यक्षतया विवक्षित इत्यर्थः । केवलान्वयिनि केवलान्वयिन्येव । नानाधिकरणकेति । एकव्यतिमाध्यकेऽपि सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादायैकस्य साध्यवत्तो भेदस्यान्यस्मिन् साध्ययति सत्तादृशतातेनानाव्यतिमाध्यकेऽपि एतद्वृत्तिधर्मधानेतत्तादित्यादायव्याप्यमभ्ययाप्रानाव्यक्तिसाध्यकेति मोक्त तया च द्वितीयलक्षणाभिप्रायेण धूम

इति मूल नानाधिकरणसाध्यकसामान्योपलक्षणमिति भावः ॥

साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वमित्यत्र साध्यासामानाधिकरण्यपदेन साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावविश्लेषेऽपि द्रव्य सत्त्वादित्यादावति-यासिर्न सम्भवति सामानाधिकरण्यस्याध्याप्यवृत्तितया सत्तायामपि गुणाद्यवच्छेदेन द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात् किन्तु यहिमान् धूमादित्यादावध्याप्ति स्वावयवाद्यवच्छेदेन धूमादौ बहुधादिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात् सापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धतुमत्तदवच्छिन्नत्वेनाभाव विशेष्यधारयितुं शक्यते इत्यभिप्रायेण तत्पद तादृशाभावपरतया वर्णयत सार्वभौमस्य मतमुपन्यस्यति वेचित्विति ॥

(दी०) केचित्तु साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थस्तेन धूमस्य स्वावयवे संयोगेन बहिमिति च समवायेनावृत्तापि न क्षतिः । तादृशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्तमाने सुलभः व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि तादृशाभाववत्त्वं सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात् । न चैवं गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वेऽध्याप्तिः विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् । अनतिरिक्तत्वे तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव परम्परया व्याप्तत्वात् केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य परम्परासम्बन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वा अभाव गुणेऽवगाहते न तु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादितर्जनसिद्धमतीतिबाधितत्वात् बाधकाभावाच्च संयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्र

प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः । अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये
व्यभिचारिण्यातिप्रसङ्गाच्च । तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्य-
क्षत्वासम्भवेनासिद्धेः न च तदभाववद्बृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयं
तद्बृत्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात् । किञ्चेदपिदानीमितिप्रतीतिनि-
यामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तिः तेन सम्ब-
न्धेनाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्बृत्तित्वस्य विरहि-
णोऽप्रसिद्धेः ॥

(गा०) हेत्वाधिकरण इति सप्तम्यर्थो ऽभावान्वितमवच्छिन्नत्वं
तेनैव सम्बन्धेनेति तृतीयार्थोऽपि 'वृत्त्यन्वितमवच्छिन्नत्वं वृत्तिप-
दस्य सम्बन्धार्थकत्वे तु अभेद एव तदर्थः अनधिकरणत्वपदस्या-
धिकरणत्वाभावो ऽभावमात्रं वा यद्यर्थः स्यात्तदा अव्याप्यवृ-
त्त्याधिकरणताया अपि अव्याप्यवृत्तितया सत्त्वादौ द्रव्यावच्छे-
देन साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणत्वाभावस्य सामानाधि-
करण्यरूपतदभावाभावस्य चाक्षतत्वादातिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्यनधि-
करणपदमधिकरणभेदवदर्थकतया व्याकरोति नदधिकरणेति ।
यद्यप्यधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात्संयोगादिना धूमाधिकरणपर्वता-
द्यवच्छिन्नो यः सम्बन्धान्तरेण तद्बृत्तिरूपादिनिष्ठगह्वरादिमत्संयुक्त-
त्वाभावस्तस्यैव स्वावयवावच्छेदेन धूमादौ वर्तमानतया धूमा-
देस्तादृशाभावाधिकरणत्वं दुर्घटं तथापि तादृशहेत्वधिकरणाव-
च्छिन्नत्वविशिष्टाभावाधिकरणत्वस्यैव विवक्षणीयतया न दोषः ।
रूपे पर्वते न बहिमत्संयुक्तत्वमितिबद्धूमे पर्वते न बहिमत्संयु-
क्तत्वमिति प्रतीत्यनुदयात् पर्वतावाच्छिन्नत्वविशिष्टनिरूपिताया ब-
हिमत्संयुक्तत्वाभावीयविलक्षणाधिकरणताया रूपादावेवोपगमात्
अभावाधिकरणतायामेव चाधिकरणाविशेषावच्छिन्नत्वं निवेशनीयं
तावतापि धूमरूपयोरभिन्नस्याप्यभावस्य परस्परानवच्छेदकावच्छि-
न्नाधिकरणताभेदेन कथितदोषनिराकरणसम्भवात् । उभयत्र हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धप्रवेशप्रयोजनं क्रमेण दर्शयति तेनेति । स्वा-
ययवे संयोगेनावृत्तावपीत्यन्वयः । तथा च स्वावयवावच्छेदेन
वाप्यवत्संयुक्तत्वासत्त्वेन तदभावस्याक्षततया प्रथमतो हेतुता-

घच्छेदसम्बन्धानिवेशे स्वावयवरूपस्याधिकरणावच्छिन्नसाध्य
 वत्सयुक्तत्वाभावात्तदधिकरणत्वविरहेण सयोगेन धूमहेतौ क
 स्यापि साध्यस्य व्याप्तिर्न स्यादिति भावः । यद्यपि तादृशस
 म्बन्धानिवेशेऽपि बहिस्तस्युक्तत्वादे कालिकाव्याप्यवृत्तितया धू
 मादावुत्पत्तिरालावच्छेदेन बहिस्तस्युक्तत्वाभाववृत्ते पर्वता
 देरपि कालोपाधितया तादृशमावावच्छेदकत्वादव्याप्तिता
 दवस्थ्य तथापि इदानीमिति प्रतीतिनियामककालस्याव
 च्छेदकत्वादिहेति प्रतीतिनियामकदेशानिष्ठावच्छेदकताया वैलक्ष
 ण्यं दुरपह्वयं यदभावात्पर्वते धूमे न बहिस्तस्युक्तत्वं
 मिति प्रत्ययाभावे हेतुमभिष्टतादृशवच्छेदकतानिरूपकत्वमेवामावे
 निवेद्यमतो न दोषः । न च कालोपाधेरवच्छेदकताया
 मवच्छेदाधिकरणेनावच्छेदकस्य कालिकसम्बन्धो नियामक
 इत्येव तादृशसम्बन्धानवच्छिन्नत्वमेव देशस्यावच्छेदकता
 या वैलक्षण्यम् । अन्यस्य दुर्वचत्वात् तथा च व्य
 मिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ वर्तमानसाध्यसामानाधि
 करण्यभावे व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणावच्छेदकताया का
 लिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादितिन्यामिरिति शङ्क्यम् । का
 लिकवाप्यवृत्तापि कालिकसम्बन्धवद्विज्ञातमवाकाशत्वाद्युप
 यसामानाधिकरण्ये देशिकसम्बन्धनात्मत्वाद्यनाधिकरणकालस्य दे
 शविधयैवावच्छेदकत्वात् कालविधया तस्यावच्छेदकत्वे तादृश
 सामानाधिकरण्यस्य कालिकाव्याप्यवृत्तिरप्यप्युक्त कालिक
 सम्बन्धानवच्छिन्नत्वादव्यस्यैव वैलक्षण्यस्य देशविधयाव
 च्छेदकताया स्वीकरणीयत्वात् । हेत्वधिकरण इत्यत्र हेतुपदम् अ
 धिकरणमिदं नानुयागितत्तद्वत्तुपरम् । अतो धूमाद्यन्तरसयुक्त
 स्याप्यवच्छेदकत्वेन धूमादस्तादृशमावयवत्वऽपि न क्षतिः । एव य
 व्याप्ते प्रतिधूमादभिन्नऽपि कनापि रूपेणानुगताना तासां धूमत्वा
 दिक्मेवानवच्छेदकम् । यन्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयागितो
 यदधिकरणं तदनवच्छिन्नायाधिकरणता तदन्यत्वेन सा
 ध्यसामानाधिकरण्यभावाधिकरणताया विशेषणीयव्याप्तेः दो
 षः न वा अननुगम एव च कालोपाधिविधया ह्यधिकरणदे
 शस्यावच्छेदकत्वनातदोपस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न

आवच्छेदकत्वनिवेशेनापि वारणसम्भवः पर्वतरूपादौ हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यसामाना-
धिकरण्याभावाधिकरणतायां रूपादिनिष्ठसाध्यसामानाधि-
करण्याभावाधिकरणतायां धूमादिप्रसिद्धनिरुक्ताधिकरणतानां
भेदस्याक्षततया तदन्यत्वेन धूमादौ लक्षणसमन्वयादिति ।
तत्र साधु । तथा सति किञ्चेत्यग्रिमदोषासङ्गतेः गगननिष्ठसा-
ध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया एवोक्ताधिकरणताभि-
न्नायाः प्रसिद्धेः । बहिर्मति चेति । तथा च तेनैव सम्बन्धेनेत्यनुक्त्वा
यत्किञ्चित्सम्बन्धेनेत्युक्तौ पर्वतावच्छिन्नबहिर्मत्संयुक्तत्ववत्यपि
तदवच्छिन्नबहिर्मत्समवेतत्वाभावसत्त्वात् धूमस्य बहिर्व्याप्यत्व नोप-
पद्यत इति भावः । साध्यवत्सम्बद्धत्वसामान्याभावनिवेशे बहि-
र्मत्समवेतत्वसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि हेत्वधिकर-
णविशेषावच्छिन्नसाध्यवत्सम्बद्धत्वसामान्याभावस्याप्रसिद्धा ऽस-
म्भवो बोध्यः साध्यवत्सम्बद्धस्य गगनादेः हेतुमति सम्बन्धास-
म्भवादवच्छेद्याधिकरणसम्बन्धिन एवावच्छेदकतया तन्नि-
ष्ठाभाव हेतुमतोऽनवच्छेदकत्वात् । न क्षतिरिति नाव्याप्तिः ना-
सम्भवश्चेत्यर्थः । साध्यवत्त्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् ।
तेन समवायेन बहौ साध्ये संयोगेन धूमे पर्वतावच्छिन्नब-
हिर्महत्तित्वसामान्याभावस्यासत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः न वा
सद्वेतावपि यत्किञ्चित्सम्बन्धेन यः साध्यवान् तद्वृत्तित्वसा-
मान्याभावस्यासत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । साध्य चोपलक्षणविधया
ऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटी निवेशनीयं न तु विशेषणविध-
या तेनोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटादौ गन्धाद्यसत्त्वात्तादृशघटाद्य-
वच्छेदेन पृथिवीत्यादौ गन्धादिविशिष्टवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि ग-
न्धवात् पृथिवीत्वादित्यादौ मूलावच्छिन्नवृक्षादौ कपिसंयोगा-
द्यभावसत्त्वात्तादृशवृक्षाद्यवच्छेदेनैतद्वृक्षत्वादौ कपिसंयोगादिवि-
शिष्टवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि कपिसंयोगि एतद्वृक्षत्वादित्यादौ ना-
व्याप्तिः तत्तत्कालदेशावच्छिन्नतत्तदधिकरणावच्छेदेनापि तत्र
हेतौ तादृशसाध्योपलक्षितधर्मिवृत्तित्वसत्त्वात् न चैवम-
पि धूमादौ पर्वतादिवृत्तेरनवच्छेदको यो देशः कालो वा
तदवच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन बह्यादिमद्वृत्तित्वाभावस्य धूमा-

दो सत्यादव्यासिदुर्वारेतिवाच्य तत्तद्देशकालावच्छिन्नपर्यन्तादे
धूमाद्यसम्बन्धितया धूमादावभाववृत्तावपि तादृशस्यानवच्छेद
कत्वात् न चैवमुत्पत्तिक्षणादिविशिष्टपर्यन्ते धूमस्य न घट्टिम
त्सयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यनुपपत्ति द्रव्ये गुणे न पृथिवी
त्यसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीतिबहुक्तप्रतीते सामानाधि
करण्यावच्छेदकत्वाभावावलम्ब्यता न सम्भवति विशे
षस्यावच्छेदकत्वे विशिष्टस्यानवच्छेदकत्वासम्भवादितिवा
च्य तादृशप्रतीतिना सामानाधिकरण्य विशिष्टपर्यन्ताद्यवच्छे
दत्वाभावावगाहितयेवोपपत्ते उत्पत्तिक्षणे पर्यन्ते धूमस्य न घ
ट्टिमत्सयुक्तत्वमित्यादौ पर्यन्तावच्छिन्न यद्धूमस्य घट्टिमत्सयुक्तत्व
तस्योत्पत्तिक्षणा नावच्छेदक इत्यादिरप्यर्थ सम्भवति धूमनि
ष्ठघट्टिमत्सयुक्तत्वाभावे उत्पत्तिक्षणेपर्यन्तोभयावच्छिन्नत्व तु ना
य पर्यन्तस्य प्रतियोग्यवच्छेदकतया तदन्तर्भावेन द्वयोर्भावावच्छे
दकत्वस्यासम्भवात् घट्टिमत्सयुक्तत्वाभावाधिकरणतावत् । एते
नोक्तोभयावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावावच्छेदकत्वावर्तनाय हे
त्यधिकरणमात्रावच्छिन्नत्वप्रवेशान केपाश्चिदनुपादेयमथ तथा
सति षड्धादिनिष्ठधूमसामानाधिकरण्याभावाप्ययोगोक्तस्या
यत्रोभयावच्छिन्नतया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमन्मा
त्रावच्छेदकताऽतिरिक्त्यातिप्रसङ्गात् । केचित्तु विशिष्टपर्यन्तादेरव
च्छेदकतामाशयाभ्यातिचारणायावच्छेदकान्तरानवच्छिन्नहेतुवधिक
रणावच्छिन्नत्वमभावे निवेदनीयम् । अथ च पर्यन्तादे कालविध
या धूमनिष्ठघट्टिमत्सयुक्तत्वाभावावच्छेदकत्वापि व्यावृत्ति
पर्यन्तादे स्थूलकालतया घट्टिमत्सयुक्तत्वादिरूपप्रतियोगिनोप्यव
च्छेदकत्वात् तन्निष्ठाभावावच्छेदकताया अविरोधायायान्त
रकालावच्छिन्नयोपगमादित्याहुः । हेतुमदसम्बन्धे साध्य
सामानाधिकरण्याभावाप्यनुक्त्या हेत्यधिकरणावच्छिन्नप्राय
विरहास्तुतानवच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमात्रसम्बन्धे हेतुमदवच्छि
न्नतादनामायप्रमादमाह तादृशति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्यवृत्तावच्छेदकत्वे तेन सम्बन्धेन हेत्यधिकरणावच्छिन्नप्राय
अप्यर्थ तत्रैव तादृशहेतुमदेष । न च तथापिधरूपत्वाद् य
द्धिमत्सयुक्तत्वाभावा व्याप्यवृत्तारयति तत्राधिकरणावच्छेद

स्यावच्छेदकत्वं निर्युक्तिकं प्रतियोगिमत्त्वभाववृत्तावेव विरो-
धमज्ञानार्थमवच्छेदकभेदापेक्षणात् धूमवत्कपालादिसमवेतव-
ह्निमन्महानसादिसंयुक्तघटादौ महानंसाद्यवच्छेदेन वह्निम-
त्संयुक्तत्ववति हेतुमत्कपालाद्यवच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वा-
भावसौलभ्येऽपि एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादावेतद्रूपवत्समवेतत्व-
वति हेतुव्यधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववृत्त्य-
सम्भवात् एतद्रूपादिमति सम्वन्धान्तरेण वर्तमाने साध्य-
वत्समवेतत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितया हेत्वधिकरणानवच्छि-
न्नत्वात् निरुक्ताभावाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यं पर्यन्ते रू-
पे न वह्निमत्संयुक्तत्वमितिप्रतीतियत्नेन व्याप्यवृत्तेरपि सामा-
नाधिकरण्याभावस्याधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वोपगमात् । यत्तु
व्याप्यवृत्तेरभावस्याधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वानुपगमे हेतुताव-
च्छेदकसम्वन्धावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वाभावाधिकरणतासामान्ये हे-
त्यनुयोगिकत्वे हेत्वधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वोभयाभावां विव-
क्षणीयः तथा च धूमादिनिष्ठस्वावयवाद्यवच्छिन्नतदधिकर-
णतायां हेतुतावच्छेदकसम्वन्धेन हेतुमदवच्छिन्नत्वस्य
रूपादिनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावाधिकरणतायां घटादिनिष्ठधूमव-
त्कपालाद्यवच्छिन्नतदधिकरणतायां च हेत्वनुयोगिकत्वस्या-
भावेनोभयाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति । तत्र । व्याप्यवृत्तेर
वच्छेदकत्वानुपगमे पृथिवी रूपादित्यादावतिव्याप्तिः पृथिवी-
त्वादिव्य भिचारिजलीयरूपादिनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावस्य
व्याप्यवृत्तितया तदधिकरणतासामान्ये निरुक्तोभयाभाव-
स्या क्षतत्वात् । अथ हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वस्थाने
ऽवच्छिन्नत्वहेत्वधिकरणानवच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव नि-
वेशनीयत्वाप्रायं दोषः जलरूपादिनिष्ठपृथिवीसमवेतत्वाभावा-
धिकरणतायामवच्छिन्नत्वविरहेणोभयाभावसत्त्वात्तावतैव दर्शि-
ताप्रसिद्धेरपि निवारितत्वात्तादृशोभयाभाववदधिकरणतावदन्यत्व-
मेव निवेशनीयं न तूक्ताधिकरणतासामान्ये हेत्वनुयोगिकत्वतादृ-
शोभयाभाववत्त्वोभयाभावः प्रयोजनाविरहादितिचेत् । एवमपि व-
क्ष्यमाणायाः कालिकसम्वन्धेन हेताद्यव्याप्तेरसङ्कतिर्दुर्वारैव । तत्र
कालिकसम्वन्धेनावृत्तौ गगनादावेव दर्शितोभयाभाववत्साध्यसा-

मानाधिकरण्याभावाधिकरणताया प्रसिद्धे अवृत्तावेव सर्वत्र
तादृशाभाववत्प्रसिद्धा सम्बन्धान्तरेण वर्तमानपर्यन्तानुधावनवि
रोधश्च । तस्माद्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वमेव ग्रन्थकारानुमतमित्य
वधेयम् । द्रव्यसत्त्वादित्यादावाशङ्कितव्याप्तिमुद्धरति व्यभिचारि
णश्चेति । तादृशेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः ।
अवच्छेदकत्व सप्तम्यर्थः । तादृशाभाववत्त्व हेतुतावच्छेदकसम्ब
न्धेन साध्यवृत्तित्वाभाववत्त्वम् । अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायामाह
सत्तायामिति । तादृशप्रतीत्या द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवत्यामपि
सत्ताया तदनवच्छेदकगुणाद्यवच्छेदेन तदभाववत्त्वावगाहनादि
त भावः । एव सत्ताया द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावोपगमे
विशिष्टसत्त्वे गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्ने अव्याप्तिरिति
गुणाद्यवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्या केनापि रू
पेण तदनधिकरणत्वासम्भवादितीभावः । विशिष्टस्येति । तथा च
विशिष्टसत्त्वं द्रव्यमात्रवृत्ति तदधिकरणत्वं न गुणादेरिति न
हेत्वाधिकरणावच्छेदन हेतो साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्व
मिति नाभ्याप्तिरितिभावः । यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वाधि
करणावच्छिन्नत्वं निवदयापीयमव्याप्तिर्न शक्यते वारायतु
तथापि प्रकारान्तरेणाव्याप्तिवारणसम्भवे लक्षणे ऽधिकनिवेश
नमनुधितमित्यभिप्रेत्य विशिष्टस्यातिरिक्तत्वपक्ष आश्रितः । न च
हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणतानिवदानमावश्यकम् । अन्यथा इदं
स्पर्शवत् भूतवमूर्तत्वोभयस्मादित्यादौ भूतत्वे मूर्तत्वे च
हेतो म्याधिकरण गगने मनसि च साध्यसामानाधिकरण्य
विरहेणाव्याप्तिप्रसङ्गादितिवाच्यम् । उभयत्वस्यैवविशिष्टापरत्वरूप
तामनमवलम्ब्य विशिष्टस्यातिरिक्तन्यतः तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपि
ताधिकरण्यरूपपरस्परान्तरात्म्यन्धनामयवस्यैव हेतुत्वमिति
स्वीकृत्यैव वा तत्राप्याप्त समाधानसम्भवात् । ननु
द्रव्य गुणाद्यन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ विशिष्ट
स्यातिरिक्ततापक्षमद्वयव्याप्याप्तवारणं न विचारमह त
थाहि गुणादिवृत्तिसत्त्वादिता गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तादेरिति
रिक्तव्य ऽगुणतत्त्वमत्राच्छेदः एव यनिवृत्तित्वविशिष्टस्या
परस्परविरूपन्यत्वात् न च तत्तद्विवृत्तिपविशिष्टसत्ता

दीनां मिथो भेदेऽपि शुद्धसत्तादिकमनुगतं निराबाधमेवेति
 याच्यं शुद्धसत्तादौ तत्तद्व्यक्तित्ववृत्तित्वव्यतिरेकविशिष्टाभ्युपगमे भवतां
 तदेकत्वासम्भवात् तदनभ्युपगमे तस्यावृत्तित्वप्रसङ्गात् एवं
 सर्वेषामेव वस्तूनां तत्तत्क्षणवृत्तित्वरूपविशेषणभेदाद्भेदप्र-
 सत्त्वा क्षणभङ्गापत्तिपर्यवसानं दुर्वारमेव । अथ प्रत्यभिज्ञाननुरो-
 धेन एकस्मिन्नानादेशकालवृत्तित्वव्यतिरेकविशिष्टं स्वीक्रियत एव । परे
 तु गुणे द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टसत्ता नास्तीदानीं पूर्वक्षणवृत्तित्ववि-
 शिष्टघट्यं नास्तीतिप्रतीत्यनुरोधेन मिथो भिन्ना अपि तत्तद्वि-
 शेषणविशिष्टसत्त्वघटत्वादयः स्वीक्रियन्ते तदवलम्बनेनैव तादृ-
 शप्रतीत्युपपत्तिः द्रव्यवृत्तित्वादिव्यतिरेकविशिष्टपुरस्कारेण चानुगत-
 सत्तादेन द्रव्यत्वानुमापकता स्वीक्रियते अपि तु तदन्यता-
 दशविशेषणविशिष्टगुणाद्यवृत्तित्वस्तुन एवेति तत्र द्रव्यत्वादि-
 स्यामिविरहेऽपि न क्षतिरिति चेत् । तादृशवस्तूनां केन रूपेण
 व्याप्यता न द्रव्यवृत्तित्वादिव्यतिरेकविशिष्टत्वेन तादृशरूपस्याव्याप्या-
 नुगतधर्मसाधारण्यात् नापि तादृशविशेषणविशिष्टतत्त्वव्यक्तित्वा-
 दिना तादृशविशेषणव्यतिरेकविशिष्टांशस्य व्यर्थत्वात् तद्व्यक्तित्वानुप-
 स्थितायनुमानानिर्वादाय । एवं विशिष्टसत्ता नास्तीत्यत्र वि-
 शिष्टसत्तात्वायच्छिन्नाभावस्य न विधेयतासम्भवः तद्रूपावली-
 दानुगतसत्तायाति तद्रूपायच्छिन्नाभावान्ममयान् । नापि तत्तद्व्य-
 क्तित्वायच्छिन्नाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वस्य प्रतियोगिकोशवनुत्ते-
 गात् विशेषणायच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धो यिलक्षणः स च
 नानुगतसत्तायाः सम्बन्धोऽपि तु अतिरिक्तविशिष्टसत्ताया ए-
 वेति प्रतियोगितायच्छेदकधर्मस्य गुणादिवृत्तिसत्तासाधारण्येऽपि
 तत्र विशिष्टाभायोऽभूत एव प्रतियोगितायच्छेदकायच्छिन्न-
 प्रतियोगितासम्बन्धन्यत्वमात्रस्य विशिष्टाभावसत्त्वेऽपेक्षि-
 तत्वादिति चेत् । तर्हि गुणादिमाधारणसत्ताया एव तादृ-
 शातिरिक्तः सम्बन्धः स्वीक्रियतां किं सम्बन्धान्तरकल्पनेनेत्यभि-
 प्रैष्याद् भनतिरिक्तत्वं गीति । विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैवेति
 सप्तगुणाद्यन्यत्वव्यतिरेकपर्यवेत्यर्थः । परम्परया परम्परानुसन्धेन
 व्यापच्छिन्नप्रतिनिधिसमवायादिसम्बन्धेनेति यावत् । स्यान्न्यादिति
 गुणाद्यन्यत्वव्यतिरेकव्यतिरेकविशिष्टाधिकरणताया गुणादायसत्तातादृ-

शम्भन्धेन तद्वैशिष्ट्यस्य इत्यमात्रवृत्तित्वादिनिभावः । एका-
 रेण सत्ताया व्याप्यत्वम्यत्रच्छेदः । यत्र विशेषणवैशिष्ट्याच्छिन्नस-
 त्ताहेतुकइत्यन्वाद्यनुमितिरभिमतता तत्र तद्वैशिष्ट्यानुमितिरवोपेत-
 वैशिष्ट्यं परम्पराम्भन्धेन व्याप्तिर्धाविरहे चानुमितिरसिद्ध-
 येतिमात्र । यद्यपि विशिष्टनिरूपितसम्बन्धस्य विलक्षणत्वे
 तादृशसम्बन्धेन सत्ताया अपि व्याप्यत्व निरहति तथापि
 विशरणाच्छिन्ननिरूपितसमवायत्वादिना न सत्तादिसम्बन्धता
 किं तु विशिष्टमत्तावानिति प्रत्यये वैशिष्ट्यस्यैव सत्तादिवि-
 शेषणतापन्नस्योक्तपरम्पराम्भन्धेन धर्मिणि विशेषणत्वोपगमात्ता-
 त्तिप्रमद्वशदेत्याशयेनेदमभिहितम् । मन्वेवं रीत्या प्रथमलक्षणपरि-
 श्कारे वक्ष्यमाणकेवलान्वयिसाध्यकाव्याप्त्यसङ्गतिः तथापि सम्ब-
 न्धान्तरेण हेतुमद्वृत्तौ हेन्वाधिकरणाच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्या-
 मायप्रसिद्धा लक्षणगमनसम्भवाद्न आह केवलान्वयिनीति । द्विती-
 यलक्षणेति । न च तद्येत्यनेनोभयत्राच्छिन्नस्यैव परामर्शात्प्रथमल-
 क्षणे इत्याप्त्यमात्रे ऽमङ्गतिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । केवलान्वयिसाध्य-
 के धूमे व्याप्तिप्रदर्शनादुभयन्वेनोपस्थितेऽपि लक्षणद्वये यथायोगे
 तत्तन्स्थले इत्याप्त्यन्वये तात्पर्यात् । यद्यपि धूमादापि साध्य-
 सामानाधिकरण्यसामान्यामाधघटितस्य प्रथमलक्षणार्थस्य ना-
 व्याप्त्यपकाशः तथापि यत्किञ्चित्साध्यव्याक्तिभेदनिवेशमिमा-
 येण द्वितीयलक्षणस्यैव यत्किञ्चित्साध्यसामानाधिकरण्यमात्र-
 निवेशमिमायेणैव प्रथमलक्षणस्यापि नानाव्यक्तिसाध्यके ऽव्या-
 तिप्रदर्शनमविरुद्धम् । मूले च यत्किञ्चित्साध्यानाधिकरणाधिकरण-
 इत्युपलक्षणं यत्किञ्चित्साध्याधिकरणावृत्ताधिक्येति योऽर्थः तेन प्र-
 थमलक्षणाव्याप्तिमस्यादकहेत्यव्ययान्वयत्वरस्य नायकात् इति
 व्येपम् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्त्यवृत्तितायां प्रमाणासिद्धा-
 यामेव दर्शितातिथ्यानिर्धारयितुं शक्यत्वे तत्रैव न प्रमाण-
 मुक्तप्रतीतिरस्यविषयकस्यादित्याह सत्तायामिति । प्रतीतिर्हीति । प्र-
 मापं शुभेऽवगाहन इत्यनेनान्वयः । अथच्छेदव्यत्ययेति निरूपक-
 र्व्यवस्थाः तेन सामानाधिकरण्यस्य व्याप्त्यवृत्तितामने तदव-
 यच्छेदक्यस्याप्रामाण्यमप्येऽपि न शक्ति उक्तान्तरप्रतीतौ म-
 यच्छेदक्यवानुत्तेजान् अथच्छेदक्यप्रामाण्यमादिता न सम्भवती-

त्याशङ्क्याह परम्परेति । ननु उक्तपरम्परासम्बन्धो न वृत्तिनि-
यामकः आकाशं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवदित्यप्रत्ययादित्युक्तस-
म्बन्धावच्छिन्नाभाव एवाप्रामाणिक इति तादृशभावावलम्बन-
तापि नोक्तप्रतीतेः सम्भवति इत्याशङ्कोद्गारायानुरूपं दृष्टान्त-
माह द्रव्यत्व इति । गुणस्यावच्छेदकतानियामकद्रव्यत्वस-
म्बन्धशून्यतया द्रव्यत्वनिष्ठाभावावच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्यगत्या
गुणनिष्ठो द्रव्यत्ववृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्ति-
परम्परासम्बन्धेन तादृशसामानाधिकरण्यस्य चाभाव एव
तादृशप्रतीतिविषय इत्यवश्यमुपेयं तद्वदत्रापीत्यर्थः । स्वरसतो
यादृशशब्दाद्यादृशोऽर्थः प्रतीयते तादृशशब्दोल्लिखितप्रत्यये ता-
दृशार्थविषयकत्वमेवासति बाधके युज्यते इत्याशयेन दर्शि-
तप्रतीतेः सत्तायां गुणावच्छिन्नद्रव्यवृत्तित्वाभावावगाहितायां
बाधकप्रतीतिमाह सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीति ।
न च द्रव्यवृत्तित्वाभावाभावस्य द्रव्यवृत्तित्वरूपस्य स-
त्तायामस्मन्मतेऽपि सत्त्वाश्रितस्याः प्रतीतेः बाधकत्वं
सम्भवति विरोध्यविषयकत्वादिति वाच्यं तादृशशब्देन द्रव्यवृ-
त्तित्वाभाववद्भेदस्यैव प्रत्यायनात्तदाकारप्रतीतेरपि तद्भेदावगा-
हितया बाधकत्वात् भेदस्याव्यावृत्तिताविरहेण सामानाधिकर-
ण्याभाववद्भेदस्य तदभावविरोधित्वात् यदि च भेदस्याव्याप्य-
वृत्तित्वमतमवलम्ब्य तादृशप्रतीत्योर्विरोध्यविषयकत्वमुपपाद्यते
तदा सत्तायां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावेऽपि तदधिकरण-
भिन्नत्वस्याश्रिततया ऽतिव्याप्तिवारणमशन्यमिति भावः । अव्या-
प्यवृत्तित्वसाधकदर्शितप्रतीतेरभावरूपाविशेष्ये सत्तावृत्तित्वाव-
गाहिताया उपगमात्तत्राभावविशेष्यकसत्तावृत्तित्वविरोधिविषय-
कप्रत्ययं बाधकतयोपन्यस्यति द्रव्यवृत्तित्वाभाव इति । यद्यपि
द्रव्यवृत्तित्वाभावे सत्तावृत्तिव्यं सत्तात्वसामानाधिकरण्यरूपं
सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमते ऽव्याप्यवृत्तीति तदनव-
च्छेदकगुणत्वावच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभावे तदभावः सम्भ-
वत्येवेति न विरोधः तथाप्युक्तयुक्त्या दर्शितप्रतीतेः सत्ता-
वृत्तिभेदावगाहितया बाधकत्वं दुर्वारमेव । यत्तु सत्तावृत्ताव-
भावे ऽवच्छेदकभेदेन सत्तावृत्तित्वाभावसम्भवेऽपि अवच्छेदका-

प्रतीतिदशायां जायमानतत्प्रत्ययस्य सत्त्वावृत्तित्वप्रवृत्ति-
 बन्धकतया तदुत्तरं जायमानायाः सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसा-
 मानाधिकरण्यमिति प्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावे सत्तावृत्तित्वा-
 घगाहित्वासम्भवेन गुणनिष्ठसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावाव-
 गाहित्वे सर्वत्रैव तद्वगाहित्वकल्पनमुचितमिति भाव-
 षणं न तदसत् । एवं सति अवच्छेदकविषयिण्याः द्रव्यत्वसा-
 मानाधिकरण्यत्वेन सत्तायां तत्सामानाधिकरण्यविषयकप्रतीते-
 रपि बाधकता सम्भवेन सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीत्यादिप्रतीति-
 पर्यन्तानुधावनस्य निर्गजतापातात् । नन्वेव सयोगादिमति सयो-
 गोदरूप्यभावो भा सैत्सीत् मूले न कपिसयोग इत्यादिप्रतीतेरपि
 मूलनिष्ठकपिसयोगावच्छेदकत्वाभावावलम्बनतयोपपत्तिरित्यत आह
 बाधकाभावादिति । तत्र कपिसयोगाभावो वृक्षावृत्तिरित्यादि
 प्रत्ययस्याननुभवादिति भावः । सयोगाभावे वृक्षावृत्तिवत्प्रत्यय
 इव द्रव्यवृत्तित्वाभावे सत्ताऽवृत्तित्वप्रत्ययेऽपि विचादसम्भवा-
 यत्र सामानाधिकरण्याभावस्य न प्रत्यक्षसम्भवस्तत्र तत्सत्त्वे
 मानाभावेन तदनाधिकरणत्व निष्प्रत्यूहमिति अतिव्याप्तिरि-
 त्याह अतीन्द्रियसाध्यकोति । इदं गुरु द्रव्यत्वात् पृथिवी
 आकाशाभावादित्यादावित्यर्थः । अथवा स्तम्भादौ पिशाचत्वा-
 भावस्येव स्तम्भत्वादौ पिशाचत्वसामानाधिकरण्याभाव-
 स्य महति चाग्रादौ रूपाभास्येव महावायुत्वादौ रूपसामा-
 नाधिकरण्याभावस्यापि प्रत्यक्षत्वादुभयप्रातीन्द्रियत्वोपादानम् ।
 तत्रेति । गुरुत्वादिसाध्यकस्थले साध्यसामानाधिकरण्याभा-
 वस्यातीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेनातीन्द्रियतया ऽतीन्द्रियहेतुकस्थले
 च घर्मिणं पय तथात्वेन हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभाव-
 स्य प्रत्यक्षसम्भवेन तत्र तदसिद्धेरित्यर्थः । तदभावप्रवृत्तित्वेन
 गुरुत्वाभावावृत्तित्वेन तत्र द्रव्यत्वादौ तत् गुरुत्वादिमहाघ-
 त्वाभावप्रत्ययम् । अनुमेयमिति तद्विरुद्धदृष्टान्तेनेत्यादि । तद्वदिति
 गुरुत्वादिमदित्यर्थः । उपाधित्वादिति तद्विरुद्धदृष्टान्ते तद्व-
 द्वादिभिन्नत्वस्य साध्यव्यापकताया पक्षीभूत प्रकृतहेतौ च भे-
 दस्य व्याप्यवृत्तिरेव साधनायापकतायाः सुप्रवृत्त्वात् पक्षे
 साध्यसन्देहेन पक्षावृत्तितादृशोपाधौ साध्यव्यापकगतिव्यासम्भ-

घेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् अनुकूलतर्काविरहे
 सन्दिग्धोपाधेरपि दूषकत्वादिति भावः । नन्वेवमतीन्द्रियसंयो-
 गादेरपि अव्याप्यवृत्तित्वं न स्यात् तद्वति तदभावस्य प्रत्य-
 क्षासम्भवेनासिद्धेः अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् । एवं सामाना-
 धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तिसामाधित्य मणिकृतैव सिद्धान्तलक्षणे
 हेतुसमानाधिकरणाभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्य
 विशेषणताकल्पे कर्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमाना-
 धिकरण इति ग्रन्थेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्या-
 त्तिरुद्धृता तथा च तन्मते युक्तिर्भवतु मा वा उभयथा-
 पि तदाधित्य पूर्वपक्षलक्षणं व्याचक्षाणो नापराध्यतीत्याश-
 ह्य दूषणान्तरमाह इदमिदानीमिति । कालिकविशेषणतात्मक-
 विलक्षणसम्बन्धेनेत्यर्थः । अभावादेरिहेति प्रत्ययनियामको यो
 दैशिकविशेषणताविशेषस्तत्र तादृशसम्बन्धवैलक्षण्यस्य प्रा-
 माणिकतालाभाय विलक्षणप्रतीतिनियामकत्वाभिधानं न चे-
 दानीमितिप्रतीतौ सम्बन्धवैलक्षण्याभावेऽपि कालत्वेनाधिकरणा-
 वगाहनादिहेतिप्रत्ययात्तस्य वैलक्षण्यमुपपद्यते इति किं सम्बन्धवै-
 लक्षण्येनेति वाच्यं सम्बन्धविशेषानुयोगित्वादन्यस्य काल-
 त्वस्य दुर्वचत्वात् इदानीं कालत्वाभाव इत्यादिप्रतीत्या काले
 कालत्वाभाववृत्तेः प्रामाणिकत्वेऽपि काले कालत्वं नास्तीतिप्रती-
 त्यनुदयाज्ञास्तीत्याकारकप्रतीतौ कालिकसम्बन्धव्यावर्तकरूपाव-
 च्छिन्नाया एव विशेषणताया निशामकत्वस्यावश्यकत्वात् दै-
 शिककालिकसम्बन्धसाधारणसम्बन्धतावच्छेदकस्याप्रामाणिकतया
 कालिकसम्बन्धतावच्छेदकीभूतस्य वैलक्षण्यस्य सिद्धेर्निष्पत्यु-
 हत्वाच्च । सद्धेताविति कालत्वादिसाध्यक्यदादिहेतावित्य-
 र्थः । काल इति कालावच्छेदेनेत्यर्थः । अग्निसिद्धेरिति वृत्ति-
 मतः कालावच्छेदेन कालत्वादिसामानाधिकरण्यवत्त्वादवृत्तिनिष्ठत-
 दभावस्य च कालानवच्छिन्नत्वादवच्छेद्याधिकरणासम्बन्धिनोऽनव-
 च्छेदकत्वात् । अथ हेत्यधिकरणमहाकालावच्छेदेन महाकाल एव
 कालवृत्तित्वाभावः प्रसिध्यति महाकालस्य गगनादिवदवृत्तितया तत्र
 कालवृत्तित्वासत्त्वात् स्वस्य तादात्म्यसम्बन्धेन स्वसम्बन्धितया
 स्वनिष्ठाभावावच्छेदकत्वसम्भवात् । न च तादात्म्यसम्बन्धो नावच्छे-

दकृतानियामक रूपे पर्वने न बहिमसयुक्तत्वमितिप्रतीतिवत् स्म
 स्मिन् रूपे न बहिमसयुक्तत्वमित्यादिप्रतीति सविवादत्वादिति
 वाच्य तथा माति नादात्म्यसम्बन्धन व्यभिचारिणि तद्वितीरक्तसम्ब
 न्धेन स्वासम्बन्धे हतौ तेन सम्बन्धेन हेतुमत्स्वावच्छेदन साध्यासा
 मानाधिकरणवत्त्वविरहादतिव्याप्ते स्फुटतया तदापापक्षाया अनु
 चितत्वापानात् । अत्र केचित् कालिकसम्बन्धन गगनादरापि वृत्तिम
 स्वमताभिप्रायकोऽय ग्रन्थ तथा च कालावच्छेदेन महाकालऽपिका
 लिकसम्बन्धेन साध्यपदवृत्तित्वमन्वात्तद्विराहणाप्रसिद्धिर्न विवक्ष्यत
 इति वदन्ति । चस्तुनस्तु स्वास्मत्सामानाधिकरण्यतदभावर्योक्तत्वा
 वच्छेदकत्वे स्वाधिकरणत्वमेव नियामक न तु सम्प्रतिभितामात्र
 स्वाधिकरणावच्छेदनैव स्वस्मिन् तत्प्रतीतिरनुभवसिद्धत्वात् अत एव
 सम्बन्धान्तरेण सम्बद्ध इत्युपपद्य सम्बन्धान्तरेण वर्तमान इयमि
 द्धिन न च तदादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धन व्यभिचारिण्य
 तिभ्याप्यकथनान्यूनता दुर्वारवति वाच्य तादृशसम्बन्धेन सा
 ध्यवहाते ग्रन्थ इत्यधिकरणस्य चाप्रसिद्ध्यातिशयाप्यस भवात् न
 च तत्र सम्बन्धन सङ्केतौ लक्षणसगमनाय वृत्तरधिकरणतायाश्च
 स्थान प्रतियोगिगानुयामिद्वयारर निवेशनाद्यवादतिशयस्य
 वक्ष्यतेति वाच्य प्राया तेन सम्बन्धन याप्यनभ्युपगमसम्भव
 धृत्वादरापि निवशसम्भव इत्यभिप्रायनैवातिशयाप्यनुद्वापनात् ।
 एतत्तद्देवप्रकरणखण्डकालावच्छेदन कालिकसम्बन्धन तदवृत्तौ
 ताद्विषयकज्ञान एव साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्धि सम्भव
 ति न चेयमपि कालत्वान् मयस्यादित्यादी खण्डकालस्य
 हेतुनधिकरणत्वा इत्यधिकरण्यच्छिन्नसाध्यासामानाधिकरण्य
 प्रसिद्धिर्दुर्वारवति वाच्य हेतुतावच्छेदकाच्छिन्नहेतुवधिकरणताप
 यन्तानिबन्धेन वैशिष्ट्ययासम्बद्धिधर्मावच्छिन्नस्य यत्र हेतुत्वम
 निहित तत्र तादृशधर्मस्यैव तन्मत स्यावच्छिन्ननिरूपताधि
 करणवत्त्वपरम्पराम्भ्यन्त हेतुत्वस्यानुमततया उक्तस्थल स
 धर्मस्य तादृशसम्बन्धन हेतुतया तादृशसम्बन्धेनावृत्तौ का
 लिकसम्बन्धेन कालवृत्ता गगनत्यादाय तादृशसम्बन्धन साध्य
 पदवृत्तिरामात्रस्य हेतुवधिकरणकालावच्छेदन प्रसिद्धिरिति निर
 क्त तादृशकाले उक्तज्ञानस्य विषयतासम्बन्धसत्त्वेऽपि तादृश

सम्यग्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वानभ्युपगमेन तज्ज्ञानस्य तत्कालीनता-
 विच्छेदेन च तज्ज्ञानानधिकरणत्वात्तज्ज्ञाने ऽभावावृत्तौ तत्कालस्या-
 नवच्छेदकत्वात् महाकालानुयोगिकविशेषणताविशेषेण घटा-
 दिहेतुकस्थलाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः तादृशसम्यग्बन्धेन हेतुमत्तायाः
 यण्डकालेऽभावाभेदादिता प्रसिद्धिरित्यपि कोचित् । अत्र स्वनिष्ठहे-
 तुतावच्छेदकसम्यग्बन्धावच्छिन्नसाध्यवहृत्तिव्याप्यानामवच्छेदकतादृश-
 सम्यग्बन्धावच्छिन्नसम्यग्बन्धाधिकरणतायन्मामान्यकत्वं विचक्षणोयमिति
 नेकाद्व्याप्यवकाशः स्याद्ययपरमाण्ववच्छेदेन घटादीं घर्तमाने
 कालत्यादिमामानाधिकरण्याभावे तदाधिकरणकालसामान्यस्या-
 नवच्छेदकतया तत्र लक्षणसमन्वयसम्भवात् केवलान्वयिसा-
 ध्यके मेयत्वादीं सर्वाधिकरणावच्छेदेनैव हेतुतावच्छेदकसम्यग्बन्धा-
 वच्छिन्नसाध्यवहृत्तिव्यसत्त्वात् स्वनिष्ठतदभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्ति-
 र्नाशतिमापदति मूलवृत्तयः तत्रान्यात्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । यदि चैव-
 मात्मभिन्नं मानवदन्यत्वादित्यादीं हेतोरत्मान्यसकलवस्तुव-
 च्छेदेनैव देशिकविशेषणतया साध्यवहृत्तिव्यसत्त्वात् । आत्मनश्च
 केनापि सम्यग्बन्धेन हेतुमत्ताभावात् तदवच्छेदेन हेतौ साध्यमामा-
 नाधिकरण्याभावावृत्त्यसम्भवात् हेतुनिष्ठतादृशभावाप्रसिद्ध्या-
 व्याप्तिरिति विभाष्यते तदा हेतुतावच्छेदकसम्यग्बन्धेन यत्त्वाधि-
 कारणं तदवच्छेदेन स्वस्मिन् यतंते योऽभावास्तत्प्रतियोगितानवच्छे-
 कतादृशसम्यग्बन्धावच्छिन्नसाध्यवहृत्तिव्यसत्त्वं व्याप्तिरित्येव विचक्ष-
 णीयं कालत्यायान् घटादित्यादीं कालसमवेतत्वाद्यभावात् यत्र प्रसिद्ध-
 स्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं च कालिकसम्यग्बन्धावच्छिन्नकालवृत्तित्य-
 त्यादिकमिति लक्षणसमन्वयः । हेतुतावच्छेदकसम्यग्बन्धेन यद्वृ-
 त्तिमत्तन्निष्ठतत्सम्यग्बन्धावच्छिन्नसाध्यवहृत्तित्वाभावावच्छेदकतरस-
 म्यग्बन्धावच्छिन्नतद्वन्तुप्रवृत्तहेतून्माधिकरणतायन्मामान्यकत्वं पा-
 यनव्यम् आत्मभिन्नं मानवदन्यत्वादित्यादायात्साध्यवच्छेदेन घट-
 रगमायादिनिष्ठस्यान्मान्यवृत्तिव्याप्यानामवच्छेदकं घटव्यामा-
 यमानवदन्यत्वाभावाधिकरणमामान्यमिति लक्षणसमन्वयः उ-
 नपाधिकरणव्यानेषेनाद्विमान् धूमादित्यादीं धूमादिगन्धो-
 नः कालादेर्घटादिनिष्ठवद्विमान्धुनान्याभावावच्छेदकत्वेऽपि न
 क्षतिः कपालादेः संयोगेन घटानधिकरणतयोक्तो नपाधिक-

रणतावत्सामान्यानन्तर्गतत्वात् अथवा हेतुतावच्छेदकसम्यग्धे-
न यत्स्वाधिरूपं तद्वच्छिन्नस्ववृत्तिकान्यहेतुतावच्छेदकसम्य-
ग्धावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वाभावकत्वविवक्षणात् कश्चिदोपः स-
र्धं सद्धेतावन्ततोऽवृत्तौ प्रसिद्धे साध्यसामानाधिकरण्या-
भावे एव तादृशस्ववृत्तिकान्यत्वसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात्
यद्व्यादिनिष्ठधूमादिसामानाधिकरण्याभावे ऽयोगोलकादेरिव तद्वृ-
त्तित्वस्याप्यवच्छेदकत्वात् स्यनिष्ठहेतुतावच्छेदकसम्यग्धावच्छि-
न्नवृत्त्यनवच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्यग्धावच्छिन्नसामानाधिकरण्या-
भावकत्वं वा विवक्षणीयमित्यादयः परिष्कारस्य पन्थानो द्रष्टव्याः ॥

इति महामहोपाध्यायगदाधरमहाचार्यचक्रवर्तिविरचिता
सिद्ध्युपायलक्षणविवृतिः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम् ।

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् ।

(चि०) अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्धः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात् न चैवं घट एव व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्बुद्धित्वं हि व्यभिचारः न च वाच्यत्वाभावस्तादृशो घटे इति चेत्तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिस्तथा चाप्रसिद्धिः प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकस्तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् ॥

(दी०) समवायितयेति । वाच्यत्वं यथा न समवायितयाग्रे वक्ष्यते । घटादिसमवायितयेत्यर्थ इत्यप्याहुः । प्रमेयसाध्यके च भावत्वेनाभावानामभावत्वेन भावानां बहित्वेन निर्वहौ अवृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना विरुद्धघटत्वपदत्वाभ्यां च सर्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः ॥

(गा०) अथ समवायितयेतिमूलं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभ्युपगमे एव सङ्गच्छते तादृशाभावाभ्युपगमे सर्वत्र तदभाववति हेतोर्वृत्तेरसम्भयः साध्याभाववद्बुद्धित्वस्य तादृशाभावमादाय लक्षणसङ्गमने सर्वत्र व्यभिचारिण्यातिव्याप्तिरिति लक्षणपरिष्कारासम्भवेन सौन्दर्यमतमवलम्ब्य लक्षणकर्तुरीदृशाशङ्का न सङ्गच्छत इति चेत् । अत्रोपाध्यायानुयायिनः केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धिनिबन्धनस्य दोषस्योद्गाहि-

तत्त्वासाध्याभावस्य कथञ्चित्प्रसिद्धायेव लक्षणस्य निर्दोष
 तेत्यभिमानेनेयमाशङ्का तादृशाभिमानमेव निराकरिष्यत्यग्रे
 तर्हीतिग्रन्थेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोपगमे यथा व्य
 भिचारलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावा निवेद्यत
 तथा व्याप्तिलक्षणेऽपि तादृशसाध्याभाव एव निरुद्धा
 अन्यथासम्भवस्यानिव्याप्तेर्ना प्रसक्तव्याप्तेरव्यभिचाररूपतानुप
 पत्तेश्चेति पुनरप्रसिद्धिनिवन्धनायाति केवलान्वयिस्थल ए
 वेति तदर्थ । न चैवमपि तत्तद्विज्ञानावच्छिन्नाभावस्या
 चतुःकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाररूपेण साध्याभा
 वस्य निवेशनीयतया वाच्यत्वात्तावच्छिन्नसाध्यकस्थले स
 मवायित्वावच्छिन्नतदभावास्यातादृशत्वात्तादृशाभावप्रसिद्धिरनुप
 योगिर्निति कथामयमाशङ्का साध्यप्रतियोगिकाभावावनिवेशाभि
 मानस्याशङ्काजीज्य केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्यासज्यवृत्ति
 रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विशिष्टाभावरूपस्य च तादृ
 शाभावस्य प्रसिद्धिसम्भवेन सौन्दर्यमतात्पर्यनस्य निर्गोत्र
 त्वापातादिति वाच्य महानसीयवह्निजायवाच्छिन्नाभाववार
 णाय साध्यतावच्छेदकापर्याप्तसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नद
 क्ताकप्रतियोगितामश्रयप्रतियोगिताकाभाव एव निवश्य इ
 त्याभिमानेनाशङ्कासङ्गत प्रमयत्वादिना प्रमयभावा यत्र सा
 ध्यतावच्छेदक तत्र प्रमयत्वादिविशिष्टप्रमयापर्याप्त तद्विशिष्टे
 पितवत्त्वादिनिष्ठमेवावच्छेदकत्वं प्रसिद्ध इत्यसमानधिकरण
 वृत्तितादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताभिन्न 'च' व्यभिह
 रणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामात्रमत्र यत्र तादृश साध्यता
 वच्छेदक विशिष्टमविशिष्ट वा तत्र तदनवच्छिन्नत्वसमाना
 धिकरणधर्मावच्छिन्नत्वामयाभावात्प्रतियोगितानिवशाभिप्रायकाऽय
 मन्त्य इत्यप्याहुः । न चैव प्रमयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमाश्रयत्वं लक्षणघटकतासम्भवा
 ह्यधिनिष्ठता तत्र गगनत्वयत्त्वपन्त्वोमयाद्यवच्छिन्नप्रमया
 भावपर्यन्तानुसरणप्रयासो व्यर्थ इति वाच्य महानसी
 यवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकसमनियतप्र
 तियोगिताक साध्यतावच्छेदकापर्याप्तसाध्यनिष्ठधर्मवृत्त्यन

च्छेदकताकान्यप्रतियोगिताको वा ऽभावो निवेद्यस्तदभिप्रायेणैव
 तैस्तथाविधाभावानुसरणात् न च घटत्वपटत्वोभयावच्छि-
 न्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठैव घटत्वपट-
 त्वयोः प्रत्येकं साध्यनिष्ठत्वादिति कथमसौ लक्षणघटक
 इति वाच्यं साध्यवृत्तिधर्मानेष्टेत्यनेन यद्धर्मविशिष्टा-
 धिकरणं साध्यवत्तत्त्वस्य विवक्षिततया घटत्वपट-
 त्वोभयपर्याप्तावच्छेदकताया अन्यत्वप्रतियोगिकोटावनग्तर्भा-
 वात् । वस्तुतो वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्नः साध्यतावच्छेदकसम-
 नियतप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वमेव सा-
 ध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यस्यार्थ इत्याभिप्रायकतयाथेत्यादिप्र-
 न्यः सार्धभौमैर्व्याख्यातः दीधितिहृतामपि तादृशग्रन्थस्य
 तदभिप्रायकत्वमेवानुमतं कूटघटितलक्षणस्य स्वयमग्रे दूष-
 णीयत्वेऽप्यापाततः सम्भवदुक्तिकतयैव तस्याशङ्कितुरभिप्रायविष-
 यत्वौचित्यात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिमते निर्दो-
 पस्यापि लक्षणस्य सम्भवेन तदुपेक्ष्य सदोपं कूटघटितल-
 क्षणमवलम्ब्य प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्याद्यवतारणमनुवितमित्यभिप्रे-
 त्यैव चाग्रे तल्लक्षणमाक्षेप्यमिति न सन्दर्भविरोधः ।
 यत्समानाधिकरणा इत्यादिलक्षणाभिप्रायकता चात्र न युज्यते
 तादृशव्याप्तेः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपत्वाप्रसक्तेर्मूलोक्तलक्षणप-
 रिष्कारासम्भवात् । व्यभिचारशरीरे च साध्यतावच्छेद-
 कावच्छिन्नसाध्याभावनिवेशावश्यकतां प्रदर्श्य केवलान्यवि-
 साध्यकसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेरव्यभिचाररूपता
 न सम्भवतीत्याभिधानेनाव्यभिचारपदार्थरूपसाध्याभाववद्वृत्ति-
 त्वाभावस्य व्याप्तिरूपे निराकृते च साध्याभाववद्वृत्तित्वपदार्थ-
 स्य व्याप्तिरूपानभ्युपगमेऽपि न क्षतिरित्याशयेन यत्समा-
 नाधिकरणा इत्यादिनिर्दोषलक्षणमवलम्ब्यैव प्रतियोग्यवृत्तित्वा-
 देः स्वयमवतारणीयत्वात् । न च साध्यतावच्छेदकसमनियत-
 प्रतियोगिताकाभावकूटवद्वृत्तित्वस्यापि व्यभिचारपदार्थत्वसम्भवा-
 दुक्तव्याप्तेरव्यभिचाररूपत्वमक्षतमेवेति वाच्यं तस्य व्यभिचा-
 रपदार्थत्वे न चैव घट एवेत्यादिदर्शिताया श्रुत्येवादिहेतौ
 साध्यत्वव्यभिचारितापत्तेर्दुर्वारत्वाद्वाच्यत्वादेः समानाधिकरणध-

मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकूटवति
 च हेतोर्बुद्धेरिति सर्वमनाकुलम् । एव च कूटघटितलक्षणाभि
 प्रायेणैव प्रमेयसाध्यकस्थले उक्ताभावानुधावन ग्रन्थकृतां स
 फल घटत्वाद्यवच्छिन्नपटाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनि
 यतप्रतियोगिताकत्वविरहादितिष्येयम् । ननु वाच्यत्व पदश
 क्ति सा च तत्तत्पदबोद्धव्यत्वप्रकारिका भगवदिच्छेव न तु
 पदार्थान्तरमपसिद्धान्तत्वात् । तथा च समवायित्व स
 मवायप्रतियोगित्वरूप तदनुयोगित्वरूप चा भवतु उभययैव
 वाच्यत्ववृत्तीति तेन रूपेण तदभावस्य कथं व्यधिकर-
 णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व न च भगवदिच्छाया वा-
 च्यत्वपदार्थत्वे पटादेर्घटादिपदावाच्यतानुपपत्ति घटादाविव
 पटादावपि घटादिपदबोद्धव्यत्वप्रकारिकाया भगवदिच्छाया
 विषयतासम्बन्धेन सत्त्वात्तदिच्छाया एकत्वादिति वाच्य
 यद्धर्म्यंशे यस्य प्रकारता तस्यैव धर्मिणो विशेष्यता
 सम्बन्धेन तद्धर्मप्रकारकत्वविशिष्टत्वोपगमात् पटादेर्घटादि
 पदवाच्यप्रतया भगवदिच्छयानुगाहनान्नत्र विशेष्यतासम्ब-
 न्धेन तद्वोद्धव्यत्वप्रकारकत्वविशिष्टभगवदिच्छाविरहण तद-
 वाच्यत्वोपपत्ते न चैव विशिष्टेच्छाया वाच्यत्वरूपत्वे वि-
 शेषणांशे समवायित्वाभावात्तेन रूपेण विशिष्टाभावस्य व्यधिकरण
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमव्याहृतमेवेति वाच्यम् यतो
 विशिष्टाभावप्रतियोगिता न विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता अपि तु
 विशेष्याशमात्रे अवच्छिद्यते पुनरिय विशेषणेनेति प्रतियो-
 गिताया अव्यासज्यवृत्तिरिति । तथा च विशेष्यवृत्ते
 समवायित्वस्य कथं प्रतियोगिताव्यधिकरणत्वमिति न च
 प्रतियोगिताया अव्यासज्यवृत्तिरित्वानुपगम सर्वत्र घटत्वेन
 घटपटामय नास्तीतिप्रतीति कथमुपपद्यता घटादिमति प्र-
 तियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वेन तद्विषयाभावासम्भ-
 वादिति अभावविशेषीयप्रतियोगित्वमवश्यमेव अव्यासज्यवृत्त्यु-
 पेय तथा सति च तत्र प्रतियोगितापर्याप्त्याधिकरणस्या
 भवत्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टावास-
 सम्बाधद्धर्मावच्छिन्ने प्रतियोगिताया पर्याप्ति प्रतियोगिता

वच्छेदकविशिष्टतदवच्छिन्नस्यैव चाभावाविरोधितया तादृशा-
भावस्य सार्वत्रिकत्वादिति चाच्यं प्रतियोगिताया अव्या-
सज्यवृत्तित्वेऽपि तत्रैकधर्मावच्छिन्नापर्याप्तिरूपविरोधशालिनोर्ध-
टत्वघटपटोभयत्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृ-
त्तित्वोपगमात्तादृशाभावस्य विरुद्धघटत्वपटत्वाद्युभयावच्छिन्ना-
भावावत्केवलान्वयित्वोपपत्तेः यद्यपि घटपटो न स्त इत्या-
दिप्रतीतिविषयसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमपि घटत्वाद्यन्तर्भावेण पर्याप्त तथापि तत्र द्वित्व-
धर्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव घटत्वादेरवच्छेदकता प्रतीयते
अत्र च स्वातन्त्र्येणापीनि भेदः आस्तां बोधयाभावप्र-
तियोगिताया गत्यन्तराभावाद्यासज्यवृत्तित्वं तथापि विशि-
ष्टाभावप्रतियोगितायास्तथात्वमप्रामाणिकमेव दण्डिपुरुषादिम-
ति पुरुषत्वेन दण्डविशिष्टो नास्तीत्यादिप्रतीतेरसिद्धेरित्यत
आह दीधितौ चाच्यत्वं यथेति । तथा वक्ष्यत इति ।
अयमाशयः । चाच्यत्वं शक्तिविषयत्वं न तु शक्तिर्धातुनैव
शक्तिप्रतिपादनात् । प्रत्ययस्य निरर्थकतापत्तेः विषयत्वं
च पदार्थान्तरमिति नैयायिकैकदेशिसिद्धान्तः तस्य च स-
मवायो न सम्यन्धः अपि तु स्वरूपमेवेति समवायित-
या वाच्यत्वपदार्थाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एवेति
एकदेशिमतानुयायितया मणिकारलिङ्गनसङ्गतिरिति । घटादि-
समवायितयेति । तथा च वाच्यत्वपदस्य भगवादिच्छापर-
त्वेऽपि नासङ्गतिरिति भावः । यथाश्रुतपरतयैवोपपत्तेः
समवायिपदस्य विशेषपरतया व्याख्यानमनुचितमित्याहुरित्य-
नेनास्वरसः सूचितः । ननु वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले सम-
वायित्वरूपव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रसिद्धः सम्भवेऽपि
प्रमेयत्वादिना प्रमेयसाध्यकस्थले साध्याभावाप्रसिद्धिदुर्वारैव
प्रमेयसामान्यावृत्तिधर्मेस्याप्रसिद्धा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यापि
तस्यासम्भवादित्यत आह प्रमेयसाध्यके चेति । भावाभा-
वयोरभावा समनियततयाऽभिप्रायिति तत्प्रतियोगितात्वेन
प्रमेयत्वादिममनैयत्यमित्येतादृशाभावोऽपि कूटघटनया परि-
ष्करणायसाध्याभावावदवृत्तित्वरूपप्रथमलक्षणघटको भविष्यती-

त्यमिप्रायः । न च यदभावीयप्रतियोगितात्वेन साध्यताव-
च्छेदकसमनैयत्यमिति विवक्षणे वाच्यत्वादिमाध्यके य-
द्वादिमाध्यके वा तादृशाभावाप्रसिद्धिः निखिलन्याधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावानां समनियतत्वेनाभिघ्ननया घटादेरपि
तथाविधवाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वात् किञ्चिद्विशिष्टत्वाभावा-
देरपि बहुषाद्यभावप्रतियोगित्वादिति तत्तत्प्रतियोगितात्वेन स-
मनैयत्वं विवक्षणीयमिति कथमुक्ताभावस्य लक्षणघटस्त-
मिति वाच्य समनैयत्यशरीरे व्यापकतायास्तदभावप्रतियो-
गितात्मावच्छिन्नाया व्याप्यतायाश्च विशेषरूपावच्छिन्नाया
निवेशनेनानुपपत्त्यभावात् । ननु साध्यनिष्ठान्योन्याभावप्रति-
योगितान्तरच्छेदकत्वरूपा व्यापकता चेत्समनैयत्यशरीरे निवेदयते
तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नयोर्भावाभाववृत्तिप्रतियोगित्वयोर्द्व-
योरेव प्रत्येकप्रमेयनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया नो-
क्ताभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वमित्यन्ता-
ऽभावान्तरमाह बह्विन्नेनेति । प्रमेयमात्रस्याभावा इत्यग्रे
सनेनान्वयः बह्वित्यन प्रमेय नास्तीतिप्रतीत्या प्रमेयसा-
मान्य एव बह्वित्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वावगाहनात्प्रमेयत्वन्या-
पिकैव तादृशाभावीयबह्वित्यावच्छिन्नप्रतियोगितेति भावः ।
यदि च तत्र बहिर्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धबहिर्मात्रनिष्ठप्रतियोगितैव
प्रमेयप्रसामानाधिकरण्येन भासत इत्युपेयते प्रमेयसामान्यस्यैव
तत्प्रतियोगितया भानोपगमस्तु बहिर्नास्तीत्यादावपि तादृशप्रती-
तिसिद्धनिखिलप्रमेयनिष्ठप्रतियोगिताया बह्वित्यादिविशेषितप्रतियो-
गित्वत्वेन भानोपगमसम्भवात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नमाह-
त्यादिसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या बह्विभिन्नत्वादिना य-
द्वाद्यभावावच्छिन्नबहिर्मात्रवृत्तिप्रतियोगितामादाय बहिर्मान् प्रमेय-
त्वादित्यादावतिव्याप्यापत्तेरित्युच्यते तदा तादृशाभावस्य
नोनरूपेत्याशङ्क्याभावान्तरमनुसरति अवृत्तिमाप्रति । गगनं
नास्तीत्यत्र गगनत्वसामानाधिकरण्येन या गगनत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिता प्रतीयते सैव गगनत्वेन गगनमिन्न नास्तीत्यादौ
गगनमिन्नत्वादिसामानाधिकरण्येन प्रतीयते अवच्छेदकैक्येऽमति
वाचके प्रतियोगिताया व्यर्थैक्यस्वाकारात् गगनमिन्ननिष्ठप्रतियो-

गिताया गगनाभिप्रवृत्तिर्वेदवि गगनव्यवस्थानियोगितायच्छेदक-
विशिष्टमतिर्योगिनो ऽवच्छिन्नेन गगनस्या गगनभिप्रामायस्य-के-
लाव्यविशेषरत्नेः यत्किञ्चाद्यच्छिन्नमटादिननुप्रतियोगितायाश्च
यत्किञ्चिन्तारागप्रतियोगित्याभेदे यद्व्यादिमति यद्व्यादिना
घटाद्यन्तयस्यानुपपत्त्या उक्तस्या तत्र एकप्रतियोगिता-
व्यवस्थानयः । एवं च गगनवायच्छिन्नं प्रमेयसम-
नियतप्रतियोगिता प्रमेयसमीति भावः । उक्तपक्षे-
त्याभायैवायुनिगात्रवृत्तिर्यत्किञ्चनम् । नन्वेवमपि यत्र विष-
यितासम्बन्धेन प्रमेयसामान्यं भाष्यम् ईदृशज्ञानायादिकं हे-
तुमन्त्र सत्तायान् ज्ञानोत्पत्त्यादां भाष्याभाषयूटयति हेतुतायच्छेदक-
सम्बन्धेन धृत्यमिच्छाऽप्यानेपांस्त्वापोपादेयभाषनसामानाधि-
कार्यविशेषताप्राप्तभाष्यतायच्छेदकसमनियतभाष्यतायच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामायाप्रतिज्ञेः गगनादेरपि वि-
षयितासम्बन्धेन ईदृशज्ञानादिमन्त्रज्ञातारतासम्बन्धेन गगनवा-
दिना प्रमेयसामान्याभाषस्य भाष्यनसामानाधिकार्यसम्बन्धादिरयतो
ऽभाषान्तमाह विरुद्धेति । येन सम्बन्धेन घटपटव्य-
योर्विराधमन्त्रागम्यन्धावच्छिन्नतदुभयनिष्ठप्रतियोगितायच्छेदकता-
कप्रमेयसामान्याभाष इत्यर्थः । प्रतियोगितायच्छेदकताय-
च्छेदकोभयव्यभिचिष्टव्यवस्थयाद्यच्छिन्नप्रतियोगिनो ऽप्रति-
ज्ञा विरतिधिविरहेणान्तरागम्य केवलान्यवितेत्यवधेयम् । १८-
मुगन्तव्यम् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमाव्यादिनां प्रतियोगिता-
यच्छेदकतायच्छेदकरूपेण तादृशसम्बन्धेनाप्यच्छेदकस्य वृ-
त्तिमत्ताया अयच्छेदकतायामनन्तरतासमवायादिमन्त्रसम्बन्धेन
गगनाद्यच्छिन्नप्रमेयसामान्याभाषस्यापि सौलभ्यं पोष्यम् ।
अत्यन्ताभाष्यवान्योन्याभाषस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकम्योपगमाप्रमेयसामान्यस्य यत्र तादात्म्येन सा-
ध्यता तत्र घटव्यवस्थायाम् समवायेन गगनादिना वा
प्रमेयसामान्यभेदो लक्षणघटकः प्रतियोगितायच्छेदकायु-
त्तमवाधिव्यावच्छिन्नप्रमेयत्वादिना प्रमेयसामान्यभेदो वा
तथैव्यवधेयम् ॥

ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमाव्याभाषप्रतिज्ञावपि व्य-

त्याभिप्राय । न च यदभावीप्रतियोगितात्वेन साध्यताव
 च्छेदकसमनयत्यमिति विवक्ष्येण वाच्यत्वादिसाध्यके व
 ह्यादिसाध्यके वा तादृशाभावाप्रसिद्धिं निमित्तव्यधिकर
 णधर्मावच्छिन्नाभावानां समनियतत्वेनाभिन्नतया घनदरापि
 तथाविधवाच्यत्वाभावप्रतियोगितात् किञ्चिद्विशेषस्वाभावा
 देरपि बहुमात्रमात्रप्रतियोगिनादिति तत्तत्प्रतियोगितात्वन स
 मनयत्य विवक्षणीयमिति कथमुक्ताभावस्य लक्षणघट्टक
 मिति वाच्य समनययशरीरे व्यापकतायास्तदभावप्रतीत्या
 गितात्मावच्छिन्नाया व्याप्यतायाश्च विशेषरूपावच्छिन्नाया
 निवेशनेनानुपपत्त्यभावात् । ननु साध्यनिष्ठान्योन्याभावाप्रति
 योगितानुच्छेदकत्वरूपा व्यापकता स्वैरसमनयत्यशरीरे निवेद्यत
 तदा व्यापिकरणधर्मावच्छिन्नयोर्मात्राभाववृत्तिप्रतियोगित्वयोर्द्वि
 योरेव प्रत्येकप्रमेयनिष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगितावच्छेदकतया नो
 क्ताभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वमित्यत्र
 ऽभावान्तरमाह बहिर्भवेनेति । प्रमेयमात्रस्याभाव इत्यप्र
 तनेनान्यत्र बहिर्जन प्रमेय नास्तीतिप्रतीत्या प्रमेयसा
 मान्य एव बहिर्बाधच्छिन्नप्रतियोगिवात्रगाहनात्प्रमेयत्वया
 पिकं च तादृशाभावाप्रसिद्धिमावच्छिन्नप्रतियोगिनेति भावः ।
 यदि च तत्र बाह्यनास्तीतिप्रतीतिसिद्धबहिर्मात्रनिष्ठप्रतियोगितैर
 प्रमेयसामानाधिकरण्येन मासत इत्युपेयने प्रमेयसामान्यस्यैव
 तत्प्रतियागितया भानोपगम तु बहिर्नास्तीत्याद्यावपि तादृशप्रती
 तिसिद्धनिश्चितप्रमेयनिष्ठप्रतियोगिताया बहिर्मादिविशेषितप्रतियो
 गिवृत्तिरेन भानोपगमसम्भवात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नबहि
 र्मादिसमनियतप्रतियोगिनाप्रसिद्ध्या बहिर्भिन्नत्वादिना व
 ह्याद्यमात्रावच्छिन्नवृत्तिप्रतियोगितामादाय बहिर्मान् प्रमेय
 त्वादित्याद्यावन्निष्पत्त्यापत्तारि युच्यते तदा तादृशाभावाप्रस
 न्तेरूपेतत्याशङ्क्याभावान्तरमनुसरति यद्वृत्तिमात्रेति । गगन
 नास्तीत्यत्र गगनत्वसामानाधिकरण्येन या गगनत्वावच्छि
 न्नप्रतियागिता प्रतीयते सैव गगनवन गगनभिन्न नास्तीत्यादौ
 गगनभिन्नमादिसामानाधिकरण्येन प्रतीयत इत्यच्छेदकस्ये ऽमनि
 बाधकप्रतियोगिताया धर्मैक्यस्याकारात् गगनभिन्ननिष्ठप्रतियो

[illegible]

ननु स्वधिवरणधर्मापत्तिरुभयमाभ्यामाद्यप्रसिद्धापि द्य-

भिचाराभावरूपव्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य
लक्षणघटकतया प्रसिद्धिनिग्रन्थनाव्याप्तेर्दुर्वारतयैव वादिनो
निवृत्ते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नामाप्रखण्डनपरप्रन्थानुत्थितारि
त्यतस्तादृशप्रन्थमयतारयति नन्वित्यादिना ॥

(दी०) ननु पारिभाषिकमेवाव्यभिचारितत्वं तथाहि य-
त्समानाधिकरणाः सान्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
दकप्रतियोगिताका यावन्तो ऽभावाः प्रतियोगिसमानाधिक-
रणास्तत्त्वम् । सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद् यावच्चो-
पादानम् ॥

(गा०) पारिभाषिकमिति तान्त्रिकसङ्केतरूपपरिभाषया व्याप्तिप्र-
तिपादकं न तु योगेनत्यर्थः । अयमभिचारितत्वं अव्यभि-
चारितत्वपदम् । अथवा पारिभाषिकमव्यभिचारितत्वं परिभाषया
ऽव्यभिचारितत्वपदप्रतिपाद्यं व्याप्यत्वमिति शेषः न तु या-
गेन तत्पदलभ्यमित्यर्थः । तथा च व्यभिचारघटकस्य
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य व्याप्तिघटकत्वविरहेऽपि
न क्षतिरिति भावः । यदिति । यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्नपर-
त्तरे तत्पदं तद्धर्मावच्छिन्नपरं स च धर्मो हेतुताव-
च्छेदकीभूतधूमत्वादिः सङ्केतुस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस-
मानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रत्यादिविशेषणाक्रान्तो व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका घट-आदिना बहुपा-
दाभावादिरेव तस्य च प्रतियोगिसमानाधिकरण्य-
माप्रत्यक्षमिति लक्षणसमन्वयः । व्यभिचारिणि व्यभिचा-
रनिरूपकाधिकरणाभूते हेत्वधिकरणे साध्यतावच्छेदकेत्या-
दिविशेषणाक्रान्तः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसा-
ध्याभावादिरपि तस्य च प्रतियोगिसमानाधिकरण्यमा-
प्तात् तादृशाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणे कालिकसम्बन्धेन
वृत्तायापि विवक्षणीयस्यविशिष्टयावच्छेत्तधिकरणान्तर्भावेन प्र-
तियोगिसमानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः । अयमात्मा ज्ञानादि-
त्यादौ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावा-

दिकमादायाव्याप्तेर्वारणाय हेतुतावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकर-
ण्यमभावविशेषणम् अभाववृत्तौ सम्वन्धमेदानिवेशेन व-
ह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादिना वह्न्यभावस्य प्रति-
योगिमति पर्वतादौ कालिकसम्वन्धेन वृत्तेर्लक्षणसम्भ-
वात् तत्राव्याप्तिवारणं तत्फलमिति ध्वेयम् । अयमात्मा
पृथिव्याद्यन्यत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वसमाना-
धिकरणात्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नात्मत्वाद्यभावानां प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरतो हेतुसामानाधिकरण्यघटकहेतौ
हेतुतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशः । यद्यप्ययमात्मा ज्ञानादित्या-
दौ 'समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिरभावे सा-
ध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनापि वार-
यितुं शक्यते धूमवान् यहेरित्यादौ धूमादिसमाना-
धिकरणस्य तादृशाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावश्य-
कत्वेऽपि स्वविशिष्टयावद्धेत्यधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यस्यैव विवक्षणीयतया ऽयोगोलकान्तर्भावेन
तादृशाभावस्यातथात्वान्नातिव्यातिः स्वविशिष्टहेत्याधिकरणंत्य-
त्र यत्पदेनैव हेतोरुपादेयतया तत्त्वमित्यत्र तत्पदेन
तस्यैव परामर्शादव्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वोपपत्तिरिति । तथापि कपि-
संयोगाभाववान् जातित्वादित्यादौ साध्यसमानाधिकरणस्य
कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य स्वविशिष्टहेत्याधिकरणाप्रसिद्ध्या
सत्तावानात्मत्वादित्यादौ सत्ताधिकरणकाले कालिकसम्वन्धेन
विद्यमानस्य सत्ताभावस्य तदप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्दुर्वारैवेति हे-
तुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यमेवोपाधं यत्तु अय-
मात्मा ज्ञानादित्यादौ आत्मत्वत्वादिना आत्मत्वादेरभावस्य
लक्षणघटकत्वेऽपि नाव्याप्तिः तस्य प्रतियोग्यधिकरणीभूता-
त्मादावेकज्ञानविषयत्वस्वाश्रयाश्रयत्वादिरूपपरम्परासम्वन्धेन वा
चर्तमानतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति सामानाधिक-
रण्यान्तविशेषणमनर्थकमिति । तत्र । एकज्ञानविषयत्वादिना
विशिष्टबुद्धौ प्रमाणाभावेन तेषां संसर्गत्वाभावात् न
चैवं यदभावो व्यभिचारविरोधीत्युपाधिलक्षणे, इहो-
पाधिर्नहोपाधिरितिप्रतीतिव्यवहारानुरोधेनाव्याप्यत्वस्य सम्य-

(दी०) अत एव भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादि-
त्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि
भूतत्वमनोऽन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिपसङ्गः । साधनसमा-
नाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य चात-
थात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि ॥

(गा०) रणे मूर्तत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि तथा च
यावत्पदानुपादाने साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकतादृशो-
भयाभावस्यैव प्रतियोगिसामानाधिकरणतयातिव्याप्तिः स्यादि-
ति भावः । यावत्पदसत्त्वे यादृशाभावमादायातिव्याप्तेर्वारणं
तादृशाभावं दर्शयति भूतत्वमनोऽन्यत्वाद्यभावस्येति । भूतत्वा-
भावस्य मनोऽन्यत्वाभावस्य वेत्यर्थः अतथात्वात् प्रतियोग्य-
सामानाधिकरणत्वात् यावत्पदे दत्ते साध्यतावच्छेदकव्याप्य-
प्रतियोगिताकत्वनिवेशने वहिमान् धूमादित्यादौ तादृशयावद-
न्तर्गतमहानसीयवह्मवाद्यभावमादायैवाव्याप्तिः स्यादिति यथोक्त-
विशेषणस्यैवोपादेयतया तादृशाभावयोरपि लक्षणघटकत्वा-
दिति भावः । भूतत्वस्य वहिर्गिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणात्मकतया
प्रतियोगिस्वरूपाणां तन्निष्ठप्रतियोगितानां चालनीन्यायेनोऽत्प-
त्तिकालावच्छेदेन वा साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कतया भूतत्वाभावस्य न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमित्याशयेनाखण्डव्याप्यवृत्तिमनोऽन्य-
त्वाभावानुधावनम् । उक्तरीत्या अत एवेत्यादिग्रन्थावतारात्प्रथम-
तो वाच्यत्वाभावमादाय सर्वत्रैव व्यभिचारिण्यातिव्याप्तेर्दर्श-
ितत्वात्साध्याभावमादाय व्यभिचारिविशेषे ऽतिव्याप्तिप्रदर्शनं
सन्दर्भविरुद्धमित्याशङ्कानवकाशः । केचित्तु यावत्पदानुपादाने वा-
च्यत्वादेरुदासीनपदार्थस्याभावमादाय व्यभिचारिसामान्ये-
ऽतिव्याप्तिर्विश्वाभ्यनु साध्याभावमादायापि क्वचिदतिव्याप्तिः
स्यात् सा च यावत्पदोपादानात् भवतीत्यभिप्रायकतया न स-
न्दर्भविरोध इत्याहुः । परे तु ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकीभू-
तप्रतियोगिताकयावदभावनिवेशेनैवोपपत्तेः साध्यतावच्छेदका-

घञ्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावद्भावनिवेशनमफल
 तादृशप्रतियोगिताकत्वविशेषणव्यावर्तनीयस्य तत्तद्गृह्यमाणमात्र
 स्य घञ्छित्वव्यापकप्रतियागिताकत्वाभावेनोक्तविशेषणानापि व्या
 वर्तनसम्भवात् अत आह अत एवेति । यत एव
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावे या
 यत्त्वमुपास्य न तु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताका
 भावे अत एवेत्यर्थः । भूतत्वमिति । साध्यतावच्छेदक
 व्यापकप्रतियोगिताकाभावनियेश भूतत्वमुत्तत्त्वोभयवान् भूतत्वा
 दित्यादौ भूतत्वाभावमनोऽन्यत्वाभावप्रतियोगितयो उभयत्वाव्या
 पकत्वेनोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादेरेव लक्षणघटकतया
 श्रुतिर्यासि स्यात् यद्योक्तविशेषणान्नाभावनिवेशे च भूतत्वमनोऽ
 न्यत्वाभावानामपि लक्षणघटकतया नातिव्याप्तिरिति भावः । न च सा
 ध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावनियेशेऽपि हेतुसामानाधि
 करणस्य मनोभिन्नमेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि
 सामानाधिकरण्यविरहाच्चातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्या
 पकताया लक्षणऽनिवेशे तादृशव्यापकतायन्तकसम्बन्धेन प्रतियोगि
 सामानाधिकरण्यनिबन्धासम्भवात्प्रतियागितावच्छेदकसम्बन्धेनैव
 तत्सामानाधिकरण्यस्य विवक्षणीयत्वादिति वाच्यं प्रतियोगिताव
 च्छेदकसम्बन्धेन तत्सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि यद्विमान् धृमा
 दित्यादौ हेतुसामानाधिकरण्यस्य घञ्छित्वव्यापकप्रतियोगिता
 कस्य पर्वतभिन्नमेदस्य प्रतियागितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति
 योगिसामानाधिकरण्यं पर्वतान्तर्भावेण नास्तात्यव्याप्यपत्त्या तेन
 सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य निवेशासम्भवात् सा
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमगत्या या
 च्यं तथा च मनोभिन्नमेदस्य तेन सम्बन्धेन भूत
 त्वादिरूपप्रतियागिसामानाधिकरण्यमक्षतमेव प्रतिपास्ये सा
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियागिसामानाधिकरण्यनिवेशे य
 द्यमाणव्याप्यताऽप्यतिव्याप्तिः स्यादिति तु नाम्नाक दोष
 इत्याभिप्राय इति ध्याचक्षुः । तन्तु समीचीनतया न
 प्रतिमानि साध्यतावच्छेदकत्वादिविशेषणव्यावृत्ते य
 द्यादृश्यमाणतया तदुत्तरमप्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं

त्यादिविशेषणस्थले साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वं विशेषणं किं नोपात्तमित्याकाङ्क्षोदयादादावेव तादृशविशेषणपरित्यागबीजकथनस्यासङ्गतत्वादिति । गोत्याद्यभावस्येति । प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थकेनातथात्वादित्यनेनान्वयः । तथा च साध्यतावच्छेदकेत्याद्यनुपादाने ऽसम्भव इति भावः । यद्यपि गोत्वाभावादेरपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तथापि व्यापकताया लक्षणाघटकत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं धूमवान् बहेरित्यादौ धूमाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तेर्वारणायावश्यं विवक्षणीयं तथा चायमसम्भव इति भावः । साध्यप्रतियोगिकाभावनिवेशेऽपि गोत्वाद्यभावमादायासम्भवस्य कारणसम्भवादाह तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्येति अस्य च नानाव्यक्तिसाध्यक इत्यादिः । तथा च साध्याभावनिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यादिति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदिकाया अपि द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगिताया न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सत्तावति गुणादौ तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वादतो विशिष्टसत्ताद्यभाव एव लक्षणघटकः तस्य च गुणादौ सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादातिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानं तथा च सति द्रव्यत्वाभावप्रतियोगिताया अपि विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशभावानां च गुणादाद्यतथात्वादातिव्याप्तिः यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नसाध्यवत्तानिवेशे च सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाद्यभावादिकमादायाव्याप्तिर्वोक्षा साध्यवत्त्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् । अन्यथा धूमवान् बहेरित्यादौ धूमाभावायोगोलकान्यत्वाभावादिप्रतियोगितायाः कालिकविशेषणताविषयितादिसम्बन्धेन धूमादिमति काले शा-

नात्रै च सयोगादिसम्बन्धेन स्यादच्छिन्नाभावतत्वात् के-
 नापि सम्बन्धेन न व्यापकतावच्छेदकत्वमिति केवला-
 न्वविवाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वेन स्वरूपादिसम्बन्धघटित-
 पक्षतावच्छेदिका स्यादित्यतित्यानि । न च सम्बन्ध-
 सामान्येन धूमादिमाश्रितो योऽभावस्तदीयप्रियतासम्बन्ध-
 घटितप्रतियोगितान् अवच्छेदिका या प्रमानिष्ठप्रतियोगिता त-
 क्षिरूपकप्रमाणास्य च न विवर्तनीयसाध्यतावच्छेदक-
 सम्बन्धेन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्ववच्छिन्न-
 व्यापकतापट्टस्यासम्बन्धेन स्वमिश्रितव्यापवक्षेत्प्रधिकरण प्रति-
 योगिसामानाधिकरण्य साध्यतावच्छेदकसयोगादिसम्बन्धाय-
 त्तिष्ठमाध्यानिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्वव्यापकतायां स-
 योगादिसम्बन्धस्य त्तिष्ठमादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्ध-
 स्यापि प्रकृतया तेन सम्बन्धेनायोगोत्पादां प्र-
 तियोगितोऽस्त्वदिति वाच्य यतो विषयताया विषयतावेतेन
 सम्बन्धता प्रमाणिर्ही न तु तयाविश्वविशेष्यतावेतेनि
 परन्वेतादृशदिशा समवायेन धानादिमाध्यकत्वव्याप्यतावेतेना
 धेयानित्यसतिपारण सम्बन्धति तत्र प्रानामास्य सम्बन्ध-
 सामान्येन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितविषयतासम्बन्धघटित-
 व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
 साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्वव्यापकतावच्छेदकव्याप्य-
 सम्बन्धान्तर्गतसमवायेन यदादां प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 दिवहादिति न च सम्बन्धसामान्येन धूमादिमाश्रितो यो
 ऽभावस्तदीयसम्बन्धसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमाप-
 मर्थाश्रमसम्बन्धसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगि सम्बन्धवच्छेदक स-
 योगादावच्छिन्नसमायागादिसम्बन्धेन धूमादिसम्बन्धमात्रमन्वे-
 तिसम्बन्ध स्वरूपास्य प्रमाणावच्छिन्नसयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकतदभावात्प्रत्यात् तया च धूमाश्रमस्यापि तत्रान-
 यद्वैतया तस्य च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नमा-
 ध्यानिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगितायावच्छिन्नव्यापकतापट्टकस-
 यावच्छिन्नप्रतियोगितादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधि-
 करणदिवहाप्रानिष्ठानिर्दिष्टे वाच्य सम्बन्धेन सम्ब-

न्यानामभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे मानाभावात्तेन रूपेण सम्बन्धानां व्यापकताघटकत्वासम्भवात् । वस्तुतस्तु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे व्यापकतायाः स्वातन्त्र्येण निवेशस्य प्रतिक्षेप्यत्वाज्ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरवाधेति ध्येयम् । वस्तुतस्तु संयोगसमवायादिसाधारणानुगतसम्बन्धत्वस्य कथञ्चित्सुवच्यतेऽपि तेन रूपेण संयोगादीनां सम्बन्धतया भातस्व निर्युक्तिकतया व्यापकताशरीरे लाघवानुरोधात्साध्यप्रकारेणाधिकरणस्य भाते साध्यसम्बन्धोऽपि विशिष्य संसर्गतया निवेद्यः तथा च विशिष्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनमावश्यकं यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवत्ताया व्यापकताघटकत्वे तु बहिर्मान् धूमादित्यादौ विपर्यितासम्बन्धेन साध्य प्रतिगुणत्वाद्यभावप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकतया तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वेन तस्य च पर्वतादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादसम्भवो बोध्यः । साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वनिवेशे सर्वस्यैव साध्यवन्निष्ठद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तादृशाभावाप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धिरित्यतोऽवच्छेदकगर्भता । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं च तादृशप्रतियोगितायां सामानाधिकरणं सद्यद्यवच्छेदकं तत्तदन्यत्वम् अन्यथा व्यतिरेकिप्रतियोगितामात्रस्यैव व्यधिकरणतया साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया विरुद्धघटत्वपटत्वोभयाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावस्यैव लक्षणघटकत्वेन व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । यत्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिकत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिकत्वनिवेशेनैव सर्वसामञ्जस्ये निरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वनिवेशनमफलं बहिर्मान् धूमादित्यादौ घटत्वादिना बहुषाद्यभावप्रतियोगिनां बहुषादीनां चालनीन्यायेन साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदाभावमादायैवातिव्याप्तिवारण-

सम्प्रसाद्य । न च साध्यप्रतिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कप्रतियोगिताकस्यापेक्षया तादृशविशेषणस्य न लघुशरीरे
ति वाच्यं व्यापकतावच्छेदकतावच्छेदकमात्रप्रतियोगितावच्छेदक-
तायां स्वरूपसम्बन्धप्रतिष्ठितत्वम्याधिकस्य प्रतियोगि-
तायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य च निवेदनीयतया
एतन्मते तदनिर्देशेन लाघवात् तन्मते तदनिर्देशे सर्वसामेव
प्रतियोगितानां साध्यप्रतिष्ठो यो विषयितासम्बन्धेन साध्य-
च्छिन्नस्याभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतया व्यापकतावच्छेद-
कप्रतियोगिताया एवाप्रसिद्धापत्तेर्भेदप्रतियोगितावच्छेदकता-
या व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धप्रतिष्ठितत्वस्यैतन्मते निवेदावत् मन्यते
ऽप्येवमप्रतियोगिताया तन्निर्देशस्यावश्यकतया तद्वत्ते साम्या-
दिति । तदसत् । यतोऽनवच्छेदकप्रतियोगिकत्वमनवच्छेदकनिष्ठप्र-
तियोगितानिरूपकत्वं प्रतियोगिताया तन्निष्ठत्वं च स्वरूपसम्बन्धेन
वाच्यमन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादावपि विषयितासम्बन्धेन साध्य-
व्यापके प्रमेयमित्याकारकविद्वत्विषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धे
न जलत्वाद्यमात्रेयप्रतियोगिताया वृत्तेस्तादृशभावस्य लक्षणघट-
कतापातात् विषयिताया वृत्त्यनियामकतया एतद्दोषानवका-
शेऽपि एतद्वह्निमानेतद्धूमादेतद्रूपमानेतद्रसादित्यादौ जलत्वाद्य-
भावप्रतियोगिताया कालिकसम्बन्धेन साध्यव्यापकसाध्यतत्स-
मानाधिकरणकर्मादौ धर्तमानतया लक्षणघटकत्वापातात् तथा
च व्यापकनिरूपितवृत्तौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिर्देशस्यैत-
न्मते ऽप्यावश्यकतया न लाघवात्काशः विपरितमेव गौरवना-
धेयत्वादानिर्देशाधिक्येनेति । न च व्यापकनिष्ठप्रतियोगिताक-
त्वेनाभासो न निवेदनीयो येनोक्तगौरव स्यादपि तु अनुपौ-
गितासम्बन्धेन व्यापकविशेषित एव तत्र च व्यापकतावच्छेद-
कप्रतियोगिताकत्वेनाभासनिर्देशापेक्षया लाघवमस्तमेवति-
वाच्यं प्रतियोगिप्रकारमूतधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वावच्छिन्ना-
नुयोगिताया यमात्रात् प्रतियोगिसम्बन्धतया माने घटादिमति-
घटत्वावच्छिन्नमात्रविषयिण्या द्रव्य नास्तीत्याकारकप्रतीतेरा-
पत्तौ तदवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया एव ससंगतया मानो-
पगमात् व्यापकतावच्छिन्नविशेषिताभावस्य लक्षणे निवेदो

व्यापकत्वावच्छिन्नानिरूपितानुयोगितायाः सम्यन्धतया निवेश-
नीयतया सद्देतौ हेतुसमानाधिकरणसाध्यव्यापकत्वावच्छिन्न-
साध्यव्यापकाभावस्य सम्यन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
स्य कथञ्चित्प्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि व्यभिचारि-
ण्यतिव्याप्तिः व्यभिचारनिरूपकाधिकरणेऽपि कस्यचित्साध्यव्या-
पकस्य वृत्ते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वा-
नुपपत्तेश्चेति एवमनवच्छेदकपदेनावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकर-
णत्वमवश्यं वाच्यम् अन्यथा द्रव्यत्वाभावादेरपि बहिमग्निष्टपूर्व-
क्षणवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववद्देदप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वप्रतियो-
गिकत्वाल्लक्षणाघटकत्वापत्तेः तथा च घटत्वावच्छिन्नघटाभावादे-
रपि लक्षणघटकत्वापात्तः बहिमग्निष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायाः
घटत्वविशिष्टपर्याप्ततया शुद्धघटस्य तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वात् ।
अथ निरुक्तव्यापकतावच्छेदकताया निवेशे कपिसंयोगाभावादि-
साध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावानां लक्षणघटकत्वा-
नुपपत्तिः कपिसंयोगाभावादिनिष्ठतत्प्रतियोगितानां साध्यवन्निष्ठ-
कपिसंयोगाद्यात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यग्निमग्रन्धवि-
रोधः न च व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस-
त्वात्साध्यवन्निष्ठकपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य न व्यापकतालक्ष-
णघटकतेति वाच्यं प्रकृतव्यापकतायां तादृशविशेषणप्रवेशस्य
निष्प्रयोजनकत्वात् । अत्र केचित् व्यापकताघटकाभावे प्रतियो-
गिवैयधिकरण्यनिवेशनमावश्यकम् । अन्यथा अभावे सम्यन्धसा-
मान्येन साध्यवन्निष्ठत्वनिवेशे कालपरिमाणवान् द्रव्यत्वादित्या-
दौ व्यतिरोकितावच्छेदकप्रतियोगितामात्रस्यैव कालिकसम्यन्धे-
न साध्यवद्बुद्धिर्यः स्यावच्छिन्नाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छे-
दकतया वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताया एव व्यापकता-
वच्छेदकतयातिव्याप्यापत्तेः दैशिकविशेषणतासम्यन्धेन त-
न्निष्ठत्वनिवेशे भावस्य तेन सम्यन्धेन वृत्तेरप्रामा-
णिकतया बहिमान् धूमादित्यादौ पर्वतत्वाद्यभावनिष्ठप्रतियोगि-
ताया अपि व्यापकतावच्छेदकत्वापत्त्या पर्वतत्वाद्यात्मकाभाव-
स्यापि लक्षणघटकत्वापातात् हेतुसमानाधिकरण्यघटकाभावीय-
धृत्तायपि तादृशसम्यन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे नानास्थाने तादृश-

सम्यग्धनियेनेन प्रतियोगितान्च्छेदकत्वमियत्र च व्यधिकरणधर्माच्छिष्टप्रामाणीयप्रतियोगितान्च्छेदकतापराणाय सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यच्छिष्टप्रत्यक्षस्य नियेनेन च गौरवात् अभावे प्रतियोगिधैयधिकरण्यनिर्देशनमेवाचित व्यधिकरणधर्माच्छिष्टप्रामाण्यस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतयैव तमादाय दोषा सम्मत्तादतन्मतेन ऽवच्छेदकताया सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यच्छिष्टप्रत्यक्षस्यानिर्देशात् अभावापवृत्तौ सम्यग्धमेदानिवेशाच्च एवमप्रतियोगिधैयधिकरण्यं च न प्रतियोगिसमानाधिकरणमिच्छन्ततया सति तद्वह्निर्मयाणाधमायस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाया अभावात्तरमादाय तद्वह्निर्मयोनादिनिष्ठप्रातयोगिताया अपि बह्निर्नाद्यच्छिन्नस्यापकताच्छेदकत्वापत्त्या तदभावादायापत्त्यापत्तं किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तत्वात् तथा च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यप्रतिष्ठाभावा इत्यभावान्तार्थनिष्कर्षः । अत्र च व्यापकताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्यग्धस्तेन सम्यग्धेन प्रतियोग्यधिकरणं वाच्यं तेन कार्त्तरिमाणादिसाध्यकस्थले सम्यग्धसामान्येन प्रतियोग्यनधिकरणसाध्याधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः कालः सर्वज्ञान् कार्त्तरिमाणादिर्यादां साध्यताच्छेदककालिकसम्यग्धेन प्रतियोग्यनधिकरणसाध्याधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशसम्यग्धस्य व्यापकताघटकत्वात् सम्मतेऽपि न क्षतिः तत्र समजायादिसम्यग्धघटितस्यापकताच्छेदकप्रतियोगिताक घटतादिना अन्यन्माद्यमादमादायैव लक्षणसमप्रयमम्भवात् । अथैव दैशिकविशेषणतासम्यग्धस्य इवापि व्यापकताघटकत्वं न स्यात् सर्वस्यज्ञानायस्य पूर्वज्ञानवृत्तिवविशिष्टस्यामात्रात्मकप्रतियोगिनस्तत्र सम्यग्धेन साध्यप्रतिवृत्तस्तं न सम्यग्धेन म्यप्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यप्रतिष्ठाभावाप्रमिन्नं न च तादृशसम्यग्धस्य व्यापकत्वाघटकत्वापि क्षतिविरहा सामान्यादिमात्रज्ञानसाध्यकस्थले विषयतासम्यग्धघटितव्यापकताच्छेदकप्रतियोगिताक साध्यवत्प्रकारकप्रमाभावादायैवोपपत्तिसम्भवादिति वाच्यं तादृशसम्यग्धस्यानधावे तेन सम्यग्धेन कपिमयागामायादिसाध्यकमप्यनादिहेतुकस्थले तद्वह्निर्मयस्योपमात्मकमाधायप्रतियोगिताया व्यापकताच्छेदक-

त्वानुपपत्त्या अग्रिमग्रन्थासङ्गतितादवस्थ्यादिति चेन्न लाघवानु-
 रोधेन येन सम्यन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधि-
 करणं साध्यवत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव तादृशसम्यन्धध-
 दितव्यापकतावच्छेदकत्वं वक्तव्यं इत्यञ्च कपिसंयोगाभावादि-
 साध्यकस्थले तन्निष्ठप्रतियोगिता नोक्ततादृशपदेनोपादानुं शक्य-
 ते तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वस्य साध्यवत्य-
 सम्भवात् किन्तु घटत्वाद्यभावनिष्ठप्रतियोगितैव दैशिकविशेष-
 णतया तदवच्छेदकावाच्छिन्नानधिकरणत्वस्य साध्यवति घटादौ
 सत्त्वात् तदनवच्छेदकत्वं च कपिसंयोगाभावादिनिष्ठप्रतियो-
 गिताया इति कपिसंयोगादेः दैशिकविशेषणताघटितव्यापकता-
 वच्छेदकप्रतियोगिताकत्वनिर्वाहः समनियताभावैक्यमते घटा-
 द्यभावानामपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावाभिन्नतया प्र-
 मेयमात्रप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यवतोऽप्र-
 सिद्धिरतः प्रतियोगितावदनाधिकरणत्वं विहाय प्रतियोगिता-
 वच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशः । न च घटाद्यभावानां
 प्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वेऽपि तदीयघटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताव-
 दनाधिकरणत्वमादाय व्यापकतालक्षणसामञ्जस्यमिति वाच्यं
 तादृशभावानामभेदे घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिनामपि घट-
 त्वादिविशेषितघटादिवृत्तित्वेन यावत्प्रमेयनिष्ठप्रतियोगितावगा-
 हित्वसम्भवात् घटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताया अप्रामाणिक-
 त्वात् समनियताभावानामभेदानभ्युपगन्तृनयेऽपि साध्याभावा-
 दिप्रतियोगितया साध्यवद्वृत्तिपदार्थाभासस्य प्रतियोगितामा-
 दाय तादृशप्रतियोगितानां व्यापकतानवच्छेदकत्वापत्तिवारणाय
 प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशनमावश्यकम् । अथ
 द्रव्यत्वाद्यभावीयद्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानामपि संयोगादि-
 व्यधिकरणसम्यन्धधटितव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः संयोगादिना
 तादृशप्रतियोगितात्मकप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाधिकरणाप्रसि-
 ष्या यादृशप्रतियोगितेत्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छिन्नायाः प्रतियो-
 गिताया उपादानुमशक्यत्वात्प्रतियोगितान्तरमुपादाय तत्रा-
 नवच्छेदकत्वान्तर्सत्त्वात् तथा च यावद्व्यापकताघटकसम्य-
 न्धान्तर्गतसंयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधि-

करण्यसम्भवात्सम्भवाः न च संयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभा-
 वस्य स्वसमनियतघटत्वाच्चिह्नप्रतियोगिताकवह्वाद्यभावानि-
 श्रुतया संयोगादिना बह्व्यादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 सत्त्वाभासम्भवे इति याच्यम् । एवमपि सत्तावान् जाते-
 रित्यादौ हेत्वाधिकरणावच्छेदेन तादृशाभावानां संयोगेन प्र-
 तियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवेनाव्याप्तेर्दुर्गतरत्वात् । अथ व्या-
 पकताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन वृत्ति-
 माश्रितत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात् द्रव्यत्वादेः सं-
 योगादिनावृत्तितया उक्तदोषानवकाश इत्याहुः । वस्तुतस्तु
 लघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे घटाद्यभावीयप्रतियो-
 गिताया अपि बह्व्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वापात्तिः तादृशप्र-
 तियोगिताविशिष्टघटाद्यभावप्रतियोगितायां लाघवेन घटत्वादे-
 रेवावच्छेदकतया घटाद्यभावप्रतियोगितानां तदनवच्छेदकत्वात्
 न च प्रतियोगितायाः तत्तदभावीयप्रतियोगितात्वेनावच्छे-
 दकतायां गौरवेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वेऽविशेषः प्रति-
 योगितायाः स्वरूपतो मानामात्रेण तेन रूपेणावच्छेदकताया
 व्यसम्भवादिति पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं व्यापकताशरी-
 रे निवेदनीयं तथा च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको
 यो धर्मस्तद्वच्चिह्नप्रामाण्यवदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकं क-
 लतः साध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्त्यसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकं यद्य-
 त्स्यं तदन्यत्वमेव व्यापकतावच्छेदकत्वं तथा च कपि-
 संयोगाद्यात्मकमावस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता-
 वच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमनायासेनैव निर्यहति यतः कपि-
 संयोगाद्यभावानिष्ठप्रतियोगिताविशिष्टस्य सर्वत्रैव साध्यवति
 घृत्तेस्तस्याद्य स्यपदेनोपादानुमशक्यत्वात् तादृशं स्वं धर्मा-
 न्तरमेव तदन्यत्वं च तादृशप्रतियोगितायामक्षतमेवेति । अ-
 सम्यक्सत्त्वशरीरे च व्यापकताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्बन्धः
 स एव निवेदनीयः द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वं च संयोगा-
 दिसम्बन्धेन साध्यवदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकमेवातो न
 संयोगादिघटितव्यापकतावच्छेदकत्वं तस्येति नोक्तदोषानवकाश
 इति रिक् ।

(दी०) येन सम्बन्धेन हेतुस्तेनैव तदधिकरणं बोध्यं ते-
नात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतोर्ज्ञानस्य विषयतयाधिकरणे घटा-
दौ वर्तमानस्य साध्याभावस्यातथात्वे ऽपि न क्षतिः ॥

(गा०) येन सम्बन्धेन हेतुरिति व्याप्यतावच्छेदकेत्वेनाभिमतौ
यः सम्बन्ध इत्यर्थः । बोध्यमित्यस्य हेतुसामानाधिकर-
ण्यघटकमित्यादिः । तेन तादृशसम्बन्धविशेषणेन आत्म-
त्वे साध्य इति अयमात्मा ज्ञानादित्यादावित्यर्थः ॥ सा-
ध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य अतथात्वे-
ऽपि स्वविशिष्टस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणस्या-
प्रसिद्ध्या विवक्षणीयस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः नाव्याप्तिः । बाहुमान्
धूमादित्यादौ धूमावयवादिवृत्तेर्वह्निवाद्यवच्छिन्नाभावस्य स्व-
विशिष्टं यद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं तदवच्छे-
देन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं सम्भवत्येव । तथाविधहेत्व-
धिकरणपर्वतादेः जन्यमात्रस्य कालोपाधितया कालिकस-
म्बन्धेन तादृशभावादिविशिष्टत्वात् तदन्तर्भावेन तेन स-
म्बन्धेन तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वाच्च अ-
भाववैशिष्ट्यादौ सम्बन्धविशेषानिवेशादित्यभिप्रायेण नित्यमा-
त्रवृत्तिहेतुकस्थलानुधावनम् । अथ बह्विव्यापकस्य चरमक्रियाभा-
वस्य योऽभावश्चरमक्रियात्मकस्तस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्व-
धिकरणे महाकाले वर्तमानस्य न विवक्षणीयप्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यसम्भवस्ताद्विशिष्टस्य हेतुतावच्छेदकसंयोगेन धू-
माधिकरणस्याप्रसिद्धेः धूमाधिकरणपर्वतादेस्तदसमानकालीन-
तया तत्र कालिकसम्बन्धेनापि तद्वैशिष्ट्यासम्भवादिति आ-
त्मत्वसाध्यकर्प्यन्तानुधावनमफलं न च वृत्त्यनियामकसंयोगेन
धूमसम्बन्धिनि परमाणावेव चरमक्रियावैशिष्ट्यस्य प्रसिद्ध्या
तत्र चरमक्रियाभावरूपप्रतियोगिनोऽपि सत्त्वात्सम्भवत्येव वि-
वक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नहे-
तुताकस्थलानुरोधेन हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेतुसम्बन्धित्वमा-
त्रस्यैव विवक्षितत्वादिति घाच्यं पादशपरमाणौ क-

दापि धूमसंयोगो नास्ति तदीयचरमक्रियात्मकामात्रै-
 शिष्ट्यस्य हेतुसम्बन्धिन्यसत्त्वेन तमादायैवात्रातिसम्भवा-
 दिति चेन्न महाकालस्यैव वृत्त्यनियामकसंयोगसम्बन्धेन हेतुसम्ब-
 न्धतया तत्र कालिकसम्बन्धेन चरमक्रियात्मकामात्रैशिशिष्ट्यस्य
 देशिकविशेषणतया तदभावस्यापि सत्त्वेन विवक्षणीयप्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्यसम्भवात् वृत्त्यनियामकसंयोगस्यापि संयोगवेन
 हेतुतावच्छेदकसम्बन्धतयात् । न च तथापि वृत्तिनि-
 यामकसंयोगेन धूमहेतुकस्थलेऽप्यातिरस्येवेति वाच्यं तेन
 कृपेण सम्बन्धतया मानाभावात् कालस्यावृत्तितया काले धूमसं-
 योगस्य कालनिष्ठधूमाद्येयत्वानियामकत्वेऽपि धूमस्य तेन सम्बन्धेन
 कालवृत्तित्वमस्येवेत्यस्यापि सुवचत्वात् घट्टिमान् धूमादित्यादौ सा-
 ध्याभावमादाय नाव्यातिसम्भवः किन्तु चरमक्रियात्मकामात्रमा-
 दायैवेति अन्यासेः स्फुटतत्प्रतिपत्त्यर्थमात्मत्वादिसाध्यकस्थला-
 नुधावनस्य सार्थकत्वाच्चेति ॥

ननु ज्ञानवान् आत्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ हेतुसमा-
 नाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नन्यापकतावच्छेदकप्र-
 तियोगिताकयावद्भावानामेव स्वविशिष्टहेत्वधिकरणमहाकाले
 कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादितिव्याप्तिः
 न च तादात्म्येन ज्ञानन्यापकस्यात्मनोऽभाव एव
 काले न प्रतियोगिसामानाधिकरणः आत्मनोऽवृत्तितया का-
 ले कालिकसम्बन्धेनावृत्तेरिति वाच्यम् । आत्मनः काला-
 वृत्तिष्वे कालवृत्तित्ववर्तितकारणत्वाद्यनुपपत्त्या तदुपगमस्यावश्य-
 कत्वात् निर्यद्रव्याणां कालावृत्तिष्वपि महाकालमिश्रो द्रव्यत्वात्
 ईश्वरज्ञानमिश्रं गुणत्वादित्यादावनिव्याप्तिः वृत्तिमतामेव महा-
 कालमेदेदृशज्ञानमेद्व्यापकतया तदभावानां यावतामेव महाका-
 ले ईदृशज्ञानादौ च कालिकविशेषणताविषयितासम्बन्धघटि-
 तप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यत आह एवं दलान्तरेऽपीति ॥

(दी०) एवं दलान्तरेऽपि सम्बन्धभेदनिवन्धनो दोषः
 सम्बन्धैवयविवक्षया निरसनीयः ॥

(गा०) दलान्तरे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकप्र-

तियोगिमत्तादले सम्यन्धभेदनिबन्धनो दोषः कालिकादि-
सम्यन्धमादायातिव्याप्तिरूपः सम्यन्धैक्यविवक्षया व्यापक-
ताघटकसम्यन्धप्रतियोगिमत्ताघटकसम्यन्धयोरैक्यविवक्षया तथा
च ज्ञानवान् आत्ममहाकालान्यतरत्वात् महाकालभिन्नो
द्रव्यत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठ-
व्याप्यतानिरूपितव्यापकताघटकसमवायदैशिकविशेषणतादिसम्य-
न्धेन ज्ञानाभावमहाकालभेदाभावादिप्रतियोगिनां कालादाववृत्ते-
र्नातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र च येन येन सम्यन्धेन
स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता
तेन तेन सम्यन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमभावस्य विवक्ष-
णीयम् अन्यथा इदं नित्यज्ञानं नित्यत्वे सति सविषयकत्वादित्या-
दौ हेतुसमानाधिकरणनित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिनः साध्यं
प्रति विषयितासम्यन्धेनापि व्यापकतया तेन सम्यन्धेन हे-
त्वधिकरणेदवरेच्छाकृत्योः प्रतियोगिसामानाधिकरण्येनातिव्याप्तिः
येन येनेत्युक्तौ च तथाविधसमवायादिसम्यन्धेनातथात्वाभाति-
व्याप्तिः । अत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतानिरू-
पितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकताघटकयावत्सम्यन्धत्वेन ता-
दृशसम्यन्धस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे न स्वात-
न्त्र्येण निवेशस्तथा सति अभावे साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वविशेषणवैयर्थ्यापातात् न हि
तादृशविशेषणानुपादाने गोत्वाद्यभावमादायासम्भवः सम्भवति
गोत्वाद्यभावानामपि हेत्वधिकरणे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वा-
भावरूपप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकदैशिकविशेषणतासम्यन्धेन प्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वात् धूमवान् बहुरित्यादौ धू-
माद्यभायस्यायोगोलके पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूप-
प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि यावद्व्यापकताघटकसम्यन्धान्तर्ग-
तसंयोगादिना प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् घटत्वाद्यभा-
यवान् प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वाद्यात्मकाभावस्य च तादृशप्रतियो-
गिसामानाधिकरण्येऽपि विशेष्यतासम्यन्धघटितसाध्यव्यापकता-
वच्छेदकप्रतियोगिताकस्य घटावृत्तिघटत्वाभावादिप्रकारकप्रमाया
अभावस्य तादृशसम्यन्धेन घटं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहाद-

तिव्याप्त्यनवकाशात् अपि तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यता-
 निरूपितपद्यत्सम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका ये
 येऽभावास्तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरणा इत्येवं क्रमेणै-
 व निवेशाव्यापकताया एकधैव लक्षणे निवेश इति । यत्तु साध्य-
 तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशात् ज्ञान-
 घनात्ममहाकालान्यतरन्यादित्यादावतिव्याप्तिः इत्थं च व्यापक-
 तासाध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटिता प्राह्या अत एव यद्विमान्,
 धूमादित्यादौ घटत्वादिना घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना वा
 द्रव्यत्वादेरभावस्य समवायादिसम्बन्धघटितसाध्यव्यापकताव-
 च्छेदकप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन
 प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति तन्न ।
 तथा सति कालिकविशेषणतया महाकालान्यत्वाविशिष्टघटादौ
 साध्ये कालत्वादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः तत्र महाकालान्वत्यवि-
 शिष्टघटाभावमहाकालान्यत्वाभावाद्धीनां कालिकसम्बन्धेन महा-
 काले घटादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वात् यदि च म-
 हाकालान्यत्वविशिष्टोऽपि घटो महाकाले वर्तते अन्यथा सि-
 द्धान्तलक्षणे महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ महा-
 कालान्यत्वविशिष्टघटाभावादस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणस्य सुलभ-
 तया उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिर्वचनायासस्य नि-
 श्रयोजनकत्वापत्तेरिति दर्शितविशिष्टसाध्यकस्थले कालत्वादि-
 सङ्केतुरेवेति मन्यते तदापि घटत्वाभावात् प्रमेयत्वादित्यादौ
 घटत्वात्मकाभावस्य साध्यतावच्छेदकदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन
 किञ्चिद्विशिष्टस्वामावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादति-
 व्याप्तिस्मन्मते दुर्वारैव न च तेन सम्बन्धेन भावरूपप्रति-
 योगिसामानाधिकरण्यस्य विवक्षणीयतया नायं दोष इति
 याच्यं तथा सत्यभावसाध्यकसङ्केतो निरुक्तावदभावास्तर्गत-
 भावरूपसाव्याभावस्य भावरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धा भावरूपप्र-
 तियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवाद्वाप्योक्तेः एवं साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धेन व्यापकत्वादिनिवेशे सर्वधेत्यादिना धूमवान्, यद्वह्नि-
 त्यादौ वाच्यत्वात्तन्मायमादायातिव्याप्तिप्रदर्शनस्यासङ्गत्वापत्तेर्यो-
 ति । यत्तु दैशिकविशेषणताविशेषेण व्यापकता तेनैव सम्बन्धे-

न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं सर्वत्र साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषय-
त्वाद्यभावमादायैव लक्षणसङ्गमनमतिव्याप्तिवारणं चेति तदपि
उक्तातिव्याप्तेरात्मत्वादिसाध्यकस्थले साध्याभावमादाय हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धव्यावृत्तिप्रदर्शनविरोधाच्चानुपादेयमेव । केचित्तु
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेश्यत्वात्
प्रागुक्तातिव्याप्तिः इत्थं न व्यापकतापि तेन सम्बन्धेन घोषा-
न्तो वह्निमान्धूमादित्यादौ संयोगादिघटितसाध्यव्यापकतावच्छेद-
कप्रतियोगिताकस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्र-
ह्नाद्यभासस्य हेत्वाधिकरणे समवायादिना प्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्याविरहेऽपि न क्षतिः तादृशाभावानां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघ-
टितसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघ-
टितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन निरुक्त्यावदभावान-
न्तः पातित्वादिति न चैवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य स-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावेन तादृशाभावस्य ल-
क्षणघटकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं संयोगेन घटत्वेन पटो नास्ती-
त्यनुभवबलाच्चादृशाभावप्रतियोगितायामपि सम्बन्धस्यावच्छे-
दकत्वात् अनुभवानादरे च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रति-
योगितायामपि सम्बन्धस्यावच्छेदकत्वासिद्धेः । अथ बाधबुद्धिप्र-
तिबन्धकतायाः सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेन समानाधिकर-
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकन्वमावश्यकम् अन्यथा एकैकविधघटाद्यभावज्ञानस्य सं-
योगसमवायादिरूपनिर्णयसंसर्गावगाहिज्ञानप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गात्
न च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटादिप्रकारकबुद्धिं प्रति वस्तुग-
त्या संयोगादिसम्बन्धेन घटादिमत्ताविरोधी योऽभावस्त-
ज्ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वाशोकातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् वा-
स्तवतादृशाभावत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे घटाभावत्वेन पदार्था-
न्तरावगाहिज्ञानस्य घटादिमत्ताज्ञानाविरोधित्वप्रसङ्गात् तस्मा-
त्तत्संसर्गावशिष्टबुद्धौ तत्तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वत्वावगाहिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतायाः यत्कल्पतया समानाधिकर-
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां सम्बन्धस्यावच्छेदकतासिद्धिरिति
चेत्तर्हि घटत्वविशिष्टपटाद्यवगाहिप्रमयद्वयाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-

कपटाद्यभावज्ञानयोरपि प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावसत्त्वात् तद-
शप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधे
न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि सम्बन्धा-
पच्छिन्नत्वात्प्रत्यक्तत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमात्रज्ञानस्याप्र-
तिबन्धकत्वे याधग्रन्थे लाघवोपनीतकाञ्चनमयत्वादिना बहुधा
पनुमितिविरोधितया काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक-
हुयाद्यभावस्य हेत्वाभासतोत्तरेसङ्कत्यापत्तेरित्यलमप्रवृत्तविचार-
णेति वदन्ति । तदपि न सार्धाप निखिलाभावस्य किञ्चिद्विशिष्ट-
स्याभासनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकीभूतदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन
तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेन व्यभिचारिण्यतिशये ।
यावत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन कचिदपि हेत्वधिकरणे सयोग-
विषयतादिरूपसकलसम्बन्धेन प्रतियोगिनो ऽवृत्तेरसम्भवापत्ते-
प्रकारान्तगानुसरणे च गौरवात् ॥

अथ यावत्प्रमनुपादाय साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगि-
ताकस्य तदुपादाय साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकस्य
याऽभासस्य निवेशो उभयत्वावच्छिन्नसाध्यक व्यभिचा-
रिण्यतिव्याप्तिरुक्ता न तु रूपसामान्याभाससाध्यके प्राची-
मते विरुद्ध पृथिवीत्वादिहेतावित्यत्र किं बीजं तथा स-
ति तत्रापि रूपसामान्याभावाभासस्य रूपस्य स्वद्वसप्रागभा-
वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनातिव्याप्तिसम्भवादित्या-
शङ्कापरिहाराय तस्य स्वमते लक्ष्यत्वमवोपपादयति रूपादीति ॥
(दी०) रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिकं स-
देतरेव मलये परमाणानुत्पत्तिराले चावयविनि तत्सत्त्वात् ॥

(गा०) यद्येकलक्षणे ऽतिव्याप्तिशङ्कया तु नैतद्व्यग्रन्थावतारं तत्र
पृथिव्यन्यत्वाद्यभावस्यापि यावदन्तर्गततया तस्य पृथिवीमद्वरूप-
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवेनातिव्याप्तेरनवकाशात् । यच्च उ-
त्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभासस्य पृथिव्यामपि सत्त्वेन
पृथिव्यन्यत्वाभावस्य न रूपसामान्याभावापकतावच्छेदकप्र-
तियोगिताकत्वमित्यभिसन्धिपूर्विका प्राचीनप्रवादमात्रेणासदेतुषा-
भिमानिना यद्येकलक्षणे ऽतिव्याप्तिशङ्का निराकरोति रूपादीति ।

सद्देतुरेवेति यादृशरीत्या पृथिव्यन्यत्वाभावस्य लक्षणाघटक-
त्वापपत्तिः तादृशरीत्या साध्यवति हेतुमत्ताया अप्यावश्यकत-
या सद्देतुरेवेत्यर्थ इति व्याख्यानं तदनुपादेयमेव तादृशाश-
ङ्कितुः पृथिव्यां रूपसामान्याभावसत्त्वेऽधिप्रतिपत्तोपेयातिव्याप्ति-
शङ्कासम्भवेनाग्रे पृथिव्यां रूपसामान्याभावव्यपस्थापनौपयि-
काकाङ्क्षानुत्पत्त्या तदसङ्गत्यापत्तेः । प्रलये महाप्रलये परमाणू-
नां नित्यतया तत्रोत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावासम्भ-
व इति भावः । यद्यपि पाकाद्रूपनाशोत्पत्तिकाले पूर्वरूपात्मकप्र-
तिबन्धकसत्त्वेन रूपान्तरानुत्पादेन तदानीमपि परमाणौ रूपसा-
मान्याभावसम्भवः तथाप्यविनश्यदवस्थरूपस्य प्रतिबन्धकत्वे पूर्व-
रूपनाशोत्पत्तिक्षणे एव पाकजरूपोत्पत्तिसम्भव इत्यभिप्रायेण
प्रलयपर्यन्तानुधावनम् । उत्पत्तिकाल इति अवयविद्रव्यस्य जन्य-
तया प्रलयेऽसत्त्वात्तदवच्छेदेन तत्राभावासम्भव इति भावः
तत्सत्त्वात् रूपादिसामान्याभावसत्त्वात् ॥

ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभायस्वात्यन्ताभावा-
त्मकतया रूपप्रागभायवत्युत्पत्तिकालीनावयविनि रूपध्वंसयति प्र-
लयावच्छिन्नपरमाणौ कथं रूपसामान्याभावसम्भवः ध्वंसप्रागभा-
वयोरत्यन्ताभावविरोधित्वादित्याशङ्कां निरस्यति न च प्रतियो-
गिवदिति ॥

(दी०) न च प्रतियोगिवत्तद्व्यसप्रागभावयोरत्यन्ताभाव-
विरोधित्वं मानाभावात् । अत एवान्तराश्यामे रक्तं रूपं ना-
स्तीतिप्रत्ययः । न चैष रक्तिमध्वंसाद्यवगाही पूर्वापररक्तिम-
ध्वंसप्रागभाववतीदानीं रक्तंऽपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गात् ॥

(गा०) यथा प्रतियोगिन एककालावच्छिन्नैकदेशावृत्तित्वरूपस्वात्य-
न्ताभावविरोधिता तथा स्वध्वंसप्रागभावयोरप्यत्यन्ताभावविरोधि-
तेति नेत्यर्थः । मानाभावादिति । ननु रूपध्वंसप्रागभावावच्छिन्नाधि-
करणे तदत्यन्ताभायस्य श्रुतौ प्रमाणाभायः घटाद्युत्पत्तिक्षणे तद-
द्वितीयक्षणे च तत्प्रत्यक्षासम्भवेन तद्वृत्तित्वेन रूपात्यन्ताभावप्र-
त्यक्षस्य सुनरामसम्भवात् द्वितीयादिक्षणावच्छेदेन रूपस्यैव त-

सत्त्वात्तादृशप्रत्ययस्य प्रमात्वेन इष्टापत्तेः यदा च तत्र रक्तं रूपं तत्कालावगाहिन इदानीमत्र रक्तं रूपं नास्तीतिप्रत्ययस्य प्रमा-
त्वं पुनरशक्यापादनं तादृशप्रत्ययेन रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वे तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहनात् यदा च न तत्र रक्तं रूपं तत्का-
लावच्छेदेनैव ध्वंसप्रागभावायो रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वी-
कारेण तादृशविषयवाधात् तद्धर्मोपलक्षिताभावांशे तत्कालाव-
च्छिन्नत्वावगाहिप्रत्ययस्य प्रमात्वं पुनरिष्टमेव न च तद्धर्मिनिष्ठ-
ध्वंसादौ तत्कालावच्छेदेन रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं क-
ल्प्यते किं वा / तत्कालावच्छेदेन तद्धर्मिण्येव रक्तत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्ताभावः कल्प्यत इत्यत्र विनिगमनावि-
रहात् ध्वंसाधिकरणेऽत्यन्ताभावसिद्धिर्निष्पत्युद्देति वाच्यं ध्वं-
सप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभावकल्पने ध्वंसादेरतिरिक्तात्यन्ताभा-
वाकल्पनेन लाघवात् रक्तरूपात्यन्ताभावस्यैव तन्मते रक्तरूपध्वं-
सात्यन्ताभावसमनियततया तस्यैव ध्वंसात्यन्ताभावत्वात् । मैवं त-
द्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वोपगमे विशेषाभावा-
नामेवाधिकरणविशेषावच्छेदेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वसम्भवादतिरिक्तसामान्याभावासिद्धिप्रसङ्गः एवमेकस्यैवाभाव-
स्याधिकरणविशेषकालविशेषवृत्तित्वावच्छेदेन घटत्वपटत्वादिरूपना-
नाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवेनाभावभेदाविलोपप्रसङ्गः एवं
रक्तानधिकरणकालावच्छेदेन रक्तध्वंसादेरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वोपगमे तत्समानाधिकरणतदसमनियतध्वंसाद्यन्तरस्य तत्स-
मानाधिकरणैकत्वादेरेव वा तादृशकालावच्छेदेन तत्कल्पनमादाय
विनिगमनाविरहप्रसङ्गश्चेति ध्वंसप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभाव-
कल्पनमेव न्याय्यम् । अथैतादृशयुक्त्या रक्तध्वंसादिमति तद-
त्यन्ताभावसिद्धावपि रूपध्वंसादिमत्यां पृथिव्यां रूपत्वावच्छि-
न्नाभावो निर्युक्तिक एवेति चेन्न रूपोत्पत्तिद्वितीयक्षणे पुनस्तद-
धिकरणे सामान्यसामग्रीवलात् रूपान्तरापत्तिवारणाय रूपं प्रति
रूपत्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वं कल्पनीयम् । एवं चोत्पत्तिकाले पा-
काद्रूपनाशोत्पत्तिक्षणे च रूपत्वावच्छिन्नाभावस्वीकारे तदनन्तरं
रूपानुत्पादप्रसङ्गः रूपोत्पादानन्तरं रूपसामान्यस्य पुनरुत्पादश्च
प्रागभावहेतुतया दुर्वारः रूपवत्यपि पाकजभावरूपप्रागभावस-

त्मान् न चैवमपि पृथिव्यां रूपात्यन्ताभावो नियुक्तिश्च यत्काला-
वच्छेदेन तत्र रूपात्यन्ताभावो भवता स्वीक्रियते तत्कालावच्छेदेन
रूपप्रागभावे रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारेणैवोपपत्तेरिति
वाच्यदत्तोक्तत्वात् । इदं त्यज्यम् उक्तयुक्ता उत्पत्तिकालावच्छेदे
न यदादौ रूपप्रावच्छिन्नाभावसिद्धावपि प्रलयकालावच्छेदेन पर-
माणौ तत्सत्त्वे मानाभावः । एव रूप प्रति रूपत्वावच्छिन्नाभावहे-
तुत्वमथ न कल्प्यते स्पर्शात्पत्त्यनुसंधेनावश्यकल्पनीयम्पक्षेणाना-
न्याभावस्य तद्धेतुत्वैव रूपवति रूपान्तरावच्छेदः शक्यवारणत्वान्-
थायौ स्पर्शात्पत्त्यनन्तरं स्पर्शात्पत्तिवारणाय स्पर्श प्रति रूपमात्र-
हेतुताया धन्यतुमशक्यत्वात् तत्र स्पर्शाभावहेतुताया आवश्य-
कत्वात् न च रूप प्रति स्पर्शाभावहेतुत्वे यत्र पाकाद्रूपसत्त्वे स्पर्श-
नाशस्तत्र स्पर्शान्तरोत्पत्तिकाले रूपान्तरोत्पादप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
एकजातीयसंयोगाग्निसंयोगस्य रूपरसगन्धस्पर्शनाशकतया स्पर्श-
नाशकाल रूपनाशस्याप्यावश्यकत्वात् एव ध्वसप्रागभावाधिकरणे
सामयिकरूपात्यन्ताभावाभ्युपगन्तुमते तादृशरूपात्यन्ताभावो न तदन-
धिकरणेषु कल्प्यते अनन्ताधिकरणेषु तादृशाभावकल्पनामोक्ष-
लाघवादेकैकेषु तत्तद्धर्मावच्छिन्नतद्देहेषु तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वकल्पनेनैवोपपत्तेरिति ॥

(दी०) तत्सामानाधिकरण्यं च स्वविशिष्टहेतुविकरणा-
वच्छेदेन धोध्यं तेन गोत्वजन्यद्रव्यत्वप्रलयावृत्तित्वादिना ग-
वादेरभावस्य गवायनधिकरणधर्मावच्छेदेन तद्वति काले मशका-
ले वा वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौर्यत्र कालत्रं तत्र जन्यद्रव्यं
प्रलयावृत्तिर्वैत्पादौ नातिप्रसङ्गः । स्वविशिष्टेतिविशेषणात् कपि
संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगात्मात्मकस्य साध्या-
भावस्य समलहेत्वविकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः ॥

(गा०) तत्सामानाधिकरण्यं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं स्व-
विशिष्टेति । मय यत्राभाव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं ग्राह्यं स-
एव द्रव्याधिकरणावच्छेदनति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुताया-
वच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण्यं यत्तत्सामान्यान्तर्माद्यनेत्यर्थः । तेन

धूमव्यवस्थावच्छेदेन द्रव्यं विशिष्टस्त्वादित्यादौ
 द्रव्यत्वाद्यभावस्य कचिदपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्योपपाद-
 यितुमशक्यतया धूमवान् घटोरित्यादौ अतिव्याप्त्यप्रसक्तेर्द-
 शितविवक्षायाः स्थलान्तरे प्रयोजनमाह तेन गोत्वेति । तद्वति गवा-
 दिमति कालिकसम्बन्धेन गोत्वादिना गवादीं साध्ये प्रलया-
 न्तर्भावेन व्यभिचारिणि गोत्वादिहेतौ लक्षणघटकानां गोत्वाद्यव-
 च्छिन्नाभावानां गवादिमति एतत्काले गवाद्यनधिकरणदेशवच्छे-
 देन महाकाले च प्रलयावच्छेदेन वर्तमानतया प्रतियोगिसामानाधि-
 करण्यमक्षतमेव । एवं दैशिकविशेषणताविशेषेण गवादिव्यापकप्रल-
 यान्यत्वादेरभावोऽपि तेन सम्बन्धेन प्रलयान्यत्वादिमति महाकाले
 वर्तमानतया प्रतियोगिसामानाधिकरण एव प्रतियोगिसामानाधि-
 करण्यघटकीभूताभाववृत्तौ सम्बन्धविशेषानिवेशादित्यतिव्याप्तिः
 स्यात् । निरुक्ताविवक्षणे च स्थविशिष्ट्यावद्धेत्यधिकरणान्तर्गतप्रल-
 यान्तर्भावेन तादृशाभावानां न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं प्रलये
 तत्प्रतियोगिनोऽवृत्तेरिति समुदायार्थः । गवादिव्यापकस्य च-
 रमध्वंसादेरभावस्य योऽभावश्चरमध्वंसादिस्तस्य गवादिमति
 खण्डकाले न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तत्र तस्यावृत्तेरतो
 महाकाले वेत्युक्तं महाकाले च कालिकसम्बन्धेन वृत्तेस्त-
 थात्वमक्षतमेव गोसाध्यकस्थले व्यापकनावच्छेदकजन्यद्रव्यत्व-
 प्रलयावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावमावायातिव्याप्तिवारणं न सम्भव-
 तीति स्फुटीकरणाय तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽप्यतिव्याप्तिमाह
 यत्र कालत्वमित्यादिना । अथैतादृशविवक्षापेक्षया लाघवात्प्रतियो-
 गिसामानाधिकरण्यघटकाभावीयवृत्तौ दैशिकविशेषणताविशेषा-
 वच्छिन्नत्वमेव निवेद्यतां तथा सति दैशिकविशेषणताविशेष-
 सम्बन्धेन प्रलयान्यत्वादेरभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 विरहेणातिव्याप्त्युद्धारस्य शक्यत्वात् । न चैवं वह्निमान् धूमा-
 दित्यादौ कालिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्ते-
 द्रव्यत्वत्वादिना द्रव्यत्वादेरभावस्य दैशिकविशेषणतया द्रव्यवृ-
 त्तिवत्त्वाद्यव्याप्तिरिति वाच्यं हेतुसामानाधिकरण्यश-
 रीरेऽपि अभावीयवृत्तौ दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नत्व-
 स्य निवेशनीयत्वात् । ताद्यतापि लाघयानपायात् न

च दैशिकविशेषणताविशेषेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनि-
 र्देशेऽपि उक्तस्थले ऽतियागिस्तद्वत्त्वे च प्रलयान्यत्वाभावस्य
 प्रलयमात्रवृत्तरभावमात्राधिकरणकतया प्रलयात्मकाधिकरणस्वरू-
 पत्वात्तस्य च प्रलयान्यत्वरूपप्रतियोग्यधिकरणे परमाण्वादौ
 दैशिकविशेषणतया वृत्तरितिवाच्यम् । एवमपि प्रलयान्यकाला-
 द्दरमात्रस्य प्रलयात्तरित् गगनादावपि वर्तमानस्य प्रलयाना-
 त्मकतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य दुरपपादतयातिव्याप्त्य-
 नवकाशात् । मैव दैशिकविशेषणतया प्रतियागिसामानाधिकरण्य-
 श्रवशेऽपि दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन प्रलयावृत्तिसाध्यके काल-
 त्यादिहेतावात्तियागिर्द्वारेण तत्र प्रलयमात्रस्य व्यभिचारिक-
 पकाधिकरणतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्य प्रति व्याप-
 कतावच्छादिका यदभावप्रतियागिता व्यापकताघटकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नप्रतियागिताकस्य तस्य प्रलयमात्रवृत्तितया प्रलयात्मक-
 त्यागिरुक्तीत्येव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् इतरसम्बन्धाव-
 च्छिन्नाभावस्य प्रलयानात्मकत्वेऽपि प्रलयान्यवृत्तितया सुतरामेव प्र-
 तियागिसामानाधिकरणत्वादिति निरुक्तविषयक्षणमात्रद्वयम् । एतद-
 मिप्रत्येव प्रलयावृत्तिसाध्यकानुसरण ग्रन्थरुन इति । वस्तुनस्तु प्र-
 लयादिमात्रवृत्तरभावस्य प्रलयाद्यनात्मकत्वेऽपि दक्षितस्थलेषु उ-
 क्तविषयान्तरेणातिव्याप्तिवारणमशक्यं प्रलयान्यत्वादेरभाव-
 स्यापि स्वप्रतियागिनिष्ठव्यापकताघटकस्वरूपसम्बन्धेन प्रलया-
 त्मकत्वानाद्यसन्तगतयत्किञ्चिद्वृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रति-
 यागिना हेत्वधिकरण ध्वसान्तर स्वस्य सामानाधिकरणत्वात् य-
 त्किञ्चिद्वृत्तिसान्यत्वाभावस्य तद्वृत्तिसमावृत्तस्तद्वृत्तिसमावृत्तित्ववि-
 शिष्टस्वाभावाधिकरणे ध्वसान्तरे सत्त्वेऽपि कालिकस-
 म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावस्य स्वानधिकरणध्वसा-
 वच्छेदेन स्याधिकरणेऽपि सत्त्वन तत्रैव प्रतियागिसामाना-
 धिकरणत्वात् प्रलयायत्वविषयकत्वापेक्षितप्रमाया विष-
 यनासम्बन्धन केवलान्वयितया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृश-
 प्रमाभावाप्रसिद्धं प्रलयान्यत्वविषयकविशिष्टप्रमाभावस्य प्र-
 लये प्रसिद्धावपि प्रलये तदन्यविषयकनित्यप्रमारूपप्रतियोगिस-
 मानाधिकरणत्वात् प्रलयाविषयकप्रमाभावस्य च जन्यप्रमाभा-

प्रप्रतियोगिकतया कालिकाव्याप्यवृत्तितया प्रतियोगिमित्यपि
तच्छून्यकालावच्छेदेन वृत्तेस्तादृशाभावमादायातिव्याप्तिवारणास-
म्भवात् उक्तविधक्षणे तु प्रलये प्रलयाविषयकप्रमाभावस्य विषयतया
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादतिव्याप्तिवारणसम्भवः एवमु-
क्तरीत्या घटत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादौ व्यावृत्तिर्बोद्धव्या । हेतुमति
प्रलय इति हेतुमत्सामान्यान्तर्गतप्रलयान्तर्भावेनेत्यर्थः । तत्सामा-
नाधिकरण्यभावात् गवादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावात्
अत्र गवादेरभावस्येत्यनुपपद्यते । हेतुमति स्ववैशिष्ट्यानिवेशफलमाह
स्वविशिष्टेतीति । साम्प्रदायिकैर्द्रव्ये संयोगसामान्याभावात्तन्मुप-
गमात्सद्वेतुत्वार्थं कपिसंयोगाभावपर्यन्तानुधावनं सकलहेत्व-
धिकरणावृत्तित्वेऽपीति नित्यगुणादौ केनापि सम्यग्धेन कपि-
संयोगासत्त्वादिति भावः । एतेन हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्भावेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचितं नाव्याप्तिरिति नि-
त्यगुणादेः स्वविशिष्टत्वाभावात्तदन्तर्भावेनातथात्वेऽपि स्वविशिष्ट-
हेत्वधिकरणान्तर्भावेन तथात्वस्याक्षतत्वात् । अत्र व्यापकताघट-
काभावे उक्तयुक्त्या प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रवेशनीयतया
साध्यव्यवहृदिकश्चिद्वत्त्वसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकामिध्वरूपव्याप-
कतावच्छेदकत्वस्य निवेशनीयतया वा कपिसंयोगाभावा-
दिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकत्वनिर्वाह इत्य-
भिप्रेत्य कपिसंयोगाद्यात्मकाभाषमादायाव्याप्तिराशङ्किता अन्य-
था पुनः सत्तावान्, जातेरित्यादौ काले कालिकसम्य-
ग्धेन हेतुसमानाधिकरणात्तां सत्तावाद्यवच्छिन्नसत्ताधभावानां
हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्गतगगनाद्यन्तर्भावेन प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यविरहात्प्रसक्ताव्याप्तिवारणाय स्वविशिष्टेति विशेषणमा-
द्यदयमिति । आदिपदग्राह्यमपि तादृशस्थलमेवेत्यपि बोध्यम् । अत्र
च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका
याद्यन्तो ऽभावाः प्रत्येकं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणसामान्या-
न्तर्भावेन तत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तादृशा याद्यन्तो ऽभावाः
यद्रूपविशिष्टाधिकरणत्वव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाः तद्रू-
पवत्त्वमित्यादिकं तादृशभावे हेतुसमानाधिकरण्यविशेषणाघटिते
हेत्वधिकरणे स्वविशिष्टत्वविशेषणाघटितञ्च व्यधिकरणध-

मात्रच्छिन्नाभावघटितं लघुलक्षणं सम्भवतीति बोध्यम् ॥

ननु धूमवान् बहेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमाभावादेरपि व्योमो-
लकादौ गोत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् गोत्वाद्य-
भावस्य तत्प्रतियोगित्वं च धूमाभावे जलवृत्तिव्यविशिष्टगोत्वा-
भावो नास्तीतिप्रतीतिनियामकाभावस्याभावाधिकरणकाभावप्रति-
योगिकत्वावतया ऽधिकरणीभूतधूमाभावरूपत्वात् जलवृत्ति-
त्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्य शुद्धविशेष्यानतिरिक्तत्वादित्याशङ्क्य
जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्राभावामावस्य धूमाभावातिरिक्तकलसाभा-
वस्वरूपतां प्रदर्शयन् तत्स्वरूपतां प्रतिक्षिपति जलेत्यादिना ।

(दी०) जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु ज-
लत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभावो जलादावपि तदभावप्रत्यग-
प्रसङ्गात् ॥

(गा०) न च धूमाभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठन्यापकताघट-
कत्वावत्सम्बन्धान्तर्गतसयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्य-
विरहात्कथमतिन्यासिशङ्केति याच्य जलवृत्तिव्यविशिष्टगोत्वाभावद्र-
व्यान्यतराभावस्याप्युक्तयुक्त्या धूमाभावरूपतासम्भवात् स-
योगसम्बन्धेन द्रव्यात्मकप्रतियोगिनैव समानाधिकरणत्वात् न
चैव जलवृत्तिद्रव्यमत्र तत्प्रतियोगि तस्यैव प्रतियोगितावच्छेद-
कजलवृत्तिव्यविशिष्टावच्छेदकत्वात् तस्य च धूमाभावविशिष्टसक-
लत्रहिमनि वृत्तौ मानामावाप्नातिव्याप्तिः प्रसज्यते यदि च
जलवृत्तिव्यविशिष्टम् अन्यतरत्त्वघटकीभूतमेदप्रतियोगिनि गोत्वा-
भावरत्वाच्छिन्न एव विशेषण न त्वन्यतरत्वाच्छिन्ने विशेष-
णतया प्रतियोगितावच्छेदकमिति जलावृत्तिद्रव्यस्यापि तत्प्र-
तियोगित्वमित्युच्यते तदा तादृशाभावस्य विशिष्टाभावात्तत्कतया
अन्यतरत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टगोत्वामानाधिकरणधूमा-
भावाधिकरणकन्यानुपपत्तिरिति याच्यं जलवृत्तिद्रव्य धूमाभावाविशि-
ष्टावच्छेदकत्वाधिकरणे नियमतो वर्तते तादृशान्यभिचारिहेतुकस्थल-
एव धूमाभावात्मनिरिक्तोपेशिष्टाभावनियामिद्रव्यसमानाधिक-
रण्यमादायातिव्याप्तिमाशङ्क्य जलवृत्तित्वादिप्रत्यक्षस्यानतारणायत्वा-
त् । न चैव तादृशान्यतराभावरस्यैव धूमाभावरूपताप्र-

तिक्षेप उचित इति विशिष्टगोत्वाभावस्याभाव इति प्र-
न्यासकृतिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । एतादृशग्रन्थस्यापि गोत्वाभा-
यप्रतियोगिकाभावत्वेन रूपेण जलवृत्तित्वविशिष्टतादृशान्यत-
रत्वावेच्छिन्नाभावपरत्वात् न चैवमपि अयोगोलकभेदाद्यभावस्या-
योगोलकत्वादिरूपभावात्मकस्य स्वनिष्ठजलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वा-
भावाभावस्वरूपताविरहात्तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं न घटत
इत्यतिव्याप्त्यप्रसक्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकतायाः ल-
क्षणाघटकत्वं प्रागेव दूषितम् अतो नायोगोलकान्यत्वाद्यभावस्य
लक्षणाघटकत्वसम्भव इति वाच्यम् । अयोगोलकभेदाभावादेरपि पू-
र्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवात्
न चैवं धूमाभावस्य गोत्वाभावाद्यप्रतियोगिकत्वेऽपि पूर्वक्षणावृत्तित्व-
विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादितिव्याप्तिताद-
यस्यमिति वाच्यम् तादृशप्रतियोगिना स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकता-
घटकयावत्सम्बन्धान्तर्गतसंयोगादिना सामानाधिकरण्यविरहात्
घटत्वाभावाच्चान् मेयत्वादित्यादावपि घटत्वाभावादिप्रकारकजन्यप्र-
माभावस्य यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतविशेष्यतासम्बन्धेन प्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यनवकाशात् । न चैवं ज-
लवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावद्रव्यान्यतराभावस्य धूमाद्यभावस्व-
रूपतया संयोगेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि धूमवत्त्वा-
दिप्रकारकप्रमाभावस्य यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतविशेष्य-
तासम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवात् धूमवान् चह्मे-
रित्यादावतिव्याप्त्यसम्भवात्तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपताप्रति-
क्षेपो न युक्त इति वाच्यं तादृशाभावस्य तत्स्वरूपत्वे तुल्ययुक्त्या
धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाभावनिष्ठस्य जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावद्र-
व्यत्वप्रकारकप्रमान्यतराभावस्य तत्स्वरूपतया द्रव्यत्वप्रकारकप्र-
माया अपि तत्प्रतियोगित्वेन तथैव समं विशेष्यतासम्बन्धेन ता-
दृशाभावस्य सामानाधिकरण्यसत्त्वादितिव्याप्तिप्रसक्तिरिति । अन्य-
थमपि धूमवान् चह्मेरित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारा उक्ताभावस्य जलत्वा-
द्यभावस्वरूपत्वे तुल्ययुक्त्या धूमवृत्तित्वविशिष्टतादृशाभावस्य
धूमाभावस्वरूपत्वेन द्रव्यसामान्यस्य तत्प्रतियोगित्वानपायात् एवं
धूमाद्यभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावसमनियतत्वेन त-

दभिन्नत्वोपगमात् प्रमेयमात्रस्यैव तत्प्रतियोगित्वात् यदि च धूम-
 त्वादिना प्रमेयं नास्तीतिप्रतीतौ धूममात्रस्यैव प्रतियोगित्वग्रहः न
 तु प्रमेयान्तरस्य अथवा प्रतियोगिसामानाधिकरण्यदर्शने नू-
 नवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता निवेशनीया एव
 च तादृशप्रतियोगिताको हेतुसमानाधिकरणभावो ग्राह्यः यत्र
 तत्प्रमेयनिष्ठप्रतियोगिता च तथाविधधूमत्वावच्छिन्नैव तादृश-
 र्मानवच्छिन्ना च धूमादिमात्रवृत्तिप्रतियोगितैव तदाश्रयसामानाधि-
 करण्य च नायोगालकाद्यन्तर्मात्रेणेति मन्यते तथापि धूमाभावस्य
 बहिर्धूमोपगमात्प्रसन्ननियततया तदभिन्नत्वेन घटोरपि तदभावप्र-
 तियोगितया अयोगालकान्यत्वाभावात्स्यायोगालकान्यवृत्तित्वविशि-
 ष्टाकाशमात्रमात्रसमनियततया तदभिन्नत्वेनाकाशमात्रस्यापि त-
 त्प्रतियोगितया धूमवत्त्वादिभेदात्प्रमाभावस्य धूमवद्विशेष्यक-
 विशिष्टव्यत्यादिभेदात्प्रमाभावात्प्रसन्ननियततया द्रव्यत्वप्रकारक-
 प्रमाया अपि तत्प्रतियोगित्वेन धूममेदस्य धूमत्वसदुपगमाव-
 च्छिन्नाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन सन्मात्रस्यैव तत्प्रतियो-
 गितया हेतुसमानाधिकरणतादृशमात्रानां स्वविशिष्टाव-
 त्वाधिकरणान्तर्मात्रेण दर्शितप्रतियोगिभिः सामानाधिकरण्यमश-
 तमेवंयनिन्यासि । अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
 दिता या या प्रतियोगिता तद्विरूपकामावानां स्वविशिष्टाव-
 च्छेत्वाधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं वि-
 घ्नर्णायमिति नातिन्यासिरिति चेत्तर्हि तादृशी या या प्रतियो-
 गिता तदाश्रयसामानाधिकरण्यं यत्र क्वचित्तावदधिकरणान्त-
 र्मात्रेण तत्प्रमेयमेवावर्तते सामञ्जस्येऽभावे यावत्तस्य तत्तत्प्रतियो-
 गितानिरूपकत्वस्य हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणस्य हेत्वधिकर-
 णे च स्वविशिष्टविविशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः एव सर्वत्र हेतुस-
 मानाधिकरणमुपगम्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक साध्याद्यभावादाय
 लक्षणासमन्वयमभ्यव्याह्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात्स्याप्रामाणिकत्वं
 उपि क्षतिचिरहेण एतादृशान्यमितलक्षणाशङ्कायां प्रतियोग्यवृत्तिश्रे-
 यमेन तादृशमात्रवच्छेदस्यासद्रूपतापत्तिरित्यतो लक्षणान्तरमाह
 यत्समानाधिकरणानामिति ॥

(दी०) यत्समानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छि-

अव्यापकनावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तत्त्वं वा तत् । ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभावः सुलभ एव शेषं दर्शितादिशावसेयमत आह प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ॥

(गा०) अत्रापि यत्तत्पदयोः पूर्ववद्यत्तद्धर्मावच्छिन्नपरता बोध्या वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा वह्नित्वेन घटाद्यभावा एव तेषां च स्वविशिष्टयावद्धेत्यधिकरणान्तर्भावेण वह्नित्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणतया लक्षणसमन्वयः अत्रापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे उक्तक्रमेण धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशः तथा च धूमाद्यभावानां वह्निधूमोभयत्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयवह्निवादिना सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमावाप्नातिव्याप्तिः द्रव्यत्वेन धूमो नास्तीतिप्रतीत्या च द्रव्यत्यादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न भासते अपि तु धूमत्वादेरेव द्रव्यत्यादेस्तु तृतीयोद्दिष्टितवैशिष्ट्यमात्रं धूमादौ भासत इत्युपेयते अतस्तादृशप्रतीतिविषयाभावस्य धूमाभावादिसमनियततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमपि धूमाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविवक्षणेऽप्यतिव्याप्तं दुर्वारतेत्याशङ्काया नावकाशः । एतेन धूमकालावाच्छिन्नधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टस्य वह्नित्वरूपेण योऽभावस्तस्य धूमाभावसमनियततया वह्नित्वमपि धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यपास्तं वह्नित्वेन तादृशधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टं नास्तीतिप्रतीतौ तादृशधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वोपगमात् अन्यथा धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टवह्निरिति धूमशून्ये वह्नित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिसत्त्वेन तादृशप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात् अस्तु वा तादृशवैशिष्ट्यसहितस्य वह्नित्वस्य तथात्वं तावतापि न क्षतिः प्रतियोगितावच्छेदकपदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरत्वात् । अथैवमपि यदभिन्नत्वेन धूमघटान्यतरघास्तित्यत्र यदधमान्य-

तरत्यमात्रस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वमान धूमशून्ये घटवति
तादृशप्रतीत्यनुपपत्ते नापि घटभिन्नत्वसहितस्य तस्य गौरवान्
किन्तु घटभिन्नत्वमात्रस्यैव एव च तादृशाभावस्य धूमाभावसम
नियततया धूमाभावास्यापि घटभिन्नत्व प्रतियोगितावच्छे
दकम् एव भेदत्वेनायोगालङ्कारभेदघटात्यन्ताभावान्यतराभाव
स्यायोगालङ्कारभेदत्वावच्छिन्नाभावसमनियततया भेदत्वमप्ययोगो
लङ्कारभेदमात्रप्रतियोगितावच्छेदकम् । एव द्रव्यत्वभिन्नत्वेन द्रव्य
त्वधूमत्वान्यतराभावस्य धूमभेदसमनियततया द्रव्यत्वभिन्नत्वम
पि धूमभेदप्रतियोगितावच्छेदक तादृशधर्मावच्छिन्नानां चायो
गोलङ्कारापि सत्त्वादतिव्याप्तिरद्वयस्यैवेति चेत् तर्हि प्रतिशो
गितावच्छेदकत्वेनेन प्रतियोगिताया न्यूनवृत्तिभिन्न सद्यदवच्छेदक
तदेव धियक्षणीय न्यूनवृत्तित्वं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधिकरणं तद्विभक्त्य च व्यधिकर
णधर्ममाधारण घटधूमान्यतरादिनिष्ठप्रतियोगितायाश्च न्यूनवृत्तेषु
घटभिन्नत्वादिकं न च बहिर्वत्वेन प्रमेय नास्तीत्यत्र प्रमेयसामान्य
वृत्तित्वेन बहिर्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता या प्रतीयते बहिर्नास्तीत्य
त्रापि बहिर्वृत्तितया सैव प्रतीयते इत्युपपत्ते एकधर्मावच्छिन्नावि
भिन्नप्रतियोगितावच्छेदने गौरवान् तथा च कालिकादिसम्बन्धेन
हेतुसमानाधिकरणबहिर्वाच्यच्छिन्नरूपाद्यभावप्रतियोगिताया न्यून
वृत्तिभिन्नावच्छेदकप्रतिज्ञाश्रयातिरिक्तं वाच्यं बहिर्वत्वेन प्रमे
य नास्तीतिप्रतीतिः प्रमेयत्वविशेषितस्य घटरेख प्रतियोगि-य भा-
सने नाप्यभ्येत्यन्युपगम इति तादृशाभावप्रतियोगिताया प्रमेय
सामान्यवृत्तिर्यस्यैवातिरिक्तः । अथवा प्रतियोगितावच्छेदकपदं प्रति
योगिताया अनतिरिक्तवृत्ति सद्यदवच्छेदक तत्परम् अनतिरिक्त
वृत्तित्वं च व्याख्यातवन्तः कान्यद्वयसमानाधिकरणयोर्मयाभावात्
एव तथाप्य च व्यापकधर्ममाधारणमपि घटधूमान्यतरा
दिनिष्ठप्रतियोगितायाश्चातिरिक्तवृत्तयश्च घटभिन्नत्वादिकं तादृ-
शप्रतियोगिताया वायदृशमप्रादिमाधारण्याप्रसक्तं बहि-
रवाच्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च प्रमेयसामान्यवृत्तिरप्यपि त
द्वनतिरिक्तवृत्तयवच्छेदकं बहिर्वादिप्रमेयं व्याख्यातवन्तः
व्याख्यातवन्तः प्रतियोगितादिति मानुषवृत्तिरप्येवैति प्रति

योगितायाः स्वन्यूनवृत्तिभिन्नं यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यं वा विवक्षितं न्यूनवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यघटि-
तमिति व्यधिकरणधर्मसंग्रहः तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणं
सद्यत्तत्प्रतियोगितानिरूपकाभाववद्वृत्तितावच्छेदकं तदन्यतत्प्रति-
योगितावच्छेदकं वा निवेद्यम् एतल्लक्षणे साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे बहिमान् धूमा-
दित्यादौ बह्वित्वादिना घटाद्यभावसमनियतत्वेन घटत्वादिना
बहुधाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन बह्वित्वावच्छिन्नरूपप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्भवेऽपि बह्विघटोभ-
यत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तथाविधतया तस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावेनासम्भव इत्यतो व्याप-
कतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यमुक्तम् अत एव व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमे हेतुसमानाधिकरणस्य सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावस्याप्र-
सिद्ध्याऽसम्भवः अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ केवलान्वयिसाध्यके
चाव्याप्तिर्वा भवतीत्यभिप्रायकतया प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थ-
सङ्गतिः न चायमात्मा ज्ञानादित्यादौ पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशि-
ष्टात्मत्वत्वादेरात्मत्वादिद्व्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभाव-
स्योत्तरक्षणावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणतया इदं वाच्यं ज्ञे-
यत्वात् गुणत्वादित्यादावपि एतत्क्षणान्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टवा-
च्यत्वत्वादेर्विषयतासम्बन्धेन जन्यज्ञानत्वविश्वविषयकजन्यज्ञाननि-
ष्टतत्वाक्तित्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावस्य
चैतत्क्षणावच्छेदेन प्रलयान्तर्भावेन च हेतुसमानाधिकरणतया
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि न तादृशाभावाप्रति-
द्विरिति वाच्यं प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकताया एव
निवेशनीयतया निवृत्तधर्मावच्छिन्नाभावानामपि साध्यवति स-
त्त्वेन तादृशधर्माणां व्यापकतावच्छेदकत्वासम्भवात् न च सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव किं न निवे-
द्यते प्रमेयसाध्यकस्थले संयोगसमवायादिरूपव्यधिकरणस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावगादाय
लक्षणसमन्वयादिति वाच्यं तथा सति लघुरूपसमनियतगुरु-

धर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्रूपायच्छिन्नसाध्यके त-
थाविधाभावाप्रसिद्धा प्रयाप्यापत्ते । अत्र च ज्ञानवानात्ममहाका-
लान्यतरत्वादित्यादायतिव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्-
न्धेन व्यापकत्वं तेनैव सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
निवर्तनीयं महाकालान्यत्वाविशिष्टघटादिसाध्यकस्यलं कालत्वा-
देर्यभिचारित्वेऽपि तत्र हेतुसामानाधिकरणस्य महाकालान्य-
त्वाविशिष्टघटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसामानाधि-
करण्याभावेनातिव्याप्यभावात् तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयसा-
ध्यके तादृशसम्बन्धेन साध्य प्रति तादृशसम्बन्धेन व्यापक-
मायामवच्छेदकीभूतो यः प्रमेयत्वादिरूपकेवलान्वाधिमस्तद्व्य-
च्छिन्नस्य सयागसमवायप्रियतादिसम्बन्धाप्रच्छिन्नाभावमादा-
यैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् अभावप्रतियोगितायां साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धाप्रच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशात् तथि-
घेदेऽपि व्यधिकरणसमवायेत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता-
प्रमेयत्वादिमज्जेदमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् समवायितया वा-
च्यत्ववहेदोऽपि द्रष्टव्य इति मिश्रात्तेस्नादृशभेदस्यापि सो-
न्दडसम्भतत्वादितिकेचित् तदसत् घटत्वाभावघान् प्रमेयत्वादि-
त्यादौ पूर्वोक्तदिशाऽतिव्याप्ते स्वर्यातयोगितावच्छेदकायच्छि-
न्नाप्यपकताघटक्याप्रसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकायच्छि-
न्नासामानाधिकरण्यनिवेदानमपि न भवत् तथा सति इदं धान्य-
वेयत्वादित्यादां विषयतासयोगादिसम्बन्धाप्रच्छिन्नप्रतियोगिता-
वामावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नामायानभ्युपगमेऽपि लक्ष-
सामग्र्यात्प्रतियोग्यवृत्तिधेतिग्रन्थायनारासङ्गत एनेन विषय-
तासम्बन्धेन व्यापकता तेन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेद-
कायच्छिन्नसामानाधिकरण्य निवर्तनीयं साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमा-
त्याययच्छिन्नामावमादाय सर्वत्र लक्षणसङ्गतेनमतिव्याप्तिवार-
णेति निरस्तं अयत्तत्वादिना वाच्यत्यादाताममाय इत्येता-
दाग्रन्थामहतेषां वेपथ्वस्य ज्ञानविषयतासकस्य विषयतासम्ब-
न्धेनाव्यापकत्वात् किन्तु इदप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्या-
पकत्वं तेनैव प्रतियोगितावच्छेदकायच्छिन्नमावसामानाधिकरण्य-
विश्रुतांशं यमिचारिणि ताप्यापमायस्य किञ्चिद्विशिष्टस्यामाय-

निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणताविशेषेण तादृशाभावत्वरूपप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्येऽपि तदवच्छिन्नभाव-
सामानाधिकरण्यासम्भवात्तादित्यासिः किञ्चिद्विशिष्टस्य स्वस्य
यो ऽभावः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टस्याभावश्च स्वस-
मनियतोऽपि स्वस्मादतिरिक्त एव अभावमात्रप्रतियोगिकाभावस्येव
तदभावप्रतियोगिरूपतायाः सिद्धत्वात् अतो धूमाद्यभावस्य सा-
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन हृदादिवृत्तित्वविशिष्टधूमाद्यभावाभाववि-
शिष्टत्वावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः । यावदभा-
धानामित्यत्राभावपदं भावभिन्नपरम् अतः कालिकादिसम्बन्धेन
हेतुममानाधिकरणस्य बहुधादिव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नहृद-
त्वाद्यभावाभावस्य हृदत्वादेः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यासम्भवेऽपि न क्षतिः न च हृदत्वाभावाभा-
वस्य हृदत्वाभावप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावसमानियततया स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकतादृशप्रमाविषयत्वत्वावच्छिन्नभावसामानाधि-
करण्यमस्त्येवेति वाच्यं तस्य भावतया भिन्नत्वात् एवं सति क-
पिसंयोगाभावाच्चान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगात्मकाभावस्य ल-
क्षणाघटकत्वेऽपि विवक्षणीयस्वविशिष्टेत्यस्य सार्धकता पूर्वदि-
शावसेया न च भावभिन्नाभावविवक्षणेऽपि अयमात्माज्ञानादित्यादौ
दैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काकाशाभावाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याकाशाभावादेः स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यासम्भवाच्च ल-
क्षणसमन्वयासम्भव इति वाच्यम् आकाशाभावीयतादृशभावत्वस्य
दैशिकविशेषणतया साध्यवद्भूतेराकाशाभावस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकतया साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात्
अस्तु वा व्यापकतावच्छेदकरूप एव भाववृत्तित्वविशेषणम् इदं वाच्यं
ज्ञेयत्वादित्यादौ च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक्या-
च्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकमतस्तादृशभावस्य न लक्षणाघट-
कतेति नोक्तप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थासङ्गतिरिति न च प्रतियो-
गितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकताविवक्षणेऽपि इदं वाच्यं ज्ञेयत्वा-

दित्यादौ विषयितासम्बन्धेन वाच्यत्वत्वादिमतो ज्ञानादेयं स
 रूपसम्बन्धेनाभावस्तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपस
 म्बन्धघटितवाच्यत्वनिष्ठव्यापकतावच्छेदकवाच्यत्ववाच्यचित्छप्र
 तियोगिताकतया हेतुसमानाधिकरणतया स्वरूपसम्बन्धेन प्र
 तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवाच्यत्वादिसमानाधिकरणतया च
 तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्राप्तावानभ्युपगमेऽपि तमादायैव लक्षण
 सामञ्जस्यमिति तादृशप्रत्यासङ्गानेतादवस्थामिति वाच्य धूमवाद
 यहेतित्यादौ सयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाद्यभावस्य
 कालिकसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टगृह्यादिना सम सयोगेन सम
 यायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारुस्यायोगोलकावृत्तिजातित्वा
 यवच्छिन्नाभावस्य कालिकसम्बन्धेन तादृशजातित्वादिविशिष्टायो
 गोलकीयरूपादिना सम समवायेन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रति
 गिताकस्य धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य कालिकसम
 बन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टसयोगादिप्रसेन अनुयागितास
 म्बन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टतादृशविषयत्वत्वाद्यभावेन च
 सम स्वरूपसम्बन्धेन विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधू
 मवत्त्वप्रकारकप्रमाद्यभावस्य विषयितासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन
 वा तादृशप्रमात्वादिविशिष्ट यदयोगोलकादिविषयक ज्ञान तेन
 सम विषयतासम्बन्धेन सामानाधिकरण्यसत्त्वादितिन्यासेर्वारणाव
 प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव प्रतियोगितावच्छेदकवै
 शिष्ट्यस्य विषयर्णायतया चक्षिमान् धूमादित्यादौ विषयिता
 सम्बन्धेन द्रव्यत्वत्वादिमत समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्राभावस्य
 स्वप्रतियोगितावच्छेदकसमवायादिघटितद्रव्यत्वादिनिष्ठव्यापकता
 या स्वरूपसम्बन्धेनावच्छेदकीभूतो यो द्रव्यत्वत्वादिस्नदयच्छि
 न्नप्रतियोगिताकस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटकविषयितास
 म्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानादिना सम हत्वधिकरण
 प्रतियोगितावच्छेदकसमवायादिना सामानाधिकरण्य न सम्भदती
 ति व्यापकतावच्छेदकनायामपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकताघट
 कसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्यासङ्ग्य निवेशनीत्वेन इदं वाच्य शेषाप्र
 दित्यादौ दर्शितामावाना लक्षणाघटकत्वादिति दिव । न चा
 प्र लक्षण समवायित्वादिना वाच्यत्वाद्यभावोयसमवायित्वादिरूप

प्रतियोगितावच्छेदकस्य वाच्यत्वादिव्यापकतानवच्छेदकत्वाद्वा-
च्यत्वादिसाध्यकस्थले न तादृशाभावानां लक्षणाघटकता तथा च
तादृशाभाव एव दुर्लभ इत्यत आह श्रेयत्वत्वादिनेति । वाच्यत्वादी-
नामित्यादिपदाद् घटादेरपि परिग्रहः । शेषमिति स्वविशिष्टयावद्धे-
त्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकर-
ण्यविनिवेशनं हेतुसामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषनिवेशनं
तत्प्रयोजनं चेत्यर्थः । अत्र च निरुक्ताभावेषु स्वविशिष्टहेत्वधिक-
रणसामान्यान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यनिवेशापेक्षया प्रतियोगिवृत्तित्वमेव निवेशयितुमुचितं स-
द्देतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तादृशाभावानां
केवलान्वयितया प्रतियोगिन्यपि वृत्तेर्लक्षणसमन्वयसम्भवाद्ब-
हिमान् धूमादित्यादौ कालिकादिसम्बन्धेन हेतुसामानाधिकर-
णरूपान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य दैशिकविशेषणतया
हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशनेन बहुधादिभेदस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकतादात्म्यसम्बन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वविरहेण लक्षणाघटकतया प्रतियोग्यवृत्तित्वेऽपि न क्ष-
तिः । कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगादेरुत्करीत्या
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण दैशिक-
विशेषणतया हेतुसामानाधिकरण्यविरहेण भावभिन्नत्वविरहेण
च लक्षणाघटकतया प्रतियोग्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । धूमवान् बह्वे-
रित्यादौ धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिवृत्तित्वेऽपि अयोगोलकान्यत्वा-
दिप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्य भावप्रतियोगिकतया अयोगोलक-
त्वाद्यतिरिक्तस्य प्रतियोगिन्यवृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरित्यवधेयम् (१) ॥

(१) नन्वयोगोक्तान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावाद्ययोगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावसम-
नियततया तदभिप्रेत्येन तादृशाभावप्रतियोग्ययोगोलकावृत्तौ अयोगोलके अयोगोलकान्य-
त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावात्तदतिव्याप्तिरिति चेन्न । हेतुसामानाधिकरण्यसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकायोगोलकत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यायोगोलक-
त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्वरूपाभावस्याभावमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकत्वेन स्वसमनियतादपि भाववृ-
त्तिप्रतियोगिताकत्वेनातिरिक्तयोगोलकावृत्तिव्यावच्छिन्नाभावप्रतियोगिकस्य यावदन्तर्गतस्य प्रति-
योगिवृत्तिविरहेणातिव्याप्तिरित्याह । हेत्वधिकरणवृत्तित्वं प्रतियोगिवृत्तित्वं च तादृशाभावत्वक-
रणेन बोध्यं तेनाधिकरणस्वरूपाभावमात्राद्य कुशाभ्यव्यवस्थित्यभ्यव्यवस्थाशः । एवमयोगोलकमे-

चक्रवर्तिलक्षणमाह केचित्त्विति ।

(दी०) केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्याधिकरणस्य वा अभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः एवञ्च व्याप्तेरन्यभिचारिसम्बन्धरूपतापि सद्गच्छते । हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वस्यैव साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्वात् ॥

(शा०) व्याप्यवृत्तेरिति सद्देतौ साध्यावृत्तिघटत्वादिना साध्याभाय एव लक्षणघटकः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्याहुलक्षणसमन्वयः व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यामायस्यापि लक्षणघटकत्वाच्चातिव्याप्तिः कपिसंयोगी एतद्वृत्त्वादित्यादौ अज्याप्तेरारणाय व्याप्यवृत्तेरिति । व्याप्यवृत्तिर्य च निरवच्छिन्नवृत्तिकृत्य न तु अवच्छिन्नवृत्तिकृत्यत्वं कपिसंयोगी सत्यादित्यादौ कपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाभावादेर्द्रव्ये ऽवच्छिन्नवृत्तिकृत्या तदन्यत्वाभावात् घटत्वादिना साध्यामायस्यैव लक्षणघटकतयातिव्याप्यापत्तेः निरवच्छिन्नव्याप्यवृत्तित्वमिदिष्टस्य हेत्वधिकरणवृत्तिर्यं बोध्यम् । अन्यथा कपिसंयोगी एताद्यादित्यादौ कपिसंयोगसामान्याभावस्य द्रव्ये हेतुसमानाधिकरणतया गुणादौ च निरवच्छिन्नवृत्तिकृत्या तमादायाज्याप्तिरारणासम्भवात् हेत्वधिकरणानिर्धारितनिरवच्छिन्नाद्येयतादित्यं हेत्वधिकरणनिष्ठनिरवच्छिन्नाधिकरणताकत्व वा दलद्वयपर्ययसितार्थः । केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्येति समुदायस्य हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तिर्यः साध्यामायस्तस्येत्यर्थः हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तिर्य च हेत्वधिकरणीमृतयत्विद्विद्यकिंनष्टाभायप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानव-

एतेन प्रमेयवत्त्वमर्थवत्प्रतिवैगिन्यं यदि साध्यवैयर्थ्येनैव विवरणं तदा प्रतिवैगिन्यं तद्वच्छेदकमर्थवत्त्वमर्थवत्प्रतिवैगिन्यं निवृत्त्यर्थेनैव विवरणं इति १ पुनरुक्तेः आधत्त. पाठ ।

च्छेदकं यदभावनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं तत्त्वं न च विशिष्टसत्तावान् जा-
तेरित्यादौ गुणादिनिष्ठसत्तादिरूपाभावप्रतियोगिताया विशिष्टस-
त्ताद्यभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यावच्छेदकत्वात् विशिष्टसत्ताद्यभाव-
स्य व्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तिः यदभावाभावत्वावच्छिन्नानधि-
करणत्वं हंतुमतस्तत्त्वमिति विवक्षणे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावासद्ब्रह्मप्रसङ्गस्तदभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यं यत्किञ्चिद्वैत्व-
धिकरणवृत्तितावच्छेदकानुयोगितानिरूपकतानवच्छेदकं यदभा-
वत्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वात् गुणे गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावो
नास्तीत्यप्रत्ययेन विशिष्टसत्ताभावत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितानुयोगि-
ताविशिष्टायाः सत्ताया गुणादिवृत्तितानभ्युपगमेन विशिष्टस-
त्ताद्यभावस्य व्याप्यवृत्तितानिर्वाहादित्याहुः । ननु संयोगिभिन्नं
प्रमेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः संयोगिभेदाभावस्य तद्भेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकीभूतसंयोगात्मकस्याव्याप्यवृत्तित्वेन लक्षणघटकत्वाभावा-
द्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसङ्गमनादिति चेन्न स-
योगिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वे तस्य द्रव्यत्वसंयोगप्रकारकप्रमा-
विशेष्यत्वाद्यवच्छिन्नभेदसमनियततया तदभिन्नत्वेन तद्भेदप्रतियो-
गितावच्छेदकद्रव्यत्वादिकमपि संयोगिभेदाभावः तस्य हेत्वधिक-
रणे व्याप्यवृत्तितया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च साध्यताव-
च्छेदके सत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् एवं द्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ व्याप्यवृत्तेः सत्तारूपाभावस्य प्र-
तियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्यव्याप्तिरित्यपि नाशङ्क-
नीयं सत्ताविसत्त्वेऽपि द्रव्यादौ द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावो नास्ती-
त्यादिप्रत्ययानुदयात् विशिष्टनिरूपिताधिकरणताविशेषस्यैव वि-
विशिष्टाभावाभावत्वोपगमात् तावत्तापि नाभावाभावस्य प्रतियो-
गिरूपताक्षतिः विशिष्टाभावस्य विशिष्टाधिकरणत्वाभावसमनि-
यतत्वेन तदभिन्नतया विशिष्टसत्ताधिकरणताया अपि विशिष्टाभा-
वप्रतियोगित्वात् । परे तु संयोगत्वेन संयोगनिरूपिताधिकरणतायाः
किञ्चिदवच्छिन्नत्वेऽपि संयोगिभेदाभावत्वेन तन्निरूपिताधिकरणता
निरवच्छिन्नैव द्रव्ये संयोगिभेदस्याप्रत्ययात् अथच्छेदकमनन्त-
र्भाव्य तदभावत्वाद्यवच्छिन्नवत्ताप्रतीतेः एवं द्रव्यादौ सत्तात्वा-
वच्छिन्नसत्तायधिकरणतासत्त्वेऽपि द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ता-

त्वादिनेय तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावत्वेनापि न
 वृत्तिः तत्र विशिष्टभावो नास्तीत्यप्रत्ययात्तथा च साध्य-
 निष्ठयादशप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्ननिरूपितानवच्छिन्नाधिक-
 रणता हेत्वाधिकरणवृत्तिस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव
 साध्यतावच्छेदके निवेद्यमिति न कश्चिदोप इत्याहुः। अथात्र
 हेत्वाधिकरणवृत्तित्वं यदि येन केनचित्सम्बन्धेन तदा कालि-
 फसम्बन्धेन धूमाधिकरणवृत्तिवद्विवाद्यवच्छिन्नबहुपमावादिक-
 मादायाव्याप्तिः यदि च कालिकसम्बन्धेन काले बहुपमावा-
 देवृत्तिर्बहुयनधिकरणदेशावच्छिन्नैवेति नासौ हेत्वाधिकरणे नि-
 रवच्छिन्नवृत्तिक इति मन्यते तदापि सत्तावान् जातेरित्यादौ विपरि-
 तासम्बन्धेन हेतुमति ज्ञानादौ वर्तमानसाध्याभावमादायाव्याप्ति-
 र्दुर्गारैव दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन हेत्वाधिकरणवृत्तित्वनिर्देशे
 च घटत्वाभावसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तत्र समानाधि-
 करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भावरूपसाध्याभावस्य तेन स-
 म्बन्धेनावृत्तेर्न्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् एवं
 कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके आकाशाभावाभावे साध्ये
 आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिः दैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरण-
 स्याकाशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदके
 सत्त्वात् कालिकसम्बन्धेनाकाशाभावरूपप्रतियोगिमत्ताया एव
 कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावो नास्तीति-
 प्रत्ययनियामकत्वादाकाशाभावस्यैव तादृशसाध्याभावरूपत्वे बा-
 धकविरहादिति चेन्न स्वीययादशप्रतियोगिताध्रयवत्ताज्ञानं प्रति
 यादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकज्ञानं विरोधि तादृशसम्बन्धेन हेत्व-
 अधिकरणवृत्तियोंऽभावस्तदीयतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव नि-
 र्देशनीयत्वात् आकाशाभावस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धो न
 दर्शिताकाशाभावाभाववत्ताज्ञानविरोधिज्ञानविषयः अपि तु
 कालिकसम्बन्ध एव न च तेन सम्बन्धेन स आत्मनि
 वर्तते अत आकाशाभावावसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताया न यादृश-
 प्रतियोगितेयनेनोपादानसम्भवः अपि तु व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नसाध्याभावावसाध्यप्रतियोगिताया एव तादृशाभावज्ञानस्य दैशि-
 कविशेषणतासंसर्गकस्य व्यधिकरणधर्मप्रकारेण साध्यवत्त्वात्ता-

हिने भ्रमं प्रति विरोधित्वात् सामान्यतः प्रतियोगिप्रकारक-
 ज्ञाननिवेशे आकाशप्रकारकज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतासम्य-
 न्धेन आकाशाभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतयोक्तदोषतादव-
 स्थ्यमिति यादृशप्रतियोगिताश्रयेत्युक्तं प्रतियोगिताश्रयवत्ताज्ञानं
 च तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारकं ग्राह्यं तेनाकाशत्वेन
 तादृशसाध्यवत्ताज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतया आकाशाभावप्रकार-
 कज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि न क्षतिः एवं च प्रतियोगिताश्रया-
 घमाहित्वनिवेशे प्रयोजनाभावात् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाव-
 च्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं प्रतिबन्धकमित्येव घक्तव्यं साध्यव-
 त्ताज्ञानविरोधित्वं वा एतल्लक्षणे निवेद्यं न चाकाशत्वादिना
 साध्यवत्ताज्ञानविरोधितामादाय दर्शितदोषतादवस्थ्यं साध्य-
 तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविरोधित्वपर्यन्तनिवेशे व्याधि-
 करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य व्याधिर-
 णधर्मादिप्रकारकसाध्यवत्ताज्ञानं प्रत्येव विरोधित्वेन सा-
 ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानाविरोधितया तादृशसा-
 ध्यामावाप्तसिद्धेरिति वाच्यं घटत्वविशिष्टबहिर्भूतित्यादिज्ञा-
 नस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वस्याधिकं त्वित्या-
 दिन्यायेनाक्षतत्वात् न च तन्मात्रावच्छिन्नप्रकारताकत्वमघट्यं निवे-
 द्यमन्यथा आकाशत्वनिवृत्तसाध्यतावच्छेदकोभयरूपेण साध्य-
 वत्ताज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतया आकाशाभाववत्ताज्ञानस्य
 विरोधितया तदोपतादवस्थमिति कथं व्याधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभावसद्बुद्ध इति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकमात्रावच्छि-
 न्नप्रकारतानिवेशेऽपि व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासद्बुद्धात्तदवच्छि-
 न्नप्रकारतामात्रनिवेशे उक्तस्थले आकाशाभावीयदैशिकविशेषणता-
 या धारणासम्भवात् द्वितीयलक्षणे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकयादृ-
 शप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्न-
 प्रकारताशालिज्ञानं प्रति येन सम्यन्धेन स्वप्रकारकं ज्ञानं विरोधीति
 विषयक्षणवदेतल्लक्षणेऽपि साध्यतावच्छेदकप्रकृतप्रतियोगितावच्छेद-
 कातिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविरोधितानिवेशेन प्रतीकारस-
 म्भवात् आकाशत्वादेस्तादृशाकाशाभावाभावादिरूपसाध्यता-
 वच्छेदकातिरिक्ततया तदवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविरोधितामादाय

तियोगिना सामानाधिकरण्यमावश्यकमेव एकव्यक्तिवृत्तिसाध्यके
अतस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धा प्र्याप्तिरिति त-
श्रोक्तं प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं सं-
योगि सत्त्वादित्यादौ संयोगाद्यभावस्यातथात्वादभावान्तरमादाया-
दित्याप्तेः किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम् । एवं च प्र-
तियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्तेरितिद्वयपर्यवसितार्थः प्र-
तियोग्यनधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योग्यधिकरणभिन्नत्वमनः समवायेन ज्ञानादिसाध्यकद्रव्यत्वा-
दिहेतौ नातिव्याप्तिः इत्थं च प्रतियोगिता न सम्बन्धवि-
शेषावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया विशेषणताविशेषेणाभावसाध्य-
के सर्वस्यैवाभावस्य तेन सम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टस्वाभाव्यरूपप्रति-
योगिसमानाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरतो या-
दृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितायाः सा-
मानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामाना-
धिकरण्यमिति सिद्धान्तलक्षणे वक्ष्यमाणरीत्या निष्कर्षणीयम् । अथ
विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय यादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यस्यैव घाच्यतया च-
ह्निमान् धूमादित्यादौ घटित्वादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगिताया
लक्षणघटकत्वासम्भवादवच्छेदकघटित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य हे-
तुमत्यसत्त्वात् तथा च सामानाधिकरण्येनेत्यनर्थकम् । अथ केचित्
यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयादृशप्रतियोगिताधर्मोभयानधिक-
रणत्वं हेतुमत इत्येव तत्सार्थक्याय विवक्षणीयं दर्शिताभावीयप्रति-
योगितावच्छेदकघटित्वादिविशिष्टस्य हेतुमति सत्त्वेऽपि तादृशप्र-
तियोगिताधर्मघटादेरसत्त्वादुभयानधिकरणत्वं हेतुमतोऽक्षतमेवेति
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादाय दोषवारणाय सामानाधि-
करण्येनेत्यस्य सार्थकता न च घटित्वेन घटाद्यभावस्य प्रतियो-
गिता घटिभिन्नयावृत्तिरेकैव स्वीक्रियते न तु घटादिरूपप्रतियोगि-
भेदेन भिन्ना अभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य चैक्यात् तथा
च घटादिनिष्ठप्रतियोगिताधर्मसाधनादेरेव साधनवति सत्त्वात्
तादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणात्वं न तमेति न सामानाधिक-
रण्येनेत्यस्य सार्थकतासम्भवः प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदे तु म-

हानसीयवहपादिनिष्ठायां बहुपादिसामान्यामार्वायप्रतियोगिताया
 पर्यन्तायवहपाद्यवृत्तितया तादृशप्रतियोगिताश्रयानाधिकरणत्वस्य हे
 तुमति पर्यन्तादौ सत्त्वात् बहिर्वादेस्तद्वच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिरे
 ति वाच्यं यतः प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताया न भेदः अपि त्व
 च्छेदकभेदेनैव एवमपि बहिर्भिन्नान् घटादित्यादौ बहिर्भिन्नत्वं
 बहुपमार्वायप्रतियोगिताया बहिर्भिन्ने ऽसम्भाविततया तदाश्रयान
 अधिकरणत्वस्य बहिर्भूत्ये हेतुमत्त्वक्षततया तादृशप्रतियोगि
 तावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तेर्वाक्यतया सामानाधिकरण्येनैव
 सार्थकता महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ तु महा
 कालान्यत्वविशिष्टघटाद्यमार्वायप्रतियोगिता तादृशी महाकालस्य
 महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताशून्यत्वात् य
 यत्र चक्ष्यमाणरीत्या साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तादृश
 प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वयादृशप्रतियोगिताश्रय
 तियोगिकत्वहेतुवाधेकरणीभूतयत्किञ्चिदुपयोगिकत्वेतन्निष्ठाव
 च्छिन्नाभावास्तदनवच्छेदकमेव वाच्यम् । एव च तत्रावृत्तिगण
 घमावप्रतियोगितैव तादृशी एव च बहिर्वादिना घटाद्यमा
 प्रतियोगितावच्छेदकबहिर्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वतदाश्रयबहिर्भि
 न्नप्रतियोगिकत्वरयोरेकस्मिन् सम्बन्धे असत्त्वेन तादृशप्रतियोगिताया
 अपि तथात्वात्तद्वारकतयापि सामानाधिकरण्येनैव सफलत्वं
 भवचेयमित्याहुः । परं तु अत्यन्ताभासस्यैवान्योन्याभासस्यापि प्रति
 योग्यवृत्तिचमयच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वापगमात् पर्यन्तादौ बहि
 र्वादिविशिष्टावच्छिन्नप्रजलादिमदुद्भेदोऽपि प्रामाणिक एवञ्च स्वा
 च्छेदकविशिष्टावच्छिन्नस्वाश्रयवन्निष्ठप्रतियोगिताकमेव हेतुत्वधिकर
 णकं यत् प्रतियोगित्वं तदनवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकस्य
 निरेवनीयम् । एवञ्च बहिर्वादिना जलाद्यमार्वायप्रति
 योगिताप तादृशस्य कथितभेदस्य तद्वच्छेदकबहिर्वादि
 विशिष्टावच्छिन्नतदाश्रयजलादिमन्निष्ठप्रतियोगिताकत्वादस्तदव
 च्छेदकत्वमादाय दोषधारणाय सामानाधिकरण्येनेति । सयो
 गी द्रव्यत्वात् बहिर्मान् धूमादित्यादौ सयागव्यवहृत्वाद्यव
 च्छिन्नसंयोगवहपाद्यमावप्रतियोगिताया गुणत्वहृत्वाद्यवच्छिन्न
 सयागिषयतमेव सयोग्यवहृत्वाद्यवच्छिन्नगुणहृत्वादिभेद आदाय च

आद्यवारणायावच्छिन्नान्तनिष्ठान्तयोऽपादानम् । अथवा यादृशप्रति-
 योगितायच्छेदकावच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताध्वनृत्तिप्रतियोगिताय-
 च्छेदकताकमेवपक्षं हेतुमतस्तदगवच्छेदकत्वं विषयक्षणीयं
 बाह्यैरवादिना घटाद्यभावाप्रतियोगिताप्येतादृशी तादृशप्रतियो-
 गितावच्छेदकबाह्यैरवाद्यवच्छिन्नतादृशप्रतियोगितासमानाधिकरण-
 रतियोगितायच्छेदकताकस्य बहिष्येन घटवायेति प्रती-
 तिप्रियमेवस्य हेतुमते सत्त्वात् व्यधिकरणधर्मस्यात्पन्ता-
 नायप्रतियोगितायच्छेदकत्वयद्वन्योन्याभावाप्रतियोगितायामप्यवच्छे-
 दकत्वात् मत एव समवायितया वाच्यत्वयद्वेदोऽपि द्रष्टव्य इति
 मिथरभिहितम् इत्थं च तादृशप्रतियोगिताधारणाय सामानाधि-
 करण्येनेति । हेतुमतो बहिष्येन घटयद्वेदवत्त्वं घटयत्वेन बहिमद्वेद-
 वत्त्वं यादाय बहिनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृशत्वधारणाय प्रकृत-
 प्रतियोगितासमानाधिकरणत्पतद्वच्छेदकावच्छिन्नत्वयोर्भेदप्रतियो-
 गितायच्छेदकतायां निवेदानं । महाकालो घटयान् कालपरिम-
 णादित्यादौ महाकालान्यत्वविशिष्टघटायमायीयप्रतियोगितामा-
 दायेव लक्षणसमन्वयः न तु गगनत्वपटत्वादिना घटाद्यभावाय-
 प्रतियोगितां तस्याः गगनाद्यवच्छिन्नघटाद्यवच्छिन्नकालभेदं गग-
 नत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यवच्छिन्नमेवं यादाय पूर्वप्रतीकाल्लाम-
 सम्भवेऽपि सामानाधिकरण्येन तद्वच्छेदकस्याप्राप्तिरिति । अथवा
 तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मसामानाधिकरण्यविशिष्टयद्धर्मा-
 वच्छेदकत्वामावस्तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्येव वि-
 वक्षणीयम् । एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामादायापि
 लक्षणसमन्वयस्तत्र सम्भवतीत्यवधेयम् । बहिष्येन बहिधूमोभयं
 नास्तीत्येतादृशप्रतीतिविषयामावस्य बहिमान् बहिष्येन बहिधूमो-
 भयवाञ्छेतिप्रतीतिसिद्धमेवमादाय प्रतियोगित्यधिकरणत्वेऽपि न-
 स्य प्रतियोगितायच्छेदकत्वं न बहिष्यमात्रे पर्याप्तं तथा सति
 बहिष्यरूपप्रतियोगितायच्छेदकविशिष्टबहिरूपप्रतियोगितासति ता-
 दृशमाधप्रत्ययप्रसङ्गात् किन्तु बहिष्यतदुभयत्वबोरेव तत्पर्या-
 त्तिजस्तादृशप्रतियोगितायां सामानाधिकरणतयावच्छेदकत्वेऽपि ब-
 हित्वस्य न क्षतिः । यदि च तादृशमावप्रतियोगितायच्छेदकं
 बहित्वादिकमेव न तु प्रतियोगिविशेषणतापन्नमुभयत्वं प्रतियो-

गिविशेषणतानापन्ने प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्यगहिप्रतीत्या तद्वि-
 शेषणतापन्ने तदनवगाहनात् अन्यथा घटित्वेन घटो नास्तीत्यादावपि
 घटित्वयदत्त्वाद्युभयस्मिन्नायच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहनौचित्यात्सामा-
 नाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। घटित्वेनोभयाभावप्रतियोगिता
 व्यासज्यवृत्तिरतो न तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिरि-
 ति मन्यते तदा सामानाधिकरण्येनेत्यस्य प्रतियोगितापर्याप्त्य-
 धिकरणवृत्तिरनेत्यर्थ इत्याहुः । तदुभयमपि न युक्तम् एव सति
 घटत्वादिना साध्याभावप्रतियोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगित्वै-
 यधिकरण्यनिरूपकत्वसम्भवेन प्रथमलक्षणे प्रतियोगिवैयर्थ्य-
 करणानभिधानस्य निर्वोजतया सन्दर्भविरोधापत्तेः । वस्तु-
 तो यादृशप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वकिञ्चिद-
 भावच्छिन्नानधिकरणत्व हेतुमतस्तदनवच्छेदकत्व साध्यताव-
 च्छेदकस्य विवक्षणीय कपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगादि-
 निष्ठप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदक कपिसंयोगत्वा-
 दिकमेव तदवच्छिन्नानधिकरणत्व च न हेतुमत इति न कपिस-
 योगी एतद्वृत्तत्वादित्यादावव्याप्ति घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
 त्वसम्बन्धेन च प्रमेयत्वादिना प्रतियोगिनो घटत्वेन प्रमेय ना-
 स्तीत्यादिज्ञाने भानात्प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमत्त्व-
 सम्भवात् घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया यादृशप्रतियोगिते-
 त्यनेनापादानासम्भवात्तथाविधप्रतियोगिताया अपरसिद्धिरतो
 यत्किञ्चिदियुक्त दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ तद्दण्डाव-
 च्छिन्नानधिकरणत्वमादाय दण्डिसामान्याभावस्य प्रतियोगिवैय-
 धिकरण्येऽपि न क्षति तत्तद्दण्डावच्छिन्नात्मन्ताभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वमादाय शेषधारणाय तत्र परम्परासम्बन्धेन दण्ड-
 त्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वस्वाकारस्यावश्यकत्वात् तत्संयोगत्व-
 तद्घटित्वादिविशिष्टप्रतियोगिविषयकामात्रभावे संयोगत्ववद्वि-
 दिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया ससर्गतया भाने माता-
 भावात्तत्संयोगत्वतद्घटित्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वेऽपि हेतुमतो न
 क्षति संयोगत्ववद्विधाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया घटत्वाद्यवच्छिन्नव-
 न घटो नास्तीत्यभावपुद्धौ ससर्गतया भानोपगमे भ्रमानिरूपितत्वेन
 प्रकारता विशेषणीया विशिष्टसत्त्वान् जातरित्यादौ विशिष्टसत्त्वा

त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकविशि-
ष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमति सत्त्वाभातिव्याप्तिः य-
द्वित्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगि-
तासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकैवदत्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्व-
स्य हेतुमति सत्त्वात्सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थकता एक-
मात्रवृत्तिसाध्यकस्थले साध्यनिष्ठप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्र-
कारतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं न हेतुमत इति साध्यवृत्ति-
तथाविधप्रतियोगिताया अप्रसिद्धा न पूर्वोक्तलक्षणे प्रतियोगिव्य-
धिकरणत्वं निवेदितम् बहिर्त्वादिना उभयाभावमादाय दोषस्तु पू-
र्णवदेव धारणीय इति । परंतु यदि घटत्वेन बहिर्नास्ति बहिर्वेन घटो
नास्तीत्यादौ बहिर्व्यवृत्त्यादिरूपसमानाधिकरणधर्मस्यापि प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं भासते अन्यथा तादृशप्रतीतौ प्रतियोगिनि तत्त-
द्धर्माणामुपलक्षणतया भानेन तद्विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहितया तन्नि-
र्विकल्पकानन्तरमप्युत्पत्त्यापत्तेः न च बहिर्व्यवृत्त्यादेः प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वानवगाहने तन्निर्विकल्पकानन्तरं तादृशाभावबुद्धिरिष्टैव
प्रतियोगितावच्छेदकतया यदवभासते तन्निर्विकल्पकानन्तरमेवाभा-
वप्रत्ययानुपगमादिति वाच्यं बहिर्त्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं तथावि-
धप्रत्ययानुपगमे विशेषाभावेन तदुत्तरं बहिर्त्वाद्यं प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वानवगाहिवहिर्नास्तीत्याकारकसमानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावप्रत्ययस्यापि स्वीकारापत्तेः एवं स्वातन्त्र्येण प्रतियोगि-
तावच्छेदकताविषयकामात्रबुद्धौ प्रतियोगिनि प्रकारस्यापलक्ष-
णतया भानोपगमे बहिर्माति बहिर्वेन द्रव्यं नास्तीति प्रतीत्याप-
त्तिः । यत्तु प्रतियोगिप्रकारविरुद्धधर्म एव स्वातन्त्र्येण प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वं भासते इति नियमात् तदापत्तिरिति । तन्न तथा-
सति हृदादौ बहिर्वेन किमपि द्रव्यं नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तेः ।
न च प्रतियोगित्वे प्रतीतिप्रकारीभूतधर्मान्यूनवृत्तित्वभाननियमात्
पर्वतादिवृत्तिबहिर्त्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया द्रव्यत्वान्यूनवृ-
त्तित्वाभावापत्तिरिति वाच्यं बहिर्वेन द्रव्यं नास्तीति शब्दज्ञ-
योधे प्रतियोगिताया द्रव्यत्वान्यूनवृत्तित्वभासकाभावात् । न च
संसर्गतया भासमाने बहिर्त्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वे द्रव्यत्वान्यून-
वृत्तित्वस्य संसर्गतावच्छेदकतया भानमाकाङ्क्षाबलादेव सम्भव-

तीति वाच्यम् अन्यूनवृत्तित्वस्य नानापदार्थघटितस्य संसर्गघटक-
 या माने मानान्तरधिरहेण स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वमानोपगमत्वे-
 षोचितत्वात् इत्युच्यते तदा व्याप्यवृत्तितानिवेशपक्षे वा-
 त्थादेव्याप्यवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नबहुधाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 तामादायासम्भवप्रसक्तिरित्यालोच्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनि-
 वेशनमनुमत्तार । तदर्थश्च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकर-
 णवृत्तित्वमेव तथा सत्यपि हेतुमतो घटत्वादिविशिष्टान-
 धिकरणतया बह्वित्यादिना घटाद्यभावमादाय दोषप्रसक्ता सामा-
 नाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थक्यसम्भवात् न च प्रतियोगि-
 तावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकाद्यच्छिन्नप्र-
 तियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वं तथा च संयोगत्वाद्यवच्छिन्नप्रघटा-
 दिमद्भेदमादाय संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यार्पण-
 भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां प्रकृतप्रतियोगितासामानाधिकरण्य-
 निवेशनेन सामञ्जस्यात् । न च (१) परे स्थित्यादिनाभिहितविवर्तक-
 कल्प एव पर्ययसानमिति घटत्वादिना बहुधाद्यभावस्यापि
 प्रतियोगिवैयधिकरण्यपस्या बह्वित्यादेस्तप्रतियोगितायां सामाना-
 धिकरण्येतावच्छेदकतायाऽप्याप्तिरिति वाच्यं व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदानभ्युपगमेनैवोक्तापस्यसम्भवात्
 घटत्वेन पटघातेत्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रघटात्यन्ताभावस्यैव वि-
 पयत्योपगमात् प्रतियोगितावच्छेदकं सामानाधिकरण्येन
 यप्रावच्छेदकं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताक एव वा
 भेदो निषेद्य(२) । अथैवमपि घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रघटाद्यभावस्य
 घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रघटादिमद्भेदमादाय घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रघटादि-
 व्यधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाप्याप्तिर्दुर्धरेवेति

(१) न च घटत्वादिना बहुधाद्यभावस्यापि घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रघटादिमद्भेदमादाय प्रतियोगि-
 यधिकरण्यं दुर्धरं तादृशनेदीयवत्प्रघातेनेति प्रतियोगितावच्छेदकतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रघटाद्यभा-
 वबहुधादिनेति प्रतियोगितावच्छिन्नप्रघटादेरेव तत्समानाधिकरण्यवच्छिन्नादेरपि साधारणवेक-
 र्त्वेनावच्छेदकतायास्तत्साधारण्यभावात् प्रतियोगितावच्छेदकतावदप्यवच्छेदवत्त्वात् । प्रकृतप्रतियोगि-
 तामानाधिकरण्यधर्मावच्छिन्नत्वस्य भेदसारण्यसम्भवात् इति बह्वित्यादेस्तप्रतियोगितायां सामा-
 नाधिकरण्येन वच्छेदकतायाऽप्याप्तिरिति वाच्यम् । इति १ पुरतः के पाठान्तरम् ।

(२) प्रतियोगितावच्छेदकतायाऽधिकरण्येन वाच्येदकता तादृशवच्छेदकताकभेदनिर्देश-
 कभेद एव वा निर्देश इति १ पुरतः के पाठान्तरम् ।

चेन्न सामानाधिकरण्येन प्रतियोगितायामवच्छेदकं यद्य-
 त्तदवच्छिन्नतत्समानाधिकरणप्रतियोगितावच्छेदकताकमेदस्यैव नि-
 घेशनीयत्वात् । अथ घटित्वादिना घटाभावस्य यदि घटत्वा-
 दिकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदा घटादिमति तादृशाभावासत्त्व-
 प्रसङ्ग इति बहिःघटत्वाद्योरेवावच्छेदकतापर्याप्तिरपगन्तव्या
 तथा चानवच्छेदकपदस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणपरतया
 व्याख्ययैव तादृशाभावप्रतियोगितामादाय दोषाप्रसक्तेः सा-
 मानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यमशक्यवारणमेवेति चेन्न प्रति-
 योगिविशेषणतापन्नतदनापन्नयोरवच्छेदकतावैलक्षण्येन प्रत्ये-
 कमेवावच्छेदकतापर्याप्तेः पर्याप्तिविषयमात्रेण प्रतीकारास-
 म्भवात् सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थक्यं तदपि प्र-
 तियोगिविशेषणतापन्नस्य यादृशं विलक्षणमवच्छेदकत्वं तत्प-
 र्याप्त्यनधिकरणत्वलाभायैव यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकाभावस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टविरोधित्वोपगमे-
 तोक्ताभावस्य घटादिमति वृत्तौ बाधकाभावात् । अस्तु वा विलक्ष-
 गावच्छेदकतात्वेन प्रत्येकं पर्याप्तयोरप्यवच्छेदकतयोस्तत्तत्प्रति-
 योगितावच्छेदकत्वत्वेनानुगतयोः समानाधिकरणव्यधिकरणधर्म-
 द्वये पर्याप्त्यन्तरं तादृशानुगतरूपावच्छिन्नपर्याप्त्यधिकरणधर्मा-
 वच्छिन्नस्यैव धाभावविरोधितेति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य
 प्रतियोगिमति सत्त्वोपपत्तिः । एवं च हृदयबहिर्वोभयावच्छि-
 न्नबहुधभावमादाय पर्याप्तिनिवेशव्यावृत्तिप्रदर्शनं समानाधिकर-
 णधर्मस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित-
 नवच्छेदकत्वपक्षीयव्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणाभिप्रायेणेति घटन्ति ।
 अव्यभिचारिसम्बन्धरूपता अव्यवशक्त्या अव्यभिचारिसम्ब-
 न्धपदप्रतिपाद्यता तथा च पूर्ववन्न तत्पदस्य पारिभाषिक-
 तेतिभावः । ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्ति-
 त्वरूपस्य व्यभिचारपदार्थस्य तच्छरीरे ऽनिवेशात्कथमेवमि-
 त्यत आह हेताविति । यथा हेत्वन्वयिसाध्यतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारः तथा साध्यतावच्छेद-
 कान्वयिनो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाः सामानाधि-
 करण्येनावच्छेदकत्वस्यापि तथात्वादित्यर्थः । घटिर्धूमस्य म्य

मित्रारीत्यग्रामाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारपदार्थः । तदेकदेशे चा-
 भावे पष्ठ्यर्थप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयः प्रति-
 योगितायां चाधेयतासम्बन्धेन धूमस्यावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन धू-
 मविशेषणतापन्नधूमत्वस्यान्वय इति धूमत्वावच्छिन्नधूमाभाव-
 द्वृत्तित्वलामः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्तर्भावेन, न
 व्यभिचारपदार्थता शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात् । साध्यवाचकपदवैय-
 र्थ्यापाताच्च । एवं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सामाना-
 धिकरण्येनावच्छेदकत्वं व्यभिचारपदार्थः । सामानाधिकरण्ये च
 व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यापि वहेनिरूपकत्वसम्ब-
 न्धेनान्वयः बहुवाच्यन्तर्भावेनैव वा शक्तिः धूमपदे लक्षणा
 धूमत्वपरम् । आधेयत्वं पष्ठ्यर्थः अन्यथावच्छेदकत्वे निरूपक-
 त्वमिन् प्रत्ययार्थः । तथा च धूमत्वनिष्ठस्वसमानाधिकरणाभावप्र-
 तियोगितावच्छेदकतानिरूपको वह्निरित्यन्वययोधः । यद्यपि
 लाघवरूपविनिगमकसत्यादभाववद्वृत्तित्वं एव व्यभिचारपदार्थ-
 त्विकल्पनमुचितं तथापि ज्ञेयत्वं वाच्यत्वस्याव्यभिचारित्वेति प्रा-
 मानिकन्यवहारानुरोधानुपदर्शितगुरुरूपस्यापि व्यभिचारपदार्थ-
 र्थत्वमावश्यकं तत्र वाच्यत्वाभावाप्रसिद्ध्या तदभाववद्वृत्तित्वा-
 भावयोधासम्भवात् उक्तरूपस्य व्यभिचारपदार्थत्वे व्यभिचार-
 स्वाभावो द्रव्यव्यभिचारमित्यव्ययीभावाध्ययनात् । ज्ञेयत्वसमानाधि-
 करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमव्यभिचारपदार्थः । इन् प्रत्य-
 यार्थो निरूपकत्वं वाच्यत्वपरं वाच्यत्वत्वपरं पष्ठ्यर्थस्याधेयत्वं
 तथा च वाच्यत्वनिष्ठस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानव-
 च्छेदकतानिरूपकं ज्ञेयत्वमित्यन्वययोधः । अर्धमव्यव्यभिचारि-
 त्वमित्यन्वपदेनोक्तव्याप्तेः कथं आम् न चाव्यभिचारिपदं तादृ-
 शाप्रतियोगितानवच्छेदकताध्यपरं सम्बन्धश्च तदाध्ययना-
 मानाधिकरण्यमिति तल्लाम इति वाच्यं वह्नित्वं धूमाव्यभि-
 चारित्वप्रयोगाभावात् उक्तधर्मसोपकाध्यभिचारपदसमाभिध्याहते-
 श्रवणस्याध्यययोधकत्वात् अव्यभिचारपदार्थान्वयितावच्छे-
 दकं यद्वृत्तं तदवच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छे-
 दकत्वसोपकात्या व्युत्पत्तिनिष्ठत्वात् वाच्यतावच्छेदकत्वाव्य-
 भिचारिपदार्थो हेतुसमानाधिकरण्येयादित्याप्तधर्मस्याशक्यत्वा-

हेति चेन्न अव्यभिचारिसम्बन्ध इत्यस्य अव्यभिचारिहेतुनिष्ठं सा-
ध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । एवं च साध्यतावच्छेदकानिष्ठस्वसमा-
नाधिकरणभावाप्रतियोगितानवच्छेदकतानिरूपकहेतुनिष्ठसाध्यसामा-
नाधिकरण्यमिति पर्ययसितम् उक्तलक्षणस्याप्यत्रैवार्थं तात्पर्यं न
तु यथाश्रुतविशेषणविशेष्यभावे तदापन्नस्याव्यभिचारिसम्बन्ध-
पदेन बोधयितुमशक्यतया पारिभाषिकताया दुर्बलत्वात् । न च
यदुपावच्छिन्नस्य यस्य व्याप्तिव तदन्यरूपेण तस्याव्यभिचा-
रिसम्बन्धपदार्थत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् एवं सति साध्या-
भाववद्वाचित्वमात्रस्य व्यभिचारपदार्थत्वेऽपि व्यतिरेकिताध्यको-
क्यासरेव्यभिचारिसम्बन्धरूपतोपपत्तेरुक्तधर्मस्य व्यभिचारपदार्थ-
त्वव्यवस्थापनानुपयुक्तत्वात् । उक्तलक्षणेऽपि साध्यसामानाधिकर-
ण्यमन्तर्भाष्याव्यभिचारिसम्बन्धरूपताया व्यवस्थापयितुं शक्य-
त्वात् । साध्यसामानाधिकरण्यानन्तर्भावेऽपि प्रतियोगिसमानाधि-
करणस्वसमानाधिकरणनिरुक्तपात्रदभावकत्वरूपपर्ययसितपूर्वलक्ष-
णार्थस्याव्यभिचारिसम्बन्धरूपतासम्भवात् ॥

(दी०) अवच्छेदकत्वञ्चेह तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं तेन वि-
शिष्टब्रह्मभावस्य ब्रह्मत्वबहिर्विभवावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वेऽपि बहिर्विभवावच्छिन्नत्वस्य न क्षतिः सत्त्ववति गुणादौ सं-
योगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिः वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छे-
दकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यं भवति
च गुणत्वगुणावृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव
संयोगत्वमित्याहुः ॥

(गा०) अवच्छेदकत्वमिति अनवच्छेदकमित्यत्र यदवच्छेदक-
पदं तत्तात्पर्यविषयावच्छेदकत्वमित्यर्थः । तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं
पर्याप्तिसम्बन्धेनावच्छेदकतावत्त्वं तथा च पर्याप्तिसम्बन्धेनाव-
च्छेदकत्वावच्छिन्नस्य भेदोऽनवच्छेदकपदेन विवक्षित इति
भावः । विशिष्टब्रह्मभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि बहि-
र्विभवावच्छिन्नत्वस्य न क्षतिः सत्त्ववति गुणादौ सं-
योगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिः वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छे-
दकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यं भवति
च गुणत्वगुणावृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव
संयोगत्वमित्याहुः ॥

गिनायां महानसीयत्तसहितवह्निम्यस्यावच्छेदकत्वेऽपि आभ-
 यतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वावदन्यत्वस्य घटित्ये दुर्लभत्वादि-
 ति भावः । प्रतियोगिविशेषणतापन्नधर्मान्तरसहितवह्निम्यावच्छिन्न-
 भावमादाय दोषं प्रदर्श्य प्रतियोगिविशेषणतापन्नधर्मस्यैव प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वं प्रतीयत इति नियमान्म्युपगन्तुर्व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभाववादिनः प्रतियोग्यवृत्तिधर्मसहितप्रतियोगिवृत्तिधर्म-
 पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकां समाधोऽस्तीति व्युत्पादनाय
 तादृशानावमादायापि दूषणं दर्शयति हृदत्वेति उभयावच्छिन्नाभाव-
 प्रतियोगिनावच्छेदकोभयघटकप्रत्येकस्यावच्छेदकताया अद्यादत्त-
 स्यादिनिमात्रः । न हतिरिति अवच्छेद्याध्यायविशेषणमाधापन्नेषु तद-
 भापन्नेषु पर्याप्तं यदवच्छेदकत्वं पर्याप्तिसम्बन्धेन तदवच्छिन्नमेदस्य
 तत्पर्याप्त्यनवच्छेदकप्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन सत्याद्वह्निम्यादे-
 स्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य घटत्वाद्यवच्छिन्ने घटपटोम-
 पत्वाद्यवच्छिन्नमेदवन्निष्प्रभूहत्वादिति माधः । न च घटिति हृदत्व-
 वह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येन यदवच्छेद-
 कत्वं तद्वह्नि उभावे पर्याप्तं हृदत्वस्य व्यधिकरणत्वेनावच्छेदकत्वा-
 दिति कथं वह्नित्वस्य तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नान्यन्वनिर्वाह-
 इति धाव्यं यतः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकमित्यस्य तत्तत्प्र-
 तियोगितानाममानाधिकरणवृत्तिपक्षतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं त-
 दवच्छिन्नमेदवृत्तसमर्थः इत्थं च हृदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रति-
 योगितायाः सामानाधिकरण्यस्यैकमेवावच्छेदकत्वम् उभयपर्याप्तं
 तदवच्छिन्नमेदो वह्नित्वेऽप्यादत्त पथेति । ननु संयोगादिसाध्यकस-
 र्वेतावप्यातिशारणाय तदभावन्यायतंकष्याप्यवृत्तिप्यादिविशेष-
 णोपादाने तत्साध्यकसत्यादिरूपव्यभिचारिहेतायतिव्याप्तिप्रसङ्गः
 अभावात्तरस्यैव लक्षणघटकत्वादित्थानाहूय व्यभिचारिहेतुकस्य-
 छे संयोगाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वप्रदर्शनेन परिहरति सत्त्वपटी-
 नि । अथाप्यवृत्तिरिपुगच्छजनं प्रतियोगिप्राधिकरण्येत्यपि बोध्यम् ।
 अयं भावः । अथाप्यवृत्तिरिति नानावच्छिन्नवृत्तिकाम्यार्थं न ता-
 दृशमानाधिकरणभावप्रतियोगिग्यमानाभ्यामात्रा प्रतियोगि-
 व्यधिकरणत्वं च न प्रतियोग्याधिकरणावृत्तिर्यं किं त्वनवच्छिन्न-
 तिष्ठत्वं स्यादधिकरण्यदिद्विष्टादिष्टाभावात्प्रतियोगित्वं वा

व्याप्यवृत्तित्वं प्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्वं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यं संयोगाद्यभावसाधारणं हेत्वधिकरणे तथात्वस्य विवक्षितत्वात्सदेतुसंघले न तादृशाभावस्य लक्षणघटकता तत्र गुणादेर्हेत्वनाधिकरणत्वात् सत्त्वादिहेतुकस्थले तस्य हेत्वधिकरणतया तत्र व्याप्यवृत्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणश्च साध्याभावो लक्षणघटक एवेति वक्ष्यमाणमिति सिद्धान्तलक्षण इत्यादिः । तद्वच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् इहापि एतल्लक्षणेऽपि घोष्यं विवक्षणीयम् । अन्यथा लघुरूपसमनियतगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तेरिति भावः तथा च संयोगादिरूपसाध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वादिरूपविशेषणेन व्यावर्तनेऽपि न क्षतिः व्याप्यवृत्त्यभावात्तरप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादौ सत्त्वेन तद्वच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्यप्रसक्तेरिति यथाश्रुताशयोऽवगम्यते स च न सङ्गच्छते सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितायाः सत्त्वात्तत्साधारणतयाव्याप्तेर्वाचनाय स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैव विवक्षणीयतया तद्वटकाभावे व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकेण प्रयोजनविरहेण संयोगादिसाध्यकसङ्गतौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगत्वादेर्निर्दकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादिसाधारण्यविरहेणाव्याप्यनवकाशेन हेतुसमानाधिकरणाभावे व्याप्यवृत्तित्वनिर्देशनवैयर्थ्यात् न च स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणादाने संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षे संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावापिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं तादृशधर्माप्रसिद्धिः तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसकलधर्मावच्छिन्नानामेव संयोगेनाभावात्तां केवलान्ययित्वादिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वावधारणस्यावश्यकतेति वाच्यं संयोगाद्यभावव्यावर्तकस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य निवेशने संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावो

गुणादीनामेव व्याप्यवृत्तिर्न तु द्रव्यस्येति तादृशमात्र
प्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसम्यग्निष्ठतादृशमात्रप्रतियो-
गित्वानवच्छेदकं तादृशधर्माप्रसिद्धितादवस्थ्यात् प्रतियोगितयो-
साध्यतावच्छेदकसम्यग्धातुचिह्नत्वं परित्यज्य एकसम्यग्धातु-
चिह्नत्रयस्य विशेषणताविशेषवच्छिन्नत्रयस्य वा विशेषणत्व-
क्षस्येतादृशमवर्तनीयतया व्याप्यवृत्तिरविशेषणरूपेणैव दुरु-
त्तयात् तन्मादृश्यमाणं वेति ग्रन्थस्याभावे व्याप्यवृत्तिर्यादिवि-
शेषणं न देयमेव तददानेऽपि सयोगत्वादौ द्रव्यवसमानाधिक-
करणाभावाप्रतियोगिनीयतादिमापिकावच्छेदकत्वविच्छेदाभ्याप्यप्र-
सक्तोऽप्याशयः । ननु पारिभाषिकावच्छेदकत्वशरीरानिविशेष-
विशिष्टसम्यग्निष्ठतादृशमात्रे व्याप्यवृत्तिरविशेषणमात्रद्वयम् अ-
न्यथा तुल्ययुक्ता मत्तादिहेतुकेऽपि कपिसयोगत्वादौ पारिभाषि-
कावच्छेदकत्वानिर्वाहादिति हेतुमन्निष्ठमात्रेऽपि तद्विशेषणमात्र-
द्वयम् अन्यथा ऽप्यनेरित्याशङ्का मत्तादिहेतुकस्थले गुणत्वाद्यव-
च्छिन्नमात्रप्रतियोगिताया पारिभाषिकावच्छेदकत्वसयोगत्वा-
दां प्रदर्शनं चाप्यति मयति चेति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नमात्राणां
व्याप्यवृत्तित्वामधानं च सयोगप्रतिशिष्टसम्यग्निष्ठतादीप-
प्रतियोगित्वानवच्छेदकत्वसूचनाय अन्यद्रव्येषूपपत्तिकालावच्छे-
देन गुणत्वाद्यवच्छिन्नमात्रावस्य नवीनैरभ्युपगमात्तन्मते गुणत्व-
स्य सयोगप्रतिशिष्टसम्यग्निष्ठतादीपप्रतियोगित्वानवच्छेदक-
त्वं न सम्भवतीति गुणावृत्तित्वानुधापनं सयोगी गुणान्यत्वे म-
ति मात्तादियादौ गुणावृत्तित्वं न विशिष्टहेतुममनाधिकरणा-
भावाप्रतियोगितावच्छेदकमन्ता सयोगादिसाध्यकप्यनिचारिमात्रे
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकमुपादाय सयोगप्रत्यय पारिभाषिका-
वच्छेदकत्वमममयति तादृशधर्ममाह द्रव्यमात्रसमर्थेन्येति ॥
प्रगल्भस्य लक्षणद्वयमकदाप्यन दूषयितुमुपन्यस्यति साध्यताव-
च्छेदकविशिष्टयादि ॥

(श्रीः) माध्यतावच्छेदकविशिष्टमाध्यमामानाधिरर-
णावच्छेदकममानाधिकरणमाध्यापारवचनम् । यत्समा-
नाधिकरणमाध्यापारवपाया माध्यवत्ताद्वाननतिवचनं ना-

स्ति तच्चैवाव्याप्तिरिति तु न युक्तं सर्वत्र साध्याभावपदवैयर्थ्यात् ।

(गा०) विशिष्टाभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावरूपः उभयाभावस्तु परम्परासम्बन्धेन द्वित्याभाव इति मतेनेदं लक्षणम् अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे विनापि तादृशाभावमादाय लक्षणसम्बन्धसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिरितिग्रन्थानुत्थितेति बोध्यं साध्याभावो वा पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या साध्यव्यापकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारूढः ग्राह्यः । अवच्छेदकत्वमिहानतिरिक्तवृत्तित्वं न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः यथोक्तधर्मयोस्तादृशावच्छेदावच्छेदकभावे मानाभावात् स्वपदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेहेतुपरं तथा च साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तिर्यद्वर्गविशिष्टसमानाधिकरणसाध्याभावत्वं तद्वर्गवत्त्वं व्याप्तिरिति तन्मुदेतार्थः । सद्देतौ साध्यासमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य हेत्वसमानाधिकरणत्वनियमात्तादृशासाध्याभावत्वं साध्यसमानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तीति लक्षणसम्बन्धः व्यभिचारिणि तादृशसाध्याभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणतया तदतिरिक्तवृत्त्येव तदिति न लक्षणसम्बन्धः । गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति । साध्याधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं तेन संयोगादेनाधूमादेरभावस्य धूमादिमति स्वाययवे वृत्तापि नातिव्याप्तिः द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय हेतुतावच्छेदकविशिष्टत्वेोपादानं तद्विशिष्टाधिकरणत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं तेन धूमादिसमवायिनिष्ठवह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याभावस्य वह्न्यादिसमानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः साध्यहेतुसमानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वद्वयं दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन बोध्यं तेन द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ दैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वस्यावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन साध्यपन्महाकालादिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वघटकमभावत्वरूपं विशेष्यं व्यतिरेकिसाध्यके साध्यासमानाधिकरणाभावासाधारणमिति विशिष्टसाध्यसमानाधिकरण्यस्यावृत्तित्वरूपं तदनतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्घटं तथापि यावन्तः स्यसमानाधिकरणसाध्याभावाः विशिष्टसाध्यसमानाधिकरणा इत्य-

धंस्य विप्रक्षणीयम्यात्र दोष । अत्राप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यति
 ध्याति साध्यामात्रस्य साध्यवत्त्वपि वृत्तेरिति तु नाशङ्कनीय । अ
 मिचारानिरूपकप्रधिकरण यत्तदवृत्तिमात्रावच्छिन्नमात्रस्यापि साध्या
 भावनया तस्य च साध्यग्रन्थवृत्ते । यत्समानाधिकरणेति यदुप
 शिष्टममानाधिकरणत्वार्थं । तत्र द्वय्य गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादि
 त्यादौ सत्ताममानाधिकरणद्वयत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावनमात्र
 साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः यद्धर्मावच्छिन्नसाम
 नाधिकरण्यशारे च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्न
 धिकरणत्र निप्रक्षणीय तत्रयोजनं च स्फुटमेव अधिकरणवृत्ति
 त्य च निरवच्छिन्नं ग्राह्यं नेन कपिसयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यादौ हे
 तुसमानाधिकरणकपिसयोगत्वावच्छिन्नकपिसयोगामात्रादिविशेष
 प्रमाया अत्राप्यवृत्तचक्षान्तरिहकालानाया साध्यवत्ताज्ञानप्र
 तिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः । प्रमाया प्रमासामान्ये तेन व्यभिचारि
 णि नातिव्याप्तिः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नमात्रवत्त्वं व्यभिच
 रणधर्मावच्छिन्नसाध्यामात्रवत्ताज्ञानस्यापि विरोधित्वासत्वेनापि
 विप्रक्षणागमनासम्बन्धित्या भानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमासामान्य
 निप्रक्षानं प्रमापदं च यावद्भूममभिन्नपरमत उक्तप्रमात्मकज्ञानस्या
 भावत्वादेः प्रमापदेऽपि न क्षतिः साध्यवत्ताज्ञानपदं तत्सामान्यप
 रम् जनो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्यामात्रवत्ताज्ञानस्य तद्वर्तनं
 स्थन साध्यवत्ताज्ञानविराधित्वेऽपि न क्षतिः एव च साध्यपदं
 साध्यतावच्छेदकीविशिष्टपरं ज्ञानं च स्वसमानधर्मितावच्छेदकक
 त्वेन स्वविपर्यामूनामात्रप्रातयागिनावच्छेदकसत्त्वकत्वेन च वि
 शेपणीयं तत्र धूमत्रायवच्छिन्नसयोगासम्बन्धावच्छिन्नप्रति
 योगिताकभूमाद्यभाववत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानसामान्यान्तर्ग
 तद्रव्यत्वादिना धूमादिप्रकारक मिश्रधर्मावच्छिन्नविशेषकधूम
 त्यावच्छिन्नप्रकारक समवायादिसम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारक
 च ज्ञानं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वात् कामिनीजिज्ञासादरेण च ताद
 र्भावनमामान्याविरोधिनादतिव्याप्तनाशकादिः । साध्यामात्रपदवैष
 ष्यादिति । अत्र च साध्यतावच्छेदकविशिष्टमामानाधिकरण्याय
 वच्छेदकस्य मव्यापकनाशसामानाधिकरण्यकत्वं तथा च साध्यताय
 वच्छेदकविशिष्टमामानाधिकरण्यकत्वं यत्समानाधिकरणसाध्यामात्रव

व्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं व्याप्तिरित्येतादृशार्थकत्वे प्रथमलक्षणे न सा-
ध्याभावपदवेधेऽर्थं यत्समाप्ताधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
त्वाभावरूपयत्समाप्ताधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकत्वात् यत्समाप्ता-
धिकरणसाध्याभावनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपस्य य-
त्समाप्ताधिकरणसाध्याभावव्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्यातिरिक्ततया
तदुद्यतितलक्षणे यत्समाप्ताधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्यानिवे-
शात्तदुद्यतितलक्षणसम्भवेऽपि प्रकृतलक्षणे वैयर्थ्यानवकाशात् एवं
यत्समाप्ताधिकरणसाध्याभावप्रमात्वव्यापकः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिय-
न्धकत्वाभावस्तत्त्वमित्येतादृशार्थकत्वे द्वितीयलक्षणेऽपि न तद्वैयर्थ्यं
यत्समाप्ताधिकरणप्रमात्वव्यापकताघटकाभावाद्यत्समाप्ताधिकरणसा-
ध्याभावप्रमात्वव्यापकतायामभावात्तत्त्वमित्येतादृशार्थकत्वे निवेशादित्यवधेयम् ।

(दी०) यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरो-
धित्वं नास्ति तत्त्वं वा व्याप्तिरिति । तत्र अनुमित्यविरोधित्वज्ञा-
नस्यानुमितिजनकत्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यवि-
रोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ॥

(ग०) साध्याभाववतीति । यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टनिरूपि-
तविषयितासामान्ये प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्त-
त्त्वमित्यर्थः बहिर्मान् धूमादित्यादौ हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्ववि-
शिष्टनिरूपितविषयिता व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्ववि-
शिष्यपयितैव सा च न बह्वधनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तच्छा-
लिज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितापि तादृशी तद्वत्साज्ञानस्य च
व्यभिचारज्ञानविधया अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् तादृशविषयिताया
अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाप्रातिव्याप्तिः यन्निष्ठत्वानुपादाने
धूमाद्यंशे बहिर्त्वावच्छिन्नबह्वधभाववद्वृत्तित्वावगाहिन्नमनिष्ठबह्वध-
भाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपितविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकत्वाद्वहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्तदुपादानं तथा
च भ्रमविषयबहिर्वेन बह्वधभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुनिष्ठत्वाभा-
वात् दोषः यन्निष्ठपदार्थानिरूपितविषयितासामान्ये यन्नि-
ष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्य इति या यद्युच्यते

तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वमेव यः
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन भातं ता-
दृशज्ञानायहेतुनिष्ठतयाविधिसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयिताया अप्य-
नुमितिप्रतिपन्धकतावच्छेदकत्वादसम्भवो ऽप्यातिर्येति साध्याभा-
ववद्वृत्तित्वव्यविशिष्टनिरूपितत्वं विषयिताविशेषणं तादृशमवि-
षयिता च न साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यविशिष्टनिरूपिता तादृशविषयि-
तानिरूपकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य वि-
शेषणीभूतं यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वं
तद्विशिष्टत्वाभावात् न च तद्विशिष्टनिरूपितत्वं यदि तदवच्छिन्ननि-
रूपकताकत्वं तदा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृ-
त्तित्वत्वस्य तदुपमविषयवृत्तावसत्त्वेऽपि तन्निष्ठविषयितानिरूपकत्वे
व्यधिकरणीभूयावच्छेदकत्वात् उपमविषयितायास्तद्विशिष्टनिरूपि-
तत्वमक्षतमेव यदि च वस्तुगत्या यत्र तद्विशिष्टं तन्निरूपितत्वमेव
तद्विशिष्टनिरूपितत्वं तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृ-
त्तित्वव्यविशिष्टनिरूपितत्वमेवोक्तमुपमविषयिताया अक्षतमिति कथं
तद्यावृत्तिरिति वाच्यं तदवच्छिन्नतदाश्रयनिष्ठनिरूपकताविषय-
ताया एव तथात्वात् तथाहि विशेषणीभूतधर्मान्तरविशिष्टेन व्या-
घर्त्यमानस्य विशेष्यस्य भाने विशेषणांशे प्रकारीभवन्त्यां व्यक्ती-
विशेष्यसम्बन्धितावच्छेदकताया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे भानात् सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वरूपोविशेषणविशिष्टविषयेण निरूपकभूय विषयि-
ताव्यावर्तने व्यावर्तकविषयस्याश्रयतया व्यावर्तकं परसाध्याभाव-
वद्वृत्तितात्वं नस्यापि निरूपकतावच्छेदकभूय विषयिताव्यावर्तक-
त्वादुक्तमुपमविषयितान्यावृत्तिः तद्यावर्तकविषयव्यावर्तकस्य तन्निष्ठ-
साध्याभाववद्वृत्तितात्वस्य तादृशविषयितानिरूपकतानवच्छेदकत्वात्
तादृशविषयिताया लक्षणाघटकत्वात् एव च उपमविषयिताव्यावर्तक-
तयेव साध्याभाववद्वृत्तिसार्थक्यं तादृशविषयिताया उक्तक्रमेण हेतु-
निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यविशिष्टनिरूपितत्वेऽपि हेतुनिष्ठाधेय-
तात्वविशिष्टनिरूपितत्वानपायात् साध्याभाववद्वृत्तिसाध्याधिकर-
णवृत्तितात्वविशिष्टनिरूपितविषयितानिवेशे वृत्ती समानाधिकर-
णधर्मावच्छिन्नसाध्याधिकरणीयत्वमुपमविषयितापारणेऽपि वृत्तिवि-
शेषणे तन्निष्ठरूपेऽधिकरणे यत्र समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृ-

प्रसन्नद्विषयतावारणासम्भवात्साध्याभावांशनिवेशस्यापि सार्धक्यात् ।
 च तावत्पर्यन्तनिवेशेऽपि यद्विवादाच्छिन्नवद्बुधभावत्वेन व्यधि-
 करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववद्बुधभावमवगाह्य तादृशाभाववद्बु-
 द्धत्वावगाहि यज्ज्ञानं तदीयतादृशसाध्याभाववद्बुद्धित्वाविषयितापि
 साध्याभाववद्बुद्धित्वविशिष्टनिरूपितैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताको यः साध्याभावस्तद्वद्बुद्धित्वस्यैव तत्र विशेप-
 णतया भानात्तद्विशिष्टत्वस्य च तादृशज्ञाननिष्ठविषयितानिरूप-
 कसाध्याभाववद्बुद्धित्वे सत्त्वादिति तदोपतादयस्यमिति
 वाच्यम् । अभावांशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस-
 म्वन्धेन साध्यप्रकारकव्यभिचारज्ञानमेवानुमितिविरोधि यत्र
 च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे साध्यतावच्छेदका-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यं प्रकारस्तादृशज्ञानविषय-
 घटकस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन सा-
 ध्यविशिष्टस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रासिद्ध्या तादृशज्ञान-
 विषयिताया विशिष्टनिरूपितत्वासम्भवात् न चैवमपि समाना-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-
 द्वाविशेषिताधिकरणवृद्धित्वावगाहिनः समानाधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभावांशे भ्रमरूपज्ञानस्य विषयिताया व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभाववद्बुद्धित्वाविशिष्टनिरूपितत्वात् समानाधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नसाध्याभावविषयितानिरूपिताधिकरणाविषयितानिरूपिताधे-
 यत्वविषयतात्वेन च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति
 वाच्यम् । हेतुसमानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याभावत्वविशिष्टविष-
 यितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात्, उक्त-
 भ्रमे च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविषयितायास्तादृशवि-
 शिष्टनिरूपितत्वाभावेन तस्या एव च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वा-
 नाव्याप्यनयकाशात् । अथ यत्र ज्ञाने हेतुसमानाधिकरणतया
 भासमाने व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसाध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यस्यैका प्रकारता
 तादृशज्ञानीव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविषयितायां साध्यताव-
 च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिर-
 रूपितत्वस्य विषयोभयदभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

गिताकत्वासम्बन्धेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धविषयितानिरूपकविषयितात्वेनानुमितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य चाक्षतत्वाद्यस्यासिर्दुर्वारयेति चेन्न तादृशमस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वे च संसर्गाविविषयितादयानिरूपकत्वेनाभावविषयिताया विशेषणीयतया सामञ्जस्यात् । अथ साध्यरूपविशेषणविशिष्टस्याभावस्य विषयितानिरूपकतया लक्षणघटकत्वे साध्याभावयोः सम्बन्धस्य सम्बन्धविधया लक्षणघटकत्वमावश्यकं, स च सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपः, व्यधिकरणघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपध्याननुगत इति प्रथमस्य निवेशे केवलान्वयिनि साध्यविशेषिताभावस्यैवाप्रसिद्धिः, व्यतिरेकिसाध्यकसङ्गतौ च तादृशहेतुसमानाधिरूपाभावाप्रसिद्धिरित्यसम्भवश्चरमस्य निवेशे च सर्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकधर्माणां चोपलक्षणीभूतेन केन चिद्रूपेणानुगमय्य तेन रूपेण तेषां निवेशो न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धघटकतया भानासम्भवात् । न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताया एव सम्बन्धतया निवेशात्माननुगमनिबन्धनोक्तदोष इति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताविषयकाभावज्ञानस्य प्रतिगोमिस्त्वज्ञानाविरोधितया तज्ज्ञानाविरोधिनः प्रतिगोमिशेषिताभावज्ञानस्य चानुभवविच्छेदतयावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताया संसर्गतयाभानात् । न च स्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषित एवाभावो निवेश्यः, न तु साध्यविशेषितः, यद्वित्यादेना घटाद्यभाव एव घट्टादिसाध्यकधूमादिहेतुकस्थले लक्षणघटक इति वाच्यम् । प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यके तादृशाभावाप्रसिद्धेः एवं स्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन यद्वित्यादिविशेषितं यद्वित्यादिना घटादेरभावे भासमाने यत्र सम्बन्धघटकप्रतियोगिताया बाधितबहुपादिनिष्ठत्वस्य भानं तादृशज्ञानीयाभावविषयिताया उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावानिरूपिततयानुमितिविधेयतया चानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् स्यावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्व

विशिष्टप्रतियोगितानिवेशे च सर्वत्र सद्धेतावप्रसिद्धेः, एवं प्रति-
योगिविशेष्यतापन्न एवामावे प्रतियोगिपारतन्त्र्येण समानाधि-
करणधर्मस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वं
प्रामाणिकं न तु प्रतियोगिविशेष्यतानापन्ने बह्विनास्ति बह्वि-
त्वेन घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः, न तु बह्वित्वेन नास्तीति तथा-
च विशिष्य प्रतियोग्याविशेषितस्योक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदक-
विशेषितस्याभावस्य विपर्ययानिरूपकतया निवेशो न सम्भ-
वत्येवेति । मैवं प्रतियोग्यादिविशेषिताभावीयत्वेन विशिष्टनि-
रूपितविपर्ययता लक्षणे न निवेश्यते, अपि तु स्वनिरूपकहेतुसमाना-
धिकरणाभावानिष्ठो यः सम्बन्धस्तत्प्रतियोगिसाध्यनिष्ठतत्सम्बन्धा-
वच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकतावच्छेदकतात्वेन, यत्र हेतुसमानाधिक-
रणघटत्वावच्छिन्नबहुपभावे बह्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्ब-
न्धेन बहुधादेः साध्यस्य प्रकारता तादृशज्ञानविपर्ययानिरूपकाभाव-
निष्ठो न निरूपकतन्निरूपकतावच्छेदकसम्बन्ध इति तद्विपर्ययता-
भ्युदासः यत्र बह्वित्वावच्छिन्नघटाभावे तन्निष्ठबह्वित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वमेव यद्देः सम्बन्धतया भासते तत्र तत्सम्बन्ध-
प्रतियोगो न बह्विरपि तु घट एवेति साध्ये वास्तवतत्सम्ब-
न्धप्रतियोगित्वनिवेशात्तादृशज्ञानीयामावविपर्ययताभ्युदासः साध्य-
निवेशाद्यत्र बह्वित्वेन घट एव बह्वित्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धानुयोगिनि बह्वित्वावच्छिन्नघटा-
भावे प्रकारस्तादृशज्ञानीयामावविपर्ययतायास्तत्सम्बन्धप्रतियोग्य-
वच्छिन्ननिरूपकताकत्वेऽप्यनुमितिचिरोधित्वेऽपि च न दोषः,
यत्र घटत्वावच्छिन्नबहुपभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमे-
व बह्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वेन यद्देः संसर्गतया भा-
सते तादृशज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे साध्यप्रतियोगिको हेतुसमाना-
धिकरणाभावानुयोगिको यद्दर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्ट-
सम्बन्धस्तद्दर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्टसम्बन्धावच्छि-
न्नसाध्यनिष्ठनिरूपकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमिति साध्याभाववद्-
वृत्तिन्धरूपविपर्ययस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रवेशादतिरिक्त-
रतो विपर्ययतापर्यन्तनिवेशनं हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्दृष्टित्वात्विशिष्ट-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकविपर्ययतापर्याप्त्यभावाविवक्षणे साध्यप्र-

तियोगिकाभावमात्रनिवेशे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगिता-
यां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहिन एव ज्ञानस्यानुमितिः
प्रतिबन्धकतया तदघटिताविषये प्रतिबन्धकतावच्छेदकाविषयिता-
या अपर्याप्तेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिवेशश्च न
सम्भवतीति तदुपेक्षितं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृ-
त्तित्वविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावादतिव्याप्तिरता-
सामान्य इत्युक्तम् । प्रकृतानुमितिपदं प्रकृतानुमितिसामान्यपर-
म् अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वा-
भावविषयकसमूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्यस्य हेतुनिष्ठतादृशसाध्याभाववद्बृत्तित्वविषयितायामपि स-
त्त्वात्सङ्केतावपि लक्षणगमनासम्भवात् । एवं प्रकृतेत्यनुपादाने
कामिनीजिज्ञासादौ प्रसिद्धा यानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकता तद-
वच्छेदकत्वाभावां धूमाभाववद्बृत्तित्वविषयितायामक्षत एव तद्वि-
षयकज्ञानस्यापि अन्यलिङ्गकान्यसाध्यकान्यसंसर्गकानुमित्यप्रति-
बन्धकत्वादतः प्रकृतेति तत्साध्यकतत्वेन कृतत्वं संसर्गकपरम् । सङ्के-
तुनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वविषयिताया
धनुमितिप्रतिबन्धकस्वरूपासिद्धादिज्ञानवृत्तित्वादसम्भयः स्याद-
तो यन्निष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वविषयितासामान्यस्यानुमितिप्रति-
बन्धकवृत्तित्वाभावाद्युपेक्ष्य निरुक्ताविषयितासामान्ये अनुमितिप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावापर्यन्तानुधावनम् अथच्छेदकत्वं च ह्य-
रूपमन्यन्धविशेषः न च धूमाभाववद्बृत्तित्वत्वेन घटादिविष-
यकज्ञानस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकतया धूमाभाववद्बृत्तित्वव्यवि-
शिष्टविषयिताशालिज्ञानन्येन प्रतिबन्धकताकल्पनस्यासम्भवात्ता-
दृशविषयितायां प्रतिबन्धकतानिरूपितस्य रूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकन्यासत्वेनानिष्यामिरिति धार्यं धूमाभाववद्बृत्तित्वव्यप्र-
कारितानिरूपितविषयिताशालिज्ञानन्येन समसाधारणप्रतिबन्ध-
कताकल्पनसम्भवात् तादृशविषयिताशयेन वास्तवधूमाभावावृत्ति-
त्वव्यविशिष्टनिरूपितविषयितायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्या-
क्षतन्याम् न धियं समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव्यविशिष्टताधिकरणवृत्तिव्यापगा-
दिभिः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावांशे समरूपज्ञानरस्य वि-

परिपयितायाः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावि-
शिष्टनिरूपितत्वात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववि-
परिपयितानिरूपिताधिकरणविपरिपयितानिरूपिताधेयत्वविपरिपयितात्वेन च
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति वाच्यं हेतुसमानाधि-
करण्यविशिष्टसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितविपरिपयितायां प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षणीयत्वात् उक्तप्रमे च समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावविपरिपयितायास्तादृशविशिष्टनिरूपितत्वाभावे-
न तस्या एव च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनाव्याप्यनवकाशात्
न चैवं हेतुसमानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-
स्यैव यत्र हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वसमानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नसाध्याभावत्वाभ्यां भानं तादृशमविपरिपयिताया हेतुसमा-
नाधिकरणसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितत्वात् । समानाधिकरणध-
र्मावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नविपरिपयितात्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वा-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । अनुयोगिताद्वयावच्छिन्नानिरूपितत्वेन तादृ-
शविपरिपयिताया निवेदनीयत्वात् । अथ यत्र ज्ञाने हेतुसमानाधिकरण-
तया भासमाने व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वोभयसम्बन्धेन साध्यस्य एका प्रकारता तादृशज्ञानीयव्याधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावविपरिपयितायां साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकृत्यसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य
विपरिपयिभेदभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यास-
त्वेनासम्भवेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यसम्ब-
न्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकृत्यसम्बन्धविपरिपयितानिरूपितविपरिपयितात्वेनानुमिति-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य चाक्षतत्वात् अव्याप्तिदुर्वारैवेति चे-
न्न तादृशमस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वे च संसर्गाप-
विपरिपयिताद्वयानिरूपकत्वेन लक्षणघटकाभावविपरिपयिताया विशेष-
णीयतया सामञ्जस्यात् । अथ साध्यरूपविशेषणविशिष्टस्याभावस्य
विपरिपयितानिरूपकतया लक्षणघटकत्वे साध्याभावयोः सम्बन्धस्यापि
सम्बन्धविधया लक्षणघटकत्वमावश्यकं स च सम्बन्धः साध्याभा-
वच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकृत्यरूपो व्यधिकरणधर्मा-

घञ्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपध्याननुगत इति प्रथमस्य निवेशे केच
 छान्वायिनि साध्यविशेषिताभावप्रसिद्धिं व्यतिरेकिसाध्यकसङ्केतो
 घ तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावप्रसिद्धिरित्यसम्भव चरम
 स्य निवेशे च सर्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिं प्रतियोगिताव-
 छेदकधर्माणां चोपलक्षणीभूतेन केनचिद्व्यपेक्षानुगमस्य निवेशो
 न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धविधयाऽभा-
 नात् । न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताया एव स-
 म्बन्धतया निवेशाभाननुगमनिबन्धनो दोष इति वाच्यम् अव-
 छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगित्वविषयकाभायज्ञानस्य प्र-
 तियोगिमत्ताज्ञानाविरोधितया तज्ज्ञानाविरोधिनः प्रतियोगिवि-
 शेषिताभावज्ञानस्य चानुभवविरुद्धतया ऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वा-
 विशेषितप्रतियोगिताया ससम्बन्धतया ऽभानात् न च स्वावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषित एवाभावो
 निवेद्य न तु साध्यविशेषितः बहिःत्वादिना घटाद्यभाव एव
 बह्व्यादिसाध्यकस्थले लक्षणघटक इति वाच्यम् । प्रमेयत्वावच्छि-
 न्नसाध्यकस्थले तादृशाभावाप्रसिद्धि एव स्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकत्वसम्बन्धेन बहिःत्वादिविशेषिते बहिःत्वादिना घटादेरभावे
 भासमाने यत्र सम्बन्धघटकप्रतियोगिताया घातितस्य बह्व्यादि-
 निष्ठत्वस्य भान तादृशज्ञानीयाभावविषयिताया उक्तसम्बन्धेन
 साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावानिरूपिततया अनुमितिर्विरोधितया
 चानुपपत्तेर्दुर्बलत्वात् स्वावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगि-
 तानिवेशे च सर्वत्र सङ्गतावप्रसिद्धिः एव प्रतियोगिविशेष्यता
 तापन्न एवाभावे प्रतियोगिपरतन्त्र्येण समानाधिकरणधर्मस्य
 स्वातन्त्र्येण व्यधिकरणधर्मस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्ब-
 न्धन प्रकारत्वं प्रामाणिकं न तु प्रतियोगिविशेष्यतानापन्ने बहि-
 नांस्ति बहिःत्वेन घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः न तु बहिःत्वेन ना-
 स्तीति तथा च विशिष्य प्रतियोग्यविशेषितस्य उक्तसम्बन्धेन
 साध्यतावच्छेदकविशेषितस्याभावस्य विषयित्वनिरूपकतया नि-
 वेदो न सम्भवत्येवेति चेन्मैवम् प्रतियोग्यादिविशेषिताभावीयत्वेन
 विशिष्टनिरूपितविषयिता न लक्षणे निवेद्यते अपि तु स्वनि-
 रूपकहेतुसमानाधिकरणाभायनिष्ठो य सम्बन्ध सत्प्रतियोगिसा-

प्यनिष्टतत्सम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकताकत्वेन यत्र हेतु-
समानाधिकरणघटत्वावच्छिन्नबहुधभावे बहिःत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसम्बन्धेन बहुधादेः साध्यस्य प्रकारता तादृशज्ञान-
विषयितानिरूपकाभावादिष्टो न निरुक्ततद्विरूपकतावच्छेदकस-
म्बन्ध इति तद्विषयिताव्युदासः यत्र बहिःत्वावच्छिन्नघटाद्यभावे त-
द्विष्टबहिःत्वावच्छिन्नप्रतियोगिनाकत्वमेव बहेः सम्बन्धतया भासते
तत्र तत्सम्बन्धप्रतियोगी न बहिः अपि तु घट एवेति साध्ये
वास्तवतत्सम्बन्धप्रतियोगित्वानिवेशात्तादृशज्ञानीयाभावविषयिताव्यु-
दासः साध्यनिवेशाद्यत्र बहिःत्वेन घट एव बहिःत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धानुयोगिनि बहिःत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकघटाभावे प्रकारस्तादृशज्ञानीयाभावविषयितायास्तत्सम्ब-
न्धप्रतियोग्यवच्छिन्ननिरूपकताकत्वेऽप्यनुमिति विरोधित्वेऽपि च न
क्षतिः । यत्र घटत्वावच्छिन्नबहुधभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वमेव बहिःत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वेन बहेः संसर्गतया
भासते तादृशज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे साध्यप्रतियोगिको हेतुसमा-
नाधिकरणाभावाद्युयोगिको यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्ववि-
शिष्टः सम्बन्धः तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्टसम्ब-
न्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमिति दिक् । न च
व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिकारणव्याप्तिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्व-
मिति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं तज्जनकज्ञानप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वाभावस्यैव विवक्षितत्वात् । अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्य
अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावप्रकारकज्ञानस्यैव । अनुमिति
हेतुत्व इति पतन्मते निरुक्तविषयितानिष्टतादृशावच्छेदकत्वाभा-
वस्यैवानुमितिकारणीभूतज्ञानविषयत्वादिति भावः । अनुमि-
त्यविरोधितया अनुमितिजनकज्ञानाप्रतिबन्धकतया साध्याभाव-
वद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वाभावादिति भावः । अतिप्रसङ्गा-
दिति हेतुनिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृ-
त्तित्वविषयितासामान्येऽनुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वाभावस्याक्षतत्वादिति भावः । न च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृ-
त्तित्वविषयिताऽनुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका इत्येता-
दृशज्ञानीयहेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयिताया अपि तादृश-

विगयितासामान्यान्तर्गततया तत्र च प्रवृत्तन्याप्तिज्ञानप्रातिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वस्यापि सत्त्वेन नातिन्याप्यवकाश इति वाच्यम् एव
सति सदेताद्यपि हेतुनिष्ठन्याधिस्वरणधर्मावच्छिन्नमायवद्वृत्ति-
त्वविषयितायामनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वमनिष्ठतादृशसाध्यामा-
यवद्वृत्तित्वविषयितायामनुमितिप्रातिबन्धकतावच्छेदकत्वसत्त्वेन ल-
क्षणगमनासम्भवात् तद्वारणाय इतराविशेषणत्वेन तादृशविषयि-
ताया एव लक्षणे निवेद्यतया विषयिताविशेषणत्वेन साध्याभा-
यवद्वृत्तित्वविषयितामादायातिव्याप्तिवारणालसम्भवादिति ध्येयम् ॥

मिथ्यैतया साजात्यघटनेन साध्यामायवद्वृत्तिरूपां व्याप्तिं
परिष्कृत्योपन्यस्यति केचित्त्विति ॥

(टी०) केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्स-
जातीया ये तत्तदधिस्वरणनिरूपितवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वं
साजात्यश्च समानासमानाधिस्वरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितारु-
त्वान्यतरूपेण । साध्याभावश्च पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रत्येतव्यो
व्याप्यवृत्तिश्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिस्वर-
णो वा तेन तत्तत्साध्याव्यक्तरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याभाववति
हेतोर्द्वैतावपि नाव्याप्तिः ।

(गा०) धूमयान् घट्टेरित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमायस-
जातीयस्य घट्टत्यादिना तदधिकरणवृत्तित्वाभावात्स्य हेतोः स-
स्यादतिव्याप्तिरता यावन्त इति । तथा च यावदन्तर्गतसमानाधि-
स्वरणधर्मावच्छिन्नमायसजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावात्स्य
हेतायसत्त्वाप्रतिबन्धात् तत्रैव समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसा-
ध्यामायाधिकरणवृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमायमादाया-
तिव्याप्तिवारणाय प्रत्येकं तत्तत्सजातीया इति । तथा च यक्ष्यमाण-
रूपेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्यामायवद्वृत्तित्वाभावस्य स-
मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्यामायसजातीयत्वमात्राद्य-
यावत्साध्यामायत्वेन साध्यामायानां निरूपकतया साजात्येऽप्य-
प्ये व्यतिरेकिमाध्यके यादृमान् घूमादित्यादौ यावत्साध्या-
भावसाजात्याप्रसिद्धाव्याप्तिरस्त्यस्त्यक्तित्वेन तेषां साजात्ये

त्वस्य तथाविधतद्वद्वृत्तित्वाभावे सत्त्वात् । एतेन समनियताभावा-
नामैक्यमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य समवायादिसम्बन्धा-
वच्छिन्नगगनत्वावच्छिन्नगगनाद्यभावामिन्नतया तस्य समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नगगनादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकतया व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अ-
निरूपकत्वपर्यन्तनिवृत्तिप्रयासो नोपादेयः समनियताभावैक्यमते
गगनाभाववगगनाभावमिश्रत्वान्यतररूपेणापि साजात्यविवक्षणं
सम्भवतीति ध्येयम् । ननु यावत्साध्याभावान्तर्गतानां तत्तत्साध्य-
व्यक्त्यभावादीनामधिकरणे हेतोर्युक्त्या बहिमान् धूमादित्यादाव-
व्याप्तिरत आह साध्याभावश्चेति । द्वितीयरीत्येति यत्समानाधि-
रणानामित्यादिद्वितीयलक्षणरीत्येत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकामाव एव साध्या-
मात्रपदेन विवक्षित इति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकामावविवक्षणे तथाविधबहिष्प्रदोभया-
मात्रमादाय दोषतादवस्थ्यमतः प्रथमरीत्येति नोक्तं साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावविवक्षणे वाच्यत्वादिसाध्य-
कस्थले लक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन तादात्म्य-
सम्बन्धेन वा प्रमेयमात्रसाध्यकस्थले तथाविधामावाप्तिसिद्ध्या ऽव्या-
प्तिरतो व्यापकतावच्छेदकपर्यन्तानुधावनं तथा च द्वेयवत्त्वा-
दिना वाच्यत्वामाव एव तथेति न दोषः साध्यतावच्छेदक-
समनियनप्रतियोगिताकामावनिवेशे च बहुधादिसाध्यके ताणो-
ताणोभयाभावादिकमादाय दोषस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छि-
न्नत्वं प्रतियांगितायां निवेश्य वारणेऽपि सत्तादिसाध्यकस्थले
विशिष्टसत्ताभावमादाय दोष इति सादृशाभावो न निवेशितः
व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता च न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्ना
अतिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छिन्ना वा या या प्रतियोगिता तदन्यत्वेन
विशेषणीया तेन बहुधादिसाध्यकस्थले यद्विन्यादिना महानसो-
यबहिष्प्रदान्यतरामावमादाय न दोषः न्यूनवृत्तिधर्मतिरिक्तवृ-
त्तित्वं च विरुद्धव्यावृत्त वाच्य तातो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नामा-
वाप्तप्रहः व्यापकता च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना प्राप्ता

तेन संयोगादिना बह्व्यादिसाध्यके समवायादिना बह्व्याद्यभावमादा-
यासम्भववारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रति-
योगिताया विशेषणीयतया समवायादिना द्रव्यत्वादिसाध्यके वि-
षयतादिसम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः समवायादिना ऽभा-
वमादाय दोषस्य नावकाशः तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यक-
स्थले समवायित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छे-
दकताकमेद एव लक्षणघटकः समनियताभावैक्यमते तादृशमे-
दस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावामिन्नतया
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तत्साजात्यस्य प्रसिद्धि-
सम्भवात् । यत्तु संयोगेन प्रमेयत्ववाग्नेति प्रतीतिसाक्षिकः सं-
योगावच्छिन्नप्रमेयत्वानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताक एव भेदो ल-
क्षणघटकः अत्यन्ताभावस्येव तेन सम्बन्धेन तदवृत्तियो धर्मः
तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकमेदस्यापि उ-
क्तयुक्तिबलात्सिद्धिरिति तन्न बहिमान् धूमात् गुणवान् द्रव्य-
त्वादित्यादौ विषयितादिसम्बन्धेन बह्वित्यगुणत्वादिमतः साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वारणाय व्यापकताव-
च्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकताया
अवश्यं निवेशनीयतया तादृशाभावस्य प्रामाणिकत्वेऽपि लक्षण-
घटकत्वासम्भवात् । ननु कपिसंयोगी एतद्दृष्टत्वादित्यादौ कपि-
संयोगत्वावच्छिन्नाभावस्यापि लक्षणघटकतया तदधिकरणे हे-
तोर्वृत्तेरव्याप्तिः न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताशरी-
रे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्य निष्फलतया कपिसंयोगत्वा-
देः साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेन तादृशाभावानां न लक्षण-
घटकेति घाच्यं संयोगेन बह्व्यादिसाध्यकस्थले बह्वित्यादीनां
संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वसम्प-
त्तये व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनस्यावश्य-
कत्वात् अन्यथा साध्यवत्युत्पत्तिकालावच्छेदेन बह्वित्यद्रव्यत्वा-
द्यवच्छिन्नस्य संयोगसम्बन्धेनाभावसत्त्वात् साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धिप्रसङ्गात् तथा
च तत्तदधिकरणपदेन तत्तदभावाव्यव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधि-
करणमेव विवक्षणीयं व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वं च निरवच्छिन्ना-

धेयतानिरूपकत्वम् एव च सयोगाद्यभावस्य तथाविधाधिकरण
 गुणादिरेवेति न दोषः । इत्थं च कपिसयोगाभावान् कपिसयोगा
 धिक्करणत्वाभावान् वा मेयत्वादित्यादौ कपिसयोगतदधिकरण
 त्वादिरूपाणां यावत्साध्याभावान्तर्पातिनामभावानां तथावि
 धाधिकरणाप्रसिद्ध्या व्याप्तिरतः साध्याभाव व्याप्यवृत्तित्वेन
 विक्षिप्तपि व्याप्यवृत्तिश्चेति । तथा च तादृशाभावस्य तथाविध
 यावदनन्तर्गततया तथाविधाधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः व्या
 प्यवृत्तित्वं च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वं न त्ववच्छिन्नवृत्तिकान्यथ
 तथा साति सयागेन धूमसाध्यकव्याभिचारिणि सयागेन धूमत्वा
 यवच्छिन्नधूमाद्यभावस्य महानसादायवच्छिन्नवृत्तिकतया ऽयो
 गोलान्यत्वाद्यभावे साध्यतावच्छेदकसम्यन्धघटितयापकताव
 च्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण व्यधिकरणधर्माव
 च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया ऽतत्याति एव
 च बहुधमाद्यसयोगाद्यभावस्यापि क्वचिन्निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वेन
 लक्षणघटकतया तदीयव्याप्यवृत्तितानिरूपनाधिकरणवृत्तिन्वाभा
 वमादाय दाप्यारणायाधिकरणपदस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधि
 करणपरत्वमापश्यकमित्यवधेयम् । कालिकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियो
 गिताकाकाशाभावाभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिः व्या
 प्यवृत्ते साध्यभावस्याकाशाभावस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपका
 धिकरणे आमादी हेतोर्वृत्तेरतस्तदभावायप्रतियोगितावच्छेद
 कावच्छिन्नैवैवधिकरण्यनिरूपकाधिकरणमेव तत्तदधिकरणपद
 न निरूपणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिवेशाम् ए
 तद्रूपान्यत्वावच्छिन्नगुणत्ववान् गुणवादिनादौ समवायक
 पसाध्यतावच्छेदकसम्यन्धघटितविशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदक
 विशिष्टगुणत्ववाद्यवच्छिन्नभावस्य प्रतियोगिधर्माधिकरण्यनि
 रूपकताया हेतुमत्यसत्त्वऽपि नातिव्याप्तं तथा च का
 लिकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावादिमाध्य
 कात्मत्वादायत्याति तत्र व्याप्यवृत्तयावत्साध्याभावान्तर्पाति
 न आकाशाभावमाधादे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नैवैवधिक
 रण्यनिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धे कालऽप्याकाशावच्छेदन तादृश
 साध्यकतदभावायप्रतियोगिमत्वात् सर्वत्रैव तादृशाभावस्य प्र

तियोगिसमानाधिकरणत्वात् अतो व्याप्यवृत्तित्वमुपेक्ष्य तादृशा-
भावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव निवेदयति
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति । अत्र च समनित्ताभावैक्यमते
सर्वेषामेव व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तत्प्रतियो-
ग्यनधिकरणाप्रसिद्धा तदसंग्रहः विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेद-
कावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतियोगिताश्रयवैयधिकरण्यनिवेशे च चा-
न्यत्वत्यादिना घटाद्यभावस्य घटादिव्याधिकरणत्वेन लक्षण-
घटकतानिर्वाहेऽपि प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदमते जन्य-
ज्ञानविषयत्वादिसाध्यकस्थले यत्किञ्चित्कालावच्छेदेन परमाण्वा-
दौ प्रसिद्धस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य यत्किञ्चित्प्र-
तियोग्यनधिकरणवृत्तेः प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकर-
णाप्रसिद्धा ऽव्याप्तिः तत्रापि यत्किञ्चित्प्रतियोगितान्तर्भावेन
तादृशाधिकरणत्वप्रसिद्धिसम्पादने यत्किञ्चित्प्रतियोगिताश्रयप्र-
तियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणे तत्र हेतुवृत्त्याव्याप्तितादव-
स्थान एव वल्लिमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य सं-
योगेन योऽभावस्तस्य द्रव्येऽप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमा-
नस्य गुणादौ प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
निरूपकाधिकरणे गुणादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृ-
त्तेरप्रसिद्धा ऽव्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन क-
स्यचिदधिकरणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावे विशेषणं दे-
यम् एवं चैतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्ताधान् जातेरित्यादौ सम-
वायघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टसत्ताधायवच्छिन्नाभाव-
स्य हेत्याधिकरणे सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकतया ऽतिव्या-
प्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नोपादानम् । अथ केवलान-
न्ययिसाध्यकस्थले लक्षणघटकानां चाच्यत्वत्याद्यवच्छिन्नघटा-
द्यभावानां सर्वेषामेव प्रतियोगितावच्छेदकाच्यत्वत्याद्यावच्छिन्ना-
नधिकरणाप्रसिद्धिः न च यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वमेव निवेदनीयं तथा च समनियताभावा-
नाभिभ्योपगमेन व्यतिरेकितावच्छेदकधर्मस्यापि उक्ताभावप्रतियो-
गितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य प्रसिद्धा तेषां

लक्षणघटकतेति वाच्यं तथा सति संयोगामावसाध्यकस्थले
 संयोगात्मकाभासस्य यत्किञ्चिदप्रतियोगितावच्छेदकसमवेतसा-
 मान्याभावत्वावच्छिन्नानाधिकरणवृत्तित्वात् तद्यावतनासम्भवा-
 त् विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकावि-
 शेषणे उक्तस्थले तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकर-
 णाप्रसिद्धेर्दुर्धारत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यन-
 धिकरणवृत्तित्वनिवेशे च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 काभासस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या ता-
 दृशप्रतियोगिप्रत्यधिकरण्यं दुर्घटमिति । अथ केचित् स्वप्रतियो-
 गितावच्छेदकावच्छिन्नस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणा ये ये त-
 दन्यत्वं व्यधिकरणान्तायं न तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
 प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभासस्य वि-
 शिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या असप्रहात् न चैव धूमवान् घटो-
 रित्यादी साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धघटिनव्यापकता-
 वच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां धू-
 माद्यभावानाम् उत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमादिमति वृत्तैर्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
 प्रतियोगिन्यधिकरणतयातिव्याप्तिरिति वाच्यं साध्यतावच्छेदक-
 सम्बन्धेन व्यापकतामनिवेश्य येन सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धा-
 वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभास निवेश्य विषयतासम्बन्धेन
 माध्यव्यापकस्य ज्ञानस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायो-
 त्तदोपस्य धारणीयतया अयोगोल्लभेदादेरभावमादायैवातिव्याप्ति-
 धारणसम्भवात् तादृशप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मस्नाह्नादि-
 एतादृशप्रतियोगिताग्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं तेन सम-
 नियताभावेक्यमने वाच्यत्वादिना घटाद्यभावस्यापि घटत्वादिना
 वाच्यत्वाभावाभिन्नतया वाच्यत्वादिप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोगिता-
 वच्छेदकवाच्यत्वव्यतिरेकसाध्यव्यापकप्रतियोगिसमानाधिकरण-
 त्वेऽपि न क्षतिः न चैवमपि वाच्यत्वादिमाध्यके सर्वेषामेवाभा-
 वानां पूर्वक्षणादिवृत्तित्वाविशिष्टस्याभावरूपप्रतियोगिना समानाधि-
 करणतया प्रतियोग्यसमानाधिकरणमाभावाप्रतिनिधिरिति वाच्यं
 साध्यच्छेदकविशिष्टस्याध्याधिकरणवृत्त्यनार्याप्रतियोगिताभिन्नत्वे-

न व्यापकतायच्छेदकतायच्छिन्नप्रतियोगिता विशेषणीया इत्यत्रैष
प्रतियोगितायच्छेदकेत्यादेशात्परां च व्यापकतायच्छिन्नप्रतियोगिता-
निरुक्तप्रतियोगितायाः व्यापकच्छेदकविशिष्टस्याध्यायप्रसिद्धा नि-
रुक्तप्रतियोगिताभिप्रायेण तन्निरूपकभाष्यमादाय लक्षणमन्य-
यमन्ययात् । न च तथापि एतदभाष्यभिन्नं मेयस्यादिव्याधीना-
व्यापकतायच्छेदकत्वमानाधिकरणधर्मायच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भाष्यमेतदभाष्यमात्रं तत्रैवभाष्यमात्राधिकरणतया अधिकरणमन्य-
त्वादेतदभाष्यभेदादिरूपप्रतियोगितमानाधिकरणकतया निरुक्तप्र-
तियोगिताभिप्रायेण व्यापकतायच्छेदकतायच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाष्यो
एवधिकरणधर्मायच्छिन्नप्रामाण्य एवेत्यतिव्याप्तिरिति याच्यं व्याप-
कच्छेदकविशिष्टस्याध्यायधिकरणे अनिरूपकभाष्यायेन धर्मेते
षोऽभाष्यस्तदीयप्रतियोगिताभिप्रायेण व्यापकतायच्छेदकतायच्छि-
न्नप्रतियोगिताया विशेषणीयतया एतदभाष्याधिकरणे एतदभा-
ष्यभिन्ने एतदभाष्येभेददभाष्यकृतदभाष्यभेदभाष्यम्य गृह्यापि तादृ-
शाधिकरणे एतदभाष्यभेदो नाम्नीत्यप्रतीत्या एतदभाष्यभेदस्याय-
च्छिन्नप्रतियोगिताकामाष्येन तस्यागृह्यादेतदभाष्यभेदस्यायच्छि-
न्नप्रतियोगिताया निरुक्तप्रतियोगिताभेदस्याक्षतत्वादित्याहुः । त-
च्चिन्त्यं व्यापकतायच्छेदकसम्यग्धायच्छिन्नप्रामाण्यनिर्देशे व्यापकता-
शरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभाष्याविशेषणरूपेऽपि संयोगा-
दिसाध्यकस्यभिचारिणि धर्मागोलात्मन्यभाष्यमादायातिव्याप्ति-
धारणसम्भवान् तत्र तन्निर्देशे प्रयोजनाभावेनाव्याप्यगृह्यमा-
ध्याभाष्यमादायाप्याप्यनयकाशान् भभाष्ये व्याप्यगृह्यत्वविशेष-
णव्याप्यसङ्गतेः अस्तु वा साध्यव्यापकतायच्छेदकस्यापि सा-
ध्यचान्निष्ठव्यधिकरणधर्मायच्छिन्नप्रामाण्यप्रतियोगितायच्छेदकतया त-
दभाष्यव्याप्यतया व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवे-
शस्तथाप्येतादृशप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविवक्षणे तस्याप्या-
सिधारणप्रयोजनकतयाभिधानामङ्गतिः भभाष्ये तदनिर्देशे व्याप्य-
गृह्यसाध्यकेऽपि यावत्साध्यवद्विषयकजन्यज्ञानव्यक्तिविशेषस्य प्र-
तियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकताधर्मात् कालविशे-
षायच्छेदेन हेतुमति तदभाष्यवृत्तेरसम्भवस्यैव प्रसङ्गात् । अत्र
यद्वन्ति । प्रतियोगितायच्छेदकतायच्छिन्नप्रतियोग्यनाधिकरणगृह्यत्व-

मेव तदर्थं न च व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धे केवलान्वयिसाध्यके प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्याधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरव्याप्तिरिति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिरूपवृत्तित्वं हि स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवृत्तित्वं ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य तादृशभेदसमानाधिकरणतया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यं सुघटमेव व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्ववद्भेदस्यैव तथात्वात् कपिसयोगाभावान्मेयत्वादित्यादौ कपिसयोगादिरूपसाध्याभावस्यापि ज्ञेयत्वत्वादिना कपिसयोगाभावादिभेदसमानाधिकरण्यसत्त्वात् । तस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां विशेषणम् । तत्रैव कपिसयोगात्मकाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नसमवेतसामान्याभाववद्भेदस्यापि निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वात् तत्समानाधिकरण्यमादाय कपिसयोगाद्यात्मकाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यधारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणीयं समवेतसामान्याभावत्वादेः कपिसयोगाभावादिव्यापकतानवच्छेदकतया न दोषः न चात्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदके विशेषिते तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावादीनामीदृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यं न घटते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकीभूतस्वप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धेः तथा च साध्याभावश्चेत्यादिना साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रिवक्षणासङ्गतिरिति वाच्यं साध्याभावश्चेत्यादिग्रन्थस्य व्याप्यवृत्तितानिवेशकत्वेऽभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणपरत्वात् द्वितीयकल्पे च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकस्य

तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वेन विशेषणात्तादृशरूपावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक एवाभावो ऽत्र लक्षणघटक इत्यर्थकत्वात् ए-
तत्कल्पे चाभावांशे तादृशप्रतियोगिताकत्वविशेषणाविरहेऽपि क्ष-
तिधिरहात् तत्रैव कपिसंयोगाभावत्वादिना घटादिमद्भेदसामा-
नाधिकरण्यमादाय तद्दोषवारणाय स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं भेदप्रति-
योगितावच्छेदकतायां विशेषणं संयोगसामान्याभावादेरपि सं-
योगाद्यात्मकाभावप्रतियोगितया कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य प्र-
तियोगितावच्छेदककपिसंयोगाभावत्वादिना संयोगसामान्याभाव-
धद्भेदसामानाधिकरण्यमादाय तद्दोषतादवस्थवारणाय या-
दृशप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नतादृशप्रतियोगि-
ताश्रयवृत्तित्वमेव भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां निवेशनीयं
कपिसंयोगाभावत्वम् च कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगितायामेवाव-
च्छेदकं संयोगसामान्याभावश्च न तादृशप्रतियोगिताश्रय इति
न तादृशभेदमादाय दोषः भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां स्वप्र-
तियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि निवेशनीयं तेन कपि-
संयोगाद्यात्मकाभावस्य कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्नकपिसंयोगाभा-
वादिनिष्ठविषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदसा-
मानाधिकरण्येऽपि न तद्दोषतादावस्थ्य एवं प्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वे स्वनिष्ठं यत् स्वप्रतियो-
गितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेद-
मानाधिकरण्यं तन्निरूपकत्वम् अतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि न ता-
दृशाधिकरणाप्रसिद्धिः कपिसंयोगे एतत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकर-
णेऽपि द्रव्यत्वादिना कपिसंयोगादिमतः कपिसंयोगत्वादिना च
द्रव्यत्वादिमतो भेदस्तत्त्वात् तस्यापि तादृशाधिकरणत्वाप-
त्तिरतो ऽवच्छिन्नान्तनिष्ठान्तयोरूपादानम् पूर्वक्षणादिवृत्तित्ववि-
शिष्टस्याभावत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण कपिसंयोगादि-
मद्भेदमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमतः तन्प्रतियोगिताश्रयनिष्ठप्रतियो-
गितावच्छेदकतायां तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वं विवक्षणीयम् एवं वि-
शिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वनापि प्रतियोगितावच्छेदकं विवे-
चनीयं तेन संयोगो द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगाभावस्य द्रव्यवृत्ति-

रवृत्तेरव्याप्यनवकाशात् कपिसंयोगाभावादेर्गुणादौ निरवच्छि-
न्नवृत्तिकत्वादिरूपव्याप्यवृत्तित्वादिसत्त्वेन तादृशविशेषणेन व्या-
वर्तनासम्भवाच्च तथा च कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले क-
पिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि तदीयव्याप्यवृत्ति-
तानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिरेवाव्याप्तिप्रयोजिका न तु तादृ-
शाभावीयान्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे हेतोर्वृत्तिरिति वृत्ता-
पि हेतोरिति न सह्यच्छते तथाप्यभावे व्याप्यवृत्तित्वादिविशेष-
णानुपादाने यावदन्तर्गतकपिसंयोगादीनां व्याप्यवृत्तितानिरूपका-
धिकरणाप्रसिद्धिः स्यादिति तादृशाधिकरणपर्यन्तं न विवक्षणीयं
तथा सति अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले हेतोः साध्याभाववृत्तित्व-
नियन्धनान्याप्तिः सा च व्याप्यवृत्तितागुपादानात् सम्भवतीत्य-
भिप्रायः । अथवा कपिसंयोगादिसाध्यकस्थले हेतोः साध्याभावीया-
व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वं तत्स्थलाव्याप्तिवारकव्या-
प्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वनिवेशोपयिकमतस्तदर्धानां या
कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावीयता-
दृशाधिकरणाप्रसिद्धिनियन्धनान्याप्तिस्तत्सम्पादकमर्पाति न ता-
दृशप्रत्यासङ्गतिः । एतेन व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणनिवेशे-
व्याप्यवृत्तिमाध्यकस्थले क्षणविशेषवृत्तित्वाविशिष्टसाध्याभावस्य
प्रतियोगिधैयधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिताकस्याव्याप्यवृत्तेरधिकरणे हेतोर्वृत्त्या लक्षणगमनासम्भवा-
दसम्भवं परं सम्भवतीत्यन्याप्तिरिति लिखतं न मुख्यत इत्यापि
निरस्तम् ॥

तत्तन्माध्याभावायदृष्टिर्न्यस्य हेतुवृत्तितानवच्छेदकाविशेषध-
र्मस्यानव्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावाभावाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
स्त्वत्तन्माध्याभावायवृत्तिव्यव्याप्यवच्छिन्नाभावं निषेध्य चेद्वार्यते तदा
व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नमाध्याभावसंज्ञार्तायस्य तादृशस्य तद्वृ-
त्तित्वेन घटाद्यभावाय प्रसिद्धिः गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेद-
कस्याङ्गीकारस्य सम्भवति अग्न्या तादृशाभावायवृत्तिव्यव्याप्यवृ-
त्तिव्यव्याप्यलघुधर्ममनियततया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्व-
च्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः धन्युतानिर्लिङ्गवृत्तिव्यव्याप्यवच्छिन्नान्यनिषे-
दवृत्तिव्यव्याप्यनिर्गुमहत्त्वोन्मेषाभावादेर्निर्गुमहत्त्वव्याप्यनिषे-
दवृत्तिव्यव्याप्यनिर्गुमहत्त्वोन्मेषाभावादेर्निर्गुमहत्त्वव्याप्यनिषे-

नियतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति धूमादिसाध्यकयहयादि-
हेतावतिव्याप्तेस्तत्तत्साध्याभाववद्बृत्तित्वव्यतिथिशिष्टव्यापकतावच्छेद-
करूपावच्छिन्नाभावादिनिवेशे च निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना हृद-
वृत्तित्वघटान्यतराभावमादाय तदोपतादयस्यमित्यन्यादृशाभावं
तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावपदेन विवक्षति तत्तदिति ।

(दी०) तत्तदाधिकरणवृत्तित्वाभावश्च तत्तत्साध्याभाव-
वद्बृत्तित्वाव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकः
तत्तत्साध्याभाववद्बृत्तित्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानव-
च्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्यस्तेन साध्याभाववद्व्यक्तिविशेष-
वृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा
साध्याभाववद्बृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) व्यापकान्तमनवच्छिन्नान्तं च प्रतियोगिताविशेषणं प्रथम-
विशेषणप्रयोजनमाह तत्तत्साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषेति । यद्यर्का हे-
तुरपि न वर्तते तादृशहृदादिरूपव्यक्तीत्यर्थः । व्यभिचारनि-
रूपकहेत्वधिकरणमात्रवृत्तियोंऽयोगोलकादिव्यक्तिविशेषावृत्तित्वा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभा-
वस्तद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वाभावस्य हेतावसम्भवात् किञ्चिद्विशिष्टस्य
तादृशाभाववद्बृत्तित्वस्याभावमादायातिप्रसङ्गं दर्शयति पार्थि-
यत्यादिविशेषितस्येति अप्रमेयं साध्याभाववद्बृत्तित्वस्येत्यने-
नान्वितम् । यद्व्यादौ पार्थिवत्वादिविशेषणाभावात्तद्विशिष्टनिर्धूमवृ-
त्तित्वाभायस्यापि तत्र सत्त्वात्तमादायेत्यर्थः । द्वितीयवि-
शेषणप्रयोजनं दर्शयति द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्येति । घटनिर्धूमवृत्ति-
त्योभयत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः । नातिप्रसङ्ग इति । हृदादिवृत्ति-
त्यवपार्थिवत्वादिविशिष्टनिर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगि-
ताया यद्व्यादिवृत्तनिर्धूमवृत्तित्वाद्यवृत्तितया तत्तत्साध्याभाववद्-
बृत्तित्वव्यापकत्वात् द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः द्वि-
त्यादिवद्व्यासज्यवृत्तिताविरहेण निर्धूमवृत्तित्वदिनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तानयच्छेदकस्वरूपानिर्धूमवृत्तित्वत्वादिव्यापकत्वसत्त्वेऽपि व्यासज्य-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वात्तादृशाभावात् लक्षणाघटकत्वादिति भावः ।

व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वविरहात् तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-
व्यापकधर्मावच्छिन्नाभावनियेशे द्वित्वावच्छिन्नाभावमादायातिप्रस-
ङ्गस्य वारणसम्भवेऽपि प्रतियोगितायां व्यापकत्वविशेषणाप्रवेशे
निर्धूमवृत्तित्वत्यादिना हृदादिवृत्तिव्यवटान्यतराभावमादायातिप्र-
सङ्गो न शक्यते वारयितुमिति तत्र तद्विशेषणप्रवेशस्यावश्यक-
त्वे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभाववारणाय तादृशधर्मानवाच्छि-
न्नत्वमेव तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वापेक्षया
लाघवाग्निवेशयितुमुचितमिति तदेव निवेशितं व्यासज्यवृत्तित्वं
च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् ॥

(दी०) अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावव-
द्वृत्तित्वं बोध्यं तेन बह्वयभाववति स्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि
न दोषः । इत्थं च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
कस्य चिदधिकरणे वर्तमानो ग्राह्यः तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्राप्ति-
द्धावपि न क्षतिरिति ।

(गा०) साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति । साध्याभाववत्सम्बद्ध-
त्वमित्यर्थः । तेन तादात्म्यसम्बन्धेन वृत्तेरप्राप्तिद्धावपि न तत्स-
म्बन्धावच्छिन्नहेतुकस्यलेऽव्याप्तिः सम्बन्धप्रतियोगित्वरूपसम्बद्ध-
त्वेकदेशे सम्बन्धे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेति तृतीयायांभेदा-
न्ययः । वृत्तावपीति सम्बद्धत्वेऽपीत्यर्थः । न दोष इति । हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धानिवेशे पट्टिमान् धूमादित्यत्र बह्वयभाववत्संयुक्तत्व-
त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया बह्वयभाववत्समवेतत्वाद्यवृत्तितया
सामान्यतो बह्वयभाववद्वृत्तित्वत्वं प्रत्यव्यापकत्वेन तादृशाभाव-
स्य लक्षणघटकत्वानुपपत्तेर्बह्वयभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगि-
ताकस्य तद्वद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य बह्वयभाववत्समवेतत्वयति
धूमेऽसत्त्वादव्याप्तिः प्रसज्यते हेतुतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशे च निर्ध-
ृष्टसंयुक्तत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या-
भाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतया त-

मादाय लक्षणसमन्वय इति भाव । इत्थं च हेतुतावच्छेदक
 सम्वन्धेन साध्याभावावदवृत्तित्वाविवक्षणे च सतीति शेष । तद-
 धिप्रक्षणे च वक्ष्यमाणाप्रसिद्धिविरहादुपपत्त्यासङ्गति । हेतुतावच्छे-
 दकसम्वन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्तमान इति । अनुयोगितासम्वन्धेन
 हेतुतावच्छेदकसम्वन्धवदवृत्तिरित्यर्थ । अथवा हेतुतावच्छेदक
 सम्वन्धेन धर्मवदवृत्तिरित्यर्थ । विशिष्य हेतुतावच्छेदकपुरस्का-
 रेण हेतुमत्प्रतिपक्षानसम्भवेऽपि बहुपदार्थयदितहेतुतावच्छेदकस्यले
 धर्मत्वेन निपेक्षापेक्षया तेन रूपेण निपेक्षो गौरवमिति सामान्यतो
 निवेशलामाय कस्यचिदित्याभिहितम् । अथ द्रव्य गुणकर्मान्यन्व सति
 सत्त्वादित्यादौ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यापि
 साध्याभावस्य सत्तादिरूपहेतुसामानाधिकरण्यसम्भवेऽपि हेतुताव-
 च्छेदकप्रतिपक्षहेतुसमानाधिकरणनिरुक्तसाध्याभावाना व्यधिकरण
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनियमात्तादृशहेतुसमानाधिकरणत्वे
 नामावविशेषणे केवलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरू-
 पण्यं साक्षात्प्रविवक्षणे सम्भवतीति तन्निवेशनमेवोचितमिति
 चेन्ना तथा सति तादृशतावत्साध्याभावसजातीयवत्प्रत्यैव लक्षणत्र
 सम्भवतीति व्यभिचारिणि समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि
 विशिष्टहेतुसमानाधिकरणत्वेन लक्षणघटकतया तद्वदवृत्त्यावद-
 भावसजातीयाप्रसिद्ध्यातिव्याप्तिविरहात् सद्धेतौ तादृशतावद-
 भावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयात्किञ्चिदभाव
 मादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति साध्याभाववदवृत्तित्वाभाव
 घटप्रतिपक्षेणैवप्यापत्त । हेतुतावच्छेदकसम्वन्धेनोति समवाया
 दिसम्वन्धेनेत्यर्थ । साध्याभाववदवृत्तित्वस्य स्वसमानाधिकरणध-
 र्मावच्छिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वस्य । न क्षतिरिति । तादृशसाध्या-
 भावस्य समवायसम्वन्धानुयोग्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात्तद्वति च तादृशसम्वन्धेनापि वृत्ते
 प्रसिद्धेति भाव । अथ च द्रव्य गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादाय
 व्याप्तिविशेषणविशेष्यसम्वन्धस्य परम्परया हेतुधर्मभूतेय वारणी
 यत्यभिप्रेत्य हेतुतावच्छेदकसम्वन्धेन किञ्चिदधिकरणवृत्तिधर्मभावे
 विवक्षित यदि य सत्तादेरेव विशिष्टसत्तात्वादिना व्याप्यत्व
 हेतुतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्वन्धावच्छिन्नाधि

करणतासामान्ये तत्तत्साध्याभावसजातीयतत्तदधिकरणानुयोगिक-
त्वाभावं तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्तासामान्ये तत्तत्साध्याभावस-
जातीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाविशिष्टहेतुतावच्छेदकाव-
च्छेद्यत्वाभाव वा निवेद्य निवार्यते तदा जातिमान् सत्त्वादित्या-
दायुपदर्शिताप्रसिद्धिनियन्धनाव्याप्तेरुक्ताविवक्षामन्तरेणैव निवारणं
सम्भवतीत्यवधेयम् ।

मिथास्तु साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावरूपव्याप्तेर्जातिमान् स-
त्त्वाद्द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिमालोच्य सकलसाध्या-
भाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपां व्याप्तिं साजात्यादिघटनया परि-
ष्कृत्यन्तस्तत्परिष्कृते च यथाश्रुते वक्ष्यमाणदोषमुद्धर्तुमभावप्र-
तियोगित्वस्थले स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतत्प्रतियोगिताव-
च्छेदककत्वरूपपारिमाणिकतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्त्रयहेतुताव-
च्छेदकवत्त्वं निवेशयन् तादृशलक्षणमाह यद्वेति ।

(दी०) यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं
तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छि-
द्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वम् ।

(गा०) तादृशा व्याप्यवृत्तयः साध्याभावाः साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावाः प्र-
त्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य
एकैकं तत्तदभावसजातीयस्य तत्तदभावव्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्ते-
रभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापक-
त्वमवच्छिद्यते तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यद्वेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्ननिरूपितव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वं तत्त्वं तेन रूपेण व्याप्य-
त्वं वह्निमान् धूमादित्यादां वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावसजाती-
यस्तद्व्यापकीभूतो धूमत्वाद्यवच्छिन्नधूमाद्यभावः वह्नित्वावच्छिन्नघ-
टाभावसजातीयस्तद्व्यापकीभूतो धूमत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावस्त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकमिति ल-
क्षणसमन्वयः । व्याभिचारिणि धूमत्वावच्छिन्नवह्न्य-

भावसजातीयतत्तदभावव्यापकवह्नित्वावच्छिन्नघटाद्यभावतादृशव
ह्नित्वावच्छिन्नवह्नयभावसजातीयतत्तदभावव्यापकवह्नित्वावच्छिन्नघटा
द्यभाववह्नित्वावच्छिन्नवह्नयभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वादे वह्नि
त्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि तादृशयावत्साध्याभाधान्तर्ग
तधूमत्वावच्छिन्नधूमाभावसजातीयतद्व्यापकाभावप्रतियोगितावच्छे
दकस्य कस्यापि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वाभा
यान्नातिव्याप्ति । प्रथमाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणात्कपिसयोगी
एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसयोगत्वाद्यवच्छिन्नकपिसयोगाद्यभावस्य
केवलान्वयिन सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्त्यभावस्याप्र-
सिद्धावपि न क्षति व्याप्यवृत्तिव्यतिरिक्ततदभाव प्रति एतद्वृक्ष
त्वाद्यभावस्य व्यापकत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सा
ध्यव्यापकताया विवक्षणीयतया सयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितामते
सयोगेन तत्साध्यके तादृशसम्बन्धेन व्यापकताप्रसिद्धयर्थं व्याप-
कताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्य निवेशनीयतया
साध्यवशिष्टप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्या
पि कपिसयोगत्वादे साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमक्षतमिति
ध्येयम् । नानाव्यक्तिसाध्यके तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य नानाधिकरण
वैक्यव्यक्तिसाध्यके यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभा
वस्य व्यापकीभूताभावो न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता
वच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति तादृशसाध्याभावव्या
वर्तनाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशन व्यापकता च साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धघटिता ग्राह्या तेन समवायेन द्रव्यत्वादिसाध्यकगुणादिहेतौ
विपर्ययतया साध्यव्यापकज्ञानादे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाद्य
च्छिन्नाभाव प्रति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाद्यच्छिन्नहेत्यभावस्या
व्यापकत्वेऽपि न क्षति साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धाद्यच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्य तेन सयोगादिना वह्नयादिसाध्य
कधूमादिहेतौ समवायादिसम्बन्धाद्यच्छिन्नवह्नयभाव प्रति सयोगा
दिना धूमादेरभावस्याव्यापकत्वेऽपि न क्षति । व्यभिचारिणि स
मानाधिकरणधर्माद्यच्छिन्नाभावव्यापकव्यधिकरणहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावातिप्रसङ्गधारणाय सजातीयत्वो

पादानं व्यतिरेकिसाध्यकस्थले यावत्साध्याभावसजातीयाप्रसिद्ध्या
एकैकतत्सजातीयत्वनिवेशनं साजात्यघटकसमानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकमनुगतं निरुक्तमेदकूटरूपमेव ग्राह्यम् ।
अन्यथा यत्र भिन्नभिन्नसम्बन्धेन साध्यहेतुभावस्तत्र साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य यादृशप्रतियोगि-
तानिरूपकत्वं तस्यैव तद्वत्तया सजातीयत्वेन तत्सजातीयाभाव-
निरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः स-
जातीयस्यापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य निवे-
शे हेतुव्यापकताया अपि तत्सम्बन्धघटिताया विवक्षणे उक्ता-
प्रसिद्धिनिवन्धनदोषासम्भवेऽपि व्यापकीभूतस्येत्यादेर्वैयर्थ्यस्य
दुर्वारत्वात् तत्परित्यागे च चरमलक्षण एव पर्यवसानात् । अथ
सजातीयाभावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
स्यानिवेशेऽपि स्वमात्रनिष्ठयथाश्रुतसाजात्यनिवेशपक्षे नातिप्रस-
ङ्गः । आत्मत्यादिसाध्यके विषयतादिसम्बन्धेन हेतौ ज्ञानादौ
समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्य साध्याभावव्यापकत्वे-
ऽपि यथाश्रुतसाजात्याभावेनातिव्याप्त्यप्रसङ्गः संयोगादिना बहुधादौ
साध्ये समवायादिना हेतुं रूपविशेषं प्रति हेतुतावच्छेदकसमवायेन
बहुधाद्यभावप्रतियोगिनोऽव्यापकत्वेऽपि च न दोषः । साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेनैव हेतुव्यापकताया विवक्षणीयत्वादिति चेत्तर्हि
सजातीयाभावे साध्याभावव्यापकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यमापद्येत ।
स्वाव्यापकाभावस्य स्वसाजात्यविरहेणैव व्यावर्तनात् व्यभिचारिणि
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयहेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नहेत्वाद्यभावमादायातिप्रसङ्गवारणाय व्यापकीभूतस्येतिव्यभि-
चारिणोऽभावस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणसाधारणसाध्याभावा-
व्यापकत्वान्न दोषः व्यापकत्वं च न तत्समानाधिकरणाभावाप्रति-
योगित्वं सर्वस्यैव द्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितयाऽसंभवात् न च
तदधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावश्यं वाच्यं तथा च
बहुधाद्यभावयानि धूमाद्यभावस्य धूमाद्यनात्मकाद्वित्वाद्यवच्छिन्ना-
भावस्य संयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्त्या न तमादाय
दोषावसर इति वाच्यम् एवमपि यत्र स्वरूपसम्बन्धेन हेतुता
तत्र तादृशाभावप्रतियोगितया हेत्वभावस्य व्यापकत्वानुपपत्तेर्दु-

चात्त्वात् नापि तादृशभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपवत्त्वम् अभा-
 वत्वाद्यात्मिकतादृशरूपमादायाभावमात्रस्यैव व्यापकतया व्यापक-
 त्वस्याव्यावर्तकतापत्ते एव बहुधाद्यभाववति धूमावयवादी स-
 मवायादिना वर्तमानं धूमादिरूपमभावमादाय तदभावव्यापकता-
 भङ्गमिषा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यास्य निवे-
 शनीयतया सत्तावान् जातेरित्यादी सत्त्वाद्यभाववति सामान्या-
 दौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन घृत्तेरप्रसिद्धा व्याप्तिश्चेति तद्व-
 त्प्रिष्टान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्याभावव्या-
 पकत्व निर्धूमो घट्टिशान्यत्रादित्यादी हेत्वभावस्य बहुधादे प्र-
 त्येक धूमादिमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि अक्षण्डस्य नि-
 र्घट्टित्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य तादृशव्यापकतासम्भवात्
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य हेतुतापकतयैव लक्षणसम्-
 न्वयः तद्वन्निष्ठत्व दैशिकविशेषणतया प्राप्तम् अतो बहुधाद्यभाव-
 वति धूमाद्यभाववद्भेदस्य कालिकसम्बन्धेन घृत्तावपि न क्षतिः
 अभावाभासस्य प्रतियोगिरूपवेऽप्यभाववद्भेदोऽतिरिक्त एव अतो
 धूमाद्यभाववति अयोगोलकादौ दैशिकविशेषणतया बहुधाद्यभा-
 ववद्भेदस्य घृत्तिरव्याहृतवेति न बहुधाद्यभावस्य धूमाद्यभावव्या-
 पकतापत्तिः । अथवा यदीयदैशिकविशेषणतासम्बन्धसामान्ये तत्त-
 त्साध्याभाववदतिरिक्तव्यवच्छिन्ननुयोगिनृत्याभासस्तदन्यत्वमेव तद-
 भावव्यापकत्वम् अभावस्येति भावमिन्नस्येत्यर्थकं तेन धूमवान् ज-
 लत्वामादादित्यादी जलत्वादिनिरूपितदैशिकविशेषणताया अप्र-
 सिद्धा तत्र निरुक्तभेदकृतात्मन्यव्यापकतासत्त्वेऽपि नातिव्याप्ति-
 यभावरूपसङ्केतो हेतुमस्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतामादार्यैव लक्षणसम्बन्धः धूमवान्
 घट्टेरित्यादाद्ययोगोलकादानुत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानस्य बहुधाद्य-
 भावस्य निरुक्तव्यापकतासत्त्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिरित्याद्यपि
 तादृशभावा अपि इदादौ व्याप्यवृत्तयस्तथापि व्याप्यवृत्तित्ववि-
 शिष्टस्य व्यापकस्य विवेक्षणीयम् अनवच्छिन्नाविशेषणतासम्बन्धेन
 व्यापकतानिवेशलाभायैव या तदुक्तम् अत्रच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूप-
 व्याप्यवृत्तित्वं तु न शक्यते निवेशयितुं सयोगेन
 सङ्गतौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वभावस्यातथात्वात् ।

प्रतियोगितावच्छेदकेत्यत्र प्रतियोगिता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या अन्यथा व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेत्वभावस्य साध्याभावव्यापकस्य समनियताभावैक्यमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावरूपतया समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावासंज्ञातीयत्वेन समादायातिव्याप्तिः विरहेऽपि आत्मत्वादिसाध्यके विषयतया हेतौ ज्ञानादौ साध्याभावव्यापकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावमादायातिव्याप्तिः । अभावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणं प्रवेश्य च नातिप्रसङ्गवारणसम्भवः समनियताभावैक्यमते समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्यापि स्वसमवायिविषयकत्वसम्बन्धेन ज्ञानादिविशिष्टज्ञानादेर्विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावसमनियतत्वेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् धूमाभावव्यापकमहाजसौम्यहृद्यभावप्रतियोगिनो वह्नित्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकत्वादतिप्रसङ्ग इति प्रतियोगिनो व्यापकतामुपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य तदवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्पादौ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्त्वात्वादेर्हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुव्यापकत्वासम्भवाद्यं प्रतीत्यनुस्त्वा ग्रंथद्रूपावच्छिन्नं प्रतीत्युक्तं व्यापकता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या अतो महाकालभिन्नं कालत्वादित्यादौ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकादेः कालिकादिः सम्बन्धेन हेतुव्यापकतायामवच्छेदकत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः व्यापकतावच्छेदकताघटकसम्बन्धमेदनिर्देशनादिकं स्वयम्भूतं न च धूमवान् वह्निमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः धूमाद्यभावव्यापकस्य धूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकजलादिवृत्तित्वविशिष्टधूमाभावाभावत्वादेर्हेतुतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धवदित्यहेतुव्यापकतायामवच्छेदकत्वादिति याच्यं भाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकतावच्छेदकताया विवक्षणीयत्वात् ।

गन्धश्रुतिमिश्रत्वात्, नृप्यति, साधनस्येति, ।

(दी०) साधनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साधनतावच्छेदकस्येति तु न त्राच्यम् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ

सत्त्वादेस्तादृशाभावव्यापकगुणकर्मान्यत्वाविशिष्टसत्त्वात्वाद्यवच्छि-
न्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्तेः । ज्ञेयं प्रमे-
यादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्या-
प्तेश्च प्रमेयत्वव्याधिकरणप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः ।

(गा०) तादृशेति ये धे साध्याभावा प्रसिद्धाः तत्तत्सजातीय
तत्तद्व्यापकेत्यर्थः । तदवच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् ।
आद्ये द्रव्यं सत्त्वादित्यादाविति द्वितीये ज्ञेय प्रमेयादित्यादाविति ।
अनु प्रमेयत्वादेः केवलान्वयित्वावच्छेदकत्वेऽपि वाच्यत्वत्वादेरिव
साध्याभावव्यापकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमक्षतमेवेत्याशङ्कां निरस्यति प्रमेयत्वव्यधिकरणेति । प्रमेय-
त्वस्य केवलान्वयित्वादिति भावः । धूमाद्यभावः प्रति विपयितास-
म्बन्धेन वदित्वाद्यवच्छिन्नस्य योऽभावस्तस्य व्यापकत्वात्तमादाय
समवायेनात्मत्वे साध्ये समवायेन द्रव्यत्वे हेतौ आत्मत्वाभावः
प्रति विपयितासम्बन्धेन द्रव्यत्ववज्ज्ञानस्य य समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तस्य व्यापकत्वात्तमादायातिप्रसङ्गवार-
णाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां हेतुतावच्छेदकताघटकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वस्यावश्य निवेशनीयतया व्यधिकरणसमवायादि-
सम्बन्धेन प्रमेयत्वस्याभावप्रतियोगितायामसमानाधिकरणतया
ऽवच्छेदकत्वसम्भवेऽपि न निस्तार इत्युधेयम् । अन्योन्या-
भावा एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताको न त्यत्यन्ता-
भाव इत्याशयेनेदम् अन्यथा घटत्वावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकरत्यन्ताभावमादाय लक्षणगमनसम्भवात् । एतदुपलक्षण-
गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कम्पुत्रीयादिमत्त्वाद्यवच्छि-
न्नहेतुकाव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । एतेन व्यापकीभूताभावप्रतियोगितायां
हेतुतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वोभयाभाववि-
षयक्षणे प्रमेयहेतुकस्थले वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावप्रतियोगितायां
तादृशोभयाभावसत्त्वेन लक्षणसम्बन्धेऽपि न निस्तारः उक्तस्थले
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्याऽप्रतीकारात् ।

वक्तृलक्षणे सजातीयादिपरित्यागेन लघुलक्षणमाह यथेति ।

(दी०) यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्प्र-
तियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमव-
च्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः ।

(गा०) व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावादिकमादायाति-
व्याप्तेर्वारणाय यावन्त इति । वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्नित्वा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य धूमत्वावच्छिन्नव्यापकतानव-
च्छेदकतयाऽव्याप्तिरिति तादृशा इति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका इत्यर्थः । अत्र व्याप्य-
वृत्तित्वविशेषणं प्रयोजनाभावादनुपादेयं साध्याभावसज्जातीयत्वादि-
विशेषणावच्छिन्नस्याभावान्तरस्य प्रकान्तत्वाच्चादृशपदे तत्परत्वम-
मस्य झटिति निरासायाभावा इत्येतन्मात्रमनभिधाय साध्याभावा
इत्युक्तं यावत्साध्याभावानिरूपिता न काचिदपि प्रतियोगितेति प्रत्ये-
कपदम् । अत्र च व्यभिचारिणं प्रत्यपि काचित्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यापकतया ऽतिप्रसङ्गस्य वारणाय प्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव व्यापकता निवेशनीया इत्थं च
समवायसम्बन्धावच्छिन्नबहुधभावप्रतियोगितावच्छेदकसमवायादि-
सम्बन्धेन वह्नित्वावच्छिन्नस्य धूमाद्यव्यापकत्वादसम्भव इति
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकता विवक्षणीया तथा
च केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या-
भावमादाय निर्वाहो न भवतीति व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
स्योपयोगिता बोध्या । धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाद्यभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकजलादिवृत्तित्वविशिष्टधूमाभावाभावत्वेन बह्वधादिव्यापक-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितस्यावच्छेद-
कसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना यावत्तयः प्रतियोगिताः
प्रत्येकं तदवच्छेदकरूपेण तदवच्छेदकसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति
व्यापकत्वमित्येतादृशाः संस्यैव विवक्षणीयत्वात् साध्यव्यापकता-
वच्छेदकं यद्यद्रूपं तेन व्यापकत्वविवक्षणे व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावोपयोगिता न घटते इति साध्यव्यापकतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन व्यापकतावच्छेदकनिवेशः

यथासाधिवशे न धैर्यं प्रतियोगितायोः स्वरूपसम्बन्धक
पत्रे धृष्टिभावच्छिन्नप्रतियोगितायाः यावत्साध्यव्यक्तिभेदेन
भिन्नायाः धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्व न सम्भवती
ति व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायां व्यापकतावच्छेद-
कत्व न निवेशितम् ।

कूटघटितलक्षणे व्यभिचारिणि साध्याभाववद्बृत्तित्वव्याप-
कप्रतियोगिताको न निर्धूमवृत्तित्वविशिष्टवच्छिन्नाभावः अपि तु
जगद्बृत्तित्वसामान्याभाव एव स च व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताक एव बृत्तिमद्बृत्तिरित्यतिव्याप्तिवारिणाय कूटप-
दमुपात्ते सादृशातिव्याप्तिः समानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावसौधारणरूपेण साध्यभावस्य व्याप्यतावच्छेदककोटी प्र-
देशने एव प्रसज्यते न तु विशिष्टसाध्याभावनिर्देशे तथा सति
निर्धूमवृत्तित्वविशिष्टवच्छिन्नाभावस्यापि लक्षणघटकता निर्वाहादिति
कूटपदमनुपादाय विशिष्य साध्याभावं निवेदयैव लक्षणमुचितं
तदुपादानं वेहनां दोषाणां वक्ष्यमाणत्वादिति कूटघटितलक्षण-
वादिनामाक्षेप्तु कूटाघटित नलक्षण दर्शयति परे त्वित्यादिना ।

(दी०) परे तु वृत्तिमद्बृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्बृत्तित्वा-
भावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव वृत्तिमत्त्व-
मपि बोध्यं तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवद्बृत्तित्वभाववति संयोगेन
या वृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि
न सतिः । साध्याभावश्च पूर्ववद्बोध्यः, तद्वद्बृत्तित्वाभावो-
ऽपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्बृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकः
तेतत्साध्याभाववद्बृत्तित्वत्वातिरिक्तेन समानाधिकरणेन सा-
ध्याभाववद्बृत्तित्ववृत्तिना वा धर्मेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताको
बोध्यः तेनालौकिकवृत्तित्वेन रूपेण यो बहिसामान्याभावव-
द्बृत्तित्वस्य यत्वेन्यनत्वाद्यवच्छिन्नवद्बृत्तित्वधाराधिकरणीभूतमहान-
सद्बृत्तित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्व-

विरहेऽप्य च हेत्वन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः ॥

(गा०) साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
मादाय व्यभिचारिमात्रे ऽतिव्याप्तिरतो यावन्त इति । तथा च समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य समानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस्य यावत्तादृशाभावान्तर्गतस्यैव
व्यभिचारिण्यसत्त्वात्तातिव्याप्तिः । वृत्तिमद्वृत्तित्वानुपादाने समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
साध्याभाववत्संयुक्तत्वाद्यभावस्यासंयुक्तादौ प्रसिद्धस्य हेतावस-
त्त्वात् संयोगादिसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिः न त्वसम्भवः यादृशसम्ब-
न्धप्रतियोगित्वं वस्तुमात्र एव तादात्म्यविषयतादिरूपतादृशस-
म्बन्धेन हेतावेव पर लक्षणसमन्वयो भवति तादृशसम्बन्धेन
जगत्सम्बद्धत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरिति
तदुपादानम् । ननु वृत्तिमद्वृत्तित्वोपादानेऽपि जगत्संयुक्तत्वत्वाव-
च्छिन्नाभावस्य जात्यादिरूपवृत्तिमति चर्तमानस्य वारणासम्भ-
वात् बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वारैव निर्धूमसंयुक्तत्वाद्यभा-
वस्य निर्धूमवृत्तित्वत्वाध्यापकप्रतियोगिताकतया वृत्तिमन्मात्रस्यैव
फालादिनिर्धूमवृत्तित्वेन च निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेन धू-
मवान् यत्तेरित्यादावतिव्याप्तेर्यारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य निवेशनीयतया यत्र संयोगादिना हेतुत्वं
तत्र जगत्संयुक्तत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन ल-
क्षणघटकत्वात् वृत्तिमत्पदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे कालिकसम्ब-
न्धेन गगनादेरवृत्तित्वमते तेन सम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्रैव
परमव्याप्तिगारकता तेन सम्बन्धेन जगद्वृत्तित्वाभावस्यावृत्ति-
मात्रे प्रसिद्धत्वादित्यत आह येन सम्बन्धेनेति । न क्षतिरिति
नाव्याप्तिरित्यर्थः । न तु नासम्भवः तादात्म्यकालिकादिसम्बन्धेन
हेतौ लक्षणसमन्वयसम्भवादिति । ननु नानाव्यक्तिसाध्यके तत्त-
त्साध्यव्यक्त्यभाववद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिः कूटघ-
टितलक्षण इव साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकामावनि-

धेने तार्णातार्णदहनोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय बहुधादिसाध्यके
 गुणादितृत्तित्वविशिष्टसत्ताद्यभाववद्वृत्तित्वाभावमादाय च स
 तादिसाध्यके ऽव्याप्तिर्दुर्गारैव एवमव्याप्यवृत्तिकपिसयोगादिसा
 ध्यक हेतुधिकरणस्यैव जगत एव कपिसयोगत्वाद्यवच्छिन्न-
 भाववत्तया तद्वद्वृत्तिवत्त्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण
 धर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तिदेनाव्याप्तिविरहेऽपि तादृश
 कपिसयोगाभावादिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतौ कपिसयोगादिरूपसा
 ध्याभाववद्वृत्तित्वाभावासत्त्वादव्याप्तिरित्यत आह साध्याभाव
 धेति । पूर्ववदिति । मिश्रलक्षणे यथा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
 व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिरभावो
 निवेद्यते तथा ऽत्रापि निवेशनीय इत्यर्थः । तत्तद्वृत्तिव्यवधितो
 भयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां प्रथमविशेषणेन कपिसयो
 गादिरूपाणां च द्वितीयविशेषणेन व्यावृत्तिः । ननु साध्याभाव
 वद्वृत्तित्वप्रतियोगिकाभावमात्रनिवेशे प्रकृतहेतुसाधारणस्य
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविशेषस्य समानाधि
 करणधर्मावच्छिन्नाभावोऽपि वृत्तिमद्वृत्ति सम्भवतीति यावत्तादृ
 शाभावान्तर्गततद्वृत्तस्य हेतावभावादसम्भवा एव समानाधिकरण
 धर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य प्रकृतहेतुवृत्तितावच्छेदकीभूतकिं
 श्चिद्धर्मावच्छिन्नस्याभावोऽपि यावत्तादृशाभावान्तर्गत इति तद्वृत्त-
 विरहादपि व्यतिरेके साध्यकहेतूनामव्याप्तिवारिदानुपपत्तिं तत्त-
 त्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाच्च विवाक्षि-
 तुमशक्यं केवलान्वयिनि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्य-
 भावस्य तादृशगुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमने प्रसिद्धावपि
 तस्यातथात्वमत व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तिव-
 त्वस्य स्वघटउक्तेयवृत्तित्वत्वसमनियततया प्रतियोगितानवच्छे-
 दकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेर्दुर्गारत्वात् तत्तद्वभाववद्वृत्ति-
 त्वत्वधर्मधर्मावच्छिन्नाभावनिवेश च घट्टिवावच्छिन्नबहुधमा-
 धव्यत्वेस्तदभावात्तावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशतया तस्य च धू-
 मादावसत्त्वादव्याप्ति साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तितादृशधर्माव-
 च्छिन्नाभावनिवेशनेऽपि घटवृत्तिवत्त्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके ता-
 दात्म्येन घटव्यापकादिहेतौ तादृशसाध्याभावघातं यो य

दत्त्वाभावादिस्तद्वृत्तित्वनिष्ठतादृशसाध्याभाववत्त्वरूपतथाविधध-
र्मावच्छिन्नाभावस्य घटादिमात्रवृत्तेर्हेतावत्त्वादव्याप्तिर्दुर्वारैव सा-
ध्याभावादिव्यावृत्तघटकतानिवेशे च प्रयासगौरवमिति त-
त्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावं विवक्ष-
ति तद्वदिति । स्वं प्रतियोगिता । अत्र साध्याभावस्य साध्या-
भावत्वेन सामान्यतो निवेशे व्यभिचारिणि निर्धूमवृत्तित्वत्वा-
धवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा-
ववत्साध्याधिकरणवृत्तित्वसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्याप-
कत्वेन तादृशाभावस्य लक्षणाघटकतया वृत्तित्वसामान्याभावस्य
तथाविधप्रतियोगिताकस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तितया इतिव्याप्तिरिति तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावस्य
व्याप्यतावच्छेदककोटिनिवेशलाभाय तत्तदिति । यद्यपि यत्कि-
ञ्चित्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकवृत्तिमद्वृत्तिया-
वदभाववत्त्वं व्यभिचारिसाधारणं यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं
तत्तदधिकरणवृत्तित्वत्वसमनियतैकप्रतियोगितायाः नानाविपक्ष-
साधके ऽप्रसिद्धेः तत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभाववत्तत्त-
द्विपक्षवृत्तित्वत्वव्याप्यप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः तथापि यावता-
मभावानां प्रत्येकाधिकरणवृत्तित्वत्वसामनैयत्यस्य प्रत्येकप्र-
तियोगितान्वयेन एतदभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगि-
ताको यो यो ऽभावस्तदभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियत-
प्रतियोगिताकश्च यो योऽभावस्तद्वत्त्वमित्येवं रीत्या निवेशा-
न्नानुपपत्तिः एतदलक्षणे साध्याभावसमुदायो न समुदाय-
त्वेन प्रविष्टः अपि तु प्रातिस्विकरूपेणेति कूटघटिताद्विशेषः ।
अथात्र स्वपदं न तत्तदभावीयप्रतियोगितात्वरूपेण प्रतियोगि-
तापरं साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेऽपि तदभावीयप्रतियोगि-
तान्तरसत्त्वादिति तत्तत्प्रतियोगिताव्यक्तिपरं तद्वाच्यं तथा च य-
त्किञ्चित्प्रतियोगितानिरूपकाशेषाभावस्यातिव्यापकतया यावत्य-
स्तादृशप्रतियोगिताः प्रत्येकं तन्निरूपकाभाववत्त्वं निवेशनीयं
तथा च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगद्वृत्तित्वसामान्याभावप्र-
तियोगितानिरूपकवृत्तिमद्वृत्त्यभावाप्रसिद्धा ऽव्याप्तिरिति वृत्तिम-
द्वृत्त्यभावीयत्वेन यावत्प्रतियोगिता निवेशनीया तथा च तन्नि-

रूपकाभावे घृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणं व्यर्थं यावत्त्ववि-
 शेषणमपि तथेति चेत् नोपादीयत एव तत्र तद्विशेषणं
 घृत्तिमद्वृत्त्यभावापयावत्प्रतियोगिताविशेष्यभूताभावे घृत्तिम-
 द्वृत्तित्वयावत्त्वाभिधानात् । अत्र च गुरुधर्मस्याभावात्प्र-
 तियोगितानवच्छेदकत्वे स्वव्यापकतदभाववद्वृत्तित्वव्याप्तिप्रभेद-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याव्यावर्तकव्यापकतान्तविशेषणघटितत्वे-
 चाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभ्याभ्यावरू-
 पव्यापकत्वपुरस्कारेण न प्रतियोगितानिवेशः सम्भवतीति
 तादृशावच्छेदकभेदकूटात्मकव्यापकत्वपुरस्कारेणैव तन्निवेशः न च
 स्वव्यापकतत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वकृत्यतत्तदभाववद्वृत्तित्वनिष्ठान्यो-
 न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावाच्छिन्नैकभेदोभयरूपेण प्रतियो-
 गितानिवेशसम्भवादवच्छेदकभेदकूटनिवेशनमफलमिति वाच्यं
 यदभेदादिसाध्यकस्थले तदभावव्यक्तित्वेन यदत्यद्विधादितस्य
 तदभाववद्वृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य स्व-
 रूपतो घटत्वादिघटितघटवृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वमपेक्ष्य गुरुशरीरतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छि-
 न्नैकभेदनिवेशासम्भवात् । अत्र कल्पे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
 साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य पर्यतवृत्तित्वप-
 र्यतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य पर्यतवृत्तिवृत्तिमद्वृत्तेर्धूमा-
 दावभावात् एकमात्रवृत्तिहेतावपि तादृशप्रतियोगिताकस्य परतत्-
 क्षणावच्छिन्नवृत्तित्वैतदन्यक्षणावच्छिन्नवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभा-
 वम्येतत्क्षणावच्छिन्नावृत्तौ वृत्तिमति वर्तमानस्याभावादसम्भ-
 वः । तादृशाभावाव्यावर्तनाय व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रति-
 योगिताकत्वनिवेशे गौरवं पर्यतवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यावृ-
 त्त्यसम्भवश्चेत्यतः कल्पान्तरमनुसरति तत्तत्साध्याभावेति ।
 अतिरिक्तान्तानिवेशे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्य संप्र-
 हाद्यभिचारिमात्रे इतिव्याप्तिरिति तन्निवेशनं यद्यपि यथाशु-
 तेनानेन महानसवृत्तित्वत्वादिना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
 वद्वृत्तित्वभावगारणं न सम्भवति महानसादिनिरूपितत्वविशिष्ट-
 वृत्तित्वत्वस्य साध्याभावयशिरूपितत्वविशिष्टवृत्तित्वत्वकसा-
 ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्यावर्तनात् तथापि साध्याभाववद्वृत्ति-

चित्त्वन्तानिरूपितसमानाधिकरणधर्मनिरूपितावच्छेद्यत्वशून्यत्वस्या-
नवच्छिन्नान्तेन विवक्षणाश्च दोषः महानसृष्टित्वत्वादिनिरूपि-
तावच्छेद्यत्वस्य साध्याभाववद्बृष्टित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानिरूपि-
तत्वात् न चैवमपि साध्याभाववन्महानसृष्टित्वत्वाद्यवच्छिन्ना-
भाववारणमशङ्क्यं तादृशधर्मनिरूपितावच्छेद्यतायां तद्व्यवह-
साध्याभाववद्बृष्टित्वत्वनिरूपितत्वस्याधिकं त्वित्यादिन्यायेनाव्या-
हृतत्वादिति चाच्यं गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया
महानसादिवृष्टित्वत्वसमनियतोपदर्शितगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वात् । अथ गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
साध्याभावपदस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नाभावपरतया धूमवान् बह्वेरेत्यादावतिव्याप्तिः धूमत्वा-
वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्बृष्टित्वत्वस्य स्वसम-
नियतधूमत्वावच्छिन्नाभाववद्बृष्टित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वविरहेण तद्व्यवच्छिन्नमायाप्रसिद्धेः धूमत्वाद्य-
वच्छिन्नाभाववद्बृष्टित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च धूमत्वावच्छि-
न्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्बृष्टित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थान-
वच्छिन्नतया तन्निरूपकाभावस्य निरुक्ताभावाविशेषणानाक्रान्त-
त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्बृष्टित्वा-
भावस्यैव लक्षणघटकत्वात् । यदि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तेन रूपेण
न निवेशः अपि तु तदभावेनैव एतदेव सूचयितुं तत्तत्पदमुपात्तम्
एवं च तत्तद्व्यक्तित्वेन धूमाभावाद्यदिततदभावावद्बृष्टित्वत्वावच्छि-
न्नमावश्य लक्षणघटकतया न धूमादिसाप्यकेऽनिव्याप्तिरित्युच्यते
तथापि एतद्व्यक्तिभिन्नं घटभिन्नं वा मेयन्वादित्यादावतिव्याप्तिः तत्र
तद्व्यक्तित्वेन रूपेण घटभेदाभावाद्यदिततद्व्यक्तिमद्बृष्टित्वत्वापेक्षया ल-
घ्यास्तत्समनियतस्य किञ्चिद्विशेषणानवच्छिन्नघटत्वघटितस्य घ-
टवृष्टित्वत्वस्यैव साध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्तिमद्बृष्टि-
त्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः घटवृष्टित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च
साध्याभाववद्बृष्टित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानवच्छिन्नतया तन्निरूपका-
भावस्य लक्षणघटकत्वासम्भवात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
भाववद्बृष्टित्वत्वाभावस्यैव तत्तात्वात् यदि चाभावधर्मा विशेषणविध-

या न निवेद्यते अपि तु अभावप्रभृतिरेव अभावे तु साध्यतावच्छेद-
 कावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुपलक्ष-
 णतया निवेद्यते एतद्व्याभावेव तत्तत्पदोपादानमपि न तु तत्तदाकि-
 त्वेनाव्याप्यनिवेशलामार्थम् उपलक्षणीभूतप्रतियोगिताविशेषेणैवामा-
 धान्तरव्यावृत्तिसम्भवे तत्तद्व्यक्तित्वस्योपलक्षणतया निवेशे प्रयोजन-
 विरहात् एवं च घटवृत्तित्वस्यावच्छिन्नव्याभावोपि उक्तस्थले लक्षणघ-
 टकः घटमेवाभावस्य घटत्वस्य सत्प्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वात्
 प्रतियोगिताविशेषोपलक्षिताभाववृत्तित्वपर्याप्तनिरूपकताकान्यत्प-
 र्यन्तानिवेशात् धूमादिसाध्यकस्थले निर्धूमवृत्तिव्यावच्छिन्ना-
 भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकशरीरे ऽभावविशेषणस्याधिकस्य
 निवेशेऽपि न क्षतिः न चाभावप्रतियोगिकोटी उपलक्षणतया
 मानस्यानुभवविद्वत्त्वात् विशिष्टनिरूपितत्वाभावस्य निरूपि-
 तत्वसम्प्रन्धावच्छिन्नाविशिष्टाभावरूपस्य वा विशिष्टानिरूपितत्वस्य
 प्रतियोगिकोटी प्रतियोगिताविशेषस्य कथमुपलक्षणाविधया नि-
 वेद्य इति धाच्यम् अभावप्रतियोगिकारशरीरे प्रतियोगितावच्छे-
 दककोट्यश्विष्टस्य न मानमित्यस्यार्थः । प्रकृते निरुक्तप्रतियो-
 गिताकत्वस्य निरूप्यत्वप्रतियोगिविशिष्टाघटकत्वादेव निरूप्य-
 त्वप्रतियोगिन्युपलक्षणत्वं न तु निरूप्यत्वाभावप्रतियोगिताव-
 च्छेदकघटकतया अप्रवेशात् । तदभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रवि-
 ष्टाभावास्यामाधान्तरव्यावृत्तये तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य प्रति-
 योगितावच्छेदकघटकतयैव निवेशात् यथा द्रव्यत्वस्य द्रव्य-
 त्वोपलक्षितनिरूपितविषयित्वाभावाप्रतियोगिनि नोपलक्षणत्वं किन्तु
 विषयितानिरूपकांश एवेति । निर्धूमवृत्तित्वस्य धूमव्यापक-
 तावच्छेदकरूपावच्छिन्नव्याभाववृत्तित्वात्समानियतत्वे ऽपि व्या-
 पकतावच्छेदकधर्मांतरावच्छिन्नाव्यावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
 त्वविशिष्टनिरूपितत्वव्यतिरिक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानिरूप्य-
 त्वाभावाप्रसिद्धिः । प्रतियोगितासंसर्गकज्ञान एव तादृशमान-
 स्य तदात्मात् जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इत्याकारक-
 स्य स्वरूपतो घटव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावमानस्य सर्वस-

स्मृतत्वात् प्रकृते च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्तद्वद्वृत्तिवत्त्वानिरूपितत्वप्रति-
योगिकाभाववतः समानाधिकरणधर्मावच्छेद्यत्वस्य योऽभावस्तद्व-
त्प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावास्तद्वान् हेतुरित्याकारकव्या-
प्तिप्रहे प्रतियोगिताया विशेषणत्वेनानुपपत्त्यभावात् अत एव व्या-
पकतावच्छेदकत्वादेः उपलक्षणविधया भानोपपत्तिः न च तादृशं
निरूपितत्वप्रतियोगिकस्य तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य चाऽभाव-
स्य निवेशे निर्धूमवृत्तिवत्त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानिष्ठावच्छे-
द्यतायामपि किञ्चिद्विशिष्टतादृशनिरूपितत्वत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात्
तादृशाभावासंग्रह इति वाच्यं तत्तदभाववद्वृत्तिवत्त्वानिरूपितत्व-
पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्यैव निवेशनीयत्वात् इत्युच्यते
तदापि घटत्वमेदादिसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणमशक्यं
निर्विशेषणकघटत्वादिबृत्तित्वत्वस्यैव तत्र घटत्वादिबृत्तित्वाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकतया घटत्वत्वादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकशरीरे ऽनिवेशेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव
लक्षणघटकत्वात् न च जातेः समवायेनैव स्वरूपतोऽवच्छेदक-
त्वं न तु सम्बन्धान्तरेण अत एव गोत्वादिजातिनिष्ठव्याप्तौ पदविशे-
षप्रवृत्तिनिमित्तत्वगवेतरासमवेतत्वादेरवच्छेदकत्वं स्वीकुर्वन्ति न
तु तादात्म्यसम्बन्धेन लघोरपि गोत्वादिजातेरिति निर्विशेषणकघट-
त्वादिघटिततद्वृत्तित्वत्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्म-
द्यतीति वाच्यं तादृशनियमे मानाभावात् यदि चाभावांशस्योप-
लक्षणत्वं स्वीक्रियते तदा महानसवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववारणम-
शक्यमेव यदि च साध्याभावातिरिक्ताविशेषणाविशेषिताधिकरणवृ-
त्तित्वत्वावच्छेद्यताभिन्नसमानाधिकरणधर्मावच्छेद्यत्वाभावं निवे-
द्याविशेषितघटत्वादिबृत्तित्वाभावः संगृह्यते तदा तादृशाभावाभा-
वाय जातिसाधारणसङ्केतावग्याप्तिर्वज्रलेपायते । एवं साध्याभावव-
द्वृत्तित्वत्वशरीरेऽभावादेर्विशेषणतया प्रवेशे वृत्तिमहात्तिपदमनर्थक-
मायद्यंत व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य यः समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः तत्प्रतियोगिताया लाघवेन वृत्तित्वत्वे-
नावच्छिन्नतया तदवच्छेद्यताया अभावाघटितविशिष्टपदार्थानिरूपि-
तत्वात् । अत्र घटन्ति । गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेने-

दमभिहितं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववन्महानसृष्टित्वत्वा-
 वच्छिन्नाभावाप्रमाणाय साध्याभाववद्भूतित्वत्पर्यायावच्छेदकता-
 मिधसमानाधिकरणधर्मानिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वमेव प्रतियोगि-
 ताया विशेषणं देयं न चैव घटत्वादिना साध्याभाववद्भूतित्वत्वाभाव-
 सङ्ग्रहफलकं समानाधिकरणपदोपादानं निषेधरूपनिवृत्तौ च वि-
 फलं तादृशभावस्यासङ्ग्रहपि केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावव-
 द्भूतित्वत्वेन घटाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवादिति वाच्यं
 विधायितादिसम्वन्धेन यत्र हेतुना तत्र हेतुनावच्छेदकस-
 म्वन्धेन साध्याभाववति वृत्ते साध्याभाववद्विषयतारूपाया
 विषयादिरूपत्वेन साध्याभावावच्छिन्नविषयतात्वादिरूपसाध्याभाववद्भूति-
 त्वत्वस्य केवलान्वयितया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे तादृशभाव-
 घटितलक्षणानुपपत्ते न च साध्याभाववद्विषयतात्वादिकं येन
 सम्वन्धेनावृत्तिं तेन सम्वन्धेन तदवच्छिन्नाभावमादाय लक्षणस-
 मन्वयं सम्भवतीति वाच्यं कालिकसम्वन्धेन साध्याभाववद्भू-
 तित्वत्वावच्छिन्नस्य योऽभावस्तस्य घटसाध्यधिकरण-
 हेत्वन्यापकतया स्वरूपसम्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता-
 वामावस्यावदयं निवेदनीयतया व्यधिकरणसम्वन्धावच्छिन्न-
 प्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्य लक्षणघटकत्वासम्भवात् वि-
 षयताया जात्यादिरूपत्वापि विषयतायाविशिष्टस्य न समवा-
 यादिना वृत्तिं तादृशस्य स्वस्मिन्नत्र वृत्ते जात्यादौ च सम-
 वायाभावात् किं तु स्वरूपसम्वन्धेनैव एव च समवायादिस-
 म्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकं एव विषयतात्वाद्यवच्छिन्नाभावो
 लक्षणघटको भविष्यतीत्यपि न कालज्ञानादिरूपहेतौ कालिकवि-
 षयतादिसम्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्भूतित्वत्वाव-
 च्छिन्नाभावस्यासत्त्वं स्वरूपसम्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
 वस्यैव विवक्षणीयत्वात् । न च साध्याभाववद्भूतित्वत्वातिरि-
 क्तसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि तथाप्रसिद्धिं घट-
 त्वादे साध्याभाववद्विषयतानिष्ठप्रतियोगितावैयधिकरण्यासम्भ-
 वादिति वाच्यं घटत्वादिना पदार्थभावात्स्यैव तथात्वात् । न
 धैयमपि सामानाधिकरण्यामुपेत्य साध्याभाववद्भूतित्वनिष्ठत्वेन
 धर्मविशेषणताकस्य घटत्वादे घटादिस्वरूपसाध्याभाववद्विष-

यतानिष्टत्वेन गगनादेरापि स्वनिष्ठविषयतात्मकत्वेन साध्या-
भाववद्विषयतानिष्ठतया साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्व-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धा उक्तस्थले ऽव्याप्तिद्वेवैरेव येन
रूपेण यत्साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्ति तद्रूपविशिष्टतदनवच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावविवक्षणे गगनाद्यवच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकता-
निर्वाहेऽपि हेतुनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्व-
व्यक्तेः किञ्चिद्विशोषिततत्त्ववृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
तथाविधस्य हेतावसत्त्वादसम्भव इति चेन्न । येन सम्बन्धेन
यद्वर्तते तेन सम्बन्धेन तन्निष्ठावच्छेदकताकान्यत्वस्य विव-
क्षणीयतया संयोगादिसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावमादायैवोक्तस्थले लक्षणसमन्वयसम्भवात् उक्तार्थलाभायैव
च साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिवृत्तित्योपादानं न तु तदपि लक्षण-
घटकं प्रयोजनाभावात् सर्वत्र दर्शिताभावमादाय लक्षणसमन्व-
यसम्भवेन समवापादिसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नसाध्याभाववत्सं-
युक्तत्वाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि क्षतिविरहात् एतेन धूम-
त्वत्वाद्यवच्छिन्नधूमत्वाद्यभावस्य धूमत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्य-
भावस्य च साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियो-
गिताकस्य वारणाय साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वाविशे-
षणमप्यनादेयम् अत एव स्थसमानाधिकरणत्वस्य स्वप्रतियोगिता-
वच्छेदकविशेषणत्वकल्पापेक्षया लाघवमेव एतत्कल्पानुसरणधीज-
भूतं निष्प्रत्यूहमिति । यदि च गुरुधर्मो नाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
स्तदा महानसवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय साध्याभाववद्वृ-
त्तित्वत्वातिरिक्तत्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाद्यटक्त्वमेव विव-
क्षणीयं तदर्थश्च स्वाविषयकप्रतीतिवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तित्व-
रूपविशिष्टनिरूपितविषयिताकत्वम् एवं च शुद्धवृत्तित्वत्वावच्छि-
न्नवृत्तेरभावोपि लक्षणघटक इति वृत्तिमद्वृत्तिपदसार्थक्यम् ।
स्वाविषयकत्वं च इतरविशेषणतानापक्षस्वविषयिताशून्यत्वमतो
विशेषणाविधया साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकसाध्याभावत्वादेस्त-
दघटकत्वनिर्वाह इति पूर्वोक्तदोषानवकाशः । चरमापि विषयिता
इतरविशेषणतानापक्षनिरूपितैव ग्राह्या तेन वृत्तित्वत्वादिविशे-
षणकक्षाने साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वादोर्विशेषणतया विषयत्वे

ऽपि वृत्तित्वत्वादेन साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वं न च
साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकधर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताको-
ऽभावो निवेश्यतां घटकाभ्यर्थश्च स्वाविषयकप्रतीत्यवृत्तिसा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टनिरूपितविषयिताकत्वं तेन सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वात्वेकवद्वृत्तित्वात्वेनैव घटकतानिर्वाहः न तु
स्वाविषयकप्रतीत्यविषयतादृशविशिष्टकत्वं तच्चदभाववद्वृत्तित्व-
त्वाघटकप्रतीतिं केवलाधेयतात्वस्य विषयतया तदभाववद्वृत्ति-
पित्वविशिष्टाधेयतात्वे तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वस्य दुर्यन्त-
या तदभाववद्वृत्तित्वत्वादेस्तद्वृत्तकत्वानिर्वाहात् केवलाधेय-
तात्वस्यैव तद्वृत्तकतया वृत्तिमद्वृत्तिं तेन रूपेण घटा-
ध्यामादयातिव्याख्यापत्तेरिति वाच्यं तथा सति उक्त-
रीत्या विषयितासम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र तादृशाभावाप्र-
सिद्धेः घटत्वमिदं भेदादित्यादौ निर्विशेषणकघटत्वादिवृत्ति-
तात्वस्य यथा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वात्त्वघट-
कत्वं तथा वाच्यं हेतुत्वादित्यादावपि तादृशस्य स्वा-
विषयकप्रतीत्यविषयताधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावविशेषितय-
दत्वादिघटिनस्तदभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टनिरूपितविषयताकत-
या तदभाववद्वृत्तित्वत्वघटकतया वृत्तिमद्वृत्तित्ववच्छि-
न्नाभावस्य हेतावसत्त्वेनाध्याप्तेः तदभाववद्वृत्तित्वत्वाघट-
कधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशेनैव धारणसम्भवाच्च । तादृशधर्म-
निरुक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकत्वसत्त्वेऽपि स्वाविषयकप्रती-
तिवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वविषयिताकत्वेन साध्याभा-
ववद्वृत्तित्वाघटकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवच्छिन्नाभावस्यापि
यथानिरुक्ताभावात्मकत्वात् न च स्वाविषयकप्रतीत्यवृ-
त्तितदभाववद्वृत्तित्वत्वनिरूपितविषयितासामान्यकत्वरूपतत्तदभा-
ववद्वृत्तित्वत्वघटकतानिवेशे निर्विशेषणकघटत्वादिवृत्तित्वत्व-
स्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकत्वाप्रसक्त्या तद्वृत्तकधर्माव-
च्छिन्नाभावनिवेशोऽपि सम्भवतीति वाच्यं तथा सति व्या-
पकताघटितसामान्यपदार्थनिवेशने तद्वृत्तकधर्मानवच्छिन्नाभाव-
निवेशापेक्षयाऽतिगौरवात् समानाधिकरणपदसार्थक्यं नु उक्ती-
त्येवेति ध्येयम् । किंचित् व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव-

दृष्टित्वत्वेन पर्वतवृत्तिव्यवधान्यतराभावधारणाय एतन्मतेऽपि
 स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वं प्रतियोगिताविशेष-
 णमावश्यकं तथा च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाभावस्य
 लक्षणघटकता न सम्भवतीति निषेधद्वयनिवेशनसामानाधिक-
 रण्यपक्षोपादानयोः सार्धकृतेत्याहुः । प्रतियोगितायां साध्याभाव-
 वद्वृत्तित्वव्याप्यत्वनिवेशनप्रयोजनमाह आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति ।
 घट्टिनामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य योऽभावस्तस्य धूमादावसत्त्वे-
 पीत्यन्वयः बहिसामान्याभावः घट्टित्वावच्छिन्नवहुषभावः ।
 साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकतानिवेशनप्रयोजनमाह यद्येति ।
 इन्धनत्वाद्यवच्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेद-
 करूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया घटाभा-
 योपेक्षणं महानसवृत्तित्वादेरभाव इत्यत्र महानसवृत्तित्वत्वा-
 दनैवेति योष्यं तादृशाभावाधिकरणमहानसवृत्तित्वत्वाद्यवच्छि-
 षतादृशवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वं पृच्छन्तार्थं इति तु न सत्
 शुद्धधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तादृशाभावाविशेषितम-
 हानसवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावर्यन्तानुसरणे सन्दर्भविरोधात्
 अधिकरणत्वान्तस्योपलक्षणतया देशांशस्य विशेषणतया मान-
 स्य व्युत्पत्तिरित्युक्ततया तथापि यक्षितुमशक्यत्वात् । अधिकरण-
 विशेषानुपरक्तवृत्तेरभावमाश्रयापि दोषं दर्शयति स्थितिरेति ।
 धूमादिनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यवच्छेदकत्वव्यवच्छिन्नव्यापकत्वस्ये-
 त्यर्थः । हेत्यन्तरवृत्तेः आलोकादिवृत्तेः । एतेन वृत्तिमद्वृत्तित्वम-
 स्तीति सूचितम् । स्वस्मिन् धूमादौ । अत्र च लक्षणं सत्ताभावर्यान्
 द्रव्यत्वादित्यादौ सत्तायास्समेततयाभावस्य व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव समयेतद्वृत्तिन्येऽपि द्रव्यावृत्तित्वावच्छि-
 न्नाभावर्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकक-
 रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकस्यापि तद्वत्समेततयाभावस्य समयेतद्वृत्तित्वादिवृत्ति-
 तया द्रव्यत्वादेस्तद्वत्तयाभावाप्रतिषेधातिः । यमवृत्तिमद्वृत्तित्व-
 वेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छिन्नव्यापकतावच्छि-
 ष्टवृत्तिरूपेण च तत्र तत्रातिव्याप्तिवारणाय साध्यसमाना-
 धिकरण्ये सतीति विशेषणं देयम् । एतद्वृत्तेः व्यावृत्तिहेतुके-

ऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयं कूटघटितलक्षणवद-
 प्रापि महाकालान्यो घटादित्यादावतिव्याप्तिर्दृष्टव्या किं तु त-
 दन्यदोपाणामेवानानवकाश इत्यत्र धेयम् ॥

(दौ०) अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभा-
 वसमुदायाधिकरणवृत्तिन्वाभावास्तद्वत्त्वं तादृशवृत्तित्वाभावश्च
 स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः प्रयो-
 जनं चोक्तमायम् । साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रति-
 योगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमद्वृ-
 त्तित्वाद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः समुदायेति । साध्याभाव-
 श्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः तेन समवायेन बह्व-
 साध्यत्वे धूमे संयोगेन च तथात्वे बह्वयवयवत्वे पर्वतव-
 ह्वयवयवसंयोगे च पर्वतस्य बह्वयवयवस्य च सम्बन्धद्वयाव-
 च्छिन्नबह्वयभावद्वयानाधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः ।

(गा०) अन्ये चिति । घटत्वादिना निर्धूमवृत्तित्वाद्यभावमादाय
 व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावत्तज्जोपादानम् एव च केवला-
 न्वायेन साध्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवाभा-
 वस्य प्रसिद्ध्या तत्समुदायाधिकरणजगद्वृत्तित्वस्यावृत्तौ प्रसिद्ध-
 समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नभावोऽपि यावदन्तर्गत इति तद्व-
 त्तविरहात्तादृशसाध्यके विषयिताद्यतिरिक्तसम्बन्धेन हेतावत्या-
 त्ति साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावाविशेषणपक्षे च
 व्यतिरेकिसाध्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवा-
 भावस्य सद्देशो लक्षणघटकतया जगत एव तत्कूटाधिकरण-
 तथा व्यतिरेकिसाध्यकेऽपि विषयितातिरिक्तसम्बन्धेन हेतावत्या-
 त्तिरिति वृत्तिमद्वृत्तित्वममायविशेषण तादृशवृत्तित्वेति सा-
 ध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वेत्यर्थः । प्रयोजनं चेति पूर्वद-
 लप्रयोजनम् आलोक्याद्यनुसृत्येन रूपेण निर्देहिहृत्तित्वाभावमादाय
 बहिमान् धूमादित्यत्राप्यामेयारण्यरूपं पूर्वलक्षणात्तमेव चरमस्य
 प्रयोजनं तु साधनसमानाधिकरणस्य साध्याभावाविशेष

णत्वे केवलान्वायिसाध्यके ज्ञेयत्वादिहेतौ घटादिवृत्तिवाभाव-
मादायाव्याप्तिवारणमेव न तु बहिमान् धूमादित्यादौ महान-
सृत्तित्वाभावव्यावर्तनं तत्र महानसादेवहित्वावच्छिन्नबहु-
भावाधिकाकरणत्वेन साध्याभावकूटानधिकाकरणत्वात् एतस्य च
प्रागनुक्तत्वादुक्तप्रायमिति । समुदायपदप्रयोजनमाह साध्या-
भावाधिकाकरणेति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवेति । नि-
र्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्ननिर्धूमवृत्तित्वाद्यभावस्य प्रतियोगिता-
या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकाकरणमहानसादिवृ-
त्तित्वावृत्तितया साध्याभावाधिकाकरणवृत्तित्वत्वाव्यापकत-
या जगद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यैव तद्व्यापकप्रतियोगिताक-
तया तस्य च समानाधिकाकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
स्यावृत्तायेव प्रसिद्धत्वादिति भावः । व्यभिचारिण्य-
तिव्याप्तिरिति । तादृशस्य जगद्वृत्तित्वाभावस्य सर्वत्रैव सत्त्वा-
दिति भावः । अत्र च स्वव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकाकरणवृ-
त्तित्वत्वकत्वे सति साध्याभावसमुदायाधिकाकरणवृत्तित्वत्वव्या-
पकत्वं प्रतियोगिताविशेषण तत्र च शेषदले समुदायानिवेशे-
पि निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि नाति-
व्याप्तिः सम्भवति व्यतिरेकिसाध्यके तादृशप्रतियोगिताया
अप्रसिद्धेः जगद्वृत्तित्वसामान्याभावीयप्रतियोगितायाः साध्याभा-
वाधिकाकरणवृत्तित्वत्वव्यापकत्वेऽपि स्वव्यापकसाध्याभावसमुदाया-
धिकाकरणवृत्तित्वत्वकत्वरूपपूर्वदलाविरहात् धूमाद्यभावसमुदाया-
धिकाकरणवृत्तित्वत्वदूष्ये महानसादिवृत्तित्वे तादृशप्रतियोगितास-
त्त्वादिति पूर्वपक्षयित्वा शेषदले समुदायपदाप्रवेशे पूर्वदलमेव
नोपादेयं तदनुपादानेऽपि बहिमान् धूमादित्यादौ आलोकाद्यवृत्ति-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्यस्य आलोकादिनिष्ठपदंतादिवृत्ति-
त्वसाधारणसाध्याभावाधिकाकरणवृत्तित्वत्वाव्यापकतया तादृश-
भावमादाय दोषाप्रसक्तेः तदुपादाने व्यतिरेकिसाध्यकमात्र
एवोक्तरीत्या तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या ऽप्याप्तिप्रसङ्गाच्च तथा
च धूमवान् पट्टेरित्यादौ घटत्वेन जगद्वृत्तित्वाभावमादायाति-
व्याप्तिरित्याशयेन दीधितिश्रुतेरमभिहितम् । अतिव्याप्तिवारणाय
शेषदले समुदायप्रवेशेन च निर्वाहवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताक-

स्यालोकावृत्तिवाचच्छिन्नाभावस्य यद्विमान् धूमादित्यत्र शेष-
 लोक्रान्ततया पूर्वदलोपादानमावश्यकं तत्र समुदायाप्रवेशे व्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वव्याप्यप्रतियोगि-
 ताकस्यालोकावृत्तिवृत्त्यभाषस्य धूमे ऽसत्त्वादव्याप्तिरिति तत्रापि
 तत्प्रवेशनमिति केचित्समादधति । परं तु प्रतियोगित्वव्यापकता-
 विशेष्यतापन्नमेव साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वं व्याप-
 कत्वविशेषणविधया निवेद्यते न तु तद्वलस्योक्तरीत्या द्विधा
 निवेशः एवं च पूर्वपक्ष एवायं नावतरति न च गुरुधर्मस्या-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते प्रतियोगित्वव्यापकत्वविशेषि-
 तसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वं नाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति
 प्रतियोगित्वे तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावरूपव्यापकता-
 निवेशासम्भवात्तद्वलस्य द्विधादिनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यं
 व्यापकत्वांशस्योपलक्षणतया साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्ति-
 त्वत्वरूपव्याप्यांशे निवेशसम्भवात् व्यापकतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नाभावयानित्यादिज्ञाने व्यापकतावच्छेदकत्वान्तस्वेवोक्ता-
 वच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरुद्धौ व्यापकताया उ-
 पलक्षणतया भाने ऽविरोधात् । यस्तुतस्तु गुरुधर्मस्याभावप्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वे साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वाधि-
 करणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वमपि नाभावप्रति-
 योगितावच्छेदकं यद्विवाचच्छिन्नवह्व्यभाववद्वृत्तित्वत्वाधिकर-
 णनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वादिरूपसमनिवतधर्मा-
 पेक्षया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेनाधिकेन घटितस्य
 गुरुत्वादिति तादृशधर्मावच्छिन्नाभावे निवेशयितुमशक्यः किं
 तु तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तत्तद्देदकूटय-
 स्यमेव निवेशनीयम् एवं च प्रतियोगिताव्यापकत्वघटितोक्तधर्म-
 स्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमप्यकिञ्चित्करमेवेत्याहुः । तेनेति
 समवायेन यद्वैः साध्यत्वे पर्यंतस्य सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवह्व्यभा-
 वद्वयानधिकरणत्वेऽपि धूमे नातिव्याप्तिः संयोगेन यद्वैस्तया-
 स्वे यद्वयययस्य तादृशाभापद्वयानधिकरणत्वेऽपि यद्वययय-
 स्वे नातिव्याप्तिः समवायेन यद्वैः साध्यत्वे संयोगेन तस्य त-

यात्वे च पर्वतस्य बहुवचयवस्य च तादृशाभावद्वयानधिकरण-
त्वेऽपि पर्वतबहुवचयवसंयोगे नातिव्याप्तिरिति योजना सम्वन्ध-
द्वयावच्छिन्नबहुवभावद्वयं संयोगसम्वन्धावच्छिन्नबहुवभावसम-
वायसम्वन्धावच्छिन्नबहुवभावद्वयं साध्यतावच्छेदकसम्वन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानिवेशने तादृशाभावद्वयानधिकरणस्य पर्व-
तादेः साध्याभावकूटानधिकरणतया तत्कूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा-
याधन्तस्तद्वत्त्वं धूमादावव्याहृतमेवेत्यातिव्याप्तिः स्यादेवेति भावः । न
च साध्यतावच्छेदकसम्वन्धावच्छिन्नाभावनिवेशेऽपि समवायेन बह्वी-
साध्ये संयोगेन हेतौ धूमे नातिव्याप्तिर्वारयितुं शक्यते समवायस-
म्वन्धावच्छिन्नबहुवभावकूटाधिकरणसंयुक्तत्वस्य व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावस्यैव संयुक्तवृत्तित्वात् बहुवचयवमात्रसंयुक्ताप्रसि-
द्धेः संयुक्तमात्रस्यैव तादृशाभावकूटाधिकरणगगनसंयुक्तत्वादिति
कथमत्र व्यावृत्तिप्रदर्शनं समवायेन धूमहेतुकस्थलपरता तु
न युज्यते समवायेन धूमवतः साध्याभावकूटवत्त्वानिराकरणा-
दिति वाच्यं संयुक्तमात्रस्यैव गगनादिसंयुक्तत्वेऽपि तादृश-
संयोगस्य वृत्त्यनियामकतया तथा यस्य द्रव्यस्य बहुव-
चयव एवाधिकरणत्वप्रत्ययः प्रामाणिकः न त्वन्यत्र तत्र संयो-
गेन गगनादिवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या संयोगेन बहुवचयवान्यवृत्तित्वा-
भावस्यैव संयोगेन वृत्तिमद्वेष्टेः सुलभतया वृत्तिपदस्य यथा-
श्रुतपरतामते तादृशव्यावृत्तिदानसङ्गतेः वृत्त्यनियामकतादात्म्य-
सम्वन्धेन व्याप्तिस्वीकारे वृत्तिपदस्य सम्वन्धवर्धकत्वमावश्यक-
मित्यभिप्रायेण एतदुपेक्ष्य द्वितीयस्थलानुसरणं साधनसामानाधि-
करणत्वस्य साध्याभावविशेषणत्वपक्षे समवायादिसम्वन्धावच्छि-
न्नबहुवभावस्य बहुवचयवत्वरूपसाधनसामानाधिकरण्याभावेन न त-
त्रातिव्याप्तिसंभवः एवं सत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्या-
प्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्ये सतीति विशेषणप्रवेशस्याव-
श्यकतया संयोगादिना बाह्यमित्यवर्तमानबहुवचयवत्वाद्वा तेना-
प्यतिव्याप्तिर्वारयितुं शक्यत इत्यतः पर्वतबहुवचयवसंयोगहेतुका-
नुसरणं संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितामते पर्वतस्य सम्वन्ध-
द्वयावच्छिन्नबहुवभावद्वयाधिकरणत्वेऽपि न तस्य व्याप्यवृत्तित्ववि-
शिष्टसाध्याभावकूटवत्त्वम् अन्यथा अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यके

व्यभिचारिणि जगत् एव साध्याभावकूटाधिकरणत्वेनातिन्यासि-
रिति दर्शितहेतोः पर्वतवृत्तित्वेऽपि तादृशमावकूटाधिकरणवृत्ति-
त्वाभावो ऽक्षत एवेत्यतिन्यासिप्रसङ्गः ।

पूर्वपक्षे साध्याभावरूपेण साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापक-
तावच्छेदकावच्छिन्नाभावविवक्षणे नानाधिपक्षके तथात्रिधत्त-
द्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिः सा-
ध्यतावच्छेदकविशिष्टसमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशने
च गौरवमिति साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकामात्र एव
प्रिवक्षितमुचितं तार्णातार्णदहनवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
नां तथात्रिधसाध्याभावात्तामधिकरणे धूमादेर्वृत्तावपि वद्वित्वाद्यव-
च्छिन्नप्रद्वयमाधघटिततादृशमावकूटवत्यवृत्तेरव्याप्यनवकाशादि-
त्याशयेन तथाविधमेवाभावं निरेशयति तथेति ।

(टी०) तथा स्वव्यापनीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापक-
प्रतियोगिताकोऽपि बोध्यस्तेन यत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये
तत्तद्विपक्षावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटाधिकरणमप्रसिद्धं तत्र स-
द्देतोः पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सा-
मान्यादाववर्तमाने द्रव्यत्वप्रकाररूपमाविषयत्वादौ च नाव्या-
प्तिरतिव्याप्तिर्वा नाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्त-
त्साध्याभावकूटाधिकरणप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्याहुः ॥

(गा०) एवं प्रतियोगिता समनियताभावेक्यमते साध्याभावप्रतियो-
गितायाः साध्याभावसमनियताभावरूपप्रतियोगिपदार्थान्तरवृत्तित्वेऽपि
साध्यतावच्छेदकेन व्यधिकरणेन वा धर्मेणावच्छिन्नाया साध्य-
मात्रवृत्तिप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वमस्तमेव ।
अथ घटत्वावच्छिन्नव्यवस्थानिष्ठप्रतियोगिता घटत्वावच्छिन्न-
वृत्तादिवृत्तियोगित्वात् मिथ्यते किं तु घटादिनिप्रयायद्वन्द्व-
वृत्तिरेकं स्वीक्रियते न तु वाच्यत्वादिमात्रवृत्तिरव्या-
प्तिरित्येव प्रमत्तं नास्तीतिप्रतीतिप्रयत्नात्प्रतियोगितान्तरक-
त्वेन गौरवादिति तादृशप्रतियोगिताया न वाच्यत्वत्वादिरूप

साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमिति चेत् का क्षति वाच्यत्वमिन्न
 त्वेन वाच्यत्व नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयमभावमादायैव तत्र ल
 क्षणसमन्वयसम्भवात् स्वयधिकरणवाच्यत्वमिन्नत्वावच्छिन्नाया
 प्रतियोगिताया वाच्यत्वमिन्नवृत्तित्वस्यासम्भावितत्वात् । वस्तुतस्तु
 घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रतियोगिताया व्यधिकरणघटत्वा
 देरिव समानाधिकरणवाच्यत्वत्वादेरपि अवच्छेदकत्वमावश्यक
 घटत्वेन वाच्यत्व नास्तीतिप्रतीत्या वाच्यत्वत्वादे प्रतियोगिता
 वच्छेदकत्वानवगाहने तादृशप्रतीतिवाच्यत्वत्वविशिष्टवशिष्टान-
 घगाहित्वेन तत्र वाच्यत्वत्वादिप्रकारकज्ञानानपक्षापत्त एव च घट
 त्वेन प्रमेयत्व नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयप्रतियोगिताया अतिरि-
 क्तत्वमावश्यकमवच्छेदकभेदादिति घटत्वेन वाच्यत्व नास्तीतिप्र
 तियोगिता वाच्यत्वादावेव वर्तते न त्वन्यत्रापि मानाभावादिति
 घटत्वादिना वाच्यत्वाभावोऽपि लक्षणघटक । अपैव साध्यताव
 च्छेदकरूपावाच्छिन्नाभावघटितलक्षणे बह्वित्वावच्छिन्नसाध्यक
 स्थल बह्वित्वादिना घटाद्यभावो लक्षणघटको न स्यात् व्यापकताव
 च्छेदकबह्वित्वादिपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वचिरहात् महान-
 सीयबह्वित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणायावच्छेदकतापर्याप्तिविवक्षणाया
 वश्यकत्वादिति चेन्न व्यापकतावच्छेदकपर्याप्तत्व हि व्यापकतानव
 च्छेदकापर्याप्तत्व व्यापकतानवच्छेदकावृत्तित्व तन्मन्धनत्वाद्यवच्छि
 न्नग्रह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामक्षतमिति तादृशाभावमादा
 यैव लक्षणसमन्वयसम्भव इति अत एव यन्मन्धनत्वाव
 च्छिन्नबहुधभावाधिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेरभाव इति दीधि
 तिग्रन्थ सङ्गच्छते अन्यथा इन्धनत्वादिना घटाद्यभावोपेक्षाया
 निर्धोतत्वमापद्येत एव च सार्वभौमाणमेतल्लक्षणाभिप्रायकतया
 समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्ध इति मूलग्र
 न्थोपवर्णनमपि सङ्गच्छते । अथ पर्याप्तिसम्बन्धेनोभयत्वादिक
 यत्र साध्यतावच्छेदक तत्र प्रतियोगिताया अव्यासज्यवृत्तित्वेन
 तत्पर्याप्त्याधिकरणप्रत्येकयत्तौ पर्याप्तिसम्बन्धेनोभयत्वादिरत्यन्ता
 भावस्य तदवच्छिन्नभेदस्य च सद्भात्तस्य प्रतियोगिताव्याप
 कत्व न सम्भवति न चाव्याप्यवृत्तिसयोगादेयत्र साध्यता
 वच्छेदकता तत्र प्रतियोगिताव्यापकत्वनिर्वाहाय प्रतियोग्यसा

मानाधिकरण्य व्यापकताघटकभावे निवेदनीय तावता उभय
 त्वस्यापि व्यापकत्वं निवेदयति पर्याप्तिसम्यन्धनोभयत्वपर्याप्त्य
 धिक्करणस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकवृत्तेरुभयत्वामावस्यापि
 प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् इति याच्य पृथिवीत्वघटत्वोभय
 त्वादेना यत्र साध्यता तत्र जातित्वाद्यवच्छिन्नभावाप्रतियोगि
 तासमानाधिकरणस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकभावात् प्रतियो
 ग्याधिकरणावृत्तित्वविरहेण तादृशप्रतियोगिताव्यापकतापत्त्या
 तादृशभावभावात् तदवच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रभाविषय
 त्वादिहेतावतिव्याप्यापत्ता प्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्वस्यैवाभावे
 निवेदनीयतया उभयत्वामावव्यावर्तनासम्भवात् तदभाववत्
 प्रत्येक तदनाधिकरणत्वात् तस्यैव तदधिकरणताया अपि व्या
 सज्यवृत्तित्वादिति चेन्न सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षे
 प्रतियोगिसमानाधिकरण्यमावविशिष्टाभाववच्छाद्यतव्यापकताया
 एव निवेदसम्भवात् पृथिवीत्वादावुक्तोभयत्ववनि पृथिवीत्वा
 वच्छेदेन तदभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वऽपि अलत्वाद्
 स्तत्सामानाधिकरण्यमावविशिष्टतदभाववत्त्वेनातिप्रसङ्गाभावात्
 उभयत्वाद्यभावस्य तदभाववत्येकैकस्मिन्नापि तत्सामानाधिकर
 ण्यमाधानभ्युपगमात् तत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकस्य प्रत्ये
 कानतिरिक्तत्वात् । अथवा यन्निरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटक
 सम्यन्धसामान्ये प्रतियोग्याधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभा
 वस्तदभ्यत्वमेव प्रतियोगिताव्यापकत्वम् उभयत्रनिरूपितपर्याप्तौ
 तु न प्रत्येकानुयोगिकत्वाभावात् तदनुयोगिनः प्रत्येकानतिरिक्त
 त्वादिति । यत्तु मार्चानमते रूपादिसामान्याभावस्य रूपतर्क
 सत्तत्प्रागभावतश्चित्तयप्रतियोगिकतया रूपध्वसादिसाध्यकरूपा
 दिहेतावतिव्याप्तिः रूपादिसामान्याभावीयरूपध्वसत्वावच्छिन्नप्र
 तियोगिताया साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वेन तद्वद्विताभा
 वकूटाधिकरणे रूपादरवृत्त न च रूपस्यापि रूपध्व
 साभावरूपतया तद्वद्विदितस्य रूपसामान्याभावाद्यदितकूटस्यापि
 यारतामिकाधिकरण्यमिति विग्रहया लक्षणघटकत्वादिति तत्र
 अलपरमाण्वादौ रूपध्वसत्वाद्यवच्छिन्नभावावृत्तिनिर्वाहाय अन्य
 त्वाद्यवच्छिन्नभावाये रूपध्वसत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावश्य-

कतया तत एव रूपादिसामान्याभाववत्यपि तत्प्रतीतिनिर्वाहात्
रूपादिसामान्याभावस्य रूपध्वंसादिप्रतियोगिकत्वानभ्युपगमात्
साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणतापक्षे तेनाप्युक्त-
स्थले रूपादिसामान्याभावव्यावर्तनात् स्वनिरूपकाभाववत्त्वसम्य-
न्धेन साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकूटाधिकरणत्वमेव
निवेश्य लक्षणस्य परिष्करणायतया रूपादिसामान्याभावानधिक-
रणस्यापि जलपरमाण्वादेरुक्तस्थले तत्कूटाधिकरणत्वेनाति-
व्याप्तेरनवकाशाच्च प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वमते ना-
नाव्यक्तिसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यस्य प्रत्ये-
कप्रतियोगितायामसत्त्वेऽपि स्थावच्छेदकावच्छिन्नतदभावीयप्र-
तियोगितात्वेन समनैयत्यस्य विवक्षणाच्च दोषः तत्तद्व-
हिततत्तद्धूमादिस्वरूपप्रतियोगितानामपि स्वावच्छेदकबह्वित्वधू-
मत्वावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन बह्वित्वधूमत्वादिसमनैय-
त्यात् बह्वित्याद्यवच्छिन्नबह्व्यादिस्वरूपप्रतियोगितानां द्रव्यत्वाद्य-
वच्छिन्नाभावीयबह्व्यादिस्वरूपप्रतियोगितात्मकतया तदवच्छेदक-
द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितात्मकतया घटादावपि सत्त्वात् न तत्प्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन बह्वित्वादिसमनैय-
त्यमिति तदभावीयत्वं विशेषणं तथा सति बह्वित्वाद्यवच्छिन्ना-
भावीयप्रतियोगितायाः घटादावसत्त्वान्नानुपपत्तिः । यद्यप्येवमपि
वाच्यत्वत्वादिसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभायानामभिन्नतया वाच्यत्वादिस्वरूपवाच्यत्वभिन्न-
त्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो-
गितानां षटादावपि सत्त्वात् यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नतदभावी-
यप्रतियोगितात्वेन समनैयत्यघटकव्याप्यत्वविचक्षणे च पृथिवी-
स्याद्यभावादिसाध्यकस्थले घटावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावापारणमश-
क्यं तदभावीयपृथिवीत्वाभावादिप्रतियोगितानां पृथिवीत्वामा-
यत्वाद्यवच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितात्मकतया पृथिवीत्वामायत्वा-
दिरूपतदवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन पृथिवीत्वामायत्वा-
दिसमनैयत्यात् । तथापि यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन य-
दमायनिरूपितत्वं तादृशधर्मावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन
व्याप्यत्वनिवेशाच्च दोषः पृथिवीत्वामायत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-

त्वेन पृथिवीत्यादिरूपाभावमात्रनिरूपितत्वं न तु घटावृत्तिव्या-
 घच्छिन्नाभावानिरूपितत्वमिति । यद्यपि पूर्वदृष्टान्तप्रवेशे वडुयादि-
 साध्यके धूमादिहेतौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यता
 वच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकतत्तद्व्यवच्छिन्नसाध्यकूटा-
 धिकरणत्वस्य गुणादौ प्रसिद्धत्वेऽपि तत्र हेतुतावच्छेदकस-
 म्यन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धाऽव्याप्तिरसम्भव नथापि साध्याभावकूटा-
 यति तादृशवृत्तेरप्रसिद्धाऽव्याप्तिस्तदनिवेशेऽपि सत्तावान् जा-
 तेरित्यादौ वक्ष्यन् इति स्थलान्तरे कूटाधिकरणाप्रसिद्धाऽव्या-
 प्तिगणरूप तत्प्रयोजनमाह यत्र पृथिवीत्यादाविति । तत्तद्वि-
 पक्षेति । घटपटादिरूपेत्यर्थः । तत्र सङ्केताविति तत्र साध्ये य-
 सङ्केतुर्नलत्वादिस्तत्रेत्यर्थः । नाव्याप्तिरित्यनेनाभ्यय यावतामै-
 काधिकरण्य सम्भवति तावद्भावसमुदायाधिकरणविवक्षाया
 तद्दोषासम्भवेन स्थलान्तरे व्यावृत्तिमाह पृथिवीत्यादाविति ।
 द्रव्यत्वादः समवायेन हेतुत्वे जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितकू-
 टाधिकरण समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धाऽतिव्याप्तरनवकाशात् स्व-
 रूपसम्यन्धेन हेतुत्वानुसरण साधनसमानाधिकरणत्वस्य सा-
 ध्याभाप्रतिशेयतापक्षे जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य साधनास-
 मानाधिकरणतया धारणसम्भवऽपि प्रत्येक साधनसमानाधिकर-
 णजलावृत्तित्वेनैवोवृत्तिप्राद्यवच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
 वकूटाधिकरणताया सामान्यादायव सत्त्वादतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति
 ध्येयम् । द्वितीयदृष्टान्तप्रयोजनमाह नापाति । घटत्वादिना साध्य-
 ताया घटादायव साध्याभावकूटाधिकरणत्वप्रसिद्धिरत उत्तम-
 भावत्वादिनेति । आदिपदाऽप्रमेयत्वपरिग्रहः तत्तत्साध्येति घट-
 त्वाभावादिरूपसाध्यस्य य साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताको
 घटत्वपटत्वादिरूपाऽभावस्तत्समुदायाधिकरणाप्रसिद्धेरित्यर्थः या-
 घतामैकाधिकरण्य सम्भवतीति विवक्षायामपि तादृशाभावसमुदा-
 ययति घटादौ हेतोरुत्तरव्याप्तिरेज न च यावतामभावानामै-
 काधिकरण्यसम्भवेनादृशाभावकूटाधिकरण यद्यत्तावदन्यतमवृ-
 त्तिव्यवस्थामनियतप्रतियोगिताकोऽभावा विवक्षणीय घटवृत्तित्व-
 त्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापदर्शितस्थले न तथा जगत एव तावद-
 न्यनमान्तर्गतत्वात् अपि तु घटत्वादिना जगद्वृत्तित्वसामान्या

भाव एव वृत्तिमद्वृत्तिस्तथाविधाभावः तावदधिकरणान्यतमत्वं
 च तत्तदधिकरणावृत्तिशून्यत्वं न तु तत्तदधिकरणान्यान्यत्वमतो
 नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् एवमपि जातिप्रतियोगिकाभाववान् मेय-
 त्वादित्यादी जातिमतामेव प्रत्येकघटत्वपटत्वघटिततादृशतादृ-
 शकूटाधिकरणतया जातिमद्वृत्तिवत्त्वावच्छिन्नाभावस्यापि ता-
 दृशतया ऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति । अत्र साध्याभाववत्तायां स-
 म्वन्धविशेषानिवेशे कालपरिमाणवान् मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः
 कालस्यापि कालिकसम्वन्धेन कालपरिमाणाभावाधिकरणतया
 जगत एव साध्याभावकूटवत्त्वात् दैशिकविशेषणतासम्वन्धनिवेशे
 च घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादावव्याप्तिः घटत्वादेस्तेन स-
 म्वन्धेनावृत्तेः तेन सम्वन्धेन तद्घटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेः तेन
 सम्वन्धेन वृत्तिमत्वस्याभावविशेषणत्वे च घटत्वाभावसाध्यके
 व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिः का-
 लिकसम्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वाभावाभावे साध्ये
 आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिश्च घटातिरिक्तवस्तुमात्रस्यैव दैशिकविशे-
 षणतया साध्याभावकूटवत्त्वात् साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेद-
 कसम्वन्धनिवेशेऽप्ययमेव दोषः किञ्चिद्विशिष्टतादृशसाध्यस्य
 योऽभावस्तस्य दैशिकविशेषणतासम्वन्धावच्छिन्नाभावस्तद्वृत्ति इति
 दैशिकविशेषणताया अपि निरुक्तसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेद-
 कसम्वन्धत्वात् स्वनिष्ठतादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्वन्धेन स्वा-
 धिकरणत्वनिवेशे च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य साध्याप्रति-
 योगिकतया तदसंग्रहप्रसङ्ग इति साध्यतावच्छेदकसम्वन्धेन प्रतियो-
 गितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानं प्रति यत्सम्वन्धावगाहियद्भा-
 ववत्ताज्ञानं प्रतिबन्धकं तेन सम्वन्धेन तद्भावाधिकरणत्वं विव-
 क्षणीयं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववत्ताशुद्धिरपि व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिप्रकारकयुद्धिं प्रतिवध्नातीति तादृशाभाव-
 स्य लक्षणघटकत्वनिर्वाहः यदि चाभाववत्ताज्ञानं प्रति दैशिकवि-
 शेषणतासंसर्गकमपि तद्भावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारकं ज्ञानं प्रति-
 बन्धकम् । अभावाभावस्यातिरिक्ततामते तादृशज्ञानप्रतिबन्धकताया
 आवश्यकत्वात् तस्य प्रतियोगिस्वरूपतामतेऽपि फलसाम्यानुरो-
 धेन तदावश्यकत्वात् अभावाभावस्यातिरिक्तताप्रदृशायां तत्प्र-

तियन्धकताया दुरपहृयत्वाच्च एव च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वाभावजातित्वादेरभावे साध्ये आत्मत्वजातित्वादावव्याप्तिर्दुर्बोरैव दैशिकविशेषणतासम्बन्धस्यापि निश्चकरूपान्तरत्वात् न चैव तादृशसाध्यवत्यपि पक्षे तादृशसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकाररूपमात्रप्रतिबन्धकज्ञानसम्भवात् तद्विषयस्य हेत्वाभासतापत्तिरिति वाच्य तत्र पक्षे साध्य नास्तीतिज्ञानस्य भ्रमस्य निर्विवादमिति तदुपपादनाय तादृशसाध्यप्रतियोगिनस्तादृशसाध्याभावत्वेन दैशिकविशेषणतया व्युत्पन्नव्युत्पन्नमाहेत्युच्यते तदा निरुक्तसम्बन्धन साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणताकुटवत्त्वमेव विवक्षणीय हेतुमति तादृशाधिकरणताधिरहाश्रोताव्याप्ति । परे तु घटत्वादेरपि दैशिकविशेषणतास्वाकारभावश्यक अन्यथा घटे न घटत्वाभाव इत्यादेन बुद्धुरयप्रतीतिष्यहार्योरनुपपत्ति काले न द्रव्यत्वमित्यादिप्रयोगाभावाद्वैशिकविशेषणताससर्गावच्छिन्नाधेयतान्वितस्वार्थावगाहिवोधजनकत्वस्यैव न प्रपदे व्युत्पन्नत्वात् न च भावरूपप्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञ्चा दैशिकविशेषणता अभ्यारूपप्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञ्चा च प्रतियोगिभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध प्रत्याख्यत इति व्युत्पत्तिरिति वाच्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेन सम्बन्धबोधोपगमे सर्वेषामेवाभावाना दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक किञ्चिद्विशिष्टत्वाभावस्य योऽभावस्तद्रूपतया तादृशसम्बन्धश्च प्रतियोगितावच्छेदक इत्यतिप्रसङ्गात् । विशिष्य समवायकालिकसम्बन्धमानस्यैवोपगन्तव्यतया प्रतियोगिन्यभावे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरोधकादयमभावो नास्तीत्यादित्सम्बन्धानुपपादयच्छिन्नाधेयताप्रतीती नियामकाभावात् समभिव्याहारविशेषनिरपेक्षस्य तात्पर्यस्य नियामकत्व कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वाभावात्मात्मत्वरूपो योऽभावस्तस्य समवायादिससर्गनात्पयणात्मनि अयमभावो नास्तीति प्रत्ययप्रसङ्गात् । वास्तवतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपप्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतामाननियामकत्वे वस्तुन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके ऽस्मि

प्रभावे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंशयदशायाम् अ-
त्रायमभावो नास्तीत्यादिवाक्यादधिकरणे एतदभावाभावप्रती-
तावपि अधिकरणे कालिकसम्बन्धेनाभाववत्त्वादिसंशयस्य
सर्वानुभवसिद्धस्योच्छेदापत्तेः । अथैवं कालादावपि कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नघटत्वाभावो नास्तीतिप्रतीत्यनुरोधेन घटत्वादेर्देशि-
कविशेषणतास्वीकारस्यावश्यकृतया तत्र समवायावच्छिन्नघट-
त्वाभावो नास्तीतिव्यवहारापत्तिरिति चेन्न प्रतियोगिमति तद्-
भावत्वेन वृत्तेरनभ्युपगमात् इत्थं च दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन सा-
ध्याभावत्वावच्छिन्नवत्त्वं लक्षणे निवेशनीयं कालिकसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावाभावाध्यानात्मत्वादित्यादौ घटत्वाभा-
वस्य तादृशसाध्याभावत्वेनात्मन्यवृत्तेर्नाव्याप्तिः । एतेन यादृश-
साध्यकस्थले साध्याधिकरणे साध्याभावस्य तदधिकरणे च सा-
ध्यस्य न भ्रमः प्रसिद्धस्तत्र प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावकल्पना-
या असम्भवेन प्रतिबन्धकताघटितलक्षणस्याव्याप्तिरिति निरस्त-
मिति वदन्ति ।

(दी०) तन्न द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ
तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादिरवृत्तेरतिव्याप्तेः ।
अपि चेदं पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ द्र-
व्यत्वत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे स-
त्त्वादतिव्याप्तेः । द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्य-
न्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वात् । किञ्च रूपाभावसाध्यक-
सद्देतौ साध्याभावसमुदायनिविष्टसकलरूपव्यक्त्याधिकरणम-
सिद्धेः । यावतामभावानामैकाधिकरण्यं तावतां समुदाये वि-
वक्षितेऽपीदं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं
वा वायुत्वादूपवदन्यत्वाद्देत्यादावतिव्याप्तिः तत्र तादृशसाध्या-
भावस्तोमस्य नियमतो रूपादिवदितत्वेन तद्वति तद्देतोरवृत्तेः ।
यस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृशाभावसहस्रसमानाधिकर-
णत्वात् समानाधिकरणयावद्भावाधिकरणामसिद्धिर्दुर्वारिव ।

(गा०) तदुभयेति द्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तदुभयत्वसमानियततया तादृशाभाववतो गुणादेरेष निरुक्तसाध्याभावकूटाधिकरणत्वादिति भावः । प्रतियोगिधैयधिकरण्याघटितसमव्यापकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वमुपगम्य तदुभयत्ववति प्रत्येकमुभयत्वामावसत्त्वेन तस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वधारणे तु तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकसद्देतावध्याप्तिर्द्रव्या व्यासज्यवृत्तित्वाव्यासज्यवृत्तित्वान्यतररूपेण साध्यतावच्छेदकसजातीयो यो धर्मस्तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वोपगमे नैतादृशातिव्याप्यवकाश इत्यतः स्थलान्तरे ऽतिव्याप्तिमाह अपि चेति । द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नेति शुद्धद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वादिति किञ्चिद्विशेषणावच्छिन्नस्य शुद्धविशेष्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन साध्यतावच्छेदकस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वस्याने प्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशेन वा विशिष्टद्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले शुद्धद्रव्यत्वाद्यभावस्य धारणसम्भवाददूषणान्तरमाह किञ्चेति । रूपाभावेति रूपत्वावच्छिन्नाभावेत्यर्थः । सद्देतावित्यव्याप्तिसूचनाय । सकलरूपव्यक्त्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति तथा च तदघटितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः । यावतामिति तथा च प्रकृते सकलरूपघटितसमुदायस्य न लक्षणघटकता सकलरूपानामैकाधिकरण्यविरहात् । किं तु एकैकरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितकूटानामेव प्रत्येकं तदधिकरणता च रूपवत्त्वेन प्रसिद्धेति नाव्याप्यवकाश इति भावः । इदमिति धायौ पृथिवीवृत्तिद्वित्वसंयोगादिसत्त्वाद्वायुत्वादेरुक्तसाध्यव्याभिचारितागुणसामान्याभावस्य साध्यत्वे धायवीयरूपशोदिरापे साध्याभावः तदघटितनिरुक्ताभावकूटवृत्तित्वाभावस्य यावदन्तर्गतस्य वायुत्वादावभावाप्रातिव्याप्तिसम्भव इति पृथिवीवृत्तीति घटतद्वायुद्वित्वपटतद्वायुद्वित्वादिरूपपृथिवीवृत्तिगुणामावाभावानां यावतामैकाधिकरण्यसम्भवेन तदघटितकूटस्यापि लक्षणघटकतया लक्ष्यते धायौ हेतोर्यस्या नातिव्याप्तिसम्भवः । न च द्वित्वादिरूपसाध्याभावस्य उत्पत्तिकाले ऽसत्त्वेन कालिकाव्याप्यवृत्तितया

व्याप्यवृत्तित्वविशेषणेन तद्व्यावृत्तिः पार्थिवपरमाण्वेकत्वादिरेव
लक्षणघटक इत्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं प्राचीनमते द्वि-
त्वादिमति तत्प्रागभावादिकालावच्छेदेन तदत्यन्ताभावसत्त्वात्
द्वित्वादेरपि व्याप्यवृत्तित्वादिति । पृथिवीपदमेतत्पृथिवीपरम्
इदंपदपृथिवीपदयोः कर्मधारयो वाभिप्रेतः न च स्वस-
मानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमनवाच्छिन्नवृत्तिकत्वं वा व्या-
प्यवृत्तित्वं न तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं
तच्च न द्वित्वादिसाधारणमिति पृथिवीपदस्य पृथिवीसामा-
न्यपरत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एतदतिव्याप्तिवारणानुरोधे-
नात्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वस्यैव निवेशयितुमुचितत्वात् ए-
तद्रूपात्यन्ताभाववान् मेयत्वादित्यादावेतद्रूपात्मकाभावस्य लक्षणा-
घटकत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः प्राचीनमते ऽत्यन्ताभावघटितव्याप्य-
वृत्तित्वनिवेशस्यावश्यकत्वाच्च । अत एवाग्नेतरूपादिघटितत्वेने-
त्यपि साधु सङ्गच्छते । पार्थिवरूपमात्रस्यैवानित्यतया ऽत्यन्ता-
भावघटितव्याप्यवृत्तित्वानिवेशे तस्य व्याप्यवृत्तित्वाभावेन तद-
सङ्गत्यापत्तेः पृथिवीवृत्तित्वत्र वृत्तिः समवायेन बोध्या तेन वाय-
वीयस्पर्शादेः कालिकसम्बन्धेन पृथिवीवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः पृ-
थिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वे अप्रसिद्धः पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नत्वेनाभिमतयां प्र-
तियोगितायां केवलसमवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवेन पृथिवी-
समवेतत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् न च पृथिवीस-
मवेतत्वावच्छिन्नाया जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगितायाः अतिप्रस-
क्ते समवेतत्वे नावच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यं समवेतत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगितातो ऽतिरिक्तायाः जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगि-
ताया अप्रसिद्धेः गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि पृ-
थिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावसाध्यकं नातिव्याप्तिसम्भवः तादृ-
शाभावस्य समवेतत्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभिन्न-
त्वेन समवेतमात्रस्यैव तदभावतया धातुत्वादेरपि तथात्वा-
त् न च पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभावाति जलादौ समवेत-
त्वावच्छिन्नाभावविरहात् तयोः समनैयत्यम् एवं च गुरुधर्मस्या-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि पृथिवीसमवेतत्वस्य तादृशवि-

शिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमायदयक समवेतत्वप्रतिशिष्टवति
 जलादौ तत्सत्त्वेन तन्मात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवा
 दिति वाच्यं विशिष्टाभावस्य साध्यत्वे तस्य वायुसाधारणतया
 सद्देतुत्वप्रसङ्गेन पृथिवीसमवेतत्वापलक्षिताभावस्यैव साध्यताया
 उपगन्तव्यत्वादिति गुणपदोपादानं पृथिवीसमवेतगुणत्वाव
 च्छिन्नाभावो गुणादिसाधारणत्वात् समवेतत्वावच्छिन्नाभावसम
 निपत इति नोक्तदोषावसरं ध्वंसप्रागभावावच्छिन्ने सामान्या
 भावमुपगच्छता वाय्वादेरप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन पृथिवीवृत्ति
 गुणसामान्याभाववत्त्वात् उत्तसाध्यता वायुत्वादि सद्देतुत्वेत्यतो
 नातिव्याप्तिसम्भव इत्यत साध्यान्तरमाह सत्ता-यति । सत्तान्यस्य
 निवेशप्रयोजनं पूर्ववत् वायुत्वादेरपि सत्तान्यसमवेताभावाभा
 वत्वात् पृथिवीति । अत्र पृथिवीपदं पृथिवीसामान्यपरमेव घटवा
 युद्वित्वादेः स्वसमानाधिकरणसत्ताभावप्रतियोगिजनं व्याप्यतु
 च्छिन्नविशेषणव्यावृत्तात्वात् रूपादियदित्येवमेव रूपं
 दोषादानं माचीनमतामिप्रायेणोपन्यस्तम् । पूर्वसाध्यमभिप्रेत्य हे
 तौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेन वायुत्वे नातिव्याप्तिरतो
 द्वितीयहेत्वनुसरणम् । ननु समनियताभावप्रत्ययस्य सत्तान्यपृथि
 वीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्तान्यद्रव्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभा
 वाभिन्नतया विभ्यसमवेतपृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य वि
 भ्यसमवेतस्पर्शसमवेतत्वावच्छिन्नाभावाभिन्नतया वायुत्वादिरे
 पि तदभाव इति न तादृशाभावसाध्यक इतिव्याप्तिः सम्भव
 तीति पूरात्तरूपानावगन् वायुत्वादित्यत्र यामेवैवविवक्षायां
 ह्युपारतामाह वस्तुत इति । अत्राप्यमाशयः । यावतामैकाधिकरण्य
 तावत्समुदायार्थाधिकरणत्वमित्यस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिसकलसा
 ध्यामात्राधिकरणत्वं यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिसाध्यामात्रव्यापका
 धेयताकथपर्यवसितमर्थं साध्यामात्राधिकरणाधिकरणकसकल
 साध्यामात्राधिकरणस्य साध्यामात्रसमानाधिकरणसाध्यामात्र
 त्वव्यापकाधेयताकथपर्यवसितं वा वाच्यं व्यभिचारिमात्रे इति
 व्याप्तिः जगत् एव साध्यवत्तावेतिद्विदधिकरणावृत्तिसकलसा
 ध्यामात्रतयादिति समुदायोपादानस्याकिञ्चित्करतया तद्विश
 णासम्भवं द्वितीये च साध्याभावसमानाधिकरणसाध्यामात्रत्व

मुक्तस्थले निखिलरूपाणामेवाश्रयमिति तादृशसाध्याभावत्वव्यापिका न केनाप्यधिकरणेन निरूपिताधेयतेति तादृशाधिकरणाप्रसिद्धिस्तद्व्यस्यैवेति । ननु स्ववृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकं यद्यदधिकरणवृत्तित्वं तत्तदधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकस्ववृत्तित्वाकाधिकरणमेवाधिकरणान्तायः धूमवान् बह्नेरित्यादौ महानसादिकं न तथा अयोगोलकवृत्तितायास्तद्वृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वात् अयोगोलकादिवृत्तिसाध्याभावत्वस्य च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसाधारणतया तद्वृत्तित्वाव्याप्यत्वादित्ययोगोलकाधेय तादृशं स्वमिति नातिव्याप्तिः तादृशयत्किञ्चिदधिकरणहृदादिवृत्तित्वाभावस्य बह्व्यादौ सत्येऽपि न क्षतिः तादृशं यद्यत्स्वं तावदन्यतमवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावस्य निवेशात् अन्यतमत्वं च तत्तद्वृत्तिशून्यत्वं न तु तत्तदन्यान्यतमम् अतो न केवलान्वयिसाध्यके अप्रसिद्धिरिति तादृशं स्वं यद्यत्तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावकूटवत्त्वनिवेशेऽपि केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तिः हेतुमतोपि तथात्वादिति तदुपेक्षितं रूपसामान्याभाववान् वायुत्वादित्यादौ च सकलरूपवतामेव तथात्वं स्ववृत्तितायाः तत्तद्वृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वादतो नाव्याप्तिः । अथवा स्ववृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभावरथावच्छेदेन यदधिकरणवृत्तित्वं तादृशाधिकरणवृत्तिसकलसाध्याभाववत्त्वमेव यावतामित्यादेरर्थः धूमवान् बह्नेरित्यादौ च यत्किञ्चिदधिकरणं न साध्यवत् तद्वृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य तद्वृत्तित्वात् । किन्तु अयोगोलकाधेयेति जगतोऽ तथात्वान्नातिव्याप्तिः रूपाभाववान् वायुत्वादित्यादौ च तादृशाधिकरणं तद्वृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वात् । अथवा व्यासज्यवृत्तिसाध्याभावमाश्रयवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वं जगत एव साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतया व्यभिचारिण्यनिष्पन्नवारणाय व्यासज्यवृत्तित्वं धर्मविशेषणं तथा सत्यपि जगत एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमाश्रयवृत्तित्वाविधधर्मावच्छिन्नाधिक-

रणत्वात् स एव दोष इति आधेयनावच्छेदकतादृशधर्मन्यूनवृत्ति-
सद्व्याप्य यद्यत्तदन्यत्वेन धर्मो निरापणीय न्यूनवृत्तिरश्च
स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमात्रम् उत्स्थले तद्रूपस्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्यामात्रोपपत्त्यादिरेव तादृशो धर्मस्त-
स्य रूपान्तरसाधारणवृत्त्यादिन्यूनवृत्तिरेऽपि तादृशवृत्त्याय-
वच्छिन्नस्य क्वचिदप्यवृत्ते । तस्याधेयतानवच्छेदकतया आधेय-
तानवच्छेदकीभूततादृशधर्मन्यूनवृत्तिताविरहात् न च समनियताभा-
वैक्ये व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमात्रवृत्तिन्यासजन्यवृत्ति-
धर्माप्रसिद्ध्या केवलान्वयिसाध्यमेऽव्याप्तिरिति धार्य्य तथा
सति व्यासजन्यवृत्तित्वस्थले ऽव्यासजन्यवृत्त्यनेकवृत्तिधर्मभिन्नत्व-
स्य निवेशनोपत्त्यात् केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावत्वस्यैव
तथात्वादित्यतो दोषान्तरदानाय हेतुनावच्छेदकसम्बन्ध निरा-
यति विश्वेति ।

(दी०) किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभा-
ववति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः अन्यथा धूमादावव्याप्तिः सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमन्मा-
त्रस्यैव वृत्तेर्व्यभिचारिण्यतिपक्षो वा तथा च सत्तादिसाध्यके
संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः सा याभाववति तेन स-
म्बन्धेन वृत्तेरप्रासिद्धेः साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावा-
विशेषणीया इति चेद्विशेष्यन्ता तथापि भूतत्वमूर्तत्वाद्योरन्यतर-
त्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभाव-
समुदायवति पृथिव्यादौ तस्यावृत्तेः । किञ्च महाकान्त्यन्यत्वादि-
साध्यके व्यभिचारिणि कालिन्विशेषणनाविशेषेण हेतावति
व्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति महानाले तेन सम्बन्धेन
वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः ।

(गा०) धूमादावव्याप्तिरिति यद्विमन्मात्रसमवेतघटा-
दौ वर्तमानस्य निषेधिसमवेतत्वमात्रस्य तथासत्तादिति भावः ॥

एतच्च यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वत्वसमनियतप्रति-
योगिताकाभावनिवेशाभिप्रायेण अन्यथा निर्बहिंसयुक्तत्वा-
दिसाधारणतादृशवृत्तित्वत्वं प्रति तथाविधाभावप्रति-
योगिताया अव्यापकत्वात् तस्य लक्षणाघटकतया
वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्याभावाधिकरणकालादौ वृत्ते-
र्निर्वाहिवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वादव्याप्यसङ्गतेः अत एव सम्बन्धमनिवे-
द्य तादृशाधिकरणवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवे-
शपक्षे दूषणान्तरमाह साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । एतच्च का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य कालादावस-
त्वेऽपितस्य यथाविवक्षितसाध्याभावसमुदायवस्त्वमक्षतमेवेति सूच-
नाय । कालादावित्यादिपदाद्विपयितादिसम्बन्धेन वस्तुमात्रसम्ब-
न्धिन ईश्वरज्ञानादेः परिग्रहः । व्यभिचारिणीति यत्साध्यके वृत्ति-
मन्मात्राधिकरणस्य कालादौ विवक्षितसाध्याभावकूटवत्त्वं ता-
दृशव्यभिचारिहेतावित्यर्थः द्रव्यत्वसाधनके द्रव्यत्वपृथिवीत्वा-
न्यतराभावशुद्धद्रव्यत्वाभावयोवायुत्वादिहेतुके रूपाद्यात्मकसा-
ध्याभावस्य सत्त्वादिसाध्यके संयोगेन ममवायेन वा यत्र हेतुता तत्र
सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य च साधनवद्वृत्तित्वात् साधनसमानाधि-
करणत्वेन साध्याभावे विशेषिते न तादृशाभावानादायोक्तस्थलेष्व-
व्याप्यतिव्याप्तिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते साधनेति । सत्त्वैतौ व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावाणामेव साधनसमानाधिकरणतया तादृशाभाव-
कूटाधिकरणं जगदेव व्यभिचारिणि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
साध्याभावस्यापि तयात्वात्तादृशाभावकूटाधिकरणं निःसाध्यमेव
साधनसमानाधिकरणयोपलक्षितामायाधिकरणत्वमेव निवेद्यं न तु
तद्विशिष्टाधिकरणत्वं तेन व्यतिरेकिणि हेतौ तद्विशिष्टाधिकरणवृ-
त्तित्वावावच्छिन्नाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वसम्भवेऽपि नान्यासिः
साधनसमानाधिकरणत्वं साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन साधन-
तावच्छेदकाविशिष्टवद्वृत्तित्वं तेन द्रव्यत्वादेः कालिकसम्बन्धे-
नाधिकरणस्पर्शादौ सत्ताधिकरणे गुणादौ च द्रव्यत्वपृथिवी-
त्यान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वेऽपि द्रव्यत्वपृथिवीत्योभयादि-
साध्यके द्रव्यवृत्तित्वाविशिष्टसत्त्वादी नातिव्याप्तिः । म च

सत्ताया साध्याभावकूटवद्वृत्तिगुणादिवृत्तित्वसत्त्वात् विशिष्टसत्त्वे तद-
 भावस्य दुर्लभतया नापदर्शितसाध्यके विशिष्टसत्त्वे इतिव्याप्ति-
 प्रसक्तिरिति वाच्य साधनतावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वानिवेशे द्र-
 व्यत्वादिसाध्यके विशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिवारणाय साधनतावच्छेदक
 साध्याभावकूटवद्वृत्तितावच्छेदकत्वामावर्पणतन्निवेशस्यावश्यकत-
 या उक्तस्थले इतिव्याप्तिप्रसक्ते सयोगे साध्ये सयोगेन घटादिहेतौ
 सयोगत्वावच्छिन्नसयोगामावस्य उत्पत्तिकालावच्छेदेन साधनवति
 वृत्तेरप्यवृत्तित्वविशिष्टस्याधिकरणे गुणादौ सयोगेन वृत्तेरप्राप्ति-
 ष्या ऽव्याप्ति सयोगि सत्त्वादित्यादौ जगत एव सयोगामाव-
 धत्वेनातिव्याप्तेर्नारणाय व्याप्यवृत्तित्वाविशिष्टाभावप्रतानिवेशन-
 स्यावश्यकत्वादित्यतो ऽनवच्छिन्नं वृत्तिरत्र प्रवेद्या । अथ सा-
 धनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विरोधितेऽपि सत्तावान्
 जातेरित्यादावव्याप्तिवारणमशक्यमेव प्रत्येक साधनसमानाधि-
 कर्णाभ्यां द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभावद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाम्ना-
 यटिताभावसमुदायस्य सामान्यादावेव सत्त्वात्तत्र च हेतुताव-
 यच्छेदकसम्यग्धेन वृत्तेरप्रसिद्धे । यत्तु द्रव्यत्वादिविशिष्टसत्तामा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकभेदौ सत्तात्व न निवेद्यते द्रव्यत्वादि-
 वैशिष्ट्यमात्रस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवादिति द्र-
 व्यत्वादिसाधारणद्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यावच्छिन्नतत्प्रतियोगिताया स-
 त्तात्वसमनैयत्वविरहात् तादृशभावस्य लक्षणघटकतेति स-
 माधानं तद्वति तुच्छ द्रव्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावपि
 ईदृशयुक्त्या साध्यतावच्छेदकतादृशविशिष्टसत्तात्वस्याभावप्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वात् द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावस्य
 साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावात् व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नप्रामावमादायातिव्याप्तेर्दुर्नस्तया एतद्वृत्तवदि-
 ना गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतस्यावलम्बनीयत्वात्
 द्रव्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि समवेत-
 यान् जातेरित्यादौ समवायेनैतद्रूपान्यत्वविशिष्टाभावतद्रूपान्यत्व-
 विशिष्टाभावादीना समवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकतया प्रत्येक-
 साधनसमानाधिकरणतया च तद्व्यतिरिक्ताधिकरणं सामा-
 न्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन वृत्तेरप्राप्तिः ऽव्याप्तिवारणात्

म्भवात् । एवं विशिष्टस्यातिरिक्ततामतावलम्बने दर्शितविशिष्टाभावानां साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वविरहोपपादनेन समाधानमपि हेयम् उक्तस्थल एव द्रव्यत्वतदन्यसमवेतोभयगुणत्वतदन्यसमवेतोभयकर्मत्वतदन्यसमवेतोभयाभावानां साध्यतावच्छेदकसमवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकानां प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणानां समुदायवति सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धाऽव्याप्तेस्तावतापि वारणासम्भवात् न च यादृशाभावसमुदायाधिकरणं साधनाधिकरणं तादृशसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य विवक्षितत्वात् उक्ताभावसमुदायाधिकरणतायाः साधनवत्यसम्भवात् न तत्समुदायस्य लक्षणाघटकतेति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् एवं सत्यपि तादृशविशिष्टाभावाद्येकतरघटितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्तोमस्य तादृशस्याधिकरणे केषाञ्चिद्वृत्तिसमतामवृत्तेः साधनस्य च वृत्तेरव्याप्तितादवस्थ्यात् एतादृशविवक्षानुसरणे भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभावघान् स्पर्शश्चदन्यत्वादित्यत्र भूतत्वमूर्तत्वोभयघटितसाध्याभावकूटवति हेतोरवृत्तितया वक्ष्यमाणातिव्याप्तेरसम्भवप्रसङ्गाच्च साधनवतो निःस्पर्शस्य कस्य चिदपि तादृशोभयघटितस्तोमाधिकरणत्वविरहेण तादृशस्तोमस्य लक्षणाघटकत्वात् प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्च पृथिवीद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ जलावृत्तित्वेजोऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभावघटितकूटस्य कचिदपि साधनवत्यसत्त्वेन तादृशकूटस्य लक्षणाघटकत्वात् यादृशकूटवत्त्वं साधनवतः तद्वद्वृत्तित्वाभावस्य साधने ऽसम्भावितत्वादित्यातिव्याप्यनवकाशादिति चेत् । अत्राहुः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वेन साध्याभावाविशेषणानुपदर्शितविशिष्टाभावनिरासः गुणकर्मान्यत्वाविशिष्टसत्तायान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य संग्रहायावच्छिन्नान्तं वृत्तिनिर्याच्छिन्ना प्राह्या अन्यथा संयोगी सत्त्वादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगाद्यभावस्य साध्यवद्वृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणाघटकतया ऽतिव्याप्यापत्तेः सञ्ज्ञेती साधनसमानाधिकरणस्य साध्यवद्वृत्त्यन्यस्याप्रसिद्धेः समाना-

धिकरणधर्मावच्छिन्नेति । तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसा-
ध्याभाव एव विशिष्टमेदप्रसिद्धिः न चैवं साध्यतावच्छेदकव्या-
पकत्वं प्रतियोगिताविशेषणं व्यर्थम् अभाववान् मेयत्वादित्यादौ
घटत्वादिरूपाभावस्य उक्तविशेषणेनैव धारणादिति वाच्यं प्रमे-
यसाध्यकस्थले घटत्वपटत्वोभयावच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्य
गगनत्वाद्यवच्छिन्नगगनाद्यभावाभिन्नस्य संग्रहाय साध्यतावच्छे-
दकव्यापकत्वेन समानाधिकरणधर्मस्यावश्यं निवेशनीयतया
घटत्वपटत्वादिरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाभावत्वावेष्टा-
भावत्वाव्यापकत्वेन घटत्वादौ विशिष्टमेदस्याक्षतत्वात् एतद्वि-
शेषणेन तदव्यावृत्तेः । न च वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले घटत्वा-
वच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्य संयोगादिरूपव्याधिकरणसम्बन्धावच्छि-
न्नवाच्यत्वाभावभिन्नतया साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकर-
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमक्षतमिति तत्संग्रहाय समाना-
धिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा-
वप्रतियोगित्वविशेषणताया आवश्यकत्वात् प्रमेयसाध्यकस्थ-
लीयोक्ताभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नगगनाद्यभावभिन्न-
त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकधर्मै साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वं
विशेषणमन्तरेणैव विशिष्टभिन्नत्वमव्याहृतमिति वाच्यम् एवमपि
गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य समानाधिकरणतादृशसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतयोक्ताभावस्य तदभिन्नत्वेन तत्र वि-
शिष्टमेदनिर्वाहाय तादृशविशेषणस्यावश्यकत्वात् समानाधिकरण-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणं परित्यज्य साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां निवेदय तत्कार्यस्य साध्यतावच्छेद-
कव्यापकत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणसार्थकत्वस्य खोपपाद-
नसम्भवाच्च साध्यवद्वृत्तितादृशाभावश्चोभयत्वादिना साध्या-
भाव एव प्रसिद्ध इति न काप्यनुपपत्तिः । एतेन नीलरूपघट-
त्वोभयमावधान् नीलघटान्यत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणं
पटीयं नीलरूपं न घटे इति तादृशनीलरूपघटत्वात्मकसाध्या-
भावफूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या ऽव्यातिरित्यपि निरस्तं तादृशा-
भावे उक्तमेदासत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्ष-
णघटकत्वात् । एवं घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाभावे साध्ये

मेयत्वादिहेतौ साध्याभावस्य विशिष्टाकाशाभावादेराकाशाभावान-
तिरिक्ततया जगत एव साध्याभावकूटाधिकरणतापत्त्या ऽतिव्याप्ति-
रिति साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वमेव विवक्षणीयं तथा च पटे
घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावभावो नास्तीतिप्रत्ययाभावात् पटा-
देर्न तादृशविशिष्टाभावाधिकरणत्वमिति न दोषः । एवं च साधना-
धिकरणेऽपि साध्याभावत्वेन वृत्तिर्विवक्षणीया अन्यथा जातिमदन्य-
त्वविशिष्टाकाशाभावस्याभावे साध्ये समवायेन हेतौ साधनस-
मानाधिकरणाकाशाभावस्य साध्याभावत्वविशिष्टस्याधिकरणे
सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्यपत्तेस्तादृशविवक्ष-
यापि उक्ताभयभावसाध्यकस्यले ऽव्याप्तिवारणं सम्भवति प्रत्येका-
धिकरणे उभयाभावाभावव्येनावृत्तेः । वस्तुतो घटवृत्तित्वविशिष्टा-
काशाभावाद्यभावो घटत्वाद्यभावसमनियततया तदभिन्न इति
घटत्वादिरपि तदभावस्तदघटितकूटाधिकरणता च न जगत इति
दर्शितातिव्याप्यनवकाशात् साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्ववि-
वक्षणमफलं साध्याभावत्वेन साधनवहृत्तित्वं तु साध्याभावत्वाविशि-
ष्टाधिकरणत्वाविवक्षणेऽपि घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावाच्चान्
घटत्वादित्यत्र साध्याभावस्य द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वत्वादिना साधन-
समानाधिकरणतया द्रव्यस्यैव तदघटितकूटाधिकरणत्वेनाव्याप्तेर्वा-
रणाय निवेद्यमेव न चैवमपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ
साध्यतायच्छेदकविशिष्टवदवृत्त्योः प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणयोः
घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावाद्येतरपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाव-
योरधिकरणं गुणाद्येवेत्यतिव्याप्तिदुर्वारैवेति घाच्यं विशिष्टस्यातिरि-
क्ततामवलम्ब्यैव तादृशातिप्रसङ्गस्य समाधातुं शक्यत्वादिति । भू-
तत्वमूर्तत्वाद्योरपि उभयत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे हेतोर्व्यभि-
चारित्याभावादन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वानुसरणं पृथि-
व्यादाविति आकाशे भूतत्वस्य मनसि च मूर्तत्वस्य साधनसमा-
नाधिकरणतया आकाशस्य मनसस्तत्प्रत्येकं तदुभयानधिकरण-
त्वेन साध्याभावसमुदायानधिकरणत्वादिति भावः । आदिशब्दात्
भूतमेदमूर्तमेदान्यतरत्वाभावाच्चान् भूतमूर्तान्यतरत्वादित्यादौ भूतमे-
दमूर्तमेदात्मकसाध्याभावघटितसमुदाययति कालदिगादौ हेतो-
रवृत्त्याऽतिव्याप्तेः परिग्रहः । ननु साधनाधिकरणे येषां परस्परमे-

काधिकरणस्य तत्समुदायस्य विवक्षितत्वाच्चाप्य दोष भूतत्प्रमूर्त
 त्वाद्योः प्रत्येक साधनसमानाधिकरणत्वेऽपि साधनवति परस्पर
 मैकाधिकरण्यमावेन तदुभयघटितकूटस्य लक्षणाघटकत्वात्तदे
 कतरघटितकूटस्यैव तथाप्यात् तद्वति च हेतोर्हेत्ते प्रतियो
 गिताया साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषण त्याज्यमेव एव च
 विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववद्द्रव्यत्वादित्यादी
 भोक्तृत्वाऽतिन्यासि सम्भवति उक्तविशिष्टाभावाणां साधनव
 ति द्रव्यादावैकाधिकरण्यमावात् एव तादृशकूटाधिकरणपृथिव्या
 दिवृत्तित्वस्य द्रव्यवृत्तित्वत्वादिना योऽभावस्तस्यापि ता
 दृशवृत्तित्वस्याप्यपकप्रतियोगिताक्यावदभावान्तर्गततया तद्वत्प्रवि
 रद्वादप्युक्तहेतौ नातिन्यासिसम्भव न च द्रव्यवृत्तित्वत्वावच्छि
 न्नाभावप्रतियोगिताया आकाशादिवृत्तिवसाधारणतया तादृश
 वृत्तित्वस्याप्यप्यत्वाच्च तादृशमावा लक्षणाघटक इति वाच्य
 साधनसमानाधिकरणस्य साध्याभावविशेषणत्वपक्षेप्रतियागिता
 या तादृशवृत्तित्वन्यव्याप्यत्वविशेषणव्यावृत्त्यभावेन तादृशविशेषण
 स्य परित्याज्यत्वात् बाहेमान् धूमादित्यशालोकाद्यवृत्तित्वेन
 रूपेण निबद्धिवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगिताया आलोकादिनिष्ठपरं
 तादिवृत्तित्वसाधारणसाधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकर
 णवृत्तित्वव प्रत्यव्यापकतयैव तादृशमाव्याप्यतात् व्यासज्यवृ
 त्तिप्रमानवच्छिन्नत्वेन प्रतियागिताविशेषणात्पर्वतसयुक्तत्वपर्वतान्य
 सयुक्तत्वोभयत्राद्यवच्छिन्नाभावस्य पर्वतासयुक्तघटादी घतमानस्य
 घूमादाप्रसरेऽपि न क्षतिः प्रतियोगिताया तादृशवृत्तित्वस्याप्य
 त्वविशेषणैःपि तादृशमावमादायायातेराप्यभ्यक्तया एतस्य विशेष
 णस्य तद्विशेषणसत्त्वेऽप्यावश्यकत्वात् चरमाभावप्रतियागितायां
 तादृशवृत्तित्वस्याप्यप्यत्वविशेषणपरित्यागे यत्किञ्चित्साधनाधि
 करणवृत्तिसाध्याभावसमुदायस्या विप्रक्षणेपि प्रथमाभावप्रतियो
 गिताया साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषण परित्याज्यमेव पृथिवी
 द्रव्यव्यपकारकप्रमाविषयत्वादित्यादी जलाद्यसमयेतत्प्राद्यव
 च्छिन्नाभावकूटवत्यस्य साधनवत्यसत्त्वेपि तादृशमावकूटवत्सा
 मान्यादिवृत्तित्वस्याप्यपकप्रतियोगिताक्यावदभावान्तर्गतानां ५

धिव्यन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावानामेव वृत्तिमहत्तीनां हेतावस-
त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् एवं सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्ट-
सत्तात्वावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणसमवेतत्वाप्रसिद्धिनिबन्ध-
नाव्याप्तिवारणापोपात्तसाध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणध-
र्मावच्छिन्नाभावमिश्रत्वरूपसाध्याभावविशेषणस्थाने साध्याभा-
वप्रतियोगितायां साध्यवृत्त्यभावीयसमानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगितामिश्रत्वं निवेद्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावी-
यगगनादिकिञ्चिद्विशिष्टतदभवनिष्ठप्रतियोगितामिश्रव्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगितामादायैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसङ्गहे
समानाधिकरणधर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्यानिवेशनीयतया
ऽभावसाध्यकस्थल साध्यतावच्छेदकन्यूनवृत्तिघटत्वाद्यभावावत्त्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगितासु साध्यवृत्त्यभावीयसमानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगितामिश्रत्वाभावेन घटत्वाद्यात्मकाभावव्यावर्तनात् सा-
ध्याभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणमपि परि-
त्यजनीयम् उक्तरीत्यापि पृथिव्यन्यद्रव्यत्वाद्यभावस्य हेतुमत्यसत्त्वे
ऽपि घटान्यवृत्तित्वत्वादिना गुणादिवृत्तित्वाभावात्मादायातिग्याप्तिर्वा-
रणीयेत्यतो दोषान्तरमाह किञ्चिन्ति । केचित्तु ननु स्ववृत्तिसाधन-
समानाधिकरणसाध्याभावसमुदायाणधिकरणं यद्यत्साधनाधि-
करणं तद्वृत्तिसाध्याभावसमुदायाधिकरणं यद्यत्स्व तदेव सा-
ध्याभावसमुदायाधिकरणेत्यनेन विवक्षितं सङ्केतौ तादृशं
स्वं जगदेव बह्व्यधिकरणमहानसादिनिष्ठानां निर्वह्निहदा-
दिनिष्ठानां च धूमादिसमानाधिकरणसाध्याभावानां व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां समुदायवत् यद्यत्साधनाधि-
करणं तद्वृत्तित्वाद्यसमुदायवत्त्वस्य महानसादौ साध्यवति
साध्यशून्ये च हृदादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः भूतत्वमूर्तत्वान्यतरा-
भावयान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ तादृशं स्वं मनो गगनं च
गगनवृत्तिभूतत्वघटितसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य गगन-
रूपसाधनाधिकरणे एव मनोवृत्तिमूर्तत्वघटितसाध्याभावसमुदा-
याधिकरणत्वस्य मनस्येव सत्त्वेन निरुक्तसाधनाधिकरणवृत्तिसा-
ध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य तत्र तत्र सत्त्वात् । स्वनिष्ठसाध्या-
भावे साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणानुपादाने बह्व्यादिशून्यह-

दादिनिष्ठसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य साधनाधिकरणे ऽसत्त्वात् साध्यवदेव तादृश स्व तद्वृत्तित्वाभावस्य धृत्तिमद्वृत्तेर्हेतावसत्त्वादव्याप्तिरिति अतस्तत्र तद्विशेषणप्रवेशः प्रथमसमुदायपदादाने भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभाववान् स्पृशवदन्यत्वादित्यादौ गगनमनश्च न तादृश स्व तद्वृत्तिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणमनोगगननिष्ठभूतत्वमूर्तत्वोभयद्वितिसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य गगनमनसो प्रत्येकमसत्त्वात् किन्तु पृथिव्यादिचतुष्कमेव तथाविध स्व तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति तदुपादान धूमवान् बहेरित्यादावपि पर्वतादेस्त्ववृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणमहानसादिरूपसाधकरणवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणत्वाज्जगदेव तादृशस्व स्यात् अतो यद्यदिति तथा च पर्वतादिवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणयद्यत्साधनवदयोगोलकादेरपि तदन्तर्गततया तद्वृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितकूटस्य पर्वतादावसत्त्वात् तादृश स्व धूमादिशून्यमेवेति नातिव्याप्तिरिति यद्यत्साधनाधिकरणमित्यनुक्ता यद्यदधिकरणमित्येतावदुक्तौ भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभाववान् स्पृशवदन्यत्वादित्यादौ गगनादिवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणयद्यत्पृथिव्यादेरपि तदन्तर्गततया तद्वृत्तिमूर्तत्वादिघटितकूटस्य च गगनादावसत्त्वात्तादृश स्व न गगनादिकभवेदपि तु पृथिव्यादिकमेवेत्यतिव्याप्तिरिति साधनाधिकरणविशेषात् पृथिव्यादेस्तत्र साधनानधिकरणत्वात्तदोषः । धूमवान् बहेरित्यादावयोगोलकादिनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वस्य पर्वतादेस्त्वाज्जगदेव तादृश स्वमिति चरमसमुदायपदोपादानं पूर्ववत्तादृश यद्यत्स्व तावदन्यतमवृत्तित्वव्यपकप्रतियागिताको ऽभावो विवक्षणीय अतो नातिव्याप्तिरसम्भवो घेत्यता दोषान्तरमाह किञ्चतीत्याहुः । महाकालेति कालान्यत्वसाध्यके कालिकविशेषणताविशेषेण हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषेणातिव्याप्तिवारणसम्भवान्महाकालभेदसाध्यकानुसरणम् । यद्यपि महाकालत्वसाध्यके ऽप्यतिव्याप्तिरिति सम्भवति वृत्तिरिति एव महाकालातिरिक्तकालवृत्तित्वसत्त्वात् तथापि साध्यतावच्छिन्नसाध्याभावघटितलक्षणे तत्कालमात्रवृत्तिरिति

त्कालिवृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धा नातिव्याप्तिः
साधनाधिकरणे सम्भवदैकाधिकरण्यकसाध्याभावसमुदायाधि-
करणत्वस्य प्रयोजनान्तरानुरोधेन निवेशे तादृशाप्रसिद्धिविर-
हेऽपि साधनाधिकरणीभूतखण्डकालव्यक्तिविशेषावृत्तित्वावच्छि-
न्नाभावघटिततादृशकूटाधिकरणतत्तत्कालवृत्तित्वाभावस्य तत्त-
त्कालावृत्तौ वृत्तिमति घटमानस्य साधने ऽभावाभातिव्याप्तिरित्यं-
ग्रिमस्य एतेनेत्यादेरसङ्गतिरिति एकमात्रविपक्षकानुसरणम् । आदि-
पदान्महाकालत्वाभावादिपरिग्रहः अवृत्तिहेतौ साध्यसामानाधिकर-
ण्यविशेषणेनातिव्याप्तिधारणसम्भवाद्यभिचारिणीति । वृत्तिमत्त्व-
मात्रमत्र विवक्षितं तन्मात्रस्यैव व्यावर्तकत्वात् समवायादिना द्र-
व्यत्वहेतुके तादृशसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य
वृत्तिमति पटत्वादौ वृत्तेर्हेताववृत्तेर्नातिव्याप्तिसम्भव इति कालिकस-
म्बन्धावच्छिन्नहेत्यनुसरणम् । इदमुपलक्षणम् । ईद्वरज्ञानान्यत्वा-
दिसाध्यके विपयितासम्बन्धेन हेतुमात्रे साध्याभावसमुदायवाति
ईद्वरज्ञानादौ तेन सम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव वृत्तेरतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या ।
एतेन वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणस्थले वृत्तिमद्वृत्तित्वतादृशवृत्तित्व-
त्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वोभयामावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वसाध्यव-
द्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वोभयामावस्य वा निवेश महाकालवृत्तित्वस्य
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे चरमदलाभावेनोभयामावसत्वे-
ऽपि न निस्तारः एवं यथाश्रुते घटत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि
सयोगेन हेतौ साध्याभावघटि सयुक्तमात्रस्यैव संयुक्तत्वात् एतद्रू-
पत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि समवायेन हेतौ समवेतमात्रस्यैव
एतद्रूपाद्यतिरिक्तसमवेतत्वादतिव्याप्तिरित्यापि द्रष्टव्यम् ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नन्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभा-
वकूटाधिकरणस्य नानाविपक्षरुस्थले ऽप्रसिद्धावपि सां-
धनसमानाधिकरणतादृशभावकूटाधिकरणस्य नाप्रसिद्धिरिति
साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणप्रक्षेपे तादृशाभावकूटाधिकरण-
त्वगर्ममेव लक्षण सम्यक् साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वापेक्षया
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नन्यापकत्वस्य गुरुत्वेऽपि साध्यतावच्छेद-
कव्यापकप्रतियोगिताकामावघटितलक्षण सत्तावान् जातेरित्यादौ
विशिष्टसत्ताभावादिधारकनिरक्तविशेषणप्रवेशेन महागौरवाद्द्विविदि-

एस्यानतिरिक्तत्वे पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्यत्व-
विशिष्टद्रव्यत्वाभावादेरपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता-
वच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया उक्तविशाऽतिव्याप्तिवा-
रणाय तादृशाभावघटितलक्ष्णेषुपि साधनवति सम्भवदै-
काधिकरण्यकतादृशाभावसमुदायाधिकरणस्यावश्यं विवक्षणी-
यतया पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाधिपयत्वादित्यादौ सम-
वायसम्यन्धावच्छिन्नब्रह्मासमेधतत्वावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकर-
णसामान्यादिवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि अतिव्याप्तेरनवकाशात् सा-
धनवति सम्भवदैकाधिकरण्यकतयविवक्षामन्तरेणैव पृथिव्यन्य-
द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्यवृत्तित्वाभाववच्छिन्नाभा-
वमादायातिव्याप्तिवारणे उक्तस्थलेऽपि तादृशाभावमादायाति-
व्याप्तिवारणसम्भवात् प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापक-
त्वविशेषणं नोपादेवं यद्यपि साधनवति सम्भवदैकाधिकरण्य-
ककूटनिवेशे द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभावद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाव-
घटितकूटस्य सत्तावान् जातेरित्यादौ न लक्षणघटकताप्रसक्ति-
स्तथापि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे ता-
दृशाभावेकतरव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितकूटस्य तथात्वा-
दव्याप्तिरिति तदुपेक्षेतिरित्या साध्यतामलक्षणपरिष्कारमपि हे-
तुतावच्छेदकसम्यन्धेन वृत्तिमत्तावदधिकरणमहाकालमाश्रयिष-
्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्त्या निराकुर्वते एतेनेति ॥

(दी०) एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
दकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणया-
वदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्वत्त्वं
व्याप्तिः केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याभावाः संयोगादयो
न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावो द्रव्यत्वा-
धिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः
उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः क्वचिदप्रसिद्धादिसम्पादकाः
पुनरभावा न हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदायाधिकरण-

वृत्तित्वतदभाववृत्तिमत्त्वानि पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्यानीत्यादिकमपास्तम् ।

(गा०) अत्र प्रतियोगितायामवच्छिन्नान्ताविशेषणव्यावृत्तिरभावधान्मेयत्वादित्यत्रैव बहिमान् धूमादित्यत्रापि बोध्या यादृशसाध्याभावकूटाधिकरणं साधनवत् तार्णातार्णदहनोभयाभावादिघटितकूटस्यापि तथाविधकूटतया तथाविधोभयादिमद्वृत्तिपदार्थं धर्तमानस्य तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वात् । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि प्रतियोगिता विशेषणीया अन्यथा बहिमान् पर्वतबहुधवयवसंयोगादित्यादौ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुधभावसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुधभावयोः साधनाधिकरणे सम्भवदैकाधिकरण्याभावेन तदुभयघटितकूटस्य लक्षणाघटकत्वादतिव्याप्तिविरहेऽपि बहिमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूटस्याऽऽक्रमेण लक्षणाघटकतया तद्वति बहुधवयवाद्यतिरिक्ते हेतोर्वृत्तेरसम्भवापत्तेः व्यापकतापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटिता प्राह्या अन्यथा समवायेन बहिसंयोगे साध्ये संयोगेन साध्यव्यापकस्य बहुः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणबहुधवयवातिरिक्तवृत्तौ सद्देतावव्याप्यापत्तेः इत्थं च संयोगसम्बन्धेन साध्यतायां तेन सम्बन्धेन व्यापकताप्रसिद्धयर्थं व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस्यावश्यकतया व्याप्यवृत्तिपदोपादानसार्थक्यमिति केचित् । वस्तुतस्तु येन सम्बन्धेन व्यापकता तेन सम्बन्धेनाभावो प्राह्यः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य विदिष्य निवेशेऽवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे संयोगेन धूमादिसाध्यके तत्सम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमव्यवच्छिन्नवृत्तिकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्य व्याप्यवृत्तिवेनातिव्याप्यापत्त्याऽनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तिरस्यैव नियेशनीयतया एवमित्यादिवक्ष्यमाणपङ्क्त्यसङ्ख्यापत्तेः अन्योन्याभावघटितव्यापकतानिवेशाच्च व्याप्यवृत्तिपदसार्थक्यम् । संयोगाभावसाध्यकस्थले संयोगघटितकूटाधिकरणताया द्रव्यमात्रे

सत्यात्तद्वृत्तिहेतायन्याप्तिवारणरूपं तत्प्रयोजनमाह केवलान्वयिन इति । एतेन तत्साध्यके द्रव्यवृत्तेः सहेतुत्वमक्षतमिति सूचितं गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ गुणादावनवाच्छिन्नवृत्तिकगुणायमावयति नित्यद्रव्यातिरिक्ते हेतोर्वृत्त्यान्याप्तिवारणरूपमनवाच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाभावनिरूपिताधिकरणतानिवेशनफलमाह एवमिति । साध्याभावे उत्पत्तिकालावच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वकथनं द्रव्यत्वे तद्वृत्तित्वाभावासत्त्वेनाप्याप्तिप्रसङ्गसुवनाय न व्याप्यवृत्तिरित्यत्र द्रव्यत्वाधिकरणेऽपीत्यनुपज्यते इति व्याख्यानमसत् अनवाच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे संयोगी घटादित्यत्रोक्तरीत्याव्याप्तेर्वारणाय साधनवति व्याप्यवृत्तित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तत्राव्याप्यप्रसक्तेः साधनवति व्याप्यवृत्तित्वपर्यन्तनिवेशनप्रयोजनप्रदर्शनपरतया एतत्पक्षिव्याप्यापि न साध्यायसी व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणत्वानिवेशे संयोगी सत्त्वादित्यत्र गुणादौ व्याप्यवृत्तेः संयोगाभावस्यैव द्रव्यत्वाभावाप्यापि लक्षणघटकतया जगतः साध्याभावकूटाधिकरणत्वात् अतिन्याप्स्यनवकाशेऽपि धूमवान् घट्टेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणताया विद्वस्मिन्सत्त्वात् अतिन्याप्तेर्दुर्वारतया तत्प्रवेशनस्यावश्यकतया तावताप्युक्ताव्याप्तिवारणसम्भवात् तस्माद्याप्यवृत्तित्वमवाच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वमभिमतमतोऽपि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकभावोपेक्षा तन्निवेशे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव निवेशनीयतया संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव संयोगेन द्रव्याभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यतया ऽतिन्याप्तिः तन्निवेशनस्यैव दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यमेवेन स्थलद्वये व्यावृत्तिरभिहितेति सारम् । स्वसमानाधिकरणत्वनिवेशनप्रयोजनमाह उक्तरूपेति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपेत्यर्थः । अप्रसिद्धादीति । सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्धिसम्पादकरूपभावादिसाध्यके रूपाद्यात्मकभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धिस-

म्पादकाः सम्भवद्वैकाधिकरण्यापन्नसाध्याभावस्तोमाधिकरणत्व-
 विवक्षणे सत्तान्पृथिवीसमेवतश्चन्यं वायुत्वादित्यादायादिपद-
 ग्राह्याया अतिशयतेः सम्पादका बोध्याः । पूर्वोक्तरीत्येति । समु-
 दायाधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन तदभावास्तादृश-
 वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताका हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन वृत्ति-
 मद्बृत्तित्वं लक्षणघटकं बोध्यमित्यर्थः । अपास्तामिति न च
 सार्वभौममते सामानाधिकरणस्याव्याप्यवृत्तितया साध्याभाव-
 कूटघनमहाकालवृत्तित्वस्य सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोऽपि
 सामानाधिकरण्यानिरूपकखण्डकालाद्यवच्छेदेन घटादिरूपवृत्ति-
 मति वर्तमान एवेति महाकालान्यत्वादिसाध्यके नातिव्याप्ति-
 सम्भव इति वाच्यं तथा सति बह्व्यादावपि स्वाययवावच्छेदेन
 निर्धूमसंयुक्तत्वाद्यभावसत्त्वेन धूमवान् गृहेरित्यादावतिव्याप्तेरुक्त-
 स्थले ऽतिव्याप्तिवारणस्य सुदूरपराहतत्वात् । यत्तु हेतुतावच्छे-
 दकसम्यग्धेन हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन तद्वत्त्वस्य विवक्षि-
 तत्वान्नातिव्याप्तिः व्यभिचारनिरूपकाधिकरणावच्छेदेन हेतौ त-
 द्वत्त्वविरहादिति तन्न एवं सति स्वाययवावच्छेदेन घटादि-
 वृत्तेः सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य पर्व-
 तावच्छेदेन धूमादावसत्त्वादसम्भवापत्तेः वृत्तिमद्बृत्तिपदेन हेतु-
 तावच्छेदकसम्यग्धेन यस्य यदाधिकरणं तदवच्छेदेन तद्वृ-
 त्तित्वविवक्षायामपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभा-
 वस्याधिकरणानवच्छिन्नतया ऽसम्भवस्य दुर्वारत्वात् यदि च
 वृत्तिमत्यनवच्छिन्नवृत्तयो यावन्तस्तादृशाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वा-
 भावा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वमित्युच्यते तदा सामानाधिकरण्यस्या-
 व्याप्यवृत्तितापक्षेऽपि न दर्शितदोषनिरासः सम्भवति सामाना-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमत्यनवच्छि-
 न्नवृत्तिकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात् । हेतुतावच्छे-
 दकसम्यग्धेन यस्य यदाधिकरणं तदवच्छेदेन तद्वृत्तित्वकिञ्चि-
 दवच्छिन्नत्वोभयाभाववन्तो यावन्तस्तादृशाभावकूटवद्बृत्तित्वाभा-
 वा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ न कश्चिदोषः समा-
 चाधिकरणधर्मावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावे किञ्चिदवच्छिन्नत्व-

सत्त्वेऽपि कालिकसम्यग्धेन घटाद्यधिकरणखण्डकालावच्छेदेन
 घटाद्यवृत्तित्वासत्त्वेनोभयाभाववत्तायाः सत्त्वेन महाकालान्यत्र
 साध्यके व्यभिचारिणि तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वेनातिव्या-
 'तिविरहात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य
 घटादौ कपालाद्यवच्छेदेन वृत्तेः संयोगादिना यद्घटाद्यधिकरणतद-
 वच्छेदेन घटादाववृत्तेर्निरुक्तोभयाभाववत्त्वविरहात् घटिमान् धूमा-
 दित्यादौ न लक्षणघटकता अपि तु अघच्छिन्नत्वविरहेणोभयाभाववतो
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवेत्यव्याप्त्यनवकाशादिति ध्येयम् ।
 सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वे हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन किं-
 श्रित्युपार्थाधिकरणवृत्तयो यावन्तस्तादृशाभावकूटाधिकरणवृत्तित्व-
 निरूपकत्वमाया यदधिकरणावच्छेदेन वर्तन्ते तत्त्वमिति वक्तव्यं
 महाकालवृत्तित्वनिरूपकत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा-
 वः खण्डकालवृत्तिः साधनाधिकरणमहाकाले नास्तीति ताका-
 तिव्याप्यवकाशः सद्धेतौ तादृशाभावकूटाधिकरणजगद्वृत्तित्व-
 निरूपकत्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव हेतुतावच्छे-
 दकसम्यग्धेन किञ्चिदधिकरणवृत्तिः स च हेत्वधिकरणसामा-
 न्य एव वर्तते इति लक्षणसमन्वयः । यथैवा वृत्तिमद्वृत्तयो या-
 वन्तस्तादृशाभ्यामावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्स्याधि-
 करणतासामान्यकधर्मवत्त्वमेव विवक्षणीयम् । वृत्तिमत्त्वादिकञ्च
 देशिकविशेषणतासम्यग्धेनैव प्रादुर्भातम् । इत्थञ्च कालिकसम्यग्धा-
 यच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां सम्यग्धान्तरावच्छिन्नाधिकर-
 तावद्वृत्तेर्देशिकसम्यग्धावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावात्स्यासत्त्वा-
 दिति कृतं पल्लवितेन ॥

(चि०) प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगि-
 तावच्छेदकः तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् अ-
 न्यथा निर्धिकल्पकादपि घटो नास्मीति प्रतीत्यापत्तेः,
 गपि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेरपसिद्धेः शशशृङ्गं ना-
 स्तीति च शशो शृङ्गामात्र इत्यर्थः ।

(दी०) तद्विशिष्टेति । विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य
 विशिष्टविशिष्टमत्यपदेतुत्वात् अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिवि-

शिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घट-
त्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते न तु स्वातन्त्र्येण घटो ना-
स्तीत्येव प्रतीतेः । तदिहाभावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणधर्मेणा-
वच्छिन्नं प्रतियोगिनं नावगाहते नावगाहत एव तदा
तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् अथावगाहते तर्हि भ्रम
एव । न च ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः । यदि पुनरानु-
भविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादि-
प्रत्ययो न तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरुणामपि शक्य-
मिति मन्तव्यम् ।

(गा०) मूले प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिराकर्तृत्वादिनः प्रतिज्ञावाक्यं तत्र
धर्मत्वमनुपादेयम् । अवृत्तेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य निराकर्तृ-
व्यत्वात् तत्त्वे साधकाभाव एव हेतुरुहः पक्षतावच्छेदकप्रतियो-
ग्यवृत्तित्वशरीरे साध्यतावच्छेदके च सामान्यतः प्रतियोगित-
योर्न प्रवेशः सर्वेषामेव किञ्चिदभावप्रतियोगिनि सम्यन्धितया कि-
ञ्चिदभावप्रतियोगितावच्छेदकतया च विशिष्टपक्षाप्रसिद्धेः । किन्तु
विशिष्यवाच्यत्वत्वादिना तथा च वाच्यत्वाद्यवृत्तित्वावच्छिन्ने
वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साधनीयं समूहालम्बना-
नुमितिरुद्देश्या तत्तदभावीयप्रतियोग्यवृत्तित्वावच्छिन्ने तत्तदभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वसाधनं न सम्यक् समनियताभावेक्यमते
समवायित्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नपटाद्यभावा-
भिन्नतया समवायिपटादीनामपि तथाविधवाच्यत्वाद्यभा-
वप्रतियोगितया तद्वृत्तिसमवायित्वादेर्वाच्यत्वाद्यभावीयप्रतियो-
ग्यवृत्तिताया दुर्घटत्वात् प्रतियोगिताः विशिष्योपादाय
तत्तत्प्रतियोगितायद्वृत्तित्वाद्यच्छिन्ने तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
भावसाधनमपि हेयं वाच्यत्वादिनिष्ठायाः प्रसिद्धसमानाधि-
करणद्वित्याद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया उपादाने सिद्धसाधनात्
सोन्मद्गोपाध्यादैरपि व्यधिकरणसमवायित्वादिधर्मस्य समाना-

धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् व्यधि-
 करणधर्मावच्छिन्नतायाश्च प्रतियोगिताया उभयवाचसिद्धतया
 विशिष्योपादानासम्भवात् । केचित्तु विशिष्य समवायित्वत्वादिकं
 पक्षतावच्छेदकीकृत्य वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सा-
 धनीयं तादृशप्रतियोगितावदवृत्तत्वमेव हेतुः यो यदवृत्तिः स
 तन्निष्ठप्रतियोगितानवच्छेदक इति सामान्यतो व्याप्तिप्रदर्शकः
 प्रतियोग्यवृत्तिश्चेतिग्रन्थः बीप्साद्यभावेऽपि प्राथम्येन व्याप्तेर्लाम-
 सम्भवात् वाच्यत्वाद्यवृत्तिधर्ममात्रस्यैव व्यधिकरणतया वाच्यत्वा-
 दिनिष्ठप्रतियोगितायां तन्मते ऽवच्छेदकतया यद्यपि अप्रान्वय-
 दृष्टान्तदुर्मिक्षं तथापि व्यतिरेकेण वाच्यत्वादिनिष्ठोभयत्वादिक-
 मेव दृष्टान्तः सम्भवतीत्यदोषः । अथवा यो यदवृत्तिः स न-
 तदवच्छेदकः इति सामान्यव्याप्ती कारणत्वादिव्यधिकरण-
 कारणत्वाद्यनवच्छेदक एवान्वयेन दृष्टान्तः प्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वविषयतावच्छेदकत्वोभयसाधारणावच्छेदकतात्वस्यैक्ये
 धर्मविषयताव्यधिकरणतदवच्छेदकरजतत्वादी उक्तसामान्यव्या-
 प्तेर्भङ्गवारणाय विषयतान्यत्वेन यत्पदार्थो विशेषणीय इत्याहुः । अथै-
 कालिकादिसम्बन्धेन पटादिवृत्तिघटत्वादेः समवायादिना पटादि-
 निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वखण्डनाय तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोग्यवृ-
 त्तिर्यं तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसाधने पक्षता-
 वच्छेदकतया हेतुतया वा विवक्षणीयम् तथा च समवायसम्बन्धेन
 वाच्यत्वादिवृत्तित्वाप्रसिद्धोक्तरीत्या समवायादिसम्बन्धेन घट-
 त्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाभावखण्डनानुपपत्तिः न च प्रतियोग्यवृत्तित्व-
 मित्यनेन प्रतियोगिनिष्ठावच्छेदकतायदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्र-
 तियोगितधमेव विवक्षणीयं तथा च घटत्वादेरेव वाच्यत्वादिनिष्ठस-
 मवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया नाप्रसिद्धिरिति वा-
 च्यम् अत्राप्यवृत्तेः संयोग्यभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियो-
 गिनिष्ठाभावप्रतियोगितया उक्तधर्मस्य पक्षतावच्छेदकतये वाच्यस्य
 हेतुस्य च व्यभिचारस्य दुर्धाराणान् प्रतियोगिनिष्ठभेदप्रतियोगि-
 तायामवच्छेदकतायदकसम्बन्धेनावच्छेदकत्वमप्य विवक्षणे व्य-
 धिकरणसंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावनि-
 यकरणानुपपत्तिः तेन सम्बन्धेन घटत्वादेर्भेदप्रतियोगितावच्छेद-

कत्वस्य चादिनोप्यननुमतत्वात् एवं घटत्वादौ समवायसम्बन्धेन
 वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वस्याभावः प्रतियोग्य-
 प्रसिद्धा साधयितुमशक्यः । मैवं स्वप्रतियोगिकत्वयदनुयोगिक-
 त्वोभयाभाववद्यादृशसम्बन्धसामान्यको यः स स्वनिष्ठत्वतत्सम्ब-
 न्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्यकः
 इत्यर्थविवक्षायामेव सामञ्जस्यात् संयोगादिसम्बन्धसामान्ये
 घटत्वादिप्रतियोगिकत्ववाच्यत्वाद्यनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वात् प्र-
 थमस्वपदेन घटत्वाद्युपादानस्य मतद्वय एव सम्भवात् तत्र स्वनि-
 ष्टत्वसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्वाच्यत्वादिवृत्तिप्रति-
 योगितावच्छेदकतासामान्यकत्वसाधने नोद्देश्यासिद्धिः । प्रतियो-
 ग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति मूलग्रन्थस्य तथा-
 त्वे मानाभावादिति शेषः । ननु समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्या-
 द्याकारकः समवायित्वादेर्वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
 घनादिप्रत्यय एव मानमिति उक्तहेतोरसिद्धाशङ्कयामाह तद्वि-
 शिष्टज्ञानस्येति । अत्र च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञा-
 नस्य अभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नेहेतुत्वादित्यर्थः । यद्यपि अ-
 न्यथा घटनिर्विकल्पकानन्तर घटाभावप्रत्ययापत्तेरिति मूलदर्शि-
 तयुक्त्वा वाच्यत्वं न समवायीतिविशेषदर्शनप्रतिषेधवाच्यत्वत्वा-
 वच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानपर्यन्तापेक्षा समवायित्वा-
 वच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रत्यक्षे नायाति तथापि स्वतन्त्रग्रहान-
 सीयत्वग्रहित्वादिप्रकारकज्ञानान्महानसीयघटिनास्तीति युज्यनुदयात्
 महानसीयघटिनास्तीत्यभावबुद्धौ महानसीयग्रहित्वावच्छिन्नत्वे-
 न वङ्ग्यादिनिष्ठप्रतियोगितावगादिन्यां यथा महानसीयत्वप्र-
 कारेण ग्रहित्वावच्छिन्नविषयकज्ञान हेतुः तथा सम-
 वायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिवुद्धेर्वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियो-
 गितायां समवायित्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाग्रहित्वे समवायित्वादिना
 वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकज्ञानमपेक्षितं तथा च वाच्यत्वं न स-
 मवायीतिविशेषदर्शनदशायामप्यनुभूयमाना तथाकारा प्रतीतिः
 कथमुपपद्येत तस्याः वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसमवायित्वाभावायल-
 भ्यनृत्यापगमे सर्वत्रैव तथात्वमुपेयतामिति गतं व्यधिकरणधर्मस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेत्यभिप्राय इति मिथानुसारिभ्याप्यानं त-

या चाच्यत्वं नास्तीति च चाच्यत्वत्वसामानाधिकरण्यविशेषित-
 श्वायच्छिन्नप्रतियोगिताया एव समवायित्वसंसर्गघटकतया भा-
 नोपगमसम्भवेन चाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकत्वा-
 नस्याप्रानपेक्षणीयत्वमुपपद्यत इति । अत्रेदं समाधानं तदुभयधर्मा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाययुद्धौ तदुभयैकतरधर्मावच्छिन्नधर्मि-
 कतदन्यतरप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता समवायितया चाच्यत्वभावावस्य
 च व्यधिकरणसामानाधिकरणयोः समवायित्वयाच्यत्वत्वोभयोरप्ये-
 व प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिरवश्यमङ्गीकार्या समवायित्वमा-
 त्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे चाच्यत्वत्वप्रकारकज्ञानमन्तरेणापि
 तादृशमात्रप्रतीत्यापत्तेः यत्र समवायितया चाच्यत्वं नास्तीति-
 प्रतीत्या समवायित्वयाच्यत्वत्वोभयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
 नयगाहने तस्याः समवायिचाच्यत्वयदिदमिति प्रमयिरोधित्वानु-
 पपत्तेश्च तं प्रति समवायितया प्रमेयत्वयाच्यत्वत्वोभयं नास्तीति-
 निदचयव्यापृतेन तदुभयांशे प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवगा-
 हिनिबन्धनत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् न च विलक्षणयाच्यत्वप्रका-
 रतानिषेधानादेव दर्शितनिबन्धव्यापृत्तिसम्भवे उभयांशे अवच्छे-
 दकत्वपर्याप्त्यवगाहित्यमप्रयोजकमिति पाच्यं यतस्तद्वर्गं ऽभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिस्तदवच्छिन्नस्याभावविरोधित्वप्रयो-
 जिका तदवगाहित्यमेवाभावयुद्धेस्तदवच्छिन्नप्रतिषेधज्ञानप्रतिब-
 न्धकतायां तन्त्रं समवायितया चाच्यत्वप्रमेयत्वोभयं
 नास्तीतिप्रतीतेः समवायित्वयाच्यत्वत्वोभयाविशिष्टपक्षापुष्पप्र-
 तिबन्धकत्वेऽपि उभयांशे प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्य-
 नयगाहित्यमेव बीजं तस्य च समवायितया चाच्यत्वं नास्तीतिधी-
 साधारण्ये तस्यास्तादृशाविशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वं न तु उक्तो-
 यमात्रयुद्धेरिति विशेष एव नोपपद्येन इति । यत्र चैतन्याः प्रती-
 तेः प्रतिबन्धकत्वं नान्यस्या इत्यत्र विषयतार्थचिन्त्यमात्रं पीजमा-
 र्क्यीयते तदा सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविशेषिण्या घटो
 भास्त्रीत्यादिषुद्धेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्यं विलीय-
 तां न हि तत्र घटव्यादिविशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वानुपेक्षमन्तरेण
 युक्त्यन्तरं परिश्रुतिरिति स च भवतामकिञ्चिन्कर एव कपालसम-
 वेनद्रव्यं नास्ति मीलो घटो भास्त्रीत्यादिप्रतीतिन्यायप्रकारात्ता-

विशेषस्यैव तादृशधीप्रतियन्धकतादीजत्यसम्भवात् तथा च त
 श्वैव समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिव्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभायबुद्ध्यावपि वाच्यत्वत्वांशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगा-
 हनमशक्यापह्नुरमेवेति वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वा-
 दिप्रकारकज्ञानमन्तरेण न तत्सम्भवः । अथ वत्तत्त्वानुगमेन
 प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन तत्प्रकारकज्ञानहेतुताभेदस्यावश्यक-
 तया महानर्सायत्ववह्निव्यादिरूपसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभायप्र-
 त्यक्षे प्रत्यैवैकधर्मावच्छिन्नावशाप्यकापरधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हे-
 तुता वाच्या न तु व्याधिकरणसमवायित्वसमानाधिकरणवाच्य-
 त्वत्वाद्युभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभायप्रत्यक्षे समवायित्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकाभायप्रत्यक्षे अनि समवायित्वादिप्रकारकज्ञा-
 नत्वेन फलप्रकारणतयैव तन्निर्वाहादिति न तत्र वाच्यत्वत्वाव-
 च्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानापेक्षेति चेन्न प्रतियोगिविशो-
 षणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमभावप्रतीत्या ऽप्यगाह्यते
 न तु स्यात्तन्व्येणेति नियमेन समवायितया वाच्यत्वं ना-
 स्तीत्याकारिकाया एव व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभायप्रती-
 तेरुपगन्तव्यतया समवायित्वादीदीष्टवाच्यत्वत्वावच्छि-
 न्नपेक्षिण्यावगादिन्यां तादृशानुद्धी तु वाच्यत्वं स-

करीत्या ऽभावलौकिकत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य कारणतया तादृशकारणवाधेन व्यधिक-
रणधर्मावच्छिन्नाभावाप्रत्ययादिति मूलं व्याख्येयं तद्वानुचि-
तम् उक्तविशेषकारणताकल्पनोपजीव्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामान्य-
हेतुताश्रयविशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानाभावस्यैव दर्श-
यितुमुचितत्वात् अतो मूले हेतुत्वादित्यस्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः
इत्याशयेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभाव-
धिया अपेक्षणे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकविशिष्ट-
विशेषणज्ञानकारणत्वमेव हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्याह । तथा
च जन्यतायामभावविषयकत्वावच्छिन्नत्वमविवक्ष्यं विशेषणता-
वच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छि-
न्नाभावधीनिष्ठजन्यताप्रतियोगीभूतस्याभावेन समवायितया वा-
च्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावावगाहि-
त्वासम्भव इत्यर्थपरतया तद्व्याख्यानमवोचितं न तु विशि-
ष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतायामुपजीव्यकल्प्यहेतुत्यान्तरपरतयेत्याशयेनाह
दीधितौ विशेषणतावच्छेदकेति । अयं भावः वाच्य-
त्वं समवायीति ज्ञानमन्तरेण समवायिवाच्यत्वयथानयमिति
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुत्पत्त्या वाच्यत्वत्यावच्छिन्ननिरूपितत्वेन भा-
समानवैशिष्ट्ये समवायित्वावच्छिन्ननिरूपितत्वावगाहित्वाने वा-
च्यत्वत्यावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता-
कल्पनमायदयकं समवायितया वाच्यत्वं नास्तीतिव्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावायुद्धेरापि वाच्यत्वत्यावच्छिन्नोपत्त्येन भासमाने
ऽनुयोगितारूपवैशिष्ट्ये समवायित्वावच्छिन्नोपत्त्यावगाहितया
तत्र तादृशज्ञानमवश्यमपेक्षणीयमिति । ननु वैशिष्ट्यांशे वाच्य-
त्वायनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपकार्यविशेषणतापन्नसमवायित्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्यावगादिवुद्भावेय तदवच्छिन्नधर्मिकसमवा-
यित्यप्रकारकज्ञानं हेतुः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावायुद्धौ
च वाच्यत्वावच्छिन्ने समवायित्वस्य विशेषणत्वं नोपेयते
अपि तु तद्विशेषणतानापन्नस्यैव तस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकरत्यसम्यग्बोधेनाभावांशे विशेषणत्वमुपेयते वाच्यत्वसंसर्गता-
वच्छेदकत्वेय वा तथापि तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितांशे

मानमुपेयते तथा च तत्र नोपदर्शितज्ञानापेक्षेत्याशङ्कां परि-
 जिहीर्षुर्मात्रं व्याचष्टे अभावप्रत्ययो हीति । विशेषणस्य प्रति-
 योगिघटादिनिरूपितविशेषणतापन्नस्य घटत्वादेः प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वमवगाहते प्रतियोगितया भासमानघटादिनिरूपितविशे-
 षणत्वावच्छिन्ना या स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना
 घटत्वादिनिष्ठप्रकारता तच्छाली भवतीति यावत् । न तु स्वा-
 तन्व्येण न प्रतियोग्यविशेषणत्वेन घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वमवगाहते इत्यनुपपन्नान्वयः तादृशसम्बन्धावच्छिन्नघटया-
 दिनिष्ठप्रकारता प्रतियोगिनिरूपितप्रकारतानवच्छिन्ना न भवती-
 त्यर्थः । घटो नास्तीत्येवेति अभावादेः स्वातन्त्र्येण घट-
 त्वादिशेषिष्णोर्हेतुरहिताया पचेत्यर्थः । प्रतीतेरनुमयादिति
 शेषः । एतावता क्रिमायात्मित्यत आह तदिहेति । अवच्छिन्न-
 विशिष्टं तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तस्य प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वमपि तथा च भावाभावेन न व्यधिकरणधर्म-
 स्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वासाक्षिरिति भावः । अथ व्यधि-
 करणधर्मस्य प्रतियोगिविशेषणतयैव व्याधिकरणधर्मोपच्छि-
 न्नाभावबुद्धौ मानमुपेयते न चेन्न सति तादृशबुद्धेः समया-
 यित्यादिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकयाच्यत्वादिज्ञानजन्यताय-
 च्छेदकप्रामाण्यतया तादृशज्ञानं विना व्यधिकरणधर्मोपच्छिन्ना-
 भावबुद्ध्यनुपपत्तिरिति वाच्यं अभावात्प्रकारकतादृशज्ञानदशायामप्य-
 तद्वस्तुव्युत्पन्नमात्रं विशेषदर्शनदशायामपि आहार्यतत्प्रकारकज्ञान-
 सम्भवात् अनाहार्यस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञान-
 स्य विशिष्टयैशिष्ठ्यप्रत्ययहतुष्ये विशेषदर्शनकारुण्येनायाः स-
 मयायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिबुद्धेरुत्पत्त्या वाच्य-
 त्वाच्चधिकरणकसमवायित्याद्यभावावगाहित्यमुपयते वाच्यत्वं
 समयायीत्यादिसमान्तरं समयायिष्यत्वं नास्तीत्या-
 कारकप्रत्यय एव व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वे मानमाप्ता तत्र तद्व्यादितायाः सर्वानुभवसिद्ध-
 स्वेनापेक्षानुमदाकृतत्वात् तादृशप्रतीतेर्वाच्यत्वे समयायि-
 त्वाभावावगाहित्योपगमः तत्पूर्वं वाच्यत्वं समयायीतिप्रमाणानु-
 पपत्तिरप्यवगाहनाशङ्के समयावगाहन इति । समाधत्ते अत्र द्यति

व्यधिकरणधर्मस्व प्रतियोगितावच्छेदकत्वांशेऽपि न्नम एवेत्यर्थः
 देशिएष्टमान एवावच्छेदकतायाः भानादवच्छेदकताया वैशि-
 ष्ट्यानियततया तद्भावे तस्या अपि बाधादिति भावः । न चैवं
 गवि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतेरसिद्धेरिति मूलासङ्गतः तादृश-
 प्रतीतेः शृङ्गांशे शशीयत्वावगाहित्वानभ्युपगमे शशीयत्वे शृङ्ग-
 निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनासम्भवात्तदवगाहित्वे भ्रमत्वा-
 दुभयथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासाधकत्वात्तादृशप्रती-
 तिनिराकरणस्यानुपयुक्तत्वादिति वाच्यम् । अत्रान्तानामपि गवि
 दाशशृङ्गं नास्तीति व्यवहारमूलप्रतीतिसत्त्वेनोक्तनियमस्यैवासिद्ध्या
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव तादृशप्रतीतेर्गो-
 शृङ्गाधिकरणकशशीयत्वाभावावगाहित्वोपगमे तस्या गवाधिकरण-
 काभावावगाहितायामनुभवविरोध इत्याशङ्कामुत्थाप्याम्रान्तपुरुषीय-
 गवाधिकरणकाभावावगाहितादृशमावप्रतीतिनिराकरणपरतया त-
 द्ग्रन्थस्यावतारणीयत्वात् । ननु अत्रान्तानां गवि शशशृङ्गं नास्ती-
 ति प्रतीतिर्माभूत् शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतिर्नापहोतुं शक्यते
 सर्वेषामेव तथाविधव्यवहारदर्शनादित्याशङ्कायां शशशृङ्गं नास्ती-
 त्यादिमूलावतारो बोध्यः यद्यपि शशशृङ्गं नास्तीति शब्देन श-
 शे शृङ्गाभाव इत्याकारकः शाब्दबोधो न शक्यते जनयितुम् । अनु-
 योगिवाचकपदोत्तरं सप्तमीविरहेण निराकाङ्क्षत्वात् तथापि प-
 दार्थोपस्थित्यादिमूलकेदृशमानसबोधजनेनेच्छया व्युत्पन्नानां तथा
 प्रयोग इत्याशयः । ननु घटत्वेन घटो नास्तीत्याकारकस्या-
 भावप्रत्ययस्यानुभक्तितया प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रति-
 योगितावच्छेदकत्वमभावप्रत्ययो ऽवगाहत इति न नियमः ता-
 दृशप्रतीत्या स्वातन्त्र्येण भासमाने घटत्वादौ प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वावगाहनात् अन्यथा घटत्वेनेत्याकारकतानुपपत्तेः तथा
 च घटत्वेन पटो नास्तीत्यादावपि घटत्वादौ पटादिनिष्ठप्रतियो-
 गितावच्छेदकत्वावगाहनं निराबाधमेवेति व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभावासाद्धिर्निष्प्रत्यूहैव नच तत्र व्यधिकरणधर्मस्यावच्छेदकत्वा-
 वगाहनसम्भवेऽपि अतिरिक्ताभावकल्पनागौरवमयेन तादृशप्रती-
 तेः पटाद्यधिकरणकघटत्वाभावावगाहित्यमेव स्वीक्रियत इति
 वाच्यम् असति बाधके तच्छब्दोद्घोषप्रतीतेस्तच्छब्दप्रति-

पाद्यार्थविषयकत्वापरित्यागात् घटाद्यधिकरणकघटत्वाद्यभा-
 वस्य च घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिशब्दात्कथमप्यप्रतीतिः प्रती-
 तिवलात्पदार्थान्तरसिद्धौ तत्पदार्थकल्पनागौरवस्य फलमुक्तं-
 नाबाधकत्वात् न च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञा-
 नरूपकारणवाधेन तादृशप्रतीतेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिष्टाभावावगा-
 हिता न सम्भवतीति युक्तं पटत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकघटत्वादिप्रका-
 रप्रतियोगिज्ञानहेतुनायां मानाभावात् तादृशज्ञानं विनैव घटत्वेन प-
 टो नास्तीत्याकारकस्य घटत्वादिविशिष्टपटादिवैशिष्ट्यानवगा-
 हिनो ऽभावाप्रत्यक्षस्य स्वीकारात् । यस्तुतस्तु कुप्राप्यभावबुद्धौ
 स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुता
 नास्ति न च तदकल्पने प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले नास्तीत्या-
 कारकप्रतियोग्यविषयकाभावप्रत्यक्षस्य घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्त-
 रं विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या घटाभावप्रत्यक्षस्यापत्तिरिति-
 याच्यं प्रतियोगिज्ञानहेतुतामतेऽप्यभावे प्रतियोगितया घटा-
 दिरूपप्रतियोगिज्ञानविरोधियाधादिग्रहसत्त्वे प्रतियोग्यविषय-
 काभावग्रहापत्तेर्दुर्वास्त्वात् यदि च निर्धर्मितावच्छेदकप्र-
 तियोगिज्ञाने बाधकाभावान् प्रतियोग्यविषयकाभावप्रत्ययो नाप-
 दयितुं शक्यते तथापि तादृशबाधग्रहदशायां प्रतियोगिधर्मि-
 तावच्छेदकज्ञानापन्नाभावत्वप्रकारकस्य स्वातन्त्र्येण ग्रहदशायां
 प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकतानापन्नाभावत्वप्रकारकस्य स्वातन्त्र्येण
 प्रतियोगिविषयकस्य नास्तियदीयश्चेत्याद्याकारकसमूहालम्बनप्रत्य-
 क्षस्यापत्तिः एवं घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य यदा भा-
 नं तदा निर्विकल्पकोपस्थितद्रव्यत्वादेर्विशेष्ये विशेषणमितिरी-
 त्या घटाद्यंशे मानापत्तिः कारणवाधेन न शक्यते घारायितुं
 तादृशाभावस्य द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण तद्भा-
 ने द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानस्यानपेक्षणात् यदि च यादृ-
 शप्रकारता पक्षे धर्मे स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धा-
 यच्छिन्नधर्म्यन्तरनिरूपितप्रकारतातदन्वयप्रकारतानिरूपितविशेषणवि-
 षयतानिरूपितसंसर्गतासम्बन्धेन भानं प्रति अभावीया-
 नुपेक्षिताधिशेषभेदस्य कारणतां कल्पयित्वा ईदृशोपपत्ति-
 प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतापन्नावृत्तिप्रकारतावि-

शेषसम्बन्धेन लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यभावत्वभेदस्य कार-
 णतां कल्पयित्वा च पूर्वापत्तिर्वार्यते तदा तावतैव
 सकलापत्तिवारणादलं प्रतियोगिज्ञानहेतुतया । न चैवमपि
 प्रतियोग्यविषयकस्याभावत्वाप्रकारकप्रत्ययस्यापत्तिर्विना प्रतियो-
 गिज्ञानहेतुतां न शक्यते वारयेतुमिति वाच्यं प्रतियोगिज्ञानं
 विना प्रतियोग्यविषयकस्येदन्त्वादिना ऽभावप्रत्यक्षस्येदन्त्वादिरू-
 पतादृशविशेषणज्ञानासत्त्वे च तादृशाभावानिर्विकल्पकस्येष्टत्वात्
 अभावानिर्विकल्पकानभ्युपगमे प्रतियोगिज्ञानहेतुतयापि तद्वारणा-
 सम्भवात् इदन्त्वादिना ऽभावप्रत्यक्षे ध्यभिचारवारणायाभा-
 वत्वप्रकारकाभाधप्रत्यक्षं प्रत्येव प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुताया आ-
 यश्यकत्वात् विशेषणानवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति-
 अभावभेदस्य हेतुतां स्वीकृत्य तद्वारणे च मयापि तस्य तथैव
 वारणीयत्वात् । वस्तुतस्तु आपाद्याप्रसिद्धैव तादृशफलापत्यनव-
 काशः प्रसिद्धाया यदो नास्तीत्यादिवुद्धेर्घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्या-
 धगाहितया तत्र प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य
 विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया हेतुतायाः 'फलसत्त्वात्तादृ-
 शकारणविरहादेव न तच्छून्यकाले तदापत्तिः । यत्तु अना-
 हार्यप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रकारकोपलम्भविरहां विशेष्यी-
 भूतधर्मिप्रत्यक्षस्रो ऽभावग्रहे हेतुः तथा च यस्य पुंसः समवा-
 यित्वादिविशिष्टवाच्यत्वादिप्रकारको ऽनाहार्यभ्रमो ऽप्रसिद्धस्त-
 दीयः समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्याकारकप्रत्ययो न ध्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमवगाहितुमीष्टे तदीयतादृशप्रतियोग्य-
 पलम्भविरहरूपतदीयाभावप्रत्यक्षकारणस्याप्रसिद्धेरिति तत्पुरुषी-
 यतादृशप्रत्ययस्य वाच्यत्वाच्चनुयोगिकसमवायित्वाद्यभावविषयक-
 त्वावश्यकत्वे सर्वत्रैव तादृशप्रकारत्वमुचितम् । एकाकारप्रतीतेः
 पुरुषभेदेन विषयतावैचित्र्यानुचितत्वादिति मिश्रोक्तव्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभावनिराकरणपन्थाः सोऽपि न साध्यान् अनावशुद्धौ
 स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमत्त्वोपलम्भत्वेन एककार-
 णातायाः स्वत्वानुगमेन दुर्बलतया विशिष्ट कल्पनस्यावश्यकत्वे
 यत्र तादृशोपलम्भप्रसिद्धिः तथैव तादृशोपलम्भानन्तरमभावप्रत्य-
 यधारणाय तदभावहेतुत्वोपगमात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबु-

यौ कचिदप्रसिद्धा तदभाषहेतुत्वात्सम्भवेऽपि सन्निकर्षादिघटित-
 सामग्रीतस्तदुत्पत्तौ बाधकामावादित्यत आह यदि पुन
 रिति । स्वरसवाही विवादश्चन्यः घटत्वेन घटो नास्तीति पाठो
 घटत्वेन पटो नास्तीति पाठो न साधुः तादृशप्रतीतेः पटाद्यनुयो-
 गिकघटत्वाद्यभावावगाहिताया एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
 भावानभ्युपगन्तुमिरूपगमात् प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतिबो-
 गितावच्छेदकत्वं भासत इति नियमस्य तदाकारप्रतीतिकले
 नाशक्यधारणत्वात् आनुभविक इत्यस्य व्यधिकरणधर्मस्यावच्छे-
 दकत्वावगाहितया अनुभवसिद्ध इत्यर्थकतया वा कथंचित्स-
 ह्मनीयः गीर्वाणगुरुणामपि न शक्यमित्यनेन प्रतीतिकारणत्वात्
 तादृशभावनिराकरणावन्तो मिश्रादय आक्षिप्ताः यदि तदेत्यनेन
 तादृशप्रतीतेरानुभविकत्वे विवादो प्रदर्श्य तादृशभावस्यापारमा-
 र्थिकत्वं सूचितम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभावदीधितिचिद्वृत्तिः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम्

पूर्वपक्षप्रकरणम् ।

(चि०) अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेन्न ।

(दी०) साध्येति । साध्यस्यामामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमिति यावत् तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वं सतिसप्तम्यावच्छेदकत्वलाभात् तच्चेहान्यूनवृत्तित्वम् एवं च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरणताया अन्यूनवृत्ति तत्त्वमिति तु फलितार्थः ।

(गा०) साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वमितिलक्षणे दलयोः सामानाधिकरण्यं सतिसप्तम्यर्थः । तत्र विशेष्यदलमवृत्तिहेतुकातिव्याप्तिवारणपरमिति यथाश्रुतव्याख्यानं न साधु अवृत्तौ साध्याधिकरणावृत्तित्वसत्त्वात् साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वाद्यर्थकतायामेव विशेषणदलस्यावृत्तिसाधारण्यसम्भवात् तथा च सति केवलान्वयिन्यव्याप्तेः अथ साध्यासामानाधिकरण्यं नोकरूपं किं तु साध्याधिकरणानधिकरणस्वरूपं तदनधिकरणत्वमप्यवृत्तिसाधारणम् अधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणाप्रसिद्धेरवृत्तौ तदसत्त्वादिति चेदेवमपि केवलान्वयिनीत्यादिप्रत्यवि-

रोध तेन ग्रन्थेन गगनादौ साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्धिदर्शनात् साध्याधिकरण्यव्याप्तिश्चिदनाधिकरणके साध्यन्यूनवृत्तेहेतावत्यातिवारणाय साध्याधिकरणसामान्यानाधिकरणत्वाविवक्षणस्यावश्यकतया वृत्तिमत्त्वमपि केवलान्वयिसामाधिकरण्यप्रसिद्धसम्भवात्तत्साध्यके ऽव्याप्तेः साध्यसामानाधिकरण्ये व्यभिचारिणि अतिव्याप्तेश्चेत्यालोच्य लक्षणमन्यथा व्याख्यातुमुपक्रमत साध्यस्येति । साध्यपदासामानाधिकरण्यपदयोर्बहुव्रीहिबलात्साध्यासामानाधिकरण्यलाभः तदनाधिकरणत्व यदि तदधिकरणत्वाभावात् तदा केवलान्वयिनि अनुत्तरेव साध्यवदवृत्तितया तदधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरतो ऽनधिकरणपदमभाववदर्थकतया व्याचष्टे तदभाववत्त्वमिति । सतिसप्तम्या सामानाधिकरण्यार्थकतया तदभाववत्त्वसामानाधिकरणसाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वे धूमादिहेतौ बहुवाचसामानाधिकरणधूमत्वादिसत्त्वादव्याप्तिरतो आह तदवच्छिन्नेति । अवच्छेद्यावच्छेदकभाव कुता लभ्यत इत्याशङ्क्यामाह सतिसप्तम्येति । अनधिकरणत्वे सतीत्यत्र या सप्तमी तया इत्यर्थः । अवच्छेदकत्वलाभादिति । तदभाववत्त्वरूपप्रकृत्यर्थे साधिकरणतानिरूपकत्वरूपसमभिन्याहृतसाधिकरणत्वपदार्थैकदेशाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वलाभादित्यर्थः । अवच्छेदकत्वहेतुनतिरिक्तवृत्तित्वरूप विवक्ष्यते तदा विषमव्याप्ते धूमादावव्याप्तिः बहुवाचसामानाधिकरणपदार्थाभावस्य हेतुशून्यसाध्याधिकरणसाधारणस्य हेत्यातीरितवृत्तिज्ञानं साध्यव्यापके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च तत्र साध्यसमानियतस्य साध्यासमाधिकरणपदार्थाभाववत्त्वस्य हेतुनतिरिक्तवृत्तित्वादत आह तद्वेदेति । अन्यूनवृत्तित्व व्यापकत्वं समुदितार्थमाह साध्यवदवृत्तीति । साध्यानाधिकरणाधिकरणकत्वरूप साध्याधिकरणानधिकरणकत्वरूप च साध्यासामानाधिकरण्य केवलान्वयिसाध्यके न प्रसिद्धानीति साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवदवृत्तित्वार्थकता स्फुटीकृता धूमवदवृत्तिहेतुत्वाद्यभावस्य बाह्यव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः साध्यवदवृत्तयो य ये पदार्थास्तदभाववृत्तिलाभाय नक्तन्तेति । इत्थं च साकल्यावच्छिन्नतावत्पदार्थाभावाच्च कथलाभ्यवित्येवमिति न मतिः साध्यवदवृत्तितावच्छिन्नप्रतियोगिताभिसा-

मान्याभावश्च निवेशयितुमशक्यः येन येन सम्बन्धेन यस्य सा-
ध्यवद्वृत्तित्वं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य निवेशनीयत्वात्
प्रातयोगितावच्छेदकसम्बन्धानुगमेनाभावैक्यासम्भवात् विशेष-
णताविशेषसम्बन्धानिवेशपक्षे तु तदननुगमविरहात् एक
एव सामान्याभावो निवेशनीयः साध्यपदं साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टपरम् अतो विशिष्टसत्तायान् जातेरित्यादौ गुणत्वादेः
शुद्धसाध्यवद्वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः तद्वत्त्वं च साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन बोध्यं तेन समवायेन बहौ साध्ये पर्यतत्वादेर्ध-
्विसंयोगिवृत्तित्वेऽपि संयोगेन हेतौ घूमे नातिव्याप्तिः यत्पदं
हेतुतावच्छेदकविशिष्टपरम् अतो द्रव्य विशिष्टसत्त्वादित्यादौ
नाव्याप्तिः तदाधिकरणता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या तेन
समवायादिना धूमाधिकरणताया निर्वहिसाधारण्येऽपि नाव्याप्तिः ॥

ननु हेतुव्यापकतानिवेशेनैवोपपत्तौ तदधिकरणत्वनिवेशवैय-
र्थ्यमन आह यथासन्निवेश इति ।

(दी०) यथासन्निवेशे अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यं हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धलाभाय वा तत् । येन येन सम्बन्धेन यो यः
साध्यवद्वृत्तिस्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तदभावो बोध्यः । एतेन
साध्यवद्वृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं
तदा समवायेन साध्यतायां साध्यवदसमवेतस्य सार्वत्रिक-
त्वात् सकलतच्छून्याप्रसिद्धिः । अथ तदभावोऽपि तादृशेनैव-
सम्बन्धेन वाच्यस्तदा जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः
जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वादत
एव न संयोगेन समवायेन वा इदं न जातिमत् जातित्वादित्या-
दौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेश्च । नापि साधनतावच्छेदकेन
इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तेः । नापि विषयतया
घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तेः सविषयकमात्रस्यैव घट-
भिन्नविषयत्वात् । घटनिर्विकल्पकेऽपि घटत्वादिभानात् । नापि

सम्बन्धमात्रेण द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः । वृत्तिमन्मात्र-
स्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेरवृत्तेरभावस्य च केवलान्व-
यित्वादिति प्रत्युक्तम् । विशेषणताविशेषेण वा साध्यवदवृत्तित्वं
वक्तव्यं सर्वत्रैव तत्तद्व्यक्तित्वे तत्तदन्यत्वे तत्प्रकारकप्रमाविषय-
त्वे वा तत्सुलभम् । तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामान्याभावो
वाच्य इति ।

(गा०) यथोक्तविशेष्यविशेषणभावकमेण निवेश इत्यर्थः
न वैयर्थ्यामिति हेतुविशेषितव्यापकताया प्रकृतलक्षणाघटकतया
तदघटितस्य लक्षणत्वसम्भवेऽपि न वैयर्थ्यावसरः प्रकृतलक्षण
घटकस्य तथात्वसम्भव एवाधिकाशवैयर्थ्यात् । ननु वैयर्थ्याभा-
वेऽप्यनतिप्रयोजनकत्वं दुर्धारमेवेत्यत आह हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेनेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतु प्रति व्यापकताया
लक्षणघटकत्वसूत्रनायेत्यर्थः । सम्बन्धसामान्येन हेतु प्रति
व्यापकताया निवेशे बह्वधादेरपि धूमाद्यव्यापकतापत्तेरिति भावः ।
यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तवैयर्थ्यात्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभा-
वनिवेशे धूमाद्यसमानाधिकरणाद्योगोलकत्वादेर्व्यधिकरणसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभासस्य बह्वधादिव्यापकत्वादतिव्याप्ति
साध्यतावच्छेदकादिसम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वादिविवक्षणे घ-
श्यमाणदोषाणां दुर्धारतेत्यालोच्य साध्यवदवृत्तितानिर्वाहक
सम्बन्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धयोरैक्यं विवक्षति येन
येनेति । सयोगादिना ऽद्योगालकत्वादेर्धूमादिमदवृत्तित्वात्तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नतदभावस्य च बह्वधादिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो
येन येनेति चीत्सा । तत्तदभाव इति सयोगादिसम्बन्धावच्छि-
न्नसाध्यवदस्युक्तत्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावा एव यथापथं लक्ष-
णघटका न तु तत्तत्प्रदार्थानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावा-
धनन्ताभावनिवेशप्रसङ्गादित्यवधेयम् । एतादृशविवक्षाप्रयोजनं द-
र्शयति एतेनेत्यादिना । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति अस्य
चाभावप्रतियोगितया भासमानायां वृत्तावन्यथ । समवायेनेति स-
योगादीनामप्युपलक्षकं साध्यवदसमवेतस्येति । मेवत्वादेरिति

शेषः । असमवेतपदमपि असंयुक्ताद्युपलक्षणं सकलतच्छब्देति
 साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभावाप्रसिद्धिरित्यर्थः । एकसम्वन्धेन व्य-
 भिचार्येतिरूपकाधिकरणवृत्तेरपि अपरसम्वन्धावच्छिन्नाभावस्य
 हेतुव्यापकतामादायातिव्याप्तिवारणाय साध्यवदवृत्तेः सम्वन्धसा-
 मान्येनाभावो ऽवश्यं निवेशनीयः संयोगसमवायस्वरूपादिनि-
 ष्टसम्वन्धताविशेषाणां मिथो मिश्रत्वेऽपि सम्वन्धतात्वेनानुगतानां
 तावन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्वन्धतावच्छेदकत्वे मानाभावात्
 सामान्याविशेषभावेनावच्छेदकीभूतसम्वन्धतयोर्भेदेनात्माश्रयविर-
 हात् प्रत्येकं सकलसम्वन्धावच्छिन्नाभावकूट एव वा नि-
 वेद्य इत्याभिप्रायेणेदम् अन्यथा मेयत्यादेरपि समवायादिना
 ऽभावप्रसिद्ध्या ऽसङ्गत्यापत्तेः । तादृशेनैवेति साध्यतावच्छेदकस-
 म्वन्धेनैवेत्यर्थः । एवकारेण सम्वन्धसामान्यव्यवच्छेदः तावदेव
 धूमवान् चहरेरित्यादावातिव्याप्तिवारणसम्भवात् अयोगोलङ्गीय-
 चङ्गादेः साध्यतावच्छेदकसम्वन्धेनाभावस्य हेत्वन्यूनवृत्तित्वावि-
 रहादिति भावः । जातिमानिति समवायेन जातित्वावच्छिन्नसा-
 ध्यके व्यभिचारिणीत्यर्थः । केवलान्वयित्वादिति व्यधिकरणस-
 म्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेत्यादिः केवलान्वयित्वे सुतरा-
 मेव हेत्वन्यूनवृत्तित्वमिति तदभिधानम् । विशिष्य समवायादिस-
 म्वन्धानिवेशनं निरस्यति अत एवेति एतादृशातिव्याप्तेरेवे-
 त्यर्थः समवायेन संयोगेन वा साध्यवदवृत्तेस्तेन सम्वन्धेना-
 भावः शक्यनिवेश इति शेषः । जातिमदसंयुक्तस्य संयोगेनाभा-
 वस्यापि केवलान्वयित्वादिति भावः । एतत्पक्षद्वयेऽधिकामप्यव्या-
 प्तिमाह इदमिति । समवेतादीत्यादिना संयुक्तपरिग्रहः । साधन-
 तावच्छेदकेनेति सम्वन्धेनेति शेषः । साध्यवदवृत्तिरित्यादिकमपि
 पूरणीयम् । एवमप्रेऽपि जात्यादिसाध्यके व्यभिचारिणि स्वरूप-
 सम्वन्धस्यैव साधनतावच्छेदकतया तेन सम्वन्धेन साध्यवदवृ-
 त्तिजातित्वादेस्तादृशसम्वन्धावच्छिन्नाभावस्य हेत्वव्यापकत्वात्त-
 तत्करूपे ऽतिव्याप्तिशङ्कायतारः । इदमिति पक्षनिर्देशः एतदित्यस्य
 पक्षनिर्देशतान्त्रमपरिहाराय तथा सति रूपत्वावच्छिन्नमेदस्य साध्य-
 तालाभेन तादृशसाध्यवदसमवेतरूपत्वादेः प्रसिद्ध्या ऽतिव्याप्यनव-
 काशात् । अतिव्याप्तेरिति एतद्रूपमात्रसमवेताप्रसिद्ध्या एतद्रूपभिन्ना-

समवेतस्य समवायरूपसाधनतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य
 व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावतया केवलान्वयित्वादिति भावः ।
 तद्यदादिमात्रसमवेतस्य रूपादे प्रसिद्धा गुणरूपैकव्यक्तिवि-
 पक्षानुसरण नापि विषयतयति व्यभिचारिणि साध्यवद्वि-
 पयकस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणविषयकज्ञानादेर्विषयतास-
 म्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिनिराकरणासम्भवात् शङ्का
 घसार । घटभिन्न मेयत्वादित्यत्रापीत्यपिना पूर्वोक्तस्थलपरि-
 ग्रह घटभेदसाध्यकस्य नानाव्यक्तिविपक्षकृत्य द्रव्यविपक्षकव-
 च पूर्वकत्वापेक्षया एतत्पक्षस्यातिहेयतासूचनायैव तस्याधिकस्य
 प्रदर्शनमतिव्याप्तिव्रीज विषयतया साध्यवदवृत्तेस्तत्सम्बन्धाव-
 च्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्व दर्शयति सविषयकंति । मात्रपर-
 एतत्तत्पर घटभिन्नाविषयकत्वादिति घट इत्याकारस्य घटादिविष-
 यकज्ञानादेरपि विशेषणीभूतघटत्वतत्सम्बन्धविषयकत्वादिति भावः
 निर्विषयकस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य च व्यधिकर-
 णसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वादिति शेषः । ननु विशिष्टबुद्धौ वि-
 शेषणादिविषयकत्वनियमेऽपि घटभिन्नाविषयक घटनिर्विक-
 ल्पकमेव सम्भवतीत्यत आह घटनिर्विकल्पकेऽपीति । घ-
 टत्वादीत्यादिना रूपादिपरिग्रह तद्भासकसन्निकर्षादिघटितसा-
 मान्या अपि तदानीं सत्त्वात् इन्द्रियाणां स्वव्यवस्थापकगुण-
 पुरस्कारेणैव प्रवृत्तेश्चाक्षुषादौ रूपादिमानस्यावदयकत्वाच्चाति-
 भावः । सम्बन्धमात्रेण साध्यवदवृत्तिर्य साध्यवत्सम्यङ्गत्वसामा-
 न्य साध्यवदाधेयत्वसामान्य वा तादृशसम्बन्धेनाभाव स-
 म्बन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताक एका ऽभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकतया ये ये सम्बन्धास्तद्वच्छिन्नाभावकूटो घा-
 स्वरूपसम्बन्धेन कालिकविलक्षणसम्बन्धेन प्रत्युक्तमिति यत्र
 साध्ययति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाद्यतमान तेन सम्बन्धेन
 क्वचिदपि न घर्तते तत्रापि विशेषणताविशेषेण साध्यवदवृ-
 त्तेस्तन सम्बन्धेन व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तेर्वस्तुन प्रसि-
 द्धा तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिनिराकर-
 णसम्भवादिति भावः । एव सति विशेषणताविशेषस्यैव वि-
 शिष्योपादानमुचित सम्बन्धान्तरनिवेशने प्रयोजनाभावादित्या

शयैनाह विशेषणताविशेषेणेति । देशिकविशेषणतयेत्यर्थः । एवं सति दर्शितातिव्याप्तिनां नावकाश इति सूचयितुं व्यभिचार-निरूपकाधिकरणे तेन सम्वन्धेन वृत्तिमिति तेन सम्वन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वसौलभ्यमाह सर्वत्रैवेति व्यभिचारिहेतुक इति शेषः । तत्तद्व्यक्तित्व इति यद्यत्कौ हेतौ साध्यव्यभिचार इत्यादिः अयोगोलकादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वं तन्मात्रवृत्तिरूपाद्यात्मकमेव न तु पदार्थान्तरं तस्य च न विशेषणताविशेषेण वृत्तिरिति केवला-न्यायेन तस्य तादृशसम्वन्धावच्छिन्नाभावमादाय नातिप्रसङ्ग-निराकरणसम्भव इति तत्र तत्सौलभ्यमनुपयुक्तमित्याशङ्क्याह तत्तदन्यान्यत्य इति तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदावच्छिन्नभेदोऽपि स्वप्र-तियोगितावच्छेदकतत्तद्व्यक्तित्वाद्नातिरिक्त एव तथा च वक्ष्यते न हि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते इत्याशङ्क्याह तत्प्र-कारकेति तत्तद्व्यक्तित्वादिप्रकारकेत्यर्थः । तत्प्रकारकमविषय-त्वस्य साध्यवत्यपि सम्भवात्प्रमेति । तत् तेन सम्वन्धेन सा-ध्यवद्वृत्तित्वं विशिष्य सनवायादिसम्वन्धनिवेशे जात्यभावादि-साध्यकमथले तेन सम्वन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाप्रसिद्धिरुक्ता विशेष-णताविशेषस्य विशिष्य निवेशे तु न तदोपावसर इति सूचयितुं सर्वत्र सज्जेतौ साध्यवनिष्ठतद्व्यक्तित्वादौ तन सम्वन्धेन साध्य-वद्वृत्तित्वप्रसिद्धिपरमिति तु न सम्भवति प्रेत्यवाच्य-त्वादिष्वेव तत्प्रसिद्धिसम्भवात् तत्तद्व्यक्तित्वाद्यनुधायनस्य वय-ध्यापातात् अभावे तत्सम्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारुत्पानिवंशे यत्किञ्चित्सम्वन्धावच्छिन्नाभावमादायानिव्याप्तिः सम्वन्धमामा-न्येनाभायनिवेशे च तेन सम्वन्धेन साध्यवद्वृत्तेः साध्यवत्स-मवेतादेस्नादृशाभावस्य हेतुमत्त्वमत्वादसम्भव इति तन्निवेश-यति तेनैवेति । इदानीं प्रतियोगितावच्छेदकमम्वन्धाद्यनुगमेन एक एवाभावो निवेशयितुं शक्यत इत्यभिप्रायेणाह तदवच्छि-न्नमामान्याभाय इति । तादृशसाध्यवद्वृत्तिरन्यावच्छिन्नसामान्या-भाय इत्यर्थः ।

मिथ्याख्यायानमुपन्यस्यति केचित्त्विति ।

(दी०) केचित् नञ्प्रत्ययेन भ्रमाभ्यानि माभ्यविरो-

धीनि साध्यासमानाधिकरणानीति यावत् तानि सामानाधि-
 करणानधिकरणानि यस्य तत्त्वं साध्यसामानाधिकरण्याभाव-
 व्यापकाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसामान्यकत्वमिति फ-
 लितार्थः । अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिः
 परं च सामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति
 तेनैव वृत्तिः तेन समवायेन पृथिवीत्वादेः साध्यतायां व्य-
 भिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ घटादौ द्रव्यत्वादेश्च सम-
 वायेन साध्यतायां समवायेन हेतौ सत्त्वगुणत्वादौ नातिप्र-
 सङ्गः । न वा संयोगेन बद्धघादौ साध्ये समवायेन तद्व्या-
 प्यस्य रूपाविशेषादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे
 च कालपरिमाणस्पन्दत्वादेः समवायेन तदधिकरणे घटादेः
 संयोगेन वृत्तावपि चाप्रसङ्गः । सम्बन्धविशेषेण व्याप्यत्वला-
 भाय साधिकरणत्वमित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) नम्रव्यत्यासेन साध्यपदानन्तरं ध्रूयमाणस्य तत्रस्तापूर्वा-
 मिसन्धानेन तथा चासाध्यसामानाधिकरण्येति वक्तव्ये साध्या-
 सामानाधिकरण्येनेत्यभिधानं प्रमादनेति भावः । असाध्यपदस्य
 साध्यमिधायकत्वे एतद्वृत्तिधर्मज्ञान् एतत्त्वादित्याद्यतिरिक्ते सर्वत्र
 साध्यमिधायकस्य हेतुसमानाधिकरणतया कचिच्च साध्यमिधायकसिद्ध्या
 ऽध्यातिरक्तो नम्रपदस्य विरोध्यर्थकतामाह साध्यविरोधीनीति
 विरोधस्य तदभावाध्याप्यतारूपत्वे केवलान्वयिनि साध्या-
 भावाप्रसिद्ध्या ऽध्यातिरक्तः साध्यासमानाधिकरणानीति । केव-
 लान्वयिन्यवृत्तायेय साध्यासमानाधिकरण्यप्रसिद्धिः व्यभि-
 चारिहेतुकेऽपि साध्यासमानाधिकरणस्यान्ततो ऽवृत्तेरेव हे-
 त्वसमानाधिकरणतयाऽतिव्याप्तिरिति साध्यासमानाधिकरण्यरू-
 पोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन हेत्वसमानाधिकरण्यरूपविधेयान्वयो
 ऽत्र विवक्षित इत्याशयेन व्यापकत्वरूपमवच्छिन्नत्वमन्तर्भावपर-

सामानाधिकरण्याधिकरणत्वाभावे अधिकरणत्वांशमनतिप्रयोजन-
कतया परित्यजन् फलितार्थमाह साध्येति । साध्यपदं साध्य-
तावच्छेदकविशिष्टार्थकं तेन विशिष्टसत्तायान् जातेरित्यादौ
नातिव्याप्तिः व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वं न तु तत्समानाधिकरण्यात्यन्ताभावाप्रतियोगितानव-
च्छेदकधर्मवत्त्वम् अभावत्वादिकमादायातिप्रसङ्गात् गौरवाच्च
साध्यादिनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यव्यक्तिविशेषाभावस्य साध्यसा-
मानाधिकरण्याभावाव्यापकतामादायातिव्याप्तिवारणाय सामान्य-
पदं व्यापकमावप्रतियोगितावच्छेदकस्यविशिष्टसामानाधिकरण्य-
त्वकधर्मवत्त्वमिति तु निष्कर्षः तेन व्याभिचारिणि हेतुसामा-
नाधिकरण्यसामान्यगगनोभयत्वायच्छिन्नाभावस्य साध्यसामाना-
धिकरण्यनाव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः स्वपदं हेतुतावच्छेदकपरं
तद्विशिष्टसामानाधिकरण्यनिवेशात् द्रव्यं विशिष्टसत्तावित्यादौ
नाव्याप्तिः परं च सामानाधिकरण्यं हेतुसामानाधिकरण्यं सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनस्य व्यावृत्तिमाह समवायेन पृ-
थिवीत्वादेरिति । व्याभिचारिणि हेतौ घटादौ नातिप्रसङ्ग इत्य-
ग्रिमेण सम्बन्धः । वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन पृथिवी-
त्वाधिकरणे काले तादृशहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरवृ-
त्तिमात्रनिष्ठतदभावं प्रति हेतुसामानाधिकरण्याभावस्य व्याप-
कत्वेऽपि समवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्पृथि-
व्यादिनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्त्यभावस्य महाकालादौ
हेतुसमानाधिकरणे जन्यपृथिव्यसमानकालीने चरमध्वंसादौ स-
त्त्वेन तं प्रत्यस्याव्यापकत्वादिति भावः । साध्यवद्बुद्धित्वे हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धनिवेशप्रयोजनमाह द्रव्यत्वादेभ्येत्यादि । समवा-
येन साध्याधिकरणमहाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन
वृत्तिः साध्यवति सम्बन्धसामान्येन वृत्तेरभावं प्रति हेतुमद्-
बुद्धित्वाभावस्य व्यापकत्वेऽपि गुणत्वादिसाधारणं हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन द्रव्यादिवृत्तित्वाभावं प्रति तस्याव्यापकत्वा-
दिति भावः । हेतुमत्त्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशप्रयोजनमाह
संयोगेन बहुधादौ साध्य इति । बाह्यमानेतद्रूपादित्यादावित्यर्थः ।
समवायेनेति व्याप्यतामयि कालपरिमाणस्पन्दत्वादेर्दृष्टावपि ना-

प्रसङ्ग इत्यन्यथ । काले कालपरिमाणदेवृत्तिकथनेन साध्यता
 वच्छेदकसम्वन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसम्वन्धेन वृत्ते
 गभाववति नय सम्वन्धसामान्येन हेतुमत्समवेतत्वाभावात्तराश्र
 तस्य तादृशाभावाप्यपकृत्यमित्यन्यातिप्रसक्तिरीज दर्शित म
 हाकालनिष्ठो यो बहुधादिसयोगस्तत्साधारणरूपेण सयोगस्य सा
 ध्यतावच्छेदकसम्वन्धत्वे महाकालपरिमाणे सामानाधिकरण्या
 भावासम्भवात् स्पन्दत्वानुघातनम् । चतुर्थसम्वन्धनिवेशप्रयोजन
 माह समवायेनेति । तदाधिकरणे रूपाविशेषाधिकरणे घटादे
 मयोगेन वृत्तावपीति । एतेन साध्यवत्समवेतत्वाभाववति य
 दादौ हेतुसमवायेति सम्वन्धसामान्येन वृत्तेरभावसत्यात्तस्य
 तादृशाभावाप्यपकृत्य दर्शित सत्यन्तस्यैवावृत्तित्यावृत्ततया
 साधिकरणत्वमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह सम्वन्धनिशेषेनेति । उ
 पदर्शितसम्वन्धनिवेशलाभायेत्यथ । तथा च साधिकरणत्व
 लक्षणे न निवेदयमिति भाव । तन्नित्यमिति चिन्तारीजम्
 एतदूपमिन्न गुणत्वान्महाकालान्यो घटादित्यादायतिन्याति हेतुता
 वच्छेदकसमवायकालिकसम्वन्धेन साध्यवद्गुत्तित्यस्य तेन
 सम्वन्धेनावृत्तावेव प्रसिद्धे तादात्म्येन सर्वविषयकज्ञानमाधारण
 साध्यके विनियतया न हेतावत्याति तन सम्वन्धेन साध्य
 पदसम्वन्धिप्राप्तिसिद्धे यदि च सामानाधिकरण्यद्वयवदकृ
 त्निवृत्तये हेतुतावच्छेदकसम्वन्ध परित्यज्य सम्वन्धैक्य निश
 यणताविशेषसम्वन्धा या निवेदयने तदा नैतद्विषयकात्
 इत्यवधेयम् ।

यथायाग्यातलक्षणस्य निर्हापतया मूलोक्तदूषणासङ्गतिमाश
 ङ्क्याह यथाश्रुतामिति ।

(टी०) यथाश्रुतं यथासम्भवं विरुत्त्य दूषयति नेत्यादि ।

(नि०) साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यान्-
 धिकरणाधिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा
 केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे
 भूमे शान्यामः । नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभा

वाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्वतीयवहे-
र्महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वात् द्रव्यत्वादेरव्याप्यतापक्षेऽत्र । न च प्रति-
योगिविरोधित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वा अभावविशेष-
णं देय संयोगादौ साध्ये सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वा-
भावप्रसङ्गात् । न हि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेर-
परोऽत्यन्ताभावोऽस्ति अधिकरणभेदेनाभावभेदा-
भावात् । नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियां-
गिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः मूले वृक्षः कपिसंयोगवान्ने-
त्यव्याधितप्रतीतिः तदभ्योन्याभावस्यापि तत्र सत्त्वात् ।
न चैवं भेदाभेदः अवच्छेदकभेदेन तत्सत्त्वाभ्युपग-
मात् साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि साध्य-
वद्व्यस्येति पष्ठार्थव्याप्यव्यापकभावानिरूपणात्
साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् वह्निमत्पर्वतस्य
धूमवन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च वि-
शेषाभावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्या-
भावे मानाभावात् । नापि साधनसमानाधिकरणया-
वद्धर्मनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसाध्यसामाना-
धिकरण्यं साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वैय-
धिकरण्याप्रसिद्धेः महानसादौ समवायितया वह्नि-
वह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादाव-
प्युक्तलक्षणाभावाच्च ।

(दी०) नन्वप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेद-
कावच्छिन्नं वक्तव्यमत आह द्रव्यत्वादेरिति । प्रतियोगिविरो-

धित्वं प्रतियोगितदधिकरणावृत्तित्वं । व्याप्यवृत्तित्वं स्वस-
मानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । अधिकरणेति । त-
था सत्यभाव एव न सिध्येदिति भावः । संयोगाद्यभावस्य च
द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमव्याप्यवृत्तित्वं च प्रति-
योग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्य-
न्ताभावप्रतियोगित्वं गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं
व्याप्यवृत्तित्वं च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं स्वा-
धिकरणीभूतगुणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् एतानि न
च भेदकान्यविरोधात् सामान्यतश्चाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिस-
मानाधिकरणे च न तथात्वव्यतिरेक इति भावः । ननु सा-
ध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धोऽन्वेष्टव्यः स चाधिकरण-
त्वं साध्यसाधनयोरपि सामानाधिकरण्यमेवेत्यतो दूषणा-
न्तरमाह साध्येति । साध्यत्वसाधनत्वे व्याप्तिप्रतियोगित्वा-
नुयोगित्वे । यत्तद्व्यामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्येत्यत आह बहिम-
दिति । ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नं न भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । न च धूमसमानाधिकरणा-
न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदको बहित्वावच्छिन्नो बहिः
धूमवान् बहिमाश्लेन्यमतीतेरत आह-विशेषेति । य एव प्रत्येकं
बहिमद्रूपभेदा धूमसमानाधिकरणास्त एव चैकाधिकरणवृत्ति-
त्वावच्छिन्ना बहिमत्सामान्यभेदबुद्धिमपपादयन्ति तत्प्रति-
योगितावच्छेदकश्च बहित्वावच्छिन्नो बहिरिति भवत्यव्याप्तिः ।
साधनेति । वैयधिकरण्यं तदनधिकरणवृत्तित्वं तद्य केवला-
न्वयिनः साधनस्याप्रतिद्वयप्रतिप्रसञ्जकं च पृथिवी द्रव्यत्वादि-
त्यादी अतः समानाधिकरणोपादानं धूमादेरपि बह्मत्वादि-

समानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वमतौ यावदिति ।
यद्यपि पृथिवीत्वादिममानाधिकरणघटत्वपटत्वाद्यनधिकरण-
वृत्तित्वं द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं च निखिलघटप-
टादिरूपादीनां तथापि तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वानव-
च्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्वं बोध्यम् । न हि पृथिवीत्वसमाना-
धिकरणस्तादृशः कश्चिदेको धर्मो यदनधिकरणमात्रवृत्तित्वा-
वच्छेदकं रूपत्वादि धूमत्वादिकं तु वह्न्यादिसमानाधिकरणा-
योगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छेदकं तदवच्छेदकत्वं
च तदनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च तच्छून्यधर्मावृत्तित्वं तेन मेयत्व-
समानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितानधिकरणगगना-
दिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यकमेयत्वे नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) दूययतीत्यनेन सम्वन्धः । यथासम्भवमिति विकल्प-
क्रियाविशेषणं साधनसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वघटित-
लक्षणे नानाव्यक्तिसाध्यस्य विशेषाभावमादाय दत्तं दोष-
मुद्धृत्य दूयणान्तरमवतारयति नन्विति । प्रतियोगितानवच्छेद-
केति । न चैव धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमादेस्तथाविधद्रव्यत्वा-
द्यवच्छिन्नत्वमादाय दोषः अनवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छि-
न्नसमानाधिकरण्यं तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिरिति विवक्षणात्
प्रतियोगिविरोधित्वं यदि प्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्वं व्याप्यवृत्ति-
त्वं च यत्किञ्चित्स्याधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं तदा संयोगी
सत्त्वादित्यादौ घस्यमाणातिव्याप्त्यसङ्गतिः हेत्याधिकरणान्तर्भा-
वेन ताद्ववक्ष्णऽतिव्याप्तिपरिहारस्यापि सम्मतादित्यग्निप्रमग्ना-
नुरोधेन तदुभयं व्याचष्टे प्रतियोगिविरोधित्वमिति । तथास-
तीति । अधिकरणभेदेनाभाषभेदस्वीकार इत्यर्थः । अभाव एव
अधिकरणस्वरूपातिरिक्ताभाव एव अभावाधिकरणस्याभावरू-
पत्वे घटादिशून्यानन्ताधिकरणव्यक्तीनां घटाद्यभावत्वं कल्प-
नीयमिति तदपेक्षया घटाद्यभावत्वस्य एकैकव्यक्तावेव कल्प-
नमुचितं लाघवादिति युक्त्या तत्सिद्धिः । यदि चाभावा अपि

अधिकरणसमसस्यकास्तदा किमपराद्धमधिकरणानामभावत्वक
 ल्पनयेति भावः । ननु द्रव्यगुणादिनिष्ठसयोगाद्यभावस्याभेदे
 सयोगाभायो द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणो गुणे न तथा
 गुणे व्याप्यवृत्तिः द्रव्ये न तथेति व्यपदेशो न स्यात्तस्य
 मिथो विरुद्धधर्मद्वयविषयकत्वादित्याशङ्क्य तादृशाभावव्यव
 हारविषयाणामविरोधं व्युत्पादयितुं तन्निवृत्तिं सयोगाद्यभाव
 स्य चेति । द्रव्य इति व्याप्यवृत्तित्वमित्यत्राप्यनुपपद्यते यथा
 सस्यमुद्देश्यद्वये विधेयान्वयः एवमत्रेऽपि । गुण इति व्याप्यवृ
 त्तित्वमित्यत्रापि सम्बध्यते । न भेदकानि सयोगाभावस्येत्यादि
 अविरोधादिति । प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिरनदनधिकरणवृत्तिर्यो
 गभावाभावरूपताविरोधेण एकत्रापि सभवात् द्रव्यनिष्ठाभावप्र
 तियोगित्वगुणादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वयोरपि नोलघटयतय-
 दाभावसमशीलतया तथात्यादिति भावः । उक्तव्यवहारा पारि
 भाषिका एव अवयवव्युत्पत्त्या तादृशार्थोलाभादिति ध्येयम् । या-
 दृशयोर्विरोधस्तादृशयोर्न व्यवहारविषयतेत्याह सामान्यत इति
 तथात्रत्यतिरेक इत्यनेनास्य सम्बन्धः । व्याप्यवृत्तीं प्रतिया
 गिसमानाधिकरणे चति तथात्वन च व्यवहृयमाणे सयोगा
 भाव इत्यर्थः । सामान्यतो न तथात्यतिरेको न स्वाधिकरण
 निष्ठाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावः प्रतियोग्यधिकरणवृत्ति-
 सामान्याभावः व्यपदिश्यत इति शेषः । स्वसमानाधिकरणान्यो
 न्याभावप्रतियोगिसाध्यवत्त्वमित्यत्र साध्यसाधनयोः सम्बन्धो
 निविष्टः स च व्याप्यन्यापकभाव इत्यात्माध्यय इति दूषण दूरणा
 न्तर्गततारायोद्धरति नन्विति । यस्यत्यनेन साध्यवति साधनस्य
 सम्बन्धांश्वष्ट्यः विप्रक्षणीयः स चाधिकरणत्व ननु व्याप्य
 व्यापकभाव इति शेषः । तथा च नात्माध्यय इति भावः ।
 साध्यसाधनयोः सम्बन्धनिवेशेऽपि न क्षतिः तयोरपि सम्ब-
 धान्तरममवादेत्याशयेनाह साध्यसाधनपारपीति । सामानाधि
 करण्यमेव सम्बन्धः समग्रतीति शेषः । तथा च स एव वा वि-
 यप्रक्षणीय इति भावः । मूल साध्यसाधनयोः साध्यत्वसाधन-
 त्वयोर्व्याप्तिनिमित्तत्वात् व्याप्तिघटितत्वात् साध्यत्वसाधनत्वे
 यदि निमित्तकर्मत्वतत्करणत्वरूपं तदा तयोर्व्याप्तिघटितत्वाभा-

घात् असङ्गतिरतो दीधितिकारः तदन्यथा निर्वक्ति साध्य-
त्वसाधनत्वे इति । इन्द्रादिश्रूयमाणं व्याप्तिरित्युभयत्र सम्बध्यते ।
यत्तद्भयामिति । यत्समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगी यद्वान्
तत्त्वं तद्व्याप्तिरिति क्रमेण साध्यत्वसाधनत्वेऽनन्तभावं इत्यर्थः ।
तथा च न व्याप्तेर्घटकता यत्तत्पदयोर्धूमत्ववद्वित्वविशेषरूपेण
धूमवह्ण्यादिपरत्वात् इत्थं च साधनतावच्छेदकादिभेदेन व्या-
प्तिभेदस्यागत्या स्वीकारादिति भावः । विशेषान्योन्याभावमादाय
उपन्यस्तं दूषणं सामान्याभावखण्डनपरमूलमवतारयितुमुद्धरति
नन्विति । यदिति यादृशरूपावच्छेदेन यत्समानाधिकरणान्योन्याभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्तादृशरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
तस्य तादृशरूपावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः पर्वतादौ महानसी-
यवह्ण्यादिमदन्योन्याभावसत्त्वेऽपि शुद्धवद्वित्वाद्यवच्छेदेन महानसी-
यवह्ण्यादावेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः सुलभ इत्याह न चेति ।
न हीत्यर्थः । वद्वित्वाद्यच्छिन्नः शुद्धवद्वित्वाद्यच्छिन्नः न चावच्छेदकत्व-
तदभावयोर्विरोधेनैकत्रावस्थान दुर्घटमिति वाच्यम् विभिन्नावच्छेदेन
भावाभावयोरेकत्र वृत्तावविरोधेनावच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणावच्छे-
दकत्वाभावसत्त्वे बाधकाभावात् न च विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे एक-
देशस्यावच्छेदकतानवच्छेदकत्वमेव न सम्भवतीति कथं त-
दवच्छेदेन वह्ण्यादावेवावच्छेदकत्वाभाव इति वाच्यं यादृश-
स्यावच्छेदकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वं तादृशधर्मावच्छे-
देनावच्छेदकत्वाभावोपगमात् विशिष्टवद्वित्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि
केवलस्य तस्य तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वेनानुपपत्त्यभावः । ननु सामा-
न्याभावनिराकरणमनुपयुक्तं तावतापि सामान्यधर्मस्य प्रति-
योगितानवच्छेदकतया उक्ताव्याप्तिपरीहारात् एवं विशेषाभा-
वमात्रेण निर्वाहोऽपि न सामान्याभावानभ्युपगमे यत्किञ्चिद्वि-
शेषाभाववति पर्वतादौ नायं बहिमानित्यादिप्रतीतिव्यवहारयोः
प्रसङ्गादित्याशङ्क्यातिरिक्तसामान्याभावासत्त्वपक्षे दर्शितातिप्रसङ्गं
परिहरन्नेव लक्षणाव्याप्तिं दृढयति य एवेति । बहिमन्नेदा-
तत्तद्बह्ववच्छिन्नभेदाः एकाधिकरणवृत्तित्वाद्यच्छिन्नाः तादृशया-
पक्षेदाधिकरणकव्यक्तवृत्तित्वाद्यच्छिन्नाः बहिमतसामान्यभेदबुद्धि-
हदो न बहिमानित्याकारकबुद्धिम् उत्पादयन्ति विषयोभूयोप-

पादयन्ति तादृशाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन तादृशबुद्धिविषयता-
 वच्छेदकरूपवन्त इत्यर्थः । एतावता ऽतिप्रसङ्गो धारितः ।
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकश्चेति अकारो बाह्वित्वावच्छिन्न इत्यन-
 स्तरं योज्यः बाह्वित्वावच्छिन्नः शुद्धबाह्वित्वावच्छिन्नः तस्य त-
 त्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तेषां न बाह्विमानित्याकारकप्रतीती
 तादृशसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विषयतां स्वी-
 कृत्य उक्तातिप्रसङ्गवारणानुपपत्तेस्तद्दोषतादवस्थ्यमिति भावः । न
 च विशेषाभावकूटस्य तादृशप्रतीतिविषयतया यत्किञ्चिद्विशे-
 पाभाववति न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यं तत्तद्वह्वित्वेन सकलवह्वी-
 नां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यतया तत्तद्वह्वित्वावच्छिन्नमेदसमुदा-
 यस्य भानासम्भवात् बाह्विमत्प्रतियोगिकभेदत्वेन तावद्भेद-
 भानोपगमे तेन रूपेण यत्किञ्चिद्भेदविषयकज्ञानस्यापि प्रकार-
 गतविशेषाभावेन तदाकारतासम्भवात्पर्वतो न बाह्विमानिति-
 प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् न हि प्रकारस्याविशेषे विषयन्यूनाधि-
 क्येन विचित्राकारता बुद्धीनां घटत्वप्रकारेण शतसहस्रादिव्य-
 क्तिविषयकप्रतीतीनां घट इत्येवाकारदर्शनात् अधिकम-
 भेदो दृश्यमानः । साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मनिरूपितवैयधिक-
 रण्यघटितलक्षणे वैयधिकरण्यं यदि तदधिकरणावृत्तित्वं
 तदा प्रमेयत्वादेवैयधिकरण्यस्यावृत्तौ प्रसिद्ध्या प्रमेयत्वादेवैय-
 धिकरण्याप्रसिद्धेरिति मूलविरोध इत्यतो ऽन्यथा व्याचष्टे
 वैयधिकरण्यमिति । ननु साधनवैयधिकरण्यानाधिकरणत्व-
 मेव कुतो न निवेद्यते इत्यत आह तच्चेति तादृशवैयधिकरण्यं
 चेत्यर्थः । अप्रसिद्धमिति यद्यपि समानाधिकरणयावद्धर्मोपादा-
 नेऽपि केवलान्वयिस्ताधनके साधनस्यापि तादृशयावद्धर्मान्त-
 रगततया ऽप्रसिद्धिरस्त्येव व्यतिरेकिस्ताधनकेऽपि तद्दोषाधिक्यं
 तथापि समानाधिकरणयावद्धर्मोपादाने व्यतिरेकित्वं धर्म-
 विशेषणमङ्गीकृत्य घट्यमाणप्रकारान्तरेण परिष्कारः सम्भव-
 ति नान्यधेत्याशयेनेयं व्यावृत्तिर्दर्शिता व्यावृत्त्यन्तरमप्याह
 अतिप्रसङ्गकं चेति । पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादाविति पृथि-
 यीत्यादेर्द्रव्यत्वादिरूपसाधनानधिकरणवृत्तित्वानाधिकरणत्वादिति
 भावः । धूमयान् घट्हेरित्यादौ साधनस्य नानान्वक्तितया ऽप्यो-

गोलकीयवह्नैवैयधिकरण्यं धूमे सम्भवतीति तदुपेक्षितं धूमादे-
रपीति तथा च यावत्पदानुपादाने द्रव्यत्वमहानसत्त्वादिरूपय-
त्किञ्चिद्धर्मवैयाधिकरण्यानाधिकरणत्वमादाय व्यभिचारिण्यति-
प्रसङ्गः स्यादिति भावः । यावत्पदोपादानमिति । यावतां धर्माणां
प्रत्येकनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं निवेद्यम् । अतो नाना-
धिकरणसाधनके तादृशयावद्धर्माधिकरणाप्राप्तिश्चावपि न क्षतिः
द्रव्यत्ववैयाधिकरण्यमादायातिव्याप्तिश्च समवायेन साध्यतायां
न तु संयोगेन तथात्वे तेन सम्यन्धेन तद्वैयधिकरण्याप्राप्ति-
श्चेरित्यवधेयम् । पृथिवीत्वादीति तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वा-
दित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वादौ पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणया-
वद्धर्मवैयधिकरण्यानधिकरणताविरहादिति भावः । व्यधि-
करणयोर्न ध्यातिरिति मतावलम्बनेन वह्निमान् धूमादित्यादौ म-
हानसीयवह्ण्यादौ पर्वतत्वादिवैयधिकरण्यसत्त्वेऽपि न दोष-
इत्येकव्यक्तिसाध्यकानुधावनम् । ननु तदनधिकरणमात्रवृत्तित्व-
मत्र वैयधिकरण्यं घटत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यं च सत्ता-
धिकरणेऽपि वर्तमानद्रव्यत्वादेरत आह तदनधिकरणमात्रवृत्ति-
त्वं चेति । घटत्वपटत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वं चेत्यर्थः निखिल-
घटपट्टादिरूपाणामिति यथासङ्गमन्वयः तथा च रूप-
यान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिस्तावतापि दुर्बलैव कुत्रापि
रूपे तादृशयावद्धर्मवैयधिकरण्यानधिकरणत्वासत्त्वादिति भावः ।
तादृशाव्याप्तिं परिजिहीर्षुर्वैयधिकरण्यपदस्य तदन्वच्छेदका-
द्यच्छिन्नपरत्वेमवलम्बते तथापीति अव्याप्त्यभावं स्फुटयति
न हीति कश्चिदेको धर्मस्तादृश इत्यन्वयः पृथिवीत्वादिसमानाधि-
करणनिखिलधर्माणामेव तद्यापकरूपादिसमानाधिकरणतया रूप-
त्वाद्यवच्छेदेन तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वासम्भवादिति भा-
वः । अवच्छेदकाद्यटितलक्षणे धूमवान् वह्नेरित्यादौ यावद्धर्मान्तर्ग-
तमहानसत्त्वादिकमादायातिव्याप्तेर्वारणं सम्भवति पर्वतीयधूमा-
देस्तदन्तर्गताधिकरणमात्रवृत्तिरित्याह इदानीं तु न तादृशधर्ममात्र-
तद्वारणसम्भवः धूमत्वाद्यवच्छेदेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वा-
दिति व्यभिचारनिरूपकाधिकरणमात्रवृत्तिधर्ममादाय तत्राति-
व्याप्तिं धारयति धूमत्वादिकं त्विति । नन्ववच्छेदकत्व-

मन्यूनानातिरिक्तवृत्तित्वं तच्च धूमत्वादेर्जलादिसाधारणायोगो
लकृत्वादिधैर्यधिकरण्यमन्यूनवृत्तित्वादित्यत आह अथच्छेदकत्व
चिति । तादृशवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं चेत्पर्यं । वक्ष्यमाणप्रयोगेन
नानुरोधेन तच्छून्यावृत्तित्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थं तच्छून्ये
धर्मत्वमधिक निवेशयति तद्येति । धर्मत्व वृत्तिमत्त्वं नाति
प्रसङ्ग इति गगनादेर्गगनत्वाद्द्वैयधिकरण्यशून्यत्वंऽपि धर्मत्वविर
हेण तादृशधर्मावृत्तित्वस्य द्रव्यत्वादायक्षतत्वादिति भावः । अथ
तच्छून्यधर्मावृत्तित्वमिष्यते साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन
धर्मवृत्तित्वं निवेशनीयमन्यथा धूमत्वादेरपि कालिकादिसम्बन्धे
नायोगालकत्वादिवैयधिकरण्यशून्यवह्मणादिवृत्तान्धनावच्छेदकत्वा
नुपपत्तं तथा च द्रव्यवान् मेयत्वादित्यत्र गुणत्वादिवैयधिक
रण्यशून्ये गुणादिवृत्तित्वगुणत्वादौ साध्यतावच्छेदकताघट
कसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा द्रव्यत्वादेर्गुणत्वादिवैयधि
करण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिं न च समवायेन तस्य साध्यत्वे
साधनसमानाधिकरणघटत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं द्रव्य
त्वस्य सुघट तद्वैयधिकरण्यशून्ये घटरूपादौ समवायेन वृत्ते
प्रसिद्धेरिति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अतिव्याप्तेर्वारिणसम्बन्धेऽपि
धर्मपदानुपादानं गुणत्ववैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्त्या ऽति
व्याप्तिप्रदर्शनात् तत्पदोपादानेऽपि तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुप
पत्त्या सन्दर्भविरोधस्य दुर्वारत्वात् द्रव्यवान् द्रव्यसमवायि
गुणान्यतरत्वात् सत्तायद्वाग्मेयत्वादस्यादावातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च
तत्र साध्यतावच्छेदकद्रव्यत्वसत्तादौ द्रव्यवृत्तिधर्मवैयधिकरण्या
वच्छेदकत्वाप्रसक्तं द्रव्यावृत्तेर्गुणत्वादिवैयधिकरण्यशून्ये सा
ध्यतावच्छेदकताघटकसमवायेन वृत्तेरप्रसिद्धा तद्वैयधिकरण्या
वच्छेदकभेदकूटस्याव्याहतत्वादिति चेन्न तच्छून्यधर्मावृत्तित्वमि
त्यतः स्वानधिकरणतच्छून्यधर्मसामान्यकत्वस्य तदाश्रयस्याभ
यधर्मसामान्यकत्वस्य वा विरुद्धिर्वात् । एतत् तदनधिकरण
भाववृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् । अन्यथा धूमादे
कालिकादिसम्बन्धनायोगालकवृत्तितया धूमत्वावच्छिन्नस्यायोगो
क्तराद्यनधिकरणभाववृत्तित्वानुपपत्तेः तथा च समवायेन प्रमेय
त्वावच्छिन्नसाध्यक वाच्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिं तत्र व्यभिचारनि-

रूपकाधिकरणवृत्तिजातित्वाद्यनधिकरणमात्रसमेवतत्त्वशून्ये ऽभा-
 दादौ मेयत्वादेर्वृत्त्याऽवच्छेदकत्वानुपपत्तेः साध्यतावच्छेदकस-
 म्वन्धेन सम्बन्धत्वरूपधर्मत्वनिवेशोऽपि तद्दोषतादवस्थं जात्या-
 दौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्धया जातित्वादिवैयधिकरण्यशून्यसम-
 वेताप्रसिद्धेः जातित्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य साध्यताव-
 च्छेदके दुरूपपादत्वादित्यपि निरस्तं मेयत्वाश्रयाभूतसमवेतसा-
 मान्यस्य जातित्वाद्यनधिकरणमात्रसमवेतत्वरूपजातित्वादिवैय-
 धिकरण्याश्रयतया मेयत्वादेस्तदवच्छेदकत्वानिर्वाहात् । केचित्तु
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्सम्यद्धत्वं यश्च तादृशसम्बन्धेन त-
 दनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्याभावस्तदुभयाभाववद्यावत्स्वाश्रयकत्व-
 विवक्षणाश्च दोषः सम्यद्धत्वं सम्बन्धप्रतियोगित्वं न तु सम्बन्ध
 एवातो यत्र संयोगः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि सम्यद्धत्वं
 स्वरूपसम्बन्धेनैव वर्तते अतो वैयधिकरण्याभावानुरोधात् स्वरू-
 पसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे संयोगस्य तेन सम्बन्धेनावृत्त्या
 तदभावतादृशसाध्यतावच्छेदकसम्यद्धत्वोभयस्य स्वरूपसम्बन्धा-
 वच्छिन्नाभावः केवलान्वयीति तमादायावच्छेदकलक्षणातिव्याप्ति-
 रिति निरस्तं न च सम्यद्धत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तावपि स्वरू-
 पानुगमेनैकैकस्वरूपसम्बन्धेनोभयाभावस्य केवलान्वयितया
 तद्दोषतादवस्थमिति वाच्यं स्वरूपाणामनुगमेऽपि अनति-
 प्रसक्तेन येन केनचिद्रूपेण तदनुगमसंभवात् अन्यथा विष-
 यादिभेदेन विभिन्नस्य प्रमाविषयत्वादेः प्रमेयत्वत्वादिनापि
 केवलान्वयित्वानुपपत्तिः तद्वदकसम्बन्धानुगमादित्याहुः ।

अथ तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं तदधिकरणावृत्तित्वे सति
 तदनधिकरणवृत्तित्वं तत्र सत्यन्तनिवेशादेव सामञ्जस्ये विशेष्य-
 दलवैयर्थ्यं तत्पारित्यागे च सत्यन्तस्यावृत्तिसाधारणतया
 तच्छून्यत्वमात्रस्यैवावृत्तिव्यावृत्ततया धर्मत्वोपादानविरोधः न
 च तदधिकरणावृत्तित्वमात्रनिवेशे प्रमेयत्वादेरित्यादिमूलास-
 ङ्गतिरिति विशेष्यदलनिवेशनमावश्यकं तदधिकरणावृत्तित्व-
 शून्यत्वादित्यस्यावृत्तिसाधारणस्य विशिष्टशून्यत्वस्याभावान्तर-
 तया चावैयर्थ्यमिति वाच्यं पृथगंशमात्रस्यैव विशेष्यवि-
 भवा निवेशनैवाभावान्तरस्य घटकत्वात् तदनधिकरणत्वांशस्या-

स्यावतंस्य निवेशे व्यर्थविशेषणताया दुर्वारत्वात् वैयर्थ्यमिया
 तदशस्यैव पारित्यागे प्रमेयत्वाद्यधिकरणावृत्तिवृत्तिमतो ऽप्रमिद्धा
 प्रमेयत्वादेरिति मूलसङ्गतावपि महानसादाधिति मूलस्य चाहत्वा
 दी सम्बन्धान्तरावच्छिन्नात्यन्ताभावादिघटितग्रह्यादिरूपसाधन,
 समानाधिकरणधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपादनपरतया दी
 धितिकारव्याख्यानासङ्गतेर्दुर्वारत्वात् । एतेनावृत्तिव्यावृत्ततदधिक-
 रणताव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्वैयधिकरण्यमित्य-
 पि निरस्त तत्रापि साधनसमानाधिकरणधर्मानधिकरण-
 त्वाप्रवेशे दीधितिकारयितनमूलन्याख्यानासङ्गतिरिति चेन्न
 तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमित्यनेन स्वव्यापकतदनाधिकरणता-
 पत्वस्य विरहिततया तन्मूलसङ्गतेर्धर्मपदसार्थक्यस्य चो-
 पपत्ते न च तादृशमूलसङ्गमनस्य तदनाधिकरणेतरावृत्तित्व-
 निवेशेनेनापि सम्भवति निरुक्तवैयधिकरण्य निवेद्य धर्मपदो-
 पादानमयुक्तमिति वाच्य तदनाधिकरणेतरावृत्तित्वमित्यस्य तदनाधि-
 करणेतरवृत्तित्वप्रतियोगिकामावश्यकत्वे तादृशव्यक्तिविशेषाद्य-
 भावस्य तत्समानाधिकरणसाधारणतया तच्छून्याप्रसिद्ध तादृ-
 शवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावार्थकत्वे तादृशवृत्तित्वत्वम्य स्वसमाना-
 धिकरणतदधिकरणवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुशरीरत्वेनाभावप्रति-
 योगितामवच्छेदकतया तादृशमावाप्रसिद्धा तस्य तदर्थकत्वा-
 नुपपत्तेरिति तच्छून्यधर्मावृत्तिवरूपावच्छेदकत्वनिवेशे एकत-
 एव्यभिचारिण्युभयमाध्यके विशल्याव्यभिचारिणि त्रिशिष्टसा-
 ध्यके च व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गस्याग्रे दर्शनीयतया कल्पान्तरमा-
 ह वस्तुतस्त्यिति ।

(दी०) वस्तुतस्तु तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्ना-
 धिकरणतात्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्य तेन सत्ताद्रव्यत्वोभयवान्
 गुणान्यत्रविशिष्टसत्तायान् वा जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रस-
 ङ्गः । सत्ताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाद्य-
 वच्छिन्नाधिकरणताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात् । प्रमेय-
 त्वादेरिति । ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मो विशेषणीयः वस्तुतस्तु

यावत्पदं तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्र-
स्फोरणाय तथा च साधनसमानाधिकरणधर्मनिरूपितवैयधि-
करण्यावच्छेदकं यद्यत्तद्विन्नधर्मवता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशू-
न्यधर्मवता वा समं सामानाधिकरण्यमिति पर्यवसितमतो दोषा-
न्तरमाह महानसादाविति । तथा च तदनधिकरणत्वं तदभा-
वाधिकरणत्वं तद्विन्नत्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः एतेन तद-
धिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति निरस्तं समवायितया
महानसवृत्तित्वं बहौ नास्तीतिप्रतीतेर्वह्यादेरपि तादृशवैयधि-
करण्याधिकरणत्वात् सम्बन्धविशेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायां
तु नोक्त दोष इति ध्येयम् ।

(गा०) यद्यप्यत्रापि तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं स्वव्यापकतदन-
धिकरणताकत्वमेव न तु तदधिकरणावृत्तित्वे सति तदनधिक-
करणवृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वं वा तदभावप्रवशेन उक्तीत्या विशेष्यसार्थ-
क्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात् नापि तदधिकरणावृत्तित्वमात्रं त-
था सति गगनादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यसत्त्वेन गगनत्वा-
द्यवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या गगनत्वादौ निरुच्यमानवैयधिकर-
ण्यावच्छेदकत्वासम्भवेन प्रमेयत्वादेरिति मूलस्य वैयधिकर-
ण्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्यर्थकतया सक्रमयितुं शक्यत्वेऽपि उक्तक्रमेण
दीधितिकारीयमूलव्याख्यानामङ्गतेदुर्वारत्वात् तदनधिकरण-
मात्रवृत्तिस्थावच्छिन्नकत्वनिवेशेनैवोपपत्तेरधिकरणतानिवेशो व्यर्थः
तदनधिकरणमात्रवृत्तिस्थावच्छिन्नकत्वस्य स्वविशिष्टव्यापक-
तदनधिकरणताकत्वरूपतया गुणत्वाद्यनधिकरणसत्ताद्रव्यत्वोभय-
त्यविशिष्टसत्तात्वाश्रयसत्तायाः सत्त्वेऽपि गुणत्वाद्यनधिकरण-
त्वेऽपि तादृशोभयत्यादिविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यापकताया अन-
प्रापेन तादृशोभयत्वाद्बहौ तदनधिकरणसामान्यवृत्तिस्वावच्छिन्नकत्व-
रूपवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्यापि निर्वाहात् । तथापि वि-
शिष्टाधिकरणतागर्भविशिष्टनिरूपितव्यापकतालाभायैवाधिकरणता-
पदं यस्तुतो मूलोक्तदोषाणामनिष्टफलक्षणे यथाकर्थाश्चैव स-

श्रमनीयत्वेन निष्कृष्टलक्षणे तदधिकरणावृत्तित्वरूपवैयधिकर
 ण्यमेव प्रवेदय न तु स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वरूप
 मित्याशयेन तत्राधिकरणतापदोपादान तादृशवैयधिकरण्याशे
 स्वविशिष्टाधिकरणत्वे तादृशवैयधिकरण्यमप्रवेदय वि
 शिष्टनद्विशेषणत्वापगमे वक्ष्यमाणातिव्याप्तिरेव दुर्वारा गुण-
 त्वाद्यनधिकरणे सत्ताया वृत्तौ उभयत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यव-
 च्छिन्नानामपि तस्या तदधिकरणावृत्तित्वरूपतदनधिकरणमात्रवृ-
 त्तित्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात् वृत्तव्याप्यवृत्तितया भिन्नरूपे
 णापि तद्वति तदभावात् एवमधिकरणतापदानुपादाने स्वविशि-
 ष्टे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव तदधिकरणावृत्तित्वस्य निवश-
 नीयतया जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाद्यधिकरण स-
 मवायादिना वृत्तेरप्रसिद्धा जातित्वादौ जातित्वादिवैयधिकर-
 ण्यावच्छेदकत्व दुरुपपादम् अधिकरणतापदमधिकरणतासा-
 मान्यपरम् । अन्यथा द्वयगुणादिवृत्तित्वविशिष्टसत्तादिनिरूपि-
 ताधिकरणताविशेषैरेव तत्र सत्र शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्नप्र-
 पञ्चाबुद्ध्युपपत्ते शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितास्रष्टाधिकर-
 णतान्तरानुपगमेन यत्किञ्चिद्विशिष्टाधिकरणताया गुणत्वा-
 द्यनधिकरणमात्रवृत्तित्तामादाय शुद्धसत्तात्वादरपि गुणत्वादि-
 वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वापत्ति एव च धूमादे कालिकसम्ब-
 न्धावच्छिन्नाधिकरणताया अयोगोलकादिवृत्तितया धूमत्वादेरयो-
 गोलकत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाधिकरणता विशेषणीया न च तादात्म्या-
 दिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्ति सम्बन्धिताया एव
 निवश्यत्वात् न च सम्बन्धिताया सम्बन्धरूपतया सयोगेन दण्डा-
 दे साध्यतया समवायन दण्डसमवतसयोगादिद्वताद्यतिव्याप्ति
 स्वस्य स्वानधिकरणत्वेऽपि स्वसमानाधिकरणस्यसयोगाधिकर-
 णताया दण्डत्वाद्यवच्छिन्नसयोगस्य साधनसमानाधिकरणतद्वद-
 ण्डत्वाद्यधिकरणवृत्तिरन तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्ते
 एव समवायैक्यमत समवायेन साध्यताया सद्धतौ साधनाधि-
 करण संयम समवेतमात्रस्यैव समवायसत्त्वादवच्छेदकाप्रसिद्ध्या
 ऽव्याप्तिरिति वाच्य सम्बन्धानुयोगिताया एव सम्बन्धित्वरूपतया

सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
न्यानुयोगितायास्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं तत्त्वमित्यर्थपर्यवसा-
नेन सर्वसामञ्जस्यात् स्वप्रतियोगिकसंयोगस्य स्वस्मिन् सत्त्वेऽपि
तदनुयोगिताया असम्भवात् अन्यथा संयोगेन स्वस्मिन् स्थवि-
शिष्टबुद्धेः प्रमात्वापत्तेः एवं समवायैक्यमते समवायानुयोगिताभेद-
स्यातिप्रसङ्गभङ्गायावश्यकतया उक्तानुपपत्त्यनवकाशात् । अथै-
वमपि महाकालो घटवान् महाकालपरिमाणादित्यादौ साध-
नसमानाधिकरणमहाकालवृत्तिधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्या
ऽव्याप्तिः अवृत्तिगगनत्वाद्यवच्छिन्नस्य कालिकसम्बन्धेन सम्ब-
न्धित्वाप्रसिद्ध्या गगनादेः कालवृत्तितामने महाकालेऽपि तादृश-
सम्बन्धित्वसत्त्वात् गगनत्वादेरपि तथात्वायोगात् साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये यद्विशिष्टप्रतियोगि-
कत्वतदनधिकरणमात्रवृत्तित्वाभावोभयाभावस्तत्त्वं तदित्युक्तं गग-
नादेः कालावृत्तितामते गगनत्वादेरुक्तस्थले ऽवच्छेदकत्वोपपत्ताव-
पि विषयितादेसम्बन्धेन घटादिसाध्यकनित्यज्ञानत्वादिहेतुके
तदप्रसिद्धिर्दुर्वारैव वस्तुमात्रस्यैव नित्यज्ञानवृत्तिविषयिताप्रति-
योगित्वात् विषयितासामान्ये उभयाभावस्य दुर्घटत्वात् न च
यद्यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितयद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता साधन-
समानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मानधिकरणमात्रवृत्तिः तद्धर्मावच्छि-
न्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतामिन्नत्वं साध्यसामानाधिकरण्य-
घटकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितसाध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतायां निवेद्यं न तु साध्यतावच्छेदके
ऽनवच्छेदकम्यम् उक्तस्थले च समवायादेसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वा-
वच्छिन्नाधिकरणतानां तथाविधानां भेदस्य कालिकविषयितास-
म्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां सत्त्वाल्लक्षणसम-
न्वय इति वाच्यम् । उक्तयुक्त्या महानसीयवद्वित्ववि-
शिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताभ्यः शुद्धयद्वित्वशुद्धसत्ता-
त्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताया अनतिरेकिनया उक्तरूपावच्छि-
न्नसाध्यके ऽव्याप्तेः । मैवं साधनसमानाधिकरणयत्कि-
ञ्चिद्धर्मानधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपावच्छिन्नय-
द्यत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्वं तादृशरूपावच्छिन्नतत्सम्बन्धा-

वच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणं साध्यता-
 वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वं तद्रूपाव-
 च्छिन्नसमानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति विवक्षया सर्वानुपपत्ति-
 परिहारसम्भवात् शुद्धबद्धित्यावच्छिन्नाधिकरणतात्वे प्रत्येकं
 महानसीयत्वपर्यतीयत्वादिविशिष्टबद्धित्याद्यवच्छिन्ननिरूपिताधिकर-
 णतात्वावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणत्वात् व्यभिचारिणि सा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकर-
 णतात्वस्यापि व्यभिचारानिरूपकाधिकरणश्रुतितानवच्छेदकतया
 तदवच्छिन्नभेदस्य निरुक्तभेदकूटान्तर्गतत्वात् तादृशाधिकरण-
 तात्वे च तद्भेदसमानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्यनवकाशादि-
 ति कृतं विस्तरेण । पूर्वकल्पपरित्यागे बीजमाह तेनेति । तदनधिक-
 रणमाश्रयित्वाशून्यधर्मावृत्तित्वस्थले तादृशधर्मोपर्याप्तत्वनिवेशे
 सत्ताद्रूपत्वोभयत्वादेस्तथाविधसत्तापर्याप्तत्वविरहेणावच्छेदकत्व-
 मुपपद्यत इत्याशयेन विशिष्टसाध्यकानुसरणं गुणत्वाभाववन्मा-
 श्रयित्वविरहेऽपीत्यनेन तद्वृत्तितया उभयत्वादेः पूर्वकल्पे ऽवच्छे-
 दकत्वासम्भवाः सूचितः महानसादावित्यादिमूलं साधनाधिकर-
 णे बद्धितद्वदत्यन्ताभावाभ्युपगमाभावप्रदर्शकं सिंहगुहावलोकनत्या-
 येन पूर्वलक्षणद्वयदूषणपरतया साम्यदायिका व्याचक्षते स्वयं च
 तेषामसामर्थ्यसूचनाय प्रकृतलक्षणपरतया तत्सङ्गमपिष्यन् तदा-
 काङ्क्षामुत्थापयितुं प्रमेयत्वादेरिति दूषणमुत्तरति नन्विति । व्य-
 त्तिरेकित्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिदधिकरणे वर्तमानो
 यो व्यतिरेकस्तत्प्रतियोगित्वेन तेन समवायेन साध्यतायां
 साधनसमानाधिकरणस्य जात्यादिनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगिनः स-
 त्तादेरनधिकरणमात्रे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाधिकरणत्वाप्र-
 सिद्धावपि नाव्याप्तिः एतेनाकाशादिरूपव्यतिरेकप्रतियोग्याका-
 शाभावाद्यनधिकरणाप्रसिद्धिमयेनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 परतया केषां चिद्व्यतिरेकपदव्याख्यानमध्यक्षेयम् यद्यपि प्रमे-
 यत्वादेरपि किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगित्वमशतमेव
 तथापि येन येन सम्बन्धेन यद्यत्साधनसमानाधिकरणं तेन तेन स-
 म्बन्धेन तदनधिकरणमाश्रयित्तानवच्छेदकत्वे विवक्षणीये इव-
 निष्ठव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य येन सम्बन्धेनेत्यत्र

सम्बन्धे विशेषणत्वोपगमात्त दोषः । अत्र चरमनिरुक्तस्यावच्छेदकत्वस्य, स्वत्वगर्भतया तत्तद्व्यक्तिविश्रामात् व्यभिचारिण्येकधर्मवैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यतावच्छेदकस्य धर्मान्तरवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वेन तत्तद्धर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकानामेकैकमेदनिवेशासम्भव इति यावन्तो वैयधिकरण्यावच्छेदकधर्मोः प्रातिस्विकरूपेण तावद्भेदकूटवत्त्वनिवेशनस्यावश्यकत्वे साधनसमानाधिकरणधर्मे यावत्त्वविशेषणमनर्थकं व्यभिचारिणि एकधर्मवैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यतावच्छेदकस्य धर्मान्तरवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गविरहादिति व्यतिरेकित्वस्य धर्मविशेषणत्वमन्तरणैव सामञ्जस्यं प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धावपि येषां वैयधिकरण्यं प्रसिद्धं तदवच्छेदकभेदकूटमादाय सङ्घेतौ लक्षणगमनसम्भवादित्याशयेन धर्मे यावत्त्वेतकीर्तनं यावदवच्छेदकभेदकलाभार्थकतया व्याचष्टे वस्तुतस्तिवाति । तादृशस्य साधनसमानाधिकरणस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति शेषः । एतावता लक्षण कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह तथा चेति । साधनसमानाधिकरणेति तादृशयत्किञ्चिदेकधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यदित्यर्थः तेन साधनसमानाधिकरणधर्मत्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः विशिष्टवह्नित्वादिरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकधर्मभेदस्य शुद्धवह्नित्वादावसत्त्वादव्याप्तिरतो ऽवच्छेदकानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशनपक्षं परित्यज्यावच्छेदकताव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनात्यन्ताभावकूटं निवेशयति यावत्तादृशावच्छेदकत्वान्येति । तादृशावच्छेदकत्वं यद्यत्तच्छून्येत्यर्थः विशेषणविशेष्यान्तर्भावेन वह्नित्वादौ पर्याप्तं यदवच्छेदकत्वं तदभावः केवलविशेष्ये ऽक्षत एवेति भावः । न च यद्यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणता तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिस्तद्वत्स्वरूपमवच्छेदकत्वं विशिष्टवह्नित्वादौ विशिष्टवह्नित्वत्वादिरूपमेव यद्यत्पदेन तच्चाख्यासज्यवृत्त्येवेति कथं तदभावः शुद्धवह्नित्वादाविति वाच्यम् यद्रूपावच्छिन्नपर्यातावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणतासामान्यं तादृशानधिकरणमात्रवृत्ति तादृशधर्मवत्स्वरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकतानिवेशान्महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य महानसीयवह्नि-

समुदाये व्यासज्यवृत्तिर्या तत्पर्याप्त्यवच्छेदकधर्मस्यापि तथा-
 त्येनानुपपत्त्यभावात् । वस्तुतस्तु तादृशावच्छेदकतातिरूप-
 काधिकरणतातामाभ्यं तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्ति तादृशाव-
 च्छेदकतारूपमेव वैयधिकरणयावच्छेदकत्वं निवेशनीयं महान-
 सीयप्रवृत्तिवारच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं च महान-
 सीयप्रवृत्तौ व्यासज्यवृत्तीति न दोषः तत्तद्व्यवच्छेदकतात्यन्ताभा-
 वादेश्या तद्व्यवच्छेदकतावच्छिन्नमेदस्य धर्मिर्नैवशाधिक्येन शुद्ध-
 तथा न तन्निवेशः तत्र विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे शुद्धस्यानवच्छेद-
 क्त्यानुपपत्तिर्मयेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नात्यन्ताभावस्येव ता-
 दृशधर्मावच्छिन्नतदस्यापि ऐक्यं न ह्यावित्यादिप्रतीतिप्रलेन त-
 द्धर्मनिर्वाहकारात् विशिष्टपर्याप्तावच्छेदकत्वावच्छिन्नमेदस्य
 शुद्धविशेष्येऽक्षतत्वात् महानसादौ बद्धितद्वतोरत्यन्ताभावान्योन्या-
 भावस्येन प्रवृत्तलक्षणक्षतिमाविष्करोति तथा चेति । तदनधिकर-
 णत्वं वैयधिकरणव्यष्टकं द्वयमपि दुष्टमिति साधनसमानाधिकरण-
 स्य घट्टेरेव तादृशोभयविधतदनधिकरणत्वघटितवैयधिकरणयावच्छे-
 दकत्वस्य बद्धित्वारच्छिन्ने सत्त्वादिति भावः । न चैव सर्वस्यैव वस्तुनो
 यद्व्यपनधिकरणतया मात्रपदव्यवच्छेदोपपत्तिश्चा बद्धित्वारच्छिन्नस्य
 वैयधिकरण्यं दुष्टपदादिति घाचर्यं स्वव्यापकतदनधिकरणता-
 कत्वरूपतदनधिकरणमात्रवृत्तिव्यस्य सूपपादत्वात् तदधिकरणा-
 वृत्तिव्यस्यवैयधिकरणव्यवच्छेदो प्रमेयत्वादेरित्यादिदूषणानवकारात्-
 मूलन्यूनतामद्वाय तत्पक्षेऽपि दूषणान्तरमाह एतेनेति । सम्बन्ध-
 मेदं यद्व्यादिवैयधिकरण्यस्य यद्वै सत्त्वेनेत्यर्थः तदेव स्फुटीकरोति
 समप्रायितयेति । एतच्च वृत्तिविशेषण तादृशेति यत्किञ्चिदसम्ब-
 द्यावच्छिन्नप्रवृत्तिवैयधिकरणवृत्तिन्याभावरूपेत्यर्थः तादृशधर्मव्यव-
 च्छेदत्वमामान्याभावनियेते च केचिद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिर्य-
 च्छेदकप्रतिज्ञा क्वचित्संज्ञेताव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । सत्यन्धविशे-
 वेनेति । साधनवृत्तिर्मेन सम्यग्धेन यद्वर्तते तेन सम्यग्धेन
 तदधिकरणत्वगमस्य उभयत्र विदोषणताविशेषगमस्य वा वैयधि-
 करणव्यस्य विपत्त्यायामित्यर्थः नोक्तदोषः नोक्तोऽपि दोषः । केचित्तु
 उक्तोविशेषणान्महाशालो घटयान् कालपरिमाणादित्यादीं भव-
 क्छेदकप्रतिज्ञारूपदोषा दुर्गार एवेति सूचितमिन्याहुः । तत्र ताद-

शदोपस्थापि पूर्वमुद्धृतत्वात् ।

(चि०) अथानौपाधिकः सम्यन्धो व्याप्तिः उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः व्यापकत्वं तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यभिचारे चावश्यमुपाधिः प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थाननिघमलक्षणं गोत्वाइवत्वयोरतथात्वात् । अन्योन्याभावाप्रतियोगिन्यसत्त्वाच्च । किन्तु यथाधिकरणाभावयोः स्वरूपाविशेषः सम्यन्धः तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि अभावविरहात्मत्वं वेति चेत् यत्किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषेधो न धूमादौ प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्च सिद्धयसिद्धिभ्यां न निषेधं शक्यः यावत्साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके च घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेन्न व्यधिकरणत्वात् ।

(दी०) उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्माश्रयप्रसङ्गादाह साध्यव्यापकेति । व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयादिप्रस्तमत् आह तद्वन्निष्ठेति । यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्याक्तिको वा तत्रापि व्याप्यवृत्तिरखण्डग्रान्तस्तद्वद्विभक्तत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावादिरेवास्ति यदि च तस्यापि विशेषणान्तरविनिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभावात्तद्वत्तदा साध्यसमव्यापकसाधनाव्यापकधर्मप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितापच्छेदकधर्मरसं दलद्वयार्थो बोध्यः । अनवस्थां निरसितुमाह प्रतियोगित्वमिति । सरेति । एकदेशकालावच्छेदेनेति

पूरणीयं तेन नाव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च प्रतियोगि-
 तायामव्याप्तिः । अन्योन्येति । अत्र समवायादिसम्बन्धावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ संयोगादिना बह्व्यादे-
 वृत्तेर्येन सम्बन्धेनाभावः तद्वति तेनावृत्तिर्वक्तव्या इत्यञ्च ते-
 न सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ नायं दोषः अन्योन्याभावस्य
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्ब-
 न्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बद्धत्वात् परं तु समवायेन सत्ताया अ-
 भावस्य प्रतियोगितायामव्याप्तिः तद्वति समवायेन वृत्तेर-
 प्रसिद्धेः तादृशस्वसम्बन्धाधिकरणावृत्तितत्कत्वाभिधाने च व्य-
 धिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः सिद्धा-
 न्तलक्षणवक्ष्यमाणरीत्या च स्वण्डशः प्रसिद्ध्या तत्परिहारोऽपी-
 ति ध्येयम् । अभावविरहात्मत्वमिति । न चान्योन्याभावप्रति-
 योगितत्वावच्छेदकयोरप्रसक्त्यतिप्रसक्ती प्रकृतोपयोगिप्रतियो-
 गितामात्रस्य लक्ष्यत्वे तु लक्षणेऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं सर्वत्र नित्यस्य
 नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य वा उपाधितासम्भवात् इतरथा
 तु भेदप्रतियोगिताधारणाय संसर्गाभावपरतया तस्य सार्थक-
 त्वादिति वाच्यम् । विरहपदस्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविष-
 यार्थकत्वात् । प्रतिबन्धाति हि तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानम-
 न्योन्याभावबुद्धिं प्रतिबन्धकत्वं चात्रैककालावच्छेदेन एकत्रा-
 वर्तमानत्वम् अभावपदस्य च स्वाभावपरत्वात् । वस्तुतस्त्वे-
 कसम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अ-
 नवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नायास्तस्या
 अवच्छेदकमतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धावच्छि-
 न्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अव-

छेदकं तद्वाच्यम् । तथा च संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव । वाशब्दोऽत्रास्वरससूचनाय । स च व्यधिकरणसम्बन्धेन सर्वस्य प्रतियोगिनस्तादृशभ्रमे मानाभावात् स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य वा लघोः सर्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभावेत्यादौ षष्ठ्यर्थप्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैव शरणीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वौचित्याच्च । अभावत्वप्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिघटितत्वात् तथाविधव्यवहारगोचरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

(गा०) आत्माश्रयेति साध्यसमव्याप्तत्वघटकसाध्यनिरूपिनीपाधिनिष्ठव्याप्तेरप्यनौपाधिकरूपतयाऽनौपाधिकत्वशरीरेऽनौपाधिकन्यनिवेशादिति भावः । यद्यप्यनौपाधिकत्वरूपव्याप्तेः प्रकृतसाधनघटिततया साधनभेदेन भेद आवश्यकः तथा च साध्यसमव्याप्तौपाधिनिष्ठव्याप्तेः प्रकृतसाधननिष्ठव्याप्तिभिन्नत्वाच्चात्माश्रयाघकाशः तथापि सिद्ध्यसिद्धिव्याघातपरिहाराय साध्यसमव्याप्तस्य व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावो विवक्षणीयः तत्र च प्रकृतसाधनाप्रवेशात्साधनभेदेन न व्याप्तेर्भेद इत्यभिप्रायेणेदम् आत्माश्रयादीति यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वे यावत्साध्यव्यापकान्तर्गतं साध्यमपीति व्याप्तिनिरूपकत्वं यदि व्यापकत्वं तदा स्पनिष्ठव्याप्तिनिरूपकप्रकृतसाध्यकत्वघटितं तादृशानौपाधिकत्वं प्रकृतव्याप्तिघटितमित्यात्माश्रयः । यदि च यावत्साधनाश्रयाश्रयापकसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं तदा प्रकृतसाध्यव्याप्तिरित्ते साधनव्यापकतां गृह्णावापि घटादौ तदव्यापकत्वप्रसङ्गमेव प्रकृतसाधननिष्ठप्रकृतसाध्यव्याप्तिप्रसङ्गानौपाधिकत्वप्रसङ्गं नापेक्षेति नात्माश्रयः अपि त्वनयस्यैवेत्यभिप्रायेणादिपदमानुसाध्यव्याप्तिरित्यादिस्थलापेतत्संयोगानुपाधावव्याप्तिः तेषामव्याप्यशृङ्गितया साध्ययति तदभावसत्त्वात् एवं नानाव्यापिकाद्वन्द्वनानुपाधावपि तदव्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादायाव्याप्यनिरूप्यादौ

व्याप्तिरक्षणघटकनिरुक्तोपाधिरवस्य सकलोपाधिसाधारणत्वविरे-
 हेऽपि सर्वत्र व्यभिचारिणि किञ्चिदुपाधिसाधारण्येनैव व्याप्ति-
 रक्षणानतिप्रसङ्ग इति तदव्याप्तिर्न दोषायेति परिहरति
 यत्रोपाधिरिति । तद्वद्भिन्नेति । अव्याप्यवृत्तिनानाव्याक्तिक-
 तत्तदुपाधिमद्विभेदार्थः तद्वत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य विषय-
 भेदेन भिन्नतया नास्त्वण्डत्वं संयोगानुपाध्यभावप्रकारकप्रमावि-
 षयत्वं केवलान्वर्थाति तदभावाप्रसिद्धिरतस्नदत्यन्ताभावमुपेक्ष्य
 तद्वद्भेदानुरणं तद्वद्भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकात्मकतया स-
 एवदोष इति प्रमाविषयत्वानुधावन साध्यवत्यपि तद्वद्भेदप्रमविषय-
 तासम्भवाज्ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमानुधावनम् । आदिपदाद्व्यभिचा-
 रनिरूपकाधिकरणभेदादिपरिग्रहः अस्ति निरुक्तोपाधित्वाश्रय-
 इति शेषः । एतावतैव तत्र नानौपाधिकत्वमिति भावः । ननु ता-
 दृशास्त्वण्डोपाधेरपि किञ्चिद्देशकालवृत्तित्वविशिष्टस्य द्वित्वाव-
 च्छिन्नस्य धाभावः साध्यवत्यपि वर्तते इति तस्याप्युपाधित्वं
 न घटते यदि चाप्रतियोगिपदं प्रतियोगितानवच्छेदकाव-
 च्छिन्नपरं तदा सन्देहो साधनाव्यापकस्य घटादेर्द्रव्यत्वमेव-
 त्वादिना साध्यव्यापकतामादायानौपाधिकत्वव्याघात इत्यत-
 आह यदि चेति । केचित्तु विशिष्टाभावस्य विशेष्यविशेषणसम्बन्ध-
 प्रतियोगिकत्वमेव स्वीकुर्वन्ति द्वित्वावच्छिन्नाभावं च नाङ्गीकु-
 र्यन्ति अत एव मणिकारेणापि तादृशाभावानभ्युपगमादिति सि-
 द्धान्तग्रन्थे घटते इत्यतो यदि सम्भव इत्युक्तं दलद्वयार्थ इति
 तथा च सन्देहो घटत्यादिना साधनाव्यापकस्य घटादेः प्रमेय-
 त्वादिना साध्यव्यापकत्वेऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकस्य साधन-
 व्यापकतानवच्छेदकत्वासम्भवाच्च निरुक्तधर्मवत्वमिति न सोपा-
 धितापत्तिरिति भावः । अत्र सम्यग्धादिविवक्षा स्वयमूहा । स-
 हानवस्थाननियमरूपधरोपाधितायाः प्रतियोगित्वम्यरूपत्वण्डन-
 स्य प्रकृतानुपपुक्त्यद्वयव्युदासाय तत्प्रयोजनं दर्शयति अन-
 वस्थामिति । सहानवस्थाननियमस्य व्याप्तिरूपतया अनौपा-
 धिकत्वघटकोपाधिताशयोरनिविष्टप्रतियोगितायामनौपाधिकत्वान्त-
 रस्य निवेदो तद्वदप्रतियोगित्वान्तरे धानीपाधिकत्वस्येत्येवं
 क्रमेण व्याप्तिविषयानवस्थामित्यर्थः । यद्यपि सहानवस्थाननि-

नियमस्तदधिकरणसामान्यावृत्तित्वं तच्च तदधिकरणवृत्तित्वत्वा-
 षच्छिन्नाभावकूपं न व्याप्तिघटितमिति नानवस्थावसरः न च
 तदभावव्याप्यत्वरूपसहानवस्थाननियमपदार्थाभिप्रायेणानवस्थाप्र-
 दर्शनमितिवाच्यम् एवमप्यग्रे सत्ताभाववत्समवेताप्रसिद्ध्या सम-
 वायेन सत्ताभावप्रतियोगितायामव्याप्तिप्रदर्शनस्यासङ्गत्यापत्तेः ।
 तथापि तदधिकरणावृत्तित्वं यथाश्रुतं यदि च सहानवस्था न
 नियमपदार्थस्तदा विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगित्वासङ्गहः वि-
 शिष्टस्यानतिरेकेण तत्र विशिष्टाभावाधिकरणावृत्तित्वस्य दुर्ल-
 भत्वादितियदभाववन्निष्ठाधिकरणतासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्ननिरु-
 पितत्वाभावस्तद्वत्त्वमेव विषक्षणीयं घटाभावादिमन्निष्ठान्यदीया-
 धिकरणतायां पटादिनिरूपितत्वस्याभावसत्त्वादितिप्रसङ्गस्य धार-
 णाय सामान्यपदोपादानं तदर्थं च व्याप्तिरित्याभिप्रायेणेदं ता-
 दृशाधिकरणतायां प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
 शस्यावश्यकतया ऽग्रे ऽप्रसिद्धिप्रदर्शनसङ्गतिः कपिसंयोगादेस्त-
 दभावाधिकरणे भिन्नदेशावच्छेदेन घटादेः स्वध्वंसप्रागभावा-
 धिकरणे भिन्नकालावच्छेदेन वृत्त्याऽव्याप्तिमाशङ्क्य पूरयति
 एकेति । तथा च एकदेशावच्छिन्नं सदेककालावच्छिन्नं वदेकाधि-
 करणावस्थानं तदभाव इत्यर्थः देशकालावच्छेद्यत्वयोरनुगते-
 करूपेण निवेशस्तु न युक्तः कपिसंयोगादितदत्यन्ताभावयोरे-
 ककालावच्छेदेन संयोगतत्प्रागभावाद्योक्तदेशावच्छेदेनैकाधि-
 करणवृत्तितया तदोपतादवस्थात् । यद्यप्येकदेशकालावच्छिन्नमि-
 त्यादेरभावावच्छेदकदेशावच्छिन्नं तदवच्छेदककालावच्छिन्नं यत्तद-
 धिकरणनिष्ठाधिकरणत्वं तन्निरूपकत्वं तत्सामान्ये यन्निरूपितत्वा-
 भावस्तत्त्वं वा ऽप्यो न सम्मपति वृत्तनिष्ठकपिसंयोगावच्छेदकशा-
 स्त्रायामपि तादृशसंयोगानुत्पाददशायां तत्र तदभावावच्छेदक-
 त्वात् तादृशसंयोगावच्छेदककालस्यापि मूलावच्छेदेन तद-
 भाववृत्तौ तथात्यादव्याप्तेदुर्पोरत्यात् तथापि शास्त्रावच्छेदेन कपि-
 संयोगसत्त्वदशायामपि इदानीं शास्त्रार्था वृक्षो न कपिसंयोगाति
 प्रतीत्यापत्तिधारणाय तादृशप्रतीत्या कालविशेषावच्छिन्नस्यैव दे-
 शास्यावच्छेदकत्वमवगाह्यत इति स्वीकरणीयं तादृशदेशका-
 लयोर्द्वे ऽभावावृत्तौ पृथगवच्छेदकत्वसम्भवेऽपि तत्कालाव-

व्याप्तिरक्षणघटकनिरुक्तोपाधित्वस्य सकलोपाधिसाधारणत्वविर-
हेऽपि सर्वत्र व्याभिचारिणि किञ्चिदुपाधिसाधारण्येनैव व्याप्ति-
लक्षणानतिप्रसङ्ग इति तदव्याप्तिर्न दोषायेति परिहरति
यत्रोपाधिरिति । तद्वद्भिन्नेति । अव्याप्यवृत्तिनानाव्यक्तिक-
तत्तदुपाधिमद्भिन्नेत्यर्थः तद्वत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य विषय-
भेदेन भिन्नतया नात्रण्डत्वं संयोगाद्युपाध्यभावप्रकारकप्रमावि-
षयत्वं केवलान्वयीति तदभावाप्रसिद्धिरतस्तदव्यन्ताभावमुपेक्ष्य
तद्वद्भेदानुरणं तद्वद्भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकात्मकतया स
एव दोष इति प्रमाविषयत्वानुधावन साध्यवत्यपि तद्वद्भेदप्रमाविषय-
तासम्भवाज्ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमानुधावनम् । आदिपदाद्यभिचा-
रनिरूपकाधिकरणभेदादिपरिग्रहः अस्ति निरुक्तोपाधित्वाश्रय
इति शेषः । एतावतं तत्र नानौपाधिकत्वमिति भावः । ननु ता-
दृशाखण्डोपाधेरपि किञ्चिद्देशकालवृत्तित्वविशिष्टस्य द्वित्वाद्य-
च्छिन्नस्य वाभावः साध्यवत्यपि वर्तते इति तस्याप्युपाधित्वं
न घटते यदि चाप्रतियोगिपदं प्रतियोगितानवच्छेदकाव-
च्छिन्नपरं तदा सदेतौ साधनाव्यापकस्य घटादेर्द्रव्यत्वमेव
त्वादिना साध्यव्यापकतामादायानौपाधिकत्वव्याघात इत्यत
आह यदि चेति । केचित्तु विशिष्टाभावस्य विशेष्यविशेषणसम्बन्ध-
प्रतियोगिकत्वमेव स्वीकुर्वन्ति द्वित्वाद्यच्छिन्नाभावं च नार्होक्तु-
र्धमिति अत एव मणिकारेणापि तादृशाभावानभ्युपगमादिति सि-
द्धान्तप्रत्ये पक्षवते इत्यतो यदि सम्भव इत्युक्तं दलद्वयार्थ इति
तथा च सदेतौ घटत्वादिना साधनाव्यापकस्य घटादेः प्रमेय-
त्वादिना साध्यव्यापकत्वेऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकस्य साधन-
व्यापकतानवच्छेदकत्वासम्भवात् निरुक्तधर्मस्त्वमिति न सोपा-
धितापत्तिरिति भावः । अत्र सम्बन्धादिविवक्षा इत्यमूहा । स-
हानवस्थाननियमरूपविरोधितायाः प्रतियोगित्वम्वरूपत्वखण्डन-
स्य प्रवृत्तान्पयुक्तत्वशङ्काव्युदासाय तत्प्रयोजनं दर्शयति अन-
वस्थामिति । सहानवस्थाननियमस्य व्याप्तिरूपतया अनौपा-
धिकत्वघटकोपाधिताशरीरनिविष्टप्रतियोगितायामनौपाधिकत्वान्त-
रस्य निवेशो तद्वद्वत्प्रतियोगिन्तत्यन्तरे चानौपाधिकत्वस्येत्येवं
क्रमेण व्याप्तिविषयानवस्थामित्यर्थः । यद्यपि सहानवस्थाननि-

नियमस्तदधिकरणसामान्यावृत्तित्वं तच्च तदधिकरणवृत्तित्वत्वा-
वच्छिन्नाभावकूपं न व्याप्तिघटितमिति नानवस्थावसरः न च
तदभावव्याप्यत्वरूपसहानवस्थाननियमपदार्थाभिप्रायेणानवस्थाप्र-
दर्शनमिति वाच्यम् एवमप्यग्रे सत्ताभाववत्समवेताप्रसिद्ध्या सम-
वायेन सत्ताभावप्रतियोगितायामव्याप्तिप्रदर्शनस्यासङ्गतापत्तेः ।
तथापि तदधिकरणावृत्तित्वं यथाश्रुतं यदि च सहानवस्था न
नियमपदार्थस्तदा विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगित्वासङ्गदः वि-
शिष्टस्यानतिरेकेण तत्र विशिष्टाभावाधिकरणावृत्तित्वस्य, दुर्ल-
भत्वादित्यदभाववन्निष्ठाधिकरणतासामान्ये यद्वर्मावच्छिन्ननिरु-
पितत्वाभावस्तद्वत्त्वमेव विधिश्रणीयं घटामावादिमनिष्ठान्यदीया-
धिकरणतायां पटाविनिरूपितत्वस्याभावसत्त्वादतिप्रसङ्गस्य वार-
णाय सामान्यपदोपादानं तदर्थं च व्याप्तिरित्यभिप्रायेणैवं ता-
दृशाधिकरणतायां प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
शस्यावश्यकतया ऽग्रे ऽप्रसिद्धिप्रदर्शनसङ्गतिः कपिसंयोगादेस्त-
दभावाधिकरणे मिश्रदेशावच्छेदेन घटादेः स्वध्वंसप्रागभावा-
धिकरणे मिश्रकालावच्छेदेन वृत्त्याऽव्याप्तिमाशङ्क्य पूरयति
एकेति । तथा च एकदेशावच्छिन्नं सदेककालावच्छिन्नं यदेकाधि-
करणावस्थानं तदभाव इत्यर्थः देशकालावच्छेदत्वयोरनुगतै-
करूपेण निवेशस्तु न युक्तः कपिसंयोगादितवत्यन्ताभावयोरे-
ककालावच्छेदेन संयोगतत्प्रागभावाद्योश्चैकदेशावच्छेदेनैकाधि-
करणवृत्तितया तदोपतादयस्यात् । यद्यप्येकदेशकालावच्छिन्नमि-
त्यादेरभावावच्छेदकदेशावच्छिन्नं तदवच्छेदककालावच्छिन्नं पक्षद-
धिकरणनिष्ठाधिकरणत्वं तद्वनिरूपकत्वं तत्सामान्ये यन्निरूपितत्वा-
भावस्तत्त्वं वा ऽर्थो न सम्भवति वृत्तिनिष्ठकपिसंयोगावच्छेदकशा-
स्त्रायामपि तादृशसंयोगानुत्पाददशायां तत्र तदभावावच्छेदक-
त्वात् तादृशसंयोगावच्छेदककालस्यापि मूलावच्छेदेन तद-
भावावृत्तौ तथात्वादव्याप्तिदुर्घातत्वात् तथापि शाखावच्छेदेन कपि-
संयोगसत्यदशायामपि इदानीं शास्त्राय वृत्तौ न कपिसंयोगीति
प्रतीत्यापत्तिवारणाय तादृशप्रतीत्या कालविशेषावच्छिन्नस्यैव दे-
शस्यावच्छेदकत्वमयमाहृत इति स्वीकरणीयं तादृशदेशका-
व्योर्भूते ऽभाववृत्तौ पूरणवच्छेदकत्वसम्भवेऽपि तत्कालाव-

चिच्छिन्नतद्देशस्यानेवच्छेदकत्वाभातिप्रसङ्गः तथा च पर्यालावच्छि-
 न्नयद्देशस्याभाववृत्तावच्छेदकत्वं तत्कालावच्छिन्नतद्देशावच्छि-
 न्नत्वमेकदेशकालावच्छेदेनेत्यस्यार्थ इति न कोऽपि दोषः का-
 लपक्षे क्षणपरं तेन दिवसात्मकस्थूलकालावच्छिन्नशाब्दादेः सं-
 योगतदभावावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः देशपक्षमवच्छेदकदेशा-
 न्तरानवच्छिन्नदेशपरमसौ विभिन्नभागावच्छिन्नस्थूलावयवस्य प्र-
 तियोगितदभावोभयावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः । अथैवम-
 पि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमादघटत्वाभावप्रतियोगित्वासंभ्र-
 तदवच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धेः न चैकदेशकालावच्छेदेनेत्यस्यानवच्छि-
 न्नत्वविशेषणे तात्पर्याश्च दोष इति धातुसंयोगाद्यभावस्यातव-
 च्छिन्नाधिकरणतावति शुणादौ संयोगादेरवृत्त्या संयोगाद्यभावस्य
 प्रतियोगित्वसंभ्रहेऽपि संयोगादेरनवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धौ
 तत्प्रतियोगित्वासंभ्रहात् न धामायाधिकरणतायां न तद्विशेषण-
 मपि तु तद्विशिष्टाधिकरणतायाप्रेवेति नायं दोष इति धातुमेवमपि
 कपिसंयोगादेः स्वसमानाधिकरणगनाद्यभावप्रतियोगितापत्तेर्बु-
 रत्वात् । यत्तु व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे यदधिकरणनिष्ठा-
 मायाधिकरणतायां यद्यत्क्षणावच्छिन्नयद्देशानवच्छेद्यत्वं तत्क्षणा-
 वच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपकत्वे स-
 ति यदधिकरणनिष्ठस्वाधिकरणतायां यद्यत्क्षणावच्छिन्नयद्देशान-
 वच्छिन्नत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकर-
 णत्वानिरूपकतदभाषकत्वस्य विषयक्षणीयत्वात् व्याप्यवृत्त्यभाषप्र-
 तियोगिन्यपि तस्यास्तत्त्वात् तथाहि घटादौ घटत्वाभा-
 धाधिकरणता यद्देशकालानवच्छिन्ना तदनवच्छिन्ना व्याप्यवृ-
 त्तिघटत्वाद्यधिकरणताप्रसिद्धा तदनिरूपकत्वात् अनवच्छिन्नस्वा-
 धिकरणतायद्घटादिनिष्ठतादृशपटत्वाभावाधिकरणत्वानिरूपकघट-
 त्वाद्यभाषकत्वाच्च व्याप्यवृत्तिघटत्वादेः स्वाभाषप्रतियोगित्वनिर्णय-
 घटत्वादेरव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणसंयोगादिप्रतियोगिताया-
 न्नाय सत्यन्तं संयोगादेर्गनाद्यभावप्रतियोगितावारणाय वि-
 शेष्यं विभिन्नक्षणावच्छिन्नस्य संयोगविशेषायच्छेदकमूलादेस्त-
 दभाषावच्छेदकत्वादवृत्तादिनिष्ठतदभाषाधिकरणतायां न मूला-
 वच्छेद्यत्वं किं नु प्रतियोग्यनाधिकरणघटाद्यवयवानवच्छेद्यत्वं

मेव तदवच्छिन्ना च वृक्षादिनिष्ठसंयोगविशेषाधिकरणतापीति
 तत्राव्याप्तिरतः क्षणनिवेशः तन्निवेशे च यत्क्षणावच्छिन्नस्य मू-
 लादेः प्रतियोग्यवच्छेदकत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतदनवच्छेदप्रत्वम-
 भावाधिकरणतायां तादृशतदनवच्छेदकत्वं च न प्रतियोग्यधि-
 करणतायामिति तथाविधाधिकरणत्वान्तरानिरूपकत्वं प्रतियो-
 गिन्यक्षतमेवेति नाव्याप्तिरिति । तदपि न । मूलाप्राविकृपविनिष्ठा-
 वच्छेदेन मध्यभागरूपैकावच्छेदेन च वृक्षादौ वर्तमानयोः सं-
 योगयोरेकस्यापराभावप्रतियोगित्वापत्तेः एकसंयोगाभावाधिकरण-
 तायास्तादृशमध्यभागाद्यनवच्छिन्नत्वात् अपरसंयोगाधिकर-
 णतायास्तदवच्छिन्नत्वेनापरसंयोगस्यतदवच्छिन्नाधिकरणतान्त-
 राप्रतियोगित्वेन सत्यन्तदलसत्त्वात्तत्र संयोगावच्छेदका-
 दादिभागस्यापरसंयोगाभावाधिकरणतावच्छेदकत्वेन विशेष्यद्वल-
 सत्त्वात् । मैवं यादृशयादृशावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभ-
 यामाववद्यन्निष्ठं यदभावाधिकरणत्वं तन्निष्ठं यत्तादृशावच्छे-
 दकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयामाववदधिकरणत्वं तदनिरूपक-
 त्वविवक्षया सामञ्जस्यात् गगनादेः स्वाभावाभावत्वं नोपेयत
 इति स्वाभावनिष्ठप्रतियोगित्वासंग्रहो न दोषाय । अन्योन्याभाव-
 प्रतियोगिनि मूलोपदर्शितामव्याप्तिमुद्धरति अत्रेति । बहुधादेर्दृष्टे-
 रिति सम्बन्धविशेषमनन्तर्भाव्याभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्या-
 भावनिवेशे ऽव्याप्तिरिति शेषः । येन सम्बन्धेनाभाव इति यः
 सम्बन्धो यदभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ऽभिमत इत्यर्थः ए-
 वमप्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन वृत्त्यप्र-
 सिद्धा तत्र तेन सम्बन्धेन तदधिकरणावृत्तित्वं बुध्दमत
 आह तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्ताविति । स्वयं दूषणान्तरमाह
 मरं तिषति तद्वति सामान्याद्राविति शेषः । समवायेन वृत्तेः प्र-
 तियोगितावच्छेदकीभूतसमवायेन स्वसम्बद्धत्वस्य तादृश इति
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वसम्बद्धं यदधिकरणं तदवृत्ति-
 त्वभावकत्वामिधाने चेत्पर्यः तथा सति सत्तासमवाय्यवृत्तित्वस्य
 तदभावे सत्त्वेन उक्ताव्याप्तिपरिहारासम्भवादिति भावः । व्याधि-
 करणसम्बन्धेनेति संयोगादिना शुणाद्यभावप्रतियोगितायां तेन
 सम्बन्धेन शुणादिसम्बन्धाधिकरणाप्रसिद्धा ऽव्याप्तिरित्यर्थः । इत्युच्य-

लक्षणं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वमपि काले कालि-
 कादिसम्बन्धेनाभावस्य वृत्त्या अनुयोगिताविशेषरूपामावत्वावच्छे-
 दकसम्बन्धेनावृत्तिरवश्यं वाच्या तथा च स्वरूपसम्बन्धेन सत्ताप्र-
 भावस्य यःसत्तादिरूपो ऽभावस्तत्प्रतियोगित्वासंग्रहोऽपि द्रष्टव्यः
 सत्ताप्रभावसम्बन्धाधिकरणे सामान्यादौ समवायादिरूपतादृश-
 सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । वक्ष्यमाणरीत्येति यादृशसम्बन्धसामान्ये
 एकदेशकालावच्छिन्नपदमावाधिकरणानुयोगिकत्वस्य यद्रूपवि-
 शिष्टप्रतियोगिकत्वस्य च द्वयोर्भेदतिरेकेस्त्वद्रूपवत्त्वं तादृशसम्बन्धे-
 न तदभावप्रतियोगिन्यमिति रीत्येत्यर्थः न च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदक-
 त्वानभ्युपगमे एकदेशकालावच्छिन्नामावाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तद-
 ग्रहितोभयामावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । एकदेशकालावच्छिन्नपद-
 मावाधिकरणानुयोगिकत्वस्यले यदधिकरणनिष्ठामावाधिकर-
 णतार्या यद्वैदेशकालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नावोभयामावस्तत्तद्वै-
 शकालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयामावस्तत्तदधिकरणानुयोगिक-
 त्वद्वयं निवेद्य तदुभयप्रतियोगिकत्वे तादृशत्वावच्छिन्नाभावनि-
 धेनेन सामञ्जस्यात् न चैवमपि समवायैक्यमते सम-
 वायेन द्रव्यत्वाभावप्रतियोगित्वासंग्रहः प्रतियोगितावच्छे-
 दकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताधर्मिकोभयामावविवक्षया अधि-
 करणभेदेनाधिकरणताभेदं व्यवस्थाप्य तत्संग्रहे चान्योन्यामा-
 धप्रतियोगिन्यव्याप्तिः तादात्म्यसम्बन्धेनाधिकरणताया यत्प्रसिद्धेः
 सम्बन्धिता ख सम्बन्ध एवेति तद्धर्मिकोभयामावविवक्षणे
 पूर्वोक्त एव बोध इति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिरूपि-
 तानुयोगिताधर्मिकस्य यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धप्रतियोगि-
 कत्वनिरूप्यदमावाधिकरणवृत्तित्वोभयामावस्य विवक्षया सम-
 वायैक्यमते भतिप्रसङ्गधारणाय द्रव्यादिनिष्ठद्रव्यत्वादिप्रतियोगि-
 कत्वविशिष्टसमवायप्रतियोगिकत्वविवक्षयानुयोगितातो गुणादिति-
 हतदनुयोगिताभेदस्याभ्युपेयत्वेन प्रतीकारसम्भवात् अधिकमप्रे-
 षस्यानः भवृत्तिगगनादेस्तदमायनिष्ठं प्रतियोगित्वं नोपेयत एव त-
 त्सीकारे च यस्य येन सम्बन्धेनाधिकरणे यस्य येन सम्बन्धेनाव-
 च्छिन्ना एकावच्छिन्ना वा वृत्तिस्तत्तदुभयावृत्तिः स्ववृत्तियौ धर्मः स्व-
 मिश्रण्येति तद्धर्मवत्वमेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठानुयोगिता-

निरूपकं तत्सम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमिति विवक्षणीयं तादृशधर्म-
श्च घटतदभाधान्यतरत्वादिकमेव स्वभिन्नत्वनिवेशात् स्वस्य न स्वप्र-
तियोगित्वम् । अवृत्तिद्वयस्य परस्परप्रतियोगित्ववारणाय वृत्तिमन्नि-
ष्ठत्वेन धर्मो विशेषणीयः एवमपि गोत्वादेरद्वयत्वादिप्रतियोगिता-
प्रसङ्गवद्घटत्वादौ द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वप्रसङ्गतादवस्थ्यमेव
स्वाभावविरोधित्वनिवेशे वक्ष्यमाणमत इव स्वाभावेत्यत्र पष्ठ्यर्थ-
प्रतियोगितानिवेशे नात्माश्रयः न च द्रव्यत्वाभावादेर्घटत्वादिप्र-
तियोगिकत्वमिष्टमेव द्रव्यत्वाद्यभाववति घटत्वं नास्तीत्यादिप्र-
त्ययस्य द्रव्यत्वाभावादिविषयकत्वे क्षतिविरहात् घटत्वं द्रव्य-
त्वाभावप्रतियोगीतिव्यवहारश्च समनियताभावैक्यमते द्रव्यत्वाभा-
वद्रव्यसमेवतत्त्वविशिष्टाभावादीनामभेदादिनामिवास्मन्मतेऽपीष्ट
एव घटत्वत्वेन घटत्वं द्रव्यत्वाभावप्रतियोगीत्यादिव्यवहारोऽपि अ-
धिकरणस्वरूपाभाववादिनां प्राभाकराणामिवास्माकमपीष्ट एव
गोत्वादेरद्वयत्वप्रतियोगिकत्वोपगमेऽपि क्षतिविरहः अश्वादौ गो-
त्वादिकं नास्तीतिप्रतीतेरद्वयत्वादिविषयताया इष्टत्वात् गोत्वमद्वय-
त्वप्रतियोगीति व्यवहारो घटत्वं पटत्वप्रतियोगीत्यादिव्यवहारश्चावि-
करणवृत्त्यसाधारणधर्मस्वरूपाभाववादिभिरिष्यत एवेति शाच्यम्
एवं सति सर्वत्र विरुद्धधर्मैवाभावप्रत्ययोपपत्तावतिरिक्ताभावासि-
द्धिप्रसङ्गात् एवं विरोधिताघटकोभयामावेऽपि प्रतियोगितान्तरनि-
वेशादनवस्थेति ध्येयम् । तत्त्वावच्छेदकोति प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
र्थः अप्रसक्त्यतिप्रसक्ती इति घटाद्यन्योन्याभावाद्यभावस्य तत्प्रति-
योगितावच्छेदकघटत्वादिति भावः । ननु नेवं प्रतियोगित्वपदमुत्था-
र्यनिर्वचनं किं तु व्याप्तिलक्षणप्राविष्टोपाधित्वघटकव्यापकतानि वि-
ष्टप्रतियोगितास्वरूपनिरूपणमेव तादृशप्रतियोगिताया भेदप्रतियो-
गिसाधारण्यविरहेऽपि न क्षतिः तावतापि व्याप्तिलक्षणस्य निर्दोष-
त्वादित्यत आह प्रकृतोपयोगीति । अत्यन्तपदवैयर्थ्यमिति धूमवान्
घट्टेत्यादौ चायोगोलकान्यत्वादिरूपोपाधेः साध्यवन्निष्ठमेदप्रति-
योगितया व्यापकत्वानुपपत्तिरिति तद्वारणायैवात्यन्तपदोपादानं
यदि चाभावाभावत्वरूपमन्योन्याभावप्रतियोगिग्यावृत्तं प्रतियो-
गित्वमुपाधित्वघटकव्यापकताशरीरे निवेश्यते तदा साध्यवन्नि-
ष्टोपाधिभेदमादाय दोषस्यानकाशाच्चद्वैयर्थ्यमिति भावः । ननु सा-

ध्यवन्निष्ठध्वंसप्रागभावाप्रतियोगिना धार्देन्धनादेरुपाधितानिर्वादाया-
 त्यन्तपदोपादानं तस्यापि तद्धंसाद्यमायरूपत्वादित्यत आह सर्वत्रेति
 घोषः नित्यस्य व्याभिचारानिरूपकाधिकरणभेदादेः द्वित्वाद्यवच्छि-
 न्नाभावाप्रतियोगितामादायासम्भवधारणार्थं प्रतियोगितानवच्छेद-
 करूपावच्छिन्नत्वाविवक्षाया आवश्यकत्वेनार्देन्धनादेरपि ध्वंसादिप्र-
 तियोगितानवच्छेदकार्देन्धनायोगोलकादिभेदान्यतरत्वादिनोपाधि-
 त्वसम्भव इत्याशयेनाह नित्यसाधारणेति । न च ध्वंसप्रागभावा-
 दीनां सामान्यधर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति साध्यवन्निष्ठ-
 ध्वंसप्रागभावादिरूपाभावाप्रतियोगितावच्छेदकं नार्देन्धनत्वमिति
 नित्यसाधारणधर्मपर्यन्तानुधावनमफलमिति धार्यं स्वसमाना-
 धिकरणार्देन्धनध्वंसासमानकालीनतत्प्रागभावाणां तादृशतत्प्रा-
 गभावासमानकालीनतद्ध्वंसानामार्देन्धनत्वस्यैव प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वात् अन्यथा ध्वंसप्रागभावायोरत्यन्ताभावावि-
 रुद्धत्वमते तादृशध्वंसप्रागभावाधिकरणे ऽवेदानीमार्देन्धनं ना-
 स्तीत्यादिप्रत्ययानुपपत्तेः । वस्तुनस्तु पतद्गूमवान् घृहेरित्यादावेतना-
 र्देन्धनादिव्यक्तीनां नोपाधिता सम्भवति तत्तद्व्यक्तित्वादेः सा-
 ध्यवन्निष्ठध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्याशङ्क्या नित्यस्ये-
 त्यनेन तत्तद्व्यक्तीनां व्याप्तिरक्षणप्रवेशेति न क्षतिरित्युक्त्वा सा-
 दृशोपाधीनामपि व्यापकरूपेणोपाधितया व्याप्तिरक्षणे प्रवेश-
 एवेति नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य चेत्यनेनाभिहितं नित्यसा-
 धारण्यं चात्र तद्देशनिष्ठध्वंसाद्यप्रतियोगिसाधारण्यात्मकं तेता-
 र्देन्धनत्वादेरपि संप्रदानं न्यूनतेति ध्येयम् । उपाधित्वसम्भवादिति
 तया धार्देन्धनतत्प्रागभावावच्छिन्नस्य प्रकृतोपाधित्वानुपपत्तायपि न
 व्याप्तिरक्षणातिव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः । इतरथा भेदप्रतियोगि-
 तासाधारणरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणघटकरत्वे भेदप्रति-
 योगितेति अयोगोलकभेदादिभेदप्रतियोगितेत्यर्थः । अथायोगोलक-
 भेदादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितया ऽनुपाधित्वेऽपि अयोगोल-
 कभेदगूमवदन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधिता सम्भवाद्व्याप्तिरक्षणा-
 नतिप्रसक्तिर्निर्वहति न हि तादृशाभ्यनरत्वावच्छिन्ने गूमवति
 तत्तदवच्छिन्नमेवो वर्तते येन भेदप्रतियोगितामादाय तदवच्छि-
 न्नस्योपाधित्वं व्याह्रयेत् न चेदं अन्यं गृह्यीतादित्यादौ पर-

माणुभेदादेर्जन्यनिष्ठभेदप्रातियोगित्वेन साध्याध्यापकतया अन्य-
परमाणुभेदान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुसाधारणत्वेन साधन-
ध्यापकतया उपाधित्वं न सम्भवतीति तत्रानौपाधिकत्ववार-
कतया इत्यन्तपदसार्थक्यमिति वाच्यं साधनाध्यापकतायाम-
त्यन्ताभावत्वनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तादृशान्यतरत्वाव-
च्छिन्नस्य परमाणुभिन्नस्य साधनाधिकरणपरमाणुनिष्ठभेदप्रति-
योगित्वेन साधनाध्यापकतयोपाधित्वं न सम्भवतीति तत्रानौ-
पाधिकत्ववारकतया इत्यन्तपदसार्थक्यमिति वाच्यं साधना-
ध्यापकतायामत्यन्ताभावत्वनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तादृ-
शान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुभिन्नत्वावच्छिन्नस्य च साधना-
धिकरणपरमाणुनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेन साधनाध्यापकतयोपाधि-
त्वसम्भवात् । यस्तु घटामावभिन्नत्वावच्छिन्नस्यापि साध्य-
वभिन्नघटाद्यभावस्वरूपघटाद्यभावनिष्ठस्वभेदप्रतियोगितया सा-
ध्यध्यापकत्वासम्भवेनानौपाधिकत्वापत्त्या तद्वारकतया इत्यन्त-
पदसार्थक्यं तत्पदवाते घटानावभेदादेरेवोपाधित्वसम्भवादि-
ति तत्र । घटामावभेदात्यन्ताभावस्यापि साध्यवभिन्नघटाभावमात्र-
वृत्तित्वेन तुल्ययुक्त्या घटामावरूपतया इत्यन्तपदोपादानेऽपि त-
त्रोपाधेर्दोषलभ्यात् न चात्यन्तपददानादत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियो-
गित्वलाभादुक्तस्थले घटामावभिन्नस्य घटामावात्मकभेदत्वनि-
रूपकप्रतियोगित्वेपि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वविरहादु-
पाधित्वं सम्भवत्येवेति वाच्यं घटामावभिन्नं पटत्वादित्यादा-
वुक्तक्रमेण साध्यध्यापकस्य घटामावभिन्नस्य साधनसमानाधि-
करणघटामावरूपस्वभेदप्रतियोगितया उपाधितापत्त्या साधना-
ध्यापकत्वदलेपि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वनिवेशस्याव-
श्यकत्वेन उक्तस्थले प्रमेयत्वादिरूपसाधनध्यापकतया तस्योपा-
धित्वासम्भवात् विवक्षान्तरेण घटामावभेदस्योपाधित्वोपपा-
दने घटामावभिन्नस्यापि तदुपपादनसम्भवेनात्यन्तपदवैयर्थ्य-
स्यावश्यकत्वादिति चेन्न अखण्डानित्यायोगोलकभेदरूपोपा-
धेः साध्यवति कथंचिदपि नात्यन्ताभावः विशिष्टभाव-
स्य विशोध्यविशोषणसम्बन्धप्रतियोगिकत्वमतावलम्बनात् द्वौ न
स्त इत्यादिप्रतीतिः परम्परसम्बन्धेन द्वित्वाद्यभाव एव विषय

इति मताभयणाच्च व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं वा प्रतियोगितायां विशेषणं देयं तथा चाप्रतियोगित्वगर्भमेव व्यापकत्वं वाच्यं न तु प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपं ग्रन्थरूपापि यदि चेत्यनेनानवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशे प्रागनिर्भरो दर्शितः एवं ध्यायोगोलकभेदसाध्यवदन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधित्वं दुरुपपादमेव तादृशस्य साध्यवतः साध्यवशिष्टात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादयोगोलकभेदादेश्च तादृशभेदप्रतियोगित्वादित्यत्यन्तपदसार्थक्यात् । नन्वेवमपि नित्यसंसर्गाभावत्वरूपात्यन्ताभावत्वघटकध्वंसादिवारकनित्यत्वांशस्यानतिप्रयोजनकत्वमेवेत्याशङ्कायां नित्यत्वांशो न निवेद्यत एव केवलं संसर्गाभावत्वलाभायैवात्यन्तपदमिति दर्शयितुं संसर्गाभावेति तस्य अत्यन्तपदस्य अन्योन्याभावप्रतियोग्यव्याप्तिं परिहर्तुमाह विरूपदस्येति तज्ज्ञानेति तदन्वितं अभावान्वितं यज्ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वादित्यर्थः अभावान्वय उपलक्षणं ज्ञानप्रभृतीनामेव विरूपदार्थघटकत्वं बोध्यं तेन नाभावपदवैयर्थ्यम् । एवं च तदभावप्रतिबन्धकप्रदविषयत्वमेव तदभावप्रतियोगित्वमिति फलितम् । एतच्चान्योन्याभावप्रतियोगिसाधारणमेवेत्याह प्रतिबभातीति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकनिश्चयस्याभावधीप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रतिबन्धकत्वं यदि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तदा प्रतियोगित्यान्तर्भावेण तदनवस्थेत्यतस्तदन्यथा निरर्थकि प्रतिबन्धकत्वं चेति । अत्र प्रतियोगितालक्षणे ऽभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानयोरपि भिन्नकालावच्छेदेनैकयात्मनि एकक्षणावच्छेदेन च भिन्नात्मनि वर्तमानत्वादेककालावच्छेदेनेति एकमेति च । कालपदं क्षणपरं तेन स्थूलकालावच्छेदेन तयोरेकाधिकरणवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः अत्रैकमेत्यनतिप्रयोजनकम् । अभावज्ञानाधिकरणक्षणावच्छेदेन तच्छून्यात्मनिष्ठप्रतियोगिज्ञानासङ्गहेऽपि तज्ज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तियत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानव्यक्तिमादाय लक्षणगमनसम्भयात् न च ज्ञानमात्रस्यैव परमेश्वरीयामावज्ञानाधिकरणक्षणवृत्तितया ऽभावज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तिज्ञानाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अभावज्ञानावच्छेदकक्षणावच्छिन्नवृत्तिकान्यतररूपस्य एककालावच्छेदेनावर्तमानत्वस्य निघेरो नित्यस्य भगवज्ज्ञानस्य काल-

विशेषानयच्छिन्नतया सर्वत्र प्रतियोगिज्ञाने सादृशवृत्तिकत्वानियमात्
घटाद्यभाषणानायच्छेदकक्षणावच्छिन्नपटादिज्ञानव्याप्तिमादायाति-
प्रसङ्गस्तु एकक्षणावच्छेदेन घटाद्यभाषणानाधिकरणावृत्तिपटादिज्ञा-
नस्यापि सत्त्वेनातिप्रसङ्गवदभाषणस्य स्यामायपरत्तयैव पारर्णीयः
यैवं सति एकक्षणावच्छिन्नत्वं परित्यज्य एकाधिकरणावृत्तित्वस्य
निवेदनेनापि निषादसम्भवः एकपुरुषीयघटाद्यभाषणानव्याधिकरण
पुरुषान्तरीयघटादिज्ञानमादाय घटादौ तदभाषप्रतियोगित्वोपपत्ते-
रिति याच्यम् । अभाषणानस्य हि घटाद्यभाषणानत्येनैव निवेदो न
तु तत्तद्भाषित्यादिना तथा च घटाभाषणानाधिकरणावृत्तिघट-
ज्ञानमेव दुर्घटं । सर्वेषामेवात्मनां कदाचिद्वटाभाषणानवत्त्वादित्येक-
क्षणावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् न च तदधिकरणावृत्तित्वश-
रीरे प्रतियोगितायां तदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलं
तदधिकरणवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावनिवेदनाप्युपपत्तेः घटाभाष-
णानवृत्तिपटादिज्ञाने तद्वृत्तित्वप्रतियोगिकतद्विशेषाभावसत्त्वेऽपि
स्याभाषस्य निवेदनोपतया ऽतिप्रसङ्गानवकाशात् तथा च घटा-
दिज्ञाने घटाभाषणानाधिकरणवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिताका-
भावसीलभ्यात् घटादेः स्यामायप्रतियोगित्वमुपपद्यत एवेति
याच्यं तदधिकरणवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायाः प्रकारतया निवे-
शने प्रतियोगित्वज्ञाने प्रतियोगित्वान्तरज्ञानापेक्षया दुर्ज्ञेयत्वाप-
त्या ऽभावे सादृशप्रतियोगितायाः सम्यन्धविधयैव निवेदयतया
प्रतियोगितायाः यत्र प्रतियोगिसंसर्गतया प्रवेशस्तत्र प्रतियो-
गिप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नप्रत्यमानस्यावश्यकतया तदधिकरणावृत्ति-
त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव प्रतिबन्धकरारूपतया एक-
क्षणावच्छिन्नत्वनिवेशो उक्तानुपपत्तेरनुज्ञादित्यवधेयम् । अन्यो-
न्याभाषप्रतियोगितावच्छेदकेति प्रसक्तिं निराकर्तुमाह अभाषण-
स्य चेति । स्वाभावपरत्वादिनि । तथा च स्वीयो योऽभाषः
स्वनिष्ठतद्विरहत्वमेव स्वस्य तदभाषप्रतियोगित्वं घटान्योन्याभावो
न घटत्वाभाव इति घटत्यादिनिष्ठतद्विरहत्वं न तत्प्रतियोगित्वमिति
भावः । घट एतदभावप्रतियोगितादौ अभावपदं लक्षणया घटा-
दिरूपसमभिव्याहृतपदार्थविशेषिताभावपरं प्रतियोगिपदं ज्ञानप्रति-
बन्धकज्ञानविषयत्वावच्छिन्नार्थकं तदेकदेशज्ञाने चाभावविषयकत्वा-

न्यय इति स्वत्वाननुगमेऽपि न प्रतियोगिपदस्य शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गे
 न चाभाषपदार्थानन्वयापत्तिरिति ध्येयम् । सम्बन्धविशेषावच्छि-
 न्नत्वस्य व्यापकताघटकप्रतियोगिताभामवश्यं निवेशनीयतया मे-
 दप्रतियोगितामादाय दोषासंभवेन संसर्गाभावत्वनिवेशवैयर्थ्यमि-
 त्यन्तर्पदं सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वञ्चाभार्यकतयैव व्याख्येयं तथा
 च प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वेऽपि न शक्तिरि-
 त्याह वस्तुतस्त्वत्वादिना । एकसम्बन्धावच्छिन्नाया इति तथा
 च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वनिवेशे प्र-
 तियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव साध्यवन्निष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छि-
 न्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशप्रतियोगितासामान्यानव-
 च्छेदकसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धिः न चा-
 योगोलकमेदत्वादिकमेव तथा धूमादिमति संयोगादिव्यधि-
 करणसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकमेदाभावसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिता-
 यां लाघवेन शुद्धमेदत्वादेरवच्छेदकत्वोपगमादिति घाच्यं विषय-
 तासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन वा अयोगोलकमेदाद्यभावप्रतियो-
 गितायामेवायोगोलकमेदत्वादेरवच्छेदकतया तस्य साध्यवन्नि-
 ष्ठाभावप्रतियोगितामवच्छेदकत्वासम्भवात् अयोगोलकमेदाविष-
 यकभेदान्तरविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धेन भेदत्वरूपसा-
 मान्यधर्मावच्छिन्नाभावासम्भवेन तत्साधारणतादृशसम्बन्धाव-
 च्छिन्नायोगोलकमेदाद्यभावस्य भेदसामान्यानधिकरणदेशाप्र-
 सिद्ध्या काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नमेदत्वावच्छिन्नाभावासम्भ-
 वेनायोगोलकमेदाद्यनधिकरणायोगोलकाद्यवच्छेदेन कालवृत्तेः
 कालिकसम्बन्धेनायोगोलकमेदाद्यभावस्य च प्रतियोगितायां
 शुद्धमेदत्वादेरवच्छेदकत्वायोगात् । यदि च यत्किञ्चित्सम्बन्धाव-
 च्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं निवेश्यायोगोलकमेदत्वादेस्त-
 यात्वमुपपाद्यते तदा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमादिमन्निष्ठ-
 संयोगसमवायदैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता-
 नवच्छेदकधूमादिमन्निष्ठसमवायसंयोगकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकग्रहित्वद्रूपत्वत्वद्भेदत्वाद्यवच्छिन्नस्योपा-
 धितापत्तिरिति भावः । यत्सम्बन्धावच्छिन्नाया इति । तथा च सं-
 योगादिसम्बन्धावच्छिन्नवद्वादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-

वह्नित्वादेः साधनवन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वासम्भवाद्ब्रूमादिमन्निष्ठविशेषणताविशेषादेः सम्बन्धावच्छिन्नाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकायोगोलकभेदेत्वादेर्वह्नादिमन्निष्ठतादृशस-
म्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च न कश्चिद्दोष
इति भावः । संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेवेति अयोगोलकभेदेत्वादे-
र्धूमवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशेषणताविशेषसम्ब-
न्धादिघटितनिवृत्तौपाधितावच्छेदकत्वस्य तत्राक्षतत्वादिति भा-
वः । स च अस्वरसञ्च व्यधिकरणसम्बन्धेनेति तथा च
यादृशव्याधिकरणसम्बन्धेन संयोगादिना यस्य रूपादेः क्वचिदपि
कस्यचिद्भ्रमो न जातस्तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वानु-
पपत्तिः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिप्रकारकज्ञानस्या-
भावधीविरोधित्वात्तादृशाभावधीप्रतिबन्धकज्ञानस्यैवाप्रसिद्धेः । य-
द्यपि समानधर्मिकयोरैवाभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्धकभाव
इति समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्थलेऽपि विरोधिनोर-
भावप्रतियोगिज्ञानयोरेकतरस्य भ्रमत्वनियम इति यादृशाभावस्य
तत्प्रतियोगिनो वा भ्रमो न कदाचिदपि प्रसिद्धस्तदभावप्रति-
योगित्वाव्याप्तिसम्भवः तथापि समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिब-
न्धप्रतिबन्धकभावोपगमे भिन्नधर्मिकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकाक्रान्ततया तादृशप्रमात्मकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भ-
वतीति व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावानुधावनम् । ननु प्रति-
बन्धकत्वं न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमपि त्वेककालावच्छे-
देनेकप्राधर्तमानत्वमिति प्रागेवाक्तमेवं च यादृशव्याधिकरण-
सम्बन्धेन यस्य प्रतियोगिनो भ्रमो ऽप्रसिद्धस्तादृशसम्बन्धा-
वच्छिन्नतद्भावज्ञानासमानकालीनतत्प्रतियोगिविषयकसम्बन्धा-
न्तरावगादिप्रमामादायैव लक्षणसङ्गतिः सम्भवतीत्यतो दूषणा-
न्तरमाह स्वाभावेति । सम्बन्धत्वस्य नियमघटिततया गौरवा-
दाह स्वाभावज्ञानेति । लयोरित्यस्य स्वाभावज्ञानप्रतिबन्धकज्ञा-
नविषयत्वापेक्षेत्यादिः सर्वत्र सम्भवित्वादिति । सर्वत्र प्रति-
योगितारूपत्वसम्भवादित्यर्थः तद्भावज्ञानविषयोदासीनेऽतिप्रस-
ङ्गस्य स्वांशनिवेशेनैवायोगादिति भावः । ननु तथैवा स्त्वित्य-
त आह स्वाभावेत्यत्रेति । स्वाभावेत्यादाविति पाठे य-

याश्रुतविरहत्वनिवेशपक्षे ममाद्यविरहेत्यस्याविता परिमदः ।
 पृथग्प्रतियोगिताया इति स्वस्याभावः स्वाभाव इति
 पृथग्यस्य प्रतियोगित्वातिरिक्तानतिप्रसक्तस्य दुर्बलत्वादिति
 भावः । तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैवेति अन्यथा आत्माभ्यादिति भावः ।
 यद्यपि स्वाभावेत्यत्र प्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया निवेदे
 सम्बन्धज्ञानस्य विशिष्टबुद्ध्यहेतुतया स्वाभावेत्यत्र स्वाभावा-
 भावत्वरूपप्रतियोगितानिवेशेपि तज्ज्ञानात्पूर्वं न तज्ज्ञानापेक्षेति न
 दुर्बल्यता तथापि विशिष्टसम्बन्धे सम्बन्धसम्बन्धस्यापि घटकतया
 सम्बन्धविधया भासमानस्य तस्य शरीरे तस्य सम्बन्धविधया
 भासं तादृशरीत्या भासान्तर्गतमपि सम्बन्धविधया तज्ज्ञानमिति
 विषयतानयस्था दुर्बल्येव तथात्वौचित्यात् प्रतियोगितात्वौचित्या-
 त् न च स्वाभावे स्वस्य सम्बन्धोऽनुयोगिता न तु प्रतियोगि-
 ता सा च स्वरूपसम्बन्धरूपैवास्तीति प्रतियोगिता तु निरुक्तरूपे-
 त्याशङ्क्यम् । अनुयोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वेऽपि निरुक्तापे-
 क्षया लघोस्तथिरूपकत्वस्यैव प्रतियोगितात्वौचित्यात् प्रकारान्त-
 रेण प्रतियोगिताप्रवेशमाह अभावत्वेति । अभावत्वं द्रव्यादिषट्प्रति-
 योगिकभेदवत्त्वं प्रतिबन्धकत्वं एकत्र वर्तमानत्वादिप्रतियोगिकाभाव
 इति भावः । नन्वभावादीव्यवहारगोचरत्वमेवाभावत्वं न तु प्रतियो-
 गिताघटितं निरुक्तरूपमित्यत आह तथाविधेति । विना प्रतियोगि-
 तामिति प्रतियोगितान्तर्भावमन्तरेत्यर्थः तथाविधव्यवहारगोचरत्वम्
 अभावादित्यन्वयप्रतिपाद्यत्वं तत्पदशक्तिविषयत्वरूपं वा उभयथापि
 जन्यताघटितं प्रतिपाद्यत्वस्य तज्जन्यप्रतिपत्तिविषयत्वरूपत्वात्
 तत्पदशक्तेः तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवद्बिच्छाकृत्वात्
 जन्यता च व्याप्तिघटिता तस्याश्च प्रतियोगिताघटितत्वादिति
 भावः । एवं च प्रतियोगिता स्वरूपसम्बन्धविशेष इति पूर्वमत-
 पक्ष मणिकारस्य निर्मल इति सूचितम् । इदं त्ववधेयम् घटो ना-
 स्तीत्यभावबुद्ध्यावभावांशे प्रतियोगिन एव प्रकारतया भासाम्प्र-
 ण्यभावादेः कारणत्वे प्रतियोगिनोऽवच्छेदकत्वाच्च अभावनि-
 ष्टः प्रतियोगिनिरूपितोऽनुयोगिताख्यः स्वरूपसम्बन्धः अव-
 श्यमङ्गीकार्यः प्रतियोगिन्यभावादिशेषबुद्ध्यन्तको ममादीयो
 घट इत्यादिप्रत्ययस्तु नानुभवसिद्ध इत्यभावीप्रतियोगि-

तात्पर्यस्वरूपसम्बन्धे मानाभावः प्रतियोगिव्यवहारस्त्वनुयोगि-
तानिरूपकत्वमेवावलम्ब्यते ध्वंसस्य प्रतियोगिनिष्ठप्रत्यासत्त्या
प्रतियोगिजन्यत्वानुरोधेन तस्य प्रतियोगिनि सम्बन्धोपगम-
आवश्यक इति चेदस्तु तथा तथापि अभावान्तरस्य तादृशसम्ब-
न्धो निष्प्रमाण एव न च जन्यत्वस्य यत्र कार्यतावच्छेदकता
तत्र प्रागभावादिनिष्ठानुयोगितानिरूपकत्वापेक्षया प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन प्रागभाववत्त्वस्य तथात्वे लाघवात् प्रागभावस्यापि ता-
दृशसम्बन्धः सिद्ध्यतीति वाच्यं तत्र निरूपकतासम्बन्धेनानुयोगि-
ताविशेषरूपप्रागभाववत्त्वस्यैवावच्छेदकत्वोपगमात् अन्यथा प्रागभा-
वनिष्ठात्यन्ताभावादिभेदस्याधिकरणस्वरूपतामते जन्यत्वस्यात्य-
न्ताभावादिसाधारण्यापत्तेः गोरत्वाच्चेति ॥

यत्साध्यस्येत्यत्र कर्मधारयसमासे व्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वात्ताम इति पट्टी-
तत्पुरुषमवलम्ब्य व्याचष्टे यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावेत्पादिना ।

(चि०) यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्सा-
ध्यस्य यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं
तदिति चेन्न । सोपाधेरपि तथात्वात् । तथाहि साध-
नस्य बह्वेव व्यापकं यावदार्द्रेन्धनं तत् प्रत्येकमव्यापकं
साध्यधूमस्य द्वितीये साध्यधूमस्य व्यापकमार्द्रेन्धनं
तद्व्यापकं महानसीपयह्नेः ।

(दी०) यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य तथा-
हीत्यादि । यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेद-
कं यावत् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकं साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकं यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकं तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोष इति ध्येयम् । प्रतियोगितयो-
श्चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा व-
क्तव्यम् । तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यत्किञ्चि-

तस्म्यन्वावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्य-
न्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसा-
ध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि च
न क्षतिः । व्यभिचारिणि तु यत्राधिकरणे व्यभिचारो विशेष-
णताविशेषावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्य-
वत्त्वप्रकारकमभाविपयत्वत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिमद्गः ।
वस्तुतस्तु हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं
यावद्यद्दर्मावच्छिन्नयत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं तद्दर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं साध्यसमानाधिकर-
णान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत्स्वसमानाधिकर-
णान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकम् तत्त्वं वा व्याप्तिरिति
ध्येयम् ।

(गा०) यत्यन्तपदानि मूले सत्पदमस्तीत्युपात्तानि न तु
विवाहितार्थकानि सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताभा-
वप्रे विशेषणीयतया व्यावृत्त्यभावात् । मौक्त्येव इति आर्द्रेन्धनायो-
गोल्लङ्घन्यत्वादीनां धूमादीनां धूमादिसाध्यवन्निष्ठतत्त्वव्यक्तिवो-
भयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वेऽपि तत्त्वस्य साध्यवन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तादृशधर्मस्य महानसीयवङ्ग्यादिरूपय-
त्किञ्चित्साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि साध-
नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभाववत्त्वाभावादिति
भाषः । एकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमिति । साधनसमानाधिकरणमा-
धीययत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यस्य तस्य सा-
ध्यवन्निष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्य-
वन्निष्ठाभावीययत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं यस्य
तस्य साधनवन्निष्ठामीवावतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक-

त्वमित्थेव विवक्षणीयमित्यर्थः । विशेषणताविशेषसम्बन्धमात्रनि-
 वेशेनैव सामञ्जस्ये सम्बन्धान्तरनिवेशनमफलमित्याशयेनाह वि-
 शेषणतेति । प्रथमलक्षणे सम्बन्धविवक्षायाः फलमाह प्रतिषो-
 गितावच्छेदकमात्रस्यैवेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकं तथा च सुतरां सा-
 धनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्ये साम्यस-
 मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति सम्बन्धाविवक्ष-
 णे इतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्य
 साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवाद्धर्ममात्रमुपेक्ष्य प्र-
 तियोगितावच्छेदकधर्मानुसरणं । यद्यपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरपि
 विषयितासम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
 सम्भवति घटत्वादिविशिष्टविषयकेऽपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वाप्रका-
 रके ज्ञानादौ तन्निष्ठास्य विषयितासम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वे-
 न लघुघटत्वादेस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् तथापि
 विषयिताया वृत्त्यनिपामकत्वेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं ना-
 स्तीत्यभिप्रायेणेदम् । भयोगोलकभेदत्वावेस्तु धूमादिमन्निष्ठकालि-
 कादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वमिति बो-
 ध्यम् । द्वितीयलक्षणे सम्बन्धविवक्षाफलं दर्शयति एकसम्बन्धे-
 ति । तथा च यदि यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमाप्ताधि-
 करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्यत्तत्र साधनसमानाधि-
 करणाभावीप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकत्वाभावो विवक्षित-
 स्तदाऽसम्भवः स्यादिति भावः । यदि साधनसमानाधिकरणा-
 भावीययत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभा-
 वो निवेद्यते उभयदले प्रतियोगितासामान्यं वा तदा पुनरति-
 व्याप्तिरेवेति हृदयम् । उभयलक्षण एव सम्बन्धविवक्षणे व्यभिचा-
 रिण्यतिव्याप्तिवारणप्रकारं दर्शयति व्यभिचारिणे ह्यिति । तन्निष्ठा-
 भावप्रतियोगितावच्छेदकमिति । तथा च साधनवन्निष्ठाभावप्रति-
 योगितावच्छेदकेषु साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेषु वा
 यावत्सु साध्यवत्प्रकारकप्रमाद्यिषयत्वत्वान्तर्भावात्तत्र च सा-
 ध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
 तानवच्छेदकत्वयोरभावात् लक्षणद्वयातिव्याप्तिरिति भावः । स-
 त्यन्ताभावाद्यदितत्त्वेन गुरुतया तदघटितमन्योन्यामायगर्मलक्ष-

णद्वयमाह वस्तुत इति । यद्यप्यन्योन्याभायगर्भलक्षणेऽपि प्रतिषे-
 गितावच्छेदकत्वोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषाव-
 च्छिन्नत्वस्य वा निवेदनमावश्यकम् । अन्यथायोगोलकान्यत्वादे-
 रपि धूमाद्यात्मकसाध्यवन्निष्ठस्य विपर्ययितादिसम्बन्धेन स्वावच्छि-
 न्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकताप्रतिप्रसङ्गात् अत्यन्ताभावघ-
 टितलक्षणे च तादृशसम्बन्धेनायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नज्ञानादेशो
 ऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतामादायातिप्रसङ्गो न सम्भव-
 ति विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां शुद्धभेदत्वादे-
 रेवावच्छेदकत्वसम्भवेन, गुरोर्योगोलकभेदत्वादेरनवच्छेदकत्वा-
 दिति तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशो नास्ति
 तथा चान्योन्याभायगर्भव्याप्तौ लाघवानवकाशः तथापि गुरुधर्मस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते ऽत्यन्ताभावगर्भलक्षणेपि प्रतियोगिता-
 वच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धानिवेश आवश्यक एव भेदत्वादेर्विप-
 र्यितासम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽन्ययोगोलकभेदत्वादेर्न प्र-
 तियोगितानवच्छेदकत्वनिर्वाहः विशेष्ये पर्याप्तस्यापि विशिष्टानु-
 योगिकमाधानभ्युपगमादिति तादृशधर्मस्य साध्यव्यापकताव-
 च्छेदकत्वनिर्वाहाय द्वितीये ऽत्यन्ताभावघटितलक्षणे तादृशेश-
 नस्योपपन्नकता सर्वधैवत्यभिप्रायेणेदम् । वस्तुतस्त्वित्यादि भ्रान्त-
 कल्पितः पाठ इत्यपि वदन्ति ।

यावद्व्यभिचारितद्व्यभिचारीत्युभयत्रैव षडुर्ग्राहिन्नमनिरासाय
 व्याचष्टे यावता तेषामिति ।

(चि०) नापि साध्यं यावद्व्यभिचारि तद्व्य-
 भिचारित्वमनौपाधिकृत्यम् । साध्याव्यभिचारि-
 त्वस्यैव गमकत्वसम्भवात् । तच्च दूषितम् । नापि
 फलस्त्वेन सम्बन्धो व्याप्तिः । एकव्याप्तिके तदभावा-
 त् । नानाव्याप्तिकेऽपि सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्ये-
 क्यह्वायभावात् । अत एव न फलस्त्वेन साध्येन स-
 म्बन्धो व्याप्तिः । विषमव्याप्ते तदभावात् । न च

यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः । साधना-
श्रयमहानसादौ सकले प्रत्येकं वह्नेराश्रितत्वाभा-
वात् नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमाना-
धिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम् । यावद्धर्मसामा-
नाधिकरण्यं हि यावत्तद्धर्माधिकरणाधिकरणत्वं त-
दाप्रसिद्धम् । साधनसमानाधिकरणसकलमहानस-
त्वाद्याधिकरणाप्रतीतेः । नापि स्वाभाविकः सम्ब-
न्धो व्याप्तिः । स्वभावजन्यत्वे तदाश्रितत्वादौ चा-
व्याप्त्यतिव्याप्तेः । नाप्यविनाभावः केवलान्वयिन्य-
भावात् ।

(दी०) साध्यमिति । यावतां तेषामित्यर्थः । दूषितं के-
वलान्वयिन्यव्याप्त्या । सा च यथोक्तलक्षणेऽपि । गौरवं पर-
मतिरिच्यते इति । कात्स्न्यं साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रय-
स्य साध्यसमानाधिकरणस्य वा । आद्ये कृत्स्नसाधनसामा-
नाधिकरण्यं साध्ये कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसामानाधिकर-
ण्यं चार्थः । प्रथमे एकेति नानेति च व्याप्त्येवाहेतुवृत्तित्वं ।
पृथिवी पृथिवीत्वव्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च । अत एव
नेतरः । अर्थाभिधानपूर्वकं द्वितीयं निरस्यति अत एवेति ।
अत एव एकव्यक्तिमाध्यकाव्याप्तेरेव त्रिषमव्याप्ते समव्याप्तेऽपि
च संख्यापरिमाणादावेकत्र साधने सकलसाध्यसम्बन्धस्या-
भावात् भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ । तृतीये सा-
ध्याश्रययावद्वृत्तित्वं चतुर्थे साध्यसमानाधिकरणयावत्साधा-
नाधिकरण्यमर्थः । तत्र च यथासम्भवमेकमात्रवृत्तिसाध्यके
वह्न्यादौ साध्ये धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्तादौ । अर्थ-
परिष्कारपूर्वकं पञ्चमं निरस्यति न चेति । एकमात्रवृत्तिसाधने-

चान्याप्तिश्च । तथैव षष्ठं निरस्यति नापीति । तादृशानां सर्वेषां महानसत्त्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामानाधिकरण्यानि न कृत्रापि बह्वी । अथ यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि कृत्रुतया साधनव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयिष्यते । अविनेति साध्यं विना साध्याभाववति यो भावो वृत्तिस्तद्विरहः । साध्यं विना अभावः साध्याभावव्यापकीभावप्रतियोगित्वमिति वा ।

(गा०) दूयितमित्यत्र केन दोषेणेत्याकाङ्क्षायां हेतुं पूरयति केवलान्वयिन्यव्याप्त्येति । ननु साध्याव्यभिचारित्वमात्रोक्तौ केवलान्वयिन्यव्याप्तिः प्रसज्यत इत्यत एव शेषसार्थक्यं भविष्यतीत्याशङ्क्यामाह सा चेति केवलान्वयिन्यव्याप्तिश्चेत्यर्थः । यथोक्तलक्षणे यद्यतां साध्यमव्यभिचारि तेषामव्यभिचारित्वरूपे केवलान्वयिसाध्यं व्यतिरेकिणो व्यभिचार्येव केवलान्वयिनश्च व्यभिचार एवाप्रसिद्ध इति तदव्यभिचारित्वमपि तथेति साध्यं यस्याव्यभिचारि तादृशयस्तुनोऽप्रसिद्धेरिति भावः । कात्स्न्येन सम्बन्ध इत्यत्र साध्यसाधनाध्यवसाधनसमानाधिकरणधर्मेषु कात्स्न्यस्य विशेषणतापन्ना मूलरूपा दूयिताः न तु साध्याश्रयतत्समानाधिकरणयोस्तद्विशेषणत्वपक्षौ अतो मूलन्यूनताप्रज्ञाय स्वयं तौ दूयितुं तावन्तर्भाष्य वितर्कयति कात्स्न्यमित्यादिना । साधनसमानाधिकरणस्य या विवक्षितमिति शेषः । सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकं यद्वपादायमावादित्यभिधानेन साध्यानुयोगिकवृत्तिसाधनसम्बन्धस्य व्याप्तितापक्षदूयणे मूलस्य तात्पर्यं प्रतीयते तथा च वृत्तिसाधनानुयोगिकमाध्यसम्बन्धस्यादूयणेन न्यूनतां परितुष्टुं तत्पक्षं दूययिष्यन् साधनस्य कात्स्न्यमन्तर्भाष्य वितर्कयति आद्य इति । प्रथमपक्षे मूलोक्त दूयणद्वयं सकलस्याधिकं दोषद्वयमाह व्याप्तेरिति दूयिष्यति दूयिष्यतिद्वयपदसकलधर्मा

धिकरणाप्रसिद्ध्या सकलतत्सामानाधिकरण्याप्रसिद्धिरतः पृथि-
वीवृत्तित्वमुपेक्ष्य तत्त्वव्यापकत्वानुसरणं पृथिवीत्वव्यापकत्वं पृथि-
वीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमवृत्तिसाधारणमिति
तेन रूपेण हेतुत्वेऽवृत्तेरपि सकलसाधनान्तर्गततया तदधिकरणा-
प्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरतो जातिपदं समवेतार्थकम् । अत एव एक-
व्यक्तिसाधनकाव्याप्तिसहितदर्शितातिव्याप्तेरेव इतरः कृत्स्नसा-
धने साध्यसम्बन्धो व्याप्तिरिति पक्षः द्वितीयं साध्ये कात्स्न्य-
विशेषणपक्षम् । एकव्यक्तिके तदभावादित्यत्र एकव्यक्तिकप-
दं तादृशसाधनपरं तस्य साधने कात्स्न्यविशेषणपक्षदूषण
परत्वात् तथा चात एवेत्यस्य तादृशदूषणपरत्वासम्भवादेक-
व्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिपरतया व्याचष्टे अत एवेति न्यूनतामहा-
य पूरयति समव्याप्तेऽपि चेति । संख्यापरिमाणादौ संख्यादिसा-
ध्यकपरिमाणादौ शब्दवानिति रूपादेः साध्यत्वे सकलतद-
धिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरतः शब्दसाध्यकानुधावनं तत्र
गानस्यैव सकलशब्दाधिकरणत्वात् । तृतीयचतुर्थयोर्याभिधान-
नपूर्वकं दूषणमाह तृतीये चेत्यादिना एकमात्रवृत्तिसाध्यके
यावत्साध्याभयाप्रसिद्धिदोषस्तृतीय एव न चतुर्थे वह्निमान् सत्त्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिरपि तत्रैव न चतुर्थे यावत्साध्यसमानाधिकरण-
पर्वतत्वमहानसत्त्वाद्यधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनवकाशादतो यथा-
सम्भ्रममिति धूमादावव्याप्तिरिति सकले वह्निमिति प्रत्येक-
धूमस्यावृत्तेः वह्निसमानाधिकरणयावद्धर्माधिकरणाप्रसिद्धेश्चेति
भावः । सत्त्वादावित्यत्र वह्न्यादौ साध्ये इत्यनुपपद्यते पञ्चमे यथाश्रुते
यावत्साधनाश्रयसम्बन्धः साध्ये लभ्यते तावता व्याप्तेः साधनान-
ष्टन्यानिर्वाह इति तन्निर्वाहाय तादृशसाध्यसामानाधिकरण्य-
स्याधिकस्य प्रवेशनमर्थपरिष्कारः । स्वयमधिकं दूषणमाह एक-
मात्रवृत्तिसाधन इति यावत्साधनाश्रयाप्रसिद्धेरिति भावः । त-
थैव अर्थपरिष्कारपूर्वकमेव अत्रापि यथाश्रुते कृत्स्नसाधनस-
मानाधिकरणसामानाधिकरण्यं साध्ये लभ्यते अतो व्याप्तेर्ह-
नुनिष्ठतासम्पादनाय सामानाधिकरण्यस्याधिकस्य निवेशनमेव
परिष्कार इति बोध्यम् । ननु साधनसमानाधिकरणानां मियों
वियद्दानामेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि तेषां प्रत्येकसामानाधिकर-

क्षणे साध्याभाववृत्तिभेदो विवक्षितोऽत्र तु तत्त्वात्यन्ताभाव-
इति भेद इति भावः । सत्तायान् जातेरित्यादौ साध्याभाव-
वृत्तिहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा ऽव्याप्तिरतो ऽविना-
भावमन्यथा व्याचष्टे साध्यं विना ऽभाव इति । तथा च न-
श्रव्यत्यासः कार्य इति भावः । तथा च विनाशवदार्थो ऽभा-
व एव न तु तद्वान् तस्य च निपातार्थतया प्रयुक्तत्वसम्ब-
न्धेनाभावे साक्षादन्वयः प्रयुक्तत्वं च व्यापकत्वमेवेत्याशये-
नाह साध्याभावव्यापकेति ।

साध्यस्य संयोगादिसम्बन्धो न तदीयव्याप्तिरतो व्याचष्टे
सामानाधिकरण्यमिति ।

(चि०) अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः व्यभिचा-
रिसम्बन्धस्यापि केनचित् सह व्याप्तित्वात् धूमादि-
व्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्वक्तव्येति । तन्न । लिङ्गप-
रामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभि-
धानस्यार्थान्तरत्वात् । न च सम्बन्धमात्रं तथा । त-
द्व्योधादनुमित्पनुत्पत्तेः । नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनि-
मित्तमिदम् । सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात् ।

केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्मसम्बन्धो व्यति-
रेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः एतयोरनुमि-
तिविशेषजनकत्वम् अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयो-
जिका न चातिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीसहिताया एव
सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वनिपमादिति के-
चित् । तदपि न । साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमेऽस-
त्त्वात् वह्निमत्पर्वतान्यस्मिन् धूमसत्त्वात् न च सक-
लसाध्यवदन्यावृत्तित्वम् वह्निमतां प्रत्येकं तथात्वा-
त् । सर्वत्र लक्षणे साध्यत्वसाधनत्यतदभिमतत्वा-

नां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः । साध्यत्वं हि न सिद्धिकर्मत्वं सिपाधयिपाधिपयत्वं वा । महानसी-
यवहौ तदभावात् । न च सामान्यतो व्याप्त्यवगमो-
ऽस्त्येव परस्य कथमन्यथा दूषणेनासाधकतां साधये-
दिति वाच्यम् । स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूप-
निरूपणं विना कथायामप्रवेशादिति ।

(दी०) अथेति । सम्यन्वः सामानाधिकरण्यम् । व्य-
भिचारिसम्यन्वस्येति केनचित् किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेन । घूमा-
देरपि द्रव्यत्वादिनावहिव्यापकत्वात् । तद् बोधादिति । न च
व्यभिचाराग्रहं सहकृतस्तद् बोधस्तथा । व्यभिचारं तद् व्य-
तिरेकयोः अनुपस्थितावपि सामानाधिकरण्यं धर्मवचाज्ञानमा-
त्रादनुमित्युत्पादस्य सर्वानुभव सिद्धत्वात् । हेत्वन्तरे तत्रैव
च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽप्यनुमित्यु-
त्पादाच्च । विवदन्ते च सामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव हेतुतायाम् ।
व्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूतसामानाधिकर-
ण्यज्ञाने लाघवेनाव्यभिचारस्य विषयतावच्छेदकत्वमुचितम् ।
न च व्यभिचारसंशयेऽनुमित्यनुत्पादादव्यभिचारनिश्चयत्वेन
कारणत्वोक्ता गौरवम् व्यभिचारज्ञानस्य हि भ्रमत्वनिश्चय-
शायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरोधित्वं
वाच्यम् । अव्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रमत्वशङ्कायामप्यनुमि-
त्यजनकतया भ्रमत्वेनाप्यमाणस्यैव हेतुत्वमिति तत्रैव गौर-
वात् । नानाविधव्यभिचारज्ञानाभासानां नियतपूर्ववर्ति-
त्वेन यन्तृत्पानामपि हेतुत्वमपेक्ष्य वक्ष्यमाणं करिष्याव्यभिचारज्ञा-
नस्यैव हेतुत्वं युक्तमित्यप्याहुः । सामानाधिकरण्यविशिष्ट-
सम्यन्वं तु पक्षे साध्यग्रहं विना दुर्ग्रहं मिनि । केवलान्व-

यित्वस्याग्रहे सामानाधिकरण्यमात्रग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्र-
होऽपि वाच्यः । तच्च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादि-
कमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा । तथा च स-
र्वसाधारण्याय लाघवात्साधनवत्तद्वृत्तित्वस्य वा वृत्ते-
रन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्य-
म् । शेषं केवलान्वयिखण्डने वक्ष्यामः ।

(गा०)मूले व्यभिचारिसम्बन्धस्येति तद्व्यभिचारिनिष्ठतदीयसम्ब-
न्धस्येत्यर्थः केनचित्सह व्याप्तिवादित्यत्रान्यदीयव्याप्तित्वं प्रतीयते
तच्च न सम्भवतीति व्याचष्टे किञ्चिद्व्यपेति तथा च रूपान्तरावच्छि-
न्नतद्व्याप्तिवादित्यर्थः तदेव दर्शयति धूमादेरपीति व्यापकत्वात् व्या-
प्तिनिरूपकत्वात् तथा च बहुधाधौ धूमादिव्याप्तिरिष्टैवेति भावः । मूले
तद्व्योधादिति केवलसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानादि-
त्यर्थः अनुमित्यनुद्यादिति अनुमित्युद्योपगमासम्भवादित्यर्थः तथा
सति द्रव्यत्वादिहेतुना हृदादावप्यभ्रान्तानां बहुधाधनुमानापत्तेः
उदाहरणे वीप्सितपत्पदप्रयोगे वैयर्थ्यापत्तेः व्यभिचारस्य हेत्वा-
भासतानुपपत्तेः सर्वत्र मेयत्वादिना सत्प्रतिपक्षतापत्तेश्चेति भावः ।
ननु व्यभिचारज्ञानाभावः साक्षादेवानुमितिहेतुर्याव्यस्तथा च
साध्याभावव्यभिचारिमेयत्वादेर्न सत्प्रतिपक्षाधायकत्वप्रसङ्गः न वा-
व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः व्यभिचारशङ्कानिवर्तनेनैव च उ-
दाहरणे वीप्सोपयोग इत्याशङ्कते दीधितौ न चेति । तद्व्योधाः साध्य-
सामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताद्योधाः सर्वानुभवसिद्धत्वादिति
तथा च तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः । एवमेतन्मते कोटिद्वयस-
हचारितधर्मद्वयदर्शनादुभयत्र व्यभिचाराग्रहे संशयानुमितिप्रसङ्गो-
ऽपि दुर्वारः विपरीतकोटिसमानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्य विशि-
ष्टबुद्धिविरोधित्वात् अन्यथा साधारणधर्मदर्शनाधीनप्रत्यक्षसंश-
यस्याप्युच्छेदापत्तेः व्यभिचारज्ञानाभावहेतुत्वं सम्भवदुक्तिक-
मपि नेत्याह हेत्वन्तरेति । द्रव्यत्वादौ बहुधादिव्यभिचारग्रहदशा-
यां धूमादिलिङ्गकबहुधानुमितेरुत्पादादित्यर्थः । तथा च त-
त्साध्यकानुमितेस्तत्साध्यनिरूपितव्यभिचाराग्रहव्यभिचारित्वात्

ग्रहहेतुतां कल्पयतः सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्यासित्वं मन्यमानस्य मते गौरवाभावेऽपि साध्याभाववदवृत्तित्वरूपाव्यभिचारज्ञानहेतुतावादिनवीनमतापेक्षया कारणताद्वयकल्पने गौरवदुर्वारमेवेति भावः । हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतावादिनां सिद्धान्तिनां मतेऽपि तन्मतापेक्षया लाघवमाह व्यभिचारज्ञानेति । सिद्धान्तिमतेऽव्यभिचारज्ञानसामानाधिकरण्यज्ञानयोः न कारणताद्वयम् अपि तु स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपाव्यभिचारविषयतानिरूपितत्वं साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतावच्छेदककोटिप्रविष्टसाध्यतावच्छेदकविषयतायां निवेद्यते तथा च कारणतायापेक्षालाघवमश्रुणमेवेति भावः । इदमत्रावधेयम् पक्षभेदेन साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानहेतुतानामानन्त्यात्तत्राव्यभिचारविषयतानिवेशेऽनन्तस्थलेऽवच्छेदकगौरव निरुक्तसाध्यतावच्छेदकविषयतायां निरुक्ताव्यभिचारविषयतानिरूपितत्वं निरुक्ताव्यभिचारविषयतायां वा साध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वं निवेद्यत इत्यत्र विनिगमनाविरहेणानन्तपक्षभेदेनानन्तकारणताधिक्यं चेति पक्षविशेषमनन्तर्भाव्य सामान्यतस्तल्लिङ्गकतत्साध्यकानुमितौ तल्लिङ्गधर्मिकतत्साध्यनिरूपितव्यभिचारज्ञानाभावत्वेनैककारणताकल्पनमेव सम्यक् । अत्र केचित् व्यभिचारग्रहस्य शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या वा प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवति परपुरप्रवेशस्थले तच्छरीरे अभिभाव्यस्य व्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽपि अभिभावकभूनादेरनुमित्युदयात् कायव्यूहस्थले एकशरीरावच्छिन्ने आत्मनि व्यभिचारग्रहसत्त्वेऽपि शरीरान्तरावच्छिन्ने तत्रानुमित्युदयादिति शरीरविशेषावच्छिन्नत्वं निवेद्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या व्यभिचारग्रहस्य प्रतिबन्धकता वाच्या तथा च चैत्रमैत्रादिशरीरभेदेन तदभावस्यानन्तहेतुतापेक्षया सामानाधिकरण्यसमानावच्छेदकत्वोभयप्रत्यासत्त्या अवश्यकल्प्यसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतायामव्यभिचारविषयकत्वनिवेश एव लघीयान् न च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्यव्यभिचाराग्रहस्य सामानाधिकरण्यसमानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्तिभ्यां कारणताकल्पनेनैव सामञ्जस्यात्तदेतुतामवेऽपि शरीरभेदनिवे-

शनं नास्तीति वाच्यं तथा सति तच्छरीरावच्छेदेन तदा-
 त्मनि व्यभिचारधीसत्त्वेऽपि तदात्मनि तदभावस्यान्यावच्छेदेनान्या-
 त्मनि तदभावस्य तच्छरीरावच्छेदेन-कृत्तेस्तच्छरीरावच्छेदेन तदा-
 त्मन्यनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् उभयप्रत्यासत्त्यवाच्छिन्नैकहेतुतास्थले
 एककारणव्यक्तेरुभयाधिकरणप्रत्यासत्तेरुभयाधिकरणप्रत्यासन्नका-
 र्योत्पत्तिप्रयोजकतया ऽव्यभिचारविषयकसामानाधिकरण्यज्ञानं तत्र
 कायव्यूहस्थले तदात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेनैतच्छरीरावच्छेदे-
 न परपुरप्रवेशकर्तार्यात्मान्तरे तत्रैतच्छरीरावच्छेदेनैतदात्मनि
 अनुमित्यापत्त्यनवकाशः आत्मभेदेन ज्ञानव्यक्तिभेदादिति ज्ञान-
 हेतुतायां शरीरभेदनिवेशमन्तरैवोपपत्तिराधिकरणभेदेऽप्यभाव-
 व्यक्तिभेदामावेन व्यभिचारज्ञानामावहेतुतामते शरीरभेदनिवे-
 शनं विना ऽतिप्रसङ्गवारणोपपत्तेरयोगात् न च यद्देशाव-
 च्छेदेन यदा यदधिकरणे कार्यं तदवच्छेदेन तदव्यवहितपूर्वक्ष-
 णे तदधिकरणे कारणमित्येतादृशावच्छेदकीभूतदेशघटितव्याप-
 ताघटितं कारणत्वं व्यभिचाराग्रहे स्वीक्रियते तादृशकारणताश्रय-
 स्य तद्देशावच्छेदेन तदधिकरणसत्त्वं तद्देशावच्छिन्नतदधिकर-
 णनिष्ठकार्योत्पादे तन्नमिति तच्छरीरावच्छेदेन तदात्मनि व्यभि-
 चारग्रहदशायां तदवच्छेदेन तदात्मनि तदग्रहस्य दुर्लभतया
 नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि यत्र महाशरीरनाशस्य ख-
 ण्डशरीरस्य चोत्पाददशायां व्यभिचारग्रहस्तत्र खण्डशरीरोत्पाद-
 द्वितीयक्षणे तदवच्छेदेनानुमित्यापत्तेर्व्यभिचाराग्रहहेतुतावादिनां
 दुर्वारत्वात् तच्छरीरस्य व्यभिचारग्रहपूर्वकाले ऽसत्त्वेन व्यभि-
 चारग्रहानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन तदग्रहस्यात्मनि सत्त्वात्
 न च तदा व्यभिचारग्रह एव न सम्भवति शरीररूपकारणविर-
 हादित्याशङ्क्य यतः शरीरावयवसाधारणचेष्टावत्त्वस्यैव ज्ञानजन-
 नोपपिक्ततया शरीरासत्त्वेऽपि तदवयवावच्छेदेनैव ज्ञानोत्पत्तिस-
 म्भवादित्याहुः । व्यभिचाराग्रहस्यानुमितिहेतुतामते अनुमितिसा-
 मान्या अधिककारणताघटिततया भिन्नविषयरूपस्यैव तत्र तत्र
 न्यवतायां गौरवमित्यन्ये । अव्यभिचारग्रहहेतुतामते तत्र संशया-
 न्यत्यप्रवेशप्रयुक्तगौरवमाशङ्कते अन्यभिचारीनध्यवत्त्वेनेति । व्य-
 भिचारप्रकारकान्यभिचारप्रकारकज्ञानत्वेनेत्यर्थः । गौरवमिति

व्यभिचारप्रहहेतुतामते व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वेन तत्साधारणव्यभिचारग्रहत्वावच्छिन्नाभावहेतुनया व्यभिचारग्रहे संशयभेदानिवेशेन लाघवादिति भावः । व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतामते व्यभिचारज्ञाने निश्चयत्वानिवेशेऽपि उच्चेजकीभूतभ्रमत्वज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया गौरवमिति समाधत्ते व्यभिचारज्ञानस्येति भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवेत्येवकारेण तत्संशयदशायामनुमित्यविरोधित्वव्यवच्छेदः अप्रामाण्यशङ्कया निश्चितस्यापि विषयस्य संशयोत्पत्तेः तच्छङ्काकलङ्कितस्य निश्चयकार्यकारित्वमात्रं नास्तीति तथाविधस्य व्यभिचारग्रहस्य तत्संशयान्तरवदनुमितिप्रतिबन्धकताभ्रौव्यादिति भावः । भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य भ्रमत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टस्य विरोधित्वं वाच्यं भवता वाच्यं भ्रमत्वशङ्कायामपीति तच्छङ्कास्कन्दितज्ञानस्य विरोध्यप्रकारकज्ञानस्यापि निश्चयकार्यसमर्थत्वादिति भावः । अपिकारात्तन्निश्चयदशासमुच्चयः भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्येति भ्रमत्वज्ञानत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टस्येत्यर्थः एवकारेण तन्निश्चयत्वावच्छिन्नाभाववैशिष्ट्यस्य कारणतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तथैवेति व्यभिचारग्रहहेतुतावादिन एवेत्यर्थः । गौरवादिति व्यभिचारवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नाव्यभिचारप्रकारकत्वज्ञानाभावविशिष्टव्यभिचारप्रकारकाव्यभिचारज्ञानत्वापेक्षया अव्यभिचारवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नव्यभिचारप्रकारत्वाभावाप्रकारकाव्यभिचारवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नव्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टव्यभिचारज्ञानत्वावच्छिन्नाभावत्वरूपकारणतावच्छेदकस्य गुरुशरीरत्वादिति भावः । न च भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्यविषयकभ्रमत्वज्ञानदशायामव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिजनकतया तदवच्छेदकाभावाप्रतियोगिनि भ्रमत्वज्ञाने भ्रमत्वान्तरग्रहाभावविशिष्टत्वं निवेद्य तादृशभ्रमत्वग्रहस्य निश्चयत्वेनैवाभावो निवेद्यः भ्रमत्वशङ्कास्कन्दितस्यापि परामर्शीयभ्रमत्वग्रहस्य भ्रमत्वसंशयान्तरवदनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वादित्यव्यभिचारग्रहहेतुतामते गौरवं व्यभिचारग्रहोच्चेजकीभूतभ्रमत्वनिश्चये भ्रमत्वान्तरग्रहस्य संशयसाधारणतज्ज्ञानत्वेनैवाभावनिवेशादिति वाच्यम् अप्रामाण्यग्रहेऽप्रामाण्यान्तरग्रहाभावनिवेशे तत्राप्यप्रामाण्यान्तरग्रहाभावस्य नि-

वेदनीयतया तत्र भवतां निश्चयत्वनिवेशेन लाघवविहात् न
 चापच्छेदककोटिप्रविष्टाप्रामाण्यग्रहधाराया एवैक परित्यज्य नि
 श्चयत्वनिवेशनमुभयमते समानम् । अव्यभिचारग्रहहेतुनामते पुन
 रव्यभिचारग्रहे निश्चयत्यनिवेशनमधिकमिति वाच्यम् अयमि
 चारविशिष्टैशिष्ट्यज्ञानत्वेनैव हेतुनाया वक्तव्यतया तत्सशये च
 तद्विशिष्टैशिष्ट्यज्ञानादित्वानुपगमेनैवायमिचारसशयादनुमिति
 वारणसम्भवे तदशे निश्चयत्वस्यानिवेशात् अव्यभिचारवि
 पयकाप्रामाण्यग्रहे ऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपगमेनाप्रामाण्य
 ग्रहे ऽप्रामाण्यान्तरग्रहमावस्य न विशेषणत्वमन्यथा विशेष
 पणानवस्थाप्रसङ्गादित्यपि चदन्ति । गौरवान्तरेण व्यभिचार
 ग्रहप्रतिरन्धकतामत दूषयतामन्येषां मतमाह नानावि
 धेति । हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्बुद्धित्वसाध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतुस
 मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वतादृशप्रतियोगितानिष्ठ
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिरूपरहुविधत्यर्थं यत्किञ्चिदेक
 निधव्यभिचारग्रहदशायामेवानुमित्यनुपादस्यानुमविकतया स
 र्वनिधव्यभिचारज्ञानस्यैव पृथक्प्रतिबन्धकताया भावद्वयक
 त्वादिति भाव । नियतपूर्ववर्तित्वेन फलज्ञानामपीति । अव्यभिचा
 रज्ञानहेतुनामतेऽपि तद्धेतुभूतयावद्व्यभिचारज्ञानाभावात्तानुमितौ
 नियतपूर्ववर्तित्वादिति भाव । एतेन बहुजनन्यथासिद्धिकल्पनमपे
 स्य एकप्रमावच्छिन्ने नियतपूर्ववर्तित्वासाहिततत्त्वत्वे लाघवमिति
 ध्यनितम् । घट्यमाणकप्रियेति । केवलान्वयित्वाण्डनायसरे साध्या
 भाववद्बुद्धित्वरूपलघुशरीराव्यभिचारेत्यर्थं तादृशाव्यभिचारज्ञान
 स्यापि सर्वनिधव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतया तद्धेतुनयैव सकल
 व्यभिचारज्ञानदशायामनुमितिवारणसम्भवात् अव्यभिचारान्त
 रापेक्षया तच्छरीरलाघवस्यैव विनिगमकतया विनिगमनावि
 रहण नानाविधव्यभिचाराधियामेव कारणत्वमित्यस्यापि घ
 क्तुमशक्यत्वादिति भाव । आहुत्यिन्ध्वरसोद्भावन तद्वर्तन नु
 यस्तमानाकारतया व्यभिचारान्तरग्रहस्य साक्षादुक्तव्यभिचा
 रज्ञानाप्रतिबन्धकतया व्यभिचारान्तरर्षादशायामुक्तव्यभिचा
 रज्ञानसत्त्वं अनुमितिर्नकारे गुदशरीराव्यभिचारान्तरग्रहस्या
 नुमितिविराधितया तावत्तथापक्षितत्वादस्माकमपि लघुशरीर

साध्याभाववद्वृत्तिरूपव्यभिचारग्रहाभाव एव हेतुरिति वक्तुं
 शक्यतया उक्तलाघवानवकाशात् व्यभिचारान्तरग्रहदशाया-
 मुक्ताव्यभिचारग्रहसत्त्वे ऽनुमित्यनुत्पादो ऽनुमवसिद्ध इति
 चेत्तर्हि अव्यभिचारग्रहासत्त्वं एव तदनुत्पादो ऽनुमवसिद्ध इति
 उक्तास्मदीययुक्तिरेव जागर्ति किमेतावता प्रयासेनेति । ननु के-
 चलसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे द्रव्यत्वादिना इदादौ बह्वध्या-
 नुमानापत्तिरेव बाधिका तद्वारणाय साध्यसामानाधिकरण्यवि-
 शिष्टहेतुमत्ताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुपेयतां किमव्यभिचारज्ञान-
 हेतुतया इदादौ बहिःशून्ये बहिसामानाधिकरण्यविशिष्टवैशि-
 ष्ट्यासत्त्वात् व्यभिचारिण्यपि साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्ट-
 स्य साध्यवत्येव सत्त्वात् पक्षे विशिष्टवैशिष्ट्यग्रहे हेतौ व्यभि-
 चारग्रहेऽप्यनुमितिरेष्टैव सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यस्याव्य-
 भिचारविशिष्टवैशिष्ट्यतुल्यत्वादित्याशङ्कां परिहरति सामा-
 नाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मत्वं त्विति । पक्षे साध्यसामानाधि-
 करण्यविशिष्टवैशिष्ट्यं त्वित्यर्थः पक्षे साध्यग्रहं विना साध्यनिश्चयं
 विना दुर्ग्रहं दुर्निश्चयं पक्षे साध्यसन्देहदशायां साध्यसामानाधि-
 करण्यविशिष्टस्यापि सन्देह औत्सर्गिकः स साध्यनिश्चयैव व्या-
 वर्तकधर्मदर्शनविधया निवर्तनीय इति भावः । तथा चान्योन्याश्र-
 यात्तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यनिश्चयस्य तन्निश्चयहेतु-
 ता न सम्भवतीत्याशयः । पर्वते बहिसन्देहदशायां निश्चितसाध्य-
 कमहानसादिवृत्तितया अगृह्यमाणायां पर्वतीयधूमव्यक्तौ बहि-
 सामानाधिकरण्यसन्देह औत्सर्गिक इति तदानीं तत्सामानाधि-
 करण्योपलक्षितधूमधत्तानिश्चयो दुर्घट इति कथमव्यभिचारितसा-
 मानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानहेतुतापक्ष एव प्रतीकार इति
 चेन्महानसीयधूमादौ प्रत्यक्षतो बहिसामानाधिकरण्ये निश्चीय-
 माने लाघवज्ञानाधीनात् धूमत्वावच्छेदेन बहिःजन्यत्वानिश्चयरूप-
 विशेषदर्शनतस्तदवच्छेदेनैव तन्निर्णयात् धूमत्वदर्शनविषय-
 पक्षीयधूमेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यसंशयायोगात् हेतुव्यापकसा-
 ध्यसामानाधिकरण्यवृत्तित्योपलक्षितधूमत्वस्य व्याप्तित्वपक्षे तत्प्रका-
 रकहेतुत्वस्य पक्षे साध्यसन्देहदशायामपि निश्चयस्य निष्प्रत्यु-
 हतया ऽनुपपत्त्यनवकाशाच्च । साध्यस्य केवलान्वयित्वज्ञानकालो-
 नायामनुमितौ ' केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानमन्याह-

इया च साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञान हेतुरिति मते साध्यवद्व
 किञ्चिद्विभिन्नवृत्तौ नानाधिकरणकसाध्यके हेतावप्याति
 मूलोवा साध्यवदन्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टावच्छिन्नभेदरू-
 प्ये तस्या अनयकाशात् स्वय सिद्धान्तमतापेक्षया गौ
 र्वेण तन्निराकरोति केवलान्वयिवेति । साध्य इत्या
 दि अनुमि-यनुपक्षेयति । साध्यसामानाधिकरण्यमात्र
 ग्रहस्य व्यभिचारग्रहाविरोधित्वादिति भावः । तद्वद्ग्रहाभि
 साध्ये केवलान्वयित्वग्रहोऽपि हेतुर्नाच्याः अनुमितिहेतुर्वा
 च्य यद्यपि स्वमते अवृत्तिगगनादे स्याभावाभायत्वविरहादत्य
 न्ताभावे वृत्तिमत्त्वमनिर्दयम् तदभावसाधारण केवलान्वयिवं
 मुपच तथापि साप्रदायिकानुमततद्व्यदितकेवलान्वयित्वशरीरे
 वृत्तौ साधनयन्मात्रस्य विशेषणत्वापगमनैव व्यापकतापर्यय
 सान भवति स्वमते पुनरत्यन्ताभावात् साधनवृत्तित्वविशे
 षणप्रक्षेपेणैवेति साप्रदायिकानुमतमेव केवलान्वयित्व दशय
 ति तच्च वृत्तिमदत्यन्तेति । आदिपदाक्षिष्टस्य तादृशाभावाप्रति
 योगितानवच्छेदकधर्मयत्त्वस्य परिग्रह अन्योन्याभावाद्यदित्य्या
 पकतापर्यवसानाय तद्व्यदितमपि केवलान्वयित्वमाह अन्यो
 न्यामावेति । गगनादे स्वात्यन्ताभावप्रतियोगित्वानुरोधेन तदभा
 वत्वमङ्गीकारेऽपि तद्वदन्योन्याभायत्वमप्रामाणिकमित्यन्यामा
 वे वृत्तिमत्त्वमव्यायसंभूतया नोपात्त सर्वसाधारण्याय साध्ये
 व्यनिरुक्त्यग्रहकालीनानुमितिकारणीभूतज्ञानप्रियत्वनिर्वाहाय
 लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तिवज्ञान हेतुगगनान्तराकल्पनालाघवात् ।
 साधनेति साधनयतोऽत्यन्ताभावविशेषणभूताया वृत्ते साध
 नवृत्तिताया अन्योन्याभायस्य या विशप्तात्वमुचित तथा च
 उच्यते इत्यादिना पक्ष्यमाणसिद्धान्तमत एव पक्ष्यमानम् अय
 धा कार्यकारणभावाद्यकल्पनागौरवस्य प्रसङ्गादित्यर्थं शायमिति
 साध्ये केवलान्वयित्वग्रहदशाया पक्षे साध्यस्यानुमितायपि
 न इति तदानीं केवलान्वयित्वेन हेतुना साध्यवद्वृत्तित्वया
 नुमित्वेन पक्षे साध्यवद्वृत्तित्वेन कार्यगमनयात् तथा च साध्यवद्व
 व्यावृत्तिन्यमेवानुमित्वौपयिक लघुतादिरवादिक्मित्यर्थः ॥

इति धीमदाधरमहाचार्यविरचिता निरामलित-
 पृथक्पञ्चाशयाया विवृति समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम्

सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।

(चिं०) अत्रोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरण-
यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकर-
ण्यं व्याप्तिः ।

(गा०) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवतीति यथाश्रुतमू-
लाद्यत्पदार्थे साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान्तरत्वं प्रतीयते
ततश्च बह्विमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणमहानसीयव-
ह्निवाद्यवच्छिन्नाभावमादाय दोषो दुर्धारः सर्वेषामेव बह्व्यादीनां
तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतया तदन्यत्वासम्भवात्
यत्पदस्य यद्रूपावच्छिन्नपरतया यद्रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोगिताय-
वच्छेदका येयं धर्माः प्रत्येकं तदवाच्छिन्नान्यत्वमित्यर्थे साध्यता-
वच्छेदकस्य तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभेदकूटेन प्र-
त्येकं सामानाधिकरण्यपर्यवसिते बह्व्यादिसाध्यकहेतौ बाह्विवा-
देर्विभिन्नबह्व्यादिव्यक्त्यन्तर्भावेन महानसीयवह्निवाद्यवच्छिन्नभेदैः
प्रत्येकं सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽप्येकव्यक्तिसत्तादिसाध्यके सत्ता-
त्यादौ हेतुमभिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यव-
च्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यासत्त्वादव्याप्तिः यद्रूपावच्छिन्नं प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय इत्यर्थे उक्तदोषो-
द्धारेऽपि यद्रूपं प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नं प्रतियोगितावच्छेदका-
विषयप्रतीतिविषयो वा इत्यत एव सामञ्जस्ये प्रतियोगितावच्छे-
दकविशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टे
निवेशनमनुचितम् एवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वस्य विवक्षया
यद्रूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वमुक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकानव-
च्छिन्नमित्यर्थे शुद्धबाह्वित्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

गिन्वे महानसीयत्वादिविशिष्टबह्विधाद्यनवच्छेद्यत्वं सुलभमेव
 यदूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगितामिष्टमित्युक्तौ स-
 मवायादिना घटादौ साध्ये संयोगादिना घटादिहेतावतिव्याप्तिः
 संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां हेतुम-
 श्निष्ठाभावप्रतियोगिताभेदसत्त्वात् इदं वाच्यं हेतुत्वादित्यादाव-
 प्यासित्वारणाय हेतुमश्विष्ठाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-
 सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया व्यभिचारिभावे एव स-
 म्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्यतावच्छेकावच्छिन्नप्रतियोगितायां सा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नभेदोपादानं साध्यतावच्छेदकस-
 म्बन्धावच्छिन्नत्वं भेदानुयोगिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
 तायां निवेश्यातिव्याप्तिवारणे केवलान्वयिसाध्यके तादृशप्रति-
 योगित्वाप्रसिद्धिरिति मिश्ररीत्या परिष्कारेऽपि गौरवमित्युपा-
 ध्यायोपदिष्टनञ्व्यत्यासपक्षमवलम्ब्य व्याचष्टे प्रतियोग्यसमाना-
 धिकरणेति ।

(दी०) प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति । प्रतियोग्यसमा-
 नाधिकरणयदूपावशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
 नवच्छेदको यो धर्मस्तद्वर्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सा-
 मानाधिकरणं तदूपावशिष्टस्य तद्वर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता
 व्याप्तिरित्यर्थः ।

(गा०) न च नञ्व्यत्यासेन साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छे-
 दकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव विवक्षणीयं तदपेक्षया साध्य-
 तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वे प्रतियोगितावच्छेदकामयच्छेद-
 त्वनियेशपक्षे न गौरवमिति वाच्यं प्रत्येकं घटादौ घटपटोभय-
 त्वाद्यवच्छिन्नभेदयत् शुद्धबह्विधादौ महानसीयत्वाद्यन्तर्भावेन
 पर्याप्तविशिष्टबह्विधाद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य
 शुद्धरूपात् नवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमन्तरेणैव प्रती-
 कारात् अवच्छेदकत्वस्य बाह्यमहानसीयत्वादिनिष्ठस्य सम्ब-
 न्धभेदेन मिश्रत्वेऽपि तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावाद्यनुगतरूपेण
 व्यासङ्गवृद्धितायाश्चेत्यनिलक्षणे बाह्यत्वादेरवच्छेदकावच्छेदक-
 त्वपेक्षा

नाधिकरणत्वमुपपादितवतो दौर्घितिकारस्यानुमतत्वात् । साध-
भौमैस्तु विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटानतिरिक्तसामान्यध-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धस्य विशेषरूपेणाध्यासज्यवृत्तेरपि
सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धत्वेनानुगतेन व्यासज्यवृ-
त्तित्वमिति कण्ठरवेणोक्तम् एवं सति महानसीयबहिर्भित्तवह्नि-
मान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदक्रमहानसीयबहिर्भित्तत्ववह्नि-
त्वाद्योः प्रत्येकं धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
तापर्याप्त्यनधिकरणत्वेऽपि प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदक-
तायादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताक-
तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्यैव व्याप्तिघटकत्वोपगमाच्चाति-
व्याप्तिः उक्तस्थलीयानुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छे-
दकदर्शितधर्मद्वयनिष्ठद्वित्वाद्यवच्छिन्नहेतुमतिष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वपर्याप्तिमिति विरोधेन तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् सा-
ध्यतावच्छेदकवृत्तिमहानसीयबहिर्भित्तत्ववह्नित्वोभयत्वाद्यनुपस्थि-
तिकाले तदवच्छिन्ने ऽनवच्छेदकत्वस्य दुर्ग्रहतया ऽनु-
मित्यनुत्पादो व्यापकताज्ञानकारणतावादिनामिष्ट एव तेन तेन
रूपेणानवच्छेदकत्वग्रहात्तद्रूपावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकतानुमि-
त्यनुपपत्तिश्च केवलान्वयिग्रन्थे ग्रन्थरुतैव वक्ष्यते । यस्मिन्त्वेन हे-
तोर्निवेशे हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिर्भिद्येत सा च नानुमित्युपयो-
गिनी पक्षीयधूमादिव्यापकतायाः पूर्वं बह्वधादावगृहीतत्वादिति
षड्रूपविशिष्टेत्युक्तं तथा च धूमत्वादेरूपहेतुतावच्छेदकधर्मानेव
विशिष्य निवेद्य तत्तद्रूपावच्छिन्नहेतुकानुमित्यापि कव्या-
प्तिर्निर्वाच्या तथा च महानसादो धूमबह्वधादेव्यभिचाराग्रहाद्व-
ह्नित्वादिना तत्तद्धूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया इव पक्षीयधूमा-
दिसाधारणधूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया अपि व्यापकताया
ग्रहसम्भवात्तद्वदितव्यातेः पक्षधर्मे धूमे ग्रहादनुमितिर्निर्वाह इति
भावः । न च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिवपक्षे हेतुव्यक्तिभेदेन व्या-
प्तिभेदोऽप्युक्तः, यदेतदनुगतरूपेण हेतुनिवेशोऽर्थ इति वाच्यं
हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेदेऽपि अनुगतरूपेण हेतुनिवेशे धूमव्यापक-
वृत्तिप्रतियोगिकधूमनिष्ठसामानाधिकरण्यत्वादिना सामानाधिकर-
ण्यव्यक्तीनामनुगमात् सामान्यप्रत्यासत्त्या पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेरपि

प्रथममनुगतसामानाधिकरण्यत्वरूपव्याप्तित्वेन ग्रहसम्भवेनानु-
मित्युपपत्तेः तत्तद्व्याक्तित्वेन हेतुनिवेशे ऽननुगमात् सामान्यप्रत्यास-
स्यापि पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेर्व्याप्तित्वेन दुर्ग्रहतया ऽनुमित्यनुपपत्तेः। हे-
तुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणत्वमुपेक्ष्य तद्विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्व-
प्रवेशप्रयोजनमग्रे वक्ष्यते। प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण साध्य-
तावच्छेदकनिवेशे बहिर्व्यवहारादिना बहिर्वादिमनवगाहमानात् प्रति-
योगितानवच्छेदकत्वसमानाधिकरणधूमवनिर्दिष्टानाद्बहिर्मानित्यनु-
मितिः स्यात् न चेष्टापत्तिसम्भवः कदाचिद्बहिर्व्यवहारेण कदाचिद्द्रव्यत्वादि-
ना बह्वधुनमितिरितिनियमानुपपत्तेः न चानवच्छेदकत्वेन तत्तद्वर्माणां
गाहित्यमेव व्याप्तिग्रहस्यानुमितौ विधेयतावच्छेदकतया तत्तद्वर्मभा-
ननियामकमिति वाच्यम् अनवच्छेदकत्वेन बहिर्व्यादिमाने द्रव्य-
त्वादिमानस्यापि प्रायशः सम्भवात् एवं तत्तत्साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नव्यभिचारितया हेतुमानस्य हेतुसमानाधिकर-
णाभावाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण तत्तत्साध्यतावच्छेदकाव-
गाहित्यव्याप्तिज्ञानाविरोधितया विशिष्य साध्यतावच्छेदकानवगा-
हित्यव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिश्चेति
विशिष्य साध्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिघटकतालाभावात् प्रतियो-
गितानवच्छेदकावच्छिन्नेनेत्यनुकत्वात् प्रतियोगितानवच्छेदको यो
धर्मस्तदवच्छिन्नेनेत्युक्तं यत्र बहिर्व्यवहारादिविशेषणावच्छिन्नस्य
साध्यतावच्छेदकता तत्र तेन रूपेणैव तत्तद्वर्माणां व्याप्तिघ-
टकता यत्र स्वरूपतः यत्र बहिर्व्याप्यवच्छिन्नधर्माणां साध्यताव-
च्छेदकत्वं तत्रापि विशेषणावच्छिन्नतत्तद्वर्मघटिततत्तद्वर्मवदि-
तप्राप्तित्वरूपबहिर्व्यवहारादिना तन्निवेशो न तु स्वरूपतः एव
अनवच्छेदकत्वरूपविशेषणपुरस्कारेण माने निर्विशेषणकमाना-
त्मकस्य स्वरूपतो मानस्यासम्भवात् यद्व्याप्यतरावृत्तित्वस्य यद्व्या-
दिमात्रावृत्तिधर्मान्तरसाधारण्येऽपि तन्मात्रपुरस्कारेण व्यापकता-
वच्छेदकत्वप्रदस्यापि बहिर्व्याप्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुत्वमु-
पेक्षते सकलवद्व्याप्यवृत्तित्वविधेयतानिवेशे गौरवात् सकलवद्व्या-
प्यवृत्तित्वस्य यद्व्याप्यतरावृत्तिसाधारण्यतया तन्मात्रपुरस्कारेण
व्यापकतावच्छेदकत्वप्रदस्य न हेतुतासम्भवात् तथा नति इत्यना-
दिहेतुनापि बहिर्व्याप्यवच्छिन्नानुमितिप्रसङ्गान् सकलवद्व्याप्यवृत्ति-

द्रव्यत्वादौ इन्धनादिव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वात् वह्नित्यादि-
निष्ठतथक्तित्वधूमजनकतावच्छेदकजातित्यादेर्वह्नित्वादिमाश्रुतित्वे-
ऽपि तेन रूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वप्रहाद्वहिमानित्याद्यनुमि-
तिरनुभवविरुद्धा येन रूपेणोपस्थिते वह्नित्वादौ वह्न्यादीतरसा-
धारण्यसंशयो न जायते तत्पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्व-
प्रहादेवोक्तानुमित्युत्पादानुभवात् अत एव ज्ञानत्वत्वानुभवत्वव्या-
पकगुणत्वव्याप्यजातित्वयोरविशेषेण ज्ञानत्वत्वरूपेण व्यापकता-
वच्छेदकत्वप्रहात् ज्ञानवानयमित्यनुमितिर्न भवितुमर्हतीति दी-
धितिकारवक्ष्यमाणदूषणं प्रत्युक्तम् अधिकमग्रे वक्ष्यामः । तत्तथक्ति-
सामानाधिकरण्यं न तत्तथक्तिगमकताप्रयोजकं पर्वतीयधूमे म-
हानसीयवह्निसामानाधिकरण्याग्रहेऽपि ततः पर्वते लाघवज्ञानादिय-
शान्महानसीयवह्न्यनुमितिरिति दर्शयति येन केनापीति यावन्निरू-
पितेत्याभ्याम् । तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्या-
प्तिरिति तद्रूपावच्छिन्नानिष्ठा तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्या-
प्यजिका व्याप्तिरित्यर्थः । यथाश्रुते एकसाध्यव्यक्तिसामानाधिकरण्य-
स्यापरव्यक्तिप्रतियोगिकत्वासम्भवेनासङ्गतेः ।

यथैकैकसाध्यतावच्छेदकव्यक्तिर्न सकलहेतुमद्वृत्तितावच्छे-
दिका तत्रानुगतरूपावच्छिन्नेनापि तेन रूपेण न तादृशहे-
तुव्यापकतासम्भवः सकलसाध्यतावच्छेदकव्यक्त्यानामेव चालनी-
न्यायेन हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्त्यावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वादित्याशङ्कानिष्ठापत्या परिहरति दण्ड्यादाविति ॥

(दी०) दण्ड्यादौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमे-
व साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः ।

(गा०) परम्परासम्बद्धमिति स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन साध्य-
सम्बद्धमित्यर्थः । एतच्च साध्यावृत्तितया दण्डत्वादेर्न व्यापकताव-
च्छेदकत्वसम्भव इत्याशङ्कानिराकरणाय साध्यतावच्छेदकं दण्डि-
संयोगत्वादिरूपनानाधिकरणवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकता-
वच्छेदकमित्यर्थः एवकारेण दण्डादिरूपसखण्डधर्मव्यवच्छेदः तथा
च तत्र प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य दुरुपपादत्वेऽपि न क्षतिः

धियादिमति तन्तुकपालादौ विशेषणानवच्छिन्नघटत्वपदत्वावव-
च्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् सर्वास्वेव साध्यतावच्छेदकतादृशजा-
तिषु तथाविधाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिस्तासां व्याप-
कतावच्छेदकत्वासम्भवेन तदनुगमकोक्तधर्मस्यैव परम्परास-
म्यन्धेन तथात्वोपगमस्यावश्यकत्वादित्याहुः । अन्ये तु तद्वृण्व-
शास्तीत्यादौ प्रतियोगिविशेषणतया भासमानदण्डादिष्वेव प्रति-
योगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्भासते तद्विशेषणतत्त्वादौ तु तदवच्छे-
दकतावच्छेदकत्वमेव प्रतियोगिताव्यधिकरणस्य तदवच्छेदकत्वा-
संभवेन तदन्तर्भावेन तदवच्छेदकतापर्याप्त्यसम्भवात् न चानव-
च्छिन्नावच्छेदकत्वमेव निवेद्यमिति वाच्यं सत्यण्डसाध्यतावच्छेद-
ककव्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः तथा च दण्डादेरनवच्छेदकत्वं दुर्घटं
महानसीयवहिर्नाम्नित्यादौ च महानसीयत्वादेः प्रतियोगिन्येव
विशेषणतया मानात्तदन्तर्भावेनैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्ति-
र्भासत इति विशेषः । अथ बह्वित्याद्यंश एव सामानाधिकरण्य-
सम्यन्धेन विशेषणतया महानसीयत्वादिकमवगाहमाना महा-
नसीयत्वविशिष्टबह्वित्यवाशास्तीत्याकारिका या प्रतीतिस्तस्या उ-
क्तयुक्ता बह्वित्वादायेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिविषयकत-
या बह्वित्वादेरपि अनवच्छेदकत्वं दुर्घटमेव स्यात् यदि च ब-
ह्वित्वादेः समवायेन प्रतियोगितायां सामानाधिकरण्यसम्यन्धेन
च महानसीयत्वादेस्तदवच्छेदकतायामवच्छेदकत्वे गौरवान्महान-
सीयत्वादिसहितस्य बह्वित्वादेः प्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वमु-
क्तप्रतीतिस्तु कस्युपायादिशास्तीतिप्रतीतिवदवच्छेदकत्वांशे भ्रमरू-
पैवेत्युच्यते तदा यत्र सामानाधिकरण्यसम्यन्धेन महानसीय-
त्वादिविशिष्टस्य बह्वित्वादेः साध्यतावच्छेदकता तत्स्थलोपे व्य-
भिचारिणि धूमादिहेतावतिव्याप्तिरिति स्वविशिष्टसम्यन्धिनि-
ष्ठत्वादिना निर्याप्यपारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं निवेदनीयं तत्र
तदुपपत्तेर्यादृशस्य स्वपदार्थस्य निवेदनादृशस्य एव च महान-
सीयत्वादिविशिष्टस्य बह्वित्वादेस्तत्र स्वपदेनोपादानासम्भवात् वि-
शिष्टयोहत्वादिकमेव पारिभाषिकमवच्छेदकं तदवच्छिन्नमेदं
नुरूपबह्वित्यादावपि दुर्घटस्तथा चावच्छेदकं यादृशं स्वं तादृ-
शाविषयकप्रतीतिविषयमेवानवच्छेदकत्वपदेन विवक्षणीयं तथा

च सति सप्रण्डस्य दण्डादेः स्वरूपतोऽमानात् तत्त्वादिविशे-
 पणविशिष्टस्यैवावच्छेदकलक्षणस्थस्यपदेनोपादेयतया तद्वि-
 शिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य दण्डत्वादिविशिष्टस्य सुघट-
 त्वाद्यापकनायच्छेदकत्वमव्याहतमेवेति चेन्न पारिभाषिकस्याव-
 च्छेदकत्वस्य स्वत्वघटितत्वेनानुगतस्याभावकूटशानासम्भवेन
 प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्वन्धरूपावच्छेदकत्वस्यागत्या गुरुधर्म-
 साधारण्यमङ्गीकृत्य व्यातिलक्षणे तदेव निवेशनीयम् एवं च सा-
 मानाधिकरण्यसम्वन्धेन महानसीयत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य व-
 हित्वादेः हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि महानसीयत्वा-
 दिविशिष्टनिरूपितसमवायादेरेव प्रतियोगितावच्छेदकताघटकस-
 म्वन्धत्व तत्रोपेयते शुद्धसमवायादिना वहिन्योदरातिप्रसक्तत्वात्
 शुद्धसमवायादेस्त्वदवच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्वन्धत्वे महानसी-
 यत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवहित्वाद्यवच्छिन्नाभावात्तद्विशिष्टव-
 हित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेश्च तथा च साध्यता-
 वच्छेदकताघटकशुद्धसमवायादिना प्रण्डवहित्वादेरनवच्छे-
 दकत्वं न दुर्लभं न च महानसीयत्वादिसामाना-
 धिकरण्यस्य यत्रोपलक्षणता तत्र तस्यावच्छेदकको-
 टौ न प्रवेशः यत्र विशेषणत्वं तत्र तत्प्रवेश इत्यत एव
 वैलक्षण्यमिति वाच्यम् उपलक्षणीभयत्तत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियो-
 गितावच्छेदकताकामावबुद्धावपि तत्तद्रूपस्य प्रतियोगितावच्छेद-
 कांशे प्रकारतया मानात् तत्रावच्छेदकत्वमानस्यावश्यकतया
 ऽवच्छेदकशरीराप्रवेशरूपोपलक्षणताया उपलक्षणविधयाऽवच्छेदके
 तत्रासम्भवात् यदुपलक्षितनिरूपितसमवायादेरेवच्छेदकताघटकस-
 म्वन्धत्वं तस्योपलक्षणविधया अवच्छेदकत्वं यद्विशिष्टनिरूपित-
 समवायादेरेवच्छेदकताघटकसम्वन्धत्वं तस्य विशेषणविधया
 ऽवच्छेदकत्वमिन्यस्यैव विशेषत्वान् एवं च एकत्वप्रागभावविशिष्टघ-
 टादेः संयोगसम्वन्धेनाभावस्य प्रतियोगितायामप्रसिद्धतया
 विशिष्टनिरूपितसंयोगादेरेवच्छेदकत्वासम्भवेनागत्या विशेषण-
 विधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यान्यथैव वैलक्षण्यस्योपपाद-
 नायतया शुद्धसमवायादेरेव विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वसम्वन्धतया तादृशभावस्य तादृशसम्वन्धेन प्रति-

योगिसमानाधिकरणतया दीधितिकृतां प्रतियोगितावच्छेदकवि-
शिष्टासामानाधिकरण्यपर्यन्तनिवेशन्यावृत्तिसङ्गतिः । मामूला वि-
शिष्टनिरूपितसमवायत्वादिना प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्ध-
ता तथापि महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवह्नित्वादेस्त-
द्विशिष्टवह्नित्वादेश्च प्रतियोगितावच्छेदकतयोर्भेदेन वैलक्षण्यम् आद्या
तद्धर्मावच्छिन्ना विशेष्यमात्रपर्याप्ता अन्त्या च विशेष्यविशेषण-
भावापन्नयोर्धर्मधर्मिणोर्द्वयोः पर्याप्तैवं रीत्यैवोपपादनीयं तावता-
पि अपण्डस्य शुद्धवह्नित्वादेर्हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वमुपपद्यते धर्मान्तरोपलक्षितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य धूमादिमत्त-
वृत्तेर्विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाश्च वि-
शेषणान्तर्भावेनैव पर्याप्तेः तत्त्वोपलक्षितदण्डावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकता च तत्तावच्छिन्ना शु-
द्धविशेष्य एव पर्याप्ता साध्यतावच्छेदकताघटकशुद्धसंयोग-
सम्बन्धावच्छिन्ना चेति तादृशसम्बन्धेन दण्डादेस्तादृश-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दुरुपपादमिति वदन्ति । वस्तुनो
गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिमायिकावच्छेदकत्वं निवे-
शनीयं तच्छरीरे यादृशं स्वं निविष्टं तादृशधर्मभेदानिवेशे वह्नित्वा-
दौ विशिष्टवह्नित्वादिभेदासत्त्वेन तादृशधर्माविषयकप्रतीतिविषयत्वं
निवेशनीयमिति गौरवमतः प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपं
स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्कत्वरूपं तत्त-
दतिरिक्तवृत्तित्वमेवानवच्छेदकान्तेन विवक्षणीयं तथा च सर्वासामेव
दण्डादिव्यक्तीनां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया
कस्याश्चिदपि दण्डादिव्यक्तेर्न यावत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तवृत्ति-
त्वं स्वस्य स्वातिरिक्तवृत्तित्वाविरहादिति भ्रूणधर्मस्य व्यापकता-
वच्छेदकतानुसरणम् । एतच्च एकोक्तमिष्टायेण यथाश्रुतमूललक्षणमु-
पपादयन्तं सार्वभौमप्रभृतिमतमनुसृत्य एकोक्त्यनादरे तु अनुगतरू-
पेण नानाव्यक्तिविधेयतावच्छेदकानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्यद्रूपावच्छि-
न्नमनवच्छेदकं यद्रूपं वा ऽवच्छेदकतानवच्छेदकं तद्रूपविशिष्टावच्छि-
न्नसामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्या-
दिरीत्या निर्वचनीया तथा सति दण्डसंयोगाविहेतुकापि दण्डि-
मानयमित्याकारिकानुमितिर्विशेषदर्शिनामपि निर्वहति एवमेको-

क्त्वा प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटिताया ग्रन्थकारेण स्व-
यमुपदर्शनीयाया व्याप्तिरापि दण्डत्वादिविशिष्टदण्डाद्यवच्छिन्ननिरू-
पितत्वनिराहः हेतुसामानाधिकरणविशेषाभाषप्रतियोगितायां द-
ण्डत्वपृथिवीत्वज्याप्यजातित्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वाभाषस्याव्याहत-
त्वात् दण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगितायामेव तद्धर्मविशिष्ट-
निरूपितविलक्षणावच्छेद्यत्वसत्त्वादिति ध्येयम् ॥

(दी०) इत्थं च इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादि-
त्वादी सत्त्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठात्पन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि
द्रव्यत्वादेर्नाव्याप्तिः । साधनस्य विशिष्टसत्तादेर्गुणादाववृत्तेः ।

(गा०) इत्थं चेति हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसामानाधिकर-
ण्यसाधारणरूपमुपेक्ष्य विशिष्टसामानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिक-
रण्यनिर्देशे चेत्यर्थः नाव्याप्तिरिति न विशिष्टसत्तान्वरूपहेतुता-
वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्याद्यगाहिज्ञानजन्यानुमित्यौपयिकव्याप्यनि-
र्वाह इत्यर्थः तेन विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुमत्ताज्ञानजन्या-
नुमित्यौपयिकव्याप्तौ तदुपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्यमेव निवि-
ष्टमिति लभ्यते यतो द्रव्यत्वाद्यभावे तादृशहेतुसामानाधिक-
रण्यसत्तात्तादृशे हेतौ न द्रव्यत्वादेर्व्याप्तिरित्यभ्रान्तानां गुणा-

समवायादिविशेषणसम्बन्धः स्वविशिष्टनिरूपितसमवायादिस्तु
विशेषणतावच्छेदकसम्बन्ध इति मताभिप्रायेणेदं तथा चोक्तस्थ-
लेऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः शुद्धसमवाय एवेति हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धमात्रविचक्षया न प्रतीकार इति धाच्यं हेतुताव-
च्छेदकांशविशिष्टविशिष्टधावगाहिहाने हेतुतावच्छेदकस्य पक्षे परम्प-
रासम्बन्धेन भाननियमेन व्यापकताशरीरघटकाभावाधिकरणेऽपि
तदीयतादृशसम्बन्धस्य निवेशितत्वात्तन्ते एव हेतुनः प-
क्षे साध्यानुमितिनिर्वाहे विशिष्टत्वेन सत्तादेर्द्रव्यत्वादिव्या-
प्तिस्वीकारस्य निरर्थकतापातात् न च दर्शितरीत्या विशिष्टव्याप-
कताग्रहस्य विशेषणव्यापकतावगाहित्वेऽपि विशिष्टे पक्षधर्मता-
ग्रहस्य विशेषणे तदवगाहित्वेऽपि च विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य विशे-
षणे साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वानियमात्र विशेषणहेतुका-
नुमितिसामान्या विशिष्टहेतुकानुमितिपूर्वमावश्यकतेति धाच्यं सा-
ध्ये विशिष्टहेतोर्व्यापकताग्रहेऽपि विशिष्टहेतौ साध्यविरोधग्रह-
सत्त्वेऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशिष्टहेतुकस्थले विशिष्टाधिकरणत्व-
घटितहेतुसाध्यसामानाधिकरण्यविषयकस्यैव परामर्शस्यानु-
मितिहेतुता धाच्या अन्यथा विरोधस्य जनकज्ञानाविरोधित-
या हेत्याभासत्वम्य दुर्घटत्वप्रसङ्गात् तथा च साध्यवति
विशिष्टहेत्वधिकरणत्वभाने विशेषणस्य परम्परासम्बन्धस्यापि
तत्र भाननियमेन विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य नियमतो विशेष-
णेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वात् । मैवं विशिष्टनि-
रूपितव्यापकताशरीरे विशेषणस्य धर्मिपारतन्त्र्येणैव वि-
शिष्टाधिकरणविशेषणतया प्रवेशः न तु स्वातन्त्र्येण तथा च त-
द्गृहे न विशेषणव्यापकतावगाहित्वनियमो निर्वहति विशेषणनि-
रूपितव्यापकतायास्तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त-
प्रतियोगितावच्छेदकताकाभावघटितत्वात् विशिष्टवन्निष्ठाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्युपरागेणभावभाने च वि-
शिष्टवन्तर्गतविशेष्यवत्त्वपरित्यागेन विशेषणवन्निष्ठाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वत्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिमानास-
म्भवात् अभावप्रतियोगिप्रकारघटकस्य उपलक्षणतया भाना-
नुपगमात् न च परम्परासम्बन्धेन विशेषणनिष्ठव्याप्त्यवगाहि-

सत्ता प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटिताया ग्रन्थकारेण , स्व-
यमुपदर्शनीयाया व्याप्तेरपि दण्डत्वादिविशिष्टदण्डाद्यवाच्छेदनिर्-
पितव्यनिर्वाहः हेतुसमानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगितायां द-
ण्डत्वपृथिवीत्वव्याप्यजातित्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वाभावस्याव्याहत-
त्वात् दण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगितायामेव तदमेविविशिष्ट-
निरूपितविलक्षणावच्छेद्यत्वसत्त्वादिति ध्येयम् ॥

(दी०) इत्थं च इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादि-
त्यादौ सत्त्वाधिकरणगुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि
द्रव्यत्वादेर्नाव्याप्तिः । साधनस्य विशिष्टमत्तादेर्गुणादाववृत्तेः ।

(गा०) इत्थं चेति हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसमानाधिक-
रणसाधारणरूपमुपेक्ष्य विशिष्टसमानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिक-
रण्यनिवेशे चेत्पर्यः नाध्याप्तिरिति न विशिष्टसत्तात्वरूपहेतुता-
वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजन्यानुमित्यौपयिकव्याप्यनि-
र्वाह इत्यर्थः नेन विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुमत्ताज्ञानजन्या-
नुमित्यौपयिकन्यासौ तदुपलक्षितहेतुसमानाधिकरण्यमेव निवि-
ष्टमिति लभ्यते अतो द्रव्यत्वाद्यभावे तादृशहेतुसमानाधिक-
रण्यसत्तात्तादृशे हेतौ न द्रव्यत्वादेर्व्याप्तिरित्यन्तानां गुणा-
दौ विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुमत्ताज्ञानसम्भवेऽपि न तत्र द्र-
व्यत्वाद्यनुमित्यापत्तिः यद्य घटपटवृत्तिसंयोगत्वादिना हेतुता-
पटपटाद्यन्यतरत्वं साध्यं तत्रोभयवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणापत्ति-
रप्या हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसमानाधिकरण्यगर्भस्याप्यन्तर-
भयदयं स्वीकरणीयमन्यथा नक्षेत्रकनतसाध्यकानुमियुच्छेदप्रस-
ङ्गात् इदंशस्याप्यन्तरानभ्युपगमं सादृश्यहेतुकानुमितिरप्युच्छि-
द्येत तुद्वेदसमानाधिकरण्यसहिततद्वृत्तिधर्मत्वरूपसादृश्यत्व-
विशिष्टाधिकरणाप्रसिद्धा विशिष्टाधिकरणतागर्भस्याप्यसम्भ-
वात् । अर्धेयं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशिष्टनिरूपित-
समवायस्य सम्बन्धतया नेन सम्बन्धेन व्याप्तिहेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन हेतुमत्तस्यापि विपरिणीयनयैव निर्वहणीति कथम् ।
अ विशिष्टवैशिष्ट्याज्ञानं न च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशिष्टनिरूपि-
तसमवायत्वादिना न विशेषणसम्बन्धता अपि तु शुद्ध एव

श्रोत्रधूमादिनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य सामान्यप्रत्यासत्तिं वि-
ना पूर्वं प्रहासम्भवेन तत्स्मरणासम्भवात् पक्षायधूमे त-
दुपनयासम्भवेनायोगात् अतोऽतिप्रसङ्गेन च धूमादिव्यापकबहुधा-
दिसामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तिव्यासम्भवात् धूमत्वादिरूपहे-
तुतावच्छेदकस्य द्विधा व्याप्तिशरीरे प्रवेशस्यावश्यकत्वं दर्श-
यन् व्याप्तेर्भेदमभेदं च दर्शयति वस्तुनस्त्वित्यादिना । प्रथ-
मपक्षप्रदर्शनं तत्पक्षे धूमत्वत्वाद्यप्रवेशेन लाघवेन सामान्यप्रत्या-
सत्तिपक्षे तज्ज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति सूचनाय । रासभादि-
साधारण्यादिति तत्साधारण्ये च भ्रमं विनापि रासभादिलि-
ङ्गकबहुधाद्यनुमानापत्तिरिति भावः । अथ व्यापकताप्रविष्टहेतुता-
वच्छेदकधर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानस्यैवा-
नुमितिहेतुत्वोपगमाग्रायमातिप्रसङ्गः धूमत्वादिप्रकारेण भासमा-
ने रासभादौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्य धूमत्वाद्यंशे भ्र-
मत्वनियमात् वक्ष्यमाणधूमत्वादिमाग्निष्ठबहुधादिसामानाधिकर-
ण्यस्य व्याप्तिव्येऽपि तद्धर्मितावच्छेदकतापन्नहेतुतावच्छेदकवि-
शिष्टवत्ताज्ञानस्य हेतुताया अवश्योपेयत्वात् अन्यथा विशिष्ट-
सत्तादिव्यापकद्रव्यत्वादिनिरूपितविशिष्टसत्तादिनिष्ठसामानाधिक-
रण्योपलक्षितवत्ताज्ञानाद्गुणरूपपक्षे ऽभ्रान्तस्य द्रव्यत्वाद्यनुमाना-
पत्तेः साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्वस्य पक्षे साध्यनिश्चयं विना
दुर्निश्चयतया तदुपलक्षितवत्तानिश्चयस्याप्यनुमितिहेतुताया उप-
गन्तव्यत्वात् केवलसामानाधिकरण्यप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञान
स्यानुमितिहेतुत्वे धूमाभाववान् पक्ष इत्यसिद्धिग्रहदशायामपि
साध्ये धूमादिव्यापकताज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेश्च असमानप्रकार-
कतया धूमाभाववान् पक्ष इत्यादिवृद्धेर्धूमवृत्तिसामानाधिकर-
ण्यवद्धान् पक्ष इत्यादिज्ञानाविरोधित्वादिति चेत् । सत्यं धूमत्वा-
दिमति सामानाधिकरण्यमित्यस्य धूमत्वादिविशिष्टविशेषणता-
पक्षं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । न तु धूमादिवृत्तित्वविशेषितसा-
मानाधिकरण्यमिति तथा च एकधर्मिविशेषणतापन्नधूमत्वादिरूप-
हेतुतावच्छेदकसामानाधिकरण्योभयं व्याप्तिरिति पर्यवसितं
कारणं च धूमव्यापकबहिसामानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्या-
दिरेव परामर्शः तावतोक्तोभयस्य हेतुविशेषणतया ऽनुमितिजन

परामर्शनिष्ठकारणताया उभयवादिसिद्धत्वाद्विशिष्टहेतुकपरामर्शान्तरकारणत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन विशिष्टस्य व्याप्तिग्रहस्थले ऽधिकरणे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वमानमुपगम्यविशेषणेऽपि व्याप्तिमानं कल्पनीयमिति घाच्यं शब्दाधीनविशिष्टवत्त्वगमव्याप्तिग्रहे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वगमव्याप्तिमानानियमात् तादृशव्याप्तिबोधकशब्दस्य स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वमानसकत्वात् । अथ तदुत्तरं विशेषणे मानसव्याप्तिग्रह एवानुमित्यर्थं कल्प्यते तत्कारणतायाः कल्पतत्वादिति चेन्न । एवं सति दण्डाद्युपलक्षितधर्मिहेतुकानुमितेर्विलयप्रसङ्गात् तद्धेतुकव्याप्तिग्रहस्थले परम्परासम्बन्धेनोपस्थितदण्डादौ व्याप्तिग्रहस्य कल्पनसम्भवार्थं स्वान्तर्गतेन सकलपरम्परासम्बन्धघटितसकलविशेषणवत्त्वग्रहस्याप्रामाणिकतया विशेषणहेतुकपरामर्शस्य कारणतायाः कल्पतत्त्वानियमाच्च ।

ननु बहिसंयोगिसंयोगाद्यात्मकसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे एकैव हि सा व्याप्तिरिति मूलग्रन्थविरोधः महानसर्पवृत्तादिनिष्ठधूमादिगतबहिसंयोगिसंयोगादेरैक्यासम्भवादित्यत आह सामानाधिकरण्यव्यक्तीनामिति ।

(दी०) सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तिरैक्यम् । वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवाहिसामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारणत्वाद्धूमत्वादिमति तादृशसामानाधिकरण्यं तदिति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः ।

(गा०) भेदेऽपीति । अधिकरणभेदेन धूमादिभेदेन चेत्यादिः । निरूपकतावच्छेदकं बहिव्यादिरूपसाध्यतावच्छेदकं अधिकरणतावच्छेदकं धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकं तदैक्यात् साध्यहेतुभेदे ऽप्यभेदात् तदभेद तात्पर्येण ऐक्यं भात एकत्वव्यवहारः । ननु लक्षणया तद्व्यवहारसमर्पणमसङ्गत्तं सामान्यप्रत्यासत्त्यभावपक्षे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहार्थं व्याप्यैक्यकथनात् तन्निर्वाहस्य च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे धूमत्वादेरैक्येऽपि प-

(दी०) अयं कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादिसंग्रहायास-
मानाधिकरणान्तम् । यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्ति-
वारणाय तत् संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्तेवृक्षत्वावच्छेदेन
तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात् । तत्र चातीन्द्रियस्य संयोगस्य
सत्त्वात् परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इति
नाध्यक्षमिति तन्न । द्रव्ये संयोगसामान्याभावे मानाभावात् ।

(गा०) अथैतद्वृक्षत्वादेरव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिव्याप्यतोपग-
मे कपिसंयोगाद्यनवच्छेदकमूलादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छे-
देनापि एतद्वृक्षादौ कपिसंयोगादेः सिद्धिप्रसङ्गः न चेष्टापत्तिः
सल्लिङ्गकपरामर्शस्य भ्रमानुमित्यजनकत्वनियमात् न च तदव-
च्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदेन साध्यानुमितिहेतुत्वादे-
तद्वृक्षत्वादिरूपव्याप्यवृत्तिहेतोश्च किञ्चिदवच्छेदेनावृत्तेर्नातिप्रसङ्ग
इति वाच्यं यदि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमि-
तावपि तादृशहेतुमत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपेयने तदापि तुल्य-
युक्त्या एतद्वृक्षत्वादेरिव मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगादिविशेषस्यापि
कपिसंयोगादिव्याप्यतया तेन हेतुना मूलाद्यवच्छेदेन कपिसं-
योगाद्यनुमितेर्निष्प्रत्युहत्वादिति चेत् अव्योपाध्यायाः । साध्यस्य
पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विना व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वम-
नुपपन्नमिति पक्षधर्मतायलात्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव
साध्यं सिद्ध्यति न तु तदवच्छेदेनापि प्रमाणाभावादिति तादृ-
शानुमितेर्प्रामाणिकनया तत्र परामर्शहेतुताकल्पनमेव नास्तीति
न तथापत्तिरिति समादधिरे । मिथादयस्तु बाधानवतारे मू-
लाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगादिसिद्धिरिष्टैवेति वदन्ति एतत्तत्त्वं
ग्रन्थकृद्धेत्याभासे यक्ष्यति । प्राचीनसिद्धव्यावृत्तिस्थलं दूषयितु-
मुपन्यस्यति यत्तिवति । तत् असमानाधिकरणान्तम् । ननु द्रव्ये
संयोगत्वावच्छिन्नाभावसत्त्व एवावच्छेदकगमोक्तलक्षणाव्याप्तिः
प्रसज्यते तदेष न विरोधात् वृक्षादौ च संयोगानवच्छेदकी-
भूतमागप्रसिद्धा तत्सामान्याभावावच्छेदक एव दुर्लभः श-
शामूलादीनां सर्वेषां तत्तत्संयोगावच्छेदकत्वादित्यत आह सं-

कक्षाभविष्यत्वरूपध्यासित्वनिर्वाहः द्वितीयपक्षे च धूमव्यापक-
 ग्रहितसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववदधूमवान् पर्यत इति ज्ञानं हेतु-
 न तु स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारकं तादृशधूमत्ववत्त्वात् पक्ष इत्या-
 कारक तादृशज्ञानस्य धूमभावत्वात् पक्ष इत्याकारकधूमत्वत्वा-
 यप्रकारकासिद्धिज्ञानाप्रतिबध्यत्वात् एतन्मते च हेतुतावच्छेदक-
 वृत्तसाधारणधर्मावच्छिद्ये साध्यसमानाधिकरणावृत्तिवत्त्वे-
 विरोध न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिद्ये साध्यासमानाधिकरण-
 मुपदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदक धर्मितावच्छेदकीकृत्य सा-
 मानाधिरूपत्वानवगाहितया तथाविधविरोधज्ञानाप्रतिबध्यत्वा-
 त् यदि विरोधस्यानुमितिं प्रति साक्षाद्विरोधितया हेत्वामा-
 सत्वमुपपादयितुं शक्यते तदा समानाधिकरणवृत्तित्वांशे नि-
 र्द्धर्मितावच्छेदकसमानाधिरणवृत्तिमदधूमवान् पर्यत इत्येता-
 दृशमपि ज्ञानं हेतुरूपेयते अन्यथा धूमत्वत्वादिविपर्ययतायाः का-
 रणतावच्छेदककुक्षी प्रवेशे गौरवात् सामानाधिकर-
 ण्यप्रकारकत्वापेक्षया समानाधिकरणवृत्तिप्रकारकत्वस्य मुख्य-
 त्वे सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वे विशिष्टपरामर्शनिवाहानुरोधेन ते-
 न रूपेण हेतुताया अगत्योपगमात् । आद्या हेतुतावच्छेदक-
 धर्मसहितसाध्यसमानाधिकरण्यरूपा । भिद्येति प्रतिधूमादिकमि-
 त्यादिः । त्रिर्नाया साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपा
 अभिप्रा सर्वधूमादिसाधारणी अनुगतरूपावच्छिन्ना । नानाव्य-
 किट्ण्डादिविशिष्टहेतुकस्यलेऽपि परस्परसम्बद्धदण्डत्वाद्यखण्ड-
 धर्म एव हेतुतावच्छेदकतया उपगन्तव्य इति भावः । यद्यपि
 साध्यसमानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवद्व्यपमानव्याप्यमिमांशेणापि
 एकैव हि सा व्याप्तिरित्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते तथापि स्वयं त-
 य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशस्य खण्डनायतया स्व-
 विशिष्टाधिकरणावृत्तियाद्यत्वात्साध्यासमानाधिकरणकरूपपरिमा-
 यिकावच्छेदकत्वस्यैव च विवक्षणीयतया एतद्वैयर्थ्या तादृशी
 व्याप्तिर्गुणरीरति कथं चिद्दीदृशव्याप्तिरेक्योपपत्तिसम्भवेन तज्ज्ञा-
 नमनुमितिहेतुरित्येतादृशव्याप्तिरेक्यमुपपादितम् ।

मिश्रादिमतप्रवृत्त्यर्थं प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदप्रयोजनमा-
 ह अयं रूपिसंयोगीति ।

रीतविषयकस्याप्युपनयवशेन सम्भवाद्विनिगमनाविरहेण एक-
तरस्य प्रामाण्यासिद्धेः शब्दस्यासोक्तत्वासिद्ध्या तदव्यवस्थाप-
कत्वात् अनुमानस्य च लिङ्गाभावेनासम्भवदिति भावः ।

ननु वृक्षादौ यावत्संयोगविशेषाभावानामुभयसिद्धतया तत-
एव हेतोस्तत्राप्रत्यक्षस्यापि तत्सामान्याभावस्य सिद्धिर्निष्प्रत्युद्देशे-
ति शङ्का निरस्यति न चेत्यादिना ।

(दी०) न च यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामा-
न्याभाववानिति व्याप्तेर्यावत्संयोगाभावा एव मानम् । यत्तदर्थ-
योरननुगमात् एकावच्छेदेन तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपा-
धित्वाच्च । एतेनायं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशे-
षाभाववच्चादिति परास्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्नि-
र्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च । न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्ष-
त्वादेरभाववच्छेदकत्वम् । गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तद-
भाववच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । यथा च घटपूर्ववर्तित्वस्य प्रतिदण्डं
वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं
वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं
द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) यः संयोगीययावद्विशेषाभाववान् स संयोगसामा-
न्याभाववानिति व्याप्तेरेवाग्रे व्यर्थविशेषणत्वाद्प्रयोजकत्वादिदोषेण
निराकरणीयतया प्रथमतः सामान्यमुखीव्याप्तिमनुमानोपष्टम्भक-
तया दर्शयति योयद्दीयेति । यद्धर्माश्रयस्य यावद्विशेषाभाववान्
यः स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः संयोगत्वाश्रयस्य विशेष-
धर्मावच्छिन्नाभावकूटं वृक्षादौ वर्तत इति तत्रोक्तव्याप्तेः संयो-
गत्वावच्छिन्नाभावसिद्धिः प्रतियोगिनोर्यत्तत्त्वेन निवेशे संयो-
गवृत्तिकपिसंयोगत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावमादाय सि-
द्धसाधनं स्यादिति धर्मस्य यत्त्वतत्त्वेनोपादानं संयोगादिसम्य-
न्ध्यावच्छिन्नसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनधारणाय
समपायसम्यन्ध्यावच्छिन्नाभाव एव साधनीयः अन्यसम्यन्धा-

योगस्येति । वृक्षत्वावच्छेदेनेति वृक्षत्वादेः प्रत्येकं सकलसंयो-
गातिप्रसक्तत्वात्तस्य संयोगावच्छेदकत्वासम्भवात् आकाशादि-
संयोगस्यापि यावद्वृत्तेरेकस्याभावाद्वृक्षत्वे तत्संयोगानतिप्रस-
ङ्गासम्भवादिति भावः । ननु वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादौ संयोगसामा-
न्याभावसत्त्वे वृक्षे संयोगो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षापत्तिरित्यत आह
तत्र चेति । अतीन्द्रियस्येति अतीन्द्रियप्रतियोगिकतया संयोग-
सामान्याभावस्यातीन्द्रियत्वमिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकयो-
ग्यत्वस्य तन्त्रत्ये एवाह परित इति । यद्वा ननु संयोगसामा-
न्याभावस्य वृक्षे सत्त्वे महत्त्वादभूतरूपवन्मात्रसमवेतसंयोगसामा-
न्याभावोऽप्यावश्यकः तद्यापकधर्मावच्छिन्नाभावस्य तद्धर्मावच्छि-
न्नाभावानियतत्वादिति योग्यमात्रप्रतियोगिको ऽयमभावः कथं
वृक्षे साक्षात्क्रियते इत्यत आह परित इति । प्रतियोग्युपल-
ब्धेर्विभिन्नावच्छेदेनाभावग्रहं प्रति विरोधिज्ञानमुद्रया प्रति-
बन्धकत्वं न सम्भवतीति तस्य दोषत्वरूपनं दोषविधया
प्रतिबन्धकत्वलाभाय । अथ यत्र संयोगाविषयकमेवोपनीतमाना-
घात्मकं वृक्षादिरूपाधिकरणज्ञानं तदग्रिमक्षणे वृक्षादौ तादृ-
शसंयोगसामान्याभावग्रहप्रसङ्गः तादृशदोषस्य प्रागसत्त्वात् एवं
वृक्षे न संयोग इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षस्यालीकतया तत्र तादृ-
शप्रतिबन्धकत्वकल्पनमेवाशक्यमिति चेन्न वृक्षादौ संयोगसा-
मान्याभावलौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धत्वेऽपि गुणादौ तत्प्रसिद्ध्या
ऽधिकरणीयविषयतासम्बन्धेन संयोगाभावलौकिकत्वावच्छिन्न
प्रति स्वविषयसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्धकत्वक-
ल्पनात्सर्वत्र द्रव्ये तत् ईश्वरीयप्रत्यक्षस्यैव सर्वदा तादृशसम्ब-
न्धेन सत्त्वेनातिप्रसङ्गाविरहात् । इदमापाततः द्रव्यरूपाधिकरण-
विषयकसंयोगाभावविषयकप्रत्यक्षस्य कदाचिदप्यनुदयेन तादृश-
प्रत्यक्षसामान्या एवाकल्पनेनापादकाभावाद्वेतिप्रसङ्गवारणस-
म्बन्धेन तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनस्यायुक्तत्वात् कथाञ्चदापत्ति-
सम्भवेऽपि लाघवात्तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वेनैव तादृशसम्ब-
न्धेन संयोगाभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वौचित्यात् ।
मानामायादिति लौकिकप्रत्यक्षस्य योग्यानुपलब्धिबिहोणास-
म्भवादुपनीतमानस्य संयोगाभावो वृक्षावृत्तिरित्याकारकविष-

अथा तादृशाभाववत्त्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । न च भेदप्रति-
योगितावच्छेदकवाच्यत्वघटाद्यन्यतरत्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसंयोगा-
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक्यावदभाववतस्तद्धर्मावच्छिन्नप्र-
योगिताकाभाववत्त्वासम्भवाद्वाच्यमिच्छाः वाच्यत्वादेः संयोगादि-
नावृत्तित्वात् तेन सम्बन्धेन घटादेरेव तादृशाभाववि-
रोधितया घटादेरेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन
गुरोरन्यतरत्वस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं
वाच्यत्वादिसाधारणान्यतरनिष्ठप्रतियोगित्वस्य न्यूनवृत्तिघटत्वा-
दिनानवच्छेदादगत्या गुरुणान्यतरत्वादिनैव तदवच्छेदात् । व-
स्तुतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यहेतुय-
त्कता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव सामा-
न्यधर्मस्य विशेषणीयतया उक्तसामान्यधर्मस्य भेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वेऽपि संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानव-
च्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धावपि न व्यभि-
चारः अत एव भेदप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वघटकनित्य-
त्वादेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे निवेश-
स्य गौरवेणासंभवेऽपि न जातित्वादिसामान्यव्याप्तिमङ्गः । व-
स्तुतस्तु यद्धर्मं प्रतियोगितावच्छेदकत्वाविशेषणमनुपादेयमेव क-
म्बुग्रीवाद्विमत्त्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठभेद-
प्रतियोगित्वस्य घटत्वादिघटिततादृशधर्मापेक्षया गुरुतया
तदवच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धेर्यद्धर्म इत्यनेन कम्बुग्रीवा-
द्विमत्त्वरूपगुरुधर्मोपादानस्य गुरुधर्मस्याभावाप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वपक्षे ऽसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात् । अभावे यावत्त्वादि-
विशेषणप्रवेशाद्यतिकाञ्चिज्जात्यादिव्यक्तभाववति जात्यादिसा-
मान्याभावासत्त्वेऽपि न सामान्यव्याप्तिमङ्गः । यद्यपि यत्तदर्थ-
घटितसाध्यहेतूनामननुगमेन नैका व्याप्तिरिति संयोगसामान्या-
भावतदर्थविशेषाभावाकूटपोर्व्याप्तौ । यावत्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यमे-
व तथापि एतद्दोषस्य स्वयमग्रे वाच्यतया यथाकथंचिच्छङ्का-
संगतिः । अथ पृश्नादौ यावत्संयोगाभाववत्त्वमुभयथापसिद्धं तत्र
पिभुसंयोगाभावावच्छेदकस्यावयवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा
दुर्वचरत्वात् पञ्चसंयोगाभावावच्छेदकस्यावयवविरोधित्वे कालविशे-

यच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य
 व्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्यापि त-
 त्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावव्यभिचारित्वं तुल्यन्यायेन स-
 म्भाव्येतेति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानामपि यत्त्वतत्त्वेन
 व्याप्तावन्तर्भावः अत एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कयावच्छिन्नविशेषाभावेन हेतुना तत्सम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्या-
 भावसिद्धिः यद्धर्माश्रयविशेषाभावश्च उभयावृत्तियद्धर्मसमाना-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः उभयावृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृ-
 त्तित्वस्वसामानाधिकरणोभयसम्बन्धेन भेदवदन्यत्वम् । अतः सं-
 योगत्वाद्यपेक्षया वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादेः विशेषधर्मत्वेऽपि संयो-
 गसामान्याभावं वृक्षादावनभ्युपगच्छतोऽययविशेषरूपावच्छेदक
 दुर्भिक्षेण वृक्षवृत्तिसंयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य वृक्षादावनभ्युपग-
 मेऽपि च न सन्दिग्धासिद्धिः वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादीना-
 मुभयवृत्तित्वेन तदवच्छिन्नाभावव्यावृत्तेः न च हेतावुभया-
 वृत्तित्वविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वेपि व्यभिचारावारकतया वै-
 यर्थ्यं यावत्त्वविशेषस्य धीविशेषविषयत्वरूपस्य परिचायकमेव
 तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तु हेतुप्रविष्टमिति तु
 न सत् तथा सति यत्तत्पदार्थस्य हेतुसाध्यशरीराप्रवेशेन
 सामान्यव्याप्तित्वानुपपत्तेरिति वाच्यं यावत्पदस्य व्यापकत्वार्थ-
 कतया तद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वानिरू-
 पिताया आधेयसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया एव हेतुतया
 विशेषधर्मव्यापकत्वाद्यदृक्ताभावान्तरस्यैव च सामान्यधर्मव्यापक-
 ताद्यदृकतया वैयर्थ्यानवकाशात् न च तादृशाभावत्वव्याप-
 कत्वं तादृशाभावत्ववशिष्टभेदप्रतियोगितायामाधेयतासम्बन्धेता-
 वच्छेदकमधिकरणमप्रसिद्धमिति तदनवच्छेदकत्वरूपहेत्वप्रसि-
 द्धिरिति वाच्यम् । आधेयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेन
 प्रतियोगिताया अभावस्यैव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्थाने नि-
 वेशनीयत्वात् उक्तस्थले व्यधिकरणतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
 वप्रसिद्धिसौलभ्यात् यद्धर्मसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वेन धर्मो विशेषणीयः तेन कम्बुप्रोवादिमत्स्यादिद्वयाप्यध-
 र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावयतस्तद्धर्मावच्छिन्नाभावाप्रसि-

आ तादृशाभाववत्त्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । न च भेदप्रति-
योगितावच्छेदकवाच्यत्वघटाद्यन्यतरत्वन्याप्यधर्मावच्छिन्नसंयोगा-
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववतस्तद्धर्मावच्छिन्नप्र-
योगिताकाभाववत्त्वासम्भवाद्ध्यमिचारः वाच्यत्वादेः संयोगादि-
नावृत्तित्वात् तेन सम्बन्धेन घटादेरेव तादृशाभाववि-
रोधितया घटत्वादेरेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन
गुरोरन्यतरत्वस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं
वाच्यत्वादिसाधारणान्यतरनिष्ठप्रतियोगित्वस्य न्यूनवृत्तिघटत्वा-
दिनानवच्छेदादगत्या गुरुणान्यतरत्वादिनैव तदवच्छेदात् । च-
स्तुतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यहेतुघ-
टकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव सामा-
न्यधर्मस्य विशेषणीयतया उक्तसामान्यधर्मस्य भेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वेऽपि संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानव-
च्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धाद्यपि न व्यभि-
चारः अत एव भेदप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वघटकनित्य-
त्वादेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकगर्मे निवेश-
स्य गौरवेणासंभवेऽपि न जातित्वादिसामान्यव्याप्तिमङ्गः । घ-
स्तुतस्तु यद्धर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वाविशेषणमनुपादेयमेव क-
म्युप्राधादिमत्त्रसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावाविष्टभेद-
प्रतियोगित्वस्य घटत्वादिघटिततादृशधर्मापेक्षया गुरुतया
तदवच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धेर्यद्धर्म इत्यनेन कम्युप्राधा-
दिमत्त्वरूपगुरुधर्मोपादानस्य गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वपक्षे ऽसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात् । अभावे यावत्त्वादि-
विशेषणप्रवेशाद्यतिक्रिज्जात्यादिव्यक्तभायवति जात्यादिसा-
मान्याभावासत्त्वेऽपि न सामान्यव्याप्तिमङ्गः । यद्यपि यत्तदर्थ-
घटितसाध्यहेतूनामनुगमेन नैका व्याप्तिरिति संयोगसामान्या-
भायतर्दाप्यविशेषणभावकूटपोष्यांतौ यावत्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यमे-
व तथापि एतद्दोषस्य स्वयमग्रे वाच्यतया यथाकथंचिच्छङ्का-
संगतिः । अथ वृक्षादौ यावत्संयोगाभायवत्त्वमुभयथासिद्धं तत्र
यिमुभययोगाभावावच्छेदकस्यावयवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा
दुर्बलत्वात् ध्वंसप्रागभाययोरत्यन्ताभायविरोधित्वे कालविशे-

पावच्छेदेनापि तत्र तदभावासंभवात् तयोस्तद्विरोधिनामते
 द्रव्ये सयोगसामान्याभावाप्युत्पात्तिकालावच्छेदेन वृत्तावविरो
 धात् न च मूलाप्राच्यच्छिन्नविभुसयोगव्यक्तीनां भेदादप्रमू
 लावच्छेदेनाभावा सुलभ इति वाच्य तासां भेदस्याप्राप्ताणिक
 त्वात् न च नानाप्रयवाचच्छिन्नसयोगव्यक्तीनामभेदे तत्त
 त्सयोगव्यक्ती तत्तदवयवव्यक्तीनां तादात्म्यसम्बन्धेन कारण-
 ताया व्यभिचार इत्यवच्छेदकभेदेन सयोगभेद आवश्यक
 आवश्यकश्चावच्छेदकव्यक्तीना विशिष्य स्वावच्छिन्नसयोगव्यक्ति-
 पु हेतुताम्युपगम अन्यथा मूलादिमात्राच्छिन्नमूर्तान्तरस
 यागानामप्राच्यवच्छेदेनैतद्वृक्षादिवृत्तिविभुसयोगाना च वृक्षान्त-
 रावयवावच्छेदेनानुत्पात्तिप्रयोजकस्य दुर्लभत्वापातादिति वाच्य
 व्याप्यवृत्तेरवच्छिदकानभ्युपगमेन वृक्षादी विभुसयोगस्य व्या-
 प्यवृत्तितया मूलावच्छिदकानभ्युपगमेन वृक्षादी विभुसयोगस्य
 व्याप्यवृत्तितया मूलावच्छिन्नप्रविरहेण तत्र मूलादीनां हेतु
 तापिरहात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकोपगमे तत्तदवच्छेदकस्वरूपतत्त-
 त्प्रिष्टावच्छेदकतान्यक्तीनामभेदेपि व्यभिचारानपकाशात् अन्य-
 था मूलावच्छिन्नसयोगस्य दिग्विशर्परप्यवच्छिन्नतया तत्रा-
 वच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्सयोगव्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलदेस्तत्र
 व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् न च मूलावच्छिन्नसयोगानामप्राव
 च्छिन्नसयोगादपि भेद स्वीकर्तुं शक्यत मूल प्राच्या शरी
 रवृक्षसयाग इत्यादिप्रतीत्या एकसयोगव्यक्तीनेन मूलप्राच्या
 वच्छिन्नप्रत्यवगाहनात् न चाप्रमूलयो. शरीरसयोग इत्यस्या
 इव तादृशप्रतीतेरपि सयोगद्वयावगाहित्यमस्मदनुमतमिति
 वाच्य यत्र मूलप्रतीचीमात्रावच्छिन्न एकशरीरेण सयोग. अप्र-
 माचीमात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसयोगस्तत्र मूल प्राच्या शरी
 रसयोग इति प्रत्ययापत्ते. शरीरतरुसयोगव्यक्तीनामपेक्षासामे-
 ध शरीरानयनेन वृक्षाप्रयवेन चावच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि
 दर्शितसम्यग्व्यसङ्कोचमन्तरेण दुर्वारत्वाच्च न हि तत्र शरी
 रावयवावच्छिन्नशरीरतरुसयोगमूलावच्छिन्नतदुभयसयोगयोर्भेदस
 म्भव तथा सति मूलावच्छिन्नवृक्षसयोगस्य शरीरे चर-
 णावच्छिन्नशरीरसयोगस्य वृक्षे व्याप्यवृत्तितया तदभावात्स-

त्वप्रसङ्गात् तत्तदवच्छेदकावच्छिन्ननानासंयोगसाधारणं तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तदवच्छेदकजन्यतावच्छेदकं न तु संयोगनिष्ठतत्तद्यत्किंत्वम् अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् तथा च एकावच्छिन्नसंयोगस्यापरावच्छेदकावच्छिन्नत्वेऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न व्यभिचारशङ्केत्यपि वदन्ति । यन्तु संयोगमात्रस्याव्याप्यवृत्तितासिद्धान्तानुपेक्षेन मूलाप्रागवच्छिन्नतरुविभुसंयोगादीनां भेदस्वीकार आवश्यक इति । तदपि न सम्यक् तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्विशेषरूपावच्छेदकनियमेनैव तादृशसिद्धान्तसङ्गतेः । अत्र वदन्ति । द्रव्यमात्र एव संयोगसामान्याभावस्याप्रामाणिकतायास्तन्नेत्यादिनोक्तैर्न चेत्यादिना गगनादेरेव संयोगसामान्याभावसाधकमनुमानमाशङ्कितं विभुद्वयसंयोगानभ्युपगमेन तत्र यावत्संयोगव्यक्तीनामेव प्रतिनियतदिग्विशेषावच्छिन्नतया तत्तद्यत्किन्वेन तत्र तदभावसत्त्वे ऽविवादाग्रासिद्धयकाशः विभुमात्रे संयोगसामान्याभासिद्धावपि संयोगि द्रव्यत्वादित्यादी व्यावृत्तिसङ्गतेर्वृक्षादावेतद्यासित्वलात्संयोगसामान्याभावासिद्धावपि न क्षतिः प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियमसत्त्वे वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादावपि संयोगसामान्याभावसिद्धेः संभवेन तथापि तदभावं साधयनां तादृशनियमवादिनामाशङ्कां न च प्रतियोग्यनवच्छेदकवृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वमित्यादिना निराकर्ष्यति पूर्वमपि वृक्षत्वावच्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तिरविरोधमात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याभावावच्छेदकत्वनियमेन या सेद्बुधमहर्तात्याशयेनैव वृक्षादौ संयोगतत्सामान्याभावयोर्वृक्षो भवच्छेदकमेव उपपादितः वृक्षे न संयोग इति प्रत्यक्षं च धारितं न तु यो यदीयेत्यादिनियमस्य तत्साधकत्वाशयेनेति न सन्दर्भाविरोध इति । यत्र यत्किञ्चिदवयवनाशान्महावृक्षनाशानन्तरं खण्डवृक्षोत्पत्तिस्तत्क्षणे पूर्वोत्पन्नक्रियातो ऽवस्थितयावत्तदवयववैर्गणनादिसंयोगानां विनाशः द्विनियक्षणे च खण्डवृक्षस्यापरावयवनाशस्तृतीयक्षणे च तत्राशस्तत्र वृक्षे विभुसंयोगानुत्पत्त्या यावद्विशेषाभावसौलभ्यं न धेवं तादृशवृक्षे मूर्तान्तरेणापि संयोगस्तदवयवसंयोगेस्तत्कर्मणा या न सम्भवति तदवयव-

पावच्छेदेनापि तत्र तदभावासमवात् तयोस्तदविरोधितामते
द्रव्ये सयोगसामान्याभावस्याप्युत्पात्तिकालावच्छेदेन वृत्तावविरा
धात् न च मूलाप्राद्यवच्छिन्नविभुसयोगव्यक्तीना भेदादप्रमू
लाद्यवच्छेदेनाभाय सुलभ इति वाच्य तासां भेदस्याप्रामाणिक
त्वात् न च नानावयवावच्छिन्नसयाग-यक्तीनामभेद तत्त
त्सयोग-यक्तौ तत्तदवयवव्यक्तीना तादात्म्यसम्बन्धेन कारण
ताया व्यभिचार इत्यवच्छेदकभेदेन सयोगमद् आवश्यक
आवश्यकश्चावच्छेदकव्यक्तीना विशिष्य स्वावच्छिन्नसयाग-यक्ति-
षु हेतुनाभ्युपगम अन्यथा मूलादिमात्रावच्छिन्नमूर्तान्तरस
यागानामप्राद्यवच्छेदेनैतद्वृक्षादिवृत्तिविभुसयागानां च वृक्षान्त-
रावयवावच्छेदेनानुत्पात्तिप्रयाजरूपस्य दुर्लभत्वापातादिति वाच्य
व्याप्यवृत्तेरवच्छिन्नकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विभुसयोगस्य व्या
प्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिन्नकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विभुसयोगस्य
व्याप्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिन्नत्वविरहेण तत्र मूलादीनां हेतु
ताविरहात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकोपगमे तत्तदवच्छेदकस्वरूपतत्त
न्निष्ठावच्छेदकतायत्तानामभेदेऽपि व्यभिचारानवकाशात् अन्य
था मूलाद्यवच्छिन्नसयोगस्य दिग्निशैपरप्यवच्छिन्नतया तत्रा
द्यवच्छेदकतासम्बन्धन तत्तत्सयाग-यक्तीनामुपपत्त्या मूलादस्तत्र
व्यभिचारस्य दुवारत्वात् न च मूलावच्छिन्नसयागानामप्राद्य
वच्छिन्नसयोगादपि भेदं स्वीकर्तुं शक्यत मूल प्राच्या शरी
रवृक्षसयाग इत्यादिप्रतीत्या एकसयाग-यक्तात्रेय मूलप्राच्या
द्यवच्छिन्नत्वावगाहनात् न चाप्रमूढयोः शरीरसयोग इत्यस्या
इव सादृशप्रतीतिरपि सयागद्वयावगाहित्वमस्मदनुमतमिति
वाच्य यत्र मूलप्रतीचीमात्रावच्छिन्न एकशरीरण सयाग अग्र-
प्राचीमात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसयोगस्तत्र मूल प्राच्या शरी
रसयाग इति प्रत्ययापत्ते शरीरतरुसयोग-यक्तीनामैकासाम
थ शरीरावयवन वृक्षादयवेन चावच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि
दर्शितसम्य-यसकोचमन्तरण दुर्धारत्वाच्च न हि तत्र शरी
रावयवावच्छिन्नशरीरतरुसयोगमूलावच्छिन्नतदुभयसयोगाभेदस
म्भय तथा सन्ति मूलाद्यवच्छिन्नवृक्षसयागस्य शरीरे चर
णावच्छिन्नशरीरसयागस्य वृक्षे व्याप्यवृत्तितया तदभावास

त्प्रसङ्गात् तत्तद्वच्छेदकावच्छिन्नानासंयोगसाधारणं तत्तद्वच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तद्वच्छेदकजन्यतावच्छेदकं न तु संयोगनिष्ठतत्त्वकित्वम् अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् तथा च एकावच्छिन्नसंयोगस्यापरावच्छेदकावच्छिन्नत्वेऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न व्यभिचारशङ्केत्यपि वदन्ति । यत्तु संयोगमात्रस्याव्याप्यवृत्तितासिद्धान्तानुरोधेन मूलाप्राधवच्छिन्नतरुविभुसंयोगादीनां भेदस्वीकार आवश्यक इति । तदपि न सम्पक् तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्निशेषरूपावच्छेदकनियमेनैव तादृशसिद्धान्तसङ्गतेः । अत्र वदन्ति । द्रव्यमात्र एव संयोगसामान्याभावस्याप्रामाणिकतायास्तन्नेत्यादिनोक्तेन चेत्यादिना गगनादेरेव संयोगसामान्याभावसाधकमनुमानमाशङ्कितं विभुद्वयसंयोगानभ्युपगमेन तत्र यावत्संयोगव्यक्तीनामेव प्रतिनियतदिग्विशेषावच्छिन्नतया तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्र तदभावसत्त्वे ऽविद्यादाप्तासिद्ध्यवकाशः विभुमात्रे संयोगसामान्याभावासिद्धावपि संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ व्यावृत्तिसङ्गतेर्वृक्षादायेतद्यास्तियलत्संयोगसामान्याभावासिद्धावपि न क्षतिः प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियमसत्त्वे वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादावपि संयोगसामान्याभावसिद्धेः संभवेन तत्रापि तदभावं साधयतां तादृशनियमवादिनामाशङ्कां न च प्रतियोग्यनवच्छेदकवृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वमित्यादिना निराकर्त्तव्यमिति पूर्वमपि वृक्षत्वावच्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तिरविरोधमात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याभावावच्छेदकत्वनियमेन या सेदुधुमर्हतीत्याशयेनैव वृक्षादौ संयोगतत्सामान्याभावयोर्वृत्तौ अवच्छेदकभेद उपपादितः पृष्ठे न संयोग इति प्रत्यक्षं च पारितं न तु यो यदीयेत्यादिनियमस्य तत्साधकत्वाशयेनेति न सन्दर्भविरोध इति । यत्र यत्किञ्चिदवयवनाशान्महापृष्ठनाशानन्तरं खण्डवृक्षोत्पत्तिस्तत्क्षणे पूर्वोत्पन्नक्रियातो ऽवस्थितयावत्तदवयवधर्मगणनादिसंयोगानां विनाशः द्वितियक्षणे च खण्डवृक्षस्यापरावयवनाशस्तृतीयक्षणे च तन्नाशस्तत्र पृष्ठे विभुसंयोगानुत्पत्त्या पावद्विशेषाभावसौलभ्यं न चैवं तादृशपृष्ठे मूर्तान्तरेणापि संयोगस्तदवयवसंयोगैर्मन्तत्कर्मणा वा न सम्भवति तदवयव-

षगगनादिसंयोगनाशककर्मणा मूर्तान्तरतदवयवसंयोगानामपि त-
 दुत्पत्तिकाले विनाशादवयवावयविनोः संयोगानभ्युपगमेन त-
 दवयवेष्वेवारम्भकसंयोगसत्त्वे तेन तन्निष्ठसंयोगजननास-
 मयात् उत्पत्तिकाले च द्रव्ये गुणघटकर्मसत्त्वानुपपत्तेरिति सं-
 योगसाध्यके द्रव्यत्वस्य सद्देतुतैव न निर्वहतीति वाच्यं ता-
 दृशस्त्वंद्रव्ये तदवयवसंयोगजन्यस्य तत्कर्मजन्यस्य च सं-
 योगस्यासम्भवेऽपि सर्वत्रैव सतां सदागतिशीलपवनादिपरमाणूनां
 कर्मभिस्तत्संयोगानुत्पत्तौ बाधकविरहेण द्रव्यस्य संयुक्तत्वनियमा-
 दित्यपि कश्चित् । यावत्सयोगाभावा एव मानमिति । ज्ञायमान-
 लिङ्गस्यानुमितिकरणत्वमतामिप्रायेण । यत्तदर्थयोरिति साध्यहेतु-
 घटकयत्तच्छब्दार्थयोः संयोगघटत्वाद्योरित्यर्थः । अननुगमादिति ।
 एकरूपेण निवेशासम्भवादित्यर्थ एव व्याप्तेर्निर्वाहयितुमशक्यत्वा-
 दिति शेषः । तथा च घटत्वाद्यच्छिन्नाभावघटादिविशेषाभावकू-
 टयोर्व्याप्तेः संयोगसामान्याभावसिद्धावनुपयोगित्वाद्यावत्संयोग-
 विशेषाभावे संयोगसामान्याभावायविशेषन्याप्तेश्चाग्रे निराक-
 र्त्तव्यत्वात्प्रोक्तानुमानसम्भव इति भावः । ननु प्रवृत्तहेतौ प्रवृत्तसा-
 ध्यव्याप्तेरप्रहेपि यथा यो यत्र प्रवर्तते स कार्यतया तज्ज्ञानाती-
 त्याकारात् स्तनपानादिप्रवृत्तितद्विषयककार्यताज्ञानयोर्व्याप्तिग्रहा-
 त् गवानयनादिप्रवृत्तिलिङ्गेन गवानयनादिकार्यताज्ञानस्य सिद्धिः
 तथा प्रवृत्ते संयोगीयत्वावद्विशेषाभावे तत्सामान्याभावव्याप्ते-
 र्यर्थविशेषणत्वादिना अप्रहेपि घटादिविशेषाभावकूटे तत्सा-
 मान्याभावव्याप्तिग्रहादेव संयोगीयत्वावद्विशेषाभावे पक्षधर्मता-
 ज्ञानाद्वगनादौ संयोगसामान्याभावसिद्धिदुर्वारैव व्यतिरोक्तेहेतुका-
 नुमितानि सामान्यव्याप्यधीनविशेषसिद्धौ व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
 धर्मताज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमात् न च विशेषाभावान्तरे सामान्याभा-
 यान्तरव्याप्तिग्रहात्संयोगविशेषाभावेन तत्सामान्याभावासिद्ध्युपगमे-
 यावत्साध्यविशेषितकपिसंयोगादिप्रतियोगिकत्वाभावे कपिसंयोगादिसा-
 मान्याभावस्याप्तिग्रहादेव संयोगादिप्रतियोगिकत्वाभावेन तत्सामान्या-
 भावसिद्धिसम्भवाद्यावत्साध्यविशेषणमनर्थकः प्रवृत्तहेतुतुल्यनिखि-
 लहेत्वन्तरेषु प्रवृत्तसाध्यतुल्यसाध्यव्याप्तिग्रहापेक्षायाः स्वी-
 कर्तुमशक्यत्वात् तादृशसकलहेतुसाध्यानां युगसहस्रेणासर्व-

वैशानुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । उपस्थितयावत्तादृश-
हेतुषु तादृशतत्तत्साध्यव्याप्तिप्रहापेक्षया सामञ्जस्यात् ता-
वन्मात्रापेक्षयाश्च तत्तत्साधनधर्मिकनत्तत्साध्यव्याप्तिप्रहाभाव-
विशिष्टतत्तत्साध्यसाधनोपस्थितेरनुमितिप्रतिबन्धकतया सुपपा-
दत्वात् एवं सति यावत्त्वविशेषणानुपादाने जात्यादिविशेष-
घटत्वाद्यभावे जात्यादिसामान्याभावव्यभिचारोपस्थितिदशायां
संयोगादिसामान्याभावसाधनासम्भवेन तादृशविशेषणसार्थ-
क्यात् गगनाद्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणनिर्दुर्धर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकयत्किञ्चिद्भावकं यद्यत्स्वं तदन्यो यो धर्मः स
तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक इत्येतादृशोक्तसामान्यव्याप्ति-
स्थलाभिप्रेतव्याप्त्यैव सा संयोगत्वादौ गगनादिनिष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं साधनीयं तत्रानुमाने उपाधिमाह एकावच्छे-
देनेति । अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावाधिकरणत्वस्य उपा-
धित्वादित्यर्थः यथाश्रुते गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगाभावा-
धिकरणताया व्याप्यवृत्तितया ऽवच्छेदकविरहेण उपाधेः सा-
ध्यव्यापकत्वानिर्वाहात् । न च गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगा-
भावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तित्वेपि गुणत्वाद्यवच्छिन्नत्वमा-
द्यक्षकमन्यथा ऽधिकरणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानासम्भवेन गु-
णादौ तदभावप्रहासम्भवादितिवाच्यं द्रव्यनिष्ठयावत्संयोगा-
भावाधिकरणताया अपि द्रव्यत्वादिरूपैकावच्छिन्नतयोपाधेः
साधनान्व्यापकतानिर्वाहाय सप्तमीनिर्देश्यं यदव्याप्यवृत्तित्व-
निर्वाहकं विलक्षणमवच्छेद्यत्वं तस्यैव विवक्षणीयतया गु-
णादिनिष्ठसंयोगाद्यभावाधिकरणतायां तादृशवच्छेद्यत्वविरहेण
साध्यव्यापकताया यथाश्रुते दुस्सपादत्वात् । अथैवं कपि-
संयोगादिसामान्यस्य मूलाद्यवच्छेदेनामाययति कपिसंयोगा-
दिमदृष्टादौ अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वविरहेण सा-
ध्योपाध्योर्न सामान्यव्याप्तिनिर्वाहः । अत्र केचिन् अवच्छि-
न्नत्वैकावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयमाययद्यद्विशेषाभाववत्त्वमिहो-
पाधित्वेनाभिमतं गुणे यावद्विशेषाभावावत्त्वमवच्छिन्नत्वामा-
येनोक्तोभयमाययत् कपिसंयोगयति पृथे कपिसंयोगीययाव-
द्विशेषाभाववत्त्वं मूलाद्येकावच्छेदकावच्छिन्नमिति तदनवच्छि-

श्रव्याभावादुभयाभाववदिति नोक्तोपाधिसाध्ययो सामान्यव्याप्ति-
 मङ्ग । अथ वृक्षादिनिष्ठानां यावत्कपिसयोगविशेषाभावाधिकर-
 णतानां नैकावच्छेदकावच्छिन्नत्व सम्भवति वृक्षाद्यवृत्तिकपिसयो-
 गादिव्यक्तीनां ये ऽभावास्तेषां वृक्षादौ व्याप्यवृत्तितया तन्निष्ठतद-
 धिकरणतानामनवच्छिन्नत्वात् न च व्याप्यवृत्त्यधिकरणतानामनव-
 च्छिन्नतया अन्यासां चैकावच्छेदकावच्छिन्नतया सर्वास्वेव तासु
 उभयाभावो ऽक्षत इति वाच्यम् । एव सति पक्षनिष्ठसयोगव्य-
 क्तीनां दिग्दशविशेषाद्यवच्छिन्नानां यावन्तोऽभावाः पक्षनिष्ठताव-
 त्तिरूपिताधिकरणतानां सर्वासामेकावच्छेदकाविरहेऽपि द्वित्रादीनाम-
 वच्छेदकैर्म्यसम्भवेन सर्वास्वेव तादृशतादृशावच्छेदकमादा-
 येनावच्छेदकावच्छिन्नत्व सम्भवतीत्युभयाभावसत्त्वादुत्तापा-
 धेर्यावत्सयोगाभावरूपसाधनयापकतापत्तेः स्वसमानाधिकरण-
 यावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य एकावच्छेदका-
 वच्छिन्नत्वरूपत्वे च वृक्षादिनिष्ठमूलाद्यवच्छिन्नकपिसयोगाद्य-
 भावाधिकरणतास्वपि न तथान्वसम्भवस्तत्समानाधिकरण-
 व्याप्यवृत्तिकपिसयोगाभावाद्यधिकरणतानामपि तादृशयावद-
 धिकरणतान्तर्गतत्वात्तदवच्छेदकस्य चाप्रसिद्धत्वादिति चेन्न
 एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य स्वसमानाधिकरणाकिञ्चिदवच्छिन्न-
 यावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपस्य विवक्षितत्व-
 नानवच्छिन्नाधिकरणताभिः सहावच्छिन्नाधिकरणतानामेकाव-
 च्छेदकावच्छिन्नासम्भवपि क्षतिविरहात् । अथवा याव-
 द्विशेषाभाववत्यमित्यनेन यावत्तद्विशेषाभाववत्यावच्छिन्ननि-
 रूपितमेकाधिकरणं विवक्षितं न नु तत्समुदाय एका-
 वच्छेदकावच्छिन्नत्व च एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नावच्छेदकाव-
 च्छिन्नत्व न त्वभिप्रायच्छेदकत्व वृक्षावृत्तिसयोगानां वृक्षनिष्ठाभावा-
 यद्यपि व्याप्यवृत्त्ययमनयापि अन्व्याप्यवृत्तिसाधारणयापत्ये-
 न तेषामन्व्याप्यवृत्तित्वात्तत्साधारणयावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधि-
 करणता एकमात्रवृत्तितत्तन्मूलाद्यवच्छिन्नतत्तन्मूलादिरूपाय-
 ययाप्यच्छिन्नेति तत्रोभयामापो ऽक्षत इति न साध्योपाध्यो-
 सामान्यव्याप्तिमङ्ग पक्षनिष्ठसयोगसामान्यावयाप्यविशेषाभावाधि-
 करणता च न प्रत्येकावच्छेदकावच्छिन्ना मूला वृक्षो यावत्सयोगा-

भाववान् इत्यादिप्रतीतिविरहात् अपि त्वनुगतरूपावच्छिन्नतद्व-
च्छेदकावच्छिन्ना यावत्संयोगाभाववद्गगनमितिप्रत्ययात् एक-
रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यभावाधिकरणतावच्छेदकत्वविरोधात् ए-
कस्यापि विशेषरूपसामान्यरूपाभ्यामुभयावच्छेदकत्वोपगमात् तथा
च वृक्षनिष्ठसंयोगविशेषाभावानां यावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकर-
णता न निरुक्तैकावच्छेदकावच्छिन्नत्ववतीति तस्या उक्तोभयवत्त्वा-
दुपाधेः साधनाव्यापकत्वमिति वदन्ति । वस्तुनस्तु अनवच्छिन्नया-
वद्विशेषाभाववत्त्वमोपाधिः तादृशोपाधिना साध्यस्य सामान्य-
व्याप्तिविरहेऽपि संयोगसामान्याभावरूपपर्यवसितसाध्यव्यापकतया
तादृशोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमव्याहृतं तादात्म्येन सा-
ध्यवतोऽप्युपाधिव्याप्यतया तादृशोपाध्यभावेन संयोगसामा-
न्याभावरूपसाध्यवद्भेदोऽन्यत्राप्रसिद्धोऽपि साधयितुं शक्यत
एव अभावसाध्यक्यतिरेकीणि प्रतियोगिमात्रप्रसिद्धरपेक्षितत्वात्
उपाध्यभावेन साध्याभावसाधनं तु न सम्यक् संयोगरूपस्य
तस्य साधने सिद्धसाधनात् पक्षावृत्त्युपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये
पक्षावृत्तित्वसाधनात्सत्प्रतिपक्षनिर्वाह इति केचित् । सिद्धसा-
धनादितः साध्याभावसाधनासम्भवेऽपि प्रतियोगिवैयधिकर-
णव्यवहितसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया गृह्यमाणोपाधितावच्छे-
दकावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात्पक्षे साध्यानुमितिप्रतिरोध एवेति
सारम् । अथवा प्रतियोग्यधिकरणत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसामान्या-
भावरूपसाध्यव्यापकतया एकावच्छेदेनेत्यादिर्यथाश्रुतस्यैवोपाधि-
तानिर्वाहः यत्र प्रतियोगिमिति यस्य सामान्याभावस्तत्रैका-
वच्छेदेन तस्य यावद्विशेषाभाववत्त्वनियमेन सुग्रहत्वात् गु-
णादायैकावच्छेदेन यावद्विशेषाभावासत्त्वेऽपि तत्र प्रतियोग्य-
सत्त्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतयाक्षतेऽपि । द्रष्टव्ये च प्रतियोगिम-
त्वविशिष्टयावत्संयोगविशेषाभावाधिकरणे एकावच्छेदेन तदी-
ययावद्विशेषाभावासत्त्वात् प्रतियोगिमत्त्वरूपावच्छेदकविशिष्टसा-
धनाव्यापकत्वं तस्य वृक्षादिवृत्तिकपिसंयोगादिविशेषाभावा-
धिकरणताकृतान्तर्गतकतिपयाभावाधिकरणतानामनवच्छिन्नस्यैव
तत्कृतस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं पूर्ववदुपपादनीयम् । अथ
एतादृशोपाधेर्यप्यभिचारोन्नापकत्वं न सम्भवति प्रकृतसाध्य-

एवापचय एवावच्छेदवापिच्छप्रसंगोर्मापवापद्विशेषमात्रदाय
 क्याप्रतिज्ञे। द्रव्ये तर्हीयवापद्विशेषमात्रवापवापविच्छप्रसंगेति
 एवावच्छेदवापिच्छप्रसंगमात्रान् तुले च तस्यावच्छिन्नप्रमाणा
 एवामात्रान् प्रतिपोगिमत्प्रतिज्ञादृष्टवित्तंयोगादिसामान्यामात्रस्या-
 पचय तर्हीयवापचयदृष्टवापविच्छप्रसंगवद्विशेषमात्रवापवाप प्रति-
 ज्ञावेति तदभावेन प्रहृतमात्रवच्छेदमात्रवत् न सम्भवति प्र-
 हृतमात्राप्रमाणकस्यान् प्रतिपोगिमत्प्रतिज्ञादृष्टवित्तंयोगादिसामा-
 न्यामात्रवच्छेदश्च अपिप्रयोगादिरूपप्रतिपोगिद्रव्ये हेतुमति साप-
 मामो न अपिप्रयोगादिसामान्यामात्रवच्छेदपर्यवसायी तत्र प्र-
 तिपोगिमच्छेदस्यावापान् प्रतिपोगिमति एवावच्छेदवापिच्छप्र-
 तर्हीयवापद्विशेषमात्रवापवापानेन तत्रात्रमात्राद्विद्वेत्तरसिद्धि-
 ति न व्यभिचारोपपन्ननिर्वाह इति चेत् । मयं वधिद्वय्ये उ-
 सादिसंयोगवति तस्यामात्रमात्रवत् न तत्र एवावच्छिन्नप्रतर्ही-
 यवापद्विशेषमात्रवापवापतर्हीयप्रतिपोगिमत्प्रतिज्ञादृष्टवित्तंयोगादिसामा-
 न्यामात्रवच्छेदवापचयदृष्टवापिच्छप्रतर्हीयवापद्विशेषमात्रवापवत्तं यत्र
 च द्रव्ये स्वर्थापयवावच्छेदेन भिन्नभिन्नाः जला-
 दिप्रयोगा यत्तमे वापवापद्विशेषमात्रवापरूपहेतुमति तत्रैवावच्छेद-
 वापविच्छप्रसंगवद्विशेषमात्रवापवत्प्रयोगात्प्रभावे प्रतिपोगिमत्प्र-
 तिज्ञादृष्टवित्तंयोगादिसामान्यामात्रवच्छेदस्य निरुद्धो वापकमात्रान् प्रतिपोगि-
 मति तत्र विशेषवच्छेदपर्यवसानेन व्यभिचारसिद्ध्या सामा-
 न्यस्यातिमहान् सयोगावे गगनादिनिष्ठाभाप्रतिपोगितावच्छे-
 दकत्वसाधनानुमानोपधिबद्धादितत्प्राप्तापि एवावच्छेदवापचय-
 चस्यसमानाधिकरणोपधावृत्तिप्रमीयच्छिन्नप्रतिपोगितावच्छेदमा-
 याधिकरणताशून्यगगनादिकः यद्यत्तद्व्याप्यस्योपाधित्वं योच्यम् ।
 एतेनेति अनवच्छिन्नयावद्विशेषमात्रवापवत्प्रयोगाधित्वेनेत्यर्थः ।
 इति विशेषव्याप्युपपद्यमाननुमान परास्त दूषणान्तरमप्याह व्य-
 र्थेति तन्मते सयोगसामान्यामात्रस्य केवलान्वयिनया इमा-
 यवत्त्वस्यैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वेन इतरांशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः
 नन्वभावादित्येव हेतुरस्तिरतः साह्य अप्रयोजकत्वादिति
 व्याप्तिमाहकतर्कशून्यत्वादित्यर्थः । विशेषव्याप्ती उपाच्यन्तरमपि
 सुलभमित्याह निर्गुणत्वादेरिति । आदिना निष्परिमाणत्वादेः

परिग्रहः यद्यद्धर्माश्रयानवच्छेदकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावावच्छे-
दकमिति व्याप्युपपद्य्मं वृक्षत्वादेः संयोगसामान्याभावावच्छे-
दकत्वसाधकमनुमानमाशङ्क्य निराकुरुते न चेति । गुणाद्यनवच्छे-
दकेति । गुणत्वाश्रयानवच्छेदकेत्यर्थः । तदभावेति गुणत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावेत्यर्थः तथा च गुणत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि अव्याप्यवृत्ति-
ताप्रसङ्ग इति भावः । घटादौ द्रव्यत्वावच्छेदेन घटत्वाद्यभावप्रसङ्गो
घटत्वादेर्व्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तदनवच्छेदकत्व-
रूपापादकाप्रसिद्धेर्न सम्भवतीति नाभिहितः । गुणत्वाद्याश्रय-
स्य संयोगादेरवच्छेदकप्रसिद्ध्या न गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावाव-
च्छेदकत्वापादकाप्रसिद्धिरिति भावः । ननु यद्धर्माश्रयानवच्छे-
दकमित्यत्र यत्पदेन अव्याप्यवृत्त्यवृत्तिधर्मो विवक्षितः गुणत्वादे-
श्च व्याप्यवृत्तिरूपादिवृत्तितया तदाश्रयानवच्छेदकत्वस्य न तद-
वच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकता इत्याशङ्क्य वृक्षत्वादौ सं-
योगत्वाश्रयानवच्छेदकत्वरूपसंयोगत्वावच्छिन्नाभावसाधकहेतोरसि-
द्धिमाह यथा चेति । दण्डनिष्ठघटकारणताघटकतदव्यवहितपूर्व-
कालसम्बन्धस्येत्यर्थः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपीति दण्डत्वं तत्सा-
मान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपीत्यनेन दण्डत्वं
प्रत्येकातिप्रसक्तमिति सूचितमेवमप्रेपि । तत्सामान्येति घटपूर्वव-
र्तितात्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । प्रत्येकातिप्रसक्तत्वेपि अयच्छेद्यतावच्छे-
दकानुगतरूपावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तस्यावच्छेदकत्वम् । अन्यथा
घटकारणतावच्छेदकत्वमेव तस्य भज्येतेतिभावः । ननु दण्डत्वस्य
घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं न घटनियतपूर्ववर्तितायाः स्वरूप-
सम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमपि तु तदव्यवहितपूर्वकालनिष्ठाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वरूपपारिभाषिकमेव तच्चातिप्रसक्तेऽपि निरावा-
धमेव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताया एवावच्छेद्यानतिप्रम-
क्तत्वनियतत्वादिति प्रत्येकातिप्रसक्तस्य सामान्यानतिप्र-
सक्तत्वेन सामान्यरूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वे दृष्टान्तान्नरमा-
ह वह्निसामानाधिकरण्यस्येति । प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि धूमत्वं
तत्सामान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । तत्पदेनात्र वह्निसामानाधिक-
रण्यपरामर्शः धूमत्वस्य तदनवच्छेदकत्वे तस्य घट्टिव्याप्यताव-
च्छेदकत्वं नोपपद्येत न च व्याप्यतावच्छेदकत्वमपि स्वविशि-

एत्यापकसाध्यकत्वरूप परिभाषिकमव तच्चानिप्रसक्तसाधार
 णमिति न दृष्टान्तसङ्गतिरिति वाच्य साध्यसामानाधिकरण्या
 वच्छेदकरूपवत्त्र व्याप्तिस्तत्रावच्छेदकत्व स्वरूपसम्बन्धवि
 शेष अत एव यत्र व्यथावशापणघाटननालधूमत्वादिना हेतुता
 तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिति प्राचीनमतानुसारेणेतदभिधानात्
 अन्यथा पुन स्वरूपसम्बन्धरूपकारणत्वप्रतियोगित्वादितिरूपि
 तमनुगतधमनिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्व दृष्टान्तविध
 या वाच्य सयोगसामान्यस्य सयोगवरूपावच्छेद्यतावच्छेदकरू
 पावच्छिन्नस्य सुवचत्वाच्चात प्रत्यक्सयागादिव्यक्त्यतिप्रसक्त-
 स्थापि द्रव्यत्वादस्तद्रूपावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वादिति भाव ।
 यद्यप्येवमपि प्रमयत्वाद सयागसामान्यातिप्रसक्तत्वेन तत्सा
 मान्यावच्छेदकत्वाप्रसक्त्या उक्तव्याप्त्यलान्तदवच्छेदन सया
 गसामान्याभावासाद्धन शक्यन चारयितु तथापि प्रतियोगिमत
 सम्बद्धदशकालयारव प्रतियोग्येनवच्छेदकरूपारभावावच्छेदकत्व
 नियमस्तयारव तदनुभवात् न तु प्रतियोग्येनवच्छेदकमात्रस्य
 मानाभावादि यत्र तात्पर्य द्रव्य सयागसामान्याभावस्य काल
 भेदाद्यवच्छेदन स्वयमनुषद् व्यवस्थापनीयतया सम्प्रदाय
 विद इत्यनेनास्परसा दक्षित ।

त्यन्ताभावविरोधिनाया निराकृतत्वादिति भावः । एतेन तदवच्छे-
देन संयोगादिसामान्याभावोऽपि सुतरां वर्तने व्यापकधर्मा-
च्छिन्नाभाववति व्याप्यधर्माच्छिन्नाभावसत्त्वनिधमादिति सूचितं
न चोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रागभाव एव न तु
तत्सामान्यात्यन्ताभावोपि मानाभावादिति वाच्यं तदा तत्र जन्यक-
त्वहेतुभूतस्य एकत्वत्वाद्यच्छिन्नाभावस्यावश्यकतया तस्यैव स्वसम-
नियतगुणत्वाद्यच्छिन्नाभावरूपतया विनादायोगात् संयोगादिसा-
ध्यकनित्यद्रव्यमात्रवृत्तिहेतुस्थले व्यावृत्तिदानायाह प्रलयेति । म-
हाप्रलयस्य अन्यभावानधिकरणतया तदानीं संयोगाद्यसत्त्वादि-
तिभाव । तदानीं च गगनादौ नित्यैकत्वपरिमाणादिसत्त्वेन गुण-
सामान्याभावस्यासत्त्वात्संयोगस्येत्युक्तम् । अत्र च प्रमाणं महाप्रल-
ये गगने न संयोग इत्यादिप्रामाणिकव्यवहार एव तादृशव्य-
वहारस्य ध्वस्तवगाहित्वे ऽनिप्रसङ्गाद्यवहारानादरे चातीन्द्रिय-
गगनादौ गेत्वाद्यभावस्याप्रामाणिकतापत्तेः प्रत्यक्षासम्भवात्
अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् बहिमान् धूमादित्यत्रापि व्यावृत्तिदा-
नायाह तथेति । दहनस्य दहनत्वाद्यच्छिन्नस्य प्रतीतेरित्यन्त द्रव्य-
स्याव्याप्यवृत्तित्वादित्यत्र हेतुः प्रत्यक्षप्रमाणमुक्त्वा युक्तिमप्याह
वृत्तेरिति । संयोगरूपसम्बन्धस्येत्यर्थः । वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्व-
स्य संयुक्तस्य तत्सम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितायाः असम्भावितत्वा-
दिति । अयमाशयः सम्बन्धिसत्तायाः सम्बन्धाधीनत्वाद्यवच्छेदे-
न सम्बन्धो नास्ति तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धाद्यच्छिन्नतदभाव-
सत्त्वमावश्यकं संयोगादेः सम्बन्धस्य समवायस्य व्याप्यवृत्ति-
त्वेऽपि न संयोगादेर्व्याप्यवृत्तिना गुणादौ समवायसत्त्वेऽपि स-
योगाद्यसत्त्वत्संयोगाद्यनवच्छेदकावच्छिन्ने संयोगादिमति तत्स-
मवायसत्त्वेऽपि तदभावापपत्तेरिति । केचित्तु वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे
वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तित्ववत् वृत्तेर्व्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽपि
व्याप्यवृत्तित्वं युक्तितौल्यात् संयोगादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम-
वायोऽपि न व्याप्यवृत्तिरित्याहुः । बहिमान् धूमादित्यादां काल-
विशेषावच्छेदेन हेतुमति । वर्तमान साध्याभावमादाय घट-
त्वनान् कालत्वादित्यादौ पटाद्यवच्छेदेन काले वर्तमानं का-
लिकसम्बन्धाद्यच्छिन्नाभावमादाय च व्यावृत्तिदानायाह

एवमिति । प्रतियोगिमतो देशस्य प्रतियोग्यनधिकरणकाला-
 वच्छेदेन प्रतियोगिमतः कालस्य च प्रतियोग्यनधिकरणदेशाव-
 च्छेदेनाभाववत्त्वमित्यर्थः । नत्तत्साध्यकेति गुणत्वाद्यवच्छिन्नसा-
 ध्यकद्रव्यत्वाद्ययाप्तिगारणायेत्यर्थः तत् असमानाधिकरणान्तम् ।
 अयाप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तेरप्रसि-
 द्धा तदघटितैव व्याप्तिरव्याप्यवृत्तिसाध्यके तु प्रतियोगिवैय-
 धिकरण्यानुपस्थितिदशायामपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वसामान्याभावाप्रहादनुमित्युत्पत्त्या प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्याघटितापि व्याप्तिरस्ति प्रतियोगिवैयधिकरण्यघ-
 टितव्याप्तिरुपपन्नं प्रसिद्धानुमितिप्रयोजिका चेत्याशयेन मूल-
 कृतमुपादानमित्याह नोपादेयमिति । व्याप्यवृत्तिसाध्यके सा-
 र्वत्रिकमुपादानं प्रतिक्षिप्तं न त्वनुपादानस्य सार्वत्रिकत्वमुक्तं
 व्याप्यवृत्तेरपि साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्वप्रहदशायां प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्यघटितयाप्तिज्ञानादेवानुमित्युपगमात् व्याप्यवृत्तिसा-
 ध्यके सर्वत्र नादृशविशेषणमुपादाननियमः तदघटिताया अपि
 व्याप्तेः सर्वत्रानुमित्यौपाधिक्यात् अयाप्यवृत्तिसाध्यके तु स-
 र्वत्र तदुपादाननियमः एव तदघटितव्याप्तेरप्रसिद्धेरिति धार्य-
 व्याप्यवृत्तिसाध्यकं च स्वसमानाधिकरणमात्राप्रतियोगिता-
 ध्यकत्वं सत्तावान् द्रव्यत्वात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाका-
 शमायामावयान् अतमत्वादित्यादिकं च न तथा अतस्तत्र सा-
 ध्यवति कालात्मादां कालिकद्वैतविशेषणताभ्यां तदभाव-
 सत्तात् प्रतियोगिवैयधिकरण्याविशेषितहेतुसमानाधिकरणमा-
 त्राप्रतियोगित्वस्य साध्ये ऽप्यत्र व्याप्तेः प्रतियोगिवैयधिक-
 रण्याघटितव्यनियमोऽपि न दोषः । केचित्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं
 यथाश्रुतमव हेतुमत्यभाषस्य न दृष्टिकविशेषणतया वृत्तिर्विशेष-
 णीया अतो हेतुमति कालादां कालिकविशेषणतादिना साध्या-
 भावसत्तेष्वपि नाप्यासि भाष्यस्यापि अभाष्यत्वेन द्वैतविशेष-
 णतया वृत्तिः प्रामाणिकी अतो नामाद्यसाध्यकप्यभिप्रायेण
 निर्यानि यादृशप्रतियोगितानिरूपकमायत्वाविशिष्टस्य द्वैतवि-
 शेषणतया हेतुमति वृत्तिस्त्वादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववि-
 शेषणता कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशमायामावयान्

आत्मत्वादित्यादावव्याप्तेर्निरासः तत्राकाशाभावस्याकाशाभावत्वे-
नैव देशिकविशेषणतया आत्मनि वृत्तिर्न तु उक्तसाध्यतायच्छेदका-
यच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन आत्मनि तादृशाभावाभावो नास्तित्यप्रती-
तेः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि संयोगाभाववाञ्छित्यगुणत्वादित्यादावनु-
त्यौपायिकद्विविधव्याप्तेः सम्भवेन सर्वथैवेत्युक्तं तावताप्यव्याप्यवृ-
त्तिसाध्यकेऽपि क्वचित्तदघटितव्याप्तेः सम्भव इति सूचितमि-
त्याहुः । यत्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यके ऽव्याप्यवृत्तित्वग्रहाविषयसा-
ध्यके सर्वथैवासमानाधिकरणान्तस्यानुपादेयतया तत्र लाघवेन
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तेरेवानुमानाङ्गतास्वीकारादि-
ति व्याख्याने तदसत् । तत्रापि शब्दादिना प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण्यघटितव्याप्तेरेव यदा ग्रहस्तदा ऽनुमितेरुत्पादाय तादृ-
शव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वस्योपगन्तव्यत्वात् अन्यथा यादृशव्यतिरे-
किसाध्ये न केवलान्वयित्वस्रमः तादृशसाध्यके लाघवेन सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वमात्रस्यैव व्याप्तित्वोपगमप्रसङ्गात् केवलान्व-
यिनो यस्य साध्यस्य न व्यतिरेकित्वस्रमविषयता तत्साध्यके
हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणपरित्यागस्यापि प्रसङ्गाच्च । यत्तु
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येत्यत्र प्रतियोगिपदं स्वप्रतियोगिपरम-
वश्यं वाच्यम् अन्यथा प्रतियोगित्वस्य सामान्यरूपेण केवलान्व-
यितया प्रतियोग्यसामानाधिकरणाभावस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः तथा
च स्वपदस्य तत्तदभावपरतया तत्तदभावप्रतियोग्यसामानाधि-
करण्यविशिष्टत्वेन हेतुमद्वृत्तीनां तत्तदभावव्यक्तीनां प्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावकूटज्ञानम् अनुमितिकारणं वाच्यं ता-
दृशं च ज्ञानमसर्वज्ञस्य दुर्घटम् । अतः प्रतियोगिपदस्य प्रकृत-
साध्यार्थकतया साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभाववि-
शिष्टः सन् हेतुमद्वृत्तिरभाव एवानुगतरूपेण निवेद्यः सद्देतौ
सर्वेषामेव हेतुसामानाधिकरणाभावाज्ञां सर्वत्र हेत्वधिकरणे
साध्यसामानाधिकरणतया साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य
हेतुमद्वृत्तित्वं न प्रसिद्धतीति साध्याभावनिष्ठत्वं साध्यसा-
मानाधिकरण्ये विशेषणं सद्देतौ सर्वत्र साध्याभावभिन्नाभावे
तत्प्रसिद्धिसम्भवः व्यभिचारिणि च व्यभिचारनिरूपकाधिक-
ण एव साध्याभावे साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टतया

हेतुमद्वृत्तिसमिति साध्याभावस्यापि लक्षणघटकतया नाति
 व्याप्तिः स्यामेन प्रमेयसाध्यकसङ्केतो साध्याभावातिरिक्ता
 भावाप्रसिद्ध्या हेतुमति साध्याभावाविष्टसाध्यसामानाधिकरण्या
 भावविशिष्टाभावासिद्धिरिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनि
 ष्टसाध्यसामानाधिकरण्यस्याभावा निवेशनीय एव च व्या
 प्यवृत्तिसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठसामा
 नाधिकरण्यप्रसिद्ध्या ईदृशव्याप्तिर्न प्रसिद्धतीति तत्साध्यके
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितैव व्याप्तिरित्युक्त नोपादेय
 चेत्यादिनेति । तदपि न सामानाधिकरण्यविशेषणीभूतसाध्याभावे
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाविशेषे प्रयो
 नाभावाद्याप्यवृत्तिसाधकपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभाव एव
 साध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्ध्या तत्राप्युक्तव्याप्तिप्रसिद्धे । परे तु
 ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भयात्तन्नुमितिप्रयाजकत्वे प्र
 तियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशाया तदसमानाधिकर
 ण्याविषयकादेव हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानादनु
 मितिरूपेण इत्यनुपपन्नमत आह नोपादयञ्चति । व्याप्य
 वृत्तिसाध्यके अनुमितिपूर्वमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाविषयसाध्यके स
 र्वत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्य नापादयम् । अनुमितिप्रयाजकव्या
 प्तिद्वारे न निवेशनीय । तत्र तदघटितव्याप्तिज्ञानमेव हेतु ।
 सर्वधैर्यत्वेन यत्साध्यक वदधिश्रुतिपूर्व साध्य हेतुमप्य
 व्याप्यवृत्तिव्यज्ञान तत्र तदनुमितिनिर्वाहाय प्रतियोग्यसामाना
 धिकरण्यमुपादायापि व्यातन्नुमितिप्रयाजकत्वमुपेय घट्यमाणरी
 रया व्यातन्नुगमात्र व्यभिचार इति सूचितं । साध्यभेदव्युपलक्षण
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशाभेदेकसाध्यक इत्यनुमि
 तिप्रयाजकव्यापिभेदापगमाऽपि वाञ्छ्य इतिरयान्नु । व्याप्य
 वृत्तिनाप्यवस्थेऽपि द्विविधा व्याप्तिरव्याप्यवृत्तिसाध्यक इति सा
 ध्यभेदेन व्याप्तिभेदाभावा न सम्भवतीत्यत आह व्याप्यादिभेदनति
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्तिघटकतया तद्भेद तद्भेदस्याप्य
 व्यक्त्यादित्यर्थः ॥

यद्यपि जात्यादी गुणकर्मण्यथादिनामानाधिकरण्योक्तं तत्र
 इव सत्त्वादिप्राप्तरस्यैव गुणादी तदुपलक्षणसत्त्वाद्यनुमतेः

प्रमात्वादिति तत्र तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वीकारे सहि-
ङ्गकपरामर्शादपि भ्रमः स्यादिति तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्ति-
गुणादेवृत्तिहेतोर्न स्वीकर्तुं शक्यते ऽतः साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरे प्रतियोगिता-
वच्छेदकावैशिष्ट्यैवाधिकरण्यपर्यन्तं निवेद्य तत्र तादृशातिव्याप्तिं
धारयति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं चेति ॥

(दी०) प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं च प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं तेनायं गुणकर्मन्यत्वावि-
शिष्टसत्तावान् जातेः भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ
नातिप्रसङ्गः । न चोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वं विशिष्टं च केवला-
दन्यदिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण इति वाच्यम् उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न
वा तदवच्छिन्नाभावः तदवच्छिन्नाभावात् । वैशिष्ट्यविरहे-
ऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्य-
क्षसिद्धत्वात् । न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणमूर्तत्वस्य
मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वा-
न्नात्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् ।

(गा०) न च तत्रापि व्याप्तिस्वीकारे क्षतिविरहः गुणो
गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावानित्यादौ तादृशव्याप्तिसत्त्वेऽपि बाधेनैव
हेतुदुर्घृत्योपपत्तेः द्रव्यपक्षकतादृशसाध्यकजात्यादिहेतोश्च स-
मीचीनताया एवोपगमे क्षतिविरहात् बाधानवतारदशायां च
गुणादौ जात्यादिलिङ्गकविशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिर्गमरूपा प्रमा-
त्मकसहिङ्गकपरामर्शादपि स्वीक्रियते अत एव गन्धप्रागभा-
वावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधानव-
तारदशायां प्रमात्मकपरामर्शाद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहि-
नो भ्रमानुमितिर्मणिकारेणोपगम्यत इति वाच्यं भ्रमानुमिति-
जनकपरामर्शस्य भ्रमत्वसम्भवे तदुपादानमावश्यकमित्याशयात्

गन्धप्रागभाववच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्यादित्यादौ पराम-
 शस्य कथञ्चिदपि भ्रमत्वासम्भवेनागत्या तत्र प्रमात्मकपरामर्शोद्व-
 मानुमितिस्वीकाराद्गुणो विशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादिति विशि-
 ष्टप्रतियोगिकरूपैविशिष्टविषयकानुमितिस्यलमुपेक्ष्य गन्धप्रागभाववा-
 न् घटो गन्धवानित्यादिविशिष्टानुयोगिकवशिष्टविषयकानुमिति
 स्थलमसिद्धिद्वयभिचारासङ्कीर्णराधोदाहरणत्वनामिहितप्रता म
 णिहृतोऽप्युक्तस्थले ऽव्याप्तिर्नास्तात्याशय उन्नीयते । अथ विशि-
 ष्टनिरूपित एव समवायादिविशिष्टाविरोधिनो विशिष्टाभावस्य
 प्रतियागितावच्छेदकसम्बन्ध शुद्धसमवायादेस्तथात्वे दण्डा-
 धुपलक्षितपुरुषादिभिरविरोधिनादशपुरुषाद्यभावात्तदविरोधितद्वि-
 शिष्टपुरुषाद्यभावैलक्षणानिर्वाहात् न च तदुपलक्षितपुरुषा-
 दभावस्य स धर्मो न प्रतियागितावच्छेदक अपि तु
 प्रतियोगितासमानाधिकरण एव प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव
 प्रतियोगिनि विशेषणत्वादतादृशस्यैव चोपलक्षणवादिति ता-
 दृशाभावयोर्विशेष इति वाच्यम् उपलक्षणेन दण्डादिना व्यावृत्त
 प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितायां पुरुषत्वादतिशक्ततया तन्मात्रे
 तदवच्छेदकताया पर्याप्त्यसम्भवेन दण्डादेरपि तदवच्छे-
 दककोटावरद्वयमन्तर्भावात् अत एव पुरुषादिमात्रेण द-
 ण्डाधुपलक्षितपुरुषाद्यभावस्य न विरोध तदवच्छिन्नाभा-
 वस्यैव तद्विशिष्टाभावत्वे सत्तान्यपृथिवीसमवेतद्वय वायुत्वादि-
 त्यादौ ग्रन्थवृत्ता कूटघटितलक्षणातिव्याप्तिदानमपि विरुध्येत
 पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभावस्य चाध्यादौ सत्त्वेन वायुत्वादेस्तत्र
 साध्ये सद्गतत्वात् तथा च प्रतियागितावच्छेदकाच्छिन्नामा-
 नानाधिकरण्याविप्रक्षायामपि नातिव्याप्ति प्रतियोगितावच्छेदक
 सम्बन्धेन गुणादेर्विशिष्टसत्तानाधिकरणत्वादिति चेन्न विशिष्ट
 निरूपितसम्बन्धस्य विशिष्टाभावप्रतियागितावच्छेदकत्व सर्वत्र
 न सम्भवतीति प्रागुक्तत्वात् अगत्या विशिष्टाभावप्रतियोगिता
 विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता उपलक्षिताभावप्रतियोगिता तु दण्डा-
 दिरूपावच्छेदकोपलक्षितविशेष्य एव पर्याप्त्युपगम्य तयोर्विशे-
 षम्योपपादनीयत्वात् विशिष्टस्यानिरिक्ततामत विशिष्टसत्ताभाव
 सहजत एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्युभयसाध्यक्रानुसरणम्

नातिप्रसङ्ग इति हेतुमति विशिष्टाभावादेः शुद्धप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि विशिष्टप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण न भ्रमानुमितिजनकपरामर्शस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावगाहिपरामर्शस्यानुमितिहेतुतया उक्तसाध्यस्य व्याप्यवृत्तिवैयधिकरण्यावगाहिपरामर्शस्यानुमितिहेतुतया उक्तसाध्यस्य व्याप्यवृत्तिवैयधिकरण्यविरहेण न नातिप्रसङ्गाप्रसक्तिः ।

ननु मूर्तत्वादिहेतौ भूतत्वादिविशिष्टमूर्तत्वत्वादिरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्यैव व्याप्तिर्न तु तदुभयवृत्तिबुद्धिविशेषविषयत्वरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्य तथा च विशिष्टसत्तातिरिक्ततामते विशिष्टसत्तादिसाध्यकजात्यादिहेताविव उक्तोभयसाध्यकमूर्तत्वादिहेतावपि यथाश्रुतप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याभिमानं न चेत्यादिना निराकरोति न चेति ।

सहजत एव प्रतियोगिपदस्य तत्त्वावच्छेदकविशिष्टपरत्तां विनैव उभयत्वम् उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकं न विशिष्टत्वात् एकविशिष्टापरत्वात् अनतिरिक्तम् अभिन्नम् अतिरिक्तमित्यनुक्त्वा नानतिरिक्तमित्यभिधानम् । उभयपदार्थतावच्छेदकत्वावच्छेदेनातिरिक्तत्वलाभाय नञ्पदस्यानुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनाभावबाधकत्वव्युत्पत्तेः तावता एकविशिष्टापरत्वमुभयनिष्ठव्यासज्यवृत्तिधर्मश्च उभयपदार्थतावच्छेदकमस्तु न तन्मात्रं वक्ष्यमाणानुपपत्तेः प्रकृते च उभयत्वमेकविशिष्टापरत्वमेवेति शङ्काव्युदासः । अत्र हेतुः वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति घटत्वपटत्वयोः सामानाधिकरण्यविरहेऽपि तत्रोभयव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः अन्यथा तत्रोभयव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । यद्यपि घटत्वपटत्वोभयमिति प्रतीतौ कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्य विषयतासम्भवः तथापि वाच्यत्वघटत्वोभयं समवेतमित्यादिप्रतीतिव्यवहारविरहेण उभयं समवेतमिति प्रतीतिव्यवहारयोः समवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ट्यविषयताया अभ्युपगन्तव्यतया घटत्वपटत्वोभयं समवेतमित्यादौ तादृशवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या व्यासज्यवृत्तिधर्म एव विषय इति भावः । तथा च तदनुरोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मविशेषस्य उभयव्यवहारविषयताया आवश्यकत्वे एकविशिष्टापरत्वस्य तथाव्यवहारविषयत्वमप्रामाणिकमिति न भूतत्वमूर्तत्वोभय-

वान् मूर्तत्वादित्यादावेकविशिष्टपटत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्व-
 प्रसक्तिस्तथा सत्यनुमितेरुभयवानित्याकारकतानुपपत्तेरिति नि-
 व्यूढम् । ननु मूर्तत्वाधिकरणे मनसि भूतत्वमूर्तत्वोभय नास्तीति
 बुद्धेरेकाविशिष्टपराभावावलम्ब्येनैवोपपत्तिं मनसि प्रतियोगि-
 सत्त्वेनोभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावात्सत्यादिति कचिदेकविशिष्टा-
 परत्वस्यापि उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमावश्यकमित्यत-
 आह नवेति । तदवच्छिन्नाभाव प्रत्येकाधिकरणवृत्तिरुभयव्यवहार-
 विषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव तदवच्छिन्नाभावात् एकविशिष्टा-
 परत्वावच्छिन्नाभावात् नानतिरिक्त इति विपरिणतेन सम्बन्ध-
 प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेनैव प्रतियोगिना ऽभावस्य विरोधादे-
 कस्याधिकरणेपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वे बाधका-
 भावात् इति भावः । एतेन मूर्तत्वस्य व्यासज्यवृत्त्युभयत्वावच्छिन्न-
 व्यभिचारितापि व्यवस्थापिता आवश्यकश्च एकाधिकरणे व्या-
 सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नतदभाव अन्यथा समवायघटितसामानाधि-
 करण्येन घटत्वादिविशिष्टपटत्वाद्यप्रतिज्ञा घटादीं समवायेन घटत्व-
 पटत्वोभयनास्तीतिप्रतीतिरनुपपत्तेस्तत्र समवायिसमव्यतेत्वरूपवैशि-
 ष्ट्यावच्छिन्नाभावस्यैव विषयताया स्वीकरणीयत्वात् । अन्यथा ए-
 ककालोत्तरत्वादिरूपवैशिष्ट्यावच्छिन्नस्य घटत्वाद् समवायेन घटादीं
 सत्त्वेन सादृशप्रतीत्यनिर्वाह्यादित्याह वैशिष्ट्यविरहेपि घटत्वपटत्वयो-
 र्दमवत्त्वेनाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । ननु तथापि व्यासज्य-
 वृत्तिनिवृत्तामयत्वेन साध्यत्व न मूर्तत्वस्य व्यभिचारिता सम्भवति
 एकप्रतियोगित्वमपि अभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरणतया मूर्त-
 त्वाधिकरणे मनसि उभयभावस्य प्रतियोगिद्वयधिकरणत्वाभा-
 वात् हेतुमति प्रतियोगिद्वयधिकरणस्यैव साध्याभावस्य व्यभिचार-
 त्वात् व्यभिचारलक्षणेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैध-
 करण्यपर्यन्तस्यानिराशादित्याशङ्कां निरस्यति न च तत्रेत्यादिना
 व्याप्तिरेव व्याप्तिरिति तथारूपीति मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वेपीत्य-
 र्थः । उभयत्वेनेति उभयत्वविशिष्टवृत्ताया मनस्यसत्त्वादित्यर्थः ।
 तथा च तत्रोभयत्वविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितेर्भ्रमतया तत्प्रयो-
 जकहेतोर्न सत्यनुत्यस्वीकारसम्भवं अत एव व्यभिचारलक्षणेपि
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैधधिकरण्यपर्यन्तमेव निवेदयामि-

ति भावः । एकाधिकरणे उभयत्वविशिष्टासत्त्वे मानमाह नात्रो-
भयमिति । अत्रोभयमिति प्रतीत्यभावो न हेतुतयोक्तः उभयत्वे-
नैकस्य सर्वोपगमेपि उभयत्राधिकरणवृत्तितायास्तादृशप्रतीति-
विषयतया एकस्मिन्नाधिकरणवृत्तित्वाभावेन तादृशप्रतीतिर्भ्रमत्व-
स्यावश्यकतास्तादृशप्रमाधिरहोपपत्तेः ।

ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्याभावविशेषणत्वे लक्षणे
अत्यन्तपदवैयर्थ्यं धूमाद्यधिकरणनिष्ठवह्न्यादिभेदस्य प्रतियोगिस-
मानाधिकरणत्वेनैव साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छे-
दकताया अकिञ्चित्करत्वात् इत्याशङ्क्या साम्प्रदायिकोपदर्शि-
तमत्यन्तपदप्रयोजनमाह अत्यन्तपदं चेति ।

(दी०) अत्यन्तपदं चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसा-
मानाधिकरण्यस्यात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभा-
य अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभि-
न्नत्वात्तद्वेदस्य च स्वस्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः । सर्वेषामेवाभावानां हेतुसमाना-
धिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वात् अभावसाध्यका-
व्याप्तेरिति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्येति
लाभायेत्यभिप्रेणान्वयः स्वं यस्य प्रतियोगिनो अत्यन्ताभावस्तादृ-
शप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपर्यन्तस्याभावविशेषणत्वलाभायेत्यर्थः
अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिताया इति प्रतियोगितानवच्छे-
दकेत्यत्र या प्रतियोगिता निविष्टा तत्रात्यन्ताभावत्वरूपानुयो-
गितानिरूपकत्वविशेषणस्य लाभायेत्यर्थः । क्रमेण व्यावृत्तिमाह
अन्यथेति सर्वस्यैवाभावस्येति हेतुसमानाधिकरणाभावत्वे-
नोपादेयस्य सर्वस्य गोत्वाद्यभावस्येत्यर्थः स्वसमानाधिकरणाभा-
वान्तरभिन्नत्वात् स्वं यस्य सामानाधिकरणं तादृशघटत्वाभा-
वभेदवत्त्वादित्यर्थः । स्वरूपानतिरिक्तत्वात् गोत्वाद्यभावरूपाधि-
करणस्वरूपत्वाद्भावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकर-

णीभूताभावस्वरूपतेति सिद्धान्तादिति भावः । प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्य दुर्लभत्वापत्तेरिति । गोत्वाद्यभावानामत्यन्ताभाव-
 त्वनिरूपकगोत्वादिरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेऽपि स्वनिष्ठभेद-
 त्वनिरूपकघटत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वनियमादिति
 भावः । न च भावस्वरूपस्यैवाभावनस्य तादृशत्वं सुलभमिति वाच्यं
 तस्यापि स्वसमानाधिकरणभेदभिन्नत्वेन तद्वदोपतादवस्थ्यात्
 भेदभेदस्यानवस्थाभयेनाधिकरणस्वरूपत्याङ्गीकारात् । प्रतियोगि-
 तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यनिवेशे सर्वत्र
 न तादृशाभावाप्रसिद्धिः किन्तु विशेषणताविशेषेण साध्यता-
 स्थले तन्मतेऽभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिक-
 त्वस्य निवेद्यत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य तत्र निवेशेऽपि
 तत्रैव तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमाना-
 धिकरण्यनिवेशेऽपि सर्वेषामेवाभावानां किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावादि-
 रूपात्यन्ताभावव्यनिरूपकप्रतियोगिसमानाधिकरण्यनियमात् तद-
 समानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । यादृशप्रतियोगितेत्यादिना वक्ष्य-
 माणरीतेरनुसरणे प्रतियोगिन्यत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वनिवेशवै-
 यर्थ्यमत्रास्वरसर्वाजमेव । हेतुसमानाधिकरणेति । हेतुसमा-
 नाधिकरणस्य भेदत्वनिरूपकाभावान्तररूपप्रतियोगिसमानाधि-
 करणत्वेऽपि विवक्षितत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधि-
 करण्यवान् गोत्वाभावादिर्घटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य तन्निष्ठस्वभे-
 दाकस्य तस्य प्रतियोगित्यादित्यर्थः । अभावसाध्यकेति घ-
 टत्वाभावादिसाध्यकपटत्वादिसाधनेत्यर्थः । अत्यन्ताभावत्व-
 निरूपकप्रतियोगितानिवेशेऽपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभाव-
 प्रतियोगिताचारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
 द्यप्रोक्त्ये एतद्विशेषणमनर्थकं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
 ग्यसमानाधिकरण्यं निवेद्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावधारणेऽपि
 सर्वेष्वेवामावेषु उक्तरीत्याऽत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमाना-
 धिकरण्यस्यापि सत्त्वेन प्रवृत्तप्रतियोगितावद्समानाधिकरण्य-
 स्यैव निवेशनीयतया साध्यनिष्ठप्रतियोगिताध्यासमानाधिकर-
 ण्यस्य सत्त्वाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावे ऽसत्त्वेतादृशप्रस-
 क्तिरित्यस्वरसर्वाजम् ॥

सम्प्रदायानुमतात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानिवेशपक्षे
प्रतिव्याप्तिमाशङ्कते अथेत्यादिना ।

(दी०) अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलय-
स्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानग्निकरणत्वात् । संसर्गा-
भावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दः तदा व्यनुकं यदादृष्टं तदा जन्यं
ज्ञानं दुःखं वा यदा तत्स्यादृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्या-
प्तिः । व्यणुकत्वादेर्व्यणुकादिशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंसप्राग-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । न हि तयोः सामान्याभावत्व-
वादिमतेऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये
तत्सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न
प्रतियोगिमत् इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वे-
ऽविरोधात् । अन्यथात्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसङ्गा-
त् । इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य
तु स्वरूपावच्छिन्नमिति देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्या-
वच्छेदकत्वात् । तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोग्यस-
मानाधिकरणत्वात् ।

(गा०) यदा गोत्वमिति कालिकसम्बन्धेन गोगोत्वयोर्हेतुसा-
ध्यत्वलाभाय गोमानयं गोत्वादिति प्रतिज्ञाहेतू अनभिधाय
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तियोधकदाप्रत्ययघटितोदाहरणाभिधा-
नमेवमग्रेपि । प्रलयस्येति व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणस्येत्यादिः
ध्वंसवत्त्वेनात्यन्ताभावानधिकरणत्वादिति प्राचामनुमतं ध्वंस-
प्रागभावयोस्त्यन्ताभावविरोधित्वमादृत्य एतदेवाग्रे निराकृत्य
समाधेयम् । अथ कालिकसम्बन्धेन ध्वंसादिमत्यपि काले
ऽत्यन्ताभाववृत्तावविरोधः महाकालादौ समवायादिसम्बन्धेन
रूपात्यन्ताभावस्य सर्वानुमतत्वात् न च कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नगवात्यन्ताभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नगोध्वंसात्यन्ताभाव-
रूपताया अत्यन्ताभावस्य भित्तयप्रतियोगिकत्वमङ्गीकुर्वाणिः प्रा-

घोनैरुपगमात् कालिकसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
 गोध्यसञ्चति तत्सम्बन्धावच्छिन्नगवाभाववृत्तिनं तेषामनुमतेति
 वाच्यम् । एवमपि कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्यपि तेन सम्ब-
 न्धेनात्यन्ताभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तावधिरोधात् तेन
 सम्बन्धेन प्रत्यये वर्तमानप्रत्यन्ताभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भ-
 वात् अभावस्य सम्बन्धविशेषनिवेशे प्रयोजनाभावात् न च
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येनाघटितापि व्याप्तिरनुमित्यौपायिकी
 तद्विशेषणानुपस्थितिदशायां न्यनुमितेरानुभाविकताया दृश्यमा-
 णत्वात् । तत्र चाभावस्य सम्बन्धविशेषोऽवश्यं प्रवेदयः न
 न्यथा हेतुमति कालिकादिसम्बन्धेन वर्तमानं साध्याभावमादा-
 याव्याप्तेरिति तादृशव्याप्तेरेवोक्तस्थले प्रमात्वप्रसङ्गपरोऽयं ग्रन्थ
 इति वाच्यं यत्र हेतुमति साध्याभावोः कालिकसम्बन्धेन वर्तते तत्र
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्त्येव सहेतुनानिर्वाहात् प्रति-
 योग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तिप्रदस्य तत्र भ्रमत्वोपगमे क्षतिवि-
 रहात्तादृशव्याप्तावप्यभावस्य सम्बन्धविशेषाप्रवेशात् । मैत्र प्रतियो-
 ग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां सत्ताद्याद् द्रव्यत्वादित्या-
 दावप्यस्रान्तस्यानुमितिरनुभवसिद्धा तदनुरोधेन भावसाध्यके दै-
 शिकविशेषणताविशेषेण हेतुमद्वृत्तित्वगर्भाया अपि व्याप्तेरनुमि-
 तिप्रयोजकता वाच्या तथा सति तादृशव्याप्तिप्रमामादायोक्त-
 स्थले अनुमितिप्रसङ्गपरतया एतद्ग्रन्थस्य सामञ्जस्यात् न च
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तावभासस्य सम्बन्धविशेषा-
 निवेशादुपाधीयसम्बन्धविशेषगर्भप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भ-
 व्यभिचारप्रदविरोधित्वेनैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भनदग-
 र्भन्यासी अनुगमस्य तयोरेवानुमित्यौपायिकताया एतद्व्यतया
 उपाधीयसम्बन्धविशेषघटितव्याप्तिप्रदस्य तादृशव्यभिचारप्रदा
 प्रतिषेधकतया तादृशव्याप्तेर्नानुमित्युपयोगितानिर्वाह इति
 वाच्यं तादृशव्याप्तिप्रदायिमाधीयसम्बन्धविशेषघटितप्रति-
 योग्यसामानाधिकरण्यघटितव्यभिचारप्रदविरोधित्वेन व्याप्ति-
 नाप्रनुगमनीयत्वात् तावताप्युपाधीयसम्बन्धविशेषघटितप्रति-
 योग्यसामानाधि-रण्यघटितव्याप्ते सप्रदत्तम्भवात् एव न
 त्यव्यापनंजाभावीयसम्बन्धघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटि-

तव्याप्तिप्रमानादपि अनुमितिः स्यादिति चेत् । इष्टमेवैतत् एवं सति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यभर्माभावीयसम्बन्धविशेषघटितव्याप्तिप्रमानोप्युक्तस्थले ऽनुमितिप्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् काक्षनिरस्माकम् । वस्तुतस्तु दीधितिकृता स्वयं निष्कर्षणीयहेतुमति प्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेशकल्पे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघटितव्याप्ताद्यभावीयसम्बन्धविशेषनिवेशस्य निष्प्रयोजनत्वेऽपि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिव्यतिरिक्तस्य हेतुमद्वृत्तित्तागर्भयथाश्रुतव्याप्तौ तदीयसम्बन्धविशेषनिवेशनमावश्यकम् । अन्यथा संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वविशिष्टस्यापि संयोगाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणकालवृत्तितया अव्याप्तिप्रसङ्गात् एकसम्बन्धेन एकाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्यान्यसम्बन्धेनाधिकरणान्तरवृत्तित्वात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशकल्पेऽपि गुणादौ तद्विशिष्टस्य संयोगाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वात् तत्कल्पेऽप्यव्याप्तेरावश्यकत्वात् न च प्रतियोगिसामानाधिकरण्याविशिष्टस्य तस्य कालवृत्तित्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य न तद्वृत्तित्वसम्भवः भावाभावविशिष्टस्य एकाधिकरणवृत्तित्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य संयोगाद्यभावस्यैव देशिकविशेषणनयापि द्रव्यवृत्तित्वप्रसङ्गादिति वाच्यं विरोधिर्नाभावाभावयोः कालिकसम्बन्धेनैकाधिकरणवृत्तित्वात् भावाभावविशिष्टस्यापि कालिकसम्बन्धेन एकत्र वृत्तौ विरोधाभावात् । यद्यपि अभावस्य देशिकविशेषणतासम्बन्धनिवेशे ऽभावसाध्यके व्यभिचारिणि भावस्य देशिकविशेषणतानभ्युपगमे ऽतिव्याप्या साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नजात्यभावसाध्यके जातित्वादिहेतावद्याप्तिर्जात्यादिरूपहेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः तथापि साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन या साध्याभावस्य वृत्तिस्तदन्यहेतुमद्वृत्तेः प्रकृतप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति वृत्तेर्वा ऽभावविशेषणत्वोपगमाच्च दोषः उक्तस्थले हेतुमति काले कालविशेषवृत्तित्वविशिष्टानित्यस्यात्यन्ताभावस्य प्रसिद्धातिव्याप्तिमङ्गतिः । अत्यन्ताभावत्वघटकानित्यत्वांशं परित्यज्य ध्वंससाधारणसंस-

गोमायत्वनिवेशे महाप्रलये गोत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिनाकध्वंसोपगन्तुमते ध्वसमादायोक्तस्थलाति-यासि शक्यते वा-
रयितुमित्याशङ्क्याह ससर्गाभावेति । दैशिकविशेषणतयापि ध्वस-
स्य कालवृत्तित्वमित्याशयेनोक्तशङ्कासङ्कति अन्यथा ऽभावस्य
तादृशसम्बन्धेन वृत्तिनिवेशे ऽत्यन्ताभावमिव ध्वसमादायाति
व्याप्तेर्दुर्वारत्वात् न च प्रतियोग्यधिकरणमहाकाले गोध्वसस्य
दैशिकविशेषणतासत्त्वेपि प्रतियोग्यनाधिकरणप्रलये तस्य तादृश
सम्बन्धो ऽप्रामाणिक इति याच्य यदुपाधिविशिष्टस्य प्रतियो-
ग्यधिकरणत्व तदन्योपाधिविशिष्टस्यैव महाकालस्य तदभावा-
धिकरणतया महाकालस्य दैशिकविशेषणतया ध्वसस्यैव प्रल-
यात्मकोपाधेरपि तादृशसम्बन्धेन तदाधारनाया आशङ्क्यत्वात्
अन्यथा प्रलये गौर्नास्तीति व्यवहारानुपपत्ते । अथवा निष्कर्ष-
णीयप्रतियोगित्वेयधिकरण्यकल्पाभिप्रायेणेद् तत्कल्पे प्रयोजना-
भावादभावे वृत्तिविशेषणानिवेशात् । न चामावे वृत्तिविशेषा-
निवेशे कालिकसम्बन्धेन गतात्यन्ताभावस्यापि प्रलयवृत्ते स-
सर्गाभावमात्रपरत्वोक्तिविरोध इति याच्य प्रतियोगितावच्छे-
दककालिकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगिनो ध्वसस्य हेतुधिकरणे
ऽवाधात् गतात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् ध्व-
सस्य तत्प्रतियोगिनो ऽत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकदैशिक-
विशेषणतासम्बन्धेन काले ऽसत्त्वात् प्रतियोगित्वेयधिकरण्यमसत्तमे-
व । यदा स्यन्द इति । अथ च स्यमिच्छारनिरूपकाधिकरणं खण्डप्रलयो-
अन्यद्रव्यानधिकरणे तस्मिन् व्यणुकासत्त्वात् पुनर्व्यणुकोपत्यनुरोधे-
न परमाणूना स्यन्दस्याकारस्यापदयकात् तथा च हेतुधिकरणे तत्र
व्यणुकनामागम्यस्य प्रागभावायोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भाव । व्यणु-
कनाशानुगुणविषया उत्तरमनयोगनाशयाया अधिकरणे चरमपर-
माणुमयागनाशरूपमहाप्रत्ययपूर्ववृत्तीयक्षण व्यणुकसामान्यध्वंस-
सत्तादत्रान्वयिष्यामिन् विचारमदेत्यतो पदादष्टमिति । ज्ञानस्य
भावेन व्याप्यताया प्रलये इदरीयज्ञानसत्तादय सत्तेतुत्वेत्यतो
अन्यमिति । नित्यसुखामित्येकमुनिर्गित मने खण्डप्रलयपि सु-
खमिति अन्यज्ञानमायात् सत्तेतुत्य मन्मथनीति मतो दुष-
येति । अन्यमात्र प्रत्यदृष्टस्य हेतुतया महाप्रलयाव्यवहितमाह

णेऽपि तज्जतकीभूतादृष्टस्याऽऽवश्यकत्वमिति तदा जन्यज्ञानत्व-
सुखदुःखत्वाद्यवच्छिन्नध्वंससत्त्वाद्योपदर्शितस्थलयोरतिव्याप्तिः स-
म्भवतीत्यतः स्थलान्तरमाह यदा तस्येति । यदात्मसमवेतादृष्टं न
प्रलयजनकं स तत्पदेन विवक्षितः । व्यभिचारश्चाऽत्र खण्डप्रलये सुषु-
प्त्यादौ च बोध्यः । खण्डप्रलयनिष्ठद्युष्णुकादिध्वंसस्य द्युष्णुकादिरू-
पसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासम्भवं व्युत्पादयति नही-
ति । तयोः ध्वंसप्रागभावयोः । सामान्याभावत्वमतेपि सामान्यधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतेपि ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरो-
धित्वमते न तयोस्तथात्वमित्येतत्तूचयितुं मतेपीति । एकविशेषेति ।
एकविशेषप्रागभाववति न सामान्यावच्छिन्नध्वंसस्य विशेषान्तर-
ध्वंसयति न सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रागभावस्य संभव इत्यर्थः
अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकतया तत्कालीनध्वंसादि-
प्रतियोगिताशून्यानागतादिपदार्थसाधारणस्य तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः । यद्यप्येवं महाप्रलयवृत्त-
योपि गोध्वंसाः प्रत्येकमेकैकगोव्याक्तिमात्रवृत्तिप्रतियोगिता-
का इति न कस्यापि ध्वंसस्य प्रतियोगितायाः समतियतं
गोत्वं तथापि चरमध्वंसस्य यावद्रोप्रतियोगिकत्वोपगमे त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गोत्वस्य संभवतीत्यभिप्रायेण संस-
र्गाभावत्वनिवेशे पूर्वोक्तस्थलमुपेक्ष्य द्युष्णुकादिसाध्यकस्पन्दादि-
हेतुकस्थले ऽतिव्याप्तिरभिहिता । वस्तुतस्तु ध्वंसप्रागभा-
वयोर्ध्यधिकरणप्रतियोगिकत्वविरहाच्चरमगोध्वंसस्यापि यावद्रो-
प्रतियोगिकत्वं न संभवतीति ध्येयम् । विरोधिनः प्रतियोगि-
नो ऽधिकरणे काले एव चेदभावो वर्तते तदा सुतरां ध्वं-
सप्रागभाववति काले प्रलयादावसौ वर्तते इति सूचनाय
प्रतियोगिमत् इवेति दृष्टान्तः । विरोधाभावात् बाधकाभावात्
तथा च हेत्वधिकरणे प्रलयादौ गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वाद्योक्त-
स्थले ऽतिव्याप्तिरिति भावः । न च प्रलये गोत्वाद्यवच्छिन्नाभा-
वो ऽप्रामाणिकः प्रत्यक्षायोगादनुमानस्याऽप्रयोजकत्वादिति घा-
ट्यं प्रलये गौर्नास्तीति शब्दस्यैव प्रमाणत्वात् न हि तादृ-
शवाक्यस्याप्रामाण्यं कश्चिदुपैति न च ध्वंसादिरेव तत्र न-
अर्थो नात्यन्ताभाव इति वाच्यम् अन्वयितावच्छेदकसमानाधिकर-

णप्रतियोगिताकाभाषमात्रस्य नञा प्रतिपादने ऽतिप्रसङ्गात्तदवच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावबोधकताया एव तस्य व्युत्पन्नतया ऽत्यन्ताभा-
वमात्रस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमते ध्वंसादेर्नञा
प्रतिपादनासम्भवात् । अन्यथा-प्रतियोगिमति तद्वत्सप्रागभाववति
च काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यात्यन्ताभावस्या-
वृत्तौ अत्यन्ताभावस्य तादृशात्यन्ताभावस्य । कालमात्रावृत्तित्वेति
दैशिकविशेषणतयेत्यादिः । ननु ध्वंसप्रागभाववति अन्यताभाव-
वृत्तौ तस्य तदविरोधितावत् प्रतियोगिमति तद्वत्स्या तस्य प्रतियो-
ग्यविरोधिताप्यापद्येनाविशेषादित्यत आह इयास्त्विति । एकस्य
प्रतियोगिमतः कालस्य । देशभेदावच्छिन्नम् प्रतियोग्यनवच्छेदक-
देशावच्छिन्नम् तथात्वम् दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नात्यन्ताभाववत्त्वं तथा च प्रतियोग्यभावयोरेकावच्छेदेन
एकप्रवर्तमानत्वरूपविरोधित्वं तावताप्यक्षतमेवेति भावः । अपर-
स्य ध्वंसादिमतः । स्वरूपावच्छिन्नम् ध्वंसाद्यधिकरणतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नम् तथात्वमित्यनुपज्यते । तथा च एकावच्छेदेन
एकप्रवर्तमानतया ध्वंसाद्यविरोधित्वमत्यन्ताभावस्येति भावः । ननु
काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वे किं मानमत आह देशे कालस्ये-
वेति यथा देशे दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तौ कालस्याव-
च्छेदकत्वमिदानीमत्र गौर्नास्तीत्यादिप्रतीतिबलात् तथा कालिकस-
म्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तावपि देशविशेषस्यावच्छेदकत्व तथा-
विधप्रतीतिबलादेव तादृशप्रतीतिः कालावच्छेदेन देशवृत्तिर्देशाव-
च्छेदेन कालवृत्तिर्वा विषय इत्यत्र विनिगमकाभावात् अवच्छेदक-
त्वाधिकरणत्वयोरेव ससम्यर्थत्वादिति भावः । प्रतियोगिमत्यपि
काले गवात्यन्ताभावस्य वृत्तौ तस्यासमानाधिकरणान्तेन धार-
णात् कथं तमादायोक्तातिव्याप्तिर्यथैत इत्यत आह तच्छून्येति ।
प्रतियोगिशून्ये प्रलयादावित्यर्थः तदभावस्य—गवात्यन्ताभावस्य ।
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वात् ।
सामानाधिकरण्यस्याप्याप्यवृत्तितामत एव प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्याभावस्याऽभावविशेषणत्वात् अन्यथा सयोगी सत्त्वादित्यादाव-
तिव्याप्तिः तस्य व्याप्यवृत्तितापक्षे च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्यै-
व निवेशनीयतया प्रलयादिवृत्तिगवात्यन्ताभावस्यान्यत्र प्रतियोगि-

समानाधिकरणत्वेपि लक्षणघटकत्वाव्याघातादिति भावः ।

संसर्गाभावस्य तद्वद्विनाशान्ताभावत्वयोर्व्याप्तिघटितत्वेनानवस्था-
माशङ्कते न चेति ।

(दी०) न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः । संसर्गा-
भावत्वं च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्यताघट-
कनियमाघटितमिति वाच्यम् । तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र
घटकत्वात् । एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशोऽपि न क्षतिः व-
क्ष्यते च नियमाघटितमपि संसर्गाभावादिलक्षणमनुपदमेव च
विवेचापिष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहोऽन्याप्तिश्च ।

(गा०) संसर्गाभावविशेषः सदातनसंसर्गाभावः । संसर्गारोपः
तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन प्रतियोग्यारोपः । तद्वदन्यावृत्तित्वे-
ति । स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तद्वनोऽन्यस्मिन् वर्तते य-
त्तदन्यत्वेत्यर्थः । तत्र जन्यत्वे । पठ्यर्थे सप्तमी । नियमान्तर-
स्य विशिष्टधीव्यावृत्तविशिष्टधीनियामकत्वरूपसम्बन्धत्वघटक-
नियमस्य । अत्र संसर्गाभावस्य शरीरे । न क्षतिरिति । तद्वदन्या-
वृत्तित्वरूपनियमस्यैव तत्र प्रवेशनीयत्वादिति भावः । स्वमते नि-
यमानन्तर्भावस्यानुपदं वक्ष्यमाणत्वादाहुरित्युक्तम् । नियमाघटि-
तमिति । आरोपस्याभावबुद्धिहेतुताया निर्युक्तिकत्वात्तादात्म्याति-
रिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव संसर्गाभावत्वरूप-
त्वादिति भावः । प्रयोजनविरह इति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पा-
दशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वस्य निवेशनीयतया अन्योन्याभावत्वादिनिरूपक-
प्रतियोगितामादाय दोषाप्रसक्तेरिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशकल्पमभिप्रेत्याह अन्याप्ति-
श्चेति । तन्मते सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावमादाय दोषवारणाय
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव निवेशनीयत-
या तादात्म्यसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नसंसर्गाभावप्रतियोगित्वाप्रसिद्धाऽन्याप्तिरन्यापद्यत इत्यर्थः ।

(दी०) अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेषगुणवान् मनो-
न्यद्रव्यत्वात् जातिमान् भावत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्य-
शून्यानामपि हेतुमता विषयत्वविशेषणत्वैकार्थसमवायैः साध्यव-
त्वादिति चेत् । मैवम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो
यदधिकरणं तत्सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात् । भवति
चैवमन्योन्याभावोपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । तद्विशिष्टस्य
च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं वाच्यं तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकास-
ग्रहः । तद्वृत्तिभिन्नत्वं तु नार्थः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभि-
चारिण्यतिप्रसङ्गान् ।

(भा०) ननु विषयतायां घृत्त्यनियामकत्वे प्रतियोगिवैयधिकरणेषु
सम्बन्धित्वानिश्चयपक्षे नातिव्याप्तिरित्यत आह विशेषेति । दि-
गुपाधीना देशे घृत्ताववच्छेदकसम्यग् न त्वधिकरणत्वमिति मते
मनसो मूर्त्तत्वेपि न देशिकविशेषणतया ऽधिकरणत्वमिति
द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुन मनोरूपहेत्वधिकरण एव साध्याभावः प्र-
तियोगिन्यधिकरण इति नातिव्याप्तिसम्भव इत्यतो मनो-न्येति ।
दिक्काली भेदवरादतिरिच्येते इति मते सद्धतुरेवेत्यत स्थलान्तरे
तामाह जानीति । साध्यशून्यानामपीति । साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनत्यादि । एव-अधिकरणत्वस्थान सम्बन्धित्वनिवेशे । मन्यो-
न्यामाद्योपीनि । तथा च न तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्ति-
रिति भावः । तद्विशिष्टस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यावच्छिन्नस्य ।
तेननि । कपिसयागवान् एतद्वृत्तत्वादित्यादी कपिसयोगामावरू-
पसाध्यामावम्य गुणादौ प्रतियोगिनामानाधिकरण्यमावयत्वेपि
हेत्वधिकरणीमूतवृक्षादेन कपिसयोगसामानाधिकरण्यमावविशि-
ष्टकपिसयागमावयत्वे यत्र सामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्वं तत्र तद-
मावविशिष्टाधिकरणत्वाप्रत्ययात् अतः साध्यामावा न लक्षण-
घटक इति नातिव्याप्तिरिति भावः । हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रति-
योगसामानाधिकरण्यमावनिवेशनेत्यासिवावयवस्य सुकर-
त्वेपि मूलोपात्तहेतुसामानाधिकरण्यशानिवेशवैयर्थ्यमिया न

तथा विवक्षितम् । सार्वभौमेनादृतं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटकीभूताधिकरण्यावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यस्याऽभावविशेषण-
त्वमुपेक्ष्य उपाध्यायमते प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यरूपविशेषणवै-
शिष्ट्यावच्छेदेन हेतुसामानाधिकरण्यरूपविशेषणवैशिष्ट्यनिवेशन-
एव लाघवमित्यालोच्य तदनुयायिना दीधितिकारण प्रतियोग्यसा-
मानाधिकरण्यावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यं निवेशितं यथाश्रुतमू-
ललभ्यो ऽयमेवार्थः प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यहेतुसामानाधिकर-
ण्ययोरुद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावस्य विवक्षितत्वादुद्देश्यतावच्छे-
दकविधेययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभस्य च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ।
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगाभा-
वादेः सत्त्वादिव्याप्यत्वप्रसंगः सत्त्वादिसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
रूपयत्नस्य सत्त्वादिव्याप्तित्वादिति सार्वभौमोक्तदूषणमेतन्मते नि-
रवकाश तादृशव्याप्तावनेन पारिभाषिकस्यैवावच्छेदकत्वस्य विव-
क्षितत्वात् अन्यथा विषयितासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानत्वा-
दिव्याप्यताया दुर्वारत्वात् तादृशसम्बन्धेन ज्ञानत्वादिसामानाधि-
करण्ये ज्ञानविषयतारूपे घटत्वादेरवच्छेदकत्वात् । नन्वव्याप्यवृत्ति-
साध्यकाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिसामानाधिकरणभिन्नत्वरूपप्र-
तियोग्यसामानाधिकरणत्वमेव निवेद्यतां किमुक्तविवक्षया गुणा-
दौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववतोऽपि कपिसंयोगाभावादेः
प्रतियोगिसामानाधिकरणभिन्नत्वविरहात् भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वानु-
पगमादित्यत आह तद्वद्वृत्तीति । प्रतियोगिमहृत्तीत्यर्थः नार्थः न
प्रतियोग्यसामानाधिकरणपदेन विवक्षितः । अव्याप्यवृत्तीति । कपि-
संयोगी सत्त्वादित्यादावित्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । कपिसंयोगाभा-
वरूपसाध्याभावस्य द्रव्यादौ प्रतियोगिसामानाधिकरणतया तद्विद्व-
त्वविरहेण लक्षणाघटकत्वादिति भावः । अत्र च सामानाधिकरण्य-
स्याव्याप्यवृत्तितायाः प्राक् स्वयं दूषितत्वात्प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्याभावनिवेशपक्षेऽप्यतिव्याप्तिवारणमशक्यमित्येतादृशानुप-
पत्तिमेव यद्व्यादिकल्पांतरानुसरणवीजतया व्याचष्टे अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं

प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगिवैयधिकरणे
 ष्वेत्पादिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यं प्रतियो-
 ग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थ-
 निष्कर्षः ।

(गा०) अस्मान्नाधिकरण्यनिवेशकल्पे चेत्यर्थः । इत्यस्वरसा-
 दित्यनेनान्वयः । प्रतीते संयोगामावे गुणे न संयोगसामानाधि-
 करण्यमित्यादिप्रतीते । अन्यथा गुणादिनिष्ठसामानाधिकरण्याव-
 च्छेदकत्वाद्यभावविषयकतया । कपिसंयोगो एतच्चादित्यादावपि
 कपिसंयोगमायादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छे-
 दकगुणादिवृत्तित्वावाच्छिन्नतया लक्षणघटकतैवेत्यन्यासिरत आह
 तथेति । प्रतियोगिवैयधिकरण्य चेत्यर्थः । हेत्वधिकरण हेत्वधिक-
 रणनिरूपित एतत्कल्प च पृथक् हेतुसामानाधिकरण्य न निवेद्य-
 मेवेति भावः । एव च हेत्वधिकरणनिरूपितप्रतियाग्यनधिकरण
 वृत्तित्वमेवाभावे विशेषण देयं न तु तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमन-
 तिप्रयोजनकत्वात् वृत्तो प्रतियाग्यनधिकरणनिरूपितत्वहेत्वधि-
 करणनिरूपितत्वयोर्निवेशापेक्षया तत्र हेत्वधिकरणनिरूपितत्वस्य
 निवेशो च लाघवमित्यालोच्य तथैव निष्कर्षयति प्रतियोग्य-
 नधिकरणीभूतेति । प्रतियागितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणेत्यर्थ-
 तेन न दक्षिणातिथ्याति ।

(दी०) ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य
 चित्सामान्यस्य वा प्रतियोगितावच्छेदक्यत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य
 वा अनधिकरणत्वमुक्तम् आद्ये ऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः
 एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तत्रत्यन्तरानधिकरणत्वात् द्वि-
 तीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा तत्त्वादि-
 त्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोग-
 विशेषाभाववत्त्वात् नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकत-
 त्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च स्वाभावाभावात्मकस्य विशिष्ट

स्याऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वाऽनतिरेकात् तृतीये कपिसंयोगाभा-
ववानात्मत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः साध्याभावानां कपिसंयोगानां
गुणानामधिकरणस्यात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्या-
भावत्वावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वात् । मैवम् । यादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगिता-
ऽनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(गा०) यस्य कस्यचिदित्यादिपृथगन्तानामनधिकरणत्वमित्यनेना-
न्वयः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचिदनधिकरण-
त्वम् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणप्रतियोगिकभेदमा-
त्रम् तत्सामान्यस्यानधिकरणत्वम् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदः । प्रतियोगितावच्छेदकव्यक्तिसञ्चिदिति ।
प्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेश्य तदवच्छिन्नाधिकरण-
त्वावच्छिन्नभेदो वा विचक्षित इत्यर्थः । नन्वमते संयोगसामान्या-
भावस्य केषलान्वयितया तत्र साध्ये सत्तादिः सञ्ज्ञेतुरेवेत्यतो
द्रव्यत्वाभाववान् वेति । तत्प्रतियोगीति संयोगरूपसाध्याभावप्रति-
योगीत्यर्थः तत्तत्संयोगत्वावच्छिन्नाभावाभावस्य तत्तत्संयोगा-
देः संयोगसामान्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । द्रव्यत्वरूपाभावस्य
एकव्यक्तिकतया व्यक्तिविशेषाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं
न घटत इत्यतस्तस्य किञ्चिद्विशिष्टस्याभावरूपप्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यमाह निन्यत्वादीति । आदिना जन्यत्वादिपरिग्रहः ।
ननु विशिष्टाभावा विशिष्टस्यैव द्रव्यत्वस्य प्रतियोगी न तु शुद्ध-
स्य तस्येति कथं शुद्धद्रव्यत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुप-
पत्तिरित्यत आह स्याभावेति । न च सर्वस्यैवाऽभावस्य पूर्व-
क्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्याभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्र-
तियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धा नास्तिभ्यासिरिति वाच्यम् ।
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशप-
क्षेऽ सम्भवस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्व्यधिकरण्य-
निवेशपक्षे स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन सर्वेषामेवाऽभावानां प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद्भ्या-

सिप्रसक्त्या यत्सम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान-
 धिकरणत्वाद् हेतुमतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगिता-
 यां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मा-
 वच्छिन्नत्वोभयाभाव एव विवक्षणीयः एव चोक्तस्थले स्वरूप-
 सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि संयोगादिसम्बन्धे-
 न घटाद्यभावीयप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेतुमन्निष्ठघटाभावीयपनि-
 योगितासु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वद्रव्यत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नत्वो-
 भयामावस्थाक्षतत्वादितिव्याप्तिरित्यभिप्रायात् । आत्मनि संयोग-
 सामान्याभावस्य सर्वमतसिद्धत्वाविरहात्कपीति । जन्यद्रव्यवृत्ति-
 हेतुके हेतव्यधिकरणजन्यद्रव्ये गुणसामान्याभावस्यापि उत्पत्ति-
 कालावच्छेदेन स्वमते सत्त्वात्तत्र तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्य-
 न घटते अत आत्मत्वहेत्वनुसरणम् । गुणसामान्याभावत्तस्य कपि-
 संयोगस्वरूपामावप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्फुटीकर्तुं कपिसंयोगा-
 नां गुणत्वकीर्तनम् । तत्प्रतियोगितावच्छेदकेति । तथा च तादृश-
 भावा अपि यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधि-
 करणा एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् कपिसंयोगामावत्वस्येत्य-
 प्याप्तिरिति भावः । यादृशेति । यद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधि-
 करणत्वावच्छिन्नभेदवत्त्वमित्यर्थः । कपिसंयोगेतत्त्वादित्यादौ क-
 पिसंयोगामावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेदव-
 त्वासम्भवात् स्वपदेन तादृशी प्रतियोगितोपादानु न शक्यत इति ना-
 द्यासि । द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ हेतुमतो द्रव्यादेः विशिष्ट-
 द्रव्यत्वाद्यभावरूपप्रतियोग्यधिकरणत्वेपि द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्ना-
 या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वात् तस्य लक्षण-
 घटकनेति नातिष्यासि । कपिसंयोगामावत्त्वानात्मत्वादित्यादौ च कपि-
 संयोगामावत्त्वावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नाधि-
 करणमेव हेतुमत् किन्तु गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणमेव तदनवच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदक-
 मिति नादप्याप्तिरिति भावः । न चैव घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नानधिकरण धूमधत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं च
 यद्विहरणीमत्याकारकस्याभावकूटादगादिनः समूहालम्बनज्ञानस्यैवा-
 नुमितिहेतुतया विशिष्टपदमशंस्यानुमितिहेतुत्यमनुपपन्नमायक

दघटिततया व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयत्वापत्तिश्चेति वाच्यम् । हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनाऽवच्छेदिका या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य एकसामान्याभावरूपस्य निवेशे तात्पर्यान् । तादृशभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनाऽनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणतयैव सामञ्जस्येऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् । तथाविधसम्बन्धेन तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य व्याप्तिरिति पुनरन्योन्याभाद्यदितलक्षणनिष्कृष्टार्थो बोध्यः ।

सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्प्रतिवेशे ऽव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् सम्बन्धविशेषेण हेतुमत्त्वम् प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वातिवेशे चाऽसम्भवस्य वाच्यतया तत्र तच्च निवेशयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च ग्राह्यमापानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टः तेनैव सम्बन्धेन यो हेतुर्मास्तत्र वर्तमानत्वमभावस्य, साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यम् तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य सयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि बहिर्वत्त्वस्य न सतिः ॥

यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं हेतुमतो वक्तव्यम् । तथा च सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया । एवं स्थिते सामानाधिकरण्यार्दा सम्बन्धित्वं निवेशनीयं न त्वधिकरणत्वम् । तथाच धर्मिणो ऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च निर्वहति । तथाहि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकबहिर्वत्त्वावच्छिन्नस्य बहिर्वत्त्वस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् । एवं धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये ।

(गा०) ग्राह्यसामानाधिकरण्ये । अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयहेतु-
निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशरीरे । साध्यस्य चेति । अत्रापि ग्राह्यसा-
मानाधिकरण्य इति प्रविष्ट इति चाऽनुपपद्यते । तथा च तत्सम्बन्धेन
हेतुमति वर्तते योऽभावस्तदीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
नवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नस्य तेन साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनाऽधिकरणे तन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानस्य तादृश-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यानुमितिप्रयोजकमित्यर्थः ।
व्यापकतावच्छेदकसाध्यसम्बन्धेन साध्याधिकरणे तादृशसाधनी-
यसम्बन्धेन साधनस्याऽवर्तमानत्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय सा-
मानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषनिवेशनम् । यस्तुनस्तु वि-
रुद्धत्वेन ज्ञायमानधर्मवत्ताज्ञानस्याऽनुमितावेव प्रतिबन्धताया
वक्ष्यमाणतया सामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषानिवेशोऽपि
न क्षतिः । सामानाधिकरण्यावगाहिताया प्रयोजकस्य च
विशिष्टपरामर्शनिर्वाहायोपेयते । पर्वतीयधूमव्यापको बाह्यरेनि व्या-
पकतापरामर्शस्य हेतुताया दूषितव्यत्वात् । न च स्वव्यापकसाध्य-
कहेतुमानित्याकारक सामानाधिकरण्यानवगाहिशिष्टपरामर्श-
स्य हेतुरास्तामिति वाच्यम् । बहुवाच्यस्य सामानाधिकरण्यपर्व-
यसित्वादिति ध्येयम् । प्रतिगोर्निर्वाह्यधिकरण्यशरीरे प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धस्थाने साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशन एव
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वत्यधिकरणनिष्ठसम्बन्धान्तरा
वच्छिन्नसाध्याभावमादाय दूषणस्याऽपि निराकरणसम्भवे प्रतियो-
गिताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न वनिवशनमफलमित्याश-
येनाह । यद्वेत्यादि । तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकतानिर्वाहाय प्रतियो-
ग्यनधिकरणत्वमनुक्त्या प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमभिहितम् । ननु प्रति-
योगिवैयधिकरण्ये सम्बन्धित्वनिवशपि तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिर्न
निर्यहति, तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणाप्रसि-
द्ध्या तद्वद्वितसामानाधिकरण्यस्याऽप्रसिद्धेरित्यत आह । एव स्थि-
त इति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे सम्बन्धित्वनिवेशो सती-
त्यर्थः । सम्बन्धित्व निवेशनीयमिति । तथा च साध्यसामानाधिक-
रण्य साध्यसम्बन्धिसम्बन्धित्वम् । अभावस्य हेतुसामानाधिकरण्य-
मपि हेतुसम्बन्धिसम्बन्धित्वमादिता ग्राह्यम् । धर्मिण । धूम-

चदादेर्वह्निमदादेश्च । तदेव दर्शयति । तथाहीति । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नेति पूर्वकल्पाभिप्रायेण । धूमवद्वह्निमतोर्व्याप्तिमुक्त्या धर्मिणो धूमवदादेर्वह्नादिरूपधर्मव्याप्यत्वं बाहुमदादिरूपधर्मिणश्च धूमादिधर्मव्यापकत्वं चाह—एवमिति ।

(दी०) अत एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं संगच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमितिः । तेन न धूमावयवे संयोगेन नवा समवायेन पर्वते वह्निधीः । तथेवाऽवगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याऽभावग्रहे गृहीतव्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यस्याऽभावः सिद्ध्यतीति । कथमन्यथा समवायेन वह्निविरहिणि मशानसे संयोगेन, संयोगेन वा वह्निविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्तते, निवर्तते च संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते । तथाच तादात्म्यसम्बन्धेनैव जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्यापकनिवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिद्ध्यति, स एव चाऽन्योन्याभावः । इत्यमेव च तादात्म्याद्वृत्तिसिद्धेश्चोर्व्याप्तिनिश्चय इति संगच्छते ॥

(गा०) अत एव तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिव्यवस्थापनादेव । तत्र तत्रोक्तमिति । पृथिवीत्वेनेतरभेदसाधनायेत्यादिः । सङ्गच्छते इति । अन्यथा जलादीनां संयोगादिना पृथिव्यादिवृत्तितया तेन सम्बन्धेन व्याप्तेर्जलादिभेदसाधनानुरयोगितया च तदुक्तसंगतेरिति भावः । पृथिवीत्वभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावेन पृथिवीत्वस्वरूपेण जलादिभेदः सिद्ध्यति न तु तस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावेनैत्यत्र, पृथिवीत्वेन व्याप्यस्य जलादेरन्योन्याभाव एव सिद्ध्यति न त्वत्यन्ताभाव इत्यत्र वा किं नियामकमित्याशङ्कायां व्यतिरेकि-

णि तत्सम्बन्धघटितव्यापकत्वेन गृह्यमाणस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकादेवाऽभावाद्धेनोऽयं न सम्बन्धेन यस्य व्याप्यता गृहीता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तदभायः सिद्धतीति समाधास्यन् अन्वयिनि व्याप्यताघटकसम्बन्धेन व्याप्यवत्ताज्ञानात् व्यापकताघटकसम्बन्धेनैव व्यापकं सिद्धतीति नियमं दृष्टान्तविधया दर्शयति । यथा चेति । तादृशेनैव विशिष्टज्ञाने । पक्षधर्मिकविशिष्टज्ञाने । विशिष्टानुमितिः । वैशिष्ट्यविषयकानुमितिः । व्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यवत्ताज्ञानं हेतुरिति नियमस्य व्यापकताघटकेनैव सम्बन्धेन व्यापकस्यानुमितिनियमस्य च क्रमेण प्रयोजनमाह । तेनेति । अनवतीर्णवाधस्याऽभ्रान्तस्येति शेषः । धूमावयवे न ध्वनिर्धौर्लभ्यन्वयः । तस्य समवायसम्बन्धेन ध्वनिव्याप्यधूमवत्त्वेऽपि व्याप्यताघटकेन संयोगेन तद्वत्त्वाभावादिति भावः । नवा समवायेनेति पर्वतवृत्तिहेतुं प्रति समवायेन ध्वनिव्यापकत्वादिति भावः । प्रकृतीपयुक्तनियमद्वयमाह । तथैवेति । सम्बन्धेन । सम्बन्धेनैव । एतद्विषयमद्वयस्य प्रयोजनान्तरानुरोधेनाव्यावश्यकत्वमिति दर्शयति । कथमन्यथेति । अन्यथा-एतादृशनियमानभ्युपगमे । इति नियमः कथमुपपन्न इत्यन्वयः । महानसे संयोगेन धूमो न निवर्तते इत्यन्वयः । महानमधर्मिकसिद्धिविषयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्ननिवृत्तिप्रतियोगी नेत्यर्थः । निवर्तते च । धूम इत्यनुपपद्यते । प्रकृतमाह । तथा चेति । व्याप्यत्वग्रहात् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नपृथिवीत्वाभावनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यताग्रहात् । व्यापकनिवृत्त्या । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेनैव पृथिवीत्वाभावाभावेन । तेषाम् । जलादीनाम् । न चैतावताऽपि अत्यन्ताभावसिद्धिः कथं निराकृतेत्यत आह । स एव चेति । स चान्योन्याभाव एवेति योजना । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावश्चाऽन्योन्याभाव एव न त्यत्यन्ताभाव इत्यर्थः । अतो नंतरात्यन्ताभावसिद्धिरिति भावः । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तौ प्राचां सम्मतिमाह । इत्यमेव चेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिर्भीकारेणैव । इति ग्रन्थः सङ्गच्छते इत्यन्वयः । ननु तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्यतभ्युपगमे का क्षतिः । जलादिभेदसिद्धेर्जलादिभेदामात्रव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्यश्रानादेव सम्भवान् पृथिव्येकदेशे जलादिभेदप्रसिद्ध्या तादृशव्याप्तिग्रहसम्भवस्य व्यतिरेकिणि धश्यमाणत्वात् । ता-

दात्म्यसम्बन्धेन धर्मिणोऽनुमितेरप्यनुभवसिद्धत्वे धर्मितादात्म्य-
निष्ठव्यापकताज्ञानस्यैव तद्धेतुतायाः स्वीकरणीयत्वात्, असति प्र-
तिबन्धके तत्तादात्म्यादिविधेयकानुमितौ तादात्म्यसम्बन्धेन तस्य
विधेयत्वोपगमे क्षतिविरहादित्यत आह—

(दी०) अत एव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्त्रादिः
सा गौरिति तादात्म्येन गोव्यापकत्वग्रहं सास्त्रादिना
तादात्म्येन गौः, गोव्यतिरेकाच्च सास्त्रादिव्यतिरेकः सिद्ध्यति ।
एवं च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वम् ।
वृत्त्यनियामकसंयोगपात्रस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने वा पृ-
थिवीत्वादिव्यापकत्वमपि । तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः
संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात् । सिद्धिरपि तस्य तथैव न
तु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन । तेनाऽसम्बन्धित्वादव्याप-
कत्वाच्च । व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्ठात् ॥

(गा०) अत एवेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारादेव ।
गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां गौः सिद्ध्यतीत्यन्वयः । अन्यथा तत्र गोत्वत्वरूप-
साध्यतावच्छेदकानुपस्थित्या गोत्वसाध्यकानुमित्यौपयिकव्याप्ते-
र्दुर्ग्रहतया गोत्वसाध्यकानुमितेर्गोतादात्म्यस्यापि गोत्वरूपतया
तन्निष्ठव्यापकताया अपि गोत्वन्वोपस्थितिमन्तरेण दुर्ग्रहतया
तादात्म्यधर्मिकव्यापकताज्ञानार्थिनतादात्म्यसंसर्गकगवानुमितेश्चा-
ऽसम्भवेनाऽयं गौरित्याकारकानुमितेरनुभवसिद्धाया अपलाप-
प्रसङ्गादिति भावः । यद्यपि गोत्वांशे गोत्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य
व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिग्रह एव गोत्वेन गोसाध्यकानुमि-
तावपि हेतुर्वाच्यः निर्धर्मितावच्छेदकरूपव्यापकतावच्छेदकत्वग्र-
हस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यतयाऽनुमित्यजनकत्वादिति ता-
दात्म्येन गोत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिरपि गोत्वत्वानुपस्थिति-
दशायां न सम्भवति । तथापि वक्ष्यमाणप्रतियोगिताधर्मि-
कोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायेणेदमभिहितं तन्मते स्वरूप-

तः साध्यतावच्छेदकप्रकारिकायामनुमितौ स्वरूपतः साध्यतावच्छे-
दकप्रकारकस्य साधनवाधिष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छेदेन साध्यता-
वच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभया-
भावावगाहिज्ञानस्य हेतुतया तत्र गोत्वत्वज्ञानानपेक्षेणाऽनुपपत्त्य-
भावात् । ईदृशयुक्त्या तादात्म्येन व्यापकतासिद्धिदत्त गोत्वत्वाग्रह-
दशायां या गौस्तत्र सास्नादिरिति व्याप्तिग्रहाधीनगवादिहेतुकसा-
स्नादिसिद्ध्यनुरोधात् तत्सम्बन्धेन व्याप्यतासिद्धिरपि द्रष्टव्या ।
केचित्तु तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकत्वानुपगमेऽपि गवान्यावृत्तित्व-
रूपव्याप्तिज्ञानात् गोत्वादिविधेयकानुमितिर्निष्पद्येह । तथा स-
ति अयं गौरित्याकारकताऽप्यनुमितेर्निर्वहति स्वरूपतो गोत्वाव-
गाहिनो गवान्यावृत्तित्वज्ञानात्स्वरूपत एव गोत्वविषयिण्यास्तस्या-
स्सम्भवात् । न चानवच्छिन्नविधेयताया अमलतत्वात्तादात्म्येन
गोरेव विधेयत्वमुचितम् । अयं गौरित्याकारक इदन्त्वावच्छिन्नविशे-
ष्यकगोत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षे या गोत्वादिप्रकारता तस्या एव विधे-
यतात्योपगमेऽनुमितौ तत्कल्पनेऽतिरिक्तविधेयताकल्पनाभावात् ।
अस्तु वा गवान्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानादेव तादात्म्येन गवावृ-
त्तिमिति किं तादात्म्येन व्यापकतयेत्याशङ्कानिराचिकीर्णयोक्तं गोत्व-
त्वाग्रहदशायामिति । गवेतरावृत्तित्वस्य हेतुभूतसास्नादावग्रह-
दशायामित्यर्थ इत्याहुस्तत्र । गवेतरावृत्तित्वमात्रस्य गोत्वत्वशब्दार्थ-
ताविरहेणोदक्षरताया दुर्वास्त्यात् । गोत्वत्वपदं तद्वृत्तिधर्मपरमिति
तु न सम्यक् । गोत्वत्वस्य विशिष्टगोवृत्तित्वस्वरूपस्य स्वरूपतो भा-
नासम्बन्धेन तज्ज्ञानदशायां तद्वृत्तिधर्मभानस्याऽवश्यकत्वात् । अपरे
तु गोत्वत्वाग्रहदशायामपि गौः सिद्ध्यतीत्यन्वयः । यदा गोत्व-
त्वमनुमितौ न भासते तदापि तत्र गौर्भासत इत्यर्थः स्वरूपतो
गोत्वस्यैव सास्नादिलिङ्गकानुमितौ भानस्योपगन्तव्यतया विधे-
यतायाश्चाऽवच्छिन्नव्यनियमेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकानुमितेरनुम-
यसिद्धाया अनुपपत्तिरित्युपपत्त्यसंगतिरिति प्राहुः । यच्च अनव-
च्छेदकोशे तादात्म्यसम्बन्धेन स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानादनवच्छेदकत्वांश आधेयतासम्बन्धेन स्वरूपतस्तत्प्रकारक-
ज्ञानाद्वा स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुमितिरित्युपगमेन गोत्वत्वाग्रहद-
शायामपि तादात्म्येन व्यापकताज्ञानादनुमितिर्निर्वहतीति नोक्तानु-

पपत्तिरिति तदसत् । अयंगौरित्यादिज्ञानानुव्यवसाये स्वरूपतो गोत्वादिविशेषितप्रकारिताप्रकारेण ज्ञानभानात् समवायातिरिक्तेन निरूपितत्वसम्बन्धेन गोत्वादेः स्वरूपतः प्रकारताया आवश्यकत्वेऽपि समवायातिरिक्तेनापरसम्बन्धेन स्वरूपतः प्रकारताया अप्रामाणिकत्वात् अन्यथा व्यापकताज्ञानहेतुतामते स्वरूपतो ज्ञानत्वादेर्विधेयता-
द्यच्छेदकत्वानुपपत्त्या केवलान्वयिग्रन्थे तज्ज्ञानस्याऽनुमितिहेतुता-
खण्डनं दीधितिकृतां विरुद्धेत उक्तक्रमेणैव तन्निर्वाहात् । न च तथा सति प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायकतयाऽपि नै-
तद्ग्रन्थसंगतिरिति वाच्यम् । प्रकारित्वांश इवाऽवच्छेदकत्वांशेऽपि नि-
रूपितत्वसम्बन्धेन जातेः स्वरूपतः प्रकारित्वाभिप्रायेणैतद्ग्रन्थसंगम-
नात् । तस्याऽप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणाऽग्रिमव्यापकताज्ञानहेतुताखण्ड-
नसंगतेः । अपरे तु गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि स्वरूपतो भासमानगो-
त्वावच्छिन्ने हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नावच्छेदकत्वाभावरूपान्योन्याभावघटिततादात्म्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नव्यापकताज्ञानात्तादात्म्येन स्वरूपतो गोत्वप्रकारिकाऽनुमितिः
सम्भवत्येव । एकरूपेणाऽवच्छेदकेऽपि अवच्छेदकतानवच्छेद-
करूपेणाऽवच्छेदकत्वाभावं स्वीकृत्यैवान्योन्याभावघटितलक्षणस्य
ग्रन्थकृता यद्रूपावच्छिन्नमित्यादिना परिष्कर्णीयत्वात् तदभिप्राये-
णैवैतत्संगतेः । केवलान्वयिग्रन्थे च प्रतियोगिनि प्रतियोगितान-
वच्छेदकरूपेण तत्त्वाभावस्येवावच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणाऽवच्छे-
दकत्वाभावस्याऽप्रामाणिकतया व्यापकताज्ञाने साध्यतावच्छेदकस्य
स्वरूपतो भानं न सम्भवतीत्यभिप्रायेण व्यापकताज्ञानहेतुतामते
स्वरूपतो ज्ञानत्वप्रकारकानुमितेरनुपपत्तेर्वन्ध्यमाणतया न पूर्वा-
परग्रन्थविरोध इति प्राहुः । तादात्म्येन गोर्व्यतिरेकाच्चेति । तादा-
त्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्तादात्म्यसम्बन्धघटितव्यापक-
तावच्छेदकगोत्वाद्यच्छिन्नस्य भेदरूपाभावादित्यर्थः । समवाय-
सम्बन्धावच्छिन्नावभावस्य साधकत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदक-
गोत्वत्वाद्यग्रहदशायाम् तदभावस्य ज्ञानासम्बन्धेन ततः सास्ना-
भावसिद्धसम्भवादिति भावः । एवं च । अधिकरणत्वस्थाने स-
म्यन्धित्वनिवेशे च । गगनादेरपीति । तस्याऽधिकरणाप्र-
सिद्धावपि संयोगेन तत्सम्बन्धिवृत्तित्वस्याऽभावे तत्र च

साध्यवत्सम्बन्धित्वस्य प्रसिद्ध्या यद्योक्तं यामिसत्त्वादि-
ति भावः । वृत्त्यनियामकसंयोगाद्यवृत्तरूपेण संयोगस्याऽभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य
गगनीयसंयोगस्याऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया प्रतियोगिता-
या साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशकरूपे तथाविधप्रति-
योगित्वाप्रसिद्ध्या संयोगेन गगनस्य व्यापकता न निर्वहतीत्यत उक्तं
वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्येति । तादृशसंयोगसाधारणसंयोग-
त्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । यद्वेत्याहुक्तकरूपे वृत्त्यनियामकसंयोग-
साधारणरूपेण तादृशसम्बन्धत्वविरहेऽपि न क्षतिः तन्मते
प्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशादि-
त्याशयेनाह । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । पृथिवीत्वादिव्या-
पकत्वमपीत्यत्र संयोगेन गगनादेरित्यनुपपद्यते । ननु प्रतियो-
गिताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे पृथिव्यादिनि-
ष्ठसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया गगनादेर्न पृथि-
वीत्वादिव्यापकतासम्भवा इत्यत आह—तदभाववर्तोऽपीति ।
समवायादिना गगनाद्यभाववर्तोऽपीत्यर्थः । तत्सम्बन्धित्वात् । गग-
नादिसम्बन्धित्वात् । तथा च तादृशगगनाद्यभावो न साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमपिष्ठ इत्यभावान्तरमा-
दाय लक्षणसत्त्वं निष्प्रत्यूहमेवेति भावः । ननु संयोगेन गगन-
स्य व्यापकत्वं बाधानघतारदशायामस्रान्तस्य वृत्तिनियामकसं-
योगेनेव कथं न गगनानुमितिरित्यत आह । सिद्धिरपीति । तथैव ।
वृत्त्यनियामकसंयोगेनेव तेनाऽसम्बन्धित्वादिति । तथा च तत्सम्ब-
न्धावगाहनेऽनुमितेर्भवतया तत्र भ्रमात्मकपरामर्शस्याऽपेक्षित-
त्वादिति भावः । यद्रूपावच्छिन्नयत्सम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वं
तद्रूपार्थावच्छिन्नतत्सम्बन्धनेवाऽनुमितिरिति नियमाभिप्रायेण द्रो-
पान्तरमाह । अत्र व्यापकत्वापेक्षेति । वृत्त्यनियामकेन सम्बन्धेनेव गग-
नाद्यभावात् प्रतियोगिसमानाधिकरणतया वृत्तिनियामकसंयोगेन
प्रतियोगि-यधिकरणाभावप्रतियोगिताया गगनसत्त्वं तत्सम्ब-
न्धस्य व्यापकत्वाघटकमितिदित्यर्थः । तथा च व्यापकत्वाघटकसम्ब-
न्धस्याऽनुमितावमानात् न तेनाऽनुमितिर्भवति इति भावः ।
ननु वृत्तिनियामकसंयोगेन गगनादिसम्बन्धिनोऽप्रसिद्ध्या कथं

तेन सम्बन्धेन गगनाद्यभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणमित्यत आह । व्यक्तीभविष्यतीति । वक्ष्यमाणोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरणं तत्रापि सुलभमिति भावः ।

कालिकविशेषणतया घटादिसाध्यके महाकालत्वादिहेतौ अप्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तिं शङ्कते नान्यत्यादिना ।

(दी०) नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणताविशेषणाऽव्याप्यवृत्तिः किमपि व्यापकं न स्यात् । स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनः काले वर्तमानस्याऽभावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत् प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च काले ऽसम्भवात् ॥

(गा०) खण्डकालवृत्त्येतत्कालत्वादिहेतुकस्थले ऽतीतानागतव्यक्तीनां तत्तद्वक्तित्वावच्छिन्नतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव हेतुमति प्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसिद्ध इति नाऽव्याप्तिरतो ऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मकेति । जन्यमानस्य कालोपाधितामते द्रव्यात्मकस्याऽपि खण्डकालस्य सम्भवाच्च महाकालपर्यन्तलाभ इत्यतो ऽतिरिक्तान्तम् । यद्यपि गगनदिगात्ममनसां नित्यतया खण्डकालत्वासम्भवेन चतुर्द्रव्यातिरिक्तैस्तुक्तावपि महाकाललाभस्तथापि यत्किञ्चिच्चतुर्द्रव्यातिरिक्तत्वस्य पृथिव्यादावपि सत्त्वात्पृथिव्यादिचतुष्टयातिरिक्तत्वस्य च विशिष्याऽभिधान एव तद्व्यापः । तान्त्रिकैर्महाकालस्यैवाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यपदेनाऽभिधानात्तथाऽभिधाने विशिष्याऽनभिधानेऽपि नाऽन्यपरत्वशङ्केति तथैवाऽभिहितम् । खण्डकालसाधारणमहाकालवृत्तेर्हेतुत्वे खण्डकालरूपहेत्वधिकरणे एव लक्षणघटकोक्ताभावप्रसिद्धिरिति कालमात्रवृत्तित्यत्र मात्रपदम् । समवायादिना कस्याचेत्साध्यत्वे समवायादिना घटाद्यभाव एव महाकाले तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसिध्यतीत्यतो विशेषणताविशेषणेति । कालिकविशेषणतयेत्यर्थः । व्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादानेन केवलान्वयिवाच्यत्वादेर्व्यापकतासम्भव इत्यतोऽव्याप्यवृत्तीति । कालिकसम्बन्धे-

नान्याप्यवृत्तित्वं च व्यतिरेकिमात्रस्यैव, केवलान्वयिनोऽप्यनित्यस्य
 विद्वद्विषयकजन्यज्ञानविषयत्वादेर्योग्यम् । एतत्सर्वं घटत्वभिप्राये-
 णाऽभिहितम् । महाकालान्यवृत्तिहेतुकेऽन्यसम्बन्धेन साध्यतायां
 च हेतुमति सचं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव-
 तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वभ्रमदशायां अनुमितिजनकज्ञानानुपपत्तिरपि
 द्रष्टव्या । एवं कालिकसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि तेन सम्ब-
 न्धेन साध्यम्याऽव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यघ-
 टितायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितायाश्च व्यापकताया दुर्ग-
 हत्वान्महाकालत्वादिहेतुकानुमित्यनुपपत्तिरपि । स्वावच्छेदकस-
 म्बन्धेन स्वावच्छेदकविशिष्टानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानियेशकल्पे तादृशप्रति-
 योगित्वाप्रसिद्धाभिधानेनाऽव्याप्तिं स्फुटीकरोति । स्वावच्छेदकेति ।
 स्वम् । प्रतियोगिता । काले । महाकाले । तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य ।
 कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य, असम्भवादिति योजना । कालिकस-
 म्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव महाकाले वृत्तेः, अवृत्तेश्च तेन सम्बन्धेन
 सम्बन्धिनोऽप्रसिद्धा कस्यापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमद्वृत्तित्वास-
 म्बन्धेन समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्यैव तथात्वात्तत्प्र-
 तियोगितायाश्च समवायादिसम्बन्धेनैवाऽवच्छिन्नत्वादिति भावः ।
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमद्वृत्त्यभावीयस-
 म्बन्धावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितानियेशकल्पे तादृशसम्बन्धेन
 प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमत एवाऽप्रसिद्धाऽव्याप्तिरित्याह । तेनेति ।
 तेन सम्बन्धेन । कालिकसम्बन्धेन । गगनाद्यभावप्रतियोगिनस्तेन
 सम्बन्धेन सम्बन्धिरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धा तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्य
 सम्बन्धित्वासिद्धिं स्फुटीकर्तुं प्रतियोग्यसम्बन्धित्वन्येत्यनभिधाय
 यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्वयस्यैव सप्रमाणेनाऽभिधानम् ।

अथ कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टस्य घट-
 त्वस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव महाकाले प्रतियोगितावच्छेद-
 कविशिष्टप्रतियोग्यधिकरणः प्रसिद्धस्तमादौषध च लक्षणस-
 मन्ययान् कथमव्याप्यभिधानं न हि महाकालान्यवृत्तित्ववि-
 शिष्टघटादिनिरूपितः कालिकसम्बन्धोऽपि महाकाले सम्भवति

तद्धर्मिवृत्तित्वविशिष्टनिरूपितसम्बन्धानुयोगितायास्तद्धर्मिनियत-
त्वात् अन्यथा सत्त्वादिमति गुणादौ द्रव्यादिवृत्तित्वविशिष्टस-
त्ताद्यभावप्रत्ययानुपपत्तेः । न चैवं हृदादिवृत्तित्वविशिष्टग्रन्थभावादे-
र्विपयितया सम्बन्धित्वं ज्ञाने न स्यात् ज्ञानस्य हृदादिवृत्तित्वानि-
रूपकत्वादिने हृदो घन्दिमानित्यादौ तादृशविशिष्टस्य बाधादि-
रूपस्य हेत्वाभासत्वं न स्यात् । ज्ञाननिष्ठं विपयितया यादृश-
विशिष्टवत्त्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृशविशिष्टमैव तथा-
त्वात् । यदि च तत्सम्बन्धेन तद्धर्मिसम्बन्धित्वविशिष्टनिरूपि-
तस्तादृशसम्बन्धो विशेषणकोटिप्रविष्टधर्मिनियत इति सम्बन्धान्त-
रेण हृदादिवृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविपयितासम्बन्धो ज्ञाने सम्भवत्ये-
वेत्युच्यते । तदाऽपि इच्छादिविषयत्वविशिष्टघटादिनिरूपितविप-
यितासम्बन्धस्य ज्ञानेऽसम्भवादिच्छाविषयत्वाभावसाध्यकघटा-
दिपक्षकस्थले तादृशविशिष्टस्य बाधादिरूपस्य हेत्वाभासत्वानुप-
पत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । विशिष्टनिरूपितविपयितातिरिक्तसम्बन्ध-
स्यैव विशेषणीभूतसम्बन्धितानिरूपकाधिकरणत्वनियतत्वोपगमात्त-
द्धर्मविशिष्टतन्निरूपितविपयिनायां तदंशे तद्धर्मप्रकारकत्वमात्रस्या-
ऽपेक्षितत्वात् । इच्छाविषयो घट इत्यादिज्ञाने इच्छाविषयत्वविशिष्ट-
घटादिनिरूपितविपयितासत्त्वेन बाधकाभावात् । न चैतदनुरोधेनैव
विशिष्टवृत्तिताघटकसम्बन्धेन विशेषणविशेष्योभयाधिकरणे-
ऽपि विशिष्टाधिकरणत्वं स्वीक्रियते प्रकृते चेच्छाविषयत्वतादृश-
घटयोर्द्वयोरपि विपयितासम्बन्धेन ज्ञाने सत्त्वात्तादृशविशिष्टाधि-
करणत्वं ज्ञाने ऽक्षतमेवेति नेच्छाविषयत्वविशिष्टघटादेर्हेत्वाभासत्वा-
नुपपत्तिः । इत्थं च कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यत्वस्य महाकाले
सत्त्वाद्विशिष्टाधिकरणत्वं महाकाले वर्तत एवेति कथं विशिष्टा-
भावः प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम् । विशेष्यसम्बन्धेनोभया-
धिकरणेऽपि विशिष्टाधिकरणत्वाङ्गीकारे घटपटोभयसंयुक्तभूतले घट-
समवायिकपालसंयुक्तत्वविशिष्टपटनिरूपिताधिकरणत्वप्रसङ्गात् । इ-
च्छाविषयत्वं घटश्चेति समूहालम्बनेऽपि तादृशविशिष्टाधिकरणत्वस-
त्त्वापत्त्या प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया तस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्ति-
तादवस्थादिति । न च महाकाले महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटाद्य-
धिकरणत्वानुपगमे तस्य विश्वाधारत्वव्याघात इति शङ्कनीयम् । ता-

दशविशिष्टनिरूपिताधिकरणताविशेषस्य महाकालेऽस्येपि घटादेः
घटत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतासत्त्वेनेव सर्वाधारस्योपपत्तेः ।

अथ केचित् । कालिकसम्बन्धेनाधारता महाकालस्य न
तु सूर्यकिरादेः, इदानीं घट इत्यादिप्रतीत्या क्रियादिरूपकालो
पाधीनः महाकालनिष्ठाधारतावच्छिन्नस्यैवाऽवगाहनात् । अतः
एव तथा कालिकविशेषणतया कालोपाधित्वप्रवादः । तादृशप्रतीते
क्रियादायेव घटाद्याधारतावगाहित्वोपगमे तादृशप्रतीतीनामनु-
गताधारतावगाहित्वाऽनुभवविराधात् । कालत्वेनाखण्डोपाधिना
सर्वेषां क्रियादीनामनुगमेन तादृशानुभवापवादने महाकालस्यै-
वाऽग्रामणिकतापत्तरिति प्राचीनमतमिमांसेणेयमन्याप्याशङ्कः ।
तथा च सति कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वस्यैवा-
ऽप्रसिद्ध्या तद्विशिष्टघटाद्यभावमादाय लक्षणसमनासम्भवात् ।
न च क्रियादः कालत्वात्तन्म्युपगमाभिप्रायेण चेदयं अन्यस्तदा-
ऽऽद्ध्यतिरिक्तद्रव्यात्मकतायां अव्यावर्तकतयाऽभिधानासङ्गति-
रिति वाच्यम् । तादृशद्रव्यात्मक एव काल इति मत-
विशेषसूचनार्थतया तत्सङ्गते । तन्मात्रवृत्तित्वं च हेतोर्लक्ष्यता-
समादकत्वेनाऽभिहितम्, इतरवृत्तेर्येभिचारित्वात् । अथवा भवतु
कालोपाधिरपि कालिकसम्बन्धनाऽधिकरण तदधिकरणत्वसाधक-
त्वेदानीं घट इत्यादिप्रत्ययो व्यवहारश्च तस्य चाननुगतोपाधिमात्र-
विषयकत्वं अनुगताधारत्वावगाहित्वाऽनुपपत्त्या क्रियादिरूपोपाधि-
विशिष्टमहाकालस्य घटाद्याधारतावगाहित्वमावश्यकम्, विशिष्टे
घटाद्याधारतावगाहित्वं विशिष्टान्तर्गतविशेषणस्यैव तदवगाहित्व-
मावश्यकमिति खण्डकालस्य कालिकसम्बन्धनाधारतासिद्धिः ।
एव चेदानीं महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टा घट इति प्रत्ययः खण्डकाले
विशिष्टाधारतायां मानं न त्वन्य इति तत्साधकप्रत्ययस्यलाभेन
महाकालान्यवृत्तित्वानिरूपकस्यापि महाकालस्य विशिष्टाधारत्व-
सिद्धिदुर्वारम् । तथा च महाकालं विशिष्टघटाभावोऽपि विशिष्टप्र-
नियामतमाधिकरणं तादृशप्रतीत्यनभ्युपगमे खण्डकाले न वि-
शिष्टप्रतिषेधव्यधिकरणस्यप्रसिद्धिरित्युक्तस्थलऽव्याप्तिवारणमशक्य-
मित्याहुः ।

अथ तु कालिकसम्बन्धं स्वरूपादनतिरिक्तं तथा च खण्ड

कालमहाकालानुयोगिकतादशसम्बन्धानां तत्तत्स्वरूपाणामनुगम-
फतावच्छेदकाभावेन प्रत्येकमेव सम्बन्धता । तथा च महाका-
लस्वरूपसम्बन्धेनैव घटादेः महाकालत्वादिव्यापकता वाच्येति
दुर्द्धरैवाव्याप्तिः । तादृशसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वस्याऽप्रसिद्धे-
रिति वदन्ति । तदसत् । स्वरूपाणां प्रतिस्विकरूपेण सम्बन्धत्वे
यत्किञ्चित्खण्डकालनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां तादृशख-
ण्डकालमात्रवृत्तिहेतुकेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिसम्भ-
वान्महाकालमात्रवृत्तिहेतुकानुधावनस्य निर्वाजत्वापातात् ।

परे तु साध्यतावच्छेदकाविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौ-
पयिकव्याप्तावेव प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिवैयधिकरण्य-
प्रवेशो न तु साध्यतावच्छेदकोपलक्षितसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानु-
मित्यौपयिकव्याप्तौ, अन्यथा महाकालं पृथिव्यादिवृत्तित्वोपलक्षित-
जात्यनुमानानुपपत्तेः । तादृशसाध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छे-
दकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणत्वाविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वसत्त्वात् । इत्थं च यत्र साध्यतावच्छेदकोपलक्षितस्य सा-
ध्यता तत्रैवाऽव्याप्तिशङ्कापरोऽयं ग्रन्थः, तत्र यथाश्रुतप्रतियोगि-
वैयधिकरण्यस्यैव निवेशेन महाकालान्यवृत्तित्वाविशिष्टघटाभावस्या-
ऽपि लक्षणाघटकत्वादित्याहुः । तदपि न । अग्रिमविशिष्टादोपादा-
नतद्व्यावृत्तिप्रदर्शनविरोधात् ।

(दी०) न च तादृशसम्बन्धेन हेत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चि-
द्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव
वक्तव्यम् । तथा चाऽवृत्तिगगनाद्यभावद्वारिकैव तत्सिद्धिः । स-
त्ताद्यधिकरणकर्मादौ समवायेन ज्ञानसामान्यस्य संयोगसा-
मान्यस्य चाऽवृत्तेर्नाजतिप्रसङ्गः । भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वविशि-
ष्टगुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तादिकन्तु न मनोगु-
णादिवृत्तिः, संयोगसामान्यं तु न किञ्चिद्द्रव्याऽवृत्तीति वा-
च्यम् । विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वात् । समवायेन जातेः सा-
ध्यत्वे मेयत्वादावतिप्रसङ्गात् । जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-

या जातित्वेनाप्तवच्छेदात्, जातिशून्ये च तादृशसम्बन्धेन वृत्ते-
रप्रसिद्धेः । संयोगादिसाध्यकगुणकमन्यत्वादी चाऽतिव्या-
प्तिः । अद्रव्ये हेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेर्द्रव्ये च
संयोगादेरपि वृत्तेः । मैवम् ।

(गा०) तादृशसम्बन्धेन । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धेन वा । वक्तव्यम् । अभावविशेषणतया अभाव-
पूर्वप्रतीकेन विवक्षणीयम् । गमनाद्यभावद्वारैक्येति । तत्प्रतियोगितः
कालिकसम्बन्धेनाऽधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनाधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि
वृत्तिमति प्रसिद्धायाः कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तिनाया
अभावस्य तत्र प्रसिद्धत्वादिति भावः ।

ज्ञानवान् सत्त्वात् संयोगी सत्त्वादित्यादौ कमेण सम्बन्धविशेष-
निवेशनयत्किञ्चित्पदोपादानयोर्ध्यावृत्तिमाह । सत्ताधिकरणकर्मादा-
विति । सम्बन्धविशेषानुपादाने कर्मादौ समवायेन ज्ञानाभावप्रतियो-
गिनोऽवृत्तावपि विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य वृत्तेस्तादृशाभावो न
लक्षणघटकः स्यात्, कर्मादौ संयोगाभावप्रतियोगिनोऽसत्त्वेऽपि हेत्व-
धिकरणद्रव्यवृत्तितया हेत्वधिकरणवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वासम्भ-
वात् सौऽपि न तथा स्यादित्यभावात्तरमादायाऽतिव्याप्तिप्रसक्ति-
रिति भावः । यद्यपि यत्किञ्चित्पदस्य व्यावृत्तिर्ज्ञानसाध्यकेऽपि सम्भ-
यति ज्ञानस्य समवायसम्बन्धेनाऽव्याप्यवृत्तितया तत्साध्यकेऽपि
प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यनिवेशम्यावश्यकत्वात् । तथाऽपि प्रसिद्धा-
व्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिणि संयोगी सत्त्वादित्यादौ त-
दनुक्तौ तत्र व्यावृत्तिर्न सम्भवतीति शङ्का स्यात् तन्निरा-
साय तत्प्रदर्शनम् । केचित्तु संयोगसाध्यके आदिपदमाह्यगुणान्य-
त्वविशिष्टसत्ताहेतुके साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्यैव व्यावृत्ते-
प्रदर्शनपरं संयोगसामान्यस्य चेत्यपि । विषयताया वृत्त्यनियाम-
कत्वे प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्ये सम्बन्धित्वानिर्देशपक्षे पूर्वस्थली-
यस्यावृत्त्यसङ्गतिरित्यस्य साधेतदनुपादनम् । संयोगाभावस्य का-
लिकसम्बन्धेनैव सर्वत्र कर्माणि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वा-

दतिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वदन्ति । तदमत् । उक्तास्वरसेन पूर्वमपि ज्ञानसाध्यकं परित्यज्य स्थलान्तरानुसङ्गणादत्र निर्व्यञ्जतादृशस्थलपरित्यागे सन्दर्भविरोधात् । आदिपदेन हेतोः साध्यस्य च विशेषशब्देनोपादानस्याऽयुक्तत्वाच्च ।

प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वोपादानस्य पूर्वोक्तस्थले एव व्यावृत्तिं स्मारयति । भूतत्वेति । यद्यपि पूर्वं विशिष्टसाध्यकेऽतिव्याप्तिप्रदर्शनोत्तरं विशिष्टस्यातिरिक्तापक्षे तदसङ्गीतिरित्यस्वरसादुभयसाध्यकतिव्याप्तिर्दर्शिता तथाऽपि द्वन्द्वेऽल्पाक्षरस्य पूर्वनिपातनियमसत्त्वे उभयत्वविशिष्टान्तस्य प्रागभिधानम् । अत्र पूर्वस्थले द्विव्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः व्यासज्यवृत्तित्वापगमेऽतिव्याप्तिर्न सम्भवतीत्यस्वरसेनैव द्वितीयस्थलातिव्याप्त्यवतरणं पूर्वाभिप्रायविरोधादनुपादेयम् । न मनोगुणादिवृत्तीति । विशेष्ये शुद्धे तद्वृत्तित्वसत्त्वेऽपि विशिष्टे तत्र तद्वृत्तित्वामावोऽक्षत एव । एकरूपावच्छिन्न एव तत्तदभावयोर्विरोधेनावृत्तेऽरित्यभिमानः । न चैवं विशिष्टान्तानुपादानेपि सत्तादौ विशिष्टसत्तात्वादिना गुणाद्यवृत्तित्वसत्त्वेन विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकतयाऽतिव्याप्त्यप्रसक्तेर्न विशिष्टान्तव्यावृत्तिसम्भव इति वाच्यम् । प्रतियोगिनि किञ्चिद्रूपावच्छिन्ने हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तवृत्तित्वाभावस्य लक्षणघटकत्वे सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावपि सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वापत्त्याऽव्याप्त्यापत्तेः, हेत्वधिकरणावृत्तित्वस्य तद्वृत्तिभिन्नत्वरूपस्यैव निवेशनीयतया विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहेणाऽतिव्याप्तिप्रसक्तेः । प्रतियोगिनावच्छेदकविशिष्टत्वोपादाने प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वावच्छेदेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वात्यन्ताभावस्यैव निवेशनीयतया विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहेणाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवाद्यावृत्तिसङ्गतेः । सामान्यपदप्रयोजनमाह । संयोगसामान्यं चेति । संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नभावप्रतियोगिन्यां यत्किञ्चित्संयोगव्यक्तौ हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तवृत्तित्वसम्भवेऽपि तत्प्रतियोगिसामान्ये तदसत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणाघटकतया नाऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

विशेष्यवृत्तेर्विशिष्टानुयोगिकत्वाद्योऽप्यव्यापिक इत्याशये
न दूषयति । विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वादिति । तथा चोभयत्वादिवि-
शिष्टस्य भूतत्वादेः शुद्धभूतत्वाननिरिक्ततया भूतत्वादिवृत्तेर्मनो-
वृत्तित्वादेरभावस्योभयत्वादिविशिष्टेऽपि तस्मिन्नसम्भवात् भूतत्व-
भूतत्वोभयत्वाभूतत्वादित्यादावतिन्यासिः विशिष्टान्नोपादानेऽपि
दुगतरैवेतिभावः । न च भूतत्वभूतत्वोभयं न मनसि, गुणा-
न्वयविशिष्टसत्ता न गुणे इत्यादिसर्वानुमयसिद्धप्रतीतिबलादुभ-
यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्ने मनोगुणादिवृत्तित्वाभावासिद्धेराव-
श्यकस्याप्रातिपक्षितिरिति वाच्यम् । तादृशप्रतीत्या मनो-
गुणाद्यधिकरणकद्विधावच्छिन्नविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावरूपेया-
ऽवगाहनात् । जातौ न किञ्चित्समवेतीति निश्चयदशायाम्
जातौ न भूतत्वभूतत्वोभयं न वा विशिष्टसत्तेति प्रतीति-
घटत मनसि गुणे न किञ्चित्समवेतीति भ्रमदशायामपि तादृ-
शप्रतीतिरानुमविक्रतया मनोगुणादिसमवेतत्वाभावस्य तद्विषयत्वा-
सम्भवेन मनोगुणाद्यधिकरणकाभावस्य तद्विषयतायाऽवश्यकत्वा-
त्तादृशप्रमाभावकालानतयाकारकप्रतीतापि तस्यैव विषयत्वोच्य-
त्वात्, अन्यथा कल्पनागौरवापत्तेः । भूतत्वभूतत्वोभयं न मनोवृत्ति-
गुणान्वयविशिष्टसत्ता न गुणवृत्तिरित्यादिप्रत्ययश्च तादृशोभयत्व-
विशिष्टसत्तात्वादौ मनोगुणादिवृत्तित्वावच्छेदकत्वाभाव तादृशवृ-
त्तित्वे तादृशोभयत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छेद्यत्वाभाव वाऽप्यवगाहते तादृ-
शाभावरूप कलमत्वात् । न च यत्किञ्चित्त्वेत्यधिकरणवृत्तितानवच्छेद-
कस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव विवक्षणीयम्, उभयत्वाद्यवच्छि-
न्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकोभयत्वादेश्च मनोगुणादिवृत्तित्वाद्यत-
वच्छेदकत्वात्तादृशाभावसंप्रहेण नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गुणा-
न्वयविशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यसहित-
सत्तात्पस्य गुणादिवृत्तित्वावच्छेदकशुद्धसत्तात्वाद्यनतिरिक्ततया तद-
मवच्छेदकत्वासम्भवेनोक्तविवक्षयाऽपि तादृशाभावसंप्रहासम्भवा-
त् । यदभावाद्यप्रतियोगितावच्छेदकताया यत्किञ्चित्त्वेत्यधिकरणवृ-
त्तित्वावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तताविरहस्तादृशाभा-
वनिवेश दर्शितमतिव्याप्तिपरिहारः स्यात् इत्याशङ्क्य दूषणात्तरमाह ।
समवायेनेति । जातिमन्निष्ठतादृशाभावेति । जातिमन्निष्ठो यो घटत्वा-

यभावस्तस्यैव पटाद्यसमवेतप्रतियोगिकत्वेन तत्तत्प्रतियोगितायां जातित्वस्याऽनवच्छेदकत्वादिति भावः । जातिमद्वृत्तेर्जातित्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशत्वं न सम्भवतीति स्फुटयति । जातिशून्ये चेति । तादृशसम्बन्धेन समवायसम्बन्धेन । अप्रसिद्धेरिति । तथा च जातिमद्वृत्तिर्योऽभावस्तत्प्रतियोगिसामान्ये हेतुमयत्किञ्चित्पदेन जातिशून्यमेवोपादायाऽवृत्तित्वान्तं घटनीयं तद्य न सम्भवति प्रतियोग्यप्रामिज्या तदप्रसिद्धिरिति नाऽसौ लक्षणघटक इति भावः । जातेर्व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रति-योगिवैयधिकरण्यस्य प्रयोजनविरहेणाऽप्रवेशेनोक्तदोषानवकाश इत्यध्याप्यवृत्तिसाध्यके एवाऽतिव्याप्तिमाह । संयोगादीति । अतिव्याप्तिरिति । संयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्वक्तृत्वसमवेतप्रतियोगिसामान्यकत्वाभावेन लक्षणाघटकत्वादिति । तदसम्भवमेव स्फुटयति । अद्रव्य इति । हेतुमतीति-सामान्यादावित्यर्थः । अप्रसिद्धेरिति । तथाच यत्किञ्चिद्वक्तृत्वेन न सामान्यानुपादानसम्भव इति भावः । द्रव्ये च संयोगादेरपीति । तथा च द्रव्यमपि किञ्चित्पदेनोपादाय तादृशभावस्य तथात्वं न शन्योपपादनमिति भावः ॥

(दी०) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रति-योगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्वक्तृत्वनुयोगिकत्वसामान्योभयाऽभावस्य विवक्षितत्वात् । धूमसंयोगे बहवधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य, चैत्रान्यत्वविशिष्टतद्दण्डसंयोगे एतद्दण्डाधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वस्य, गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवाये च जात्यधिकरणगुणानुयोगिकत्वस्य विरहाप्रातिप्रसङ्गः ॥

(शा०) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये उभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति योजना । तथा च स्वप्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्टप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणाभूतयत्किञ्चिद्वक्तृत्वनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वमभावे, स्वप्रति-योगितावच्छेदकेत्यत्र स्वावच्छेदकत्वं प्रक्षिप्य तादृशोभयाभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वं प्रतियोगितायां वा विरो

पण देयमिति भाव । जलादिसयोगे बहुधादिप्रतियोगिकत्वधूम-
वदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामा-
न्यान्तर्गततत्तद्भाऽधिकरणानुयोगिकत्वाहिसयागे वह्निप्रतियोगिक-
त्वतदधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावासत्त्वाच्च बहुधभावस्य ल-
क्षणघटकत्वमिति घटाभावमादायैव बन्दिमान्धूमादित्यादौ ल-
क्षणसमन्वयः । घटवान्महाकालत्वादित्यादौ पुनरवृत्तिगगनादे-
रमार एव लक्षणघटकः, कालिकसम्बन्धसामान्यं तत्तत्प्रतियो-
गिकत्वामावेनोभयाभावसौलभ्यात् । यत्किञ्चिदेत्वधिकरणानु-
योगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रति-
योगिकत्वाभावनिवेशे जातिमान्मेयत्वादित्यादावुत्तातिव्याप्तिव्या-
रणमशक्यम् । सामान्यानुयोगिकसमवायाऽप्रसिद्ध्या जात्याश्रया-
नुयोगिकसमवाये च जात्यादिप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन जातित्वाव-
च्छिन्नभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुपपत्तेः । एव निरुक्तप्र-
तियोगिप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये हेत्वधिक-
रणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावनिवेशे घटवान्महाकालत्वादि-
त्यादावव्याप्तिवारणमशक्यम्, गगनत्वविशिष्टप्रतियोगिककालि-
कसम्बन्धाप्रसिद्धेगगनाभावस्याऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुप-
पत्तेरित्युभयामावानुसरणम् । यत्किञ्चित्पदप्रयोजनमाह । धूमसयोगे
इति । ययोगोलकानुयोगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्ग इत्यनेनाऽन्व-
यः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतधूमसयोगे धूमप्रति-
योगिकत्वबन्दिमदनुयोगिकत्वोभयोरेव सत्त्वेन तत्सामान्ये उभ-
यामावस्य दुर्घटत्वाद्यत्किञ्चित्पदानुपादाने धूमवान्वहेरित्यादा-
वनिव्याप्तिरित्यात् । हेत्वधिकरणस्य हेतुमत्त्वेन न निवश किन्तु त-
त्त्वव्यक्तित्वेन यत्किञ्चिदेहेतुमत्त्वेन निवश इत्येतद्व्याप्ताय तदुपा-
ने पुनर्हेत्वधिकरणयोगोलकानुयोगिकत्वस्य धूमसयोगे ऽभावादव्य-
सयोगे च धूमप्रतियोगिकत्वस्याऽभावान् सयोगसामान्यस्यैवोभया-
भावकत्वाद्धूमत्वावच्छिन्नभावोऽपि लक्षणघटक इति नातिप्रसङ्ग
इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टार्थनिरुक्तपदोपादानप्रयोजन-
सयोगेन वैभ्रान्यत्वविशिष्टैतद्वद्व्यवहारे चैव्यादिनिष्ठैतद्वद्व्या-
प्यके एतद्वद्वहेता, समवायेन विशिष्टमत्तासाध्यके जातिकपहेतौ
चाऽतिस्यातिवारणरूपं दर्शयति । वैभ्रान्यत्वेति । निरुक्तपदानुपादाने

संयोगसामान्यान्तर्गतचैत्रनिष्ठैतद्दण्डसंयोगे हेत्वधिकरणचैत्रा-
नुयोगिकत्वचैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डाभावप्रतियोग्येतद्दण्डप्रतियोगि-
कत्वयोः, समवायसामान्यान्तर्गतगुणानुयोगिकसत्तासमवायं च
हेत्वधिकरणगुणानुयोगिकत्वविशिष्टसत्ताभावप्रयोगिसत्ताप्रतियोगि-
कत्वयोर्द्वयोरेव सत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकता न स्यादिति
प्रसक्तातिप्रसक्तेस्तदुपादानाभावकाशः । चैत्रे गुणादौ च संयोगेन
समवायेन च विशिष्टदण्डविशिष्टसत्तावैशिष्ट्याप्रत्ययात्तदनुयो-
गिकसंयोगसमवाययोर्विशिष्टदण्डत्वविशिष्टसत्तात्ववच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वानभ्युपगमेनाऽन्यानुयोगिकयोश्च तयोश्चेन्नगुणानुयो-
गिकत्वाभावेनोपयामावस्याऽक्षततया विशिष्टसाध्याभावस्याऽपि
लक्षणघटकत्वादित्यर्थः ।

अथाऽत्र संयोगेन घटादौ साध्ये घटत्वादिहेतावतिव्याप्तिः
संयोगसामान्यान्तर्गतघटादिसंयोगे घटानुयोगिकत्वघटादिप्रतियो-
गिकत्वोभयसत्त्वेन घटादिनिष्ठघटाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वात् ।
न च स्वस्मिन् संयोगेन स्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयात् अन्यत्र वि-
शिष्टबुद्धिनियामकघटसंयोगे घटप्रतियोगिकत्वमात्रम्, घटेऽन्य-
विशिष्टधीमात्रनियामकसंयोगे च तदनुयोगिकत्वमात्रमिति घटा-
नुयोगिकत्वतत्प्रतियोगिकत्वोभयं न कुत्रापि संयोगेऽस्ति,
न हि समवायेन संयोगाधिकरणत्वमेव संयोगानुयोगित्वं येन
घटसममवेतसंयोगमात्रस्यैव घटानुयोगिकत्वं स्यात् । तथा
सति तत्सम्बन्धानुयोगिताया एव तद्विशिष्टबुद्धिविषयताप्रयो-
जकत्वेन स्वस्मिन्नापि स्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, किन्तु
सम्बन्धान्तरमेवेति वाच्यम् । येन सम्बन्धेन घटेऽन्यवि-
शिष्टधीस्तेन सम्बन्धेनाऽन्यत्र कदाचिद्धटविशिष्टबुद्धिजननादेक-
त्रैव संयोगे घटानुयोगिकत्वघटप्रतियोगिकत्वयोरुभयोरेवावश्य-
कत्वात् । यस्मिन्सम्बन्धे यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टे यदनुयोगिकत्वं
तत्सम्बन्धेन तस्यैव तद्विशिष्टप्रमितेः । स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टे
च संयोगे स्वानुयोगिकत्वानुपगमेन स्वस्मिन् तेन सम्ब-
न्धेन स्वविशिष्टप्रमापत्त्यनवकाशात् इति चेन्न । संयोगेना-
ऽधिकरणांशे आधेयस्यैव विशिष्टबुद्धिर्जन्यते नत्वाधेयांशे, आ-
धाराधेयमात्रानापन्नयोर्वृत्त्यनियामकसंयोगिनोश्च संयोगेन वि-

शिष्टबुद्धेरग्रामाणि कृत्यात् । आधेयत्वानुपस्थितिकालानि भूतले घट इत्यादिप्रत्यये घटाद्यशे भूतलादेः प्रकारत्वेऽपि आधेयताया एव ससंगतोपगमात्, न तु सयोगस्य । एव सति वृत्त्यनियामकस्य गगनादिसंयोगस्य सम्बन्धवानुपपत्तिविशिष्टबुद्धिनियामकस्यैव तथात्वादिति चेत् का क्षतिः । एव च येन संयोगेनाऽन्यत्र घटादिविशिष्टबुद्धिर्जन्यते घटस्य तत्सयोगाध्यानाधारत्वेन घटं न तेन सम्बन्धेनाऽन्यविशिष्टबुद्धिर्जन्यते इति संयोगमात्र एव तत्प्रतियोगिकत्वतदनुयोगिकत्वोभयाभावस्याऽक्षतत्वात् ।

अथ यस्य घटस्याऽथ स्थितपटे येन संयोगेन घटविशिष्टबुद्धिर्जनिता तेनैव च संयोगेन पटेन सम परिवृत्त्य स्थापिते तद्वदे पटविशिष्टबुद्धिरपि जन्यते तत्र संयोगे घटप्रतियोगिकत्वघटानुयोगिकत्वोभयस्यावश्यकतया संयोगेन घटसाध्यके तद्वदतत्पटान्यतरत्वरूपेण हेतुतायामतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेत् । एव सति साध्यतायच्छेदकसम्बन्धानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वधिकरणीभूतयात्काश्चिद्व्यतिनिष्ठत्वोभयाभाव एव विवक्षणीयः । स्यास्मिन् स्वविशिष्टबुद्ध्यानुदयेन स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगनिरूपितत्वस्य स्थितिष्ठानुयोगितायामसत्त्वात् संयोगीयानुयोगितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वतद्वदनिष्ठत्वोभयाभावोऽक्षत एवेति । एव च यदेतत्कल्पे समवायस्यमते इति यास्मिन्मुद्रावपिष्यति तद्यथाश्रुताभिप्रायेणेति ध्येयम् ।

अथ द्रव्यत्वादिकं प्रति पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादेर्व्यापकत्वापत्तिः । हेतुमतं पर्येकद्रव्यस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वाद्यनधिकरणत्वेऽपि द्वित्वादिपर्याप्तौ हेत्वधिकरणतत्तद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावात्तत्वादिति द्रव्यत्वादिना पर्याप्तिसम्बन्धेन गगनादेः द्वित्वाद्यनुमानापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, एवविशेष्यकपर्याप्तिसमसंगकस्यास्यवृत्तिधर्मप्रकारकबुद्धेर्भ्रमतया सहिद्वक्परामर्शात्तादृशानुमिष्युपगमासम्भवात् । न चैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वादिपर्याप्तौ वैकस्मिन्प्रसङ्गेऽपि उभयादिवृत्तिधर्मावच्छेदेन तत्पर्याप्तिसंगत्याचेद सम्बन्धेन तद्वति मत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्य दुर्वार-

मिति वाच्यम् । तद्व्यावृत्तप्रमालक्षणस्याऽपि कथञ्चिन्निर्वचनसम्भ-
वादिति चेन्नैवम् । उद्देश्यतावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वाविशेषित-
पर्याप्तेः कचिदपि सम्यन्वत्त्वानभ्युपगमेन तादृशपर्याप्तिसंसर्गकानु-
मितेरापादनासम्भवात् । गगनत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वविशेषितपर्या-
प्तेर्द्वित्वादिप्रतियोगिकत्वाभावेन द्वित्वादिनिष्ठव्यापकत्वाद्यदकतया
तादृशसम्बन्धेनापि तदनुमित्यापत्त्यनवकाशात् ।

यत्तु हेत्वाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यावृत्तानुयोगिकत्वस्थले हेतुमत्त्वप-
र्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वनिवेश्यम् । द्वि-
त्वादिपर्याप्तौ च द्रव्यत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकेकमानवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नानुयोगिताकत्वविरहात् तेन सम्यन्धेन द्वित्वादेर्द्रव्यत्वादि-
रूपप्रत्येकपर्याप्तधर्मव्यापकतापत्तिः । हेतुमद्वृत्तियत्किञ्चिद्धर्मा-
वच्छिन्नानुयोगिताकत्वनिवेशे इमे बहवस्त्रित्वादित्यादौ पर्या-
प्तिसम्बन्धेन हेतुसाध्यभावेऽव्याप्तिः हेतुमदेकमानवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य बहुत्वादिपर्याप्तावसत्त्वेन तादृशसाध्या-
भावे निरुक्तप्रतियोगिधैयधिकरण्यस्य दुर्वारत्वात् अतो हेतुपर्या-
प्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्याऽपि प्रतियोगिमद्भेदे हेतुपर्याप्त्यवच्छे-
दकावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्याऽपि प्रमकल्पे विवक्षणे आकाश आ-
काशघटोभयत्वादित्यादौ अतिन्याप्तेर्दुर्वारत्वात् आकाशत्वाद्यवच्छि-
न्नभेदस्य दर्शितहेतुपर्याप्त्यवच्छेदकतदुभयवृत्तिधर्मावच्छिन्ने ऽस-
त्त्वात्, प्रतियोगिवृत्तिधर्मस्य भेदाधिकरणतानवच्छेदकत्वात् । न च
व्यासज्यवृत्तिधर्मसाध्यके ईदृशी रीतिरुपादेया नाऽन्यथेति वाच्यम् ।
आकाशत्वादेराकाशघटादौ व्यासज्यवृत्तित्वभ्रमदशायां तदवच्छिन्न-
भेदस्य प्रत्येकं हेत्वधिकरणवृत्तित्वग्रहेऽपि आकाशघटोभयत्वादिहेतु-
ना आकाशत्वाद्यनुमित्युत्पत्त्या तन्निर्वाहाय तत्राऽपि साधनपर्या-
प्त्यवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकप्रतियोगिमद्भेदघटितव्याप्तिज्ञान-
हेतुताया वाच्यतया तत्राप्यनुमित्यौपयिकव्याप्तिप्रसिद्धापत्तेः
तस्माद्वित्वादिसाध्यकद्रव्यत्वाकाशत्वादिकं सङ्केतुरेव । इमे बहव-
स्त्रित्वादित्यादावन्याप्तिचारणाय च पर्याप्त्यतिरिक्तधरूपसम्बन्धेन
प्रतियोग्यधिकरणत्वावच्छिन्नस्य भेद एव हेतुमति निवेशनीयो
न तु प्रतिशोग्यवच्छिन्नभेदः प्रतियोगिमद्वृत्तिधर्मवत्त्वं वा तेन

प्रत्येकवृत्तिवहुत्वाद्यवच्छिन्नमेदमादाय न तदभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्येव सारम् ।

इदं तु बोध्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपितत्वविशिष्टसाध्यवन्निष्ठाधिकरणताभिन्नहेतुमन्निष्ठाधिकरणताकत्वमेव प्रतियोगित्वधिकरणहेतुसमानाधिकरणेति प्रतीकार्यम् । महाकालो घटवान् महाकालत्वादौ च नैतादृशविशेषणाक्रान्ताभावाप्रसिद्धिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नपदार्थभावस्यैव तथात्वात् । हेतुमन्निष्ठतदधिकरणताया साध्याभावाधिकरणतामिश्रत्वसत्त्वेन विशिष्टमेदसत्त्वात् इत्युभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यानुधावन दीधितिकृतामफलमेव । एवं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्व हेतुमत इत्यादिक्रमेण निर्वचने ऽनुगमात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटनिवेशने व्याप्तेर्दुर्लभ्यतेति दूषणान्तरमनवकाशमिति दिक् ॥

अनु गगनादेरपि कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वमावश्यकम्, अन्यथा तेषां परमार्थसत्त्वानुपपत्तिस्तस्य कालवृत्तित्वरूपत्वात् एव कारणत्वानुपपत्तिश्च तस्य पूर्वकालवृत्तित्वघटितत्वात् अवृत्तित्वप्रयादश्च तत्र कालिकातिरिक्तसम्बन्धेना ऽवृत्तित्वपरः । इत्थं च कालिकसम्बन्धसामान्ये गगनादिप्रतियोगिकत्वमहाकालानुयोगिकत्वोभयाभावोऽपि दुर्लभ इति तदभावेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्घटम् । एव स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षेऽपि विपर्ययिता घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावध्याप्ति, विपर्ययितासम्बन्धेन पदार्थमात्रस्यैव हेत्वाधिकरणनित्यज्ञानसम्बद्धत्वात् तेन सम्बन्धेन प्रतियोगित्वधिकरणाभावाप्रसिद्धेरित्यालोच्य कल्पान्तरमाह-स्वरूपेत्यादिना ।

अत्र केचित् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिच्चतनुयोगिकत्वसाध्यप्रतियोगिकत्वहेतवन्नित्यावच्छिन्नाभावस्य विवक्षणाश्च विपर्ययितासम्बन्धेन घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावध्याप्ति, पदार्थमात्रस्यैव तेन सम्बन्धेन प्रतियोगित्वधिकरणत्वात् । घटपटविपर्ययितयोर्भिन्नत्वेन विपर्ययितासम्बन्धसामान्ये तादृशानित्यावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् । न चैतन्नित्यावच्छिन्नाभावनिवेशे स्व-

रूपसम्बन्धेन गगनादेर्बुद्धिर्मत्त्वेऽपि न घटादिसाध्यककालत्वादि-
हेतावव्याप्तिः, प्रतियोगिभेदेन कालिकसम्बन्धस्यापि विभि-
न्नतया गगनाद्यभावस्यैव तादृशप्रतियोगिव्याधिकरणत्वादिति वा-
च्यम् । कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यकस्थले ऽव्या-
प्तेः, तत्र सर्वस्यैव साध्यतया कालिकसम्बन्धसामान्ये एव
साध्यप्रतियोगिकत्वसत्त्वेनोपदर्शितव्रित्त्वावच्छिन्नाभावस्याऽसत्त्वा-
त् । प्रमेयसामान्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि तस्या ऽव्याप्यवृत्तित्व-
भ्रमदशायामनुमित्युपपत्त्यर्थं तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघटित-
व्याप्युपपादनस्यावश्यकत्वात् । एतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टप्रमेय-
सामान्यसाध्यकमहाकालत्वादिहेतोरव्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वेन 'तत्रा-
व्याप्तेश्च । न च तथाऽपि विषयितासम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यके
नित्यज्ञानत्यादिहेतावध्यातेः सम्भयात्कथं त्वदुक्तिसङ्गतिरिति
वाच्यम् । साध्यप्रतियोगिकत्वेत्यनेन साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
प्रतियोगिकत्वस्य विवक्षणात् प्रमेयत्वविशिष्टघटविषयितातो घट-
त्वविशिष्टघटविषयिताया भिन्नत्वेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगि-
व्यधिकरणत्वात् । न चेश्वरज्ञानीयप्रमेयत्वविशिष्टघटविषयितायां
तादृशव्रित्त्वावच्छिन्नस्य सत्त्वेन कथं तत्र घटाद्यभावस्य प्रति-
योगिवैयधिकरण्यमिति वाच्यम् । निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वे-
त्यनेन यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-
ताकत्वस्य विवक्षणादीश्वरज्ञानीयतादृशविषयितायां प्रमेयत्व-
स्याऽपि निरूपकतावच्छेदकत्वेन घटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छे-
दकताकत्वाभावेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । इत्थं
च स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्बुद्धिर्मत्त्वे कालिकसम्बन्धेन घटा-
दिसाध्यकस्थले ऽप्यव्याप्तिः सम्भवति, प्रमेयत्वादिविशिष्टघटनिरू-
पितकालिकविशेषणतातो घटत्वविशिष्टघटनिरूपितकालिकविशेष-
णताया अभिन्नत्वेन कालिकसम्बन्धसामान्ये घटत्वपर्याप्तावच्छेद-
कताकत्वाभावेन घटाद्यभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणतया त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्त्वात् इदानीं प्रमेयघटः
इदानीं घट इत्यादिप्रत्ययानामेकेनैव कालिकविशेषणत्वेनोपपत्तेर्निरू-
पकतावच्छेदकभेदेन तादृशसम्बन्धभेदस्या ऽनभ्युपगमादतः क-
ल्पान्तरमनुसरति-स्वरूपसम्बन्धेनेतीत्याहुः । तदसत् । तथा

सति स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वेऽपि विषयितासम्बन्धेन घटा-
दिसाध्यके प्रमेयत्वविशिष्टघटादिमात्रविषयकज्ञानमात्रवृत्तिहेतावृत्ति-
व्याप्ते । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वेऽपि नित्यज्ञानीयप्रमेयत्वा-
दिशिष्टघटनिरूपितविषयितातो नित्यज्ञानीयघटत्वविशिष्टनिरूपित
विषयिताया अभिन्नत्वेऽपि क्षतिविरहेण विषयितासम्बन्धेन घटा-
दिसाध्यके ईश्वरज्ञानमात्रवृत्तिहेतावृत्त्योक्तदुर्वारत्वाच्च ।

एतेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धसामान्ये निरुक्तोभयाभावस्य विवक्षणाच्च घटवाक्षित्यज्ञानत्वादि-
त्यादावप्यव्याप्तिः, तत्र घटत्वविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्ये
पटप्रतियोगिकत्वाभावेन पटाभावस्यापि प्रतियोगिन्यधिकरणत्वा-
त् । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु घटवान्महाकालत्वादि-
त्यादावुक्तक्रमेण पर्याप्तिनिवशस्याऽऽद्यकतया घटाभावस्याऽपि-
प्रतियोगिन्यधिकरणतया ऽप्यासिरत कल्पान्तरानुसरणमित्य-
पि परास्तम् । उक्तस्थले साध्यनिरूपितविषयितासम्बन्धसामान्या-
न्तर्गतप्रमेयत्वविशिष्टघटनिरूपितविषयितायां घटत्वपर्याप्तावच्छेदक-
तावत्त्वाभावेन शुद्धघटत्वविशिष्टनिरूपितविषयिताया च हेत्वधि-
करणानुयोगिकत्वाभावेन साध्यनिरूपितविषयितासामान्ये उभ-
याभावस्य सत्त्वादव्याप्ते । तस्मान्प्राचीनमते वृत्त्यनियामकविष-
यितादिसम्बन्धेन व्याप्यनभ्युपगमादुक्तस्थले ऽप्याप्त्यसम्भवात् ।
कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वे तु घटवान् महाकालत्वादि-
त्यादावव्याप्तिरतः कल्पान्तरमनुसरति ॥

(दो०) स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु निरुक्तप्र-
तियोग्यनधिकरणहेतुपक्षिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्स-
म्बन्धावच्छिन्नत्वयद्दर्भावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन
तद्दर्भावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । समवायसम्बन्धेन
प्रमेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वं सुलभम् ।

(गा०) स्वरूपसम्बन्धेन-कालिकविशेषणतासम्बन्धेन । निरुक्तप्रति-
योग्यनधिकरणेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छे-

दकावच्छिन्नानधिकरणेन्यथं । एवं च स्वावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशप्रतियोगितासामान्यको यो धर्मस्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमित्यौपयिकी व्याप्तिरिति पर्यवसितम् । घटवान्महाकालादित्यादौ समवायादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगितैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकण्यनिरूपिका प्रसिद्धा, तादृशप्रतियोगितासामान्ये कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावादेव निरुक्तोभयाभाववत्त्वमक्षतमिति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगादिना घटाद्यभावप्रतियोगितायां समवायादिना धूमाद्यभावप्रतियोगितायां च धूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगितासामान्यान्तर्गतत्वेन तत्रोभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । धूमादिस्मान्नाधिकरणस्य समवायादिना बह्नाद्यभावस्य संयोगादिना घटाद्यभावस्य च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वयोरेकैकस्य सत्त्वेऽप्येकैकाभावेन द्वित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वान्नलक्षणसमन्वयः ।

यद्यपि तादृशाभावीयसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमात्रस्याऽभावनिवेशेऽपि सामञ्जस्यम् । इदं वाच्यं श्रेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वावच्छिन्नभेदादिप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विरहमादाय, प्रमेयसामान्यसाध्यके सयोगेन जन्यत्वविशिष्टघटादिहेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नभेदस्य संयोगसमवायकालिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य च हेतुमत्त्वसम्भवेऽपि विषयितासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य, ज्ञानमात्रबुद्धिहेतौ च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य तद्वनिप्रसिद्ध्या तदीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायामुक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विरहमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवः । तथाऽपि हेतुमति सर्वरेषा सम्बन्धैः साध्यं घटते न तु कस्यामपि तादृशाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति भ्रमदशायामप्यनुमितेरानुभविकतया तदानीं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तादृशाभा-

प्रतियोगित्वज्ञानासम्भवात्तद्विशेषितप्रतियोगिताधर्मिकसम्बन्धवि-
शेषावच्छिन्नत्वाभावज्ञानस्याऽनुमितिहेतुना न सम्भवतीत्युभयाभा-
वानुसरणम् ।

वस्तुतस्तु अभावज्ञानज्ञानस्यान्यनमवान्योगिज्ञानत्वादित्यादाव-
व्याप्तिर्नोप्या । तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावी-
यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धे । एव निरुक्तप्रति-
योग्यनधिकरणहेतुमभिष्टाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितासामान्ये निरुक्तधर्मावच्छिन्नत्वाभावनिशेषे कालो घट-
यानित्यादावध्यात्तेरपरिहारो बोध्य इति ।

प्रमेय-वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नाभावाप्रतिज्ञा तदवच्छिन्नत्वमप्यप्रसिद्धमिति शङ्का पारिहरति ।
समवायेनेति । यद्यपि विषयतादावपि तदवच्छिन्नत्वमप्रसिद्धिस-
म्भवस्तथाऽपि विषयतादिनिष्ठायान्नत्प्रकारकत्वादिरूपतदवच्छे-
द्यताया प्रतियोगितानिष्ठायान्नयूनानतित्किट्टवृत्त्यगुरुधर्मनिरूपित-
विलक्षणावच्छेद्यतायाश्च एकजातीयत्वस्याऽप्रामाणिकत्वेनाऽतिव्या-
प्तिमयेन प्रतियोगिताया यादृशमवच्छिन्नत्व तस्यैव लक्षण निवेशः
कार्य इत्यभिप्रायेण तादृशावच्छिन्नत्वस्यैव प्रसिद्धिर्दर्शिता । अन्य-
त्सर्वं स्वयमूहम् ।

पूर्वकल्पे दोषान्तरमपि दर्शयति । अत एवेति । पूर्वकल्प-
परित्यज्यैतत्कल्पावलम्बनादेवेत्यर्थः । समवायस्योभयपक्षे हेतु-
एकत्वेनेति । उभयवस्त्रेणीत्यनेन द्रव्यत्वाभावे हेत्वधिकरणगुणादौ
उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भवः सूचितः । द्रव्य-
जातेरित्यादाविति । नाऽतिव्याप्तिरित्यभिप्रेत्याऽन्वयः । यद्यपि प्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्व प्रतियोगि-
निरूपिततादृशसम्बन्धानुयोगित्वम् । अधिकरणतानिश्चेषो तादा-
त्म्येन साध्यताया व्यवभिवारिण्यतिव्याप्तिः, तथा च समवायेक्ये गुणा-
देरपि द्रव्यत्वप्रतियोगिकसमवायानुयोगिता निश्चित्युद्देश्येतात्कल्पे-
ऽपि समवायेन द्रव्यत्वमावस्थ लक्षणघटकान्यानिर्वाहः तथा-
ऽपि स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादृशसम्बन्धानिरूपितवि-
लक्षणानुयोगिताया एव निवेशनीयतया गुणादिनिष्ठसमवाया-
नुयोगितायाश्च द्रव्यत्वीयविशिष्टानिरूपितत्वेन न दोषः । वस्तुतः

स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन विशिष्टप्रतियोग्यवच्छिन्नभेदो हेतुमद्विशेषणम् । एवं च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्व-विशिष्टसम्बन्धानुयोगिन्येव भेदाभ्युपगमात्समवायैक्यमतेऽपि समवायेन द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्य गुणादावक्षतत्वाद् द्रव्यत्वाद्य-भावस्य गुणायौ समवायेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यमव्याहतमेवेति ।

इदमत्रावधेयम् । समवायकालिकविशेषणताद्युभयसम्बन्धेन यत्र द्रव्यत्वादेः साध्यता केवलसमवायादिना द्रव्यत्वादेर्हेतुता तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतगनानुयोगिकसमवायादा-बुक्तोभयाभावास्तत्वेनाऽतिव्याप्तिः समवायभेदमतेऽपि दुर्वारा । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकरूपविशिष्टनिरूपितानुयोगिता सामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वधिक-रणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावविवक्षणेन तादृशदोषवारणे च निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वस्याने निरुक्त प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वनिवेशेन द्रव्यं जा-तेरित्यादावप्यतिव्याप्तिः शक्यते धारयितुमिति ।

इदं त्ववधेयम् । स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन यत्र लौहि-त्यादेः साध्यता तत्र सङ्केतावेतस्फटिकत्वादायुभयाभावधटित-प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशपक्षे स्फटिकाद्यनुयोगिकजपादिसंयोगे लौहित्यादिनिरूपितपरम्परासम्बन्धघटकसाक्षालौहित्यप्रतियोगिक-त्वाभावेन हेतुमद्विशिष्टसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्वारम् । साक्षात्परम्परासम्बन्धघटकसाधारणं तत्प्रतियोगिकत्वं चानुगतं दुर्वचम् । तादृशस्य तस्य निवेशे ऽयोगोलकाद्यनुयोगिकवद्विसंयो-गादेरपि धूमादेः परम्परासम्बन्धघटकत्वसम्भवेन धूमादिप्रतियो-गिकतया तन्निष्ठधूमाद्यभावेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपपत्तेः । न च तादृशसंयोगे संयोगत्वपुरस्कारेण साक्षालौहित्यप्रतियोगिकत्व-विरहेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकस्वसमवायिसंयो-गत्वपुरस्कारेण तत्प्रतियोगिकत्वं स्वीक्रियते इति चाच्यम् । माना-भावाद्, समवायस्य तत्प्रतियोगिकतयैव तद्व्यधितपरम्परायाः सम्बन्धतोपपत्तेः । किञ्चिद्गुणेनाऽपि संयोगादेर्लौहित्यादिप्रतियो-गिकत्वे संयोगादिना किञ्चित्समवायिनिरूपितत्वविशिष्टसंयोगा-दिना वा साक्षात्सम्बन्धात्मकेन स्फटिकादौ लौहित्यादिवृद्धेर्भ-

मत्वानुपपत्तेश्च । यादृशसम्बन्धे अत्रकारप्रतियोगिकत्वयद्विशेष्या
 ऽनुयोगिकत्वोभयामावस्तादृशसम्बन्धेन तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञान
 भ्रम इति तत्तद्वश्यात् । स्वसमवायिसंयोगे चोभयस्वरूपमभावा
 सत्त्वात् । न च सम्बन्धभेदेन व्यापकताभेदात्स्वसमवायि
 संयोगादिरूपपरम्परासम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र परम्पराघटक
 विशेष्याशे स्वप्रतियागिप्रतिर्यागिकत्वमुपपन्न स्वप्रतियोगप्रतियो
 गिकपरम्पराघटकविशेषणसमवायादमप्रतियोगिकत्वस्यैवाऽभावो
 निवेशनीयः । परम्परामिबृद्धावपि ईदृशरीत्याहामिति ना-
 नुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्र कालिकसम्बन्धमद्वितिसामानाधिक
 रण्यसम्बन्धेन घटादिक साध्य महाकालवृत्तत्वादिक हेतुस्तत्र
 कालिकसम्बन्धेन गगनादिवृत्तित्ववशं प्रतियोगिव्यधिकरणामात्रा
 प्रसिद्धेर्देवतात्वात् । गगनादिनिरूपितस्य तादृशसामानाधिकर-
 ण्यरूपपरम्परासम्बन्धघटकविशेषणाराध्य कालिकसम्बन्धस्याऽप्र-
 सिद्धे । विशेषणीभूतसम्बन्ध विशिष्यान्तद्वय निरुक्तप्रतियोगि-
 प्रतियागिकसम्बन्धत्वेन सम्बन्ध निवश्य तद्वत्प्रतियोगिकत्वनिवेशे
 कालिकविशेषणतायत्समवेतत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन द्रव्यत्वादि-
 साध्यके द्रव्यवृत्तिगादिहेतावतिव्याप्तिः, तत्र साध्यतावच्छेदक-
 परम्परासम्बन्धघटकविशेषणीभूतसमवेतत्वाशे व्यभिचारनिरूपका-
 धिकरणशब्दानाद्यनुयोगिकत्वद्रव्य वप्रतियागिकसम्बन्धत्वावच्छि-
 द्द्रव्यवसमवायवत्प्रतियोगिकत्वोभयस्वरूपेन द्रव्यत्वामात्रात्तद्वत्ता-
 त । हत्वाधिकरणानुयागकविशेषणीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्व-
 निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वोभयामावस्य परम्परासम्बन्धघटक-
 विशेषणाशे निवेशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन जातिसाध्यक
 मेयत्वादिहेतावतिव्याप्तिः, तत्र तादृशसम्बन्धघटकविशेषणाशे ता-
 दृशसम्बन्धेन साध्याधिकरणहेत्वधिकरणव्यक्त्यनुयोगिकविशेषणी-
 भूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयागिकत्वानिरुक्तप्रतियागिकत्वोभयसत्त्वात् ।
 व्यभिचारनिरूपकाधिकरणहेत्वधिकरणानुयोगिकविशेषणीभूतसम्ब-
 न्धाप्रसिद्धे साध्यामात्रस्य लक्षणाघटकत्वनामान्तरस्यैव ल-
 क्षणघटनत्वात् । न च परम्परासम्बन्धघटकविशेषणाशे हत्वधि-
 करणवर्तित्रिस्तानुयागिकत्वपरम्पराघटकविशेषणीभूतसम्बन्धव-
 द्बिरूपितस्यनिरुक्तप्रतियागिप्रतियागिकसम्बन्धवद्विरूपितत्वानां च

पाणामभावनिवेशाच्च दोषः गगनादिनिरूपितकालिकसम्बन्धाप्रसिद्धाद्यपि तन्निरूपिततादात्म्यविषयितादिसम्बन्धवन्निरूपितत्वप्रसिद्ध्या त्रित्वावच्छिन्नाभावसौलभ्यादिति वाच्यम् । स्वरूपकालिकोभयसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जन्यज्ञानादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि कालवृत्तित्वादावतिव्याप्त्यापत्तेः । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणप्रलयत्वादिनिष्ठापामुक्तसम्बन्धघटकाधेयतायां कालिकसम्बन्धवन्निरूपितत्वसाध्याविषयतासम्बन्धवन्निरूपितत्वयोः सन्धेनाधेयतासामान्ये दर्शितत्रित्वावच्छिन्नाभावासत्त्वेन साध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिर्वाहात् । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे च नेयमनुपपत्तिः । हेत्वधिकरणस्फटिकादिनिष्ठस्य समवायादिना प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वसमवायिसंयोगादिरूपपरम्पराया अवच्छेदकत्वाभावेनोभयाभावाक्षतेः । न च स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेन घटरूपादिसाध्यके समवायादिना घटादिहेतावव्याप्तिः, तत्र किञ्चित्समवायिनिरूपितत्वविशिष्टस्वसमवायादिमम्बन्धावच्छिन्नायां हेतुमत्कपालादिनिष्ठसाध्याभावप्रतियोगितायां समवायिसमवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वात् । न हि तत्र दर्शितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धयोः शरीरवैलक्षण्यं किमपि शक्यते वक्तुम्, स्वांशस्य सम्बन्धाप्रवेशादितरांशस्याविशेषात् । इयंस्तु विशेषः, दर्शितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य सम्बन्धतया भाने प्रथमसमवायविषयता प्रकारतानिरूपिता द्वितीयसमवायविषयता विशेष्यतानिरूपिता, उक्तप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य सम्बन्धतया भाने द्वितीयसमवायविषयतैव प्रकारनाविशेष्यतोभयानिरूपितेति, स चानुपपुक्त एवेति वाच्यम् । परम्परासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धता परम्पराघटकयावद्वस्तुषु विशेष्यविशेषणभावापन्नेषु पर्याप्ता, विशिष्टसाक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तु तादृशसम्बन्धता विशेष्य एव पर्याप्ता, विशेषणं तु सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकतायामवच्छेदकमेव, न तु तदन्तर्भावेन सम्बन्धविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पर्याप्तिः, ईदृशरीत्यैवाभाववैलक्षण्यनिर्वाहात् । तथा च परम्परासम्बन्धेन

यत्र साध्यता तत्र परम्परापर्याप्तावच्छेदकताकत्वरूप साध्यता
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व निवेशनीयम्, उक्तस्थले व्याधिकरण
विशेषणीभूतसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायामेवावच्छेदकता
या प्रतियोगिताया तदन्तर्भावेण पर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावा
दिति दिक् ।

अधेतल्लक्षणे विपर्ययितादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यताया
मन्यासि, तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याऽप्रसिद्धत्वात् । न च तादृ-
शसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वऽपि प्रतियोगितावच्छेदकता
यामेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रसिद्धि प्रतियोगि-वतवच्छेदकत्व
निष्ठावच्छेद्यत्वयोर्भिन्नत्वेऽपि एकजातीयतया तादृशानुगतरूपेण
निवेशादिति चाव्ययम् । तथा सति तादृशसम्बन्धेन साध्य-
ताया व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति प्रतियोगि-वधिकरणहेतुमग्निष्ठा
भावीयान्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्न
त्वाभावेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य चाऽप्रसिद्धत्वेन ता-
दृशप्रतियोगितासामान्ये तदुभयाभावस्याऽक्षतत्वात् । मैवम् ।
वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकतास्वीकार तादृशसम्बन्धस्या
ऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकताघटकस-
म्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणरूपाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकतासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वतादृशरूपा
वच्छिन्न बोधयाभावस्यैव विवक्षणीयतया सामञ्जस्यात् । तथा
हि विपर्ययितासम्बन्धेन साध्यताया सङ्गतौ तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नावच्छेदकताकसाध्यवद्भावे न प्रतियोगितावच्छेदकताघटक-
कसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणहेत्यधिकरणक, अतो
ऽन्यसम्बन्धेन साध्यादिमदभाष तत्सम्बन्धेनान्यावच्छिन्नभावावो-
या तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभावरसस्य
लक्षणसमन्वयः । तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यपि
तादृशसम्बन्धेन साध्यवद्भावाऽपि तादृश इति तत्प्रतियोगिता
वच्छेदकतायामुभयसम्बन्धेन नातिव्याप्ति । घटमान् धूमादिरवा-
यो सयोगादिना घटादिमदभाष समवायादिना बहवादिमदभा-
षश्च लक्षणघटक । तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभावस-

स्वाल्हृत्प्रत्ययसम्बन्धः । धूमवान्वहेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवतोऽभाव एव तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयस्यैव सत्त्वाभातिव्याप्तिरिति ।

(दी०) अत एव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसत्त्वेऽपि द्रव्यं जातेरित्यादौ, वह्निधूमोभयवान्वहेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि च नाऽतिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ॥

(गा०) संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि वह्निधूमोभयवान्वहेरित्यादौ नानिव्याप्तिरिति योजना । अयं भावः । प्रत्येकं संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्र संयोगसम्बन्धसामान्ये वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभाववत्त्वात्तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावोऽपि संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणतया लक्षणघटक इत्यव्याप्तिः स्यादतः संयोगेनोभयसाध्यकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व परित्यज्य प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव निवेशनीयं तथा च वह्निधूमोभयवान्वहेरित्यादावपि वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकतया पूर्वकल्पेऽतिव्याप्तिः स्यादिति ।

अथ साध्यतावच्छेदकमेवेन घट्याप्तिपदार्थमेदस्तदैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वपरित्यागः स्थलविशेषे सम्भवति तथा च साधनमेवेनापि तुल्ययुक्त्या तद्भेदाद्धूमरूपहेतुकवह्निधूमोभयात्मकसाध्यघटितव्याप्तिपदार्थप्रसिद्धिनिर्वाहाय तच्छरीरे प्रतियोगिताश्रयव्यधिकरण्यनिवेशनस्य वह्निहेतुके तदुभयसाध्यकस्थले कथमतिव्याप्तिप्रसङ्गकत्वमिति चेत् ? यथा संयोगसामान्ये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावनिश्चयदशायामपि धूमेन वह्निधूमोभयानुमितिर्भवतीति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयमाद्यविषयकज्ञानं धूमलिङ्गकतादृशोभयानुमितिजनकमद्भौतिक्येन, तथा तादृशनिश्चयदशायां सकलवह्निमतामेव धूमवत्वमिति स्रान्तानां वह्निहेतुकतदुभयानुमितिरप्यनुभवसिद्धा । तत्राऽपि प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयमाद्यविषयकज्ञानमेवाऽनुमितिजनकं या-

उभयम्, तथा च तद्वेतुकतरसाध्यकानुमितिजनकज्ञानस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्येवानिव्याप्यर्थः । एव यथा बह्विधूमाभयत्वेन उभयधूमव्यापकमिति वाक्याद्यथोक्तनिश्चयदशायां शाब्दबोधा जायते तथा बह्विधूमाभयत्वेनाभयबह्विधूमाभयकमित्यनासाक्तप्राक्यादपि व्यापताम्रमाच्छादयोध सर्वाभुनवसिद्ध इति प्रतिबोधिगताभयप्रतिबोधिकत्वमय तत्र शाब्दधीप्रिय स्वकीकरणाय । तथा च तद्विषयधिय प्रमात्रेण तादृशवाक्यस्य प्रमाणतापत्तिरित्यपीति । यद्विरित्यत्र घूमादिति नातिव्याप्तिरित्यनन्तरमभ्यासिञ्चेति पाठश्चिक्त्वपत्तिः, यथासङ्गमेव च स्थलद्वयेऽतिव्याप्यव्याप्ती योजयन्ति ।

इदमत्राशयेयम् । घटद्वयप्रवृत्तलमित्यादौ द्विवोपलक्षितवटाद्विशेषिष्ठय तद्विशेषिष्ठवैशिष्ट्यं वा भासते । वाद्य एकव्यादिमात्रपि तत्प्रसङ्गः । न च द्विवोपलक्षितस्यापि व्यक्तित्वस्यैव वैशिष्ट्यद्वय तत्र भासते इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एकस्मिन्नापे भेदसंभवे द्विधूममात्रप्रकारकप्रतीत्यनुभवमानानियमात् । तादृशबुद्धेर्द्वैविध्यविशिष्टाभावज्ञानविराधिनानुपपत्तिश्च विशिष्टवैशिष्ट्यभासस्यैव विशिष्टाभासबुद्धिनिरोधित्वात् । द्वितीये संयोगसमर्पकतादृशज्ञानमात्रस्यैव प्रमत्यापत्तिः, संयोगरूपवैशिष्ट्ये द्विविशिष्टविशिष्टप्रतिबोधिकत्वस्य बाधत्वात् । तस्माद्द्वयादिविशिष्टप्रतीत्यैव संयोगमात्रं न सम्बन्धोऽपि तु द्विव्यावच्छिन्ननिरूपिता स्ववोपायच्छिन्नाधिकरणतया । अधिकरणता च पदार्थान्तर अधिकरणस्य रूपा या उभयर्थं निरूपकभदसि निरूपकतावच्छेदकद्वैतस्यैकया सदैक्यमिति संयोगप्रतियोगितावच्छेदकत्वयत्र तत्प्रतियोगितावच्छेदकताया द्विरयऽनुपपत्तिरित्युच्यते । एव च बह्विधूमाभयव्यावच्छिन्नमाप्यके संयोगावच्छिन्नाधिकरणताया एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतयात्र बोधमयव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकायसत्त्वाप्रतियोगिप्रसक्तिः । अथवा द्वितीयकत्वमपि प्रतिबोधिनावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानुवागियनियमादुभयव्यावच्छिन्नप्रतियोगिकसमागामिज्ञा संयोगनामव्यावच्छिन्नमाप्यव्यभिचारिणि तामसम्बन्धावच्छिन्नसमाप्यव्यावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया मक्षणपटव्येताऽतिव्याप्येऽत्यव्याप्ता ।

वस्तुतस्तु पर्वतो वह्निमानित्यादावपि संयोगवच्छिन्नाधिकरणतैव सम्बन्धो न तु संयोगमात्रम् । अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्यत्रैव पर्वते वह्निरेत्यत्रापि संयोगमात्रस्यैव तथात्वापत्त्या अविशेषप्रसङ्गात् । तादृशप्रतीत्योर्विशेषाय प्रथमायां संयोगो द्वितीयायां तदवच्छिन्नाधेयता संसर्ग इत्युपेयते, किंवा प्रथमायां संयोगवच्छिन्नाधिकरणता द्वितीयायां संयोगस्तथेत्यत्र विनिगमकस्य दुर्लभत्वात् । न च तादृशप्रतीत्योः संसर्गांशोऽविलक्षणत्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावभेदाद्वैलक्षण्योपपत्तिसम्भव इत्युभयत्रैव संयोगमात्रस्य सम्बन्धतास्त्विति वाच्यम् । तावतापि पर्वतो वह्निमान् वह्नौ पर्वत इत्यनयोः, पर्वते वह्निः पर्वतवान्यवह्निरेत्यनयोश्च प्रतीत्योर्विशेषानिर्वाहात् । न चैवं रूपवानित्यादावपि समवायावच्छिन्नाधारतैव सम्बन्धः स्यान्न तु समवाय उक्तयुक्तेरविशेषादिति वाच्यम् । समवायातिरिक्तायाः समवायावच्छिन्नाधारतायाः अतभ्युपगमात् ।

अथ समवायावच्छिन्नाधारतायाः समवायरूपत्वे समवायावच्छिन्नाधेयताऽवश्यमतिरिक्ता स्वीकरणीया, अन्यथा रूपवान्घटो घटे रूपमिति प्रतीत्योः संसर्गवैलक्षण्यानुपपत्तेः । तथा च समवायावच्छिन्नाधेयता आधारता वाऽतिरिक्तैत्यत्र विनिगमकं दुर्लभमिति समवायातिरिक्तसमवायावच्छिन्नाधारनासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति चेन्न । घटानुयोगिकरूपप्रतियोगिकसम्बन्धो रूपानुयोगिकघटप्रतियोगिकसम्बन्धः परस्परं विलक्षण एव, अन्यथा दर्शितस्थले संसर्गवैलक्षण्यानिर्वाहादिति सत्यम्, तत्र चाधारानुयोगिकः सम्बन्ध एव समवाय इति परिभाषितो न त्वाधेयानुयोगिकः, स त्वाधेयतैवेव परिभाष्यते तत्र को विनिगमकानुयोगः ? न चैवं संयोगिन्यपि संयोग एवाधारताऽस्तु स चाऽनुयोगितासम्बन्धेनाऽऽधारपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति संयोगस्य द्विष्टत्वेऽपि नाधेये तद्व्यवहार इति पाच्यम् । संयोगीयसमवायातिरिक्तायाः आधेयव्यावृत्तानुयोगितायाः स्वीकारे तस्या एव संयोगिनिरूपिताधारतात्वोपगमेनाऽतिरिक्ताधारतायाः निष्प्रत्यूहत्वात् । न चाधारतायां संयोगिप्रतियोगिकत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । भवन्मतेऽपि संयोगे तत्समवेतत्वातिरिक्तस्य तत्प्रतियोगिकत्वस्य कल्पनीयतया

साम्यात् । अन्यथा भूतलादेः स्वसमयेतदटादिसयोगानुयोगितया
स्वाधारतापत्तेः । एतेन सयोगिन्याधेयताऽपि सयोग एव । प्रति
योगितासम्बन्धेन तस्याधेयपदप्रवृत्तिनिमित्ततया नाधारे तदवहार
इत्यपि निरस्तम् । आधेयनिष्ठाधारादयावृत्तपदार्थान्तरकल्पनाया आ-
वश्यकत्वात् । आधाराधेययोः सयोगानुयोगित्वप्रतियोगित्वकल्पने
विपरीतकल्पनायामपि बाधकामात्राच्चेति दिक् ।

एकानुयोगिरसयोगद्वयप्रतियोगितयोः प्रत्येकमुभयत्वाय
च्छिन्नत्वविरहेऽपि तदुभयत्वावच्छेदोभयत्वावच्छिन्न बोधगमा
प्र सयोगेनोभयसाध्यके ऽतिन्यासिरित्यप्याहुः । प्रतियोगित्वावच्छे-
दकत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपतया सम्बन्धत्वेन तन्निवेशे सम्बन्ध-
त्वस्य नियमघटिततयाऽनवस्थेत्याशङ्का निरस्यति ।

(दी०) प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न सम्ब-
न्धत्वेन निविष्टः । सामानाधिकरण्येऽपि सम्बन्धः संपोगतत्वा-
दिनैव निविशते । दर्शितञ्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् ।

(गा०) प्रतियोगित्वादिश्चेति । सम्बन्धविशेषोऽपि न सम्बन्धत्वेन
लक्षणघटकोऽपि तु प्रतियोगितात्मादिनाः कुत्रचित्सम्बन्धविधया
स्वरूपत एवेत्यर्थः ।

ननु सामानाधिकरण्यं तत्सम्बन्धिसम्बन्धित्वं तत्र सम्बन्ध-
त्वेनैव सम्बन्धनिवेश इत्याशङ्काह । सामानाधिकरण्येऽपीति । स
योगत्वादिर्नयेति । साध्यनतायच्छेदकादिभेदेनैव सम्बन्धादिभेदेना-
ऽपि ध्यातिनदस्येष्ट्यादिनि भावः । साध्यसामानाधिकरण्यद्वारेण
साध्यवत्प्रयुक्तत्वादिरूपे हेतोः सम्बन्धस्य प्रकारतया तस्यैव स-
योगत्वादिना निवेशः, साध्यसम्बन्धस्य च धर्मज्ञे तत्सम्बन्ध-
विधयेव लाघवेन निवेशानस्य स्वरूपत एव निवेशः सम्भवति, आ-
त्यनिरिक्तत्वाऽपि परागताया भावे स्वरूपताऽपि तदुपगमादित्य-
वयम् । सम्बन्धत्वनिवेशऽपि न क्षतिरित्याह । दर्शित चेति । नि-
यमाघटितमिति । तत्प्रतियोगित्वविशेष एव तत्सम्बन्धत्वं न तु
तर्हिज्ञातुस्तिनियामकत्वम्, यतीन्द्रियसम्बन्धे जनकत्वकल्पनियाम-
कत्वानुसम्बन्धम् । तद्वतीन्द्रियविषयस्वरूपनियामकत्वनिवेशः ध्याम-
कत्वानुसम्बन्धम् प्रमेयत्वात्तद्विषयत्वात् । न च विशेषतावताप्रकार-

तानिरूपितविषयताया विवक्षणीयतया नाऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
एवमपि संयोगादिना द्रव्यत्वादिभ्रमविषयतामादाय तस्यापि तत्स-
म्बन्धत्वापातात् । न च विषयतायां प्रमाप्रतियोगिकत्वनिवे-
शाश्रयमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रमात्वस्य तत्सम्बन्धानुयोगि-
विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपतया सम्बन्धत्वघटितत्वात् ।
एवं तदनुयोगिकत्वविशेष एव तत्र सम्बन्धत्वमिति भावः ।
इत्थं च सामान्यतत्सम्बन्धघटितं साध्यवत्सम्बद्धत्वरूपसाध्य-
सामानाधिकरण्यं साध्यवदनुयोगिकप्रतियोगित्वं प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन साध्यवदनुयोगिकवत्त्वं या, तच्च संयोगत्वादिना तदूघटि-
तात्साध्यवदनुयोगिकसंयोगप्रतियोगिकत्वरूपाह्युशरीरमिति तदेव
व्याप्तिघटकं वाच्यम्, अतिप्रसङ्गस्य व्यापकतायां विशिष्य सम्बन्ध-
निवेशेनैव धारणसम्भवात् । हेनौ साध्यवदसंपुक्तत्वादिनिश्चयदशा-
यां संयोगादिना पक्षे हेतुमत्तानिश्चयस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धक-
ताया अग्रे वक्तव्यतया तत्राऽनुमित्यापत्त्यनवकाशादिति सूचितम् ।

अमावत्वं चेदत्र भावमिभ्रत्वन्तदा प्रतियोगितायां साध्यता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयामावनिवेश-
पक्षे दैशिकविशेषणतया घटत्वाभावादिसाध्यके व्यभिचारिण्य-
तिप्रसङ्गः, तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य घटत्वादिरूपतया भा-
वमिभ्रनिरूपितप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वाभाव-
त्वावच्छिन्नत्वोभयामावस्याऽक्षतत्वादित्याशङ्कां निरस्यति ।

(दी०) अमावत्वं चेदमिह नास्ति, इदमिदं न भवतीति
प्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।
अतो नाऽभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः । तदपि वा नोपा-
देयं प्रयोजनविरहात् । विषयतातत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिक-
रणत्वतत्त्वसम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्ये-
कदेशिनः ॥

(गा०) अमावत्वं चेति । इदमिह नाऽस्तीदमिदं न भवतीति द्विवि-
धप्रतीतिकथनेनाऽमावत्वस्य संसर्गाभावाभ्युपगमाभावाभयसाधारण्ये
प्रमाणमुपदिशितम्, तस्याभ्युपगमाभावसाधारण्यविरहेऽभावान्तरप्र-
तियोगितासामान्ये तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहेण तेन स-

सम्बन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । भावामावसाधारण इति । भावेनाऽपि घटे घटत्वाभावो नास्ति घटो न घटोभन्न इति प्रती-
तेर्जननादिति भावः । तद्वच्छिन्नं चान्तावप्यस्य रुद्धिद्वक्तिः परि-
भाषैव वा, अतो न भावोऽभाव इत्यवयवव्युत्पत्त्या तद्वर्माप्रापयेऽपि
न क्षतिः । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति । अभावे तत्प्रतियोगिस्वरूप-
निरूपितानुयोगित्वनामा सम्बन्धविशेष इत्यर्थः । न चामावत्व-
स्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेऽननुगमादनुगतप्रत्ययानुपपत्तिः, तद-
नुगमकरूपान्तराभ्युपगमात् । पदार्थान्तरत्वेऽपि निरूपकमेवेन
सम्बन्धान्तरवत्तद्भेदस्थाऽऽवश्यकतयाऽनुगमकरूपान्तरावेक्षणात् ।

यत्तु प्रतियोगिनिरूपितसम्बन्धानामननुगमेऽपि प्रतियोगिभ-
र्मितावच्छेदकस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्ताखण्डधर्मान्तरस्य सत्त्वाद्धटो
नास्ति पक्षो नास्तीत्याद्यनुगतप्रमितिनिर्वाह इति । तन्न साधीयः ।
घटादौ घटाभावादेः कालिकादिसम्बन्धस्याऽपि स्वरूपतया तत्सं-
सर्गकप्रतीतिर्न घटाभावो नास्तीत्याद्यनुयोगितासंसर्गकप्रतीतिवै-
लक्षण्याय संसर्गतावैलक्षण्याऽऽवश्यकतया संसर्गतावच्छेदक-
धर्मविशेषस्वीकारस्य तन्निर्वाहकस्याऽवश्यकत्वात्, तेनानुगतीकृता-
नुयोगिताया एव संसर्गतावद्वर्मावितावच्छेदकताया अपि सम्भवेना-
ऽभावनिष्ठाखण्डधर्मान्तरे मानानावात् । नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तताया
अपि तस्यामेवापगमात् ।

अथ नास्तीत्यादाद्यनुयोगितारूपसम्बन्धविशेषप्रकारेणाऽभावमा-
नोपगमे तदंशे एव स्वनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिनः प्रकारवत्स-
म्भवादमावादे तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिनां भाने मानाभावादनुयोगि-
तायाः सम्बन्धत्वमेव न सिध्येदिति चेन्न । मण्याद्यभायस्य दा-
हादिहेतुतायां मण्यादिरूपप्रतियोगित्वच्छिन्नानुयोगिताविशेषस्याऽव-
च्छेदकत्वापेक्षयाऽनुयोगितासम्बन्धेन मण्यादेस्तथात्वे लाघवेन
तत्सम्बन्धतासिद्धेः । न चोभयामावादिधारणाय मणित्वाद्यवच्छिन्न-
निरूपितानुयोगिता मण्यादेः सम्बन्धो धात्वर्थः, तथा च तादृशा-
नुयोगितायाः व्याध्यतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽपि न गौरवमिति
वाच्यम् । उभयस्यावच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया मणित्वादिवि-
शिष्टसम्बन्धताविरहात्, शुद्धानुयोगितासम्बन्धेनैव मणित्वादि-
विशिष्टस्य उभयस्यावच्छिन्नमापःपायनेकतासम्भवेन तादृशानु-

योगितात्वेन सम्यन्धतानुपगमात् । न च तादृशस्य विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावव्यावर्तकता न सम्भवति, विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगितायामप्यधिकं त्वित्यादिन्यायेन मणित्वादिविशिष्टनिरूपितत्वसत्त्वेन तस्या अपि तत्सम्यन्धत्वादिति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरिसमाप्तप्रतियोगिताकसम्यन्धिन एव कारणतया मणिर्नास्तीत्याकारकशुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकप्रतीत्यविषयविशेषणान्तरसहितमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावनिष्ठतादृशमणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वसम्यन्धे च शुद्धमणित्वादिविशिष्टपरिसमाप्तप्रतियोगिताकत्वविरहेण तादृशाभावव्यावर्तनसम्भवात् ।

एतेन विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय शुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन हेतुता वाच्या, शुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नत्वं च मणित्वान्यधर्मानवच्छिन्नत्वम्, नवपि यदि तादृशधर्मावच्छेद्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्तदा किञ्चिद्विशिष्टतादृशवच्छेद्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्ग इति शुद्धतादृशवच्छेद्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभाव एव निवेशनीयः । शुद्धतादृशवच्छेद्यत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वमपि तदतिरिक्तानवच्छिन्नत्वमिति विशेषणानवस्थाप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । इत्यलमप्रस्तुताधिकजल्पनया ।

तदपि । तादृशाभावत्वमपि । नोपादेयम् । हेतुसामानाधिकरण्यांशे विशेषणतया न निवेशनीयम् । प्रयोजनाभावादिति । स्यादवच्छेदकविशिष्टानधिकरणहेतुमन्निष्ठत्वमात्रपुरस्कारेणाभावं निवेदय तदीयत्वेन प्रतियोगितानिवेशादेय संप्रसामञ्जस्यादिति भावः ।

प्रसङ्गात्प्रतियोगित्वादीनामपि पदार्थान्तरत्वं ध्यवस्थापयति । विषयतेति । तत्त्वम् विषयतान्यम् । प्राचीनैकदेशिभिर्विषयताया अतिरिक्तपदार्थेत्योपगमाद् दृष्टान्तत्वेन तदुपन्यासः । यथा विषयताया विषयरूपत्वे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नघटविषयकज्ञानाददृष्ट्याद्यवच्छिन्नतद्विषयकज्ञानस्य विषयतावैलक्षण्यविरहादवैलक्षण्यपत्तिः । न च द्रव्यत्वघटत्वयोरपि तत्र विषयतया तद्वैलक्षण्यदेव वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । तापताऽपि द्रव्यत्वेन घटविषयकाददृष्टत्वेन च पटविषयकाज्ञानाददृष्टत्वेन घटं द्रव्यत्वेन पटमवगाहमानस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्यपुष्पादनस्याशङ्क्यतात् । ज्ञानम्वरूपत्वे घटपटादित्यादिसमूहालम्बनीयघटपटादिविषयतानामभिन्नतापत्त्या तादृशज्ञानस्य पट-

त्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठविषयताशालितया भ्रमश्चापत्तिः । ज्ञानवि-
षयोमयरूपत्वे च जातिमान् घट इत्यादिज्ञानीयघटत्वादिविषय-
ताया द्वैविध्यानुपपत्तिः ज्ञानविषययोरविशेषादिति जातिमानि-
त्याद्याकारकैकविधघटत्वादिविषयताशालिज्ञानात्तादृशबुद्धेर्विलक्षणा-
कारता न स्यादित्यादियुक्त्या विषयताया विषयादिभेदभिन्नवि-
षयतानामनुगमकतया च विषयतात्वस्यातिरिक्ततासिद्धिः, तथा
प्रतियोगिताया प्रतियोगिस्वरूपत्वे घटादिनिष्ठानां घटत्वद्रव्य-
त्वादिरूपविभिन्नधर्मावच्छिन्नानां संयोगसमवायादिरूपविभिन्नसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्यानाऽभावेवैलक्षण्यानुपपत्तिः ।
अभावस्वरूपत्वे घटाद्यभावीयघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाकिञ्चे-
द्विशिष्टघटाभावाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्यापत्तेः ।
घटत्वादेः प्रतियोगित्वन्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकत्वानुपपत्तिः, घटा-
द्यभावस्य पटादिसाधारण्येन पटादेरपि तत्प्रतियोगितापत्तेश्चे-
त्यादियुक्त्या प्रतियोगित्वमप्यतिरिक्तं सिद्ध्यति । एवमधिकरणत्वं
नाधिकरणस्वरूपमाधेयस्वरूपं वा, भूतले घटसंयोगदशाया-
मिव परस्परासंयुक्तघटभूतलसत्त्वदशावामपीदानां भूतलं घटव-
दिति प्रत्ययप्रसङ्गात् । संयोगरूपत्वे आधेयत्वस्यापि तुल्ययुक्त्या
तद्रूपतया आध्यात्वाधेयत्वयोरभेदप्रसङ्गेन वैपरीत्येनाधाराधेय-
भावप्रत्ययप्रसङ्गादिति तदप्यतिरिक्तः पदार्थः । सम्बन्धत्वमपि क्लृ-
प्तपदार्थान्तर्मात्रेण दुर्बलमिति पदार्थान्तरमवेति भावः । आदिपदा-
दभाषत्वादिपरिग्रहः ।

इदं तु बोध्यम् । अभावत्वं प्रतियोगित्वाप्राप्तिरिच्यते तदभा-
वत्वस्य तत्प्रतियोगित्वनियमान् । न चैवं घटादेर्घटभेदाभाव-
त्वापत्त्या घटादिमति भूतले घटभेदो नास्तीत्यादिप्रतीत्यापत्ति-
रिति चाच्यम् । संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताया एवाभावत्वरूपतोपग-
मात् । घटादिभेदस्य घटत्वाद्यत्यन्ताभावसमनियतत्वेन तदभि-
न्नतया घटत्वादां तदीयसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितासत्त्वात्तेनैव त-
दभावप्रत्यायनात् । न धेयमपि घटभेदादेर्घटाद्यभावत्वानुपपत्तिस्त-
दप्रतियोगित्वादिति चाच्यम् । अत्यन्ताभावत्वात्तत्कानुयोगिता-
विशेषमवयव प्रतियोगितानतिरिक्तोपपत्तादिभि ।

इति-अनुमानगादाधर्या सिद्धान्तलक्षणम् ॥

अवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणम् ।

प्रतियोगितावच्छेदकेत्यत्र पारिमापिकावच्छेदकत्वं निवेशयि-
तुमवच्छेदकपदस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वपरतामाक्षिपति ।
नन्वित्यादिना ।

(दी०) नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।
सम्भवति लघौ धर्मे गुरौ तदभावात्, प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवा-
दिमस्वघ्राणग्राह्यगुणत्वादेरतथात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां
व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । नाऽप्यनतिरिक्तवृत्तित्वम् । प्र-
तियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन
धूमत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात् ।

(गा०) इह । एतल्लक्षणे, घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च घटत्वेन घटो-
ऽभावप्रतियोगीत्यादिप्रतीतिसाक्षिको यो घटादिनिष्ठप्रतियोगितया
सह घटत्वादेरवच्छेदकभावरूपः स्वरूपानतिरिक्तः पदार्थान्तरात्मको
चा सम्बन्धविशेषः स इह लक्षणे न शक्यनिवेशन इत्यर्थः । स्वरू-
पसम्बन्धविशेषात्मकावच्छेदकत्वाभावघटितं निरुक्तरूपं न व्याप्ति-
रूपमिति यावत् । तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेरि-
त्यग्रिममत्रैव हेतुः । प्रमेयधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिसाधा-
रणात्वादिति तदर्थः । प्रमेयधूमत्वेत्यादिकमतथात्वेनेत्यन्तं तत्र
हेतुः । स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानिरूपिततादृशावच्छेद-
कत्वाभावघटादृशसाध्यतावच्छेदकत्वेनेति तदर्थः । संभवत्ता-
दृशप्रतियोगितावच्छेदकताकधर्मापेक्षया गुरुत्वं प्रमेयधूमत्वादे-
स्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसाधकम् ।

तस्य तत्साधकत्वोपपृम्भकव्याप्तिमाह-सम्भवतीति । तस्मि-
न्निति पूर्णायम् । तथा च लघुधर्मे तादृशावच्छेदकत्वस्य सम्भवे
इत्यर्थः । गुरौ तदभावात्-तादृशावच्छेदकत्वाभावनियमात् । तथा
च सम्भवत्तदवच्छेदकताकधर्मापेक्षया यो गुरुः स न तदवच्छेदक

धानुपगमेन नानाव्यक्तिदण्डाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकनानिर्वाहाय प्र-
तियोगिनावच्छेदकापेक्षाविषयतापर्याप्तिरनवच्छेदकत्वान्तार्थ इ-
त्याशयेनैव तदभिधानात् । कम्बुग्रीवादिमत्त्वं च घटत्वव्यञ्जक-
संस्थानविशेषः । घटत्वापेक्षया तस्य गौरवं संस्थानस्य विजाती-
यावयवसंयोगरूपस्यानन्तत्वात्, अनुगमकजातिविशेषसापेक्षत्वा-
च्च । घटत्वस्य चैकस्य जातिरूपस्य निर्विशेषणकस्यावच्छे-
दकत्वे लाघवादिति ।

न च घटसामान्याभावप्रतियोगितायां संस्थानविशेषस्यानव-
च्छेदकत्वेऽपि तत्तत्संस्थानवदभावकूटप्रतियोगितासु प्रत्येकं तेषा-
मवच्छेदकत्वमावश्यकम्, तत्राऽतिप्रसक्तघटत्वस्यावच्छेदकत्वात्स-
म्भवादित्यनुगतरूपावच्छिन्नेष्वपि तेष्वनवच्छेदकत्व दुर्घटमिति
तद्व्यच्छिन्नसाध्यके नातिव्याप्त्यवकाश इति वाच्यम् ।
तत्तत्संस्थानवत्तत्तद्वटाभावप्रतियोगितायामपि घटनिष्ठतत्त्व-
क्तित्वस्यैव साक्षात्सम्बन्धेनावच्छेदकत्वसम्भवात्परम्परासम्बन्धेन
स्वसमवायिसमयेनत्यात्मकेन तत्तत्सयोगानां गौरवेणानवच्छेदक-
या तादृशसम्बन्धेन संस्थानविशेषावच्छिन्नघटादिसाध्यके व्यभि-
चारिहेतावतिव्याप्तेर्दुर्धारत्वात् ।

ननु मृत्पाषाणादिघटसाधारणं घटत्वं नैकम्, मृत्पपाषाणत्वा-
दिना सङ्करप्रसङ्गादिति तत्तज्जातिव्याप्यं नानैव, तथा च तथा-
विधिसफलघटानुगमकसंस्थानविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितायां न स्व-
रूपतो घटत्वस्यावच्छेदकतासम्भवाः, न्यूनवृत्तित्वात् । नाप्यनुगत-
रूपान्तरावच्छिन्नस्य, तादृशरूपान्तरप्रवेशेन गौरवादित्यद्वयं प्रा-
णप्राह्यगुणत्वानुधावनम् । प्राणप्राह्यं प्राणग्रहणयोग्यता गुण-
त्वन्यूनवृत्तिप्राणप्राह्यजातिरूपा, सा चातीन्द्रियेऽपि गन्धे इति न
गन्धत्वस्य दर्शितरूपवत्सामान्याभावप्रतियोगितासमनैयत्वानुप-
पत्तिः । तादृशयोग्यतामात्रस्योपादाने गन्धत्वसुरमित्यादिरूपाया-
स्तस्याः स्वरूपतो हेतुममानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कतया तादृशजातित्वाद्यवच्छिन्नाया अप्यनवच्छेदकत्वं दु-
र्लभमिति तद्विशेष्यतया गुणत्वनिवेशनम् । द्रव्यत्वादिहेतुक-
स्थले च गुणत्वस्य शुद्धस्यापि हेतुममानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वासम्भवाद्विशिष्टगुणत्वस्य गन्धत्वसमनैयत्वस्य

महानसीयबहिर्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके धूमादौ बहिर्वादेर्महानसीय-
बह्व्याद्यभावप्रतियोगिताशून्यबहुशस्तरवृत्तितया विशिष्टेऽपि तत्र
तच्छून्यावृत्तित्वस्य दुर्घटतयाऽतिप्रसङ्गाच्च । स्वव्यापकतत्कत्वनिवे-
शने च विशिष्टस्याऽविशिष्टस्य वा यादृशस्यावच्छेदकत्वमभिप्रेतं
तादृशस्यैव स्वपदेनोपादेयतया विशिष्टबहिर्वादादिकं प्रति विशिष्टब-
ह्व्याद्यभावप्रतियोगिताया व्यापकत्वस्याऽक्षतत्वेन तादृशस्याव-
च्छेदकत्वोपपत्तेः । ईदृशं यद्यत्स्वं तत्त्वाभावकूटस्य च साध्यताय-
च्छेदकविशेषणता घोष्या, अतः स्वत्वानुगमेनैकसामान्याभावनि-
वेशासम्भवात् यत्किञ्चिदेकावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वमादायाति-
प्रसङ्गानयकाशः ।

न च स्वपदस्य तत्त्वव्यक्तिपरतयाऽवच्छेदकनिष्ठं तत्त्वव्यक्तित्वमेव
पर्यवसितमवच्छेदकत्वम्, तथा च विशेषणवच्छिन्ननिष्ठतत्त्वव्यक्ति-
त्वस्यापि विशेष्यपर्याप्ततया विशिष्टबहिर्वादेरवच्छेदकत्वं शु-
द्धस्यापि अनवच्छेदकतादुर्भिक्षमिति वाच्यम् । शुद्धस्य विशेष-
णान्तरसहितस्य वा यादृशस्याधिकरणता अभावप्रतियोगितानि-
ष्ठव्यापकताशरीरे निविष्टा तादृशरूपपर्याप्तावच्छेदकतापर्याप्त्यनधि-
करणत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वोपगमात् । मेघधूमत्यादिप-
र्याप्ताया अभावप्रतियोगितावच्छेदकताया अप्रसिद्धावपि तथावि-
धाया विषयतावच्छेदकतायाः प्रसिद्धाऽतिव्याप्यनयकाशात् ।
महानसीयत्यादिसहितबहिर्वादिपर्याप्तावच्छेदकतायाः शुद्धबहि-
र्वादायपर्याप्तावच्छिष्टबह्व्याद्यभावमादाय दोषानयकाशात् ।

अथ यदि हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितासामान्यानति-
रिक्तवृत्तित्वं निषेदयते तदा निषिलगद्व्यादेरेव धूमादि-
समानाधिकरणविशेषभावप्रतियोगितया बहिर्वादेरपि स्वव्या-
पकतावच्छेदकतादृशप्रतियोगितात्यक्तरूपतादृशप्रतियोगितासा-
मान्यानतिरिक्तवृत्तिभ्येन तथाविधप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वानुपपत्तिरिति तादृशयत्किञ्चिदेकप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्ति-
त्वं स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशप्रतियो-
गिताक्यरूपं निषेदनीयम् । तथा सति धूमयान् बह्विरयादौ धू-
मत्यादेरपि तादृशावच्छेदकत्वं न स्यात्, धूमादिनामाग्याभावप्र-
तियोगिताया अपि धूमादिस्य रूपतया प्रतिधूमादिकं भिन्नमेव प्र-

त्येक धूमत्वादिसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिताच्छेदकत्वादिति
तत्तद्धूमत्वदेरेव तथात्वादिति व्याप्तिरित्याह । प्रतियोगिताया इति ।
स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया इति । प्रतिव्यक्तिभेदप्रयोजकहेतुगर्भ
विशेषणम् । अतिरिक्तपदार्थरूपप्रतियोगिताया सिद्धान्तविरुद्धत्वा
दिति भावः । तादृशप्रतियोगितासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वनिवे-
शेऽपि हेतुसमानाधिकरणाभावत्वेन तादृशाभावनिवेश एव पू-
र्योक्तव्येयः, न तु तादृशाभावस्य प्रातिस्विकरूपेण निवेशने, तत्तद्वि-
शेषाभावप्रतियोगितात्वस्य चङ्कित्वादिद्वयापकतानवच्छेदकत्वादि-
त्याशयेनाशङ्कते—

(दी०) न च तथाविधपरिकृष्टिदेकाभावप्रतियोगितासामा-
न्यशून्यावृत्तित्वं तत् । अत एवातिरिक्तसामान्याभावस्या-
भावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रे तत्साधनमपि साधु
सङ्गच्छते इति वाच्यम् । बहिष्यदवृत्तिद्वित्वतार्णार्णदहनवृत्ति-
द्वित्वाद्यरच्छिन्नप्रतियोगितायाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिव-
द्वित्वादावतिप्रसङ्गात् ।

(गा०) न चेति । तथापि धेति । प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमहत्ती-
त्यर्थः । यत्किञ्चित्पद तत्सन्नित्वेनाऽभावनिवेशालाभात् । प्रत्येक
नियिष्टस्याऽपि तथाविधमाशयस्य स्वकलस्य नैकप्रायच्छदकता-
घटकता किन्तु एकस्यैवेति ग्राहणार्थक्यम् । तादृशप्रतियोगि-
तासामान्यशून्यावृत्तित्वं स्वस्यापकतावच्छेदकतादृशप्रतियो-
गितात्वकस्यम्, अतो न पूर्वाश्रयोपपत्तिः । अत एव । तादृशावच्छे-
दकत्वस्य मूलमिमेत्यत्रादेव । अतिरिक्तं इति । सामान्याभाव-
स्य विशेषामायकूटानिरिक्तत्वात्तन्म्युपगमे इत्यर्थः । धूमत्वादे-
रपीति । विशेषामायकूटास्तर्गतमेकममायमुपादाय धूमत्वादी-
निरुक्तावच्छेदकत्वोपपादनायममादिति भावः । तत्साधनमि-
ति । सामान्याभावस्याऽतिरिक्तत्वव्यवस्थापनमित्यर्थः । सङ्गच्छते
इति । अग्न्या स्वरूपसम्बन्धकत्वावच्छेदकत्वनिवेशे विशेषामायकूटा-
निरिक्ततासामान्याभावान्वयमुपगमनेऽपि विशेषामायकूटा-
नाकूटस्यैव सामान्यवमावच्छिन्नतया धूमत्वादावपि वद्व्यादित

(गा०) एतेनेति । तार्णानार्णद्वहनोभयाभावप्रतियोगितामादा-
याऽतिप्रसङ्गतादयस्थेनरत्यर्थ । अन्यूनवृत्तिरन्वयिषेवितम, अत
तिरित्तवृत्तिरपि । अत एव । दर्शितोभयाभावमादाय वहि
त्यादायतिप्रसङ्गादय । नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगिनाङ्गीकार-
ऽतीति । तथा सति यत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यपर्यन्ता
निवशेऽपि धूमत्वादेर्धूमादिसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयो
पपादनसम्भवादिति भाव । उभयत्वादिरूपस्यासम्भवाच्चित्तमो
घच्छिन्नप्रतियोगिताया प्रत्येकमपि प्रतीनेरव्यासज्यवृत्तिरवा
स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्त्य प्रतियोगिताया निवेद्याऽपि बाह्यत्वा
दायतिप्रसङ्गवार्तासम्भवा इति ध्ययम् । प्रतियोगिताधर्मिकोभया
भावाद्यदितव्यासिपक्षे मेयधूमवान् बह्वेरित्यादावतिष्यातिर्न स-
म्भवति साध्यतावच्छेदकमेयधूमत्वादिरूपगुणधर्मोपच्छेदकस्य
कुत्रापि प्रसिद्धिरिच्छेन तद्व्यतिरोभयाभावाप्रसिद्धेरिति तस्मिन्ने
मेयवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिमाह । लघुरूपनि । तादृशतद्वच्छे-
द्यत्वाप्रसिद्धेरिति । तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याऽप्रसिद्धे-
रित्यर्थः । विपर्यितासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेनाभावप्रतियोगिता
नवच्छेदकतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया तत्र
सिद्धिरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा मेयधूमवान् बह्वेरित्या-
दावतिष्यातिरेव तादृशस्यादिति भाव । प्रतियोगितावच्छेदकान
तिरित्तवृत्तित्वस्येति । तथा च धूमादिसामान्याभावप्रतियोगिता-
याः प्रतिधूमादिकं मिश्रत्येऽपि तात्प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वा-
देरेक्येन स्वसमानाधिकरणान्यान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक
तरतरावामकस्याप्यपक्षतत्वरूपतदनतिरित्तवृत्तिरपि धूमत्वादा
वशतमेवेति भावः ।

अ च प्रतियोगितायाः प्रतियोगित्वरूपतामते सामान्याभाव-
प्रतियोगिताया विदोषाभावप्रतियोगितासौ न मेद्, प्रतियोगि-
नामभेदान्, तथा च बह्विमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वाया, धूम-
समानाधिकरणविदोषाभावप्रतियोगितावृत्ते बाह्यत्वादेरवच्छेद-
कस्याप्यपक्ष तदनतिरित्तवृत्तिरपि पाठ्यम् । सामा-
न्याभावविदोषाभावयोः प्रतियोगित्वानेदेऽपि सामान्याभावावप्रति-
योगिताव्यनेष सामान्यधर्मोपच्छेदायादेतुगमानाधिकरणाभावप्र

नियोगितायावच्छिन्नावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वविषक्षणेनाऽव्याप्ति-
निरासात् ।

स्वव्यापकतत्कत्वमित्यत्र स्वस्य व्याप्यता साध्यतावच्छेदक-
ताघटकसम्बन्धेन, प्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकता प्रतियोगि-
तावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन च योध्या, तेन सम्यन्धसामान्येन
धूमत्वादिकं प्रति समवायादिना धूमत्वादेरव्यापकत्वेऽपि समवाया-
दिना घटित्वादिकं प्रति कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादेरव्यापकत्वे-
ऽपि च न क्षतिः । दण्डमान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतिपोगितावच्छेदकदण्डादौ दण्डान्तरसमानाधिकरणभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तत्तद्दण्डादौ तत्तद्दण्डादिसमानाधि-
करणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्याऽक्षततया सर्वत्रैव दण्डादि-
व्यक्तौ प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमक्षतमेवेति नाति-
व्याप्तिः । दण्डाद्यवच्छिन्नसाध्यकमद्भेतावपीदृशरीत्याऽव्याप्तिरिति
तु नाशङ्कनीयम् । दण्ड्यादौ साध्ये परम्पराम्बन्धेनाऽदण्डस्य
दण्डत्वादेरेव साध्यतावच्छेदकतायाः स्वीकृतत्वात् ।

नन्वेवमपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकव-
ह्विघटोभयत्वानतिरिक्तवृत्तितया घटित्वादेरवच्छेदकत्वं 'दुर्वारमे-
घ । न चोभयत्वादेरभयादिपर्यातितया प्रत्येकं तद्व्यन्ताभावस्तद्-
घच्छिन्नभेदश्च वर्तते, अयमेको न द्वाधिति सर्वजनसाधारणानु-
भवस्य दुरूपद्वयत्वात् । तादृशप्रतीतिरेकत्वादौ द्वित्वाद्यवच्छेदक-
त्वाभावाद्यगाहित्वोपगमे मूलाद्यच्छिन्नो वृक्षो न कपिसंयोगीत्यादिप्र-
तीतिरेव मूलादौ कपिसंयोगाद्यवच्छेदकत्वाभावाद्यगाहितास्योका-
रापत्तेः । यदि च तत्र बाधकाभावादृशाद्यधिकरणककपिसंयोगाद्य-
भावो विषयस्तदा प्रकृतेऽपि एकत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणकद्वित्वाभा-
वादिविषयकत्वं दुर्वारमेघ । एकत्वाद्यवच्छिन्ने द्वित्वादिमत्प्रत्ययानु-
दयेन बाधकविरहस्य तुल्यत्वात् । प्रत्येकमुपपादौ द्वित्वाभावादि-
सत्येऽपि द्वित्वाभावाद्यनुयोगितानवच्छेदकतया ह्यं न द्वाधिति प्रतीते-
र्दुरूपवादत्वात् । द्वित्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण तदभावप्रत्ययस्ये-
ष्टत्वात् । न रूपदेनाऽन्यथितावच्छेदकावच्छेदेनाभावोपधनात् द्वि-
त्वादिनामानाधिकरण्यमात्राद्यगाहित्वा अभावप्रतीतिर्ह्यं न द्वाधित्या-
कारकताविरहात् । तदाकारकप्रतीतिरेव चाऽनुमयविरुद्धत्वात् ।

पपादयितुं शक्यमिति स्वसमानवृत्तिकत्वनिवेशनमयुक्तम् । न चा-
व्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याऽव्याप्यवृत्तितामते सं-
योगेन दण्डादेर्यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र व्यभिचारिणि हेतु-
समानाधिकरणामाद्यप्रतियोगितावच्छेदकं दण्डादिकमादाय दण्डा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वं व्यापकताशरीरे
प्रतियोगितावेयधिकरण्याप्रवेशे न स्यादिति याच्यम् । अव्या-
प्यवृत्तिदण्डादिकमादाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वासम्भवेऽपि व्य-
भिचारनिरूपकाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यपत्यवृत्तित्वरूपहेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमुपादाय दण्डादेः साध्यतावच्छेद-
कस्य तथात्वोपपादनसम्भवात् । तदवृत्तौ साध्ये तदवृत्तित्वाव-
च्छिन्नभेदस्य कथमप्यसम्भवादिति तु चिन्तनीयम् ।

ननु किमिदं समानवृत्तिकत्वम् ? यद्यन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं
तदाऽनतिरिक्तवृत्तित्वान्तनिवेशवेकल्यम्, स्यान्न्यूनवृत्ति यत्तदन-
तिरिक्तवृत्तिव्यस्य स्वस्मिन्प्रियतत्वात् । ताणोताणंदहनोमयत्वादिक-
मादाय दहनत्वादेरवच्छेदकत्वापत्तेश्च दुर्वातरा । यदि ध्वंशजाती-
यवृत्तेरुक्तमेव तत्, तत्र स्थानिष्ठव्यामज्यवृत्तिव्याम्यासज्यवृत्ति-
त्वान्यतररूपवत्त्वम्, द्वित्यादौ च घट्टिन्यादेर्न तादृशसमानवृत्तिक-
त्वं घट्टिन्यादेरव्यामज्यवृत्तिव्यादित्युच्यते तदाऽपि घट्टिधूमोमयघान्
धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणामाद्यप्रतियोगितावच्छेदकवद्विधूम-
घट्टित्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितया साध्यतावच्छेदकस्य तथात्वापत्तेः ।
द्वित्यग्निव्याघोरुभयोरेव व्यामज्यवृत्तितया निरुक्तसमानवृत्तिकताया
दुरपवादन्यादित्यत आह । तत्रं चेति । स्थसमानवृत्तिकत्वं चेत्यर्थः ।

घट्टिनिष्ठयावत्तनाणोताणोमयत्वादिकमादाय घट्टिन्यादाय-
तिप्रसङ्गाभावं स्फुटयति । यावत्त्रादिकमिति । भादिना दर्शि-
तद्वित्यादिपरिग्रहः । न तथा । न स्वपर्याप्यधिकरणपर्याप्तन्यरूप-
घट्टिन्यादिनिरूपितसमानवृत्तिकत्ववत् । घट्टिन्यादेः प्रत्येकव-
द्गतादौ पर्याप्तत्वासस्य चाऽतथान्यादिति शेषः । तथा च यावत्त्रादेः
धूमसमानाधिकरणामाद्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि घट्टिन्यादन्य-
नानतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि च न शक्तिरिति भावः ।

ननु पर्याप्तिराधत्तमेव घट्टिन्यादिममानाधिकरणयावत्त्यादेर्य-
द्वित्यादिपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तन्यमक्षतमेवेत्यत आह । पर्याप्तिश्चेति ।

अयमेको घट इत्यनेनाऽध्यासज्यवृत्तिवद्व्यवहित्वादीनां प्रत्येकमेव
पर्यातिरिति दर्शितम् । इमां ह्यतिरिति प्रतीतिवचनेन व्यासज्यवृत्ति-
द्वित्वादीनां न प्रत्येकपर्यातिस्तथा सति अयमेको ह्यवित्यादिप्रती-
त्यापत्तेरिति दर्शितम् ।

यद्यपि समुदायपर्यातिर्वाऽपि तदेकदेशप्रत्येकपर्याप्तत्वमनवशा-
द्दम्, समुदायस्यैकदेशानतिरिक्तत्वादिति यावत्तादेवंद्वित्वादिप-
र्यान्वधिकरणप्रत्येकवृत्तिपर्याप्तस्य दुर्वारम् । तथाऽपि स्वपर्याप्त-
वच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वमत्र विवक्षितमिति न दोषः । व्यास-
ज्याऽध्यासज्यवृत्तयोः समानजातीयवृत्तिकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तयोरेक-
धर्मिणि पर्याप्तिसमयेऽप्येकधर्मावच्छिन्नेऽपर्याप्ते । अन्यथाऽयमेको
पहिरितिऽयमेको थायानिति प्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

अथ घटावित्यादी यदि घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण
द्वित्वादिपर्याप्तिर्मांसते तदा आकाशावित्याकारकप्रतीतेरपि प्रमा-
त्यापत्तिः, आकाशत्वादिसामानाधिकरण्येनाऽऽत्माकाशोभयत्वादे-
पर्याप्तत्वादनस्तथ धर्मितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नपर्याप्तेरेव रि-
पयत्वमस्तीकार्यम् । तथा चाऽध्यासज्यवृत्तेरपि द्वित्वावच्छेदक-
त्वमायातमिति व्यासज्यवृत्तेरध्यासज्यवृत्तिसमानवृत्तिक न दु-
र्धारमेव । न चानेकवृत्तेरध्यासज्यवृत्तेरपि व्यासज्यवृत्तिधर्मेपर्या-
प्त्यवच्छेदकधर्माणां नादशधर्मस्य च नाऽध्यासज्यवृत्तिपर्या-
प्त्यवच्छेदकं किं त्वेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तेरेवेति न व्यासज्यवृत्त्यध्यास-
ज्यवृत्त्योरेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तं प्रसङ्ग इति वाच्यम् । घटो द्रव्य-
मित्यादिप्रतीत्या तथाविधघटत्वाद्यवच्छेदेन द्रव्यत्वादिपर्याप्तप-
गाहनादेकमात्रवृत्तेरेषाध्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमित्युक्तम-
स्मात् । तत्र घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण द्रव्यत्वा-
दिपर्याप्तिर्मांसते न तु तदवच्छेदेन युतावयमेको घट इत्या-
दायनि इत्यादी घटत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकतामाने विषादस-
म्भवेनाऽध्यासज्यवृत्तिधर्मेपर्याप्त्यवच्छिन्नपर्याप्तमस्तिप्रसङ्गात् ।
धूमत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमित्या तत्राऽवच्छेदकत्वज्ञानाव्याप्ति-
प्रसङ्गात् । न च स्वपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकपर्याप्त्य-
वच्छेदकतावयमेव विवक्षणीयम्, अध्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्य-
वच्छेदकतावयमेव अध्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकताविरहाद्य

तस्या व्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकत्वमिति व्यासज्याव्यासज्यवृत्त्योर्न समानवृत्तिकताप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं सति अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशवैफल्यपत्तेः । न्यूनवृत्तिमहानसीयवह्नित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकतायाः वह्नित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकताविरहेणैव तादृशधर्ममुपादाय वह्नित्वादेरवच्छेदकतापत्यसम्भवादिति चेन्न । अनेकवृत्तिघटत्वादेर्हि तत्तद्व्यवृत्तादिरूपैकैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकूटस्य घटनिष्ठपर्याप्तित्वादिरूपानुगतधर्मावच्छिन्नस्याऽवच्छेदकत्वमेवोपेयते न तु घटत्वावच्छिन्ने द्रव्यत्वादेर्यावद्व्यवृत्तादिषु पर्याप्त्यन्तरम्, मानाभावात् । एवं चैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नायाः पर्याप्तेरवच्छेदकत्वस्यैव विवक्षणीयतयानुगतरूपावच्छिन्नपर्याप्तिकूटावच्छेदकानेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिमादाय व्यासज्यवृत्तेर्नाव्यासज्यवृत्तिसमानवृत्तिकतापत्तिरिति ।

न च कालाकाशावित्यादिप्रतीत्या एकमात्रवृत्तिकालत्वादेरपि द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वावगाहनादेकमात्रवृत्तिधर्माणामपि व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकतया तस्याव्यासज्यवृत्तिधर्मसमानवृत्तिकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । तादृशप्रतीत्या तथाविधधर्मद्वयादौ व्यासज्यवृत्तेरेव द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताया अवगाहनात् । प्रकृते चाव्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकताया एव निवेशेनातिप्रसङ्गविरहात् ।

अत्राऽऽहुः । अव्यासज्यवृत्तिघटत्वादीनां पर्याप्त्याख्यसम्बन्धान्तरे मानाभावः समवायादिसम्बन्धेनैवोपपत्तेः । न च समवायस्यैक्येन पदादावपि घटत्वादिविशिष्टबुद्धिप्रसङ्ग इति प्रतिनियतप्रतियोगिकपर्याप्तिसम्बन्धस्वीकार इति वाच्यम् । प्रतिनियतप्रतियोगिकैकविधसम्बन्धेनैवोपपत्तेर्द्विविधसम्बन्धसिद्धेः कथमप्यसम्भवात् । एवं द्वित्वादेरपि पर्याप्तिसमवायादिरूपसम्बन्धद्वयकल्यनमयुक्तम्, अनेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नैकविधसम्बन्धेनैव निर्वाहात् ।

न चायमेको द्वित्वसम्बन्धीति प्रतीतेरेकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेनाऽपि द्वित्वादेः सम्बन्धान्तरस्वीकार आवश्यक इति वाच्यम् । तादृशप्रतीत्यापि एकत्वसामानाधिकरण्येनानेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नसम्बन्धस्यैव भानोपगमात् । द्वित्वादिप्रकारकतत्सम्बन्धसंसर्गाकबुद्धाद्येव तत्सम्बन्धांशे धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभाननियमात् ।

सम्बन्धप्रकारकोत्पुद्गो धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रा-
वगाहितासम्भवादिनि । तथा च समवायानिरिक्तस्य समर्गको-
टावनन्तर्भावेऽप्यतिप्रसङ्गवारणसम्भव । स्वाधिकरणतावच्छेदका-
वच्छिन्नसाधिकरणताकत्वरूपस्य समानवृत्तिकत्वस्य लक्षणे निवेशनी
यत्वात् ।

व्यामज्ययास्तथावृत्तित्वान्यतरूपेण सजातीयत्वरूपसमान-
वृत्तिकत्वमुपेक्ष्य स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वनिवेशस्य प्रयोजन सू-
चयति । त्रित्वादिकमिति । द्वित्वादिसमानवृत्तिकम् । द्वित्वादिपर्या-
प्त्यधिकरणपर्याप्तवृत्तिकम् । त्रयो द्वौचित्वादिप्रत्ययविरहादिति भावः
द्वित्वादिना । वह्निधूमोभयत्वादिना साध्यतायाम् । नाऽप्याप्तिः ।
न धूमादावप्याप्तिः । द्रव्ये द्रव्याणांत्यादिप्रतीत्या द्रव्यत्वाद्यैक-
धर्मस्य । इत्यत्रित्वादिन्यूनसाधिकवृत्तिसख्यापर्याप्त्यवच्छेदकरूपेऽपि
तादृशधर्मस्य प्रत्येकतत्पर्याप्त्यतिप्रसक्तत्वेनाऽनुगमकयत्किञ्चिद्रूपा-
वच्छिन्नपर्याप्तिकूट प्रत्येकावच्छेदकतया पूर्वविवक्षया सामञ्जस्य-
मिति ध्येयम् ।

आत्माश्रयशङ्का निरस्यति । घटक चेति । स्वरूपस-
म्बन्धविशेष इति । तादृशावच्छेदकताश्रयसमनियतलघुधर्माननिरि-
क्तवृत्तित्वमादायैव वस्तुमीयादिमत्त्वादावच्छेदकत्वोपपादनसम्भ-
वादिति भावः । प्रतियोगिताधर्मिकामयाभावघटनापक्षे गुरुधर्माव-
च्छिन्नसाध्यकसद्देवी साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नताप्रसिद्धिनिबन्ध-
नामप्याप्ति परिहरति । एवमिति । यद्धर्मन्यूनवृत्तीति । तदन्यूनवृत्ति-
स्य तत्समानाधिकरणमेवप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्, तत्र पूर्वो-
क्तयुक्त्या भेदे प्रतियोगितावैयधिकरण्यनिवेशाद्वह्निघटाभयत्वादेर्व-
ह्निवाद्यन्यूनवृत्तित्वमक्षतमेवेति यद्धर्मपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तं यमपि
निवेद्यमतौ धूमसमानाधिकरणाभाप्रतियोगितायां तादृशोभ-
यत्वाद्यवच्छिन्नप्रसङ्गेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगितायां प्रतियो-
गिभेदेन भेदे धूमादिमामान्यामाद्यप्रतियोगितायां प्रत्येक धूमत्वा-
द्यन्यूनवृत्तिताविरहेणानिश्चयः । नानाप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगि-
तायां ऐक्ये वह्निघटोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां प्रत्येकपर्या-
प्तायां वह्नित्वादिपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वनहिनवह्नित्वाद्यन्यूनवृ-
त्तित्वसत्त्वाद्यप्यातिरन्तदन्यूनवृत्तित्वमात्रमुपेक्षाऽन्यूनवृत्तिधर्माव-

च्छिन्नत्वपर्यन्तस्योभयाभावप्रतियोगितायां निवेशः ।

अथात्र दण्डादिनानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदकके व्यभिचारि-
विशेषेऽतिव्याप्तिः, निखिलानामेव दण्डादिद्व्यकीर्णा दण्डा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगेतावच्छेदकतया
हेतुसमानाधिकरणदण्डाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां तादृ-
शभेदप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावसत्त्वात् । तादृशभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यद्रूपं तद्रूपविशिष्टावच्छेद्य-
त्वाभावनिवेशे दण्ड्यादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेद-
कदण्डत्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वस्य दण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगि-
तायां सत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिपरिहारेऽपि धूमवान् बह्नेरित्यादा-
वतिव्याप्तिः, धूमाद्यभावप्रतियोगितायां लाघवेन स्वरूपेण एव
धूमत्वादेरवच्छेदकतया विशेषणान्तरीयविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वा-
भावसत्त्वात् । न च विशेषणान्तरीयविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वा-
प्रसिद्धा नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । घटावृत्तिजातिमत्सामान्या-
भावप्रतियोगितायामेव तत्प्रसिद्धेरिति चेन्न । दण्डाद्यात्मकसाध्य-
तावच्छेदकस्य साध्यनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासम्भवे-
ऽपि व्यभिचारिरूपकाधिकरणं यत्तद्वृत्त्यन्यत्वस्याखण्डस्य तथा-
त्वात्तदवच्छेद्यत्वाभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तासामान्येऽसत्त्वेन दण्ड्यादिसाध्यकेऽनतिप्रसङ्गात् ।

अथ वा साध्यतावच्छेदकवन्निष्ठभेदप्रतियोगितायां यादृशरूपा-
वच्छिन्नत्वं नास्ति तादृशरूपावच्छिन्नत्वाभावस्य विवक्षणीयत्वाद् द-
ण्डादिसाध्यतावच्छेदकके व्यभिचारिणि दण्ड्यादिनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तायां तत्ताविशिष्टदण्डाद्यवच्छिन्नायां दण्डत्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वा-
भावसत्त्वादण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगितायां च तादृशाभावास-
त्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् । अवच्छेदकतयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं
निवेद्य सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषो निरस्यः ।

सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वादेर्हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्टसत्तात्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितयाऽव्याप्तिरि-
ति प्रतियोगितावच्छेदकाव्यभिचारित्वरूपस्य स्वव्यापकतत्कत्व-
रूपस्य च तदनतिरिक्तवृत्तित्वस्य निवेशो न सम्भवतीति यद्-
भविष्येति प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाव्यभिचा-

रिना, प्रतियोगितावच्छेदकयात्काञ्चिद्धर्मावच्छिन्नस्य वा यद्रूपवि-
शिष्टव्यापकता तत्स्वरूप प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव
निर्देशनीयम्, तावतैव च वह्निघटोभयत्यादिरूपप्रतियागितावच्छे-
दकमादाय वह्निन्वादे पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिरासः सम्भवति,
वह्निवादिविशिष्टस्य तादृशोभयत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारित्वात्, ता-
दृशोभयत्वादेव वह्निवादिविशिष्टव्यापकतानवच्छेदकत्वाच्चेति प्रतियो-
गितावच्छेदके स्वसमानवृत्तिकत्वविशेषणनिवेश विनैव निर्वाहः,
एव यद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभावस्य प्रतियोगिताधर्मिकस्य
व्याप्तिघटकतापक्षेऽपि तदन्यूनवृत्तित्वं यदि तद्व्यापकत्वं तदा सत्ता-
त्वव्यापकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणमाय-
प्रतियोगितायां सत्त्वादुक्तस्थले एवाभ्यासिरिति तद्विशिष्टव्यापकता-
वच्छेदकत्वरूप तदन्यूनवृत्तित्वमेव निर्देश्यम्, तावतैव वह्निघटो-
भयत्वादेव वह्निवादिविशिष्टव्यापकतानवच्छेदकतया धूमादिसमाना-
धिकरणमायप्रतियोगितायां तादृशोभयत्वाद्यवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽप्य-
भ्यास्यनयकाशात् । यद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मे यद्धर्मसमानवृत्तिकत्ववि-
शेषणप्रक्षेपमन्तरेणैव सामञ्जस्यमित्याशयेनाह । वस्तुतस्त्वित्यादि ।

(दी०) वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसम्ब-
द्धस्वविशिष्टमापान्यक्तवम्, स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावमति-
योगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम् ।

(गा०) तदवच्छिन्नेति । तत्पदमनतिरेकवृत्तित्वप्रतियो-
गिमूतहेतुसमानाधिकरणमायप्रतियागितावच्छेदकत्वपर्याय्यवि-
करणपरम् । स्वपदमनतिरेकवृत्तित्वनाभिमतपरम् ।
धूमन्वाद्यवच्छिन्नमायवति मेयधूमत्वादिविशिष्टस्यासम्बद्धतया मे-
यधूमत्वादेरवच्छेदकतानिर्वाहः । धूमत्वाद्याश्रयमहात्सीयधू-
माद्यमायवति धूमत्वादिविशिष्टस्य सम्बद्धतया धूमत्वादेरव-
च्छेदकत्वानुपपत्त्या तद्धूमत्वादिरूपावच्छेदकमेदमादायातिव्याप्ति-
रिति तदाद्यप्रतियोगित्वं परित्यज्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताका-
त्यमभावविशेषणमुपात्तम् । हेतुसमानाधिकरणमायप्रतियोगितायां
यस्य येन सम्बन्धेनावच्छेदकता तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नप्रत्य-
निवेशनीयम्, तेन विधायितया धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्य घातादेर

भावयति धूमत्वादिविशिष्टधूमादेः सम्बद्धत्वेऽपि न धूमत्वादेरव-
च्छेदकत्वानुपपत्तिः । उत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभा-
वयति धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स-
म्बद्धतया तादृशं स्वं गुणत्वादिकमेवेति संयोगेन धूमादिसाध्यके
व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गस्य धारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावे वि-
शेषणं देयम् । धूमाद्यभावस्यापि हृदादौ प्रतियोगिव्यधिकरणतया त-
दभावधारणासम्भवात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिम-
दृत्तियो यस्तद्भिन्नत्वनिवेशे संयोगेनावृत्तेर्गुणादेरेवाभावस्य प्रसिद्ध्या
तद्वति धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगेन सम्बद्धतया धूमत्वादेरवच्छे-
दकत्वानुपपत्त्या पूर्ववद् गुणत्वादेरेवावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिताद-
वस्थ्यम् । स्वपदेनानुयोगिभूताभावोपादाने संयोगेन साध्यतायां स-
द्भेदौ तादृशसम्बन्धेन गुणाभावप्रतियोगिनोऽधिकरणाप्रसिद्ध्या
तादृशाभावाप्रसिद्धेरव्यातिरतः प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टाभा-
वाधिकरणासम्बद्धत्वं विवक्षणीयम् । द्रव्य गुणादित्यादौ हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्य-
त्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोग्यनधिकरणगुणादौ द्रव्यत्वत्वा-
दिविशिष्टस्यासम्बद्धतया द्रव्यत्वत्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरि-
ति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव प्रवेक्ष्यम् ।
तद्धर्मस्य तद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनोपादानं
शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शमनुकरोतीति तद्धर्मावच्छिन्नवैयधि-
करण्यविशिष्टत्वमेव निवेशनीयम् । तद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणा-
सम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं तु फलितार्थः । तद्धर्मावच्छिन्नानधि-
करणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तदसम्बन्धित्वम् । तेन गुणवान्
द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकगुणादिविषयकज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य विषयतया द्र-
व्यादिसम्बद्धस्य सम्बन्धसामान्येनानधिकरणे नित्यगुणादौ गुण-
त्वादिविशिष्टस्यासमेवतत्वेऽपि न गुणत्वादेरवच्छेदकताप्रसङ्गः । एवं
च मङ्गाकालो घटवान् कालपरिमाण्णादित्यादौ उभयाभावप्रति-
प्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकग-
नत्वादिविशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धिनोऽप्र-
सिद्ध्याऽन्योत्तराणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तद-

यच्छिन्नप्रतियोगिकत्वयद्यधिकरणानुयोगिकत्रोभयाभावस्तत्तदधि-
करणासम्बद्धस्यविशिष्टसामान्यकत्व विवक्षणीयम् । ईदृश च स्व-
तर गगनतरादिकमेव प्रसिद्धमिति नाऽप्यादि । तदसम्बद्धत्व च
तदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाप्रतियोगित्वेन तस्ययोगादिस-
म्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति ज्ञाने कपालादौ विषयित्वस-
मवायादिना घटत्वादिविशिष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि बहिमान् धूमादि-
त्यादौ नावच्छेदकाप्रसिद्धिः । तादात्म्येन साध्यतायां साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धाऽप्यादि स्यादित्यवृत्तिरनुपे-
क्ष्यासम्बद्धत्वानुधावनम् । विशिष्टसत्तायान् जातेरित्यादौ हेतु-
समानाधिकरणाभासप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववति गु-
णादौ विशिष्टसत्तात्वाद्याश्रयसत्तादेः सम्बद्धनया विशिष्टसत्ता-
त्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति स्वाश्रयऽसम्बद्धत्वमनिवेद्य स्व-
विशिष्टे तद्विवक्षनम् ।

यद्यपि विशेष्यस्य तत्सम्बन्धित्वे विशिष्टे तदसम्बन्धित्वं दु-
र्घटम्, तथापि स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभाववत्तदवच्छिन्नाभाव-
यदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वस्य तदवच्छिन्ना-
भावयदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकताप-
र्यादधिकरणापरांतविषयतापरांत्यधिकरणत्वस्य वा विवक्षणीयत-
या न दाप्य । स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वानि च विशिष्टाभावादाय तदभा-
वकृत्तमेव निवेदनीयम् । तेन मयधूमस्यादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्या-
वच्छिन्नाभावस्य शुद्धधर्मस्याभावप्रतियोगिकत्वानवच्छेदकत्वमनेऽप्र-
सिद्धापि न क्षतिः ।

यस्तुनो मेघधूमस्यादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभावस्य शुद्धधूमस्या-
दिप्रकारकज्ञाननिष्ठविषयित्वसम्बन्धमाधारणस्याद् धूमस्यादिविशि-
ष्टप्रतियोगिकत्वस्य लघुधर्मस्य न तत्प्रतियोगित्वेऽवच्छेदकत्वसम्भ-
व इति न मेघधूमस्यादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्यावच्छिन्नाभावा-
प्रसिद्धिरिति सामान्यत एवमायनिवेशोऽपि सम्भवतीति व्ययम् ।

येन रूपेण यस्य घटमिमंरन्ध्रिता तदन्वयकपादाच्छिन्न त-
त्र तत्सम्बद्धाभावापसत्यमनुपेक्षया पक्षस्तद्विवक्षनम् । द्वितीय-
रूपेण च तदन्वयकपादमेव । धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वमनेऽप्रसिद्धापि न क्षतिः ।

शिष्टमहानसीपवह्वादेरसम्बद्धतया बहिःत्वादायतिप्रसङ्गवारणाय सामान्यपदम् ।

अथ साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टस्य पटादेः संयोगादिसम्बन्धेन सम्बद्धत्वादवच्छेदकाप्रसिद्धिः । साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वनिवेशोऽपि कालिकसम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां महाकालपरिमाणादिहेतुके ऽवच्छेदकाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव गगनत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति काले कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टस्य स्पन्दादेः कालिकसम्बन्धेन सम्बद्धत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशे घटत्वादिसमनियतासमवेतगुरुधर्मस्य यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र तादृशधर्मस्य घटत्वादिकमादायावच्छेदकत्वानुपपत्तिः । घटत्वादेः समवायेन घटाद्यभावप्रतियोगिनावच्छेदकत्वात्तत्सम्बन्धेन च तद्धर्मविशिष्टाप्रसिद्धिरिति चेन्न । यत्किञ्चित्सम्बन्धेन स्वविशिष्टसामान्ये ऽसम्बद्धत्वनिवेशनेन सामञ्जस्यात् ।

न चैवं बहिमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति विषयितासम्बन्धेन बहिःत्वविशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगेनाऽसम्बद्धत्वाद्बहिःत्वादेर्गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसविषयकत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति घटादौ विषयितया गुणत्वादि विशिष्टस्याऽसमवेतत्वात् गुणत्वादेरवच्छेदकत्वापस्याऽव्याप्तिरिति शङ्क्यम् । साध्यतावच्छेदके तादृशपारिभाषिकावच्छेदकताशून्यत्वमनिवेश्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानिरूपिताधिकरणत्वांशे साध्यसामानाधिकरण्यघटके पारिभाषिकावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकावच्छिन्नानिरूपितत्वस्य निवेशनीयतया विषयिनया बहिःत्वादेरवच्छेदकत्वेऽपि समवायरूपसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन बहिःत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितायामधिकरणतायां विषयितासम्बन्धेन बहिःत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितत्वाभावसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् । गुरुधर्मस्यापि प्रतीतिबलेनाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वोपगमाच्च गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धिः ।

अथ बाधच्छेदकताघटकसम्बन्धेनावच्छेदकविशिष्टावृत्तिविषयिताकरत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टविशेषणमङ्गीकार्यम् । समवायसम्बन्धेन वह्नित्वादिविशिष्टस्य या विषयता नस्या सम्बन्धान्तरेण वह्नित्वादिविशिष्टनिष्ठविषयतान्यतया नाप्यप्यवकाशः । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताप्रवेशमतेऽपि ईदृशी रीतिरेवादरणीया, अन्यथा वह्नित्वादिवर्गिकानवच्छेदकत्वादिप्रदस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुत्वे धर्मितावच्छेदकतया वह्निवत्तादिविषयताया हेतुतावच्छेदककदौ निवेशाद् गौरवस्य वह्निवत्त्वाद्यनुपस्थितदशाया वह्निमानित्याद्याकारकानुमियनुपपत्तेश्च दुर्धारात्वात् ।

अथ च यत्किञ्चिदेत्वधिकरणासम्बद्धस्यविशिष्टसामान्यकृतस्य लघोरवच्छेदकान्तार्थत्वसम्भवे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नाभावपदसम्बद्धस्यविशिष्टसामान्यकृतस्य गुरुतरस्य निवेशान् मूलोपात्तप्रतियोगितान्तस्य यथाधुनाधेक्यवानुरोधेन । अन्यथाऽवच्छेदकान्तममुदायस्य पारिमाणिक्यपदतापत्तेः । यथा निरुक्तावच्छेदकता निवेशेऽवच्छेदकपदस्यैवावच्छेदकावच्छिन्नाभावपदसम्बद्धस्यविशिष्टसामान्यकृत्ये पारिमाणिक्यं तद्वत् ।

अथ च जातिमान्मेयत्वादित्यादां जातित्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्तिः, हेतुसमानाधिकरणामावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्वर्मावच्छिन्नाभावयति साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन सम्बद्धत्वप्रसिद्धिस्तद्वर्मावच्छिन्नाभावयति जातित्वादिविशिष्टस्याऽपि समवेतात्वात् । जातिवत्त्वाद्यवच्छिन्नाभावयति च समवतत्वेत्येवमितिज्ञा तदभावपदसमवेतत्वस्य जातिशदिविशिष्टादौ दुर्भिरूपत्वात् । एवं यथाधुने विशिष्टमन्तायात् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वात्पक्षेऽवच्छेदकत्वानुपपत्तिरतोऽन्यथानोतिरित्यवृत्तिरप्यनिर्धेति । स्वविशिष्टेति । हेतुसमानाधिकरणामावप्रतियोगितावच्छेदकमुदायधूमत्वादिधूमधूमत्वादि विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया मेयधूमत्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तिः । जातिमान्मेयत्वादित्यादां मेयत्वसमानाधिकरणामावप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वादौजातिविशिष्टमवयवेति ह्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तस्य तथात्वोपपत्तिः । विशिष्ट-

सत्तावान् जातेरित्यादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टसत्तात्वादेर्विशिष्टसत्तात्वा-
ध्यसम्बन्धिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशिष्टस-
त्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिद्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वाद्विशिष्टसत्तात्वादेरवच्छेदकनानिर्वाहः । सम्बन्धित्व साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं तेन घटत्वादेर्विषयितादिसम्बन्धेन घट-
त्वादिविशिष्टसम्बन्धिज्ञानादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि
नावच्छेदकाप्रसिद्धिः ।

अथैवं महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादाववच्छेद-
काप्रसिद्धिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्ब-
न्धिनोऽप्रसिद्धा स्वपदेन गगनत्वाद्युपादानासम्भवात् ।

न च सम्बन्धसामान्येन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठः सम्बन्ध-
सामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावो निवेद्यः । विषयितया ग-
गनत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि तद्विषयकज्ञानादौ सम्बन्धसामान्येन
प्रतियोगिव्यधिकरणस्य तादृशज्ञानासमानकालिकतत्तद्व्यवस्थाभावादेः
प्रतियोगितायां गगनत्वादेरनवच्छेदकत्वादुक्तस्थले गगनत्वादिकमव-
च्छेदकं प्रसिद्ध्यति, तादृशज्ञानादौ कालिकसम्बन्धेन गगनादेरभाव-
सत्त्वेऽपि तस्य विषयितासम्बन्धेनैव प्रतियोगिसमानाधिकरणतया
सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यम् ।
बहिमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकज्ञानत्वादेर्वहित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य सम्बन्धसामान्येन
प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया बहिस्त्वा-
देरवच्छेदकत्वापातात् । ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य विषयतासम्ब-
न्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया लक्षणाघटकत्वात् ।

न च तादात्म्यसम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठभेदप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, कालो घटवान् कालपरिमाणा-
दित्यादौ गगनत्वादिविशिष्टाभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वाद् गगनत्वादिकमवच्छेदकमिति वाच्यम् । सत्तावान् जातेरित्यादौ
तादात्म्येन सत्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि सत्तादौ यो भेदस्तत्प्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वस्य विशिष्टसत्तात्वादौ सत्त्वेन सत्तात्वादे-
रवच्छेदकत्वापातात् । तादात्म्यसाध्यतावच्छेदकान्यतरसम्बन्धेन
स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणा-

माधस्य निवेशेऽपि घटत्वाभाववान् घटान्यत्वादित्यादी हेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाभावान्यवृत्तित्वविशि-
ष्टघटत्वाभावत्वादेरन्यतरसम्बन्धेन घटत्वाभावत्वादिविशिष्टस-
म्बन्धिनिष्ठस्यान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्त्यापत्तेः । घटत्वाभावत्वादिविशि-
ष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वादौ घटत्वाभावान्यवृत्तित्वविशिष्टघटत्वाभावा-
त्वाद्यवच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सत्त्वात्, घटत्वाभा-
वे च तदवच्छिन्नस्य तादात्म्यसम्बन्धेन सत्त्वात्तन्निष्ठतदभावा-
स्याऽन्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वान् ।

एतेन यत्किञ्चित्सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठो यस्तेन
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वविवक्षापि निरस्ता । तादात्म्येन सत्तात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्स-
म्बन्धेन विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतयोक्तस्यले सत्ता-
त्वदिरवच्छेदकताया दुर्वारत्वात् । कालिकसम्बन्धेन यद्वित्वा-
द्यवच्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतया
यद्विमान् धूमादित्यादौ यद्वित्वादेरवच्छेदकत्वापाताच्च ।

न च येन येन सम्बन्धेन यो यः स्वविशिष्टसम्बन्धी तेन तेन स-
म्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो यस्तन्निष्ठोऽभावस्तत्प्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वं विषयणीयम्, संयोगसमवायादिना यद्वित्वसत्तात्वा-
द्यवच्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन घटत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्न-
स्याऽव्यापकतया च नोक्तदोषावकाश इति वाच्यम् । एवं सति वि-
षयितासम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठेन रूपेण
घटाद्यवगाहिनि घटत्वाद्यप्रकारकज्ञानादौ विषयितया घटत्वादिवि-
शिष्टस्यासत्त्वेन घटत्वादेस्तेन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया घटत्वव्यधिकमादाय
कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरवच्छेदकत्वनिर्वाहासम्भवात् ।

न च हेतुसमानाधिकरणाभावीययत्सम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चि-
त्प्रतियोगितायां यदवच्छेदकं तेन सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वं तस्य वाच्यम्, घटवान् कालपरिमाणादित्यादी तादात्म्यं वि-

पयिनां च तादृशसम्बन्धमादाय गगनत्वादेरवच्छेदकत्वं सङ्गम-
नीयम् । विशिष्टसत्तात्वादेर्गुणादिनिष्ठमेदप्रतियोगितायां गौरवेण
नावच्छेदकत्वमपि तु शुद्धसत्तात्वादेरेवेति हेतुसमानाधिकरणता-
दृशमेदस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वे-
न तदुपादानासम्भवात् । सत्तावान् जानेरित्यादौ यत्सम्बन्धेत्यनेन
तादात्म्यसम्बन्धमुपादाय सत्तात्वादेर्नावच्छेदकताप्रसङ्गः । वहि-
मान् धूमादित्यादौ संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धधर्मिकोभया-
भावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिन उत्पत्तिकालावच्छेदेन
धूमाधिकरणवृत्तेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकं रूपत्वादिकं वह्नित्वादिविशिष्टसमवायिनिष्ठस्य
समवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकम-
तो वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरिति प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
न्धं परित्यज्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्यशरीरे निवेशितः । तथा च सति संयोगसम्बन्धधर्मिकोभ-
याभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिनो रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावे-
स्य वह्नित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि सत्त्वाभावं दोष इति वाच्यम् ।
वह्निष्णुकत्वादेर्यत्र संयोगेन साध्यतायामवच्छेदकता तत्र तदव-
च्छिन्नसमवायितेजःपरमाणौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नरूपत्वाद्य-
वच्छिन्नाभावासत्त्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वस्य कालविशेषावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकरूपत्वादौ सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्यावच्छेदकता-
प्रसङ्गात् ।

यत्तु स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वतदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वो-
भयाभाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वस्य विवक्षणीय-
तया न कश्चिद्दोषः । जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाव-
च्छिन्नाभाववत्समेतत्वाप्रसिद्धावपि जातित्वादिविशिष्टप्रतियो-
गिकत्वतादृशमाववदनुयोगिकत्वोभयाभावस्य समवायसामान्ये
सत्त्वेन जातित्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तेः । कालो घटवान् कालपरिमा-
णादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्बन्धप्रसि-
द्धावपि तादृशसम्बन्धसामान्ये गगनत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्व-
तदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेन गगनत्वादेरवच्छे-

दक्तानिर्वाहादिति तत्र । तावता प्रथमलक्षणस्यैव परिष्कारेण द्वितीयलक्षणानुसरणानुपपत्तेः ।

अत्र यदस्ति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यदवच्छेदकविशिष्ट-
सम्बन्धिनः प्रसिद्धिर्यत्र तदवच्छिन्नाभावयदसम्बद्धस्यविशिष्ट-
सामान्यकन्वमेव तत्र तदवच्छेदकत्वम्, तेन घटवान् कालपरिमाणा-
दित्यादौ गगनत्वादायवच्छेदकत्वप्रसिद्धिः, यदवच्छेदकविशिष्टे
तदवच्छिन्नाभायवति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बद्धत्वाप्र-
सिद्ध्या तदभावो दुर्निरूपः तत्रावच्छेदकत्वं स्वविशिष्टेत्मादिरूपम्,
तेन जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तिः ।
सर्वसाधारणस्यैकविधावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिर्वा-
फारो व्यवस्थितविकल्पार्थक इति ।

अत्रेदं चिन्त्यते । ईदृशावच्छेदकत्वयोरभावद्वयाविषयकज्ञानमनु-
मितिहेतुः, प्रत्येकाभावस्य वा वैकल्पिकी कारणता ? आद्ये, कालो
घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ भ्रमं विनानुमित्यनुपपत्तिः, द्वि-
तीयावच्छेदकत्वस्याऽसिद्धेः । द्वितीये, जातिमान् मेयत्वादि-
त्यादौ प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावस्य जातित्वेऽवाधितत्वात्तज्ज्ञा-
नाद्भ्रमं विनैवानुमित्यापत्तिः ।

न च साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभावभेदस्याऽऽवश्यकत्वात्
कालिकसम्बन्धेन घटादिसाध्यककालपरिमाणादिहेतुकानुमितौ
प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव, मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनु-
मितौ च चरमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव हेतुतास्वीकाराशो-
क्तदूषणद्वयावकाश इति वाच्यम् । साध्यसाधनभेदेनानुमितिभ्यासि-
द्धानयोः कार्यकारणभावभेदेऽपि एकसाध्यसाधनस्थले तादृशज्ञाना-
द्यनुमितिस्तादृशज्ञानसत्त्वेऽन्यत्रानुमित्यनुत्पादस्यानुमयविरुद्धतया
प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानात्कालो घटवान् कालपरिमाणादि-
त्यत्राऽनुमितिस्वीकारे तादृशज्ञानान्मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनुमि-
तेरवश्यस्वीकरणीयतापातात् । अन्यथा सङ्केतुकानुमितावतिव्या-
तिवारणायोपात्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाद्यविषयकतज्ज्ञान-
स्यैव लाघवं हेतुत्वापत्तिः । मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनुमितौ
चरमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव हेतुत्वे समयेतमात्रमेव स-
कलेऽनुमति समयेतमिति भ्रमदशायामानुमित्युपपादनासम्भवाच्च ।

तदानीं समवेतवृत्तितया गृहीतघटत्वादिविशिष्टव्यापकतावच्छेदके हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वप्रहादसमवेतवृत्तितया गृहीतगगनत्वादिविशिष्टस्य च समवायेन सम्वन्धिताया दुर्ग्रहत्वात् स्वविशिष्टेत्यादिरूपावच्छेदकत्वस्य कचिदपि गृहीतुमशक्यत्वात् । वृत्तिमन्मात्रमेव महाकाले कालिकसम्वन्धेन वर्तते इति निश्चयदशायां महाकालत्वादिहेतुकघटाद्यनुमितेरिष्य तदानीं मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनुमितेर्दुरपह्वत्वादिति ।

इदं तु तत्त्वम् । यद्रूपावच्छिन्नस्य येन सम्वन्धेन सम्वन्धिनि वर्तमानस्य तेन सम्वन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तेन सम्वन्धेन तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावृत्तिविषयतावान् यः साध्यतावच्छेदकसम्वन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टस्तद्वृत्तित्वं व्याप्तिः । धूमवान् बह्वेत्त्यादौ हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्वादिकं संयोगादिसम्वन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नसम्वन्धिनिष्ठस्य तत्सम्वन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकीभूततादृशसम्वन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टनिष्ठविषयता च न तेन सम्वन्धेन धूमत्वाद्यात्मकतद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावृत्तिरिति नातिप्रसङ्गः । महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्वन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं गगनत्वादिकमेव तादात्म्यादिना तद्विशिष्टसम्वन्धिनि वर्तमानस्य तेन सम्वन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं तेन सम्वन्धेन तदवच्छिन्नविशिष्टावृत्तित्वं च कालिकसम्वन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टनिष्ठविषयताया इति लक्षणसमन्वयः । धूमादिसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्वन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं ज्ञानत्वादिकं बह्वेत्त्यादिविशिष्टसम्वन्धिनिष्ठस्य सम्वन्धसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं ज्ञानाद्यभावस्य विषयतासम्वन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति बह्वेत्त्यादेरवच्छेदकत्वप्रसङ्ग इत्यतस्तेन सम्वन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरण्यनिर्देशनम् । संयोगादिना बह्वेत्त्यादिमग्निष्ठा ज्ञानाद्यभा-

वच्च सयोगादेिसम्बन्धधर्मिकोभयामावयद्विनप्रतियोगिवैयधिकर-
ण्यधय इति न दोष । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यनिर्देशे काल सर्वान् मयत्वादित्यादौ सर्वत्रस्यावच्छे-
दकत्वोपपत्तय उभयामावयद्वितस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य नि-
र्देशनीयतया तादात्म्यादिना गगनादिसम्बन्धिगगनादिनिष्ठगगना-
द्यमात्रस्य कालिकसम्बन्धधर्मिकोभयामावयद्विनप्रतियोगिवैयधि-
करण्यशालितया काला घटवान् महाकालादित्यादाववच्छेद-
काप्रसिद्धितादिवस्थमिति तादृशसम्बन्धेन तन्निर्देशितम् । सत्ता-
वान् जातेरित्यादौ हेतुममानाधिकरणाभाप्रतियोगितावच्छेदकवि-
शिष्टसत्तात्वादे सत्तात्वादिर्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियागि-यधिक-
रणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापत्ति-
रत प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियागिवैयधिकरण्यमेव नि-
र्देशनीयम् ।

न च सर्वत्रावच्छिन्नस्य यत्र विषयितासम्बन्धेन साध्यता ज्ञा-
नत्वादिक हेतुस्तत्र सर्वत्वस्य पारिमायिकावच्छेदकत्वानुपपत्ति-
मयत्वविशिष्टस्य विषयितासम्बन्धेन सम्बन्धिनि सर्वविषयक-
ज्ञाने तेन सम्बन्धेन प्रतियोगि-यधिकरणाभाप्रसिद्धेरिति या-
च्यम् । घटत्वाद्यवच्छिन्नाविषयक सर्वत्रावच्छिन्नविषयकेऽस्म-
दादिज्ञाने घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकस-
म्बन्धेन प्रतियागितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नवैयधिकरणतया स-
र्वत्वस्य तादृशमावप्रतियागितानवच्छेदकत्वेन सर्वत्रस्यावच्छे-
दकत्वोपपत्ति ।

न चैवमपि यत्र नित्यत्वविशिष्टमवयव साध्यतावच्छेदक तत्र
अन्यज्ञानस्य साध्यतावच्छेदकीभूतत्वविशिष्टासम्बन्धि-यान्निव्य-
ज्ञाने चाभावस्य प्रतियागितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्या-
ऽन्यसम्भवात्तादृशसाध्यतावच्छेदक पारिमायिकावच्छेदकत्वानुप-
पत्तिरिति याच्यम् । नित्यत्वानधिकरण नियत्रविशिष्टमवयवमिति
ज्ञाने विषयितया नित्यत्वविशिष्टसम्बन्धितया अनयायात् तत्र
सदस्यत्वं सुखयुक्त्या अन्यत्वविशिष्टस्य घटादेरपि रंश्यरक्षाना
सम्बन्धितया तादृशविशिष्टाभावस्यैव रंश्यरक्षान विशिष्टप्रतियागि-
वैयधिकरणस्य सुखमत्यसम्भवात् । अन्यत्वं सर्वं पूर्ववदाप्यम् ।

यद्रूपावच्छिन्नस्य येन सम्यग्धेन सम्यग्निधिनि धर्तमानस्य तेन सम्यग्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्सम्यग्निधिनिष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं तद्वत्साध्यतावच्छेदकसम्यग्निधिसम्यग्धां वा व्याप्तिः । प्रतियोगित्वाद्यन्तर्भावासहिष्णुतायां यद्रूपावच्छिन्नस्य यादृशसम्यग्धेनाऽसम्यग्निधत्वं हेतुमतस्तादृशसम्यग्धनिष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभिन्नत्वमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे निवेशनीयमिति दिक् ।

यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थपरित्यागप्रयोजनं स्वयमेव दर्शयति ।

(३१०) अत एव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमात्रिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः । एवं स्वविशिष्टसम्यग्निधिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यम् ।

(गा०) अत एवेति । ईदृशानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशादेवेत्यर्थः । विशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽप्येति । स्वव्यापकस्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तः विशिष्टसत्तात्वकत्वेऽपीत्यर्थः । न क्षतिः । न सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिः । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितव्याप्तिपक्षे विशिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वाद्यन्यूनवृत्तितामादायाऽव्याप्तिधारणाय व्यापकत्वं परित्यज्याऽन्यादृशमन्यूनवृत्तित्वं निवेशयति । एवमिति । स्वविशिष्टेति । स्वपदं साध्यतावच्छेदकपरम्, तथा च प्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यवृत्तिनासम्यग्धावच्छेद्यत्वस्य विशिष्टसम्यग्निधिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वोभयाभावकत्वं तेन सम्यग्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वं बोध्यमित्यर्थः । विशिष्टसत्तात्वादेर्विशिष्टसत्तात्वाध्यसम्यग्निधिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदनवच्छेदकसत्तात्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावस्य आत्यादिममानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्यातिरतः स्वविशिष्टेति । स्वविशिष्टं च साध्यतावच्छेद-

वश्च संयोगादिसम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्याश्रय इति न दोषः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे कालः सर्ववान् मेयत्वादित्यादौ सर्वत्वस्यावच्छेदकत्वोपपत्तये उभयाभावघटितस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निवेशनीयतया तादात्म्यादिना गमनादिसम्बन्धितगमनादिनिष्ठगमनाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालितया कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादाववच्छेदकाप्रसिद्धतादवस्थ्यमिति तादृशसम्बन्धेन तद्विवेशितम् । सत्ताघान् जातेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोगिवैयधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यमेव निवेशनीयम् ।

न च सर्वत्वावच्छिन्नस्य यत्र विषयितासम्बन्धेन साध्यता ज्ञानत्वादिकं हेतुस्तत्र सर्वत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुपपत्तिः सर्वत्वविशिष्टस्य विषयितासम्बन्धेन सम्बन्धितनि सर्वविषयकज्ञाने तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । घटत्वाद्यवच्छिन्नाविषयके सर्वत्वावच्छिन्नविषयकेऽस्मदादिज्ञाने घटत्वाद्यवच्छिन्नाविषयस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नवैयधिकरणतया सर्वत्वस्य तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन सर्वत्वस्यावच्छेदकत्वोपपत्तेः ।

न चैवमपि यत्र नित्यत्वविशिष्टसर्वत्वं साध्यतावच्छेदकं तत्र ज्ञानज्ञानस्य साध्यतावच्छेदकीभूतत्वविशिष्टासम्बन्धितप्राप्तिज्ञाने चाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्याऽप्यसम्भवात्तादृशसाध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । नित्यत्वानधिकरणे नित्यत्वविशिष्टसर्वमिति ज्ञाने विषयितया नित्यत्वविशिष्टसम्बन्धिताया अनवायात् तत्र तदसत्ये तुल्ययुक्त्या जन्यत्वविशिष्टस्य घटादेरपि ईदृशज्ञानासम्बन्धितया तादृशविशिष्टाभावस्यैव ईदृशज्ञाने विशिष्टप्रतियोगिवैयधिकरणस्य तुल्यमत्यसम्भवात् । अन्यत् सर्वं पूर्ववद्विध्यम् ।

यद्रूपावच्छिन्नस्य येन सम्यग्धेन सम्यग्बन्धिनि वर्तमानस्य तेन सम्यग्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुममानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्सम्यग्बन्धिनिष्ठद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमिदं यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं तद्वत्साध्यतावच्छेदकसम्यग्बन्धिसम्यग्ध्यां वा व्याप्तिः । प्रतियोगित्वाद्यन्तर्भावासहिष्णुतायां यद्रूपावच्छिन्नस्य यादृशसम्यग्धेनाऽसम्यग्बन्धित्वं हेतुमतस्तादृशसम्यग्ध्याः निष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिदमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे निवेशनीयमिति दिक् ।

यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थपरित्यागप्रयोजनं स्वयमेव दर्शयति ।

(दी०) अत एव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमात्रिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्पत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिरुत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः । एवं साविशिष्टसम्यग्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यम् ।

(गा०) अत एवेति । ईदृशानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशाद्वैद्यार्थः । विशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपीति । स्वव्यापकस्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तः विशिष्टसत्तात्वकत्वेऽपीत्यर्थः । न क्षतिः । न सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिः । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभाघघटितव्याप्तिपक्षे विशिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वाद्यन्यूनवृत्तितामादायाऽव्याप्तिधारणाय व्यापकत्वं परित्यज्याऽन्यादृशमन्यूनवृत्तित्वं निवेशयति । एवमिति । स्वविशिष्टेति । स्वपदं साध्यतावच्छेदकपरम्, तथा च प्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यवृत्तिनृत्तसम्यग्ध्यावच्छेद्यत्वस्वविशिष्टसम्यग्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वोभयाभाघकत्वं तेन सम्यग्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वं बोध्यमित्यर्थः । विशिष्टसत्तात्वादेर्विशिष्टसत्तात्वाध्यसम्यग्बन्धिगुणादिनिष्ठाभाघप्रतियोगितावच्छेदकतया तदनवच्छेदकसत्तात्वाद्यवच्छेद्यत्वाभाघस्य जात्यादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन विशिष्टसत्तात्वात् जातेरित्यादायतिव्याप्तिरतः स्वविशिष्टेति । स्वविशिष्टं न साध्यतावच्छे-

दैकताघटकसम्बन्धेन बोध्यम्, अन्यथा धूमवान् वह्नैरित्यादौ
 कालिकादिसम्बन्धेन धूमत्वादेविशिष्टवह्नादिसंयोगनिष्ठाभाव-
 प्रतियोगितायां धूमत्वादेरवच्छेदकतया तदनवच्छेदकद्रव्यत्वाद्य-
 वच्छेद्यत्वाभायस्य हेतुसमानाधिकरणाभायप्रतियोगितासामान्ये
 सत्त्वेनाऽतिव्याप्त्यापत्तेः । सम्बन्धित्व साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाप्र-
 विवक्षणीयम्, अन्यथा कालिकादिसम्बन्धेन धूमादिमति संयोगादि-
 सम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वात् सम्बन्धसामान्येन धूमा-
 दिमग्निष्ठाभावीयसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं
 तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानामान्यानवच्छेदकघटाभाव-
 त्वादिकमेव, अभावत्वादेः केवलस्यैव संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
 यप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशगुरुधर्मस्याऽनवस्थात्वात्, भेदप्रति-
 योगितायां प्रसिद्धस्य तदवच्छेद्यत्वस्योभयाभावमादाय उक्तस्थले
 एवातिव्याप्तिः । संयोगेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्योत्पत्तिक्षणा-
 वच्छेदेन धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतया तादृशाभावप्रति-
 योगितानवच्छेदकघटाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभायमादाय तत्रैवाति-
 व्याप्तेर्वारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाऽप्यभावो विशेषणीयः । त-
 थ च प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपरमेव, अ-
 न्यथा सत्तावान् जनैरित्यादौ सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रति-
 योगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छे-
 दत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभायप्रतियोगितायां सत्त्वेनाव्या-
 प्यापत्तेः । वह्नादिमग्निष्ठस्य घटाद्यभायस्य कालिकादिसम्बन्धेन
 प्रतियोगिसमानाधिकरणतया सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिव्य-
 धिकरणतन्निष्ठाभायप्रतियोगितावच्छेदकं तदसमानकालीनघटा-
 दिव्यक्तिनिष्ठतत्त्वात्वादिकमेवेति तदनवच्छेदकघटाद्यवच्छे-
 दत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभायप्रतियोगितायां सत्त्वादव्याप्तिर-
 तः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणं निवे-
 द्यं न तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन, कालो घटवान् कालपरिमा-
 नादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धिनि-
 स्प्रवृत्तकाले तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभायस्य सु-
 लभायेऽपि सर्ववान् कालपरिमाणादित्यादौ महाकालस्यैव कालि-
 कत्वसम्बन्धेन सर्वव्यविशिष्टसम्बन्धिनया तत्र तादृशसम्बन्धेन

प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्यापत्तेः । कालिकसम्बन्धेन गमनादेवैत्तिमत्त्वपक्षे प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटित-
लक्षणकरणात्तन्मते उभयाभावघटनराऽपि गमनाद्यभावे कालि-
कसम्बन्धेन वैयधिकरणस्य निर्वाहयितुमशक्यत्वात् ।

न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमप्रऽभावप्रतियोगि-
तायां निवेशयिष्यति, एवं च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योगिवैयधिकरणनिवृत्तेश्चऽपि सर्वत्वावच्छिन्नमाध्यके तदवच्छिन्न-
सम्बन्धिमहाकालनिष्ठस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
व्यधिकरणस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्वाप्रसिद्धिः । कालिकातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियो-
गितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तत्प्रति-
योगितायां च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादित्यव्या-
प्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्र-
तियोगिव्यधिकरणो यः स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावस्तत्प्रतियो-
गितासामान्ये यद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्यद्धर्मावच्छिन्नत्वोभया-
भावस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वतद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशहेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यक यद्यत्त्वं तद्धर्मवत्त्वं तेन
सम्बन्धेन व्यापकत्वमिति विवक्षया सवसामञ्जस्यात् । सर्वत्ववि-
शिष्टसम्बन्धिनि महाकाले समवायादिना प्रतियोगिव्यधिकरणस्य
तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य प्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वसर्वत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य सत्त्वात् साधनममानाधि-
करणतथाविधघटाद्यभावप्रतियोगितायामपि तथाविधोभयाभाव-
सत्त्वेन कालिकसम्बन्धेन सर्वत्वावच्छिन्नस्य कालपरिमाणादि-
व्यापकत्वोपपत्तेः ।

न चैवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगित्वा-
विशेषणतया प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यमि-
त्यप्रिग्रहप्रत्यक्षविरोध इति वाच्यम् । तत्राहप्रत्यक्षस्याप्युक्तोभयाभा-
वविशेषणतायामेव तात्पर्यात् ।

यस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषितप्रति-
योगितासामान्ये प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधि-
करणस्यविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयत्वयद्यद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव-

स्तादृशधर्म एवानवच्छेदकान्तार्थ इति ननिप्रमप्रन्धविरोधो न वा
महाकालः सर्वधान् महाकालपरिमाणादित्यादावप्रसिद्धिः, प्रसि-
द्धायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावाप्रतियोगितायां सर्व-
त्वविशिष्टसम्बन्धिमहाकालनिष्ठो यः समवायसम्बन्धेन प्रतियो-
गिष्यधिकरणस्तेतसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्तर्दीयत्वसर्वथाद्यय
च्छिन्नप्रयोगमाभावस्य सुलभत्वात् ।

ननु स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं
तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः, यत्किञ्चित्प्रति-
योगिकमेदस्य तादृशावच्छेदकयत्किञ्चिदुभिमन्तादृशावच्छेदकसा-
धारणत्वात् । तथा च लघुरूपसमनियत यद् गुण रूपं नद्विशिष्ट-
सम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृशद्रुवरूपविशिष्ट-
सम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्मकस्वसमानयतधर्मापे-
क्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशावच्छेदकत्वाव-
च्छिन्नमेदाप्रसिद्ध्या द्वितीयावच्छेदकलक्षणस्य प्रमेयधूमत्वादौ
प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितव्याप्तिलक्षणस्य प्रमेयबहिमान्
धूमादित्यादावव्याप्तिः, प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे
ऽनवच्छेदकान्तेन स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये
यद्रूपावच्छिन्नस्यसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्त-
द्रूपविरक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वावच्छिन्नमेदाप्रवेशेऽपि सामान्यपदार्थघटकतया स्वविशिष्टस-
म्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानिष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छि-
न्नमेदरूपस्य तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकत्वस्योभयाभावविशेष-
णतया प्रवेशान् प्रमेयबह्वित्याद्यवच्छिन्नसाध्यके तद्रूपविशिष्टसम्ब-
न्धनिष्ठाभावप्रतियोगितानिष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छि-
न्नेदाप्रसिद्ध्याख्यातिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गितासामान्ये स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावीयत्वयद्रूपावच्छिन्नत्वो-
भयाभावस्तद्रूपस्यानवच्छेदकान्ताधर्मे प्रमेयबह्वित्वविशिष्टसम्ब-
न्धनिष्ठाभावीयत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रसिद्ध्याऽप्यव्याप्तिरि-
त्याशङ्क्याह ।

(दी०) तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्टोपादेयाः, नातो

गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वम् । प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, अतो न सम्बन्धभेदमादाय दोषः । कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनिसत्तत्त्व्यक्तित्वे प्रतिद्धम् । अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः ।

(गा०) तादृशप्रतियोगिताश्चेति । स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभाव-प्रतियोगितास्त्वित्यर्थः । विशिष्य । तत्तद्व्यक्तित्वनैवेत्यर्थः । तथा च चस्तुगत्या या याः स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावानिरूपिताः प्रतियोगितास्तत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटवस्त्वमेवानवच्छेदकान्तार्थ इति गुरुवर्मविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः ।

यद्यपि घटत्वावच्छिन्नाभावीया या प्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वं घटत्वादिनिष्ठतत्त्व्यक्तित्वादिसमनियतमिति तदपेक्षया गुरुत्वेन न प्रतियोगितावच्छेदकमिति तादृशप्रतियोगिता विशिष्यापादायाऽनवच्छेदकत्वादिकं दुर्वचम् । तथाऽपि यत्र प्रतियोगितायां समशरीरनानाधर्मसमनैयत्यं तत्र नानाधर्माणामेवैकप्रतियोगितायामवच्छेदकतयावच्छेदकनिष्ठतत्त्व्यक्तित्वानां लघुत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमन्यूनवृत्तितया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमव्याहतमेवेति तादृशप्रतियोगितानां विशिष्य निवेशाभिप्रायको ऽय प्रत्ययः, अन्यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानां च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव भेदो निवेद्यः ।

न चावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदाश्रानाधर्मावच्छिन्नैकप्रतियोगित्वासम्भव इति वाच्यम् । अवच्छेदकासमनैयत्यस्यैव प्रतियोगिताभेदकत्वात्, समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितैकपेक्षाधकविरहात् । एवं यत्रानुगतैकरूपावच्छिन्ननानाव्यक्तीनामेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्राऽप्यवच्छेदकनिष्ठतत्त्व्यक्तित्वानां न्यूनवृत्तितया तत्राऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमक्षतम् ।

न च तत्राऽपि तत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकवृत्त्यनुगत-

रूपावच्छिन्नैकाग्रच्छेदकतायास्तद्व्यतिरेकेन भेदप्रतियोगितयामथ
 च्छेदकत्वसम्भवात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टावच्छिन्न
 भेदाऽप्रसिद्धा निवेशयितुमशक्य एवेति वाच्यम् । तादृशभेद
 निवशासम्भवेऽपि अग्रच्छेदकतासम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छि-
 न्नभेदनिवेशऽपिरोधेन प्रतियोगितानां विशिष्ट निवेशेनोक्तसङ्ग-
 ते । न हि आश्रयतासम्बन्धेन तत्तद्व्यतिरेकावच्छिन्नाग्रच्छेदक-
 ताया अवच्छेदकत्वापेक्षयाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तद्व्यतिरेका-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वे गौरव येनोक्तमदस्याऽप्र-
 सिद्धिः स्यात् । एव धूमत्रादेरपि धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धि-
 निष्ठाभावप्रतियोगिताया महानसीयत्वादिसहितस्याऽवच्छेदकतया
 धर्मान्तरसहितरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताग्रच्छेदकानां तत्तद्व्यतिरेकेन
 भेदनिवेशो न सम्भवतीति धूमत्रादेर्धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठा-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । विशेषणावच्छिन्नधूमत्वा-
 दिनिष्ठतद्व्यतिरेकत्वस्यापि विशेष्यभूतधूमत्वादिपर्याप्ततया तदव-
 च्छिन्नभेदस्य विशेष्यभूतधूमत्वादावसम्भवादिति तत्तत्प्रतियो-
 गितावच्छेदकस्य तादृशाग्रच्छेदकत्वावच्छिन्नभेद एव निवेश्य ।
 तथा सति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तितया
 धूमत्वादौ प्रत्येक तदवच्छिन्नभेदसत्त्वेनोक्तानुपपत्त्यनवकाशात् ।
 न च तत्रावच्छेदकता यत्तेस्तत्तद्व्यतिरेकेन भेदप्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्व सम्भवतीति दर्शितरूपावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिरिति शङ्का-
 स्पदमपि । महानसीयत्वधूमत्वादिनिष्ठावच्छेदकतानामवच्छेदक-
 सम्बन्धादिभेदेन भिन्नतया तत्तद्व्यतिरेकत्वेन तासामप्यासज्यवृ-
 त्तितया धूमत्वादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात्, त-
 त्प्रतियोगितावच्छेदकतात्वेन च व्यासज्यवृत्तितया तेनैव
 रूपेण तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । दुर्बलत्वमिति ।
 पारिभाषिकावच्छेद्यावच्छेदकभावभ्येति शेषः । प्रतियोगिता-
 धर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-
 योगितायां यदि सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्व न निवेश्य
 ते तदा प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यद्व्यतिरेकादिविशिष्टसम्बन्धि-
 निष्ठविशिष्टसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तादृ-
 शप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाप्रसिद्धासम्भवः, महानसादि-

निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नबहुचभासस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि एतल्लक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैव निवेशेन तादृशाभावाव्यावर्तनात् ।

न चाकाशाभावत्वादिकमेव तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकम्, संयोगसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावादिनिष्ठप्रतियोगितायां शुद्धस्याभावत्वादेरेव लघोरवच्छेदकत्वात् । तादृशधर्मावच्छेद्यत्वं च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभावात्मकाकाशादिनिरूपितप्रतियोगितायां प्रसिद्धमिति वाच्यम् । आकाशाभावत्वादेरपि साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । आकाशाभावबहिर्भेदसम्बन्धत्वादेर्बहुधादिमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं दुर्वोरमेव तदुभयैकतरमात्रविषयकज्ञानादौ विषयितासम्बन्धेनान्यतरत्वावच्छिन्नाभावासत्त्वात्, अभावत्वबहिर्भेदत्वावच्छिन्नाभावस्य च सत्त्वाद्भावत्वबहिर्भेदत्वादेस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नान्यतराभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् । विषयित्वादेर्वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकसम्बन्धत्वानुपगमे तु धूमवान् बहिरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायामाकाशाभावधूमवदन्यतरत्वादिरूपधूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वस्थोभयाभावमादायातिग्याप्तिरित्येतल्लक्षणे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम्, दर्शितप्रयोजनानुरोधेन द्वितीयावच्छेदकलक्षणे च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धात्मकस्वशिष्टसम्बन्धित्वं च निवेशयति । प्रतियोगित्वमित्यादिना । कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ घटत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि महाकाले प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रातयोगिवैयधिकरणो योऽभावस्तदीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि यथाश्रुतस्य प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणस्य न तत्राऽग्याप्तिप्रसक्तिः । खण्डकालस्यापि तद्विशिष्टसम्बन्धिवनया तन्निष्ठस्यातीतानागतव्यतीनामेव तादृशाभावस्य नृणाविधप्रतियोगिताप्रसिद्धेरित्याह । कालिकेति । कल्पत्रये एयाऽभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेशयति । अभा-

पश्येति । बोध्य इति । अन्यथाऽऽद्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिण्य-
तिव्याप्तास्ति शेषः ।

अद्याप्यवृत्तिसयागादिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिमवच्छेद-
कलक्षणघटकाभावः प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणप्रक्षपमभ्युत्तरणा-
ऽप्युद्धरेत्तादृशविशेषणस्य तदसम्भवं हतुसमानाधिकरणाभाव-
तादृशविशेषणस्यापि दशितव्यावृत्त्यसङ्गतेस्तस्य चानुपादेयत्व-
माशङ्कते । न चेत्यादिना ।

(दी०) न च मौलमिदमीयं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनु-
पादेयम्, सयोगत्वावच्छिन्नाभाववति सयोगत्वादिविशिष्टस्य
वृत्तेर्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वद्रव्यमात्रसप-
वेतत्वाप्रवच्छिन्नाभाववति चाऽवृत्तरव्याप्त्यतिव्याप्योरनवका-
शादिति वाच्यम् ।

त्वात् । संयोगत्वादौ संयोगत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वविरहेऽपि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्य-
त्वत्वावच्छिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां स-
त्त्वेन तत्र निवृत्तोभयाभावासत्ताच्चेति भावः । समवायादिनाऽऽप्या-
प्यवृत्तिसाध्यके तेन सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापक-
तावच्छेदकस्य व्याप्यवृत्तितावच्छेदकधर्मान्तरस्य साधननिष्ठ-
व्यभिचारनिरूपकतावच्छेदकस्य सम्भवेनातिव्याप्त्युद्धारेऽपि सं-
योगेनाव्याप्यवृत्तेः साध्यतायामतिव्याप्तिदुर्वारैव संयोगेन किञ्चि-
द्रूपावच्छिन्नस्य व्याप्यवृत्तिताविरहात् साधनवन्निष्ठसंयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यवन्निष्ठतत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमेन तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्थविशिष्टसामान्यकत्वस्यासंयुक्तमात्र-
वृत्तिगुणत्वादावेव प्रसिद्धेरिति इदमीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यवि-
शेषणोपादानमावश्यकम्, तदावश्यकत्वे च हेतुसमानाधिकर-
णाभावे तद्विशेषणस्याप्यावश्यकताऽन्यथा संयोगि द्रव्यत्वादि-
त्वादावेवाऽव्याप्तेरिति समाश्रिते धूमवानेति ।

(दी०) धूमवान् बह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः । न उत्पत्तिकाला-
वच्छेदेनाऽपि महानसादौ संयोगेन किञ्चिद्वर्तते, येन बहिमदयो-
गोलकानिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तिद्रव्य-
त्वाद्यवच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं धूमत्वादिविशिष्टस्य सम्भाव्येत ।

(गा०) ननु धूमादिमत्यपि पर्वतादौ शिखरावच्छेदेन धूमत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावसत्त्वात्तेन रूपेण धूमादीनां व्याप्यवृत्तिताविरहेऽपि अयो-
गोलकावृत्तिद्रव्यत्वादिना तेषां तथात्यमव्याहतमेव, शिखराद्यवच्छे-
देनाऽपि तदवच्छिन्नद्रव्यान्तरसत्त्वादिति साधनाव्यापकतावच्छेद-
कतादृशधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वमयोगोलकादेरेव, धूमत्वादिविशिष्ट-
स्य तदसम्बद्धत्वाभातिव्याप्तिरित्याशङ्कं निराकरोति । न हीति ।
उत्पत्तिकालेति । तथा च धूमवति किञ्चिद्देशावच्छेदेनायोगोलका-
वृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावासत्त्वेऽपि कालविशेषावच्छेदेन तद-
वच्छिन्नाभावस्य तत्र सत्त्वाद्धूमत्वादेरवच्छेदकत्वं दुषटमेवेति
भावः । द्वितीयकल्पेऽवच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तिविरहेऽपि प्रथम-

कल्पे प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे च धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिद्यत्वोभयाभावमादायाऽतिव्याप्तिरप्या ।

वस्तुतो द्वितीयावच्छेदकलक्षणेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशे संयोगेन साध्यतायां सद्देतौ तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धाऽन्याप्तिः स्यादिति साध्यतावच्छेदके स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्देदस्थाने स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यकत्वं निवेद्यैव तादृशाप्यातिव्याप्तिरणीयेति तथेयाऽतिव्याप्तिरसद्देतौ स्यादित्यत्र तात्पर्यम् ।

अथैवमपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रवेयधिकरण्यपर्यन्तविशेषणमस्तिञ्चिक्रमेव, हेतुसमानाधिकरणाभावे यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनेऽपि गुणान्वयविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिन्याधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणासमवेतत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनाऽतिव्याप्त्यनवकाशात् । हेतुसमानाधिकरणाभावविशेषणप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशने द्रव्यं गुणादित्यादौ पृथिन्यन्वयविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिताश्रयानधिकरणहेत्वधिकरणकत्वाभावेन लक्षणाघटकतया विशिष्टद्रव्यत्वत्वे द्रव्यत्वत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्वप्रतियोगिवैयधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि अध्याप्त्यनवकाशेन इदमीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरेऽपि तन्निवेशनव्यावृत्त्यसम्भवात् ।

यत्तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशो यत्प्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमत् इत्यादिक्रमेण व्याप्तिर्निर्वाच्या, तथा च प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्य रूपत्वे बह्व्यादिभक्तिभेदेन तन्निष्ठप्रतियोगितानां भेदाद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नमहानसीयबहुपादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वस्य हेतुमत्तिः पर्यतादौ सत्त्वाद्वहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति । तदसत् । प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपं च महानसीयबह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया बह्नित्वाद्यवच्छिन्नमहानसीयबह्निपादिनिष्ठप्रतियोगित्वाभिन्नतया प्रतियोगितावच्छे-

दकावच्छिन्नानधिकरणत्वनिवेशेऽपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
त्तावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वमादाय तदो-
पतादवस्थ्यात् । द्रव्यत्वादेरपि धूमादिस्वरूपधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यावच्छिन्नान-
धिकरणत्वनिवेशेऽयोगोलकादावपि धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदकसामान्यावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य दुर्लभतया तथा धिव-
क्षणासम्भवात् ।

यदि च यादृशरूपाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छि-
न्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नानवच्छेदकत्वविवक्षया म-
हानसीयवह्नित्वादेर्यह्नित्वाद्यवच्छेदतावच्छेदकवह्नित्वप्रतियोगित्व-
त्वावच्छिन्नानवच्छेदकत्वाच्च दोष इत्युच्यते, तदा यद्रूपावच्छिन्न-
प्रतियोगिताध्यानधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नानवच्छेदक-
त्वविवक्षया प्रतियोगितावच्छेदकाद्यवच्छिन्नत्वानिवेशेऽपि सा-
मञ्जस्यात् ।

मैवम् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानुपादाने एतद्रूपान्य-
त्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वास्त्वात् । तत्र हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य एतद्रूपासमवेतत्वादेरे-
तद्रूपविजातीयरूपान्तरसाधारणमेतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यव-
च्छिन्नं प्रति समवायेन व्यापकतानवच्छेदकत्वात् ।

सम्बन्धभेदानिवन्धनदोषवारणाय हेतुसमानाधिकरणाभावप्र-
तियोगित्वतदवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वघटकप्रतियोगितयोर् यदि सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेदयते तदैव प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यद्वयानुपादाने संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिणि द-
र्शितरीत्याऽतिव्याप्तिरापद्यते । यदि च तदोपवारणाय हेतुमन्नि-
ष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां यदवच्छेदकं तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावघटसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्व-
विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छे-
दकतत्कत्वं वा निवेदयते, उभयत्र विशिष्य विशेषणताविशे-
पसम्बन्ध एव वा, तदा धूमवान् वह्नेरित्यादौ सम्बन्धान्तरेण
विशेषणताविशेषेण वा प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्या-
पकतायामवच्छेदकस्य तत्सम्बन्धघटितहेत्वव्यापकतावच्छेदकायो-

गोलकमेदत्तादे प्रसिद्ध्या धूमत्वादेस्वच्छेदकत्वेऽप्युत्पत्तेरतिव्याप्य
नवकाश इत्यालोच्य साध्यताञ्छेदकसम्बन्धानिर्देशपक्षे प्रतियो-
गिवैयधिकरण्यद्वयस्याऽनुपादेयतामाह । प्रतियोगितयोरिति ।

(दी०) प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणता-
विशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगि-
वैयधिरूपद्वयम् ।

(गा०) यद्यपि घट्टिधूमादिनिरूपितसयोगसम्बन्धघटितव्यापकता
विशिष्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितपारि-
भाषिकावच्छेदकचमन्तभार्याऽपि निर्यक्तुं शक्यते तथा सत्य-
प्यनतिप्रसङ्गात् । तादृशहेतुसमानाधिररणाभागीयसमवायसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्य यद्विशिष्टसयोगिनिष्ठतत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व तदन्यत्वस्य तदेत्वव्या-
पकतावच्छेदकसाधारण्याभावात् । यत्राऽधिकरणे तद्वच्छिन्नस्य
व्यभिचारस्तदसमर्थतयस्य हेतुमन्निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगितावच्छेदकस्य सयोगेन तद्वमविशिष्ट प्रति समवायेन
व्यापकतायामवच्छेदकतया तादृशधर्माणं पारिभाषिकावच्छेदक
ताद्व्यव्यात् । तथापि विशेषणतादिघटितव्यापकताया समवाया
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितावच्छेदकत्वानिवेशे महा-
नसमेदत्तादिनिशिष्टस्य विशेषणताविशेषादिना य सम्बन्धी
सामान्यादिस्तन्निष्ठाभागीयसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्य यद्व्यादिसमानाधिकरणाभागीयतत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकऽसम्भाषितत्वात्मानसमेदत्तादिरपि व
द्व्यादिव्यापकतावच्छेदकताप्रसङ्गात् । तत्र विशेषणताविशे-
यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितावच्छेदकत्वाभावरूपव्याप-
कतावच्छेदकत्वमेवाऽनुमितौपयिकं याच्यम् । तथा च सर्वत्र
तादृशावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैवानुमितिहेतुमुच्यते, एकजा-
तीयावच्छेदकत्वाभावात्सन्धानुरोधेति शक्यताह । विशेषणता-
विशेषति । अनुपादेयमिति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा
दिनिवृत्ताभिप्रायण मूलरूपा प्रतियोगिवैयधिकरण्यमुपात्तमिति
माय । अतिव्याप्तिवारणप्रकारं दर्शयति ।

(दी०) यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वत्वतदन्यत्वप्रकार-
कप्रमाविषयत्वत्वमाध्यवस्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध-
तावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
द्यातिव्याप्तेरनवकाशात् । तथा च विशेषणताविशेषावच्छिन्नय-
द्दर्भविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं
तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
तासामान्ये नास्ति साधने तद्दर्भविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्या-
प्तिरिति पर्यवसितोऽर्थः । यत्र सद्देतौ साध्यतावच्छेदकं
न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदन्ति ॥

(गा०) यत्राधिकरण इति । साध्यतावच्छेदकस्यापि कालिकसम्ब-
न्धेन साध्यवद्भूतेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया येन सम्बन्धेन
हेतुमद्भूतित्वमभावस्य तेन सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वं
वाच्यम्, उभयत्र विशेषणनाविशेष एव बाभावस्य सम्बन्धः ।
एतत्कल्पे च घटभिन्नं भेदत्वादित्यादौ घटादिभेदाभावस्य घटत्वा-
दिरूपस्य तद्व्याप्तिभेदाभावस्य तदीयासाधारणधर्मरूपाद्यात्मकतद्व्य-
क्तित्वस्य च विशेषणताविशेषेणावृत्तेर्घटभेदत्वादेर्लक्षणघटकत्वा-
सम्भवः । एतद्घटतद्व्याप्त्यन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नभेदाभावस्य तादृशा-
न्यतरत्वस्य भेदविशेषात्मकतया तादृशसम्बन्धेन वृत्तावपि ता-
दृशभेदत्वानुसरणे प्रयासगौरवम् । गगनभिन्नं भेदत्वादित्यादौ
व्यभिचारनिरूपकाधिकरणगगनभेदाभावस्य शब्दात्मकस्य गगन-
निष्ठान्ताविशेषरूपस्य वा समवायेनैव गगनवृत्तेस्तद्भेदत्वस्य ल-
क्षणघटकत्वासम्भवाद्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत्तदन्यत्वमादा-
यादतिव्याप्तिनिराकरणायोगश्चेति तदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वा-
नुपादनम् ।

यत्तु अयं घटो घटतद्भेदान्यतरत्वादित्यादौ व्यभिचारनिरूप-
काधिकरणघटादिभेदस्य यो भेदस्तस्य भेदधारानवस्थामयेना-
धिकरणरूपस्य साध्यवति घटादौ न विशेषणतया वृत्तिर्द्रव्या-

दिरुपाभावस्य विशेषणतानभ्युपगमादिति तदन्वयः न तस्य
सम्बन्धेन व्यापकतायामवच्छेदकमिति प्रमात्रिपरत्वानुधावन
मिति । तदसत् । घटादिरूपमेदस्य घटादौ वृत्तिनियामकसम्बन्धा-
न्तराभावेन मेदत्वरूपेण वृत्तिनियामकस्वरूपसम्यक्संस्थावदप्ये-
यत्वात् ।

अयोगोल्लेकान्यत्रप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वापेक्षया धूमादिप्रका-
रकप्रमात्रिपरत्वत्वे धूमादिव्यापकतावच्छेदकत्वमात्रं प्राह्यमित्या-
शयेन तदेवानुमरति । साध्यत्रप्रकारकेति । साध्यतावच्छेदक
सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकेत्यर्थः । प्रतियोगिते-
ति । अमावीयविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितत्यर्थः । अ-
तिव्याप्तेरिति । अवच्छेदकताघटकामात्रे प्रातियोगिवैषाधिकरण्या-
निवेशेऽपि धूमवान् वहेरित्यादावित्यादि । हेतुसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वविशिष्टसम्यग्निष्ठाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वोक्तेरर्थतः स्वविशिष्टसामान्ये तदवच्छिन्ना-
भाववदसम्यग्निष्ठत्वं लभ्यत इति कदाच्ये एवाऽतिव्याप्तिनि-
रासो लभ्यते ।

अत्रानवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिरूपेण यथाश्रुतप्रथमनिरुक्ता
वच्छेदकताया निवेशः जानिमान् मेयत्वादित्यादौ सामान्यादि-
समयेतत्वाप्रसिद्धा जातित्वादेरवच्छेदकताया दुरुपपादत्वेनाऽति-
व्याप्तिः । अवच्छेदकत्वलक्षण स्वविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यनावच्छे-
दकसम्यग्बन्धे तदवच्छिन्नमात्रवदननुयोगिकत्वनिवेदनं कालो घ-
टवान् कालपरिमाणादित्यादौ अवच्छेदकाप्रसिद्धिः, गगनत्वादि-
विशिष्टप्रतियोगिककालिकसम्बन्धाप्रसिद्धिः । एव चरमनिरुक्ताव-
च्छेदकतानिवेशपक्षेऽपि तत्रावच्छेदकाप्रसिद्धिः, साध्यतावच्छेद-
कसम्यग्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्यग्बन्धनाप्रसिद्धिर्दर्शितरीत्य-
नुसरणे च गौरवमिति कालिकसम्यग्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्व-
पक्षेऽपि प्रतियोगिताधर्मिकपारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावघटितस्या-
तिरेकाऽलम्बनीया इत्याशयेन तत्पक्षमालम्ब्यैव निष्कृष्टार्थमाह ।
तथा चति ।

प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्यग्बावच्छिन्नानिवेशपक्षे
तस्यावच्छेद्यतामात्रानुयोगिविशेषणतान सम्मरति, स्यावच्छेद-

कसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया दर्शितस्थलेऽप्रसिद्धेरिति त-
त्पक्षे प्रतियोगिदिशि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं नि-
वेद्योभयाभावो निवेशितः । विशेषणताविशेषरूपसम्बन्धनिवे-
शे च हेतुसमानाधिकरणकालभेदाद्यभावस्यैव तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगित्वप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताधार्मिकताद-
शावच्छेद्यत्वमात्राभावनिवेशोऽपि सम्भवतीत्युभयाभावोपेक्षा ।

यद्यपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छे-
द्यत्वानिवेशेनैवापेक्षावभावद्वयानिवेशनमनतिप्रयोजनकम् । तथा-
पि तदनिवेशे प्रतियोगितायां पारिभाषिकसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छेद्यत्वाभावस्य लक्षणाघटकतया लक्षणान्तरमेवेदं स्यान्न मूलोक्त-
लक्षणार्थ इति तदुपादानम् । यथासन्निवेशे चावैयर्थ्यम् । अन्यथा
साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये साधनसमानाधि-
करणसामान्ये वा यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठानावीयत्वं यद्धर्मविशि-
ष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वं वा तद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिव-
सम्भवेन भागान्तरस्याप्यनुपादानापत्तेः । वक्ष्यते च मूलमननु-
रुद्धा स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्मवच्छिन्नसमानाधिकरणा-
स्तद्धर्मवलीढसमानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति व्याप्तिग्रहोपायशेषे
दीर्घतिकृतम् ।

केचित्तु सामान्यपदस्य व्यापकतार्थकतया हेतुसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितानिष्ठानावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्विशिष्टस-
म्बन्धिनिष्ठानावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावत्वं, तादृश-
प्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदको वा यद्विशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठानावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभाव इत्येव फलिता-
र्थः । तत्र चाऽभावद्वयानुपादाने तादृशप्रतियोगितानिष्ठानावप्र-
तियोगितानवच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठानावप्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छेद्यतात्वमित्यर्थपर्यवसाने मेघधूमवान् वह्नोरेत्यादायनि-
व्याप्तिः, मेघधूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठानावप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छेद्यतात्वस्य गुरुतयाऽयोगोलकभेदाभावप्रतियोगितानिष्ठ-
तादृशावच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावप्रतियोगितायामप्यनवच्छेदकाव-

त्त । विशिष्य तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वस्वरूपेण च व्यापकत्वमशक्यनिवेशनम्, बह्व्यादसमानाधिकरणहृदयाद्यभावी या या प्रतियोगिता तत्तदवच्छेदकावच्छेद्यत्वरूपेण धूमादिसमानाधिकरणाभावात्तरप्रतियोगितासाधारणनिरुक्तप्रतियागतात्वव्यापकत्वाभावादसम्भवापत्त । अभावद्वयोपादाने च तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकभेदकूटग्रन्थो ये हृदभेदत्वादया धर्मास्तदवच्छेद्यत्वाभावाना प्रत्येक तथाविधसकलाभावप्रतियोगितासाधारणतया तादृशावच्छेद्यत्वाभावकूटस्य प्रातिस्विकरूपेण व्यापकतानिवेशादितिव्याप्यनप्रकाश इत्याहु ।

अन्ये तु यमावद्व्यानुपादान प्रतियोगिताया प्रतियोगिस्वरूपत्वमते धूमेरान् बहुरित्यादावतिवशात् बह्विसमानाधिकरणायोगोलकमदयभावप्रतियागितामयागालकभेदादरूपाया धूमत्वादिविशिष्टसमर्थान्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसंवृत्तत्वावशिष्टायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छेद्यत्वसत्त्वात् । विशिष्टभेदत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टभेदरूपप्रतियागितान् शुद्धायोगोलकभेदादिरूपप्रतियोगिताया अनतिरेकात् । अभावद्वयोपादाने चायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमत्वादिविशिष्टवशिष्टो योऽभावस्तन्निष्ठपितप्रतियागितात्वावच्छिन्नानवच्छेदकशुद्धायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नत्वाभावात्तत्रातिव्याप्ति ।

न चैव बह्विमान् धूमादित्यादौ धूमादिसमानाधिकरणपर्वतादिवृत्तित्वविशिष्टहृदभेदाद्यभावीयविशिष्टहृदभदात्मकप्रतियागिताया घन्टादिसमानाधिकरणाभावप्रतियागितानवच्छेदकशुद्धहृदभेदत्वाद्यवच्छिन्नत्वमप्यक्षतम् । शुद्धहृदभदादिरूपत्वमावप्रतियागितातो विशिष्टहृदभेदादिरूपप्रतियोगिताया अनतिरेकादित्यस्याप्तिरसम्भवावेति वाच्यम् हृदभेदाद्यात्मकप्रतियोगिताया शुद्धहृदत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि विशिष्टवशिष्टावच्छेदन तदवच्छिन्नत्वाभावापगमादिति ।

तदसत् । विशिष्टवशिष्टावच्छेदनावच्छेद्यत्वामत्वापगमे धूमेरान् बहुरित्यादावतिव्याप्तिवारणस्याप्यशक्यत्वात् । अयोगोलकभेदादिरूपाया शुद्धायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नायामपि प्रतियोगिताया विशिष्टविशेषणवशिष्टावच्छेदेन तदवच्छिन्नत्वाभावासम्भवात् ।

न च यादृशयादृशरूपेण प्रतियागिताना हनुसमानाधिकरणा

भावीयत्वं तादृशतादृशरूपावच्छेदेन तथाविधावच्छेद्यत्वाभाववि-
वक्षणाश्च दोष इति वाच्यम् । एवं सत्यभावद्वयानुपादानेऽपि सा-
मञ्जस्यात् शुद्धे विशिष्टायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छेद्यत्वासत्त्वात् । वि-
शिष्टे तत्सत्त्वनैव शुद्धे तत्सत्त्वे विशिष्टेऽयोगोलकभेदत्वाद्यवच्छे-
द्यत्वाभावसत्त्वात् शुद्धेऽप्ययोगोलकभेदादिरूपप्रतियोगित्वे तादृ-
शाभावसत्ताया दुर्वारत्वादभावद्वयोपादानेऽप्यतिव्याप्तितादवस्थ्या-
त् । प्रतियोगिताधर्मिकावच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षे प्रमेय-
बहिमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकनिरूपितस्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या तत्र तदभावघटितलक्षणासम्भवात्, निरुक्त-
पारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावघटितलक्षणस्याऽऽदरणीयत्वेऽपि बहि-
मान् धूमादित्यादौ लाघवात्स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यत्वाभावघटित-
व्याप्तिरेवोचिता, साध्यतावच्छेदकभेदेन व्याप्तिभेदात् ।

न चैवमनवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिपक्षेऽपि धूमवति क्वचिद्-
ह्यभावसत्त्वेऽपि प्रमेयबहिषत्वं गौरवाद्भूमसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकमिति भ्रमदशायामनुमितिवारणाय गुरुधर्मा-
वच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिशरीरे पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावस्यैव
निवेशेऽपि बहिषत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिशरीरे स्वरूपसम्बन्ध-
रूपावच्छेदकत्वाभाव एव लाघवात्निवेशयितुमुचित इति वाच्य-
म् । धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वीयस्वरूपसम्बन्धरूपाव-
च्छेदकत्वाभावस्य धूमादिव्यापकतानवच्छेदककम्बुप्रोवादिमत्त्वादि-
साधारणतया व्यापकतावच्छेदकतानात्मकत्वेन बहिषत्वादिधर्मिकान-
वच्छेदकत्वज्ञानस्याऽप्यहेतुत्वादिति केषांश्चिन्मतमाह । यत्रेति । य-
द्रूपावच्छिन्नसाध्यके इत्यर्थः । प्रमेयबहिषत्वादी गौरवप्रयुक्तानवच्छे-
दकत्वग्रहदशायां भ्रान्तानां द्रव्यत्वादिष्वभिचारिलिङ्गेन तद्रूपाव-
च्छिन्नसाध्यकानुमितेरनुरोधेन साहिष्णुकलधुरूपसमनियतगुरुध-
र्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितावप्यवच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षे पा-
रिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावज्ञानमेव यद्यपि हेतुस्तथाऽपि घास्तवि-
की व्याप्तिः सद्देतावेवेत्यभिप्रायेण सद्देतावित्युक्तम् ।

यदन्तीत्यस्वरसः सूचितः । तद्वीजं च यदि गुरुधर्मावच्छिन्न-
साध्यकस्थले पारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावज्ञानानुमितेस्तदा बहि-
त्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले तज्ज्ञानानुमितिरित्युक्तेरनुमयविरोधे-

नाऽसम्भवात् । एकजातीयपरामर्शसत्त्वे विषयस्यभावात् क्वचि
 देवानुमिति क्वचिन्नत्यननुभवात् । अन्यथा यत्र व्यतिरेकिणि के
 यलान्वयित्वभ्रमदशाया नानुमितिस्तादृशव्यतिरेकिसाध्यके सा
 ध्यवदन्यावृत्तित्वमेव व्याप्तिर्न तु व्यापकसामानाधिकरण्य गौ
 रवादित्युक्तिसम्भवेन मूलरुतो व्यापकसामानाधिकरण्यमाल
 म्ब्य सिद्धान्तप्रणयनविरोधापातात् । एव समवायन भेदप्रति-
 योगितावच्छेदकजातित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितौ स्वरूपसम्यन्ध
 रूपावच्छेद्यत्वाभावज्ञानस्य हेतुत्व हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभा-
 वप्रतियोगिताया नित्यत्वादेर्व्यर्थेन समवतत्वादिकमेवाऽवच्छे
 दक न तु तद्वद्विजितजातित्वादिकमिति ज्ञानदशाया हेतौ त
 दवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यप्रदेऽपि
 ध्यमिचारिहेतुताऽभ्राताना जातित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमित्या
 पत्ति, भेदप्रतियोगिताया जातित्वाद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या तदभाव
 ज्ञानस्य प्रमात्वात् । एवमभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवह्नि-
 त्वादेर्वह्नित्वादिमनयत्यभ्रमेण गौरवप्रयुक्तानवच्छेदकत्वभ्रमदशाया
 हेतौ तदवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकर
 ण्यप्रदेऽपि महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितिप्रसङ्ग इति
 तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकानुमितावपि स्वरूपसम्यन्धरूपावच्छेद्यत्वा
 भावज्ञानस्य हेतुत्वासम्भव । वस्तुनो भेदप्रतियोगिताया प्रसिद्ध
 स्य स्वरूपसम्यन्धरूपमहानसावृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य सयो
 गसम्यन्धावच्छिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेका धूमादिसमानाधिक-
 रणाभावप्रतियोगितासामान्ये वर्तत, सयोगादिसम्यन्धावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताया शुद्धमहानसावृत्तित्वादिर्नवाऽवच्छेदादिति
 स्वाद्यच्छेद्यत्वघटितामयाभाववद्धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रति
 योगितासामान्यकत्व धूमादिव्यापकतानवच्छेदकमहानसावृत्ति
 द्रव्यत्वादिसाधारणतया न व्यापकतावच्छेदकतास्वरूपमिति व-
 ह्नित्वाद्यवपि तज्ज्ञान नानुमितिजनकम् । अवच्छेदकत्वाभाद्य-
 दित्यतिपक्षेऽपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थल स्वरूपसम्य
 न्धरूपावच्छेदकस्याभावप्रसङ्गस्य हेतुताया एतादृशयुक्तेरेवाऽनवका
 शात्—इत्यादिक बोध्यम् ।

क्वचित् पारिभाषिकावच्छेद्यावच्छेदकभाष्यघटितव्याप्तायुक्त

रीत्या प्रतियोगिव्यधिकरण्यानिवेशेन लाघवात् सर्वत्रैव तद्-
घटितव्याप्यादर उचित इत्यस्वरसवीजमाचक्षते ।

गुरुधर्मस्याऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं व्यवस्थाप्य
तद्घटितव्याप्तिं परिष्कुर्वतो मतमाह ।

(दी०) गौरवप्रतिसन्धानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान्ना-
स्तीति प्रतीतिबलाद् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः ।
न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनम्, तथाविधय-
त्किञ्चिद्व्यक्तिसत्त्वे एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् । अत एव एक-
घटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति शब्दो न प्रमाणम्, प्र-
माणं च घटमामान्यशून्ये ।

(गा०) गौरवप्रतिसन्धानदशायामिति । घटत्वाद्यपेक्षया कम्बु-
ग्रीवादिमत्त्वादौ गुरुत्वज्ञानदशायामित्यर्थः । इति प्रतीतिबलादिति ।
इत्याकारिकायाः कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यात्मकप्रतियोगिविशेषणांशे
प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्याः प्रतीतेर्बलादित्यर्थः । भवति
चेति शेषः । गौरवस्याऽवच्छेदकताव्यावर्तकत्वे गौरवज्ञानस्या-
ऽवच्छेदकताप्रहविरोधिताप्रसङ्गेन तादृशायां तादृशप्रतीत्यनुपप-
त्तेरिति भावः । उक्तप्रतीतेरवच्छेदकतांशे प्रमात्वस्य सविवाद-
तया तादृशप्रतीतेरवच्छेदकतासाधकत्वमुपेक्ष्य गौरवज्ञानकाली-
नतादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः साधकतयोपन्यस्तेति ध्येयम् ।

न च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतावच्छेदकत्वं न प्रकारः,
अपि तु संसर्ग एवेति तदंशे सम्यग्धविशेषावगाहित्वतत्प्रकारकत्व-
घटितभ्रमत्वमप्रसक्तमिति वाच्यम् । भ्रमत्ववत्प्रमात्वस्याऽपि प्रका-
रतादिघटितत्वेन प्रमात्वविवादानपायात् ।

वस्तुनस्तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे
प्रतियोगिसम्बन्धः । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धिपक्षेऽपि
विशेष्यविशेषणभावापन्नानां प्रतियोगित्वावच्छिन्नैत्येकम्बुग्रीवादि-
मत्त्वानां सम्बन्धघटकता, एवं च तेषां परस्परसम्बन्धमानमप्या-
वश्यकम्, तेन विना विशेष्यविशेषणभावानिर्वाहात् । संसर्गसं-
सर्गो न विशिष्टधीविषय इति प्रवादस्य च संसर्गघटकवस्त्व-

स्तराविशेषणत्वेन यस्य ससर्गता तत्ससर्गो न भासते इत्यर्थः ।
तथा चोक्तप्रतीतेरवच्छिन्नत्वे कम्बुग्रीवादिमत्त्वमत्र गुरुधर्म
स्याऽनवच्छेदकत्वादिना निष्प्रत्यूहमेव, ससर्गताविशेषसाधार
णससर्गविशेषावच्छिन्नाविषयतात्वरूपेणैव प्रकारताया भ्रमत्वघटक
त्वोपगमात् । प्रकारतात्वं पुनरखण्डधर्मान्तर ससर्गताव्यावृत्तमेवा
ता न ससर्गविशेषभाने तज्ज्ञानापेक्षा, तादृशधर्मपुरस्कारेणैव विषय
ताविशेषस्य विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वात् । इत्थं च नोक्त
प्रतीते प्रतियोगिताया गुरुधर्मावच्छिन्नत्वसाधकतेत्यवधेयम् ।

गौरवप्रतिसन्धानकालीनायां कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीत्याकारि
कायामपि प्रतीता कम्बुग्रीवादिमत्त्वादे प्रतियोगितावच्छेदकत्व
न भासते, अपि तु तत्सामानाधिकरण्यमात्रमित्याशङ्कते । न चे
ति । तत्प्रतिबोधिरेति । कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्याश्रयप्रतियोगिके
त्यर्थः । अवलम्बनम् । विषयः । तथाविधेति । कम्बुग्रीवादिम-
त्त्वाश्रय इत्यर्थः । तादृशप्रतीतेरनुदयादिति । तथा च तस्यास्तत्प्र
तियोगिकाभावमात्रावलम्बनत्वे यन्किञ्चिद्व्यादिमत्यपि तथाविध-
घटाद्यभावस्यावाधेन तादृशप्रतीति स्यादेवेति भावः । अत ए
वेति । यत एव कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीत्यादिप्रतीतौ कम्बुग्रीवा
दिमत्त्वादे प्रतियोगितावच्छेदकत्वं नियमतो भासते, गुरुरपि
च धर्म प्रतियोगितावच्छेदकोऽन एवेत्यर्थः । एकघटवतीति ।
प्रतिपादकत्वं शब्दान्वयितया सप्तम्यर्थः । भूतले इति ज्ञाना-
कारान्तर्गतम् । एवघटवति, भूतले, इत्यनयोर्मिथोऽन्वये तदुत्तर-
मथेति ज्ञानाकारान्तर्गतं पूरणीयम् । न प्रमाणमिति । तादृशप्रती-
तेरवच्छेदकत्वावगाहित्वानियमे एतादृशशब्दजन्यतादृशप्रतीतेः
प्रमात्वस्याऽपि स्वभवेन प्रमाणमपि स्यादित्युपपत्तमसङ्गतिः । प्रमाण
चेति । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे बाधितावच्छेदकत्व-
ग्राहकतया तादृशशब्दोऽपि प्रमाण न स्यादित्युपपत्तम् ।

एतत् गुरुधर्मस्यावच्छेदकतायां युक्त्यन्तरमपि दर्शितम् । न च
कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीति प्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव स
सर्गताया भासते इत्युपपत्तम्, तथा च गुरुरनवच्छेदकत्वेऽपि नोक्त-
दोषावसर इति शक्यम् । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेदानामनन्तानां

सम्यन्धघटकत्वे मानाभावात्, गौरवाच्च । गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे
द्रव्यं गुणाद् गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वम्य द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वत्वरूपसमनियतधर्मापेक्षया गुरोः प्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरपीत्याह । न चेदिति ।

(दी०) न चेदेवं लघुरूपसमनियतानां गुरुणामव्याप्यता-
पत्तिः, गुणादिगुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगिताया लाघवेन
द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात् ।
तत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीनां च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युग-
सहस्रेणाऽपि ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

(गा०) एवम् । गुरोरवच्छेदकत्वम् । लघुरूपेति । विशेषणान-
वच्छिन्नद्रव्यत्वादित्यर्थः । अधिकगौरवप्रदर्शनाय विशिष्टसत्तारूपहे-
त्वनुसरणम् । लाघवेनेति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारेण हेतुमन्निवेशा-
पेक्षया निर्विशेषणकद्रव्यत्वादिपुरस्कारेण तन्निवेशे लाघवादित्यर्थः ।

ननु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वानां ता-
दृशावच्छेदकत्वत्वेन नाऽभावो व्याप्तौ निवेशनीयः किन्तु तत्तद्व्य-
क्तित्वेन सर्वेषामभावकूट एवेति तादृशावच्छेदकतात्वस्य गुरुतया
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह । तत्तदवच्छेदकत्वे-
ति । प्रातिस्विकेति । तत्तद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः । ज्ञातुमशक्यत्वादिति । अन-
न्तानां तादृशावच्छेदकत्वरूपप्रतियोगिनां प्रतियोगितावच्छेदकतत्त-
द्व्यक्तित्वेन ज्ञानासम्भवादिति भावः । निर्विशेषणकस्त्वघटितधर्मापेक्षया
विशिष्टस्त्वघटितस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वनिबन्धनामप्यव्याप्तिमाह ।

(दी०) एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यताप्रसङ्गो
ऽनुसन्धेयः । उपदर्शितप्रकारस्यापि स्वत्वादिव्यतिरिक्तत्वेन दुर्ज्ञे-
यत्वात् । अत एव प्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादे-
र्व्यभिचारित्वमपि सङ्गच्छते इत्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन ॥

(गा०) एवमिति । रीत्येति शेषः । अव्याप्यत्वप्रसङ्गोऽनुसन्धेय

इति । अतो गुरोर्वच्छेदस्त्वमात्रद्वयकमेवेति शेषः । अत्रैव हेतु-
न्तरमप्याह । उपदर्शितप्रकारस्याऽपीति । अपिर्दुर्ज्ञेयत्वादि-न्यन्तर
यो-य । उपदर्शितप्रकारस्य । मेयधूमवान् घट्हेरित्यादाविति
व्यभिचारणायानुसृतस्य पारिभाषिकद्वयसमानाधिरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्य । स्वप्नादीत्यादिमा प्रातिस्विकरूपावाच्छुभ्र
तत्तत्प्रतियोगिनापरिग्रहः । दुर्ज्ञेयत्वादिति । तथा च गुरुधर्मस्य प्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वे गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारित्वावृत्त-
शक्यज्ञानकयातिनिवृत्तनमप्यशक्य स्यादिति भावः । उक्तस्थले
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वस्य गुरुनया
स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवोऽपि उक्तीत्या
पारिभाषिकनदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव व्याप्ती निवेश-
नीयतया न तदवच्छिन्नाभावप्रसिद्धिनिवृत्ततावृत्तिरित्याशङ्क्या
उपदर्शितेत्यादिग्रन्थाप्रतरणं तु न सम्भवति । तादृशावच्छेद-
कत्वत्वनिष्ठतयापि चावच्छेदकताया स्वपदेन तन्मात्रस्योपादानात् ।
तादृशावच्छेदकत्वत्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवे-
शस्य पर्यवसितत्वात् । व्यभिचारित्वमपि सङ्गच्छते इति । व्यभि-
चारस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववृत्तिस्वरूपत्वाद् गुरुधर्म-
स्यावच्छेदकत्वे घ्राणग्राह्यगुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिचाप्रसिद्ध्या
तदनुपपत्तेरिति भावः ।

न च साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना-
भावसामानाधिकरण्यमेव व्यभिचार इत्युक्तस्थले गन्धत्वाद्यवाच्छि-
न्नाभावमादाय व्यभिचार उपपादनीय इति वाच्यम् । व्यापक-
तावच्छेदकताशरीरसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्र-
तियोगितानां विशिष्टोपादेयतया तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमद्-
कूटस्यान्तर्माद्यनीयत्वेन व्यभिचारज्ञानस्याऽशक्यतया अनुमिति-वि-
रोधित्वासम्भवेन व्यभिचारस्य हेत्यामासतानुपपत्तिः ।

एतेन व्यभिचारज्ञानाभावसदृक्तसामानाधिकरण्यज्ञानस्य
साक्षादनुमितिहेतुतामतावलम्बनासम्भवेऽपि दर्शितः । इदमुप-
लक्षणम् । जलं घ्राणग्राह्यगुणयत् उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटा
घ्राणग्राह्यगुणवानित्यादौ बाधानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या ॥

इति अनुमानगादाध्यायमवच्छेदकत्वनिवृत्तिप्रकरणम् ॥

अथ सामान्याभावप्रकरणम् ।

व्याप्तिलक्षणावसरे सामान्याभावपार्थक्यव्यवस्थापनमुक्तलक्षणा-
व्याप्त्यतिव्याप्तिशङ्कानिराकरणपरतया सङ्गमयति । नन्विति ।

(दी०) ननु ये एव मिलिता बहुवभावा जलहृदादौ व-
ह्निर्नास्तीति बुद्धिं जनयन्ति, ते एव प्रत्येकं धूमवति महानसा-
दौ वर्तन्ते, तत्र च तेषां स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्निर्वावच्छिन्नवै-
यधिकरण्यनिरूपिका याः प्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव वह्नित्व-
मतोऽव्याप्तिः ।

(गा०) अनुगतधर्मस्य वह्नित्वादेस्नदभावप्रतियोगितावच्छेदक-
ताया आवश्यकत्वप्रदर्शनाय तादृशाभावानां वह्निर्नास्तीति धीवि-
षयत्वकथनम् । तादृशप्रतीत्या प्रतियोगिविशेषणवह्निर्वांशे प्र-
तियोगितावच्छेदकत्वावगाहनात् । अन्यथा प्रतियोगितायामव-
च्छिन्नत्वस्यैवासिद्धेरिति भावः । विशेषाभावानां तादृशबुद्धिविष-
यत्वे एकविशेषवत्यपि महानसादौ विशेषान्तराभावमादाय तादृ-
शधीप्रसङ्ग इत्याशङ्कावारणाय मिलिता इति । समुदिता इत्यर्थ-
कम् । तथा च महानसादौ वह्निप्रतियोगिकयावदभाववत्त्वविरहा-
न्नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

अथ तथाविधयावदभावत्वेनाभावानां नोक्तप्रतीतिविषयतास-
म्भवः, यावत्त्वस्य बुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्याऽनुपस्थितानपि ता-
दृशप्रतीत्युदयात् । नापि बहुवभावात्वमात्रेण यावतां बहुवभावाणा-
म्, प्रकारावैलक्षण्येन पर्वतीयवह्निर्नास्तीति प्रत्ययात्तद्वैलक्षण्यानु-
पपत्तेः । बहुवभावानवगाहिनस्तत्त्वेनाभावान्तरभ्रमस्य वह्निर्ना-
स्तीत्याकारकतानुपपत्तेरिति चेन्न । वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वेन तादृशसम्बन्धेन वह्निप्रकारेण वाऽभाधानां तादृशप्रती-
तिविषयत्वोपगमात् । न चैवं महानसे वह्निर्नास्तीत्याद्याकारि-
काऽपि प्रतीतिर्याचितयत्किञ्चिद्विशेषाभावमवलम्ब्यमाना प्रमा

स्यादिति वाच्यम् । ईदृशानिप्रसङ्गस्य ग्रन्थवृत्तैवाग्रे समाधा-
स्यमानत्वात् । धूमवति महानसादाविति । यथाश्रुतमूललभ्यमभावे
हेतुसामानाधिकरण्यमुपपादयितुमुक्तम् ।

ननु सामान्यधर्मस्य विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे हेतु-
मनस्तदवच्छिन्नाधिकरणत्वनियमेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नानाधि-
करणहेत्वधिकरणकाभावेयत्वरूपविशेषणाक्रान्तत्वं न विशेषाभाव-
प्रतियोगितानामिति कथं ता उपादायाव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्क्या
माह । तत्र चेति । तत्र । धूमवति महानसादौ । वैयधिकरण्यान्वाये
घटितत्वं सप्तम्यर्थे । तेषाम् । अभावानाम्, एतत् प्रतियोगिता
इत्यत्र सम्बध्यते । स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वाह्यत्वावच्छिन्नवैयधिकरण्य
निरूपिका । स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वाह्यत्वावच्छिन्नानाधिकरणधूमा-
धिकरणिका । तथा च स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वाह्यत्वावच्छिन्नानाधि-
करणधूमाधिकरणवृत्तिनत्तद्वह्यभावीया या प्रातयोगिता इति समु-
दितार्थे । स्व प्रतियागिता । सामान्याभावानतिरिक्तानामते तत्तद्वाह्य-
त्वावच्छिन्नवद्भेदातिरिक्तस्य वह्नित्वादिसाधारणतत्तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वविशिष्टावच्छिन्नवद्भेदस्याभावात् प्रतियोगिवैयधिकरण्य
शरीरे तारशमदनिवेशेऽपि तत्तद्वाह्यत्वावच्छिन्नवद्भेदमादाय विशे-
षाभावेषु प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य शक्योपपादनत्वादिति भावः ।

एतच्च सामान्याभावस्य विशेषाभावकूटानतिरिक्तत्ववत् सा-
मान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकूटानतिरिक्तत्वमित्यभिप्रायेणामिहितम् । यदि पुनरभा-
व एव नातिरिच्यत प्रतियोगिता त्वतिरिच्यते एव, अन्यथा सा-
मान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्यासज्यवृत्तितामुपगम्याति-
प्रसङ्गधारणसम्भवादिति मतम्, तदाऽपि तत्तद्वाह्यत्वावच्छिन्नवद्भे-
दान्मुपगमेन हेतुमक्षिप्तमदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकाव-
च्छिन्नवद्वैयधिकरण्यनिरूपकत्वं सामान्यधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगितायामक्षतमेवेत्यस्यातिर्द्रष्टव्या । एतदुपपानेतद्रसादि-
त्यादिवैयवृत्तिसाध्यक लक्षणगमनाश्रयसम्भव उक्तः । नानाधिकरण-
वृत्त्येकव्याप्त्यसत्तादिसाध्यकेऽपि सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य तत्त-
दधिकरणवृत्तित्वविशिष्टतदभावकूटानतिरिक्ततयाऽप्यातिर्द्रष्टव्या ।

अथ स्वावच्छेदकविशेषावच्छेदसमुदायवत्वरूप स्वावच्छेदक

त्वाविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकनाकत्वविशिष्टप्रतियोगिता-
कत्वविशिष्टभेदवत्त्वं याऽनधिकरणान्तार्थः, प्रतियोगिवैयधिकरण्य
शरीरे निवेद्यः । धूमवति महानसादौ च तादृशसमुदायान्तर्गतमहा-
नसादिभेदस्यासत्त्वात् तत्र बहुवभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमि-
त्याशङ्कते । न चैवमिति ।

(दी०) न चैवं बह्विवावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वान्न तथात्वम् ।
तथा सति हृदवृत्तिधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकहृदावृत्तित्वाव-
च्छिन्नस्य बह्विपदयोगोलकवृत्तित्वादतिव्याप्तेः ।

(गा०) एवम् । बह्वित्वादेर्विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे ।
तद्वृत्तित्वात् । महानसादिवृत्तित्वात् । न तथात्वम् । न विशेषाभाव
प्रतियोगितानां महानसादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधि-
करण्यनिरूपकत्वम् । तथा च नोकाव्याप्तिरिति भावः । तथा
सतीति । तदधिकरणे स्वावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्न-
सत्त्वे एव प्रतियोगितायास्तदधिकरणे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
धिकरण्यानिरूपकत्वमित्यर्थः । हृदवृत्तीति धूमाभावान्वयि ।
तदुक्तिश्च हृदे हृदावृत्तिर्नास्तीति धीविषयहृदनिष्ठहृदावृत्तितत्त्व-
वार्धविशेषाभावकूटस्य धूमाभावघटितत्वलाभाय, तावता हृदा-
वृत्तित्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वे कथन्तानिवृत्तिः । अतिव्या-
प्त्यापत्तेरिति । धूमवान् बहेरित्यत्रेत्यादिः । इदमपि विंशपधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकूटस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वमित्यभिप्राये-
ण । अन्यथा हृदावृत्तित्वादेर्धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदक-
तया धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
धिकरण्यनिरूपकत्वोपपत्तेः ।

न च धूमाभावस्येव घटजलाद्यभावस्यापि घटजलादिनिष्ठह-
दपर्वताद्यवृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकमित्ययोगोलके प्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धा अतिव्याप्त्यसंज्ञतिरिति
वाच्यम् । संयोगेन गोत्वाभावादावेव उभयाभावघटितस्य साध्यता-
वच्छेदकसंयोगसम्यन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रसिद्धेः ।

न च गोत्वादेरपि हृदावृत्तितया हृदाद्यवृत्तिव्यरूपतत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नस्य घटजादेः संयोगेनायोगोलकवृत्तित्वात्

संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमिति वाच्यम् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य गोत्वाद्यभावस्य केवला-
न्वयितयाऽऽप्यायत्तकत्वेन तस्य हृदावृत्तिसामान्याभावप्रतीतिवि-
षयताया निर्युक्तिकत्वात् । धूमाद्यभावशून्ये महानसादौ तादृश-
सामान्याभावप्रतीतेः प्रमात्ववारणाय संयोगेन वृत्तिमतां धूमादी-
नामेव तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावानां तादृशसम्बन्धावच्छिन्न-
हृदावृत्तिसामान्याभावघटकत्वोपगमात् ।

केचित्तु बहिमान् धूमादित्यादावप्युक्तक्रमेण प्रतियोगिव्यधिक-
रणाभावाप्रसिद्धिमयेन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगिताधर्मिक-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
त्वोभयाभावाघटितव्याप्तिरेयाऽऽदरणीया । तथा च येन सम्बन्धेन
हेत्वधिकरणे पर्यतादौ किमपि वस्तु न वर्तते तादृशेन विषयि-
तासम्बन्धेन, अन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानभ्युपगमे कालिकसम्ब-
न्धेन च घटाद्यभाव एव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरणः प्रसिद्ध इति तत्प्रतियो-
गितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वामावेन बहिमान् धू-
मादित्यादाविव धूमवान् बह्वेत्यादावपि लक्षणसङ्गमनं सम्भवती-
त्याशयेन तदभिधानम् ।

न चैवमनुगत रूपस्य विशेषाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे त-
स्याभावप्रतियोगितामात्रे एवानवच्छेदकतया तद्रूपावच्छिन्नसा-
ध्यके व्यभिचारिण्यग्रेऽतिव्याप्यभिधानधितोऽर्थः, तद्रूपस्य प्रतियो-
गितासामान्यानवच्छेदकत्वे तद्रूपावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्या प्रतियो-
गिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणगमनासम्भवादिति वाच्यम् । अ-
नुगतधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्रूपावच्छिन्नत्वस्याप्र-
सिद्ध्या तदवच्छिन्नसाध्यकेऽव्याप्तिरिति तन्मते साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
घटितमेव लक्षणमादरणीयम्, तन्मते बहुपादेः कथंचिदपि घटा-
द्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेन घटाद्यभावात्येव
तदवच्छिन्नवैयधिकरणस्य प्रसिद्ध्या अत्याप्यनयकाशादित्याश-
येनाग्रे तादृशतिव्याप्यभिधानादिति यद्वन्ति ।

(चि०) सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः
पृथगेव । अन्यथा सकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपव-
दन्पत्वे चाऽवगते वायौ रूपं न वा, वायू रूपवान्नवेति
संशयो न स्यात् । विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात् ॥

(दी०) अथानुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगितानां नावच्छे-
दकम् । अनवच्छेदकमेव तर्ह्यभावप्रतियोगितायाः, अभावान्तरे
मानाभावात् । तथा च तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यति-
व्याप्तिरत आह । सामान्येति । संशयान्वयानुपपत्तिं प्रमाणय-
ति । अन्येति ।

(गा०) अथ बहिःत्वादेरनुगतधर्मस्य प्रत्येकं तत्तद्वह्यभावप्रतियो-
गिताकूटातिप्रसक्ततया तदवच्छेदकत्वं न सम्भवतीति नौकक्रमेण
बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्याशङ्कते-अथेति ।

अभावप्रतियोगितायाः । अभावप्रतियोगितासामान्यस्य ।
अभावान्तरे । तत्तद्विशेषाभावातिरिक्ताभावे । मानाभावादिति । बहि-
र्नास्तीति बुद्धेर्वह्निप्रतियोगिकयावदभावत्वेन तत्तद्वह्यभावसमुदाय
एव विषय इत्यभिमानः । तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके । अनुगतरूपावच्छि-
न्नसाध्यके । उक्तसाध्ये प्रमाणमनुपपन्नस्य तर्कमात्रप्रदर्शने न्यूनता
स्यादिति कथमन्यथेत्यादिग्रन्थस्य सामान्याभावो यदि विशेषा-
भावेभ्यो नातिरिच्यते तदा विशेषाभावकूटनिश्चयदशायां सा-
मान्यसंशयो न स्यादिति विषयपरिशोधकतर्कपरस्यापि प्रमाणसूच-
कतामाह । संशयान्वयानुपपत्तिमिति । संशयस्य । सामान्याभाव-
रूपपक्षनिष्ठविशेषाभावकूटनिश्चयकालीनसामान्यधर्मावच्छिन्नकोटि-
कसंशयकोटित्वस्य । अन्यथानुपपत्तिम् । विशेषाभावपार्थक्या-
भावयति असत्स्वरूपं पार्थक्यसाधक्यासित्वित्यर्थः । प्रमाणय-
ति । प्रमाणमाचष्टे । रुदन्तादास्यानात् कल्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः,
प्रकृतिवच्च कारकमित्यत्र रुदन्तपद् भावकृदन्तपरमिति प्रकृते
प्रमाणपदस्य करणरुदन्ततया कल्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिभ्यां
प्रमापयतीत्येवं स्यादिति शङ्कानवकाशः । विषयपरिशोधकतर्क-

प्रदर्शनात्तन्प्रयोजकस्यातिलम्भः । अन्यथानुप्राप्तेर्यायप्रते पृथ-
क् प्रमाणताविरहेऽपि तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानरूपानुमानाविधया
प्रमाणत्वाभासकृतिः । अनुप्राप्तिपदस्य तज्ज्ञानपरत्वात् । अनु-
मानं च रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावो रूपमादिन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्ना-
भावेभ्यस्तदवच्छिन्नन्यूनवृत्तिनावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावेभ्यो वा
मिश्र तादृशयावद्भावनिश्चयकालीनतत्समानधर्मितावच्छेदक-
समानाधिकरणसशयकोटिरेवात्, यदायमाववदित्येतादृशं बो-
ध्यम् । व्याप्तिश्च यत्तज्ज्ञा रूपत्वादिकमुपादाय सामान्यतो विशेष-
पत एव वा, तथा सत्यपि यदाभावादिदृष्टान्तसालम्ब्यात् । यत्र
च सामान्याभावो विशेषाभावानतिरिक्तोऽपि तन्निश्चयकालीन-
सशयकोटिः स्यादित्यप्रयोजकत्वशङ्काया नावकाशः । सामान्या-
भावबुद्धेर्विशेषाभावाकूटप्रियपक्त्ववादिना पूर्वपक्षिणा विशेषा-
भावेष्वेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य स्वीकरणीय-
तया सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावाप्रियपक्वनिश्चयस्वरूपस्य तादृशयाव-
द्भावनिश्चयस्वरूपस्य वा सामान्यधर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकस्य चाप्यौ रूपं नाम्नीति बुद्धाविव चाप्यौ
पार्थिववदिरूपं नाम्नीति बुद्धावपि तन्मते सत्त्वेन तादृशबुद्धेरि-
वेदशबुद्धेरपि चाप्यौ रूपं न वशादिसशयप्ररोधिताया दुरास्तिवात् ।
चाप्यौ पार्थिवरूपं नास्तीति निश्चयकालीनसशयकोटिजलीयरूपा-
द्यभावे व्यभिचारप्रारणाय हेतावभावे यावत्प्रतिशेषणम् । सामान्या-
भावस्य पार्थक्येऽपि विशेषाभावाकूटनिश्चयप्रदर्शनां यदाभावत्व-
रूपसामान्याभाववद्विना रूपविशेषाभावाकोटिकसशयोक्तत्वा व्य-
भिचार इति व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वेन कोटित्वं विशेषणीयम् ।
यथा तादृशनिश्चयकालीनसशय स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नकोटित्वेन विशेषणीयः । विशेषाभावावच्छिन्नकालीनस्य सामान्या-
भावेन तादृशेषाभावासशयस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणैव प्रति-
योगिकोक्तिरतया सामान्यधर्मस्य विशेषाभावाप्रतियोगितानवच्छे-
दकतया विशेषाभावाभ्य स्वपदेनापादानामम्भवाच्च व्यभिचारः ।

एतेन विशेषाभावाधिकरणकसामान्याभावस्याधिकरणस्य-
रूपये सामान्याभाव-रतः विशेषाभावावच्छिन्नकोटितायाः व्यधिकर-
णधर्मानवच्छिन्नतया तादृशकोटितामादाय व्यभिचारस्य पूर्वकल्पे

दुर्बारेवेऽपि न क्षतिः । द्वितीयकल्पे स्वप्रतियोगितायच्छेदकेत्यनेन यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन स्वस्य स्वभिन्नवृत्तिता तद्रूपस्य विवक्षितत्वाद्वृत्तत्वस्य विशेषाभावात्मकतन्निष्ठसामान्याभावप्रतियां गितायच्छेदकत्वेऽपि निरुक्तरूपत्वाभावेन तत्कल्पे उक्तदोषाभावात् ।

न चाभावे स्वभिन्नाभावानुपगमे विशेषाभावाधिकरणकसामान्याभावानामपि पक्षतायच्छेदकाक्रान्ततया अंशतो बाध इति वाच्यम् । रूपसामान्याभावत्वेन स्वभिन्नवृत्तेरभावस्य पक्षतया सामान्याभावपार्यव्ययमते विशेषाभावानां सामान्याभावात्वेन स्वास्मिन्नेव वृत्तेरपक्षत्वात् । सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे अंशतो बाधस्यादोषत्वाच्च । न चैवमपि सामान्याभावाधिकरणकविशेषाभावस्य तदात्मकतया सामान्याभावे विशेषाभावेभेदो बाधित इति वाच्यम् । रूपवृत्तिविशेषाभावानां भेदस्य साधनीयत्वात् । सामान्याभावात्मकविशेषाभावस्य च रूपवद्वृत्तित्वात् । रूपवद्वृत्तित्वं रूपविशिष्टवृत्तित्वम्, अतो रूपसामान्याभावस्य सम्यग्भेदायच्छेदेन रूपोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । न च स्वनिष्ठरूपसामान्याभावाभिन्नो द्रव्यत्वाद्यभावस्तत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावकूटातिरिक्तां रूपसामान्याभावत्वेन स्वभिन्नवृत्तिरभ्युपगम्यतां तस्य च तावता स्वनिष्ठरूपसामान्याभावात्मकतया पक्षतायच्छेदकाक्रान्ततया रूपवद्वृत्तिभावाभिन्नतया च अंशतोऽर्थान्तरमिति वाच्यम् । अयच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् । वायुवृत्तित्वस्य रूपोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वस्य वा पक्षतायच्छेदकनिवेशेनापि तद्वारणसम्भवात् । घटाभावत्वादिना रूपविशेषाभावकूटानिश्चयकालीनसंशयकोटित्वमादाय विशेषाभावे व्यभिचारचारणाय न्नमभिन्नत्वेन हेतुघटकनिश्चयो विशेषणोयः ।

वस्तुतोऽभावेऽनुयोगितासम्बन्धेन प्रतियोगिभ्रमोऽप्रामाणिकपक्षेऽप्येवाशयेनैदमनुमानम् । अन्यथा घटाभावत्वादिना रूपमावनिश्चयदशायां रूपसंशयोपपादकरीत्यैव पार्थिवत्वादिना रूपमावकूटानिश्चयदशायामपि रूपसामान्याभावसंशयोपपत्तेरप्रयोजकोऽयं हेतुः स्यात् । न च प्रमात्वेन प्रतिबन्धकत्वमाहत्य प्रमात्वघटितहेतोरप्रयोजकत्वं निरसनीयमिति वाच्यम् । तथा सति रूपाभावत्वेन घटाभावादिभ्रमस्य रूपसंशयाविरोधित्वप्रसङ्गात् । तथा च

निश्चये भ्रमामिष्यत्वविशेषणमनुपादेयमेष । परं तु शुद्धाभायत्वादिना
अभावकूटनिश्चयकालीनसंशयकोटितामादाय व्यवभिचारवारणाय
प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकतापन्नाभावत्वप्रकारको निश्चयो निवेदयः ।
तादृशयावद्विशेषाभावनिश्चयत्वेन सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसं-
शयविरोधितया नामयोजकत्वशङ्कायसरः ।

अथैवं सिद्धान्तिमते पार्थिवं जलीयं तैजसं च रूपं धायी नास्ती-
त्याकारकोऽनुयोगितासम्यग्धेनाऽभावांशे प्रतियोगिप्रकारकनिश्चयो
न रूपत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावविषयकः, अभा-
वविशेषणे प्रतियोगिनि प्रकारतया भासमानधर्मे प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वमानस्याऽऽवश्यकतया तद्विषयस्य पार्थिवरूपत्वादिसामान्य-
धर्मावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नाभावानात्मकत्वात् ।
प्रतियोगिविशेषिततत्त्वकित्वाद्यनन्तधर्मावच्छिन्नाभावकूटविषयकश्च
प्रत्ययो नासर्वज्ञस्य सम्भवति, तावद्गुणेण प्रतियोगितानामनुपस्थितेः,
सर्वज्ञस्य च न संशय इति हेतुरयमसिद्धः ।

न चैकैकशस्तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयकालीनसंशयकोटि-
त्वेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावभेदः सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावे
साधनीयः । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यस्य साधनीयतया
पूर्वपक्षिणां एकविशेषाभावात्मकसामान्याभावे अपरविशेषाभाव-
भेदस्त्वेनांशतः सिद्धसाधनं न दांषायेति वाच्यम् ।
सिद्धान्तिमते सकलाविशेषाभावनिश्चयकाले सामान्यसंशयस्या-
प्रामाणिकतया तादृशविशेषाभावव्यक्तिनिश्चयकाले न सामान्यः
संशयस्तद्भेदसाधकहेतोरप्रसिद्धा तद्भेदस्य सामान्याभावे
साधनासम्भवात् । पूर्वपक्षिणा सामान्यसंशये रूपादिप्रति-
योगिकयावदभावनिश्चयत्वेनैव प्रतियन्धकता स्वीकर्तव्या, न
तु रूपत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वेनैव । तथा
च सामान्याभावस्यापार्थक्येऽपि एकैकविशेषाभावनिश्चयकाले
सामान्यसंशयोपपत्त्यैकैकाभावनिश्चयकालीनसंशयकोटित्वहेतोरप्र-
योजकताया दुर्गारत्वाच्च ।

एतेन विशेषाभावं पक्षीकृत्य सामान्यसंशयाव्ययहितपूर्ववर्तित-
समानधर्मितावच्छेदककसमानाधिकरणनिश्चयप्रकारत्वेन हेतुना
सामान्याभावभेदः साधनीयः, संशयानुपपत्तिमित्यनेनापि विशेषा-

भावस्य तादृशनिश्चयप्रकारत्वानुपपत्तिरेव विवक्षितेत्यपि प्रत्युक्तम् ।
उक्तयुक्ता सामान्याभावभेदस्य विशेषाभावे सत्त्वेऽपि एकैकाभावप्र-
कारकनिश्चयमादाय तत्रोक्तहेतोरुपपत्तेरप्रयोजकत्वस्य दुर्वारत्वात् ।

यत्तु रूपत्वावच्छिन्नाभावं पक्षीकृत्य पार्थिवजलयतैजसरूप-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषिताभावनिश्चयकालीनतत्समानधर्मिता-
वच्छेदककसमानाधिकरणसंशयकोटित्वेन हेतुना रूपवृत्त्युभया-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावभेदः साधनीयः । वायुः पार्थिवजलयतैज-
सरूपाभाववानित्यादिनिश्चयकालीनं नीलरूपवाञ्छ वा वायुरित्या-
दिसंशयमादाय नीलत्वावच्छिन्नाभावे व्यभिचारवारणाय उ-
भयावृत्तित्वमेव धर्मं निवेशितं न तु रूपत्वव्याप्यत्वमिति । तदपि
न । उक्तनिश्चयकालीनं तद्रूपवाञ्छ वा वायुरित्यादिसंशयमादाय
तद्रूपत्वावच्छिन्नाभावे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।

उच्यते । रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयाव्यवहितप्राक्कालीनतत्स-
मानधर्मितावच्छेदककसमानाधिकरणनिश्चयत्वावच्छेदेन धर्मिता-
वच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगिविशेषितरूपत्वावच्छिन्नाभावाविषयकत्वं
साधनीयं हेतुश्च रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयाविरोधिनिश्चयत्वम् ।
तत्समानधर्मितावच्छेदककत्वं च तद्धर्मितावच्छेदकताव्याप्य-
धर्मितावच्छेदकताकत्वं तेन वायू रूपवाञ्छ वेत्यादिसंशयपूर्वकालीने
वायौ पार्थिवरूपं नास्ति गगने च रूपं नास्तीति समूहालम्बननिश्चये
न बाधासिद्धी । व्याप्तिश्च यत्तदभ्यां सामान्यतो विशेषतश्च सुप्रहा ।
सामान्याभावपार्थक्यमन्तरेण उक्तपक्षतावच्छेदकाक्रान्तवायौ पार्थि-
वादिरूपं नास्त्येत्यादिनिश्चये तद्रूपं नास्तीति निश्चये च रूपत्वावच्छि-
न्नाभावाविषयकत्वानिर्वाहादतिरिक्तसामान्याभावपर्यवसानम् । संश-
यान्यथानुपपत्तिमित्यस्य विशेषाभावकूटनिश्चयस्य सामान्यसंशया-
विरोधित्वानुपपत्तिमित्यर्थः । अभावेऽप्यतिरिक्ताभावः स्वीक्रियते इ-
त्यभिप्रायको मूलग्रन्थ इति विशेषाभावस्य स्वनिष्ठसामान्याभाव-
रूपतया बाधस्यानवकाशः । अन्यथा सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वावगाहितायाः सामान्यसंशयप्रतियन्धकतानवच्छेदक-
त्वे सामान्याभावस्य पार्थक्येऽपि विशेषाभावस्यापि स्ववृत्तिसा-
मान्याभावात्मकतया तन्निश्चये सामान्यसंशयानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
तदवगाहितायाः सामान्यसंशयप्रतियन्धकतावच्छेदकत्वे च सामा-

न्यामाधापार्थक्येऽपि संशयोपपत्तेर्धक्ष्यमाणत्वात् ।

न च सामान्याभावपार्थक्ये तद्वगाहित्वमनिवेद्यापि रूपव-
दवृत्तिरूपाभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकर्त्तव्योपगमे स्वनिष्ठसामान्या-
भावात्मकविशेषाभावनिश्चयस्य सामान्यसंशयविरोधित्वमुपपद्य-
ते इति वाच्यम् । तादृशरूपेण प्रतिबन्धकत्वे विशेषाभावे ध-
र्मिणि सामान्याभावत्वेन तन्निश्चयस्य सामान्यसंशयाविरोधित्व-
प्रसङ्गात् ।

अस्तु वा विशेषाभावस्य स्वनिष्ठसामान्याभावरूपता, तथापि
रूपसामान्याभावत्वेन वायुवृत्तिर्योऽभावस्तद्विषयत्वस्य साध्य-
तया बाधवारणं सम्भवतीति । अस्तुतः पार्थिव्यादिरूपाभाववान्
वायुरित्याकारकनिश्चयव्यक्तिं विशिष्योपादाय तदनन्तरोत्पन्नस-
शयकोटित्वेन तन्निश्चयविषयाभावभेदः सामान्याभाव साधनीयः,
भावकोटिरेव सुलभो दृष्टान्तः । यन्निश्चयव्यक्तेरनन्तरक्षणोत्पन्नसशये
विशेषाभावस्य न विषयता सैव व्यक्तिरूपादेया अतो न बाधः,
न वा व्यभिचारः । सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसंशये यावद्विशे-
षाभावनिश्चयत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे सामान्याभावस्य तन्निश्च-
यविषयत्वमन्तरेण रूपत्वावच्छिन्नकोटिकत्वनियततदवच्छिन्नाभा-
वकोटिकसंशयत्वानिर्वाहान्नात्राप्रयोजकत्वशङ्कावकाश इति दिक् ।

(दी०) बाधाविति । यद्यप्ययं संशयो न वायुविशेष्यकः,
तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात् । न वा रूपविशेष्यकः, तथा
सति रूपतदभावयोर्विरोधिनोरकोटितायां प्रकृतानुपयोगप्र-
सङ्गात् । तथाऽपि वायू रूपवान् तदभाववान् वेति रूपतदभाव-
कोटिकसंशये तात्पर्यम् । अन्त्यस्तु रूपवत्तदन्योन्याभावकोटिक
इति नाभेद इति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) अयम् । संशयः । वायौ रूपं न वेत्याकारकः प्रथमोक्त-
संशयः । वायुविशेष्यक इति । रूपतदभावात्मकविरोधिप्रकारद्वयाव-
च्छिन्नवायुनिष्ठविशेष्यनाक इत्यर्थः । तस्य । वायो । विशेषणत्वेनोल्ले-
खादिति । रूपाद्यंशे परम्परया स्यविशेषणकबोधजनकेनैव शब्देना-
मिलापादित्यर्थः । सप्तम्यन्तवायुपदेन रूपाद्यान्विनसप्तम्यर्थ-

वायोर्विशेषणतया प्रतिपादनादिति भावः । रूपविशेष्यक इति । वायुवृत्तित्वतद्भावरूपप्रकारद्वयावच्छिन्नरूपविशेष्यताक इत्यर्थः । अकोटितायामिति । कोटितायाः प्रकारताविशेषरूपत्वादित्याशयः । प्रकृतानुपयोगः । अतिरिक्तसामान्याभावासाधकत्वम् । तत्साधकोक्तहेतौ रूपाभावनिश्चयप्रतिवध्यस्य रूपकोटिकसंशयस्यैव प्रवेशादिति भावः । मूलांक्तसंशयद्वयस्यैव वायुविशेष्यकत्वेनाभेदमाशङ्क्य निराकुरुते । अन्यस्तिवाति । रूपवत्तदन्योन्याभावेति । तादात्म्यविशेषणताभ्यामित्यादिः । अत एव मूले प्रसिद्धरूपवद्भेदनिश्चयोपदर्शनमपि सङ्गच्छते इति भावः ।

यथाध्रुतपरित्यागेनास्वरसः सम्प्रदायविद इत्यनेन दर्शितः । वायौ रूपं रूपाभावो वेति धर्मिविशेषणककोटिद्वयावशेष्यकसंशय एवायम्, विधेयताया इव कोटिताया अपि प्रकारत्वाविषयतत्वात् । न चैवमस्य रूपविशिष्टयुज्यनात्मकतया रूपाभावनिश्चयाप्रतिवध्यतया पूर्ववत्प्रकृतानुपयोगप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धर्मिणि रूपविशिष्टबुद्धेरिव रूपांशे धर्मिविशिष्टबुद्धेरपि रूपाभावनिश्चयप्रतिवध्यतत्वात् । धर्मधर्मिसम्बन्धावगाहिताया एव विपरीतज्ञानप्रतिवध्यतायां बीजतया विशेष्यविशेषणभावविपर्ययांसेऽपि तादृशबुद्धेरेकस्याः प्रतिवध्यता नान्यस्या इत्यत्र विनिगमकाभावात् ।

न च वायू रूपवानित्यत्र समवायो रूपसम्बन्धः, तदपेक्षया च गुरुशरीरसमवायप्रतियोगिन्वरूपं समवेतत्वं वायौ रूपमित्यत्र वायुसम्बन्ध इति विनिगमना सम्भवतीति वाच्यम् । अधिकविषयतया अप्रतिवध्यत्वे तद्भावनिश्चयापेक्षया अधिकविषयकस्य तद्भावव्याप्यवत्तानिश्चयादेस्तद्वत्ताग्रहाप्रतिबन्धकत्वापातात् । उभयत्रैव समवायस्य सम्बन्धतोपगमाच्च । एकत्रानुयोगिता सम्बन्धनावच्छेदकसम्बन्धः, अन्यत्र तु प्रतियोगित्वभ्युपगमेन रूपवान् वायुः वायौ रूपमिति प्रतियोगिविशेषात् ।

न च विशेषणे प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिताया विशेष्ये च तादृशसम्बन्धानुयोगिताया वास्तव्यसत्त्वं प्रतीनेः प्रमात्वप्रयोजकम् । तथा च घटे रूपमित्यादौ समवायस्य संसर्गत्वे प्रमात्वानुपपत्तिः । रूपे घटप्रतियोगिकसमवायानुयोगित्वासत्त्वादिति वाच्यम् । यत्रानुयोगिता सम्बन्धतावच्छेदकसम्बन्ध-

स्तत्रैवोक्तस्य प्रमात्वनियामकताया यत्र च प्रतियोगिता तादृ-
शसम्बन्धस्तत्र विपरीतस्य तन्नियामकताया स्वीकरणीयत्वात् ।
न चैव सम्बन्धसम्बन्धो न विशिष्टधीविषय इति सिद्धान्तम-
ङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अनुयोगित्वप्रतियोगित्वयोरविषयत्वेऽपि
सम्बन्धतावच्छेदकत्वसम्भवात् ।

वस्तुतो धर्मिणि धर्मस्यैव धर्मधर्मिण सम्बन्धान्तरमेव न तु ध-
र्म्यनुयोगिको य सम्बन्धस्तत्प्रतियोगित्वम्, एव सति विपरीतस्या-
पि वस्तु शक्यत्वात् । तथा चोभयत्र समशरीर एव सम्बन्ध, एव
सति विशिष्य सम्बन्धभेदनिवेदशस्याऽऽवश्यकतया उपदर्शिताभय
विधयुज्योरेकरूपेण प्रतिबध्यत्वासम्भवेऽपि न क्षति । प्रतिबध्यप्र-
तिबन्धकभावद्वयस्यैवोपगन्तव्यत्वात् । एव धर्मिणि तदभाव-
प्रकारकस्यैव तदशे धर्मिप्रकारकस्यापि निश्चयस्य उक्तज्ञानविरोधि-
ता योष्या । एव च दर्शितकोटिद्वयविशेष्यकज्ञानस्य स्वनि-
ष्ठककोटिविषयिताघटितधमावच्छिन्नप्रतिबध्यनानिरूपितप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदककोटिप्रविष्टापरकोटिविषयितावस्वरूपसशयलक्षणमपि
निष्प्रत्यूहमिति नवीनमतमाह । विरुद्धयारिति ।

(द्दी०) विरुद्धयोरेकधर्मिसंसर्गावगाहिज्ञानमेव संशयो न
तु तदुभयपरारताऽपि निश्चिता, तथा च रूपतदभावविशेष्य-
को वायुविशेषणकोऽसाविति तु नव्याः ।

(गा०) विरुद्धोभयोरे एकधर्मिनिरूपितधर्मतावगाहित्वस्य,
एकस्मिन् तादृशोभयनिरूपितधर्मतावगाहित्वस्य च द्वयोरेकतर-
सत्यमेव सशयत्वप्रयोजकमित्यर्थः । तदुभयानि । विरुद्धोभयेत्यर्थः ।
निश्चिता । सशयत्वस्यापिक्ता । असौ । प्रथमात्सशयः ।

न च कोटिद्वयविशेष्यकसशये मानाभावात् । प्रत्येककोटिद्वय-
विशेष्यकधर्मिविशेषणकज्ञानसामग्रिद्वयममाजासादृशज्ञानोत्पत्तौ
वाचकमाणात् । विरोधिद्वयनिश्चयस्य चैकदाऽनभ्युपगमेन तस्य
सशयताया निष्प्रत्यूहत्वात् । न चैकसामान्या अपरकार्यप्रतिष-
न्धकस्याप्र तादृशज्ञानमिति वाच्यम् । तुल्यफलसामान्या मत-
यावत्वात् ।

अथैवमेककोटौ धर्मिविशेषणको धर्मिणि चापरकोटिप्रकारको वायौ रूपंरूपाभाववान्वायुरित्याकारकोऽपि संशयः स्यादिति चेत् ? स्यादेव । न चैवं आधेयतासम्बन्धेन एकधर्मिसाध्यककोटिद्वयपक्ष-कलिङ्गपरामर्शसंघलनदशायां कोटिद्वयविशेष्यकधर्मिविशेषणका-नुमितेर्ग्राह्याभावाव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतया धारणासम्भ-वेनानुमितिरपि संशयाकारा स्यादिति वाच्यम् । आधेयतासंसर्ग-कानुमित्यनभ्युपगमसम्भवेन तादृशपरामर्शघटितानुमितिसामान्या एवासिद्धेः । धर्मिणि विपरीतकोटिसम्बन्धनिश्चायकत्वाविशेषेण धर्मिणि विपरीतकोटिद्वयपक्षवत्तानिश्चयस्येव विपरीतकोटौ धर्मि-व्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि धर्मधर्मिभावावगाहिप्रत्यक्षविशेषादिवि-रोधितया क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैव तादृशानुमितिवारणसम्भवाच्च ।

धर्मधर्मिभावसंसर्गकस्येव धर्मधर्मिभावप्रकारकस्यापि ज्ञानस्या-नुभवबलेन धर्मिणि धर्माभावनिश्चयप्रतिबन्धकतां व्ययस्थाप्य रूपधर्मिकवायुवृत्तित्वकोटिकसंशयस्य प्रकृतोपयोगित्वमुपपादय-तामपरेषां मतमाह ।

(दी०) वायुवृत्तित्वतदभावकोटिको रूपधार्मिक एवाप्यं सं-शयः, अधिकरणे तत्तदभावान्यतरनिश्चयस्यापि तत्राधिकर-णवृत्तित्वसंशयविरोधित्वात् । अन्यथा भूतले घटतदभावा-न्यतरनिर्णयेऽपि घटो भूतलवृत्तिर्न वेति संशयप्रसङ्गादिसपरे ।

(गा०) वायुवृत्तित्वेति । तत्तदभावान्यतरेति । तद्धर्मतद्धर्माभा-वान्यतरेत्यर्थः । तत्राधिकरणवृत्तित्वविशिष्टबुद्धौ अधिकरणे तदभा-वनिश्चयस्य विरोधित्वे तत्र अधिकरणवृत्तित्वमावबुद्धावप्य-धिकरणे तद्वत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकता स्यादिति प्रतिबन्दिनिरा-करणाय तत्र तत्प्रतिबन्धकतायामिष्टापत्तिं दर्शयितुमधिकरणे तद्व-त्तानिश्चयस्य तत्राधिकरणवृत्तित्वसंशयविरोधित्वाभिधानामीति न तस्य प्रकृतानुपयोगिता । अपिकारोऽधिकरणवृत्तित्वादिनिश्चय-स्य समुच्चयपरः । तत्प्रतिबन्धकतायाः प्रकृतानुपयोगित्वेऽपि अ-वधारणपरत्वशङ्कानिराकरणाय तच्छब्दोपादानम् । विरोधित्वात् । प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा । तत्र तद्विरोधित्वे ।

अपरे इत्यस्वरूपसूचनाय । तद्विज्ञं च तत्सम्यन्धसम्यन्धादिप्र-
कारक इव तत्सम्यन्धादिप्रकारकज्ञानेऽपि तदभावनिश्चयस्य
स्यतो विरोधित्वे मानाभायः । विरोधिज्ञानान्तरसम्पादनद्वारेण
तद्विरोधित्योपगमादिति ।

(१०) अथैतावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयाद्यावद्रूपाभावा-
निर्णये संशयो न विरुध्यते इति चेत् ? यावद्रूपाभावानिर्णय
इत्यस्य यावन्तो रूपाभावास्तेषाम्, यावत्त्वेन रूपेण तेषाम्,
यावन्ति रूपाणि तावद्भावानाम्, यावद्रूपत्वेन तदभावानां वा
ऽनिर्णय इत्यर्थः ? न प्रथमतृतीयौ, तथा निर्णीतत्वात् । नेत-
रौ, प्रतियोगितदभावयोर्भावत्त्वानुल्लेखेऽपि योग्यानुपलब्ध्या
भूतले यदो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घटतदभावसंशयोच्छेद-
ज्ञेनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

(१०) एतावन्त्येव रूपाणीति । सर्वाणि रूपाणि आप्यतैजस-
पायिवरूपानतिरिक्तानीत्यर्थः । इत्यनिर्णयात् । संशयस्थलेऽतिरिक्त-
सम्भाषनाविरोधिनस्तादृशनिश्चयस्यासत्त्वात् । यावद्रूपाभावा-
निर्णय इति । यावत्त्वेन रूपविषयके तदभावविषयके वा रूपाभावनि-
श्चये चामतीत्यर्थः । रूपे तत्तद्रूपानिरिक्तत्वसम्भाषनायां वायु
निष्ठाभाषप्रतियोगितायां रूपावस्थापकतायाः, रूपाभावे तद्वि-
द्याभावानिरिक्तत्वसम्भाषनायां च वायुवृत्तित्वे रूपाभावत्वव्यापक-
तायां दुर्निधेयत्वादिति भावः । संशयो न विरुध्यते इति । सा-
मान्यधर्मोक्तप्रयत्नाज्ञाने प्रतियोगिभवाये वा यावत्त्वावगाहिन
एव विदोषाभाषनिश्चयस्य प्रतियन्धकत्वादिति भावः ।

यावद्रूपाभावाविरोध इत्यत्र यावत्त्वस्य उपलक्षणतायाः शक्तिरु-
त्तमिप्रसक्त्येऽपि तस्योपलक्षणविशेषणभाषमेवेन यावत्तोऽर्थाः सम्भाष-
नि तावत् एव विकल्प्य दृश्यन्ति । यावदिति । अभावे प्रतियोगिनि
च यावत्त्वदार्ढ्यावयवसम्भवात् प्रत्येकमुपलक्षणत्वस्य वि-
शेषणत्वस्य च सम्भवात् विकल्पावतुष्टयम् । तेषां यावो केनापि
रूपेणानिर्णय इत्येकः पक्षः । यावत्त्वेन तेषां यावत्त्वनिर्णय

इति द्वितीयः । रूपाभावत्वावच्छेदेन वायुवृत्तित्वानिश्चयस्तदर्थः । यावन्ति रूपाणि येन केनापि रूपेण विशेषितानां तेषां वायावभाविनिश्चय इति तृतीयः । यावद्रूपत्वेन विशेषितानां तेषां वायावभाविनिश्चय इति चतुर्थः । रूपत्वावच्छेदेन वायुवृत्त्यभावप्रतियोगित्वानिश्चयस्तदर्थः । तथा निर्णीतत्वादेवेति । पार्थिवरूपत्वावच्छिन्नाभावत्वादिना केनापि रूपेण सर्वेषां रूपाभावानां पार्थिवरूपत्वादिना केनचिद्रूपेण भासमानसकलरूपाणामभावानां च निश्चितत्वादेवेत्यर्थः । प्रतियोगीति । प्रतियोगिनि घटे तदभावे च यावत्स्याभावेऽपीत्यर्थः । घटत्वावच्छेदेनाभावप्रतियोगिताया घटाभावत्वावच्छेदेन भूतलवृत्तितायाश्चानवगाहनेऽपीति यावत् । यावद्विशेषाभावलिङ्गकसामान्याभावानुमितिस्थले यावत्स्वावगाहिविशेषाभावकूटनिश्चयस्याऽऽवश्यकत्वात् । योग्यानुपलब्ध्येति । तस्य । पार्थिवादिरूपाभाववान् वायुरिति निश्चयेऽभावाद्यंशे यावत्स्वानवगाहनस्य । अकिञ्चित्करत्वात् । रूपसामान्यसंशयानुपपादकत्वात् ।

विशेषाभावकूटनिश्चयस्य सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतायां अतिरिक्तसम्भावनाया उत्तेजकतया संशयोपपत्तिमाशङ्कते ।

(दी०) न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसद्वृत्त एव तद्विषयस्तथा । सम्भावना च रूपं पार्थिवादित्रितयभिन्नं न वेत्याकारा । निवर्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनैतद्वितयभिन्नत्वाभाविनिश्चयादेवेति वाच्यम् । गौरवात् । विनाऽपि अतिरिक्तसम्भावनां विशेषाभावनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च ।

(गा०) न चेति । सहस्रतत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वम् । तद्विषयः । यावद्रूपाभावनिश्चयः । तथा । रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयविरोधी । नन्वातिरिक्तरूपाप्रसिद्धा तद्विषयकसम्भावना न सम्भवतीति कथमतिरिक्तसम्भावनाया संशयोपपादनमत आह । सम्भावना चेति । संशयोपपादिकोति शेषः । रूपमिति । तथा च पार्थिवादित्रितयभिन्नरूपाप्रसिद्धावपि प्रसिद्धरूपे रूपत्वेन स्पर्शादी प्रसिद्धस्य पार्थिवादिभिन्नत्वस्य सम्भावना सम्भवत्येवेति भावः । ननु

प्रसिद्धरूपे पार्थिवाद्यनतिरिक्तत्वनिश्चयेन तद्धर्मिकातिरिक्तत्वसंशयो न युज्यते इत्यत आह । नियतने इति । इयम् । रूपत्वसामानाधिकरण्येनातिरिक्तत्वाद्यादिनी सम्भावना । निश्चयादेवेत्येवकारेण रूपत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनतिरिक्तत्वनिश्चयव्यवच्छेदः । तथा च रूपत्वसामानाधिकरण्येन सकलप्रसिद्धरूपेऽप्यनतिरिक्तत्वनिश्चयेऽपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्या अतिरिक्तत्वसम्भावनायाः सम्भवात् प्रकृतमंशयोपपत्तिरिति भावः ।

गौरवादिति । अतिरिक्तसामान्याभाववादिमते तन्निश्चयस्य सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतायामतिरिक्तसम्भावनाप्रतिपक्षनिर्देशात्तदभ्युपगमे च विशेषाभावकूटनिश्चयस्य तत्प्रतिबन्धकतायां तादृशाभावनिवेशाधिक्यवादिति भावः । अतिरिक्तसम्भावनाया उत्तेजकत्वेऽपि न संशयनिर्वाह इत्याह । विनापीति । सामान्यसंशयदर्शनात् । सामान्यसंशयस्याऽऽनुमन्निकत्वात् । इदमुपलक्षणम् । रूपसामान्यसंशयं प्रति तदभावनिश्चयप्रतिबन्धकतायां रूपे पार्थिवादिविशेषमिद्वत्त्वसम्भावनाया उत्तेजकत्वे वार्या रूपं नास्तीत्याकारकनिश्चयदशायामपि तादृशसम्भावनाया वार्या रूपं न वेति संशयापत्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

प्रकारान्तरेण संशयमुपपाद्य सामान्याभावपार्थक्यमाक्षिपति अथेत्यादिना ।

(दी०) अथाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय एव तादृशमंशयविरोधी । अन्यथा तत्राप्यतिपक्षज्ञानं । स च न प्रकृते । अभावस्य च पारद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताफलम् । सम्भवति चेदम्, तादृशाभावप्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वात् । तेन नैकविशेषवतो विशेषान्तराभावत्वेन सामान्याभाववत्त्वमसङ्गः ।

(शा०) अभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय एवेति । रूपं नास्तीत्याद्याकारको धर्मिणि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंशयप्रतिपक्षविशेषाभावावगाहिनश्चय एवेत्यर्थः ।

एकारेण विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यविषयकानिश्चयव्य-
पच्छेदः । तादृशसंशयविरोधीति । सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसं-
शयप्रतिषन्धक इत्यर्थः । तादृशनिश्चयत्वस्यैव तत्प्रतिषन्धकताव-
च्छेदकत्वादिति भावः । अन्यथा । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकृत्यविषयताविशेषस्य प्रतिषन्धकतावच्छेदककुक्षानिवेशे ।
तथापि । भतिरिक्तसामान्याभावादिनोऽपि । अतिप्रसङ्गात् । तद्ग्रा-
भावाद्यादिना रूपसामान्याभावाद्यादिनो भ्रमाद्यात्मकनिश्चयस्य रू-
पसामान्यसंशयविरोधिताप्रसङ्गात् । तस्यापि वास्तवरूपत्वावच्छि-
न्नाभावाविषयकत्वात् । न च । तादृशनिश्चयश्च । प्रकृते । प्रकृतसंशया-
ध्ययद्दिनपूर्वकाले । तादृशस्य रूपं नास्तीत्याकारकनिश्चयस्य सत्त्वे
रूपयश्चेति संशयस्य केनाप्यनङ्गुणगमात् । तथा च यावद्विशेषा-
भावाणां तादृशनिश्चयविषयतामतेऽपि नोक्तसंशयानुपपत्तिरिति
किमतिरिक्तसामान्याभावेनेति भावः ।

ननु विशेषाभावानामेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्ये
पृथिव्यादावपि रूपविशेषाभावात्सत्त्वाद्भूयं नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गः ।
तादृशप्रतीतेरभावे यावत्त्वावगाहिताया निराकृतत्वात् पृथिव्यादौ
यावद्वृत्ताभावात्सत्त्वस्याकिञ्चित्करत्वादित्यत आह । अभावस्य चेति ।
विशेषाभावस्य चेत्यर्थः । विशिष्टस्येति । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकृत्यमित्यभिप्रेतान्वितम् । तथा च तादृशविशेषणान्तर्भावे-
णाभावं तादृशप्रतियोगिताकृत्यपर्याप्तिरित्यर्थः । एवं च धार्या रूपं
नास्तीत्यादिप्रत्ययो वाच्यादिवृत्तित्वविशिष्टाभावे रूपत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकृत्यपर्याप्तिमवगाहने पृथिव्यादिवृत्तित्वविशिष्टे च तत्प-
र्याप्तिर्वाधात् पृथिव्या रूपं नास्तीत्यादिप्रत्ययः ।

ननु विशेषणांशे भावरूपं सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्या-
सत्त्वात्तदन्तर्भावेण तत्पर्याप्तिर्न सम्भवति । न चैवं दण्डी नास्ती-
त्याद्यभावप्रतियोगिताव्यधिकरणदण्डत्वादेस्तद्वच्छेदकत्वासम्भ-
वात्तादृशविशेषणविशिष्टेऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिर्न स्यादिति वाच्य-
म् । इष्टत्वात् । तत्र दण्डत्वादिरूपविशेषणस्यावच्छेदकताया-
मेवावच्छेदकत्वोपगमात् । एवमन्यत्रापि कुत्रचिद्विशिष्टे पर्या-
प्तिर्नास्त्येवेत्याशयेनाह । तद्वच्छेदेन धेति । तादृशाधिकरणवृत्ति-
त्वावच्छेदेनेत्यर्थः । एवं च धार्या रूपं नास्तीत्यादौ प्रत्यये वाच्यादि-

वृत्तित्वावच्छिन्नरूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभासते इति पृथिव्यादिवृत्तित्वस्य तदनवच्छेदकत्वात् पृथग्व्या रूप नास्तीत्यादि प्रतीतिरिति भावः ।

विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटातिरिक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानभ्युपगमे विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छेदकपृथिव्यादिवृत्तित्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छेदकत्व न सम्भवतीत्याशयेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत्तत्प्रतियोगिताकूटातिरिक्तत्वमभ्युपेत्यैतदुपपादयति । सम्भवतीति । इदम् । एकविशेषाभाववृत्तित्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छेदकत्वम् । अतिरिक्तत्वात् । विशेषरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताभ्यामिश्रत्योपगमात् । सामान्याभावरूपातिरिक्तत्वेऽपि तथात्वस्याऽऽवश्यत्वात् । अन्यथा सामान्याभावत्वस्य विशेषाभावसाधारण्यनातिप्रसङ्गस्य दुर्बलत्वादिति भावः । एकविशेषवत् । पृथिव्यादेः सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः । वस्तुगत्या रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावस्याप्यप्येवैऽपि न रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषाभाववत्ताप्रसङ्गः । अतो न पृथिव्या रूप नास्तीत्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः ।

अथ चाभ्युपगमवादः । वस्तुन सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वस्य विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासु स्वाकारेऽपि सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टतादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वे पृथिव्यादिवृत्तित्वस्यानवच्छेदकत्वसम्भवनानिप्रसङ्गकारणसम्भवात् ।

सामान्याभावविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यधर्मविशेषधर्मयोर्भेदात्तादृशाभावयोर्भेद इति मिथ्यानुक्तमाशङ्कते । न चति ।

(दी०) न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदनिपायकतया भेदसिद्धिः । प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वं एकघटप्रतियोगि-
कस्य भागभावादित्यनुपपत्त्याभेदप्रसङ्गात् । अवच्छेदकं तु
भिद्यत एव तत्र, क्वचित् तादात्म्यस्य क्वचित् संसर्गस्य क्वचि-
त्पूर्वापरफलाग्निनद्वत्त्वादेश्च तथात्वादिति प्राच्यम् । संसर्गप्रति-
योगिविशेषणसाधारणसंपर्कस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्बलत्वात्, पूर्वा

परकालीनत्वादेर्ध्वसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च ।

(गा०) विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटस्य सामान्य धर्मावच्छिन्नत्वोपगमे प्रतियोगिताभेदस्याभावभेदनियामक-
त्वेऽपि न समीहितसिद्धिरिति प्रतियोगितावच्छेदकभेद-
पर्यन्तानुधावनम् । न चैवं दण्डत्वाद्यनुगतरूपावच्छिन्नाना-
दण्डाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैक्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
अवच्छेदकताभेदस्यैव विवक्षितत्वात् तत्रानुगतरूपावच्छिन्नासु
नानाव्यक्तिषु अवच्छेदकताया एकस्या एवोपगमात् । अत एव
महानसीयवह्निवशुद्धवह्नित्वाद्योरभेदेऽपि न तदवच्छिन्नाभावभेदा-
प्रसिद्धिप्रसङ्गः ।

अथ घाऽवच्छेदकभेदोऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवैलक्षण्य-
म् । तथा च यादशधर्मे यद्भावीयप्रतियोगितावच्छेदकता न
पर्याप्ता सोऽभावस्तादृशधर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभाव-
भिन्न इति पर्यवसितम् । संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणमवच्छे-
दकत्वमेकमेवातां नैकाभावस्य तदुभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
नुपपत्तिरित्यभिमानः ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकभेदो नाभावभेदकः, अपि तु प्रतियोगि-
भेद एव । विशेषाभावप्रतियोगिनामेव च सामान्याभावप्रतियोगि-
त्वाच्च तयोर्भेदः । न च प्रतियोगिभेदस्य तथात्वेऽपि एतद्रूपभिन्नरूप-
प्रतियोगिकतया विशेषान्तराभावस्यैव सामान्याभावस्याप्येतद्रूप-
त्वावच्छिन्नाभावभेदसिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । रूपान्तरविशेषाभाव-
स्यापि सामान्याभावतया सिद्धसाधनात् । रूपत्वावच्छिन्नाभाव-
त्वावच्छेदेन च नैतद्रूपत्वावच्छिन्नाभावभेदसिद्धिसम्भवः, एतद्रू-
पत्वावच्छिन्नाभावस्यापि सामान्याभावत्वोपगमेन भागासिद्धिस-
न्देहादित्यत आह । प्रतियोगीति । अमेदप्रसङ्गादिना । भेदकविरहे-
ण भेदानुपपत्तेरित्यर्थः । तत्र भेदकान्तरानुसरणे च तदवच्छेद-
सर्वभावच्छेदकभेदस्यैव भेदकत्वमुचितमिति भावः ।

भागभावादिचतुष्कस्य प्रतियोगितावच्छेदकभेदं व्यवस्थापयन्
स्वमते तदभेदमुपपादयति । अवच्छेदकं त्विति । तत्रेत्यत्रैव
छेदः । कचित् । अन्योन्याभावप्रतियोगितायाम् । कचित् । अत्य-

स्ताभावादिप्रतियोगितायाम् । ससर्गस्य । सयोगादेः । कंचित् । ध्व
सप्रागभावाप्रतियोगितयोः । पूर्वापर इति । स्वपूर्वकालीनतद्व्यव
स्वोत्तरकालीनतद्व्यवस्थाद्येतित्यर्थः । यथासङ्गमन्ययः । पूर्वा
परकालीनव्यवस्थादिसामान्यं न कस्यापि व्यस्यत् प्रतियोगि अत
स्तद्व्यवस्थानुधावनम् । प्रतियोगिताभेदस्य नियामकत्वं तु न नि
रवृत्तम् । अवच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदे तावताऽपि सामा
न्याभावपार्थक्यसिद्धेः, अवच्छेदकभेदेन तदभेदेऽपि ध्वसप्राग
भावादिप्रतियोगिताया अप्यभेदसम्भवेन प्रतियोगिभेदपक्षोक्त
दूषणप्राप्तात् । दुर्बलत्वादिति । सयोगेन व्यवस्था नास्तीत्यादौ संयोगी
व्यवस्था नास्तीत्यादौ विलक्षणप्रत्यये च संयोगादिनिष्ठविलक्षणाद्य
वच्छेदकत्वयोरेव भानस्याऽऽनुभाविकत्वादित्यर्थः । एव च प्रवृत्तिमि
यमे एकविधावच्छेदकत्वान्तर्भावेऽप्यविधावच्छेदकभेदाद् भेदानु
पपत्तिः । कथंचिद्व्यवच्छेदकताद्वयानुगमे एकाभावस्यापि ससर्गप्रति
योगिविशेषणरूपावच्छेदकत्वभेदाद् भेदापत्तिरिति भावः ।

अवच्छेदकतायाः सजातीयवच्छेदकताभेदस्याभावभेदकत्वे
नोक्तदोषावसर इत्यतो दोषान्तरमाह । पूर्वति । मानाभावादिति ।
अव्याघर्तकत्वादिति भावः ।

ननु ध्वसप्रागभावयोर्भेदकमन्यदेवोभयसिद्धम्, सदातनाभा
वभेदक प्रतियोगितावच्छेदकभेद एवापगतव्यवस्था । प्रतियोगिभेद-
स्य च न तथात्वसम्भवः, एकप्रतियोगिकान्योन्यात्वात्तन्ताभावाया
सयोगसमवायादिनानासम्भवावच्छिन्नैकप्रतियोगिकात्तन्ताभावा
ना च भेदापत्तेरित्यत आह । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्चावच्छेदकभेदस्याभावभेदनिर्वापकत्वं न
तज्जनकत्वम्, अत्यन्तभावादिस्वरूपस्य तस्यानन्वयत्वात् ।
नापि तद्व्यवस्थाप्यत्वमपि, वैयधिकरण्यात् । अत एव न त
व्यापकत्वमपि, अभेदेऽप्यविरोधाच्च ।

(गा०) तज्जनकत्वम् । अभावभेदजनकत्वम् । अत्यन्तभावादी
त्यादिना प्रागभावान्योन्याभावयोः परिग्रहः । तस्य । अत्यन्ता
भावादीनां परस्परभेदस्य । अज-यत्वादिति । तथा च तज्जन
कत्वमप्रसिद्धमिति भावः । वैयधिकरण्यादिति । अवच्छेदक

निष्ठस्य मिथस्तद्भेदस्य व्यापकत्वाभिमतमावपरस्परभेदवैय-
धिकरण्यादित्यर्थः । यद्यपि अभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरपि
मियो भिन्नतया प्रतियोगितावच्छेदकानिष्ठे अभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकभेदे नामावनिष्ठामावभेदवैयधिकरण्यम् । तथापि
अभावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठस्वप्रतियोगितावच्छेदकभेदस्य
स्वभेदानधिकरणे स्वस्मिन्नपि सत्त्वेन व्यभिचारात् । साध्यान-
धिकरणवृत्तित्वरूपव्याभिचार एव चात्र वैयधिकरण्यपदेन विव-
क्षितः । प्रतियोगितावच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टस्य भेदस्य व्याप्यत्व-
विवक्षणे च तादृशस्वाभावावृत्तित्वेन तत्राभावभेदासाधकत्वं
द्रष्टव्यम् । अत एव । वैयधिकरण्यादेव । अभावभेदस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकभेदानधिकरणवृत्तित्वादेवेति यावत् ।

व्यापकतापक्षे दोषान्तरमाह । अमेदेऽपीति । सामान्याभावस्य
विशेषाभावाभेदेऽपीत्यर्थः । अधिरोधात् । प्रतियोगितावच्छेदक-
भेदाविरोधात् । व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वादिति भावः । तथा
च तस्य व्यापकत्वानुरोधात् सामान्याभावपार्थक्यमिति भावः ।
व्याप्यतापक्षमेव परिष्कृत्य शङ्कने । न चेति ।

(दी०) न च तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तद-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यम् । मानाभावात् ।
अत एव च समनियतसुखदुःखादितत्संरूपापरिमाणव्यक्त्या-
दिनानाधर्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभावः । भेदसिद्धिस्तु भा-
ववदभावस्यापि विरुद्धधर्माध्यासादेव ।

(गा०) तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । तदवच्छेदकता-
भिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वम् । तदधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
न्यत्वं च तदवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकान्यत्वम् । सामान्या
भावत्वावच्छेदेन च उक्तहेतुना विशेषाभावभेदः साधनीयः । अतो
विशेषाभावान्तरे सामान्याभावत्वेनाभ्युपगते विशेषाभावभेदस-
त्त्वेऽपि न दोषः । मानाभावात् । विपक्षबाधकतर्कभावात् । अत
एवेति । प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदाव्याप्यत्वादेवेत्यर्थः ।
संख्यादिसामान्यस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्भवति

तत्समनियतस्य लघोर्द्रव्यत्वस्यैव तथात्यादिति तत्तत्संख्ये-
त्युक्तम् । आत्मत्वजातेरोद्देशसाधारण्येन न सुखादिसमनैयत्यमिति
सुखादिसामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवः । यस्तुतोऽव-
च्छेदकतासम्बन्धेन सुखाद्यवच्छिन्नाभावो त्रिवक्षितः, शरीरनिष्ठ
स्य च सुखादिसमनियतलघुधर्मान्तरस्यासम्भवात् तत्सामान्य-
स्य तथात्वमश्रुतमिति सुखादिसामान्यमेवोपात्तम् । अभिन्न एवा
भावः । स्वीक्रियते इति शेषः । अतः प्रतियोगितावच्छेदकमेव
नाभावमेवमते तादृशाभावानामपि भेदादुपपत्त्यासङ्कतिरिति दूष-
णमनरकाशम् ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकमेवस्याभावमेदासाधकत्वे घटत्व-
पटत्वाद्यवच्छिन्नाभावानामपि भेदो न सिद्धोदित्यत आह । भे-
दसिद्धिरिति । भाववदिति । भावस्य घटपटादेर्यथा घटत्वपट-
त्वादिविरुद्धधर्मसम्बन्धाद् भेदसिद्धिस्तथा घटपटाद्यभावानामपि
एकदेशकालावच्छिन्नघटपटाद्यधिकरणवृत्तित्वतदभावादिरूपधर्मस-
म्बन्धान्मिथो भेदसिद्धिरित्यर्थः । घटाभावादे, घटाद्यधिकरणा-
वृत्तित्वे च घटवति पटो नास्तीतिवद् घटा नास्तीत्यादिप्रतीति-
विरहात् सिद्धतीति भावः । सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावस्य विशेष-
धर्माश्रयवत्किञ्चिद्व्यक्तधिकरणवृत्तित्वेऽपि तत्र तादृशाभावप्रका-
रकप्रतीतिविरह इव पटादिमति पटाद्यभाववृत्तावपि पटाद्यभावप्र-
कारकप्रतीतिविरहस्तुत्यायेन शक्योपपादन इति प्रतिबन्दिस्तु
सिद्धान्तग्रन्थे स्वयमेव दर्शयिष्यते इति प्रतियोगितावच्छेदकमेव
सद्विराधोऽप्यभावमेदाप्रयोजक इति दर्शयति । अत एव चेति ।

(दी०) अत एव गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां वा
धर्माणामेक एवात्यन्ताभावः । युगपदुत्पन्नविनष्टानां समान-
देशानामसति वाग्रहे एक एव ध्वंसः प्रागभावो वेति । व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदा
तस्यैकस्यैव प्रतियोगिनाः सर्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्मैः सर्वैश्च
समानासमानाधिकरणैः सम्बन्धैरवच्छिद्यन्ताम्, आकाशाभाव
एव वा तथाऽऽस्तामिति । मैवम् ।

(गा०) गगनादीनाम् । गगनत्वाद्यवच्छिन्नानाम् । समनियतानाम् । परस्पराभावासमानाधिकरणानाम्, संख्यात्वपरिमाणत्वाद्यवच्छिन्नानाम् । एक एवेति । समनियतानामभावानामभेदे बाधकविरहादिति भावः । प्रतियोगिनामवृत्तित्वे समनैयत्वे चा नान्योन्याभावस्य समनैयत्वं सम्भव इत्यत आह । अत्यन्तेति । अग्रे इवात्राप्यस्यते बाधके इति बोध्यम् । अग्रेतनमेव वा योज्यम् । तेनैतद्रूपरसाद्यभावानां भिन्नेन्द्रियग्राह्याणामभेदे पतद्रूपं नास्तीत्यादिवदेतद्रसो नास्तीति चाक्षुषाद्यापत्तेर्बाधकतया तेषां भेद एवेति लभ्यते ।

न चाभावानामभेदेऽपि रूपत्वरसत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानां प्रतिनियतेन्द्रियग्रहणयोग्यत्वेऽप्यपगमाश्लोकातिप्रसङ्गः । समनियतरूपरसादीनामभेदस्तु नैवमापादयितुं शक्यते, शुक्लत्वमधुरत्वाद्विजातीनां सङ्करापत्तेः । नापि रसगुरुत्वादीनाम्, समनैयत्यप्रसङ्गेन रसत्वगुरुत्वत्वाद्विजातीनामभेदप्रसङ्गादिति वाच्यम् । रसाद्यभावस्य चक्षुरादिग्रहणयोग्यत्वे तद्धर्मानुयोगिताविशेषादीनामपि तदयोग्यताया दुर्वारत्वात् । आश्रययोग्यताया एव तद्योग्यताप्रयोजकत्वात् । चाक्षुषादिविषयविशेषणताया इन्द्रियप्रत्यासत्तिघटकीभूतायाः सत्त्वे चाक्षुषादिसामग्रीसत्त्वेन चक्षुराद्ययोग्यताया दुर्निर्वाह्यत्वाच्च ।

एतेनाभावानामिव तन्निष्ठानुयोगिताविशेषादीनामपि प्रतियोगितावच्छेदकयोग्यताधीन योग्यत्वमिति निरस्तमिति केचित् ।

वस्तुतस्तूक्ताभावानामभेदेऽपि न क्षतिः । भेदेऽपि रसाभावादेश्चक्षुःसंयुक्तविशेषणतायलाक्षाक्षुषादिवारणायामावच्छाद्यप्रत्यक्षं प्रति चाक्षुषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेन हेतुताया आवश्यकत्वादनुयोगिताप्रत्यक्षेऽपि तद्धेतुतां स्वीकृत्यैव रसत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगितानामपि चाक्षुषादिविषयत्ववारणसम्भवात् । रसादिसामान्याभावानां चक्षुरादियोग्याभावान्तरासमनियतत्वेन उभयमते चक्षुराद्ययोग्यतया अभावचाक्षुषादायुक्तहेतुताया उभयानुमतत्वेऽपि नानुयोगिताचाक्षुषादौ कारणान्तरकल्पनाधिक्यम् । अभावतदीयानुयोगित्वयोश्च प्रतियोगितानिरूपकत्वेनानुगमसम्भवेनाभावप्रत्यक्षस्थलीयकारणतयैव निर्वाहात् ।

युगपदिति । युगपद्विषयानां समानदेशानामेको ध्वंसः, युग-

पदुत्पन्नानां समानदेशानामेक प्रागभाष इति योजना । व्यधिकर-
णानामेकनाशाभ्युपगमे तदनधिकरणदेशान्तरेऽपि तत्राशादिप्र-
त्ययप्रसङ्ग इत्यतः समानदेशत्वानुसरणम् । समानदेशत्वं च दे-
शत समनैयत्यम् । रूपद्वि-यादीनां समानाधिकरणानामपि एकता
शाभ्युपगमे तद्रूपाद्यनधिकरणतद्द्वि-याद्यधिकरणव्यस्य तरे तद्रू-
पतादाप्रत्ययप्रसङ्गात् । विभिन्नावच्छेदकानवच्छिन्न-प्रमपि समानदे-
शत्वप्रदक योग्यम् । तेन युगपद्विनष्टानामुत्पन्नानां च मूलाप्रागच्छि-
न्नशरीरमर्हादृष्टादिसमवयविभिन्नसमागविभागानां व्युदासः । तद्
असंप्रागभाषानामभेदे स्वानवच्छेदकावच्छेदेनापि स्वस्वसादिप्र-
तीतिप्रसङ्गात् । तुल्यप्रागभाषेतत्सकलकारणानां पाकजरूपपरसादीनां
प्रागभाषैक्ये सामप्रथमेदेन कार्यभेदानुपपत्तिरतस्तत्र प्रागभाषभेद-
स्याऽऽवश्यकतया तद्व्यावर्तनायासति बाधकं इति दर्शितबाधकामा-
घपरं न तु बाधकसामान्यामावपरम् । क्रमविनष्टमोत्पन्नानां समा-
नदेशानामपि अस्माद्यैक्ये प्रत्ययातिप्रसङ्गरूपबाधकसत्त्वेन युगप-
द्विनष्टत्वादिरूपविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एव सति अवयवरू-
परसाद्यात्मककारणभेदेनैव विभिन्नसामग्रीकानामपाकजरूपपरसा-
दीनां युगपदुत्पन्नानां प्रागभाषैक्यमिति ध्येयम् ।

असाधसमनैयत्ये प्रतियोगितावच्छेदकभेदादेर्मदाप्रयोजकत्वे
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटत्वघटव्याघवच्छिन्नघटप-
टाभाषादीनामपि न भेदः स्वीक्रियत इत्याह । व्यधिकरणेति । प्र-
तियोगिविशेषणतानापन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्व नामावबुद्धौ
भासते इति नियमानभ्युपगमे एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावस्य प्रामाणिकत्वमिति मनसि ह य चेत् प्रामाणिक इत्यु-
क्तम् । प्रतियोगिता । घटपटादिनिष्ठा विभिन्नप्रतियोगिता ।
व्यधिकरणै । पटत्वघटत्वादिधर्मैः । अवच्छिद्यन्तामि यन्नने-
नान्वयः । धर्मैरिति तु येन सम्यग्धेन यस्य प्रतियोग्यवृत्तित्व-
त्वेन सम्यग्धेन तस्यावच्छेदकत्वलाभाय, न तु धर्मत्व विव-
क्षितम्, गगनादीनामवच्छेदक-उपगमात् । प्रतियोगिताव-
च्छेदकसम्यग्धेदेनापि न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाषभेद इ-
त्याह । सर्व्वेति । समानासमानाधिकरणैः । प्रतियोगिनिरूपितै-
स्तदनिरूपितैः । सम्यग्धे । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाषप्रति

योगिता अवच्छिद्यन्ताम् । तथा च संयोगसमवायादिसम्बन्धाव-
च्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नपटगुणाद्यभावोऽभिन्न एवेति फलितम् ।
व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावयोरपि न
भेद इत्याह । आकाशाभाव इति । समवायादिना आकाशत्वाद्य-
वच्छिन्नाकाशाद्यभाव इत्यर्थः । तथा । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकः । एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावयादिनां
नाभावकल्पनाधिक्यम्, अपि तु प्रतियोगिताकल्पनाधिक्यमेवे-
ति ध्येयम् ।

पूर्वपक्षिमुखेनैव समाधानं प्रकाशयितुं प्रथमतः प्रतिबन्धि-
माह । एवं हीति ।

(दी०) एवं हि तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्नानवच्छिन्नतत्तद-
धिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन वा एकस्यैवाभाव-
स्य घटपटगोत्वाश्रत्वादिप्रतियोगिकत्वसम्भवेन तत्तद्वेदोऽपि
विलुप्येत । तत्तत्प्रतियोगिकत्वं तत्तत्स्वभावो न च तत्राधिकर-
णविशेषवृत्तित्वस्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्वं चेति तु समानम् ।

(गा०) एवम् । सामान्याभावस्य विशेषाभावाभेदेऽपि । एकविशे-
षाभाववत्परविशेषाधिकरणे सामान्याभावत्वविशिष्टवृत्ताप्रत्यय-
स्य कथितरीत्याधारणसम्भवेन तत्तदिति । यत्राधिकरणे यद्देशका-
लावच्छेदेन न घटादिसत्त्वं तद्देशकालावच्छिन्नं यत्तदधिकरणवृ-
त्तित्वं तद्विशिष्टे तदवच्छेदेन वा एकस्मिन्नेवाभावे देशतः कालत-
श्चाव्याप्यवृत्तिघटपटादिप्रतियोगिकत्वस्य कल्पनया यत्राधिकर-
णे न गोत्वाश्रत्वादिकं अवच्छेदकविशेषानवच्छिन्नतद्वृत्तित्वविशि-
ष्टे तदवच्छेदेन वा तत्रैवाभावे व्याप्यवृत्तिगोत्वाश्रत्वादिसप्रतियो-
गिकत्वस्य कल्पनया घटादिमति तदवच्छेदकदेशकालाव-
च्छिन्ने घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिवद् घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिः,
गवादावद्वत्त्वं नास्तीतिवद्गोत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतिश्च धारण-
सम्भवेन अभावमात्रभेद एवोच्छिद्येतेत्यर्थः । अवच्छिन्नानवच्छि-
न्नवृत्तिकत्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वव्याप्यवृत्तित्वयोरेकस्मिन्नप्यभावे वि-
भिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छेदकविधया स्वीकारे विरोधविरहादिति

भावः । घटपटाद्यभावभेदव्यवस्थापकयुक्ते प्रकृते तुल्यतामाह । तदिति । तत्प्रतियोगिकत्वमिति । अभावनिष्ठं घटादिप्रतियोगिकत्वमित्यर्थः । तत्तत्स्वभावः । तत्तदभावस्वरूपम् । अधिकरणविशेषवृत्तित्वस्य । तत्तद्देशकालावच्छिन्नानवच्छिन्नतद्देशवृत्तित्वस्य । अन्तर्भावः । स्वाश्रये विशेषणतया प्रवेशः । अवच्छेदकत्वं वा सम्भवतीति शेषः । अभावनस्य विशेषणादिकमनन्तर्भावैव स्पष्टमन्यथा तेनान्यवृत्तित्वाच्चेति भावः । प्रकृतेऽपीति । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपीत्यर्थः । समानमिति । तस्यापि अभावस्वरूपानतिरिक्तत्वादिति भावः । धर्मविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य अभावस्वरूपानतिरिक्तत्वे सामान्याभावस्यानतिरिक्तत्वमते विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेभ्यः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्तताया अप्यनिर्वाहेन एकविशेषमिति विशेषान्तराभावत्वेनेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाप्यभाववत्ताप्रत्यप्रसङ्गो बोध्यः ।

यदि चाभावनविशेषणस्यापि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तत्त्वेनाधिकरणविशेषवृत्तित्वावच्छिन्नत्वं स्वीकृत्यातिप्रसङ्गो चारपितुं शक्यते । तदा घटपटादिप्रतियोगिकत्वस्यापि तत्त्वेन तथात्वमुपगम्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवाद् घटपटाद्यभावानामपि भेदो न सिद्ध्येत्तस्माद् घटपटाभावभेदवादिना सामान्याभावविशेषाभावभेद आवश्यक एवेति ।

सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वादिक्मुपगम्य सामान्याभावपार्थक्यनिराकरण उक्तप्रतिषेधदुर्बलरतामालोक्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यावद्विशेषमाधेयु व्यासज्यवृत्तिर्य मन्यन्ते तन्मतमपि निराकरोति ।

(दी०) अत एव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यासज्यवृत्तीत्यपि प्रत्युक्तम् । अव्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्य तत्त्वानुपपत्तेः, अतिरिक्तकल्पने च किमपराद्धमतिरिक्ताभावेन ।

(मा०) अत एवेति । सामान्याभावत्वस्य धर्मस्वरूपानतिरिक्तत्वादेवेत्यर्थः । व्यासज्यवृत्तीति । तथा च यत्किञ्चिद्विशेषयति या-

पदाश्रयसन्निकर्षविरहेण सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावत्वप्राहकामावाप्त
तेन रूपेणाभावग्रहप्रसङ्ग इति भावः । अव्यासज्यवृत्तेः प्रत्येक-
स्वरूपस्य प्रत्येकविभ्रान्तत्वेनासम्भवद्व्यासज्यवृत्तिताकस्य तथा-
त्वानुपपत्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वस्वीकारायोगात् ।

ननु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तमेवोपगन्तव्य-
मतो न तद्व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तिरित्यत आह । अतिरिक्तेति ।
अतिरिक्ताभावेनेति । अभावस्यातिरिक्तत्वे सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताकर्तृ तत्स्वरूपमेव न त्वतिरिक्तमिति हृदयम् ।

ननूक्तयुक्त्या सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तसा-
मान्याभाववादिनाऽऽतिरिक्तमेवोपेयम्, तथा चालमतिरिक्ताभावेन,
फलतावेशेपाभावकूटे तादृशधर्मस्य व्यासज्यवृत्तित्वैवोपपत्तेः ।
अभावविशेषणस्यापि गुणादिनिष्ठबुद्धिविशेषविषयतात्मकद्विवादि
यत् कथञ्चिद् व्यासज्यवृत्तिनासम्भवश्चेत्यत आह । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्च व्यधिकरणयोर्घटपटयोर्द्वैत्वप्रतीतिवद्
व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे सा-
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्ययोऽपि भ्यात् ।

(गा०) व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहे एकाधिकरणघटितयावदाश्रयसन्नि-
कर्षो यदि हेतुरूपेयने तदा वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गानवकाशात्, तन्निरा-
करणाय व्यधिकरणयोरित्यादिदृष्टान्तप्रदर्शनम् । व्यधिकरणयोः ।
एकाश्रयघटितसन्निकर्षरहितयोः । व्यधिकरणानाम् । पृथिवीजला-
दिरूपनानाविशेषाधिकरणे सन्निकृष्टानाम् । सामान्यावच्छिन्नेति ।
रूपत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः ।

अथ रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभाववत्तानवगा-
हितप्रत्यक्षमलीकम्, पृथिव्यादौ च तद्विशिष्टवत्त्वविरहेण तदवगा-
हिप्रत्यक्षापादनासम्भव इति चेन्न । पृथिव्यादिघोटितसन्निकर्षद-
शायां सामग्रीवलाद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे विषयतया
प्रत्यक्षसामान्यस्यान्यत्र प्रसिद्धस्याऽऽपत्तेर्दुर्वारत्वात् । यावद्विशे-
षाभावानां सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टानां विशे-
षाधिकरणव्यावृत्तविलक्षणधिकरणतोपगमे अनिरिक्ताभावादिमं
तेऽप्यगौरवात् ।

नन्वभाववृत्तिधर्मग्रहे प्रत्यासत्त्यन्तरमिन्द्रियसयुक्तविशेषणवि-
शेषणरूपं धाव्यम्, तत्र इन्द्रियसयुक्तवृत्तितावच्छेदकत्वमेव
प्रत्यासत्तिरूपेयम् । रूपत्वाद्यवच्छिन्नानरूपितानुयोगतार्या च
न पृथिव्यादिवृत्तितावच्छेदकत्वमिति यावद्विशेषाभावानामेकाध-
यघटिनसन्निकर्षो व्यासज्यवृत्तितादृशधर्मप्रत्यक्षेऽप्यपेक्षित इत्य-
त आह । अपि चेति ।

(दी०) अपि च रूपान्तरेण सम्बन्धविधया वा व्यास-
ज्यवृत्तिधर्मस्य ज्ञाने न यावदाश्रयसन्निकर्षापेक्षा, मानाभावात् ।
एव चैकाभावसन्निकर्षेऽपि सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । यादृशो
च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां सन्निकर्षोऽपेक्ष्यते तत्र तेषां तदभे-
दस्य च ज्ञानमपि । तदज्ञाने तदभेदज्ञाने च तदग्रहात्, आ-
श्रयभेदभ्रमेण तद्वमदर्शनाच्च । न चात्र यावद्विशेषाभावानां
प्रथममुपस्थितिः सम्भवति, तत्प्रतियोगिनां विशेषतोऽनुपस्थि-
तेरिति दिक् ।

(गा०) रूपान्तरेण । मेघत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या । सम्बन्धवि-
धया चेति । अस्मिन्नष्टस्यापि सयोगादेः ससर्गतया भानोपगमा-
दिति भावः । मानाभावादिति । सम्बन्धसामान्यप्रत्यासत्त्याद्युपनी-
तव्यावृत्तविलक्षणैव विषयता यावदाश्रयसन्निकर्षजन्यतावच्छेदि-
केति शेषः । सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वससर्गकाभावसाक्षात्कारप्रसङ्गः ।

नन्वनुयोगिताविशेषससर्गकाभावलौकिकत्वस्य तादृशससर्गो-
शो उक्तसन्निकर्षविशेषजन्यतावच्छेदकलोकककत्वनिरूपकविषयता
विशेषशालित्वनियतत्वोपगमाच्च तादृशसन्निकर्षं विना उक्तापत्तिरि-
त्यत आह । यादृशेति । तस्य । व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य । तेषाम् ।
यावदाश्रयाणाम् ।

यद्यपि तेषां परस्पर भेदज्ञानापेक्षयैव तज्ज्ञानापेक्षालाभः, तथा-
ऽन्याभ्यानां लौकिकप्रत्यक्षापेक्षालाभाय स्वातन्त्र्येण स्वाश्रयज्ञाना-
पेक्षेति । ज्ञानमप्यपेक्ष्यते इत्यनुपपन्नेनाद्ययः । तदपेक्षायां प्रमाणभू-

तावन्ययत्यतिरेकावाह तदज्ञाने इत्यादिना । तदज्ञाने । यावदाश्रय-
सन्निकर्षसत्त्वेऽपि दोषादिवशात्तत्तत्साक्षात्कारविरहदशायाम् । त-
दभेदज्ञाने । दूरत्वादिवशादाश्रयणामभेदभ्रमे । तदप्रदात् । द्वित्वा-
द्यग्रहात् । आश्रयभेदभ्रमेण । एकस्मिन्नेव मध्वपिहितदीर्घदण्डादौ
भेदभ्रमेण । एतावता प्रकृते किमायातमित्यत आह । न चात्रेति ।
विशिष्य । तत्तद्रूपत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण । अनुप-
स्थितेरिति । यावद्रूपादीनां युगपदसाधिरुपादिति भावः । प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नानुपरागेणाभावसाक्षात्कारानुपगमादिति शेषः ।

यद्यप्यनेनेदन्त्यादिनाप्यभावप्रत्यक्षमस्तीकरिष्यते । तथाप्यनुभ-
वानुरोधेन तमस एव तथा भानं नाभावान्तरस्य । अस्तु वा इद-
म्वेन यावद्रूपाद्यभावज्ञानं तथापि प्रतियोगितावच्छेदकपुर-
स्कारेणानुपस्थितानामभावानां न भेदग्रहः । अनुभवविरोधादि-
ति । तत्रतद्व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहोऽशक्य एवेति भावः । अत्र च
द्वित्वादिप्रत्यक्षेऽनुभवानुरोधाद्यावदाश्रयप्रत्यक्षादेहेतुत्वेऽपि प्रकृते
तदेहेतुत्वमप्रामाणिकम् । एकधर्माश्रयप्रत्यक्षादितोऽन्यस्याग्रहात्
स्वाश्रयप्रत्यक्षादिहेतुत्वेऽनुगतकार्यकारणभावासम्भवात् । सम्भवे-
ऽप्यनेकसमवेतसङ्ख्याप्रत्यक्षत्वस्यैव तत्र जन्यतावच्छेदकत्वोपग-
मात् । एवमतीन्द्रियसामान्याभावस्य विशेषाभावभेदो नियुक्तिक
एव, तत्रोपदर्शिताभेदे बाधकानवकाशादित्यालोच्य दिगित्युक्तम् ।

दिगर्थस्तु यथाऽनन्ताधिकरणेऽभावो नाधिकरणस्वरूपः, तथा-
भावत्वकल्पनापेक्षया लाघवात्तदाश्रयैकाभावकल्पनमुचितम् ।
तथानन्तविशेषाभावे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकल्प-
नापेक्षया लाघवात्तदाश्रयैकाभावकल्पनमुचितमिति । एवं रूपं
नास्तीति प्रतीतिविषयतया सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन
यावद्विशेषाभावनिरूपितातिरिक्तैकाधिकरणताऽवश्यं कल्पनीया ।
अन्यथा रूपादिमति तादृशप्रतीतेः प्रमात्यापत्तेरिति किं लाघवम् ।

न च रूपवति तत्तद्रूपाभावरूपविषयबाधेनैव तादृशप्रती-
तेरप्रमात्वमिति वाच्यम् । घटवद्भूतलमित्यादौ घटत्वादिना पा-
वद्यटादिमानानियमवदुक्तप्रत्ययेऽपि रूपाभावत्वादिना यावद्रूपा-
भावादिमानानियमात् । योग्यतादिवशाच्छब्दादिजन्यतादृशज्ञाने-
ऽबाधिताभावमात्रमानसम्भवात् । न च शब्दविशेषादेर्यावदभावक-

माहित्वं कार्यतावच्छेदकं कल्पयितुं शक्यते, येन नियमः स्यात् ।
तथा सति गौरवात् । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे व्या-
सज्यवृत्तित्वकल्पनव्यवस्था ।

अतिरिक्ताधिकरणतानभ्युपगमे प्रतिबन्धकसमवहितेऽपि प्रति-
बन्धकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावत्वरूपकारणतावच्छेदकावच्छि-
न्नविशेषाभावसम्बन्धस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकस्याक्षतत्वात्तदापत्ति-
रिति केचित् । तन्न । सामान्याभावपार्थक्येऽपि यावद्रूपाभावत्वाद्यव-
च्छिन्ननिरूपिताधिकरणताविशेषकल्पनमावश्यकम्, रूपवति याव-
त्तादृशाभावप्रतीतेरप्रमात्वात् । सैव चाधिकरणता सामान्यावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टनिरूपिता न स्वतिरिक्तेति सामान्या-
भावपार्थक्यवादिभिरभ्युपगमात् । घटपटाद्यभावानामभेदे घटा-
भावत्वपटाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतानामतिरिक्तानां कल्पनमा-
वश्यकम् । फलसाधिकरणतास्तर्भावेण निर्वाहासम्भवादिति व-
र्शितप्रतिबन्धनवकाशात् ।

यस्तुतः कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणसर्वं सर्वत्र का-
र्योत्पत्तौ तन्त्रं न तु विशिष्टसत्त्वं गौरवादिति परामर्शं स्वयं व-
क्ष्यते । एवं च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य विशेषा-
भावेऽप्यभ्युपगमे तद्विशिष्टाधिकरणताया विलक्षणत्वेऽपि प्रतिब-
न्धकविशेषाभावात् कार्योत्पत्तिप्रसङ्गो दुर्वार एव इत्यादियुक्तिरेव
विगित्यनेन दर्शिता ।

सार्धभौममतमाह । केचित्तिथति ।

(दी०) केचित्तु अनन्तविशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वस्य तत्रासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनापेक्ष्य ला-
घवात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैक एवाभावः कल्प्य-
ते । कल्पनीयशरीरस्योभयत्र तुल्यत्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुरु-
त्वात् । विनिगमकाभावेऽपि च सामान्याभावसिद्धिरमत्युद्भव ।
धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेकत्वप्रयुक्तम् ।

(गा०) ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभाव-
स्यातिरिक्तस्य कल्पनापक्षेऽप्यतिरिक्तयोर्विशेष्यविशेषणयोः कल्पनी-

यतया कल्पनीयांशसाम्यमित्याशङ्क्याह । कल्पनीयेति । शरीरस्य ।
अंशस्य । एतदपेक्षया । अतिरिक्तसामान्याभाववादिमतापेक्षया । तस्य
तदनतिरिक्ताभाववादिमतस्य । गुरुत्वादिति । सामान्याभावत्वक-
ल्पनायां धर्मिणामानन्त्यादिति भावः । अभ्युपेत्याह । विनिगमकेति ।
अप्रत्युद्भवेति । सिद्धिविरोधिनो गौरवस्यानवकाशादिति भावः ।

ननु धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पना गरीयसीति प्रवादादतिरिक्ता-
भावरूपधर्मिकल्पनक्षौरवपराहतमित्यत आह । धर्मेति । कल्पनीया-
नेकत्वेति । धर्मकल्पनापक्षे क्वचित्तन्मात्रकल्पना, धर्मिकल्पनापक्षे
तु धर्मस्यापि कल्पनीयत्वात्तदुभयकल्पने कल्पनीयाधिक्यप्रयुक्तमेव,
न तु धर्मिकल्पनामात्रप्रयुक्तमित्यर्थः । तथा च प्रकृते कल्पनी-
याधिक्यविरहादतिरिक्तसामान्याभावपक्षे न गौरवमिति भावः ।

गौरवान्तरमाशङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वस्यानन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च क-
ल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशे-
षाभावानामेव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यास-
प्यवृत्तित्वस्य च कल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् । एवं सत्यभा-
वमात्रासिद्धप्रसङ्गादित्याहुः ॥

(गा०) लघीयसीति । न च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वेऽप्यनन्ताभाववृत्तित्वकल्पनासाम्यमिति वाच्यम् । विशेषा-
भावानामपि सामान्याभावाधिकरणतया सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वे यावद्धर्मिवृत्तित्वं कल्पनीयं तदपेक्षयाऽतिरिक्तसामा-
न्याभावे यद्वृत्तित्वकल्पना तेषां भूयस्त्वेन साम्यानवकाशात् । एवं
सतीति । यवम् । कल्पनीयेऽभावेऽनन्ताधिकरणवृत्तित्वकल्पनागौर-
वस्यातिरिक्ताभावसिद्धिविरोधित्वे । अभावमात्रेति । अधिकरणादा-
वभावत्वकल्पनादेवोपपत्तेर्मात्रातिरिक्तः कोऽप्यभावो न सिद्ध्यदित्य-
र्थः । अतिरिक्ताभावस्य तत्रानन्ताधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य
अभावत्वेऽनन्ताधिकरणादिवृत्तित्वकल्पनाया लघुत्वादिति भावः ॥

इति अनुमानगादाधर्या सामान्याभावप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ।

(चि०) यथा प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिक-
रणात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यम् ।

(दी०) यदेत्यादि । अथात्र नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकै-
कव्यक्तिपृथिवीत्वादावव्याप्तिः । न च तत्र रूपवत्त्वादिक-
मेव साध्यम्, तच्च परम्परासम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव, तेन
च सम्बन्धेन न तदभावः कापि पृथिव्यादाविति वाच्यम् ।
रूपादेरसाध्यतापत्तेः ।

(गा०) व्यधिकरणवह्निधूमयोर्वाप्यनभ्युपगमेन वह्निमान् धूमा-
दित्यादौ तत्तद्ब्रह्मयाद्यभावमादाय दोषासंस्पर्शाद्विशेषलक्षणेऽन्यथा-
ऽव्याप्तिमाशङ्कते । अथात्रेति ।

नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैति । यद्यप्यवच्छेदकत्वाघटितप्रकृत-
लक्षणे यथा यावदेत्वधिकरणवृत्तिसाधैक्यविरहेण सकलसाध्य-
व्यक्तिनामेव हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रति-
योगितया हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यदुर्भिक्षम् । तथा
साधैक्येऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणहेतुमिश्र-
व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिनायाः साध्येऽक्षततया ऽव्याप्तिर्दुर्वा-
र्य । उभयाभावघटितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनि-
वेशपक्षे च एतद्रूपवानेतद्रूपादित्यादावपि, एतद्रूपतद्रूपोभयत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावेऽपि तस्य सर्वेन लक्षणगमनाभावादसम्भव एव । तथा-
पि यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशोपात्यस्याऽऽदौ पूर्णीय-
तया नासङ्गतिः ।

तन्निवेशानिप्रायेणैवोपाध्यायस्यैतद्व्योद्वरणप्रकारमाशङ्कते । न
चेति । तत्र । पृथिवीत्वादिहेतुके । रूपवत्त्वादिकमेव सा-
ध्यमिति । तथा च रूपव्याप्तेस्तत्रानभ्युपगमादव्याप्तिरिति
भावः । ननु रूपवत्त्वं रूपसमवायः तस्य च समवायक्यमेत
साध्यतानिर्वाहेऽपि तन्मते द्रव्यत्वादिनापि शक्यसाधनस्य वात्वा-

दिसाधारणस्य तस्य सिद्धावपि रूपस्यासिद्धा ततिसिद्ध्यनुरोधेन पृथिवीत्वादां रूपव्याप्तेरावश्यकतैवेत्यत आह । तद्येति । तच्च । प्रकृतसाध्य रूपवत्त्वादिकं च । परम्परासम्बन्धेन । साध्यमानमिति शेषः । परम्परासम्बन्धेन स्वसमवायिरूपाद्यात्मकेन रूपत्वादेः पक्षे सिद्धावन रूपत्वादेस्तत्र सिद्धिनिर्वाह इति भावः ।

ननु रूपत्वादेरपि समवायादिना हेतुमन्निष्ठाभाधप्रतियोगित्वात् कथं व्यापकत्वनिर्वाह इत्यत आह । तेन चेति । तेन । स्वसमवायिरूपात्मकेन । न तदभाव इति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयर्थ्यकरण्यस्य वा निवेशान्नानुपपत्तिरिति भावः । असाध्यतापक्षेति । पृथिवीत्वादिलिङ्गकप्रमाणरामशेजान्यानुमितौ समवायादिना विधेयतानुरूपत्वेतिर्यथः । तथा चानुभविकतदुपपत्तय रूपादिन्यामेरावश्यकत्वादव्याप्तिर्ध्रुवैवेति भावः ।

नन्ववच्छेदकत्वव्यतिरिक्तलक्षणपक्षेऽपि नानाव्यक्तिदण्डाद्यवच्छिन्नसाध्यकन्याप्त्यनिर्वाहेण प्रातिस्त्रिकरूपावच्छिन्नसकलदण्डाद्यवच्छिन्नन्याभिचारिहेतुकानुमितौ दण्डादेर्विधेयतावच्छेदकत्वं यथाऽपलप्यते तथैतल्लक्षणपक्षेऽपि पृथिवीत्वादिलिङ्गकानुमितौ रूपादेर्विधेयताऽप्यपलपनीयमिति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयर्थ्यकरण्यनिवेशावश्यकत्वाभिप्रायेण दोषान्तरमाह । द्रव्यान्यत्वादीति ।

(दी०) द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्ताद्यभावस्य द्रव्यादिवृत्तित्वात् सत्तादिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च । अन्यथा विशिष्टतया मत्तादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावतिमसद्भावात् । व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वम् । द्वित्वाद्यवच्छिन्नमाध्याभावस्य तत्र सत्त्वाच्च ।

(गा०) सत्तादीत्यादिना गुणान्यत्वादिविशिष्टसत्तादिसाध्यकपरिग्रहः । विशिष्टप्रतियोगिवैयर्थ्यकरण्यप्रवेशप्रयोजन प्रकाशयति । अन्यथेति । विशिष्टतया । द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टतया । सरत्तादेः साध्यत्वे । व्यभिचारिणि । समन्वितयतयैव तत्साध्यके अनिप्रसङ्गात् । अत्र विनाऽपि गुणत्वादिना गुणादाविव विशिष्टवैशिष्ट्यसाध्यकताप्र-

सङ्गात् । न च द्रव्यादौ द्रव्यान्यत्यादिविशिष्टसत्तादिसिद्धिर्वाधादेवा-
शङ्क्यापादनेति वाच्यम् । बाधानवतारदशायामापत्तेर्दुर्वात्तत्वात् ।
अन्यथा सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वापत्तेः । बाधादेव
घात्रादौ द्रव्यत्वादिना रूपाद्यननुमानोपपत्तेः ।

ननु विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रतीतिर्विशेषणाभावं सर्वत्र वि-
शेषणविशेष्योभयसम्बन्धाभावं घाट्यगाहेतु, न तु विशेष्यप्रति-
योगिकाभावम्, प्रतियोगिमति विरोधेनाभावासत्त्वात्तत्कथं वि-
शिष्टाभावमादाय सत्तादिसाध्यकेऽव्याप्तिः । न चैवं विशिष्टसत्ता-
दिसाध्यके जात्यादिहेतावतिव्याप्तिः, जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
तायाः सत्तात्मकसाध्येऽसत्त्वादिति वाच्यम् । गुणाद्यन्यत्वाविशि-
ष्टत्वादिनाऽपि सत्तादेः साध्यत्वे जात्यादिहेतौ व्याप्यत्वोपगमात् ।
विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्य साध्यतायामेव तादृशहेतोरलक्ष्यतो-
पगमादित्यत्र आह । व्युत्पादयिष्यते चेति । विशिष्टाभावोऽतिरि-
क्तो विशेषणाद्यभावस्वरूपो वा भवतु तस्य विशेषणावच्छिन्न-
विशेष्यप्रतियोगिकत्वमावश्यकम्, विशेषणावच्छिन्नविशेष्यज्ञानं
विनाऽसम्भवन्त्यास्तत्प्रतीतेस्तादृशविशेष्यांशे तत्प्रतियोगिताव-
गाहिताया दुरपहृतत्वादिति भावः ।

ननु विशिष्टस्यातिरिक्ततामते विशिष्टाभावमादाय न दूषणा-
वसर इति एकव्यक्तिसाध्यकेऽपि द्वित्याद्यवच्छिन्नमाध्याभाव-
मादाय दूषणमाह । द्वित्वेति । तत्र । हेतुमति । न च विशिष्टस्याति-
रिक्तत्वे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोग्यसा-
मानाधिकरण्यमेव निवेशनीयमिति नोभयाभावादिकमादायाव्याप्ति-
प्रसक्तिरिति वाच्यम् । सत्तागुणत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादावति-
व्याप्तिवारणाय विशिष्टस्यातिरिक्ततामतेऽपि प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वनिवेशनस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

न च द्रव्यत्वादौ सत्तादिव्याप्तिरिष्टैव, गुणत्वादेश्च तत्समा-
नाधिकरणप्रतियोगिव्याधिकरणाभावान्तरप्रतियोगित्वान्न तद्व्या-
पकतापत्तिरिति किं तद्विषय्येति वाच्यम् । गुणत्वस्य
तादृशाभावप्रतियोगित्वेऽपि सत्तागुणत्वोभयत्वसामानाधिकरण्येन
तादृशाभावप्रतियोगित्वाभावसत्त्वात् । अत्र विनैव द्रव्यत्वहेतुका-
या द्रव्यं सत्तागुणत्वोभयवदित्यनुमितेर्वारणायामात्र प्रतियोगि-

तावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् । घटित्वाद्यवच्छेदेन किञ्चिद्भूमादिव्यक्तिसमानाधिकरणामावाप्रतियोगित्वासत्त्वेन विधेयतावच्छेदकसमानाधिकरण्येन तादृशमावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतायाः प्रतियोगित्वाभावघटितलक्षणवादिना स्वीकरणीयत्वात् ।

अत्र यथा अवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नपक्षकस्थलेऽपि शुद्धसमवायादिना व्यापकताग्रहात् तद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यानुमितिरुपाध्यायैरङ्गीक्रियते । तथा विशेषणान्तरवैशिष्ट्यावच्छिन्नसत्तादिसाध्यकेऽपि विशिष्टप्रतियोगिकसमवायादिना व्यापकताग्रहमन्तरेण न विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिरुपगन्तव्येति साध्यतावच्छेदकसम्यग्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविशेषितप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेऽपि नातिप्रसङ्ग इति न विशिष्टाभावमादाय द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय वा सद्देतावव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितसमवायादिना प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणस्य सद्देतावप्रसिद्धावपि न क्षतिः, उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रवेशनीयत्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यसाध्यकस्थले एव वा विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिनिरूपेयते ।

न च विशिष्टप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानिवेशे द्रव्यं सत्तागुणत्वोभयवद् द्रव्यत्वादित्यादावतिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम् । तत्रोभयत्वोपलक्षितवत्त्वानुमितेः प्रमारूपतया इष्टत्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितेश्चोक्तरीत्या वारणसम्भवादिति यथाश्रुतलक्षणपरिष्कारप्रकारो हेयः । तथापि धूमादिना पर्वतादौ अपूर्वबहुवाच्यनुमानानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् । क्वचिदपि बहौ धूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वासत्त्वात् । पर्वतीयधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्याव्यवहारावसत्त्वात् । पर्वतीयबह्वेदसन्निकर्षेण तत्र दुर्ग्रहत्वात् । महानसीयधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य तादृशबह्वौ गृहीतत्वेऽपि तद्ग्रहस्य तादृशधूमे पक्षचर्मताग्रहविरहेणाकिञ्चित्करत्वात् ।

न च व्याप्तिपदार्थनिर्वचनमिदं न त्वनुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वरूपकथनामिति वाच्यम् । अर्थान्तरप्रसङ्गात् । धूमो घटिव्याप्य इत्यादौ तत्तद्भूमत्वादिप्रकारेण हेत्वनुपस्थितेः, तत्तद्भूमादिसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य शब्देन बोधयितुमशक्यत्वाच्च ।

यत्तु 'सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तिसामर्थ्येऽतस्तद्वक्षणम्, तथा च साध्याभावनिष्ठं यत् साध्यसामानाधिकरण्यं हेतुमते तच्छून्योऽभावोऽभावात्तार्थः । केवलान्यधिसाध्यके द्वित्याद्यवच्छिन्नसम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव साध्याभावः प्रसिद्धः । न च स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयमात्रसाध्यकस्थलेऽभावमात्रस्यैव साध्याभावतया साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशून्याभावाप्रसिद्धिरिति घाच्यम् । अभावप्रतियोगिसाध्यस्य वृत्तिमत्त्वेन विशेषणोक्तया अवृत्तेरभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धेः । तत्प्रतियोगिनोऽवृत्तेरननुमेयत्वाद्यापकताविरहे क्षतिविरहादिति । तदपि न । तादृशत्वेन प्रमेयमात्रसाध्यकस्थले यस्तुमात्रे एव व्यापकताया उपपादनीयतया उक्तप्रसिद्धिप्रकारासम्भवात् ।

प्रगल्भसमाधानमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः, स च येन रूपेण तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वं हेतौ । अस्ति चायं रूपादौ, रूपत्वादित्या न पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययादिति त्वेन ।

(गा०) प्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि प्रतियोगिनि तद्भेदस्य दुर्घटतया नञोऽत्यन्ताभावाधेकत्वमाह । अप्रतियोगित्वमिति । प्रतियोगिनि प्रतियोगित्वाभावस्यैकारे व्यभिचारिण्यतिष्यात्तिमाशङ्काह । स चेति । तेन रूपेणेति । यद्रूपावच्छिन्नसाध्ये इत्यर्थः । तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वमिति । तथा च धूमत्वादिना घन्टादिमन्त्रिष्ठाभावप्रतियोगिनो धूमादेर्द्रव्यत्वादिना तस्याभावस्येऽपि न यद्वादेर्धूमाभाववच्छिन्नव्याप्यतापत्तिः । द्रव्यत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वं स्थिष्टमेवेति भावः ।

अनु तच्चक्षित्वादिना पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगिनि रूपादौ प्रतियोगितानवच्छेदकरूपस्यावच्छेदेन तदभावस्यैव मानाभाव इत्यत आह । अस्ति चेति । अयम् । पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावः । इति प्रत्ययात् । इत्याचारकप्रतियोगित्वाभावापत्तादिभाष्यस्याऽऽनुमधिकार्यात् ।

(दी०) तादृशत्वोत्पादि रूपत्वादौ प्रतियोगिताया अ-

वच्छेदकत्वाभावो गृह्यते, न तु तदभावावच्छेदकत्वम्, सर्वत्रैव रूपे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं न तु कुत्रापि रूपे तदभाव इत्यवधितप्रत्ययात् । अन्यथा यो यो धर्मो यस्य यस्य नावच्छेदकस्तत्तदवच्छेदेन न तदभावोऽप्युक्तरीत्या सिद्ध्येत् । प्रमेयधूमत्वेन न बहिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययात्तदवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वाच्च ।

(ग १०) अग्रिमनल्पदस्य प्रतियोगितापरत्वं स्फुटयितुं प्रतियोगिताया इत्यसमासाभिधानम् । ननु शब्दव्युत्पत्तिरललभ्यं रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाभाव परित्यज्य रूपत्वादिनिष्ठतदवच्छेदकत्वाभावावगाहित्वं कुतः स्वीक्रियते इत्यत आह । सर्वत्रैवेति । तद्धर्म स्वरूपसम्यग्वात्मकतदवच्छेदकतासिद्धौ तद्धर्मविरोधिसामानाधिकरण्यामात्रावगाहिप्रतीनेरवाधकतया रूपत्वे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वरूपाभुगतत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वसूननाय सर्वत्रैत्युक्तम् ।

ननुक्तप्रतीत्या रूपत्वेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं तादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्ननिरूपितावच्छेदकत्वमेवावगाह्यते, न तावतापि याश्चकनानिर्वाहः । स्वरूपसम्यग्धरूपयोरेव विरोधिद्वयावच्छेदकत्वयोर्विरोधादतो बाधकप्रत्ययान्तरमाह । न त्विति । तादृशप्रतियोगित्वाभावो रूपसामान्यावृत्तिरित्यर्थः ।

ननु तादृशमाधे रूपावृत्तित्वप्रत्ययोऽसिद्धः, स्वयमेव संयोग्यन्योन्याभावे वृक्षावृत्तिव्यप्रत्ययस्यासिद्धिमुद्गाढ्यान्पोन्याभावस्याद्याप्यवृत्तिताया व्यवस्थापनीयत्वात्, तत्प्रत्ययात् प्रकृतप्रत्ययस्याविशेषात् । न च रूपत्वेन न रूपे प्रतियोगित्वमिति शब्दाद् रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावाच्च प्रतियोगितानिष्ठो रूपत्वावच्छिन्नत्वाभावापि कृतव्युत्पत्तिः प्रतीयते, अवच्छिन्नत्वान्तस्य तृतीयान्तेनोपस्थितस्य न प्रथमाधेन प्रथमान्तपदार्थान्वितेन प्रतियोगितयाऽन्वयेऽविरोधात् । एवं च बाधकप्रत्ययस्य विवाद्ग्रस्तत्वेऽपि प्रतियोगित्वे रूपत्वावच्छिन्नत्वाभावाच्च उभयसिद्धत्वानुरोधादुक्तप्रत्ययविषयः स्वीकार्यः, न तु रूपे प्रतियोगित्वाभावोऽप्यलत-

त्वेन गौरवस्यैव बाधकत्वादिति वाच्यम् । एवं सति वृक्षे मूले न
संयोग इति प्रत्ययस्यापि वृक्षवृत्तिसंयोगे सप्तम्यन्तार्थमूलावच्छि-
न्नत्वाभावावगाहितापत्या संयोगादेरप्यप्यवृत्तित्वानुपपत्तेः ।

न च संयोगवत् प्रतियोगित्वमप्याप्यवृत्तित्वे वृक्षे मूले न सं-
योग इति वद्रूपे रूपत्वे न रूपाभावप्रतियोगित्वमिति अवच्छेदक-
पदोत्तरसप्तम्युल्लिखितप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिताया
अप्यवृत्तित्वाविरहेऽपि रूपत्वादेस्तदवच्छेदकत्वेन रूपस्य रूपा-
भावप्रतियोगित्वमिति प्रतीतिव्यवहारापत्तेर्देशकालादेर्विलक्षणमेवा-
वच्छेदकत्वं सप्तम्यर्थो न त्ववच्छेदकत्वमात्रमिति समाधानस्या-
पि तुल्यत्वात् । तादृशावच्छेदकतानिरूपकमेवाप्यवृत्तीति
नियमस्याप्रामाणिकत्वात् ।

युज्यते च साध्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्ये प्रतियोगित्वा-
भावावगाहिकानस्यैवानुमितिहेतुत्वम्, न तु साध्यतावच्छेदकध-
र्मिकानयच्छेदकत्वग्रहस्य, धर्मितावच्छेदकतया साध्यतावच्छेद-
कनिष्ठवह्नित्वत्वादिविषयताया अवच्छेदककोटी प्रवेशनीयतया
गौरवात् । कदाचिद्बह्नित्वत्वादिना कदाचिच्च स्वरूपतो यद्वह्नि-
वैविध्यतावच्छेदकतया भातमिति नियमस्य कष्टनिर्वाहत्वात् ।
दण्डसंयोगादिहेतुकानुमितौ दण्डादेर्विधेयतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः ।
एतन्मते च तत्तद्दण्डत्वादिविशिष्टावच्छिन्ने विशेषाभावप्रतियोगि-
त्यसत्त्वेऽपि अवच्छेदकतावच्छेदकमेवेन एकावच्छेदेनापि विरुद्ध-
त्वसंश्लेषगमादण्डत्वादिविशिष्टावच्छिन्ने तदभावसत्त्वेऽविरोधेनै-
व तदुपपत्तेः सुकरत्वादित्याशङ्क्य प्रतियोगितानवच्छेदकरूपेण प्र-
तियोगित्वामाश्लेषगमे प्रतिबन्दिमाह । अन्यथेति । यस्य । कारण-
त्वकार्यत्वादेः । उक्तरीत्येति । दण्डे द्रव्यत्वेन न घटजनकरत्वमिति
प्रतीतियत्वेनेत्यर्थः । अत्रापीष्टापत्तिसम्भवेन लक्षणे दूषणान्तर-
माह । प्रमेयेति । इति प्रत्ययादिति । अतिप्रसक्ततया द्रव्यत्वादे-
रिव प्रमेयधूमत्वादेर्गुरुतया धूमाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि-
शेषादिति भावः । सुप्रचत्वाच्चेति । तथा च प्रमेयधूमवान् घटो-
रित्यादावतिष्ठातिरिति भावः ।

एतदतिव्याप्यसुखात्माशङ्कते । अथेति ।

च्छेदकर्मवत्त्वम् । न चैवं पूर्वस्मादभेदः, तत्र साध्यजातीयस-
मानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्य, अत्र च साध्यसाधनयोः सा-
मानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तात्पर्यात् । यदकयोस्तादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकतत्त्वान्योन्यात्यन्ताभावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कश्चित् ।

(गा०) साध्यजातीयेति । सजातीयत्वं साध्यतावच्छेदकसाध-
नतावच्छेदकाभ्याम्, तेन अनवच्छेदकवाह्तेत्वाद्यवच्छिन्नसमानाधि-
करणवृत्तिधूमत्वादेरित्यर्थः । अत एव व्यधिकरणयोरपि सामा-
न्यतो व्याप्तिनिर्वाहात् सामान्यलक्षणानुपगमेऽप्यनुमानोपपत्तिः ।
साध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्य अनवच्छेदकरूपावच्छिन्नस्वसृ-
मानाधिकरण्यसाधनतावच्छेदकोभयस्य युक्त्यन्तरेण सामान्य-
प्रत्यासत्तौ व्यवस्थापितायां साध्यसाधनव्यक्तिभेदेन भिन्नानामपि
व्याप्तीनां तथा युगपज्ज्ञानसम्भवेन सर्वसाधारणैकव्याप्तावाग्रह-
विरहादिति भावः ।

कश्चिदित्यस्मरसमीजम् । व्यधिकरणयोर्न व्याप्तिरिति ग्रन्थ-
कृतैवानभिधानादुक्तरीत्या भेदस्याऽऽवश्यकत्वम् ।

(चि०) यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगि-
यद्वन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं वा, स्व-
समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगियद्वत्कृत्वं वा ।

अन्यवृत्तिवहितद्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ता-
भावान्योन्याभावप्रतियोगित्वाद् व्यधिकरणवहि-
धूमयोर्न व्याप्तिः, किं तु तत्तद्धूमस्य समानाधिक-
रणतत्तद्वहिना । न चैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति
वाच्यम् । सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्य-
त्वात् । धूमसम्बन्धिवहितस्तद्व्याप्य एव । युगपदुत्पन्न-
विनष्टयोश्च व्याप्तिरेव । कर्माणि च संयोगाभावः प्रति-
योग्यसमानाधिकरणः । यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरण्या-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावविशेषणम् । कर्मणि

(दी०) अथ प्रमेयधूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्य-
प्रतियोगितावच्छेदकम्, विवक्षितं चात्र तथेति चेत् ? असमा-
नाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया बन्धित्वमपि न तदवच्छेदक-
म्, कम्बुग्रीवादिसम्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति व-
हुव्याकोपश्च । अत एव प्रमेयधूमत्वं गौरवेण प्रतियोगिताया इ-
व तच्छून्यताया अपि नावच्छेदकमित्युक्तावपि न निस्तारः ।

(गा०) अत्र । लक्षणे । तथा । साध्यतावच्छेदकस्य हेतुनिष्ठसामा-
नाधिकरण्यप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिव्योपगमादिति भावः ।
चेदित्यनन्तरं तर्हीति पुरणीयम् । असमानाधिकरणधूमकेति ।
असमानाधिकरणो धूमो यस्येति व्युत्पत्त्या धूमनिष्ठसामानाधिकर-
ण्यप्रतियोगिताशून्येत्यर्थकम् । न तदवच्छेदकमिति । अमतिप्र-
सक्तं एव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकव्योपगमादिति भावः । तथा
च घटिमान् धूमादित्यादावेवाव्याप्तिरिति भावः ।

धूमनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगितात्वावच्छिन्नातिप्रसक्तत्वेऽ-
पि घटित्वप्रतियोगितात्वावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं घटित्वादेर्दुर्गारमित्याहुवाह । कम्बुग्रीवेति । इदं तु
गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गवारणाय गुरुधर्मस्य
सम्बन्धप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमभ्युपगतमिति तन्मतमनुसृत्यैवा-
ध्याप्यभिधानम् । यस्तुतः सम्यन्धप्रतियोगितावच्छेदकत्वं गुरोर-
पि, अत एव स्वविशिष्टसम्यन्धन्यादिपारिभाषिकावच्छेदकत्वनिरु-
क्तिरपि सङ्गच्छते । अन्यथा स्वविशिष्टसम्यन्धस्य स्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकसम्यन्धरूपतया गुरुधर्म तादृशावच्छेदकताया अप्यनिर्वाहा-
दित्यवधेयम् । अत एव । कम्बुग्रीवादिसम्वादिना घटादेरसाध्यता-
पत्तेरेव । तच्छून्यताया अपीति । गौरवरूपवाधकासत्वे एव प्रति-
योगितानवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियमादिति भावः । इ-
त्युक्तावपि । इत्युक्ता उक्तातिव्याप्तिविरहेऽपि । न निस्तारः । न
लक्षणस्यादोपता ।

(दी०) अत्र वदन्ति । अप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानव-

च्छेदकपर्यवत्तम् । न चैवं पूर्वस्मादभेदः, तत्र साध्यजातीयस-
मानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्य, अत्र च साध्यसाधनयोः सा-
मानाधिकरणस्य व्याप्तित्वे तात्पर्याद् । घटकयोस्तादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकतत्त्वान्योन्यात्यन्ताभावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कश्चित् ।

(पा०) साध्यजातीयेति । सजातीयत्वं साध्यतावच्छेदकसाध्य-
नतावच्छेदकाभ्याम्, तेन अनवच्छेदकवह्निवाद्यवच्छिन्नसमानाधि-
करणवृत्तिधूमत्वादेरित्यर्थः । अत एव व्यधिकरणयोरपि सामा-
न्यतो व्याप्तिनिर्वाहात् सामान्यलक्षणानुगमेऽप्यनुमातोपपत्तिः ।
साध्यसाधनसामानाधिकरणस्य अनवच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वसा-
मानाधिकरणसाधनतावच्छेदकोभयस्य युक्तान्तरेण सामान्य-
मस्यासौ व्यवस्थापितायां साध्यसाधनव्यक्तिभेदेन भिन्नानामपि
व्याप्तीनां तथा युगपद्वानसम्भवेन सर्वसाधारणैकव्याप्तावाग्रह-
विरहादिति भावः ।

कश्चिदित्यस्वरसवीजम् । व्यधिकरणयोर्न व्याप्तिरिति ग्रन्थ-
शैवानभिधानादुक्तरीत्या भेदस्याऽऽवश्यकत्वम् ।

(चि०) यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगि-
यद्वन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं वा, स्व-
समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगियद्वत्कत्वं वा ।

अन्यवृत्तिवह्निद्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ता-
भावान्योन्याभावप्रतियोगित्वाद् व्यधिकरणवह्नि-
धूमयोर्न व्याप्तिः, किं तु तत्तद्धूमस्य समानाधिक-
रणतत्तद्वह्निना । न चैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति
वाच्यम् । सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्य-
त्वात् । धूमसम्यन्धिवह्निस्तद्व्याप्य एव । युगपद्वत्प्रत-
यिनष्टपोश्च व्याप्तिरेव । कर्मणि च संपोगाभावः प्रति-
योग्यसमानाधिकरणः । यद्वा प्रतियोगिवैष्यधिकरण्या-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वप्रत्यन्ताभावविशेषणम् । कर्मणि

च संयोगाभावस्य प्रतियोगिवैधधिकरणवच्छेदका-
वच्छिन्नत्वम् । न चान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम्,
अभेदस्यावाधितप्रत्याभिज्ञानात् ।

(दी०) अत्यन्ताभावगर्भवत्सामान्यविशेषभेदेनान्योन्याभा-
वगर्भमपि व्याप्तिद्वयमाह यत्समानाधिकरणेत्पादिलक्षणद्वयेन ।

(गा०) अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिद्वयभेदमाशङ्क्याऽऽह । अत्यन्तेति ।

अत्यन्ताभावगर्भवदिति । अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तिद्वयं यथा सा-
मान्यविशेषभेदेनोक्तमित्यर्थः । एतेन सामान्यविशेषभेदेन भेदगर्भ-
व्याप्तिद्वयानभिधाने न्यूनतेति सूचित्वा उक्तरीत्यैव भेदे प्रत्यक्षा-
स्वरस इति दर्शितम् ।

नन्वात्यन्ताभावगर्भलक्षणयोः प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्न-
त्वाप्रतियोगित्यमात्राभिधानेन सामान्यविशेषमायः सूचित इत्यत्रा-
पि तथा भेदेऽभिप्रेते तथाभिधीयेतेति शङ्क्या अन्यथा भेदमाह ।
प्रथमे इति ।

(दी०) प्रथमे एकस्य साध्याधिकरणा-शस्याऽऽधिका-
द्वितीयलक्षणम् । अत्र यद्यपि नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले तत्त-
त्साध्यवत्तत्तत्साध्यवत्त्वस्य च साधनसमानाधिकरणान्योन्या-
भावप्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चाव्याप्तिः । तथापि यद्रूपा-
वच्छिन्नं तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्रूपा-
वच्छिन्नमामानाधिकरणमित्यत्र तात्पर्यम् ।

(गा०) आधिकादिति । यद्वत्यप्रतियोगित्वं तद्वृत्तित्वरूपे
प्रथमे साध्यवतोऽप्रतियोगितया सामानाधिकरण्यघटकतया च
पृथङ्निवेशः । द्वितीये च अप्रतियोगिसाध्यवृत्तित्वरूपे अप्रतियो-
गित्यविशेष्यतापन्नस्यैव वृत्तिविशेषणत्वमित्येकधैव तन्निवेश इत्या-
शयः । इदमुपलक्षणम् । प्रथमे विशिष्टपरादर्शानिर्वाहोऽपि द्रष्टव्यः ।

अत्राप्यवच्छेदकत्वमन्तर्माधयितुं यथाश्रुतमाक्षिपति । यत्रेति ।
नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले इति । नानासाधनाधिकरणं यत्र विभिन्न

साध्यं तत्रेत्यर्थः । प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वावच्छेदस्य साध्यव-
त्साध्यवत्त्वयोरेयास्यमन्वयः । साध्येऽवच्छेदकभेदनिवेशेऽपि
न निस्तार इति सूचनाय साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिधा-
नम् । अव्याप्तिरिति । यद्यपि एकाधिकरणसाध्यके एतद्रूपवा-
नेतृसादित्यादावपि उभयत्वावच्छिन्नमेतदप्रतियोगित्वमादायप्रति-
योगित्वव्यतिरिक्तलक्षणे यथाश्रुतेऽमन्वय एव सम्भवति । तथा-
पि प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य भेदविशेषणत्वोपगमेन तत्र लक्षणसमन्व-
य सम्भवतीत्याशयः । यद्रूपावच्छिन्नमिति । यत्पदं साध्यताव-
च्छेदकपरम् । अनवच्छेदकम् । अवच्छेदकत्वात्यन्ताभाववत् ।
तत्तद्वह्नित्वादिना विशेषान्पोन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि
षण्णादेरवच्छेदकनानवच्छेदकसामान्यरूपावच्छेदेनावच्छेदकत्वा-
त्यन्ताभाववत्त्वमित्याशयः ।

न चावच्छेद्यानवच्छेदकरूपावच्छिन्नेऽवच्छेद्याभावस्योपगमे य-
द्रूपविशिष्टावच्छिन्ने प्रतियोगित्वाभाव इति विवक्षया यथाश्रुत-
प्रतियोगित्वाभावव्यतिरिक्तलक्षणमेव सुपरिष्करणमिति कथं तदुपेक्षेति
वाच्यम् । अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्य सिद्धान्तसिद्ध-
तया तस्याः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमव्याप्य-
वृत्तित्वमपि सिद्धान्तसिद्धम् । अवच्छेदकैकदेशे पर्याप्तिसम्यग्धेन
तदभाससत्तादित्यवच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकरूपावच्छिन्नेऽप्य-
वच्छेदकत्वाभाव स्वीक्रियते इति । प्रतियोगिताया अव्याप्यवृत्तित्व-
त्वपसिद्धान्त इत्याशयात् ।

ननु वह्निसयोगवान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकवह्णयाद्य-
वच्छिन्ने तत्तद्वह्निसंयोगादिमद्व्योम्पाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
सत्त्वादव्याप्तिः । न च तत्तद्वह्नित्वादिविशिष्टवह्णयाद्यवच्छिन्ने तत्स-
त्त्वेऽपि वह्नित्वविशिष्टवह्णयाद्यवच्छिन्ने तदभाव सुलभः । एकस्यापि
विभिन्नविशेषणावच्छिन्नस्य विरोधित्वयावच्छेदकत्वोपगमादिति
वाच्यम् । एव सति तद्वह्निसयोगवान् धूमादित्यादावतिव्याप्तेः ।
तद्वारणायाविशेषितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वाभाव-
स्य विवक्षणे उक्तव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । साध्यतावच्छेदकतावच्छे-
दकविशिष्टावच्छिन्नस्यानवच्छेदकत्वविवक्षणे चानवच्छिन्नवह्नि वा-
दिवाप्यतावच्छेदकस्थलेऽव्यातिरिक्त्यत आह । यद्व्यादापिति ।

(दी०) वह्न्यादौ तत्संयोगादौ तद्वदादौ वा साध्ये सर्वत्र साक्षात् परम्परया वा अनुगमकं वह्निवादिर्कमेव साध्यतावच्छेदकम्, तदवच्छिन्नवत्त्वस्य च न तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति । यद् यद्रूपावच्छिन्नं यादृशरूपावच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथायथं वक्तव्यम् । शब्दैवयस्यानुपादेयत्वात् ।

(गा०) घट्ट्यादिसौध्यकस्थले वह्नित्वादेः साक्षादवच्छेदकत्वाभिधानं दृष्टान्तविधया । वह्निसंयोगादौ साध्ये स्वाध्यप्रतियोगिकत्वरूपपरम्परासम्बन्धो वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकताघटकः, वह्निसंयोगवत्त्वानित्यादौ च स्वाध्यप्रतियोगिकसंयोगवत्त्वादिरूप इति नानाविधपरम्परायास्तथात्वसूचनाय तद्वदादावित्युक्तम् । वह्नित्वादेरनुगमकत्वाभिधानेन च तस्य विशेषान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं तदवच्छिन्ने तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोपपादकं दर्शितम् । तादृशेति । हेतुमन्निष्ठेत्यर्थः । अवच्छेदकत्वमितीति । अविशेषिततदवच्छिन्ने एव अवच्छेदकत्वामावसौलभ्यमिति शेषः । घट्ट्यादेर्विधेयतावच्छेदकतया अनुमितौ मानमनुरूप्यकल्पान्तरमाह । यदिति । एकव्यक्तिवह्नित्वादिसाध्यकस्थले एकाधिकरणकहेतुकस्थले च यदनवच्छेदकमिति वक्तव्यम् ।

न च वह्निद्वैध्यत्वादित्यादौ जातित्वाद्यवच्छिन्नवह्नित्वादेरवच्छेदकत्वामावमादाय यथाधुनेऽतिप्रसङ्गः । अविशेषितसाध्येऽनवच्छेदकत्वप्रदश्च निर्धर्मितावच्छेदककनया नानुमितिहेतुरिति वाच्यम् । यतोऽविशेषितस्यानवच्छेदकत्वमित्यस्यानवच्छिन्नोऽवच्छेदकत्वामावोऽर्थः, तस्य च साध्यतावच्छेदकप्रकारेण भासमानेऽपि प्रदहन्मवः । वस्तुतो यदनवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकमेवस्यैव विशिष्टजाप्रोक्तातिव्याप्तिरिति तत्त्वम् । यद्रूपावच्छिन्नम् । अनवच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नम् । अनवच्छेदकमिति । अनुगतत्वेन नानाव्यक्तिसाध्यके वह्निमान् धूमादित्यादौ वक्तव्यम् । साध्यतावच्छेदकेऽनवच्छिन्नत्वप्रवेशाज्जातित्वादिविशिष्टयादित्वाद्यवच्छिन्नस्यान-

च्छेदकत्वमादाय वक्षिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । म-
शनसीयत्वादिसहितवह्निरादेयं प्रावच्छेदकतायामवच्छेदकता त-
त्रापि तत्पराप्यनाधिकरणकैवल्यवह्नित्वाद्यवच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वा-
भाववृत्तावविरोध इति नादयातिः । यत्रानुगतैकरूपविशिष्टानाना-
व्यक्त्यवच्छिन्नानां साध्यता तत्र यद्रूपविशिष्टसाध्यतावच्छेदकता-
वच्छिन्नस्वानवच्छेदकत्वं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नं व्यापकम् । यत्र
च साध्यतावच्छेदकविशेषणमप्यननुगतं तद्विशेषणं त्वननुगतं तत्र
यद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावच्छिन्नस्यैवानवच्छेदकत्वं तद्रूपावच्छि-
न्नविशिष्टावच्छिन्नं व्यापकमित्यादिकं तादृशरूपेत्यादिना दर्शितम् ।
अत्रापि सर्वत्रानवच्छिन्नत्वेन यद्रूपं विशेषणीयम् । तेन नोक्त-
दोषावकाशः । शब्दश्चक्यस्येति । साध्यसाधनभेदेन कार्यकार-
णभावभेदस्याऽऽवश्यकतयेत्यादिः । व्यधिकरणयोर्व्याप्यव्यापक-
भावविरुद्धे प्रतियोगित्वादित्यन्तर्द्वैतसङ्गतिमाशङ्कते । यद्यपीति ।

(दी०) अन्येत्यादि । यद्यप्युक्तरीत्या सर्वत्र तादृशप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वपर्यन्तानुपादनस्याऽऽवश्यकत्वेनाकिञ्चित्कर-
मेव तादृशाभावप्रतियोगित्वम् । तथापि विशिष्टमात्राधि-
करणरूपाया व्याप्तेर्व्याधिकरणासम्भवित्वमात्रे तात्पर्यम् ।
व्याप्तिरेवेत्यस्य कालिकीत्यादिः ।

(गा०) उक्तरीत्येति । रूपादिनानाव्याक्तिसाध्यके पृथिवीत्याद्ये-
कव्यक्तिदेवव्याप्तिवारणानुरोधेनेत्यर्थः । सर्वत्र । लक्षणे । अकि-
ञ्चित्करम् । व्यधिकरणयोर्व्याप्तिघटकसाध्यविशेषणद्वलविरहाप्रयो-
जकम् । विशिष्टेति । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकरूपविशिष्टेत्य-
र्थः । सामानाधिकरण्यरूपाया इत्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् । तथा
च यतो न व्याप्तिः साध्यसामानाधिकरण्यवृत्तिप्रसूतायादिरूपा अपि
तु साध्यसामानाधिकरण्यरूपैव अतो व्यधिकरण्यपूर्वतापधूममहा-
नर्त्तयवह्नाद्योस्तदसम्भवं । सामानाधिकरण्यद्वलविरहादित्ये-
तावन्मात्रे तात्पर्यम्, सामानाधिकरण्यविरहस्यैव प्रतियोगित्वा-
दित्यन्तेन सूचनात् तत्र साध्यविशेषणद्वलविरहस्य तत्र व्याप्ति-
विरहप्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

वैशिकव्याप्तौ व्याप्यव्यापकयोरुत्पत्तिविनाशयोर्वागप्यमप्रयो-
 अकमतः पूरयति । व्याप्तिरेवेत्यस्येति । एवं परस्परमित्यपि पूर्णीय-
 म् । व्यापकानन्तरमुत्पन्नस्य तत्सत्त्वे एव विनष्टस्यापि व्याप्य-
 त्वादेकदिशि व्याप्यतायामुक्तस्याप्रयोजकत्वात् ।

भेदस्याव्याप्यवृत्तितानिराकरणं प्रकृते सक्रमयति । अन्यो-
 न्यामाधेति ।

(दी०) अन्योन्याभावगर्भलक्षणस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकस-
 ज्ञेतावव्याप्तिं निरस्पति । न चेति । अभेदस्येति । तथा च मु-
 ल्ले मदीरुहो विहङ्गमसंयोगी नेति प्रतीतेरनुभूयमानविशिष्टभे-
 दोल्लेखिन्या अपि शिखी विनष्ट इति प्रतीतिरद्विशेषणाभावावि-
 षयतामात्रं कल्पते, बाधक्यलात् । यत्र च विशिष्टभेदे न बा-
 धकं तत्र तथा प्रतीतिवलाचात्सिद्धिरप्युद्भवैति नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) अव्याप्तिम् । हेतुसमानाधिकरणभेदे विशेषणान्तरासत्त्वे
 भेदाव्याप्यवृत्तित्वशङ्काघातामव्याप्तिशङ्काम् । न्यूनतामङ्गायाव्याप्य-
 वृत्तित्वसाधकतया पूर्वपक्षग्रन्थोपदर्शितां प्रतीतिमन्यथोपपादय-
 ति । तथा चेति । अनुभूयमानो विशिष्टभेदोल्लेखो विशिष्टभेदयो-
 गकशब्दाभिलष्यमानविषयकत्वम्, बाधक्यार्थज्ञानविधया तादृ-
 शबाधक्यप्रयोजकत्वं या यस्यास्तादृश्या इत्यर्थः । विशिष्टमात्रोल्ले-
 क्षिप्रत्ययस्य विशेषणमात्रविषयकत्वे दृष्टान्तमाह । शिखीति ।
 इत्यादिप्रतीतियदिति । इत्याकारिकाया विशिष्टध्वंसोल्लेखिन्या
 विशेष्याविनाशप्रत्ययस्यलौपप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः । शिखी विनष्ट
 इत्यादिशब्दोल्लेक्षिप्रतीतेस्तच्छब्दमुक्त्यर्थविषयकत्वपरित्यागे यो-
 जमाह । बाधक्यलादिति । तच्छब्दमुक्त्यर्थविरोधिविषयकप्र-
 तीतियलादित्यर्थः । अत एव गुणो न संयोगीत्यादिप्रतीतेर्विशे-
 षणाभावादिष्यत्प्रतिषेधनयकात् इत्याह । यमेति । यत्र
 यदधिकप्रतीती । विशिष्टभेदे । विशिष्टभेदाविषयकत्वे । न बाधक-
 म् । न प्रतीत्यन्तरविरोधः । तथा प्रतीतिवलात् । विशिष्टभेदोल्ले-
 क्षिप्रतीतियलात् । तत्सिद्धिः । विशिष्टभेदसिद्धिः । अप्रापि त-
 त्रेत्यनुपपत्तीयम् । नातिप्रसङ्गः । न गुणादौ विशिष्टभेदासिद्धिप्रसङ्गः ।

भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वव्यवस्थापनाय मूलोक्तवाधकं निराकु-
रने अभेद्यावेना ।

(दी०) अत्र वदन्ति । अभेदस्य भेदाभावस्य ज्ञानं न
वाधकम्, भेदवत् तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगात्मनस्तद-
भावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदुपपत्तेः । यथा हि प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञाने तदत्यन्ताभावस्याग्रहादभावव्यव-
हाराच्च स एव तदभाव इति कल्प्यते; तथा प्रतियोगितावच्छेद-
कधर्मग्रहे तद्वदन्त्याभावस्याग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव
तस्याभाव इति निश्चीयते । आधिक्येऽपि चाव्याप्यवृत्तित्वात् ।

(गा०) अभेदपक्षेन भेदात्यन्ताभावो भेदस्य वृक्षावृत्तित्वं भिन्न-
भेदो या विवक्ष्यते ? तत्राद्यं दूषयति । अभेदस्येति । भेदवत् । भे-
दस्येव प्रतियोगिनो ऽव्याप्यवृत्तित्वे तदभावस्यापि तथात्वे संयो-
गादिरूपत्वे च न वाधकमिति सूचयितुं भेददृष्टान्ताभिधानं स्वमते-
न । तदुपपत्तेः । उभयप्रतीत्योरविरोधोपपत्तेः । संयोगिभेदाभावस्य
संयोगरूपत्वव्यवस्थापनामाह । यथा हीति । प्रतियोगिनोऽभावा-
भावत्वविच्छेदपि प्रतियोग्यमायज्ञानयोस्तत्तद्व्यपेक्ष परस्परप्रतियव्य-
प्रतिबन्धकमाधः सम्भवत्येव ग्राह्यभेदेन विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकता-
भेदस्य स्वत्वानुगमेनाऽऽव्यवस्थादित्युच्यते । अभावव्यवहा-
राच्चेति । स एव । प्रतियोग्येव । स एव । प्रतियोगितावच्छेदकधर्म-
एव । अभावाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि प्रतियोग्यादिज्ञाने तेन हेतुना
कश्चित् प्रत्यक्षतश्च सादृश्यायस्य ज्ञानसम्भवाद्भावव्यवहारो-
पपत्तेरभावमात्रमायस्यातिरिक्तत्वमपि सम्भवतीत्याशयेनाह । भा-
धिक्येऽपिचेति । आधिक्ये संयोगिभेदाभावस्य संयोगातिरिक्तत्वे ।
अव्याप्यवृत्तित्वादिति । संयोगादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मा-
वच्छेदकमात्रावच्छिन्नवृत्तिकत्वोपपत्तादित्यर्थः ।

(दी०) अत एव न मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभाव-
ज्ञानं तथा । असम्भवादसिद्धेः । नापि कपिसंयोगिभेदस्य
एतादृशित्वज्ञानम् । असिद्धेः, तद्वाचित्वस्यैव प्रदानम् । नापि

कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानम् । कपिसंयोगिभेदवत्तद्वैदस्याप्य-
व्याप्यवृत्तित्वेनाविरोधात् । नापि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानम् । अ-
सिद्धेः । तद्धर्मवद्भिन्नभेदस्य तद्धर्ममात्रपर्यवसिततया कपिसंयो-
गिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोगस्य मूलवृत्तित्वे विरोधाच्च । न हि
घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते, अवश्यवत्त्वमवश्यत्वेनैवोपपत्तौ
आतिरिक्तकल्पनायां मानाभावात् । अन्यथा सर्वत्रामावस्या-
भावो आतिरिक्त एव कल्प्येत ।

(गा०) अतएव । कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपिसंयोगावच्छे-
दकमात्रावच्छिन्नकपिसंयोगाविरूपत्वादेव । न तथा । न एका-
वच्छेदेनाभावविषयकत्वेन बाधकतया वक्तुं शक्यम् । संयोग-
रूपत्वपक्षेऽसम्भवादिति । मूलावच्छेदेन कपिसंयोगस्यावृत्तेर्भवन्मते-
ऽपि तादृशज्ञानासम्भवादित्यर्थः । आतिरिक्ततामते आह । असिद्धे-
त्येति । मयाऽनभ्युपगमादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । नापीति ।
असिद्धिं विवृणोति । तद्वृत्तित्वस्येति । प्रहत् । प्रहोपगमात् ।
तृतीयं दूषयति । नापीति । अव्याप्यवृत्तित्वेन । अव्याप्यवृत्तित्वो-
पगमेन । अव्याप्यवृत्तिप्रमावच्छिन्नभेदस्येवास्माकमव्याप्यवृत्ति-
त्वादिति भावः ।

तज्ज्ञानम् । भिन्नभेदज्ञानम् । असिद्धेरिति । कपिसंयोगावच्छेद-
कमात्रावच्छेदेन तदुपगमादिति भावः । तस्य कपिसंयोगरूपतया
भवतोऽपि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानासम्भव इत्याह । तद्धर्ममिति । तद्धर्म-
मात्रपर्यवसिततया । तद्धर्मात्मकतानियमेन । एतच्च कपिसंयोगिभि-
न्नभेदकपिसंयोगयोस्तदात्म्ये हेतुः । मूलवृत्तित्वविरोधात् । मूलाव-
च्छिन्नत्वविरहात् । उपदर्शितसामान्यनियममेव दृष्टान्तेन द्रढयति । न
ह्येति । एतदेवासिद्धमित्यत आह । आद्यदयकेति । भावेन कथमभाव-
व्यवहाराद्युपपत्तिरित्याशङ्कामपनिनीपुराह । अन्यथेति । अत्यन्तान्यो-
न्यामावयोरभावावपि प्रतियोगितत्वावच्छेदकाम्यामतिरिच्येयाता-
मित्यर्थः । तथा चाभावाभावस्यानातिरिक्ततावादिनां सिद्धान्तानु-
रोधिनामभावत्वं न माद्यभिन्नत्वं तद्विषयं वा, किं तु भावसा-
धारणः स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेति भेदावच्छिन्नभेदस्य भेदप्रतियो-

गितावच्छेदकरूपत्वे न किञ्चिद्वाध्यमिति भावः ।
भेदस्याव्याप्यवृत्तिता प्रकारान्तरण निराकुर्वाणस्य यस्य कस्य-
चिन्मतमाशङ्क्य निराकरोति । अत एवति ।

(दी०) अत एवात्यन्ताभावप्रतियोगिनोरन्योन्याभावप्रति-
योगितावच्छेदकयोः सामान्यत एव क्लृप्तो विरोधः । तत्र
कपिसंयोगवत्यपि वृक्षे मूले न कपिसंयोग इति प्रतीतेरन्यथा
तुपपत्त्या तादृशयोः स सङ्काच्यताम्, न तांसा प्रतीतिः
कपिसंयोगिभेदविषयत्वेनोपपादयितुं शक्या, नियमतः सपा-
गवत्त्वेन प्रतियोगिनोऽनुपस्थिते, प्रतियोगिकोटी तदनुल्लेखाच्च ।
मूले न कपिसंयोगीति प्रतीतेस्तु शिखी विनष्ट इतिवद्वा-
समानविशेषणस्याभावमात्रविषयत्वेनोपपन्नत्वात्प्रतिमयोरपीति
परास्तम् ।

(मा०) अत एव । वक्ष्यमाणदूषणादेव । सामान्यत । सकला-
त्यन्ताभावान्योन्याभावसाधारणरूपेण । तत्र । तपोविरोधयोर्मध्ये ।
अन्यथानुपपत्त्या । अन्यविषयकतयोपपादनासम्भवेन । आद्ययोः ।
अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोः । स । विरोधः । सङ्कोच्यताम् । सयो-
गाद्यभावव्याप्यवृत्तकविशेषप्रतियोगित्वेत्यादि । एतत् सयोगात्यन्ता-
भावव्याप्यवृत्तित्वप्रतियोगित्वनिरासः कृतः । अन्ययोपपत्तिमाशङ्कते ।
न हीति । नियमत इति । तादृशप्रतीतिपूर्वमिति शब्दः । सपागव-
त्त्वेनेति । तथा चाभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकयुद्धेन
तथा सयोगप्रकारकोपस्थिते प्रागस्मरन् जायमान्यास्तादृशप्र-
तीतेन तदवच्छिन्नभेदविषयकत्वसम्भवे इति भावः । तस्योपस्थि-
तिविरुद्धदशायां तादृशप्रतीतेरपलापः सम्भवतात्याशङ्क्य दूषणा-
न्तरमाह । प्रतियोगिकोटीति । तदनुल्लेखाच्च । सपागवतोऽभा-
वात् । तथा च न तादृश अभावप्रतियोगित्वावगाहन सम्भव-
तीति भावः । भासमानविशेषणस्येति । प्रतियोगिकोटी भास-
मानस्य सयोगस्येत्यर्थः । भासमानेत्यनन्तं पूयता विशेषो दर्शित-
तः । अन्तिमयोरपि । अन्यानाभावप्रतियोगितावच्छेदकयोर-

पि । न सङ्कोच्यतामिदमनुपपद्यते । तथा च बाधकप्रतीतिविरोधेऽपि विरोधसङ्कोचे प्रथमावधारणस्य भ्रमत्वकल्पनप्रसङ्गरूपबाधकषलादेव दर्शितप्रतीतिर्विशेषणात्यन्ताभावविषयकत्वमिति न तद्वत्त्वादन्योन्याभावाव्याप्यवृत्तित्वमिति भावः ।

सामान्यतो विरोधस्य क्लृप्तत्वमेव निरावृत्ते ।

(दी०) अन्योन्याभावान्तरस्य प्रतियोगितावच्छेदकान्तरसमानाधिकरणतया स्वस्वप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यपर्यवसायिनो विरोधस्य स्वत्वघटितत्वेन विशेषे एव विश्रामात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोरिवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरवाधितसामानाधिकरण्यानुभवेन प्रतिरुद्धतया तथाविधविरोधकल्पनाया अनवकाशाच्च ।

(गा०) अन्योन्याभावान्तरस्येति । एकस्यान्योन्याभावस्यान्यदीपप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणतया तत्तद्व्योन्याभावे तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यरूप एव विरोधः क्लृप्तः । तथा च तत्तदभावस्वरूपानुगतधर्माणामेव विरोधितावच्छेदकत्वम्, न तु घटभेदसयोगिभेदादिसाधारणेकधर्मस्येत्यर्थः । तथा च न प्राथमिकनियमावधारणस्य भ्रमत्वप्रसङ्ग इति भावः ।

नन्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वमेव भेदस्य सामान्यतः प्रतियोगितावच्छेदकविरोधः सुवच । न च सामानाधिकरण्यघटकसम्बन्धवृत्तयनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वाद्विदमपि न सर्वसाधारणमिति वाच्यम् । स्थनिरूपकत्वस्यावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नस्यावच्छेदकाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्ना या स्वावच्छेदकवत्ताप्रहविरोधितावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिस्तदवच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टाभ्यानुयोगितावत्त्वमेवानुगत अन्योन्याभावाविष्टविरोधित्वम् । द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितभेदनिष्ठानुयोगितायां द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टसत्त्वाविरोधानुपपत्तिवारणाय 'स्याधिकरणवृत्तिनावच्छेदकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छेदकाधिकरणतावच्छेदकत्वनिवेशः' । गोत्याभावाधिकरणकगोत्याभावस्वरूपघटभेदस्य

अनुक्तिर्वाहिरोधानुपपत्तिवारणाभावे प्रतियोगितावच्छेदका-
धिकरणवृत्तित्वमुपेक्ष्य अनुयोगितायां तदवच्छेदकत्वं निवेशितमि-
त्यवरोधविरोधानुभवप्रतिरोधेन सामान्यतो विरोधकल्पनैव न स-
म्भवतीत्याह । अत्यन्ताभावेति ।

बाधकसत्त्वमभ्युपेक्ष्यापि दृष्टान्तवैषम्यं प्रदर्शयन् संयोगीति
प्रतीतिविशेषणसंसर्गाभावविषयकत्वं निराकरोति । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्च शिखी विनष्ट इति प्रतीतिविशिष्टध्वंसोल्ले-
खिन्या विशेष्ये तद्वावादास्ता विशेषणध्वंसविषयता, न संयो-
गीति प्रतीतिविशिष्टभेदमवगाहमानायाः कथं विशेषणसंसर्गाभा-
वविषयकत्वेनोपपत्तिः । न खलु मङ्गलेणापि वायुकैरिदं रजत-
मिति प्रतीतिरङ्गत्वावलम्बनं व्यवस्थापयितुं शक्यते । न च
विशेषणभेद एव तस्या विषयः । अग्रेऽपि न कपिसंयोगीति
प्रतीत्यापत्तः ।

(गा०) तद्वाधात् । ध्वंसप्रतियोगित्वाधात् । अस्तां वि-
शेषणध्वंसविषयतेति । तावतापि ध्वंसविषयकत्वमव्याहतमेवेति
भावः । ननु तावतापि ध्वंसे विशिष्टधर्मप्रतियोगिकत्वस्य बाधित-
स्यावगाहनात्तादृशप्रतीतेर्न प्रमादोपपत्तिः, तदवगाहित्वानुभवा-
पलापे च भूले न संयोगीति प्रतीतिर्भेदावगाहित्वानुभवापलापः
किं पाणिपेक्षित इत्यत आह । न यद्विचिती । इति प्रतीतिः । इ-
त्याकारिकाया रङ्गविषयकप्रतीतिः । शक्यते इति । अपि तु तस्या
प्रमत्त्वमेव कल्प्यते इति शेषः ।

अर्थ भावः । यादृशप्रतीतेर्यादृशव्यवहारजनकत्वं तस्या एव त-
दाकारता रङ्गविषयकप्रतीतित्वं न रजतमिदमिति व्यवहारः,
अपि त्विदं रङ्गमित्येव, अतो रङ्गे इदं रजतमिति प्रतीति रजतत्वाद्य-
गाहितामन्तरेण इदं रजतामिति व्यवहारजनकत्वासम्भवात् त-
स्यास्तदवगाहित्यद्वयं न कपिसंयोगीति व्यवहारजनकप्रतीते-
स्तादृशवाक्यप्रतिपाद्यसंयोगिभेदविषयकत्वमावश्यकम् । तादृश-
वाक्यस्यानुयोगिवाचकपक्षोत्तरसप्तमीविरहेण संयोगसंसर्गाभावा-
बोधकत्वात्, संयोगिभेदावगाहनमन्तरेण प्रतीतिः संयोगिभेदोपध-
क-

वाक्यप्रयोजकत्वासम्भवात् । शिखी विनष्ट इत्यादिशब्दाश्च शि-
खायामपि नाशप्रतियोगिन्वस्य मत्वधीयार्थाविवक्षयान्वयोप-
पादनस्य शक्यतया तदाकारकप्रतीतेः शिखाप्रतियोगिकनाश-
विषयकत्वसम्भवः । विशेषणसंसर्गाभावविषयकत्वासम्भवेऽपि शि-
खी विनष्ट इत्यादिप्रतीतेर्विशेषणनाशविषयकत्ववत् प्रकृतप्रती-
तेर्विशेषणभेदविषयकत्वं सम्भवति बाधकबलादिति न विशिष्ट-
भेदस्याव्याप्यवृत्तितामिद्विस्तरेण शङ्कते । न चेति ।

प्रत्यक्षादिप्रतीतेरपि तन्मूलकव्यवहारखलेन विषयव्यवस्थापक-
तेत्यालोक्य व्यवहारखलेनैवान्योन्यामावस्थाव्याप्यवृत्तितां साधयि-
तुमुपक्रमते । युज्यते चेति ।

(दी०) युज्यते चान्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः, कथमन्यथा
पक्तादशायां घटादावयं न श्यामो, दण्डादिविनाशसमये च-
त्रादौ नायं तदण्डवानित्यादयो व्यवहाराः । न च तत्र विवे-
क्षणसंसर्गाभाव एव प्रतीयते, अनुयोगिनि सप्तमीं विना त-
दनुपपत्तेः । न खलु भूतलं न घट इत्यादीनि वाक्यानि कदा-
चिदपि घटसंसर्गाभावं बोधयन्ति । तथात्वे वा घटो न घट
इत्यादेरपि प्रसङ्गात् ।

(गा०) पक्तादशायामित्यादिसप्तमीद्वयं व्यवहारान्वयिविष-
यत्वार्थकं न त्वधिकरणत्वार्थकम्, अन्यकालीनतयाविवधव्यव-
हारानामपि प्रकृतसाधकत्वात् । एव च व्यवहाराकारे उभयप्रा-
यच्छेदककालबोधकपदं पूरणीयम् । इत्यादय इत्यादिपदाद्वैशि-
काव्याप्यवृत्तित्वसाधकानां मूले नाय कपिसंयोगीत्यादिव्यवहारा-
णां परिग्रहः । इदानीमयं न श्याम इत्यादौ इदानीं यः श्यामस्तद्वे-
दः प्रतीयते इत्युक्तिरसम्भवात् स्थलान्तरानुधावनम् । तदण्डना-
शसमये च तदण्डवतोऽप्रसिद्धा तत्र नाय प्रकारः सम्भवतीति
भावः । अत एव च तदण्डपरित्यागमुपेक्ष्य तन्नाशानुधावनं त-
दण्डपर्यन्तानुसरणं च । अनुयोगिनोति । अनुयोगिबोधकपदे इत्य-
र्थः । नदनुपपत्तेः । संसर्गाभावप्रतीत्यनुपपत्तेः । ननुपपन्न्यत-

दनुयोगिकससर्गाभावयोधे तेन सम ससर्गाभावस्याऽऽधाराधेय-
भावः प्रकारतयैव भासते इति नियमेन तदुपस्थापकविभक्तेरपे-
क्षितत्वादिति भावः ।

ननु नञर्थससर्गाभावे आधाराधेयत्वस्य प्रकारानियमस्यां-
सिद्ध्या ससर्गा विनापि प्रकृते श्यामरूपादिससर्गाभावस्य घटा-
दौ सम्बन्ध ससर्गमर्थादयाऽऽगच्छ प्रत्ययः स्यादेवेत्यत आह ।
न खल्विति । तथा च तादृशनियमानङ्गीकारे भूतल न घट इत्या-
दितोऽपि आधाराधेयभावससर्गाभाप्रबोधः स्यादिति भावः । न
च तादृशनियमस्वीकारे ऽपि न कथमियमापत्तिः, सामग्रीसत्त्वे
नियमभङ्गमपस्य कार्योत्पत्तिविरोधित्वासम्भवादिति वाच्यम् ।
तादृशनियमवादिनां फलाभावेन नञ्समभिध्याहारब्रानघटिता-
यास्तादृशबोधसामग्न्या एवाकल्यत्वात् । उक्तस्थले विशेषणस-
सर्गाभावप्रतीतिमङ्गीकुर्वन्तैव नञ्पदघटितसामग्न्यास्तादृशबोधोत्प-
त्तिप्रयोजकताया वाच्यत्वात् ।

ननु प्रामाणिकैर्भूतल न घट इत्यादिवाक्यं प्रयुज्यते एव, ततश्च
तात्पर्यसत्त्वे ससर्गाभावप्रतीतिरिष्टेवेत्यत आह । तथात्वे चेति ।
तथात्वे । तत्र ससर्गाभावबोधकत्वोपगमे । प्रसङ्गात् । प्रामाणिक-
प्रयोगप्रसङ्गात् । घटादौ घटादिससर्गाभावस्याप्राधितत्वात्तस्य
च मयतामुक्तवाक्येन बोधसम्भवादिति भावः ।

ननु आधाराधेयभावससर्गकसंसर्गाभावबोधने इतरविशेषण-
तया स्वार्थान्वयपरपदार्जन्यप्रतियोग्युपस्थितिरपेक्ष्यते, भूतल न घट
इत्यादौ च तदभावापत्तिः । न चैवमपि नात्र तद्वण्डयानित्यादौ
धर्मिणोऽनन्वयन तद्विशेषणतया स्वार्थान्वयबोधपरत्वं प्रतियोगि-
वाचकपदस्य न सम्भवतीति कथं प्रकृतोपपात्तिरिति वाच्यम् । तत्र
तद्वण्डयानयमिदानीं तद्वण्डाभावयानित्येव बोधोपगमेन धर्मिणोऽपि
प्रवेष्टान् । यत्र धर्मिणि तद्वण्डात्तत्र न कदापि तत्र विशिष्टमद्वयोध-
स्यैव स्वीकारात् तावता अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तिरिति सिद्धि-
रित्याशङ्क्याह । अपि चेति ।

(टी०) अपि च विशिष्टवाचकदण्ड्यादिपदेभ्यो धर्म्युप-
र्जनतर्थापस्थितस्य दण्डादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावेऽन्वयः ? इ-

तरविशेषणतयोपस्थापितस्य निराकाङ्क्षतयाऽन्यत्र विशेषणत्वे-
नान्वयायोगात् ।

(गा०) विशिष्टेति । विशिष्टपरदण्ड्यादिपदान्तर्गतदण्डादिपदे-
भ्यो धर्मविशेषणतया स्वार्थान्वयपरेभ्य उपस्थितस्येत्यर्थः ।
एतेन पदार्थोपस्थितौ पदार्थस्य प्राधान्येन भानेऽपि नासङ्गतिः ।
प्रतियोगित्वेन प्रतिशोगिविधया । अनुयोगितासम्बन्धेन विशेषण-
विधयेति यावत् । इतरविशेषणतयोपस्थापितस्य । एकपदार्थविशे-
षणतया स्वार्थान्वयपरपदमिश्रपदानुपस्थापितस्य । अन्यत्र । तत्पदा-
नुपस्थितांशे । विशेषणतयाऽन्वयस्य निराकाङ्क्षतयाऽयोगादित्यर्थः ।

अथैतादृशव्युत्पत्तिकल्पन निरर्थकम् । न च दण्डिनो रूप-
मित्यादौ सम्बन्धविशेषणतया भासमानदण्डादेरिभक्त्यर्थविशे-
षणतया भाववारणाय उक्तव्युत्पत्तिकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् ।
प्रकृत्यर्थकदेशेन प्रत्ययार्थस्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरविरोधेन तादृशा-
तिप्रसङ्गस्याप्यनवकाशात् । दण्डिनादित्यादौ दण्डादेर्द्वित्वादाव-
न्वयवारणाय तादृशव्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् । न च तदकल्पने बहि-
माग्रास्तीत्यादौ बहुधादेरभावविशेषणतयाऽन्वयापत्तिरिति वा-
च्यम् । प्रातयोगिपदादन्यद्यदन्यत्कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य
सम्बन्धस्तेन नेष्यते । इति व्युत्पत्त्यन्तरविराधेनैव तादृशान्वय-
योधाप्रसक्तेः । समासस्येव तद्विज्ञानतस्यापि वृत्तिशब्दत्वात् । पर्व-
तस्य बहिमानित्यादौ पर्वतसम्बन्धादेर्बहुधादावन्वयवारणाय ता-
दृशव्युत्पत्त्यन्तरकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वादिति चेत् ? राज्ञः पुत्रघन-
मित्यादौ धनांशविशेषणपुत्रादिविशेषणतया विवक्षितस्य राजस-
म्बन्धादेर्धनादिविशेषणतयाऽन्वयवारणायोक्तव्युत्पत्तिकल्पनमावश्य-
कम् । एवं राजपुरुषादिपदानां यत्र द्वन्द्वस्तत्र समासघटकपूर्व-
पदार्थेऽपि प्रत्ययार्थान्वयात् प्रकृतित्वघटकमन्वयवधानं प्रत्ययान्तर-
व्यवधानाभावरूपं वाच्यम् । तथा च तत्पुरुषस्थपूर्वपदोपस्थाप्ये-
ऽपि समुदायोत्तरपट्टाद्यर्थस्यान्वयवारणाय तदावश्यकत्वम् । न
च प्रतियोगिपदादित्यादिव्युत्पत्तिविरोधेनैव न तदन्वयप्रसक्तिरिति
वाच्यम् । समस्यमानपदार्थान्वये एकदेशान्वयित्वविरहात् । अन्यथा
अन्योपस्थापितसकलपदार्थानां विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेरिति भावः ।

अथ घटपटावित्यादौ घटादिविशेषणतया स्वार्थान्वयपरस्मि-
 वचनाद्युपस्थाप्यमेरपादेः, चैत्रस्य घटपटावित्यादौ तथाविधनेत्रस-
 म्बन्धादेश्च पटादां विशेषणतयाऽन्वयो निर्विवाद इति कथमुक्त-
 द्युत्पत्तिकल्पनम् ? न च स्वविशेषणविशेषणतयोपस्थापितस्य सा-
 क्षात्स्वविशेषणतयाऽन्वय इत्यथ द्युत्पत्तिः । अत्राप्युपस्थापिता-
 न्तापः पूर्ववन्निष्कर्षणीयः । इत्थं च चैत्रस्य घटपटौ पश्यती-
 त्यादौ कर्मत्यादिविशेषणतया भासमानघटादिविशेषणस्य द्वित्व-
 चैत्रसम्बन्धादेः पटादिविशेषणत्वे न बाधक घटादेः पटाद्यविशे-
 षणत्वात्माथमिकविशेषणद्वयं साक्षात्परम्परासाधारणमिति वा-
 च्यम् । एवं सति नाथ तद्वृण्डयान्नित्यादौ अत्रावांशे दण्डिनो वि-
 शेषणानुपगमे दण्डस्य तद्विशेषणतया अन्वये बाधकविरुद्धाद-
 शितव्युत्पत्तेः प्रकृतानुपयोगप्रसङ्ग इति चेत् । न । एकविशेषणतया
 स्वार्थबोधकपदमन्यत्र पृथग् विशेषणतया न तद्वेधकमित्येव द्युत्प-
 त्त्यङ्गीकारान् । घटपटावित्यादौ विभक्त्यर्थद्वित्वादेरेकधैवोभयादि-
 विशेषणतया भावेनाविरोधात् । राज्ञ पुत्रधनमित्यादौ तत्पुरुषे
 च पुत्रधनाद्योरेकधा राजतस्यन्धादेर्नान्वयबोधप्रसङ्गः । तादृशा-
 न्वयवाधे तयोरेकांशे अपरविशेषणकबोधपरत्वग्रहस्य विरोधित्या-
 दिति । आकाङ्क्षा जिज्ञासारूपाऽन्वयबोधाङ्गम्, तत्र च पदविशे-
 षजन्योपस्थितिः कारणमिति मतानुसारेण निराकाङ्क्षनयेत्यभि-
 हितम् । आतुपूर्वविशेषणस्याऽकाङ्क्षात्वपक्षे तु निरुक्तपदभिन्नपद-
 जन्योपस्थितिरूपकारणविरहो हेतुर्बोध्यः ।

यत्तु न दण्ड इत्यानुपूर्वीतिरह एव तत्र निराकाङ्क्षतेति । तद-
 सत् । तथा सतीतरविशेषणतयोपस्थितिकथनस्यानुपयोगिताप-
 त्तेः । तादृशानुपूर्व्यां दण्डादिसर्गाभावबोधप्रयोजकत्वे दण्डा-
 दिपदस्य मत्वर्थाविवक्षया दण्डादिपरत्वेऽपि दण्डादिसर्गाभाव-
 बोधानिर्वाहेणाग्रिमशङ्कानुपस्थितेः ।

दण्डादिपदस्य विशेषणमात्रपराधे आधारधेयभाषस्य प्रका-
 रतानुरोधेन सप्तम्यपेक्षामनवधानं शङ्कते । न चेति ।

(३१०) न चात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषणमात्रपरम् ।
 तथा सति चैत्रो न दण्डो घटो न इयामे रूपमित्यादावपि दण्डा-

दिसंसर्गाभावप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एतेन नवोऽभाववह्नास-
निकनया विनैव सप्तमीमन्वयबोधसमर्थनं प्रत्युक्तम् । एवं च
चैत्रो न पचतीत्यादावाख्याताञ्छत्या लक्षणया बोधस्थितस्य
कर्तुरेव भेदा भासते इत्यस्तु ।

(गा०) विशेषणमात्रपरमिति । तथा च दण्डादेर्निवृत्तस्येतर-
विशेषणतयोपस्थितत्वस्याभावात् तत्र संसर्गाभावबोधे दर्शि-
तव्युत्पत्तिविरोध इति भावः । एव च सति सप्तम्यपेक्षां स्मारयति ।
तथा सतीति । तथा सति, अधिकरणसंसर्गाभावयोः संसर्गस्य
संसर्गतया भानोपगमे इत्यर्थः । संसर्गाभावबोधप्रसङ्गादिति । वि-
शेषणमात्रपरदण्डादिपदभ्यो दण्डादिपदस्याविशेषादिति भावः ।
इदमुपलक्षणम् । मत्वर्थाविवक्षायां मनुषोऽसाधुतापत्तिरित्यादि
दूषणमपि द्रष्टव्यम् ।

एतेन । चैत्रो न दण्ड इत्यादौ दण्डादिसंसर्गाभावबोधप्रस-
ङ्गेन । विनैव सप्तमीमिति । नम्रार्थसंसर्गाभावेन समप्रयोगिन्याधा-
राधेयभाषयोधे एव सप्तम्यपेक्षा नम्रार्थेन संसर्गाभावेन सममाधारा-
धेयभाषस्य प्रकारतयैव भाननियमान् । नम्रार्थसंसर्गाभावयतां ऽभे-
दान्वयबोधे तु न इत्याशयेनेति भावः । प्रत्युक्तमिति । न दण्डादित्यादौ
मत्वर्थाविवक्षायाभितरविशेषणतयेत्यादिव्युत्पत्तिविरोधेन दण्डादे-
रभाषान्वयासम्भवात् । तदविवक्षायां नम्रः संसर्गाभाववद्बोधकत्वे-
ऽपि प्रतियोगिवाचकपदसमानधिमक्तिकानुयोगिवाचकपदेन नामा-
धयोधौपविकाकाङ्क्षाकथनं तत्र सम्भवति उक्तातिप्रसङ्गस्य दु-
ष्टादित्यादिति भावः । यद्यपि न दण्डोरयत्र मत्वर्थाधिकरणानुयो-
गिकप्रकृत्यर्थदण्डादिप्रतियोगिकसंसर्गाभाषस्यापि नम्रा बोधनं
सम्भवति, न कलत्र मक्षपेदित्यादौ नानुपमृष्य प्रादुर्भाषादित्यादौ
च प्रकृतिप्रत्ययार्थगोरन्तरा नम्रार्थप्रवेशस्य दृष्ट्यन्तरत्वात् । तथापि न
इयाम इत्यादायमानेयेति श्येयम् ।

ननु न पचति चैत्र इत्यादौ पाककृत्यादिसंसर्गाभावस्याऽऽद्य-
यतामन्वयेनान्वयाप्रशंसंसर्गाभावे आधाराधेयभाषः प्रकारतयैव
भाषने इति नियमाविज्ञा मन्व्यपेक्षा कथं प्रकृते इत्यत आह ।
एवं भवति । एवं च, उक्तातिप्रसङ्गवारणाव संसर्गाभाषबोधे सप्त-

या नियमेनापेक्षितान्ते च । दास्तोनि वैयाकरणमने, लक्षणयानि
स्वमते । कर्तुरेवेत्येवकारेण कृतिसंसर्गभावो व्यवच्छेदः । लक्षणां
विनापि स्वमते उपपादयति । वस्तुत इति

(टी०) वस्तुतो न पचति चैत्रो नेटं वैत्रस्येत्यादौ विभक्त-
र्यस्य कृतिसम्बन्धादिरभावान्वयबोधे नञा सप्तमी नापेक्षते,
योक्षते च प्रातिपदिकार्थस्येति निपुणतरमुपपादयित्वाः ।

(गा०) द्विविधविभक्त्यर्थभावबोधे एव सतम्भपेक्षा नास्तीति
दर्शयितुं न पचतीत्यदिस्थलव्यकरणम् । आदिपदाऽयां पटं च
दण्डादित्यादिस्थलीयजन्यत्वाद्यभावबोधपरिग्रहः । प्रातिपदिका-
यस्य अभावबोधने इत्यनुपपद्यते इति । उपपादयित्वां नञ्वादे
प्रतियोग्यभावौ तुल्यसोमक्षेमावित्यादिना । तदुपपत्तिप्रकारश्च यत्र
नमोऽसुरे प्रतियोग्यनुगोचिनाः सम्बन्धः प्रकारान्वयेव भासते अ-
तस्तत्र तदुपस्थापकविभक्त्यपेक्षानियमः । प्रथमान्नपञ्चपदस्यापि
आस्थातायस्य सम्बन्धः ससर्गतया भासते इति तदभावस्यापि
तथा भासत इति न तदुपस्थापकविभक्त्यपेक्षेति ।

अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियममुपपादयतां मतमाह ।
नत्र इति ।

(टी०) नञो वैधर्म्यपरतया न इयाम इत्यादेः इयमादि-
विधर्मत्वार्थः । वैधर्म्यं च रक्तत्वादिकमेव । यदाहुरावा-
र्याः-इयमाद्रक्तो विधर्मा, न तु पृथगित्यपि वदन्तीति कृतं
पञ्चवितेन ।

(गा०) वैधर्म्यपक्षेति । वैधर्म्यं तदवृत्तिधर्मवत्त्वम्, तत्र ।
अक्षरलक्षणं वेदमन्यदेतत् । वैधर्म्यप्रतियोगिनोऽप्यलम्बतया तद-
न्तर्मतेषांऽप्येवप्रतियोगिकाभावगति स्मृतिप्रसङ्गनाधेयत्वसामा-
न्यामाद्यवति च इयमादिवृत्तित्वाभावस्याप्राप्यप्रसङ्गेन नञो वृत्त-
रनुपपत्तावपि न क्षतिः । वृत्तावभाववति च अपट्टशो वृत्तिह-
योपगमात् । ननु पञ्चतादशायां इयामक्यामवयवस्यपि घटे न इयाम-
वैधर्म्यमम्भव स्यमिन् स्ववैधर्म्याभावात् । वैधर्म्यस्य भेदनिप-
त्तत्वादिति-शङ्कायां विशिष्टवैधर्म्यं न भेदनिपत्तमिति समाधत्ते । वै-

धर्म्यं चेति । इयमादिवैधर्म्यं चेत्यर्थः । रक्तत्वादिकमेवेति । रक्तत्वादेः इयामरूपाद्युपलक्षितवृत्तित्वेऽपि तद्विशिष्टावृत्तित्वादिति भावः । न च स्यामरूपविशिष्टावृत्तित्वं इयामरूपाद्यच्छिन्नाधिकरणताकथ्यामावयत्वं तद्भाष्यं न न इयाम इत्यतः सम्भवति, पदार्थैकदेशस्य धर्म्युपसर्जनतया च उपास्यतस्य स्यामरूपस्याधिकरणत्वे विशेषणतया अन्वयासम्भवादिति वाच्यम् । धर्मिणः इयामरूपावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनान्वयोपगमादेव तद्भाष्यसम्भवात् ।

स्वास्मिन् विशिष्टवैधर्म्यमाचार्याणामनुमतमस्याह । यदाहुरिति । एवं च मूले न कपिसंयोगो वृक्ष इत्यादिभतीतेरपि संयोगादिविशिष्टवैधर्म्यमेव विषयः तच्च कपिसंयोगाद्यभावे एव तस्य कपिसंयोगाद्यवच्छिन्नावृत्तित्वान् । विभिन्नकालावच्छेदेनैव विभिन्नदेशावच्छेदेनापि वर्तमानयोरेकाधिकरणतायामपरस्यानवच्छेदकत्वादिति नोक्तप्रतीतिबलाद्देशिकमव्याप्यवृत्तित्वं भेदस्यैववधेयम् ।

(चि०) व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपि वस्तुसत्तथात्वेनाज्ञायमानस्य सम्बन्धत्वेनैव भानस्य पृष्ठपर्यत्वम् । न चैवमननुगमो दोषाय, कस्य का व्याप्तिरित्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अथ धूमवति वह्निहृदौ न स्तः, धूमवान् वह्निमद्भूदौ न भवतीति प्रतीतेर्व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकौ वह्निवह्निमतोस्त्यन्तान्यान्पाभावौ धूमवति विद्येते इति कथमेते लक्षणे इति चेन्न । तादृशाभावानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा तत्र तदुभयं प्रतियोगि न वह्निवह्निमन्तौ ।

(भा०) मूले व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपीति । निरुक्तव्याप्तिव्यापकत्वव्याप्यां व्याप्तिव्यापकत्वयोरज्ञानेऽपीत्यर्थः । वस्तुसतः । वस्तुसत्तया यो व्याप्यव्यापकभावस्तस्य । तथात्वेन । व्याप्तिरिति । अज्ञायमानस्य । अविशोऽतस्य । पृष्ठपर्यत्वम् । समानविवरणवाक्यस्य पृष्ठया प्रतिपत्तिः । सम्भवतीति शेषः । व्याप्यव्यापकभावस्य विशेषणानवच्छिन्नस्य शब्दात् प्रतिपत्तिः सम्भवत्यत आह ।

सम्बन्धत्वेनेति । भातस्य । अवच्छिन्नस्य । अतो निरुक्तव्याप्ति-
त्वादिना व्याप्त्यादिज्ञाने तेन कारणे तदज्ञानापेक्षाविरहात्माश्रया-
दिरिति भावः ।

सम्बन्धत्वस्य नियमघटितत्वमाशङ्क्याऽऽह । निरूपितेति ।

(दी०) सम्बन्धत्वेनेति । निरूपिततत्त्वमेतत् । कस्येति ।
इत्थं चाननुगताया अपि व्याप्तेर्ज्ञानं यथाऽनुमितिहेतुस्तथा
वक्ष्यते । एते । अन्योन्याभावात्पन्ताभावगर्भे ।

(गा०) सम्बन्धत्वं विशेष्यत्वादिभिश्चाविषयत्वाकारं पदार्थान्तरं वा
तच्च नियमाघटितमेवेति भावः । तत्त्वमस्य निरूपितामित्यर्थः । मूले
न चैयमननुगम इति । एतम् । साध्यादिविशेष्यघटितनिरुक्तधर्मस्य
व्याप्तिलक्षणत्वे । अननुगमः । प्रत्येकं सकलव्याप्तमाधारणविरहः ।
वैषम्य । अव्याप्ये । कस्य । साध्यादेः । का व्याप्तिरिति प्रश्ने । अननु-
गतस्यैव । तत्तत्साध्यादिनिरूपितव्याप्तिस्वरूपाननुगतलक्ष्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नस्यैव । 'लक्ष्यत्वात् । निरुक्ताननुगतलक्षणवत्त्वेन प्रतिपाद-
नीयत्वात् । तथा च लक्ष्यतावच्छेदकैक्याभावाव्याप्तिरिति भावः ।

ननु लक्ष्याननुगमान्माभूत्तुल्यव्याप्तिदोषः, तथाप्यनुमितौ व्या-
प्तिज्ञानहेतुत्वाया अननुगतव्याप्तिघटितरूपावच्छिन्नाया व्यभिचार-
वारणासम्भेद इत्याशङ्क्यां दीधितिर्कदाह । इत्थं चेति ।
इत्यम् । साध्यादिविशेष्यघटितत्वेन । अननुगतायाः । अनाश-
प्रसक्तैककूपेण । कारणतावच्छेदककोटौ निघटयितुमशक्या-
याः । तथा वक्ष्यते इति । सामान्यतोऽनुमितित्वावच्छिन्न प्रति व्या-
प्तिज्ञानत्वेन न हेतुता भूषि तु अभाषणानत्वेन ज्ञानत्वेन वा
हेतुता विशेषसामर्थ्यवानतिप्रसङ्गात् । तत्तत्साध्यादिविषयकतत्त-
द्विज्ञानानुमितिरमेवाननुगततत्तत्साध्यलक्षादिघटितव्याप्तिज्ञानज-
न्यतावच्छेदकमते न व्यभिचार इत्याशयः । सख्यमाणावच्छेद-
कस्यांते लक्षणप्रये यथाऽऽक्षेपसङ्केतेरेते लक्षण इत्यस्याव्यघटिता-
म्येत्यासात्त्वमर्मलक्षणद्वयपरतासम निराकुरते । एते इति । व्य-
न्ताभ्योन्वेति । अन्योन्याभावागर्भत्वेन लक्षणयोरैक्यमिति द्विवचन-
सङ्केतिरिति भावः ।

तादृशाभावानभ्युपगमादिति समाधानस्याभिप्रायवितर्केण वि-
चारासहस्यं प्रदर्श्याभ्युपगमे घेत्यादिसमाधानमवतारयति । नन्वि-
त्यादिना ।

(दी०) तादृशेति । ननु किं द्वित्वादिकं प्रतियोगितावच्छे-
दकमेव न भवति, किं वा भवत्येव, परं तु कलुप्तानामेव स्वसमा-
नाधिकरणतत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभावानां लाघवा-
दित्यभिप्रायः । नाद्याः, एकैकाभावप्रतीतितो द्वौ न स्त इति
प्रतीतिर्विलक्षणत्वात् । शब्दादिना द्वौ न स्त इति निश्चयेऽप्ये-
कैकाभावसंशयाच्च । विषयानुगमं विना अनुगताकारप्रत्यया-
योगात् ।

(गा०) कलुप्तानामेवेति । घटो नास्ति पटो नास्तीत्याद्यन-
व्यथासिद्धप्रतीतिविप्रयाणामित्यर्थः । इत्यभिप्राय इति । समाधा-
नुरभिप्रायः । एकैकाभावप्रतीतितः । घटो नास्तीत्यादिप्रतीतितः ।
द्वौ न स्त इतीति । तत्र घटपटो न स्त इतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।
विलक्षणत्वादिति । तथा च तादृशप्रतीतिविलक्षणानुरोधेन घटपटो-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तद्विषयः, अपि तु घटपटोभयत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवेति स्वीकरणीयमिति भावः ।

ननु घटो नास्ति पटो नास्तीत्यत्रेय घटपटौ न स्त
इत्यत्रापि घटपटव्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावद्वयं भासते ।
घटपटोऽपि अधिकस्य द्वित्वस्योपलक्षणतया मानेनैव प्रतीतिवै-
लक्षण्यमित्यत आह । शब्दादिनेत्यादि । प्रत्यक्षे घटपटौ न स्त
इति निश्चयस्थले घटादिशब्दे प्रत्येकघटपटव्याद्यवच्छिन्नभावस्यापि
निश्चयसम्भवात् प्रत्येकाभावे संशयो न भवत्येवेत्यत आह । शब्दादि-
नेति । एकैकाभावसंशयात् । यत्र घटो न घेत्यादिसंशयात् । उक्तप्रत्य-
यस्योक्तरूपेण प्रत्येकाभायविषयकत्वे तस्य एतादृशसंशयप्रतिषन्ध-
करणावसिरिति भावः । तत्र तादृशसंशयानुत्पादे कदाचिद्विष्टाप-
त्तिः सम्भवतीत्यतो हृण्णान्तरमप्याह । विषयानुगमं विनेति ।
अभावद्वयरूपविषयस्यानुगतत्वेन मानं विनेत्यर्थः ।

अभावद्वयमनुगतत्वेनैव भासते इति शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चोभावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वमात्रं द्वित्वसमानाधिकरणवर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा द्वयं नास्तीति प्रतीतिर्विषयः । तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषविरहिणि तथाविधोभयशालिनि तादृशौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात् । द्वित्वसमानाधिकरणभावेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च ।

(गा०) प्रतियोगिकत्वमात्रमित्यनेन विशिष्य घटत्वादेः प्रति-योगितावच्छेदकत्वविषयत्वव्यवच्छेदः । एतावत्तेजसशयानुपपत्तिरपि परिहृता । तद्वच्छिन्नकोटिकसंशये तदशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित एवाभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् । द्वित्वसमानाधिकरणेति । द्वित्वसमानाधिकरण्योपलक्षितेत्यर्थः । तेन प्रत्येकाभाषप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाद् द्वित्वसमानाधिकरणस्य विशेषणत्वावरहेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगिताप्रकारकज्ञाने च उपलक्षणस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकादौ प्रकारत्वोपगमात् ।

यद्यपि द्वित्वसमानाधिकरण्यं घटपटद्वित्वसमानाधिकरण्यं च तद्व्यपदेशादिसाधारणमिति तद्वच्छिन्नभावमादाय घटपटोभय-कार्यपि घटपटौ न स्त इति प्रत्ययापत्तिरेतत्कारणेऽपि यथा-श्रुतेऽवतरति । तथापि घटपटद्वित्वसमानाधिकरण्यं तस्मा-मान्यनिष्ठत्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वं वा विवक्षितम् । प्रथम-पक्षे दोषमाह । तादृशेति । तादृशो घटपटादिरूपो यो द्वि-त्वाधिकरणव्यक्तिविशेषस्तद्विरहिणि तथाविधोभयशालिनि घट-पटाभुमयवति घटपटादिरूपौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात्, तथा च तादृशप्रत्ययापत्तिरिति भावः । द्वितीये दोषमाह । द्वित्वसमाना-धिकरण्येति । द्वित्वसमानाधिकरण्येन रूपेण घटत्वाप्रदृशत्वावगमपि घटपटौ न स्त इत्याद्याकारकानुगतप्रतीत्युद्भादिरर्थः ।

(दी०) अत एव न तादृशप्रतीतेर्पटपटावाच्यवतरतावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाषविषयकत्वम् । अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि घटपटौ न स्त इत्यनुगतप्रत्ययाच्च । न च परम्परासम्बन्धेन तादृशद्वि-व-

सामान्याभाव एव द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्विषयः । द्वित्वाधिक-
रणयोरेव प्रतियोगित्वोल्लेखान् । द्वित्वादिर्घटादिवृत्तित्वानुपस्थि-
तावपि अन्ततः शब्देनापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययाच्च ।

(गा०) अत एव । वक्ष्यमाणतादृशदोषादेय । अन्यतरावच्छि-
न्नेति । अन्यतरत्त्वोपलक्षितत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । अभावविषयकत्व-
मित्यन्तस्य तादृशभावप्रकारकमित्यर्थः । अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि ।
अन्यतरत्वाग्रहदशायामपि । परम्परासम्बन्धेन । स्वावच्छिन्ना-
श्रयत्वसम्बन्धेन । द्वित्वसामान्याभावः । घटपटवृत्तिद्वित्वत्वाव-
च्छिन्नाभावः । द्वौ न स्त इतीति । घटपटौ न स्त इतीत्यर्थः ।
द्वित्वाधिकरणयोः । घटपटयोः । प्रतियोगित्वोल्लेखान् । प्रतियो-
गित्वबोधकशब्देन विषयामिलापात् ।

ननु घटपटौ न स्त इत्यादिवाक्येनो विशेषणीभूतद्वित्वस्या-
पि प्रतियोगित्वप्रत्ययः शिखी विनष्ट इत्यादां शिखादेरिव कथं-
चित्सम्भवतीत्यत आह । द्वित्वादेरिति ।

(दी०) अत एवैकविशिष्टापराभावोऽपि न तदालम्ब-
नम् । विरुद्धयोरपि जलत्ववृथिवीत्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रत्यय इ-
त्युक्तत्वाच्च । नान्त्यः, तथात्वेऽपि माध्यतद्वनोस्तादृशभाव-
प्रतियोगित्वानुपपत्तौ ।

(गा०) अत एव । एकविशिष्टापरत्वेनानुपस्थितानां अपि तादृश-
प्रत्ययस्याऽऽनुमाधिक्यवादेय । वैशिष्ट्याग्रहस्थले प्रतीत्यनुपपत्ति-
मुक्त्या वैशिष्ट्याभावस्थले तामाह । विरुद्धयोरपीति । उक्तत्वा-
च्चेति । मयेत्यादिः ।

इदमत्रावधेयम् । घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीत्या घटपटपट-
त्ययोस्तद्वच्छिन्नभूमिर्विशेषणतापन्नद्वित्वे न प्रतियोगितावच्छेद-
कमप्यामिरयगाद्यने न तु द्वित्वमात्रे केवलपटत्वादौ च, यत्कि-
ञ्चिदुभयपक्षे प्रत्येकघटादिमिति च तादृशप्रतीतेरनुदयापानात् ।
नापि घटपटवृत्तित्वविशिष्टावच्छिन्नेऽपि, तादृशविशिष्टानुपस्थिता-
वपि तदग्रहणत्वात् । न च निरुक्त्यभेदप्रत्ययैकत्र प्रतियोगित्वाधि-
करणे वृत्तः कथमप्यष्टेदकतापर्यामितसम्भवः, भवच्छेदाधिकरण-

१- (गा०) एकैकघटवति जायमानाया इत्यनेन घटत्वावच्छिन्ना-
मावावगाहिता निराकृता । अनुपपद्यमानाया इत्यन्तेन च घटप्रति-
योगिकामावमात्रावगाहित्वनिराकरणम् । तत्र तदुभयं प्रतियोगीत्या-
दिग्रन्थो यथाश्रुतो न सङ्गच्छते उभयस्य प्रतियोगित्वे प्रत्येकमप्रति-
योगित्वस्य दुर्घटत्वादतो व्याचष्टे । तदुभयत्वमेवेत्यादिना । नन्वेव-
मप्यवच्छेदकत्वाघटितलक्षणस्यैवाऽऽश्रिततयाऽनुपपत्तिस्तद्वस्यैवे-
त्यन आह । अश्रूयमाणेति ।

यावत्साधनाभ्यापकमव्यापकं यत्समानाधिकरणसाध्यस्य तत्त्व-
मनौपाधिकत्वमाशङ्क्य स्वयं पूर्वपक्षग्रन्थे सोपाघावतिव्याप्त्या दूषि-
तम्, तच्च दूषणं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मघटिताभ्यापकत्वनिवेशे
न सम्भवतीति तादृशमेव निवेद्य तदनौपाधिकत्वं मूलरुन् प्रथमं
परिष्करोति । यावत्स्वसमानाधिकरणेति ।

(चि०) अथवाऽनौपाधिकत्वं व्याप्तिः । तच्च या-
वत्स्वसमानाधिकरणात्पन्ताभावप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नं यत् तत्प्रतियोगिकात्पन्ताभावसमाना-
धिकरणं यत् तेन समं सामानाधिकरण्यम् । न ह्येवं
सोपाधिः, तत्र साधनसमानाधिकरणात्पन्ताभाव-
प्रतियोगिन आर्द्रैर्न्यनयस्यादेरुपाधेर्वाऽत्पन्ताभावस्तेन
समं साध्यस्य घूमादेः सामानाधिकरण्यमावात, उपा-
धेः साध्यव्यापकत्वात् ।

(दी०) तन्निति । स्वम्, साधनत्वाभिमतम् । तथा च
साधनममेनाधिकरणात्पन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका याव-
न्नो घर्षा यद्दर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणात्पन्ताभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकास्तद्दर्मावलीढमामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

(गा०) मत्र च स्वपदस्य साध्यपरत्वे यत्पदस्य च साधनप-
रत्वे यावत्साध्याव्यापकं यत् साधनाभ्यापकमित्यर्थेकतया अस्या-
परीक्ष्यामी भवत इति तयोस्तरपरत्वसमं दीधितिर्वादिशङ्कते । न्य-

अप्रतियोगिताक एवाभायो विवक्षणीयः, तादृशस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः।

द्वितीयाभावे यावत्त्वस्य विशेषणतां मूलस्थसमासान्तर्गतयावत्पदादलाभेऽप्युक्तिसम्भवमात्रेण प्रसक्तां तां निराकुरुते । तादृशेति । अवच्छेदकविशिष्टत्वस्य न प्रतियोगिविशेषणत्वं धूमसमानाधिकरणमावप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तिवृत्तिवादिविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिनाभावस्यापि यावदभावान्तर्गततया तत्र बहुधादिसमानाधिकरणमावेनाख्यासिरिति प्रतियोगितायां तदवच्छिन्नत्वस्य तथात्वं निवेशितम् । प्रायशः । अनेकाधिकरणकहेतुके । तथा । अप्रसिद्धिः । घटिमत्पत्रादीनां धूमयन्महानसादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकपर्यंतत्वत्वमहानसावृत्ति-रात्र्यवच्छिन्नाभावानधिकरणत्वादिति भावः । एतद्वृत्तिहेतुके तत्त्वत्वधिकरणस्यैव तादृशयावदभाववर्गाप्रायश इत्युक्तम् ।

यावताममात्रातां प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि न निस्तार इत्याह । रूपादिति । अवाप्तौ हेतुमाह । कापीति । असम्भवादिनि । घटीयरूपादौ तादृशघटराशमात्रासामानाधिकरण्यादिति भावः । साध्यतावच्छेदके तत्तदभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वनिवेशे नानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदककस्थलेऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या ।

ननु आर्द्रमथनाद्युपाधेस्तत्तदार्द्रमथनत्वादिना धूमादिमग्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि अयोगोलकाम्यत्वादेरुपाधेरतथात्वादवच्छेदकानुसरण इत्यर्थमित्यत आह । सर्वत्रेति ।

(दी०) सर्वत्र सोपाधौ एकव्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युपाधेर्धर्मान्तरविशिष्टत्वादिना अभावो भवत्येव साध्यसमानाधिकरण इत्यवच्छेदकानुसरणम् ।

(गा०) धर्मान्तरम् । वृद्धवृत्तिवादिकम् । आदिना द्वित्रादिपरिग्रहः । अभावसमानाधिकरणं यत् इत्यत्र अभावाः समानाधिकरणा यस्य साध्यस्येति बहुव्रीहिमथलभ्य द्वितीयाभावे यावत्त्वस्य विशेषणत्वमुपगम्य उक्ताविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्य विनैव मूल धर्मेयतामन्येषां मतमाह साधनेति ।

(दी०) साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताव-

जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्यतराभावो-
ऽपि जलतेजोन्यतरान्यत्वविशिष्टसत्तैव तदभाव एव तादृशा-
न्यतराभावामावो न तु जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादिरिति
प्रतिपत्तिरित्यायां भाववृत्तित्वनिवेशमन्तरेणापि उपपत्तेरुद्भूततयो-
क्तप्रत्यक्षस्य तस्य तत्परत्वाभावाच्च । भावमिश्रत्वं च प्रथमा-
भावे न विशेषणम्, तत्र तस्य विशेषणत्वेऽपि द्वितीयाभावे
तस्यातयात्वे हेतुसमानाधिकरणरूपप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदक-
रूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिखिलरूपेषु साध्यसा-
मानाधिकरणपरिवर्हादव्याप्तेर्द्वितीयाभावे तद्विशेषणस्यावश्यकतया
तत्र तद्विशेषणस्य निष्प्रयोजनकत्वात् ।

न च प्रथमाभावे सदातनत्वनिवेशो प्रागभावस्य चातयात्वा-
शेषमग्राप्तिरिति वाच्यम् । प्रथमाभावे सदातनत्वनिवेशोऽपि द्वि-
तीयस्यातयात्वे हेतुसमानाधिकरणतत्तदुपात्तान्ताभावमादाय द-
क्षितदोषस्य दुर्वारतया द्वितीयेतद्विशेषणस्यावश्यकत्वे प्रथमे
तद्विशेषणस्य प्रयोजनान्तरपरिवर्हेणानुपादानात् । द्वितीयाभावे स-
दातनत्वविशेषणेन जन्यरूपव्यावर्तनेऽपि तेजःपरमाणुरूपेषु जल-
त्वसामानाधिकरणपरिवर्हेण उक्तव्याप्तेस्तत्र भावमिश्रत्वविशेषणे-
नैव धारणीयत्वादिति ।

केचित्तु हेतुसमानाधिकरणैतज्जलत्वरूपामावप्रतियोगितावच्छे-
दकैतज्जलत्वजलत्वामावन्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकजल-
त्वाभावे जलत्वसामानाधिकरणपरिवर्हेणाव्याप्तेर्वारणाय प्रथमाभावे
हेतुमिश्रितेजस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्तज्जस्वतेजस्याभावा-
न्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतिपत्तिरित्यायां तत्तज्जस्वरूपामावे जलत्वसा-
मानाधिकरणपरिवर्हादव्याप्तेर्वारणाय द्वितीयाभावेऽपि भावमिश्र-
त्वविशेषणमिच्छातुः । तत्र । एतज्जलत्वजलत्वामावन्यतरा-
भाव एतज्जलान्यजलत्वमेवेति तदवच्छिन्नप्राभापरस्यैतज्जलान्यजल-
त्वाभावरूपस्यादेतज्जलत्वस्यातयात्वात् ।

अस्तुत उक्तदोषवारणार्थं द्वितीयाभावे इयं प्रथमाभावेऽपि स-
दातनत्वविशेषणमावश्यकम् । अन्यथा जलनिष्ठरूपप्रागभावप्रतियो-
गितावच्छेदकरूपस्यावच्छिन्नप्रागभावत्वाभावे जलत्वसामानाधिकरण-
परिवर्हेणाव्याप्तिवारणासम्भवात् ।

तस्य धूमादिमत्प्यनवच्छिन्नवृत्तिकद्रव्यत्वादिरूपाभावप्रतियोगि-
त्वात् । यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वविशिष्टवत्त्वं हेतुमतस्त-
द्रूपावच्छिन्नाभावे साध्यसामानाधिकरण्यविवक्षया हेतुसमानाधि-
करणतेजस्त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकजलत्वाभावतेजस्त्वाभावो-
भयाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके जलत्वाभावे जलत्वसामानाधि-
करण्यविरहेऽपि न क्षतिः । तज्जलावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावामावस्त-
जलत्वाभाव एव न तु तज्जलावृत्तिर्जलत्वाभावादिरपि, तज्जल-
त्वाभावेऽपि तथात्वस्यावश्यकतया तत एवाजले तादृशा-
भावप्रत्ययोपपत्तेरिति हेतुसमानाधिकरणतज्जलावृत्तिस्वरूपाभाव-
मादाय नाश्यातिः । एवं तज्जलत्वाभावजलत्वाभावान्यतरा-
भावत्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽपि तज्जलत्वाद्यभाव एव । एवं भूत-
त्वाभावमूर्तत्वाभावान्यतराभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽपि न भूतत्वा-
भावमूर्तत्वाभावौ किं त्वतिरिक्त एको भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभाव
एव इति मूर्तं मनस्त्वादित्यादौ मनोनिष्ठभूतत्वाद्यभावमादाय शुद्ध-
मूर्तत्वाद्यभावो न लक्षणघटक इति ।

यद्यपि भावभिन्नत्वविशेषणेऽपि स्नेहसमानाधिकरणाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकरूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताका-
नां निखिलरूपध्वंसप्रागभावानां जलत्वासमानाधिकरणतयाऽव्या-
प्तिर्द्वारैव । तथापि सदातनत्वेनाप्यभावस्य विशेषणीयतया
न दोषः ।

न च स्नेहसमानाधिकरणजलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकं यज्जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वादिविशिष्टस-
त्ताभावान्यतराभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताके तेजोन्यत्ववि-
शिष्टसत्ताभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरभावे भा-
वभिन्नत्वं निवेद्यापि न शक्यते धारयितुमिति प्रतियोगितायां भाव-
वृत्तित्वमेव निवेद्यम् । अभावश्चेत्यादिककिकाऽपि कथञ्चित्
तत्परतया व्याख्येया । एवं चाभावांशे सदातनत्वविशेषणमन-
र्थकमिति धाच्यम् । प्रतियोगितायां भाववृत्तित्वनिशेऽपि स्नेह-
समानाधिकरणार्थिवादितत्तद्रूपारम्भाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्रूपप्रागभावध्वंसेषु जलत्वसा-
मानाधिकरण्यविरहेणाभावे सदातनत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् ।

नामुक्तसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरणस्याक्षतत्वात् । षट्ध्वं-
साध्यत्वतत्प्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावश्च स्वाधिकरणषट्ध्वंसा-
धिकरणोऽसदातनतया लक्षणाघटकः ।

न च यावत्त्वस्यानुयोगिताविशेषणत्वे ऽनुयोगितायां सदातन-
वृत्तिविशेषणमफलम्, हेतुमग्निप्राभाषप्रतियोगितावच्छेदकतत्त-
द्रूपत्वावच्छिन्ननिरूपितध्वंसत्वरूपानुयोगितायां सम्बन्धविशेषाय-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य निष्प्रमाणकतया सम्बन्धविशेषाय-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनैव कारणत्वात् । ध्वंसादिसाधार-
णसम्बन्धविशेषायच्छिन्नतत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्पन्ता-
भाववृत्तितया उक्ताव्याप्यनवकाशात् । तथा च षट्ध्वंसाध्य-
त्वाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भव इति धाव्यम् । अभाव-
प्रतियोगितामात्रस्यैव किञ्चिद्दर्मावच्छिन्नत्वनियमवत्सम्बन्धावच्छि-
न्नत्वनियमः सिद्धान्तसिद्ध इति तद्रूपनिरूपितध्वंसादिरूपानुयोगि-
तामादायाव्याप्तेर्दुर्गतरतया यावदनुयोगितानिवेशप्रतेऽपि सदातन-
वृत्तित्वस्य अवश्यं निवेशनीयत्वात् इत्यत आह । घटध्वंस इति ।

(दी०) घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादौ च घटध्वंसत्वादेस्तत्प्र-
कारकप्रमाविशेषत्वादेर्वा भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो
न घटध्वंसत्वादिसमानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ।

(शा०) भावाभाववृत्तिरित्यतिरिक्तत्वे हेतुगर्भविशेषणम् । तथा
चामात्रवृत्तिप्रतियोगिकाभावाधिकरणकामावत्वं नाधिकरणस्थ-
रूपत्वे तन्त्रमपि तु अमाद्यमात्राधिकरणकत्वमेवेति भावः । अ-
धिकरणीमूलाभावान्तरादतिरिक्तत्वं व्यघरणाप्य तदेव साध्यासामा-
नाधिकरण्यप्रयोजकनयोपदर्शयति । तादृश इति ।

यद्यपि घटध्वंसत्वाद्यभावस्य गौत्वाद्यमाधरूपत्वेऽपि घटध्वं-
सान्यत्वविशिष्टाभावत्वाद्यभावस्य गौत्वाभावावृत्तितया गौत्वामा-
यानात्मकस्य साध्यासमानाधिकरणतयैव नातिव्याप्यनवकाशास्त-
थापि समाधिर्सीक्येण साध्याभावस्यातिरिक्तायं व्यघरणाप्य
तमादायातिव्याप्तिरित्यादि ।

केचित्तु समवायाभावत्वं यन्मते प्रतियोगित्वं तन्मते तज्जलत्वा-
भावाज्जलत्वाभावाभ्यामन्यतराद्यभावमायो जलत्वाभावादिरपि, अन्य-

न च प्रागभावस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविर-
हासत्प्रतियोगितावच्छेदकतद्रूपत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य च सा-
ध्यसामानाधिकरण्याव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । ध्वंसप्रागभाव-
योरस्यन्ताभावविरोधितामते द्रव्योत्पत्तिकालं तत्र रूपं नास्तीति
सामान्याभावबुद्धेः प्रागभावविषयकतया तत्रापि सामान्यधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावश्योपेतत्वात् । अन्तराश्यामे रक्तं
रूपं नास्तीतिवत् पूर्वापररक्तिमध्यसप्रागभाववति रक्तेऽपि तादृशप्र-
तीतेः कालविशेषावच्छिन्नत्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वे क्वचित् स्वीकारेण धारणसम्भवात् । एवं च समुपदर्शितदो-
षधारणाय द्वितीयेऽपि तद्विशेषणमावश्यकम् । एवं च हेतुसमा-
नाधिकरणजलपरमाणुरूपात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामा-
न्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं तेजःपरमाणुरूपमादायाव्याप्ति-
धारणाय भावभिन्नत्वं प्रथमे द्वितीये चाऽभावे विशेषणमिति ।

ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, हेतुसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटध्वंससत्त्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावानां गोत्वाद्यभावाधिकरणकानां अभावाधिकरणकाभावधर्म-
प्रतियोगिकतयाऽधिकरणीभूततत्तदभावात्मकानां साध्यसामाना-
धिकरण्याद् भावेषु तदभावत्वेन फलसंगोत्वाभावादिभिरेव घटध्वं-
सत्वं नास्तीति युद्ध्युपपत्तेस्तत्राप्यतिरिक्ततदभावाकल्पनात्, घट-
ध्वंसादिभिष्ठतदभावस्य घटध्वंसादिरूपत्वेऽपि सदातनत्वाभावेन
घटध्वंसादेर्लक्षणाघटकत्वात् । भाववृत्तिघटध्वंसत्वाभावस्य गोत्वा-
भावाद्यतिरिक्तत्वेऽपि बहिमान् धूमादित्यादौ साध्यासमानाधिकरण-
द्रव्यत्वाभावरूपतदधिकरणध्वंसत्वाद्यभावे साध्यसामानाधिकरण्य-
विरहेणाव्याप्तेः । एवं जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभावान्यतरभावाभावस्य तेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावादिरूपत्वे
अभावे भावभिन्नत्वविशेषणत्वप्रक्षेपेऽप्यगतेस्तत् परित्यज्य हेतुम-
ग्निप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदनुयोगि-
तास्त्वेष स्वाश्रयघटितपरम्परासम्यग्धेन साध्यवृत्तित्वस्य वि-
घटनीयतया प्रतियोगितावच्छेदकैक्ये अभावव्यक्तिभेदानुयो-
गिताभेदानभ्युपगमेन भावादिधृत्त्यभावाणां साध्यासमानाधिक-
रण्येऽपि घटध्वंससत्त्वत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानां यावदनुयोगिता-

शामुक्तसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरणस्याक्षतत्वात् । षट्ध्वं-
साप्यन्यत्वेतरप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावश्च स्वाधिकरणषट्ध्वंसा-
दिरूपोऽसदातनत्वा लक्षणाघटकः ।

न च यावत्स्वानुयोगिताविशेषणत्वे ऽनुयोगितायां सदातन-
वृत्तिविशेषणमफलम्, हेतुमश्लिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्त-
द्रूपवावच्छिन्ननिरूपितध्वंसत्वस्यानुयोगितायां सम्बन्धविशेषाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकावस्य निष्प्रमाणकतया सम्बन्धविशेषाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकर्तृविशेषणेनैव चारणात् । ध्वंसादिसाधार-
णसम्बन्धविशेषावच्छिन्नतत्तद्रूपवावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ता-
भाववृत्तितया उक्ताव्याप्त्यनवकाशात् । तथा च षट्ध्वंसान्य-
त्वाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भव इति चाच्यम । अभाव-
प्रतियोगितामात्रस्यैव किञ्चिद्दर्मावच्छिन्नानियमवत्सम्बन्धावच्छि-
न्ननियमा सिद्धान्तसिद्ध इति तद्वनिरूपितध्वंसादिरूपानुयोगि-
तामादायाव्याप्तेर्दुर्धारतया यावदनुयोगितानिवेशमतेऽपि सदातन-
वृत्तित्वस्य अवश्यं निवेशनीयत्वात् इत्यत आह । षट्ध्वंस इति ।

(दी०) षट्ध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादौ च षट्ध्वंसत्वादेस्तत्प्र-
कारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो
न षट्ध्वंसत्वादिसमानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ।

(गा०) भाषाभाषवृत्तिरित्यतिरिक्तत्वे हेतुधर्मविशेषणम् । तथा
चामावृत्तिप्रतियोगिकाभाषाधिकरणकाभावत्वं तदधिकरणस्य-
रूपत्वे तन्त्रमपि तु अभाषमात्राधिकरणकत्वमेवेति भावः । अ-
धिकरणभूताभाषान्तरादनिरिक्तत्वं व्ययस्याप्य तदेव साध्यासामा-
नाधिकरण्यप्रयोजकतपोपदर्शयति । तादृश इति ।

यद्यपि षट्ध्वंसाद्यभाषस्य गोत्याद्यभाषरूपेऽपि षट्ध्वं-
सान्यत्वविशिष्टाभाषत्याद्यभाषस्य गोत्याभाषावृत्तितया गोत्याभा-
षान्तरमकस्य साध्यासमानाधिकरणतथैव ग्रातिव्याप्यवकाशस्त-
थापि समाधिसौकर्येण साध्याभाषस्यातिरिक्तत्वं व्ययस्याप्य
तमादायातिव्याप्तिर्धारिता ।

केचित्तु यमाभाषावत्त्वं यन्मते प्रतियोगितं तन्मते तत्रत्या-
यज्जटायामान्यतराद्यभाषाभाषो जटायामायादिरपि, यद्य-

या तस्य सामान्यतस्तत्प्रतियोगित्वानुपपत्ते । तथा चाभाये
भावमिश्रत्यनिवेशेऽपि दर्शिताभ्यासिर्दुर्वारैवेति अनुयोगिताया-
मुपयावृत्तित्वमेव तन्मतविशेषणप्रक्षिप्य तादृशानुयोगितावद्या-
वदभावे साध्यसामानाधिकरण्यनिषेद्यमिति दर्शितविशिष्टाभावो
लक्षणघटक इत्यभिप्रायकतया फक्किकमेतां सङ्गमयन्ति ।

परे तु नन्वयमभावे घटसत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणा
भावप्रतियोगितावच्छेदकं घटसामान्यत्वविशिष्टाभावत्वत्वं तद्व-
च्छिन्नप्रतियोगिताको घटसत्त्विरभावोऽभावाधिरणकभाववृत्ति-
धर्मप्रतियोगिकभावतयाऽधिकरणाभूतघटसत्त्व इति भाववृत्ति-
रसाधभावत्वाभाव एव । तत्र च निरुक्त्यावदभावान्तर्गते साध्य-
सामानाधिकरण्यविच्छेदादव्याप्तिरिति सदातन्त्वमभावाविशेषण प-
रित्यज्यानुयोगितायामेव कादाचित्कावृत्तित्वं निषेद्य तादृशानु-
योगितावद्यावदभावे साध्यसामानाधिकरण्यप्रिवक्षणायम् । उक्त-
विशिष्टनिरूपिता च घटससाधारणी एकैवानुयोगितति नाव्याप्तिः ।

यस्तु तदनु प्रथमाभावे इयमिश्रहेतुमिश्रित्वमेव प्रवेक्ष्य दर्शि-
ताव्याप्तिर्वारणीया उक्तस्यानुयोगिताविशेषस्य निवेशेऽयमभा-
वोऽप्यन्ताभाववादित्यादौ घटात्यन्ताभावेदविशिष्टाभावत्वाभा-
वमादायोक्तरीत्याऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । एव च घटध्वसो घटस-
त्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, हेतुसमानाधिकरणस्याभाववृत्तिधर्माभा-
वस्य तदधिकरणस्वरूपत्वेन लक्षणाघटकत्वात् । अभावावृत्तिध-
र्मभावस्य च साध्यसमानाधिकरणत्वादित्याशङ्कायां घटध्वस इ-
त्यादिफक्किकमवतारयन्ति ।

(चि०) एतदेव यावत्स्वल्पमभिचारिष्यमभिचारि-
साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते ।

यदा यावद्यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियो-
गिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं यस्य
तस्य तदेवानौपाधिकत्वम् । सौपाधी तु साध्यरन्नि-
ष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिन उपाधेयोऽत्यन्ताभावस्तेन

समं हेतोः सामानाधिकरण्यम् । उपाधेः साधनाव्यापकत्वात् ।

(दी०) यावदिति स्वं व्यभिचारि येषां तेषां यावतां व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमिदमर्थः ।

(गा०) यावत्स्वव्यभिचारीत्यादिलक्षणे स्वस्य व्यभिचारीति तत्पुरुषे विषमव्याप्ते हेतुव्यभिचारिसाध्यादेः साध्याव्यभिचारित्वादव्याप्तिः, साध्यव्यापके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च । व्यापकव्यभिचारिणां यावतां व्याप्यव्यभिचारित्वात् अतो बहुव्रीहिमवलम्बते । स्वमिति । यावन्तः स्वव्यभिचारिणो व्यभिचारिणो यस्येति बहुव्रीहौ धूमाद्यव्यापकमहानसत्त्वादीनां बहुधाद्यव्यभिचारितया बह्विमान् धूमादित्यादायव्याप्तिरिति व्यभिचारिव्यभिचारीत्यत्र तत्पुरुषमाश्रयते । तेषामिति । यावत्स्वं स्वस्मिन् साध्ये वा न विशेषणमिति स्फुटयति । यावतामिति । एवं च निरुक्तयावत्साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्यवस्यतीति भावः ।

यत्सामानाधिकरणेत्यत्र यत्पदस्य साधनपरत्वे यस्येति यत्पदस्य च साध्यपरत्वे साध्यस्य यावत्साधनव्यापकव्याप्यत्वं लभ्यते तच्च विषमव्याप्तसंज्ञेत्वादावव्याप्तिकवलितमिति प्रथमयत्पदस्य साध्यपरतामाह । यत्पदमिति ।

(दी०) यावदिति । यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरम् । सोपाधिवारणाय यावदिति लुप्तसप्तमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम् । तथा च साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभावकत्वमर्थः । केवलान्वयिस्थले त्वाकाशादिरेव तथाविधो ऽभावः प्रसिद्ध इति सम्प्रदायः ।

(गा०) एतेनैवामिमयत्पदस्य साधनपरतालाभाश्च सा धर्णिता । तदेवानैपाधिकत्वमिति मूले तदेवेत्यनन्तरं तत्साध्यानेकूपितमिति पूर्णीयम् । प्रथमाभावादौ यावत्स्वविशेषणे यावदभावप्रतियोग्यप्रसिद्धासम्भवः । यावतां प्रत्येकप्रतियोगित्वनिवेशने अपि

साध्यव्यापक्यत्किञ्चिद्धर्मव्याप्यत्वमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
रतो द्वितीयाभावे तस्य विशेषणतामाह लुप्तेति । अभावस्यासामा-
नाधिकरण्यनिवेशे केवलान्वयिनि साध्यव्यापकभावस्य गगनादेः
सामानाधिकरण्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरनोऽभावे यस्यासामानाधिक-
रण्यमित्यर्थं स्पष्टयितुं लुप्तसप्तमीकस्येति । अप्रतियोगिप्रतियोगिक-
स्य यथाश्रुतस्याप्रसिद्ध्यादिप्रस्ततया तस्य प्रतियोगितानवच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकार्यकता दर्शयन् यावत्पदार्थव्यापकताम-
न्तर्भाव्य व्याप्तेर्विशिष्टकार्यरूपतामुपपादयति । तथा चति । गगना-
देर्गगनाद्यभावाभावत्वं स्वयं निराकरिष्यति अतः सम्प्रदाय इति ।

(दी०) केचित्तु तादृशयावदभावशून्यत्वं यदधिकरण-
ताया व्यापकं तत्त्वमर्थः । न च तादृशप्रतियोगितानवच्छे-
दकवन्तमेव यावत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्व यदधिक-
रणताया व्यापकं तत्त्वमिन्यर्थलाभादेव सामञ्जस्येऽभावद्वयो-
पादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यम् । यावता तादृशाना-
मिन्यनादीनामेकाधिकरणस्याप्रसिद्धेः । न चावच्छेदकाश्रय-
हाय अप्रतियोग्येव यावत्त्वेन विशिष्यताम् । साध्यव्यापकस्यापि
रूपान्तरेण साध्यसपानाधिकरणात्पन्ताभावप्रतियोगित्वस्यो-
पदर्शितत्वादित्याहुः ।

(ता०) तादृशयावदभावशून्यत्वमिति । साध्यव्यापकतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगितायावन्तोऽभावा प्रत्येकं तच्छून्यत्वमित्य-
र्थः । तेन धूमवान् बहुरित्यादौ सर्वत्र बहुधाद्यधिकरण धूमादिव्याप-
कतावच्छेदकबहिर्वाद्यवच्छिन्नाभावमाभावेन यावत्स्यावच्छिन्नतावद-
भावाभावसत्त्वेऽपि न क्षति । यावत्तादृशाश्रयत्वमिति । यद्यत्सम्य-
न्धयद्वितन्यापकतावच्छेदक यद्यत् तेन सम्यन्धेन तदाश्रयत्वमि-
त्यर्थः । साध्यतावच्छेदकसम्यन्धयद्वितन्यापकतावच्छेदकाश्रयत्वा-
यावत्तावच्छिन्ननिरूपित साध्यतावच्छेदकसम्यन्धनाश्रयत्वमिति
धार्थं । यथा सन्निवेशे ज्ञेयधर्मादनतिप्रयोजनकमिति । तादृशानाम् ।
व्यापकतावच्छेदकरूपताम् । ऐकाधिकरण्यप्रसिद्धेयिनि । तथा

य न तावतामेकं प्रति व्यापकत्वप्रसिद्धिरिति । अप्रतियोग्येवेति ।
तथा च इन्धनादीनां न तथात्वे अपि त्वखण्डजल-
स्वामावादीनामेव विशेषणताविशेषसम्बन्धेनैव व्यापकत्वस्य वि-
षयतात् तेन सम्बन्धेनैव चाध्यायविषयता यावत्तादृशाभ्या-
त्वमेकस्यापीति नाप्रसिद्धिरिति भावः । रूपान्तरेण । द्वित्यादि-
ना । प्रतियोगित्वेनैतदन्वयः । साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना-
भावान् प्रातिस्विकरूपेणोपादाय तदभावत्वेन हेतुव्यापकत्वनिवे-
शापेक्षया यावद्व्यापकतावच्छेदकधर्मान् विशिष्योपादाय तेन रूपेण
व्यापकतानिवेशनमेवोचितमिति एतन्मते स्वस्वरसंयोजं बोध्यम् ।

(चि०) यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं
यस्य तस्य सा व्याप्तिः । तथा हि धूमस्य वह्निस-
म्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकम्, धूममात्रस्य वह्नि-
सम्बन्धित्वात् । चहेस्तु धूमसम्बन्धे न वह्नित्वमव-
च्छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात् । न ह्यतिप्रसक्तम-
वच्छेदकम्, संयोगादौ तथात्वाददर्शनात् । किं तु
यद्वायाद्रैन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं
तादृशं च व्याप्यमेव ।

अथवा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं
यस्य स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यम् । वह्निसामानाधिकरण्यं
हि धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ तूपाधिना ।

(दी०) अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्याव-
च्छेदकरूपं वा व्याप्तिः । इत्थं च धूमत्वद्रव्यत्वत्वादेर्व्याप्यता-
वच्छेदकत्वं दण्डत्वादेर्नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मात्मककारण-
तावच्छेदकत्ववदभेदेऽपि उपहितानुपहितभेदाद्वा समर्थनीयम् ।
तत्र आद्यमभिप्रेत्याह । यत्सम्बन्धितेति ।

(गा०) यत्सम्बन्धितेत्यादितत्क्षणयोर्भेदं स्पृष्टोचिकोतुः प्रागेव

लोको धूमो वेत्यादौ विशिष्य सन्देहेऽपि सामान्यतोऽवच्छे-
दकरूपवत्त्विर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् ।

(गा०) विशेषानुसरणस्य फलं स्वयमेवाह । जनकत्वादीति ।
व्यावृत्ता । भिन्ना । तथा च तदादाय नातिप्रसङ्ग इति भावः । प्रथमे-
ऽनुपपत्तेः सत्त्वात् तामेव पक्षान्तरानुसरणवीजतया दर्शयति । अत्र
चेति । परामर्शात् । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यप्रकारेण प्रमारूपादेव ज्ञानात् । न चेष्टापत्तिः शङ्क्या ।
परामर्शभ्रमं विना भ्रमानुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् । एतत्प्रदर्श-
नायैव परामर्शस्य प्रमात्वसम्पादकं सत्त्वादिहेतौ तादृशव्याप्ति-
सत्त्वमभिहितम् । सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपस्य व्याप्तिपक्षे
च तद्विशिष्टस्य पक्षेऽसत्त्वात्तद्विशिष्टवैशिष्ट्याद्यगाहिपरामर्शो भ्रम
एवेति नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु गुणादौ विशिष्टसत्तात्वादिविशिष्टस्यैव गुणादिसामाना-
धिकरण्यविशिष्टस्याप्यसत्त्वात् प्रथमपक्षेऽपि नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्कां
निरस्यति । साध्येति । असम्भवीति । तथा च सामानाधिकरण्य-
व्याप्तिपक्षे व्याप्युपलक्षितहेतुवैशिष्ट्यस्यैव ज्ञानं कारणं वाच्यम्,
गुणादिसामानाधिकरण्योपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यं च कर्मादाद्यपी-
त्यतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति भावः । न च सामानाधिकरण्यव्याप्तिपक्षे
तद्विमितावच्छेदकतापध्वन्यवच्छेदकतद्वर्मविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य हे-
तुतयाऽतिप्रसङ्गवारणं सम्भवतीति वाच्यम् । गौरवात् । एत-
त्फल्ये पक्षवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नं सामाना-
धिकरण्यमिति ज्ञानस्यैव कारणत्वे तु न कोऽपि दोषः ।

ननु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधूमत्वादेर्व्याप्तिरित्वे यत्र
पक्षवृत्तौ धूमत्वालोकत्वयोर्विशिष्य संशयो व्यर्थविशेषणतया सा-
ध्यसम्यन्धितानवच्छेदकस्य धूमालोकान्यतरत्वस्यैव याऽप्रधा-
रण तत्रानुमयासिद्धाया अनुमितेरनुपपत्तिः । तत्र विशेषणसन्दे-
हेन धूमत्वादिरूपव्याप्तिविशिष्टस्यापि पक्षे सन्दिग्धत्वात् । धर्मि-
वृत्तौ यस्य विशेषणस्य निश्चयस्तद्विशेषणवत्प्रवृत्तिकत्वरूपतद्वि-
शिष्टाभावाद्यातर्कधर्मस्यापि धर्मिणि निश्चयसम्भवात् विशि-
ष्टसंशयो न सम्भवतीति धर्मिवृत्तौ विशेषणनिश्चयविघटकत-

या तत्र विशेषणसशयस्य धर्मिणि विशिष्टसशयनिर्णयकत्वादि-
त्यत आह । अपमिति । अपम् । पक्षवृत्तिः । इत्यादौ । इत्यादिस-
शयस्थले । विशिष्य । धूमत्वादिना । सन्देहेऽपि । सामा-
न्यतः । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपसामान्यधर्मपुरस्का-
रेण । अवच्छेदकरूपप्रतिर्णयः । अवच्छेदकप्रकारकः पक्षे
हेतुनिधाय । सम्भवत्येति । इदं च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वप्रविष्टमित्यभिप्रायेण । वक्ष्यमाणानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छे-
दकत्वस्य स्वत्वघटिततया धूमत्वालोक्त्यादिसाधारणसामान्य-
धर्मस्यासम्भवात् तन्निवेशनासङ्गते । तन्मते च धूमलोका-
न्यतरत्वादेरेवावच्छेदकतया तत्प्रकारकनिश्चयादेवानुमित्युप-
पत्तिर्दृष्ट्या ।

अवच्छिन्नसामानाधिकरण्यादेर्व्याप्तित्वेऽपि अनिप्रसङ्गाणा-
य सामानाधिकरण्यधर्मिनाद्वच्छेदकतापन्नसामानाधिकरण्यावच्छे-
दकतत्तत्समप्रकारकहेतुमत्तानिश्चयस्य हेतुनयाऽन्यतरत्वादिप्रकार-
कहेतुमत्तानिश्चयादेयोक्तस्थलानुमितेयत्वात्तयात् ।

न चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवशपक्षे नीलधूमत्वा-
दिवारणाय स्वसमानाधिकरणनादशधर्मान्तराघटितत्व यदि नि-
घेद्यते तदा धूमत्वादिघटितधूमालोकान्यतरत्वस्यावच्छेदकत्वा-
सम्भवात् कथं तत्प्रकारकज्ञानादनुमितिरेति वाच्यम् । तन्मतेऽपि
धूमत्वालोक्त्यान्यतरत्वादिशरीरे अवच्छेदकताघटकसमवायेन
धूमत्वादेरप्रवेशात्तस्यावच्छेदकत्वसम्भवेन तत्प्रकारकपक्षधर्मता-
ज्ञानादेवानुमित्युपपत्तेः ।

(दी०) अत्रावच्छेदकत्वं नान्यूनवृत्तित्वम्, अन्यूनान-
तिरिक्तवृत्तित्वं वा । वक्ष्यादौ साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात्,
धूमत्वादावतिप्रसङ्गात् । किं तु अनतिरिक्तवृत्तित्वम् । तच्च यद्यपि
न तदभाववदवृत्तित्वम् । गुणवान् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वेऽति-
प्रसङ्गात् । न च कर्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन गुणसामानाधिकर-
ण्याभाववत्ता सत्तायां वर्तमानत्वान्न तथा । तथा मति विशि-
ष्टसत्तात्वे प्रागुक्तदिशा च धूमत्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

(गा०) अन्यूनवृत्तित्वमित्यादिपक्षयोराद्ये दोषमाह । बहुपादा-
विति । उभयत्र तमाह । धूमत्वादाविति । अत्रापि बहुपादौ
साध्ये इत्यनुपपद्यते । अप्रसङ्गादिति । तस्य बहुपादिसामाना-
धिकरण्यन्यूनवृत्तित्वादिति भावः । सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गादिति ।
सत्तायां गुणसामानाधिकरण्याभावविरहादिति भावः । सामाना-
धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षमाह्नस्य शङ्कते । न चेति । न तथा ।
न उक्तस्थले सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गः । तथा सति । सामानाधिकरण्य-
स्याव्याप्यवृत्तित्वे सति । प्रागुक्तदिशा । स्वावयवावच्छेदेन धूमा-
दावपि बहिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वेन । अव्याप्तिप्रसङ्गात् ।
गुणादिवहुपादिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

(दी०) तथापि अतिरिक्ते यद्धर्मविशिष्टदेत्वधिकरणवृ-
त्तित्वं न वर्तते तत्त्वम् । साध्यासमानाधिकरणावृत्तिस्वविशि-
ष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्यकत्वम्, स्वाविशिष्टाधिकरणावृत्तिया-
वत्साध्यासमानाधिकरणकत्वमिति तु फलितार्थः । सत्तात्ववि-
शिष्टसत्ताधिकरणकर्मादिवृत्तित्वस्य साध्यासमानाधिकरणे क-
र्मत्वादौ सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः । कर्माद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताश्रयश्च
न कर्मादिरिति नाप्रसङ्गः । एवं च मेयत्वादेरपि केवलान्व-
यिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः ।

(गा०) अतिरिक्ते । साध्यासमानाधिकरणे । न वर्तते इत्यने-
नान्वयः । तथा च यद्धर्मविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वं साध्यासमाना-
धिकरणावृत्तीत्यर्थः । यद्धर्मयत्त्वमुपेक्ष्य यद्धर्मविशिष्टत्वस्य निवेशाद्
गुणवद् विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यग्रे स्वयमेव वक्ष्यते ।
सम्यग्धविशेषलाभाय हेतुपदम् । साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुसा-
मानाधिकरण्यव्यक्तिविशेषे साध्यासमानाधिकरणावृत्तित्वमादाया-
तिप्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यसामान्यमन्तर्भाव्यं पतङ्गलक्षणा-
र्थमेव समासघटितैकवाक्येनाह । साध्यासमानाधिकरणेति ।

अग्रेकवृत्तेरधिकाया निवेशादितो लघुलक्षणान्तरमाह । स्व-
विशिष्टेति । गुणवत् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वे लक्षणत्रयस्यैवातिप्रस-

हमुद्धरति । सत्तात्वेति । इदं वाच्यं मेयादित्यादौ धाव्यत्वादिना
मानाधिकरण्यग्रन्थे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तौ मेयत्वादवृत्त्या
अतिप्रसक्ततया तस्य सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति
द्रव्यस्यापि यथोक्तानतिरिक्तवृत्तित्वविश्लेषा नावकार इत्याह । एव
चेति । केवलान्वयीति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिद्वस्तुनो
ऽधिकरणे धर्तमानस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताशून्यत्वमेव केवलान्वयित्वं तेन समवायादिना द्रव्य
त्वसत्त्वादिसाध्यकस्य सयागादिना हेतोर्मेयत्वावच्छिन्नस्य व्या
प्यतोपपत्तेरपि समग्र । उपपत्तिरिति । साध्यासमानाधिकरणमा-
त्रस्यैव मेयत्वादिविशिष्टासमानाधिकरणत्वादिति भावः ।

(दी०) यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिः, तद्ब्रह्म
मेयत्वादिनेति । तन्न । व्याप्तिविरहितवृत्तितया गृह्यमाणेन रूपे
ण व्याप्तिग्रहामम्भवान् । अन्यथा अतिप्रसङ्गान् ।

(गा०) वृत्तिमत्त्वादिकमिति । वृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेन बोध्यम्, केवलस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धवद्विस्तारस्य
सामानाधिकरण्यातिप्रसक्तत्वात् । आदिपदात् सयोगेन मेयत्वा
वच्छिन्नहेतुकस्थल द्रव्यत्वस्य परिग्रहः । तत्र व्याप्तिरिति । त-
था च मेयत्वादेरतिप्रसक्तत्वं न क्षतिमायहतीति भावः ।

ननु धूमगान्धेहिरित्यादिप्रयोगविरहात् पञ्चम्याः प्रकृत्यर्थताव-
च्छेदकावच्छेदन गमकताबोधकत्वं व्युत्पन्नम् । गमकतावच्छेद-
कं च व्याप्यतावच्छेदकरूपम्, सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपस्य
व्याप्तिवत्तमेव तदेव रूपं तथा, अमेदेऽप्यवच्छेदावच्छेदकभावसमर्थ-
नात् । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिश्च व्यापकतानिरूपकताव-
च्छेदकम् । एव चोक्तस्थले मेयत्वादेर्गमकतानवच्छेदकतया मेया
दिति हेतुप्रयोगानुपपत्तिरित्यत आह । तद्ब्रह्मश्चेति । तद्ब्रह्म । तादृ-
शावच्छेदकवृत्तिमत्त्वादिरूपव्याप्तिग्रहः । मयत्वादिना । धर्मिताव-
च्छेदकमेयत्वादिप्रकारणः । अनुमितिहेतुरिति शेषः । अयमाशयः ।
व्याप्यता यदि गमकतामकं पञ्चम्यथ स्यात्तदा व्याप्यतावच्छे-
दकत्वमेव गमकतावच्छेदकत्वम्, तदेव च न, तथा सति पञ्चम्यथ

हेतौ व्याप्यताबोधनादुदाहरणाकाङ्क्षानिवृत्तेः । अपि तु साध्यानु-
मित्यौपयिकव्याप्तिपक्षधर्मज्ञानविषयता साध्यगमकता पञ्चम्यर्थः ।
तद्वच्छेदकं च रूपं यदवच्छिन्ने धर्मिणि व्याप्यादिग्रहः तादृशं च
रूपं व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे व्यापकाधनिरूपकताव-
च्छेदकधर्म एव । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणद्रव्यवानित्यादिज्ञा-
नादनुमित्यनुत्पत्त्या तद्रूपावच्छिन्ने व्यापकसामानाधिकरण्यग्रह-
स्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमात् । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपव्या-
प्तिपक्षे साध्यसम्बन्धितावच्छेदकवस्वानित्याकारकनिर्धर्मिताव-
च्छेदककस्याप्तिज्ञानादनुमित्यनुत्पत्त्या मेयत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिक-
तादृशज्ञानस्याप्यनुमित्युत्पादकतया मेयत्वादेरपि वाच्यत्वादिग-
मकतावच्छेदकत्वमिति । तद्धर्मविशिष्टयोधकपदोत्तरपञ्चम्या च
तद्धर्मावच्छिन्ने निरुक्तं गमकत्वं प्रत्याच्यताम्, तद्धर्मावच्छिन्नविष-
यकव्याप्यादिप्रमाधीनानुमितिविधेयत्वरूपं गम्यत्वं वा साध्ये प्र-
त्याच्यतामित्यभ्यदेतत् ।

धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण वा व्या-
प्तिधीरनुमितिर्हेतुः ? तत्र न प्रथमः, तथा सति मेयत्वादेर्वान्यत्वादि-
गमकतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरित्याह । व्याप्तिविरहीति । गृह्यमाणेन
रूपेण । गृह्यमाणरूपावच्छेदेन । व्याप्तिग्रहासम्भवादिति । तादृशमे-
यत्वादिरूपधर्मावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्य प्रमात्मकत्वग्रहासम्भवादित्य-
र्थः । तथा च विशेषदर्शिनस्तद्रूपेण गमकतावच्छेदकत्वग्रहासम्भवेन
प्रमेयादिति हेतुवाक्यादर्थबोधानुपपत्तिरिति भावः । न द्वितीयः ।
तथा सति वह्नित्वादेरपि धूमादिगमकतावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।
सामानाधिकरण्येन धूमादिसम्बन्धितावच्छेदकार्त्वेन्धनप्रभव-
वह्नित्वादिप्रमासम्भवादित्याशयेनाह । अन्यथेति ।

अधिकरणे साध्यस्य सम्बन्धविशेषानिवेशने अथमात्मा आत्ममहा-
कालान्यतरत्वादित्यावतिव्याप्तिः । कालस्य कालिकसम्बन्धेन साध्य-
वत्त्वात् साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यनिय-
तत्वात् । एवं हेतोः सम्बन्धविशेषानिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादौ
साध्यासमानाधिकरणधूमावयवत्वादेः समवायादिना धूमादिमति
वृत्तेरव्याप्तिः । साध्यवति सम्बन्धसामान्येनावृत्तित्वनिवेशे द्रव्यं
सत्त्वादित्यादौ वृत्तिमन्नाग्रस्यैव साध्यवति काले वृत्तेरवृत्तेः हे-

स्वसमानाधिकरणत्वनियमादित्यतः सम्बन्धविशेषं निवेशयति । साध्यतेति ।

(दी०) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन सम्बन्धेन अवर्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वाधिकरणेऽपि तेन तेन तथात्वं बोध्यम् ।

(गा०) नन्वनातिप्रसक्तत्वरूपावच्छेदकव्यविवक्षणे व्यर्थविशेषणघटितनीलधूमत्वादावपि तस्याक्षतत्वात्तदवच्छिन्नस्यापि व्याप्यतया व्याप्यत्वासिद्धिरूपहेत्वाभासविरहेण नीलधूमादिति प्राक्यप्रयोक्ता न निगृह्येतेत्यत आह । नीलंति ।

(दी०) नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरणात्तादृशधर्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयम् । सामानाधिकरण्यापादानाद् धूमभागभावत्वादिसद्ब्रह्म । तदघटितत्वं च तदविषयकप्रतीतिविषयत्वम् ।

(गा०) धारणीयत्वे त्वित्यनेन तदधारणेऽपि न क्षतिः । तत्र हेत्वाभासविरहेऽपि आधिक्येन निग्रहोपपत्तेरिति हेत्वाभासे वक्ष्यमाणं सूचितम् । स्र्वेति । स्वम्, अवच्छेदकत्वेनाभिमतम् । तादृशं रूपं विशिष्टमविशिष्टं वा स्वसमानाधिकरणं यत्तादृशं साध्यसम्बन्धितानतिरिक्तवृत्तिधर्मान्तरं तदघटितत्वेनेत्यर्थः । विशेषणीयम् । सामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तिभिमिति शेषः । नीलधूमत्वादेर्वृत्त्यादिसामानाधिकरण्यानतिप्रसक्तत्वरूपविशेषद्वलवत्त्वेऽपि तस्य तथाविधधूमत्वादिघटितत्वाद्धिशेषणद्वलेन तन्निरास इति भावः ।

स्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपत्वाघटितत्वासत्त्वाद्धर्मान्तेरिति । तदर्थश्च न स्वभिन्नं धूमत्वादेर्नीलधूमत्वाद्यभिन्नत्वात्, किं तु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं स्वावृत्तिविषयताश्रयत्वपर्यवसितम् । शुद्धधूमत्वपर्याप्तविषयतायाः नीलादिसहितधूमत्वादिषयोतविषयताभिन्नत्वेनादोषात् ।

सामानाधिकरण्यपदप्रयोजनमाह । सामानाधिकरण्येति । धूमभागमावत्त्वादेर्धूमत्वादिरूपसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मान्तरघटितस्यापि सद्ब्रह्म इत्यर्थः । तत्सद्ब्रह्मत्वं च धर्मिभेदे न धर्म्यमित्येति

प्रपादानुरोधेन । अवच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे तेन सम्बन्धेन वृत्तिः स्वसामानाधिकरण्यम्, तेन धूमत्वधूमप्रागभाषत्वयोः स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वस्वाश्रयप्रतियोगित्वाभ्यां प्रागभावधूमयोर्वर्तमानत्वेऽपि च क्षतिः । येन सम्बन्धेन यस्य धर्मान्तरस्यावच्छेदकत्वं तेन सम्बन्धेन तदघटितत्वं तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वशून्यप्रतीतौ स्वीयावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रकारत्वरूपव्यसितं विवक्षणीयम्, तेन संयोगादिना बहुपादो साध्ये न तत्सम्बन्धापच्छिन्नबहुप्रागभावत्वप्रमाविषयत्वाभाषाघवच्छिन्नस्य तादात्म्येन व्याप्यताऽनिर्वाहः । तादृशमाधादिप्रकारकप्रतीतौ यद्विमतस्तादात्म्येन व्याप्यतायां संयोगादिना अवच्छेदकस्य बहुपादो संयोगादिना प्रकारकत्वानियमात् ।

अथैतादृशविशेषणप्रवेशे यद्वित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकघटितघट्टिमदन्वावृत्तित्वाघवच्छिन्नस्य बहुपादिव्याप्यत्वानुपपात्तिः । तत्र चाधिकांशस्य प्रकाशकत्वादवैयर्थ्येन इष्टापत्तेरयोगात् । न च धर्मान्तरस्य विशेष्यविधया घटकत्वविवक्षा सम्भवति । धूमान्यान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः । सामानाधिकरण्यस्थाने व्यापकत्वं निवृत्तमिति न युज्यते । धूमालोकाभ्यन्तरस्यादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापातात्, तदघटकधूमत्वादेस्तदव्यापकत्वादिति । मैवम् । तदघटकसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मान्तरत्वेन यादृशधर्म प्रति व्यापकता अतादृशत्वस्य तादृशधर्मापर्याप्तविषयतापर्याप्तपर्यवसितस्य विवक्षया प्रतीकारात् ।

घटितस्य तदविषयकप्रतीत्यविषयस्वरूपं तदभाषस्य तादृशप्रतीतिविषयस्वरूपस्य तदभाषत्वेन निवेशोऽनघटन्यापादनुचित इत्याशयेनाह । तदघटितत्वमिति ।

मिथ्यादिमतमाह । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति ।

(दी०) स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावच्छेदकत्वम् । अत एव न वातिभक्तभवच्छेदकमित्यादिकेषां सङ्गच्छते । अन्यथाऽतिप्रसक्तेऽतिप्रसक्तत्वस्याप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् । विरुद्धयोश्च भावाभावयोरधिकरणे एकस्वैकेन सम्बन्धेन वृत्तिर्विरूप्यते, अतस्तत्रावच्छेदकमेदापेक्षा ।

(गा०) अन्यथा । अनतिप्रसक्तत्वस्य विवक्षणे । अतिप्रसक्ते । अनतिप्रसक्तत्वेनोपस्थिते । अप्रसक्तत्वेन । शङ्कातास्पदत्वेन । निराकरणाद्येगात् । निराकरणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । सत्तात्वादेर्गुणादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं निराकुरुते । विरुद्धोश्चेति । चत्वर्यः । भावाभावयोरिति स्वरूपकीर्तनम् । एकस्य । एकरूपावच्छिन्नस्य । वृत्तिविरुद्धते इति । तत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकं न तद्विरुद्धसामानाधिकरण्यावच्छेदकमिति नियम इति पर्यवसितसमुदायार्थः ।

यद्यपि धूमत्वादेर्वह्ण्यादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं विरुद्धपर्वतत्वपर्वतत्वाभावादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमवर्जनोपपन्नम्, पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्यस्य तदभावसामानाधिकरण्यस्य च बह्ण्यादिसामानाधिकरण्यरूपत्वादिति दर्शितनियमो न सम्भवति । तथापि तत्सामानाधिकरण्यत्वनद्विरुद्धसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नयोर्नैकावच्छेदकत्वमिति नियमोपगमात्तदोपः । बह्ण्यादिसामानाधिकरण्यत्वरूपेणैव पर्वतत्वनदभावसामानाधिकरण्यस्य धूमत्वाद्यवच्छेदकत्वात्, लक्षणे ऽपि साध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्ननिरूपितमवच्छेदकत्वं निविष्टम् । अन्यथा द्रव्यसामानाधिकरण्यत्वादिना धूमादिसामानाधिकरण्यस्य बह्णित्वाद्यवच्छिन्नतया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । अत उक्तनियमबलेन सत्तात्वादेर्गुणादिसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नानवच्छेदकत्वसिद्धेयं समीहितसिद्धिः । अत इति । तत्र । तत्तद्विरुद्धसामानाधिकरण्ययोः । अवच्छेदकभेदापेक्षा । विभिन्नयोर्नैकावच्छिन्नत्वस्यावश्यकता । सामानाधिकरण्यस्यावच्छिन्नत्वनियमादिति भावः ।

(दी०) अत एव व्यभिचारिणि साध्यतदभावमामानाधिकरण्ययोर्विरुद्धयोरुपपादनायोपाहितदभावानवच्छेदकावतुमन्वन्ते न्यायाचार्याः । सत्तात्वं तु गुणाद्यभावस्यैव गुणस्यापि न सामानाधिकरण्यावच्छेदकम् । विरोधात् । अव्याप्यवृत्तेश्च कपिसंयोगादेराधिकरणे दृक्षादौ तदभावस्य संयोगेन च बह्वेरधिकरणे महानमादौ समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वात्, बहिमनि च संयोगेन वर्तमानस्य

धूमादेर्वह्नयभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्तमानत्वाच्च तद्वृत्त-
त्वधूमत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः ।

(गा०) अत एव । विरुद्धसामानाधिकरण्ययोर्विभिन्नावच्छे-
द्यत्वस्यावश्यकत्वादेव । व्यभिचारिणि । सपक्षविपक्षवृत्तिदे-
तौ । विरुद्धयोः । असम्भवदेकावच्छेद्यताकयोः । उपपादनाय ।
अवच्छिन्नत्वनियमनिर्वाहाय । अवच्छेदको । यथा क्रमेणावच्छेद-
ककोटिप्रविष्टौ । अनुमन्यन्ते । स्वीकुर्वन्ति । एतावता किमाया-
तमित्यत आह । सत्तात्वं त्विति । विरोधात् । तत्सामानाधि-
करण्यावच्छेदकत्वस्येव तदभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्या-
पि प्रसङ्गात्, विनिगमकस्य दुर्लभत्वादित्याशयः । एवं च स-
त्तात्वं न गुणसामानाधिकरण्यावच्छेदकं तद्विरोधिसामानाधि-
करण्यानतिप्रसक्तत्वात् इत्यनुमानेनानवच्छेदकत्वसिद्धिर्द्रष्टव्या, ता-
दृशानुमाने च दर्शितप्रतिबन्दिरेव विपक्षवाधिका । उक्तनिय-
मे भावत्वाभावत्वमेव विवक्ष्यतां किं विरुद्धत्वनिवेशेनेत्याकाङ्क्षायां
तत्प्रयोजनमाह । अव्याप्यवृत्तेश्चेति । कपिसंयोगादेरधिकरणं त-
दभावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वादेतद्वृक्षत्वत्वादेर्न साध्यसामानाधि-
करण्यावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः । विरुद्धत्वं तदनधिकरणवृत्तित्व-
विशिष्टत्वम् । तादृशश्च विरोधः कपिसंयोगाभावादौ कपिसंयोगादे-
र्गुणादौ, अतस्तादृशविरोधविशिष्टतदभावाधिकरणगुणादिवृत्ति-
त्ववत्यां सत्तायां संयोगसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकं न सत्तात्वं
विरोधादिति नातिप्रसङ्गः । अथ वा संयोगतदभावयोरविरोधेऽपि,
द्रव्यत्वाद्यभावस्य संयोगविरुद्धतया सत्तात्वस्य संयोगसामानाधि-
करण्यावच्छेदकत्वे द्रव्यत्वाद्यभावसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
त्वस्यापि प्रसक्त्योक्तविरोधेन तदुभयसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
त्वासम्भवाच्च कस्यापि सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकं तदिति
नातिप्रसङ्गः ।

द्रव्ये संयोगाद्यभावस्याव्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्त्यभावमन्त-
र्भाव्याप्यव्याप्तिप्रकरणसम्भवाद्विरोधनिवेशस्य प्रयोजनान्तरमाह ।
संयोगेन चेति । तदभावस्य । वह्नयभावस्य । सत्त्वेनाविरुद्धत्वाद्
धूमत्वोदनावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः । तत्सम्बन्धेन तद्वृत्तिवृत्ते-

स्तत्सम्बन्धेन तद्वत्त्वविरोध्यधिकरणवृत्तित्वेनैव समं विरोधित्वाद्ब्रह्मसमवायिवृत्तिधूमनिष्ठवृत्तिमंयोगिवृत्तित्वस्य धूमत्वावच्छिन्नत्वाविरोध इत्यर्थः ।

एकेन सम्बन्धेनेत्यस्य प्रयोजनमाह । वह्निमाति च संयोगेनेति । संयोगेनायतमानत्वात् । विरुद्धस्य संयुक्तत्वस्यासत्त्वान् । तत्र समेयतत्वस्य च विरुद्धत्वादिति शेषः । यत्रापि धूमत्वादेन वह्निमसंयुक्तत्वावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः ।

नन्वेवं साध्यानाधिकरणवृत्तित्वादिरूपव्यभिचारस्य हेत्यामासतानुपपत्तिप्राप्त्यामायाधनयगाहित्वेन तज्ज्ञानस्येदृशव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वादित्यत आह । व्यभिचारधीरिति ।

(दी०) व्यभिचारधीरप्येतद्व्याप्तिवृद्धौ विरोधिष्येव । तद्धर्मविशिष्टस्य साध्यानाधिकरणवृत्तित्वग्रहे तदवच्छेदेन साध्याधिकरणवृत्तिन्वग्रहायोगात् । अस्तु वा एतन्मते हेतुवृत्तिधर्मस्य साध्यमामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः । तद्धोरेव साक्षाद्विरोधिनी, व्यभिचारान्तरधीस्तु परस्परयेति ।

(गा०) व्यभिचारयोः । साध्यानाधिकरणवृत्तित्वधीः । ग्रहायोगात् । ग्रहानुत्पत्तेरानुमधिकत्वात् । यद्धर्माविशिष्टस्य तदनधिकरणवृत्तित्वं तत्त्वस्य तद्वद्वृत्तितावच्छेदकत्वाविरुद्धत्वेन विषयविरोधादिति भावः । वस्तुनो विरुद्धस्यापि विरुद्धत्वानवगाहिधियो ऽविरोधित्वादाह । अस्तु वेति । हेतुवृत्तिधर्मस्य । हेतुतावच्छेदकतया ऽभिमतस्य । व्यभिचारः । व्यभिचाररूपहेत्वाभासः । सधर्मितावच्छेदक एवावच्छेदकत्वग्रहो हेतुरित्याशयेनैदम् ।

ननु तथाप्यनुमितिजनकज्ञाने व्यभिचारान्तरधियो ऽनुमवाप्तिर्यं विरोधित्वं भवेत्येतैवेत्यत आह । तद्धोरेवेति । तद्धोः । हेतुवृत्तिधर्मो तादृशानवच्छेदकत्वरूपव्यभिचारधीः । परस्परयोः । उक्तव्यभिचारधीद्वारा ।

एतन्मते नोत्पन्नत्वादियारणाय विशेषणान्तरमपि न प्रवेशयमित्याह । नीलेति ।

(दी०) नीलधूमत्वादिकं तु गौरवान्नावच्छेदकम् । एवं च लघुघटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं व्याप्तिः, न तु तत्तद्व्यवहारिकम्बुग्रीवादिसत्त्वादिकम् । तेन च गुरुणाऽपि रूपेण व्याप्तिग्रहे कथायां हेतोरुपन्यासे वाऽनुयोगः प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामपि समानः

(गा०) गौरवात् । सम्भवदवच्छेदकताकधूमत्वाद्यपेक्षया गुरुशरीरत्वात् । अवच्छेदकम् । बहुपादिसामानाधिकरण्यनिरूपितस्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकत्ववत् ।

नन्वेवं तादृशधर्मान्तराघटितघटत्वादिसमनियतकम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नस्यापि व्याप्यत्वानुपपत्तिरित्यत आह । एव चेति ।

ननु द्रव्यवान् कम्बुग्रीवादिमत इत्यादौ घटत्वादेर्व्याप्तित्वेऽपि सामानाधिकरण्ये इव तदवच्छेदकघटत्वादिरूपव्याप्तावपि गौरवेण कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरनवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहानुपपत्तिः, तथा च सति तस्य गमकतानवच्छेदकतया तद्विशिष्टबोधकपदेन हेतूपन्यासानुपपत्तिश्च । न च तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपव्याप्यवच्छेदकतयैवोभयोपत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति नीलधूमत्वादेरपि अवच्छेदकधूमत्वादिरूपव्याप्यनतिरिक्तवृत्तितया नीलधूमत्वाद्यवच्छेदेनापि व्याप्तिग्रहसम्भवाग्नीलधूमादित्यपि प्रयुज्येतेत्यत आह । तेन चेति । अनुयोगः । कथन्ता । प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनाम् । धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्तिवादिनाम् । समान इति । तन्मतेऽपि नीलधूमादित्यादिप्रयोगवारणाय स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वग्रहविषयताया एव गमकतावच्छेदकतानिर्वाहकत्वस्योपेतत्वादिति भावः । तथा प्रयोगोऽपि निष्यते एव यदुपस्थितिनियता स्वस्योपस्थितिस्तदपेक्षया गौरवमेवं व्याप्याद्यवच्छेदकत्वविरोधाति समाधानमपि नुस्यमेवेति द्रष्टव्यम् ।

व्यक्त्याहुल्यकृतगौरवेण रूपत्वरसत्वादीनां द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमेव न स्यादित्यत्रापीष्टापत्तिमाह । एवमिति ।

(दी०) एवं द्रव्यं रूपात् रमादित्यादौ सत्त्वगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादिसाधारणस्य गुणासमवेतत्वे सति द्रव्यममवेतत्वस्य वैकल्यावच्छेदकत्वममवेतं बहुनां रूपादीनां न तच्चम् । विरुद्धधर्मद्वयाधिकरणयोश्च एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः ? कथं वा द्रव्यत्वादेौ माध्ये हेतुत्वेन विशिष्य रूपादेः प्रयोगः ? तथा परामर्शाद्वा अनुमितिरिति विभावनीयम् ।

(गा०) द्रव्यादीति । जन्यद्रव्यादीत्यर्थः । आदिपदात् कर्मद्रव्यत्वादिपरिग्रहः । द्रव्यसमवेतत्वञ्च कर्मत्वादिवाच्याय द्रव्यपदम् । अत्र कल्पेऽस्वरसं प्रकाशयति । विरुद्धधर्मद्वयेति । कथं विरोधः । किंप्रमाणको विरोधः । विशिष्य । रूपत्वादिविशिष्टबोधकपदेन । तथा परामर्शात् । विशिष्य रूपादिमत्तापरामर्शात् । अनुमितिरिति । कथमित्यनुपप्यते ।

न च प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामप्ययमनुयोगः समान इति प्रागेष्टमिति वाच्यम् । व्याप्यन्तरवादिमते पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभूतधर्मे नदवच्छेदकत्वमानस्यानपेक्षितत्वात्, नीलधूमादिति प्रयोक्तुरविकर्तृत्वमिति निग्रहात् । एतन्मते सन्मार्गानुसरणे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य लघुत्वेऽपि सविवादातया निवेशनानौचित्यात् ।

न च कारणत्वादिरिवाऽऽधेयत्वादिरपि स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं प्रतीतिसिद्धतया दुरपह्वमिति वाच्यम् । घटिमति धूम इति प्रतीत्या धूमत्वे घटिमाप्तानाधिकरण्यावच्छेदकत्वावगाहनवत् धूमवानि घटिरिति प्रतीत्यानिप्रसक्ते ऽपि घटिन्वे धूमसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमानस्याविशेषेण सिद्धेरित्यभिप्रायः ।

सार्धमौपम्यमाह । अपरेत्विति ।

(दी०) अपरे तु यद्वर्गविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणत्वाया अवच्छेदकं स धर्मो व्याप्तिः । ग्रन्थस्तु धूमस्य धूमवत्तः, धूमत्वम्, धूमवत्त्वं चेद्वस्तु घटिमतस्तिपत्यादिप्रकारेण

व्याख्येयः । अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः । वि-
रुद्धिकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकादेशाधिकर-
णतया तदसम्भवात्, तुल्यवृत्तिकधर्मद्वयाधिकरणत्वयोर्मिथो-
ऽवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य च नियन्तुमशक्यत्वात् । नाप्यन्यून-
वृत्तिकत्वम् । न्यूनवृत्तिकधूमादेरव्याप्यतापत्तेः । किं त्वनति-
रिक्तवृत्तित्वम्, स्वान्यूनवृत्तितत्कत्वमिति यावत् । अतो न
केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । अत्र च यदन्यूनवृत्ति साध्यं तत्त्वं स्व-
व्यापकसाध्यसम्बन्धित्वपर्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमवशिष्यते ।
तच्च ग्रन्थकार एवाग्रे विवेचयिष्यते इत्याहुः ।

(गा०) यस्मिन्विशिष्टेति । गुणवत् सत्त्वादिपादौ सत्तात्वा-
दिविशिष्टसत्ताधिकरणत्वं गुणादावृत्तिप्रसक्तत्वेन न साध्याधि-
करणतावच्छेदकमिति नातिप्रसङ्ग इति । एतत्कल्पे स्रष्टितिस्रुतिः
कं धूमस्य घटितसम्बन्धे इत्यादिमूलविराघमवच्छेदकत्वमानय-
व्येवोद्धरति । ग्रन्थस्त्विति । विरुद्धति । एकस्मिन्नेव गृहा-
दौ प्राचीप्रतीक्यवच्छेदेन वर्तमानस्य व्यक्तिद्वयस्य एकस्मिन्नेव
घटादौ स्थित्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नगन्धतत्प्रागभावादेश्च एकस्मिन्
साध्ये हेतुभूतस्यापरस्येत्यर्थः । न्यूनदेशकालेति । घन्त्यादौ सा-
ध्ये धूमादेरत्यर्थः । तदन्यम्भवात् । तादृशावच्छेदकत्वासम्भ-
वात् । तत्र तदप्रत्ययादिति भावः । तुल्यवृत्तिकति । तैद्रूपत-
द्रसादीत्यर्थः । नियन्तुमशक्यत्वादिति । तथा च विनिगमना-
विरहेण द्वयोरैव परस्परावच्छेदकत्वेन अन्योन्याध्यायादुभयोरप्यन-
वच्छेदकत्वमिति भावः । एवं च लक्षणसम्भव इति द्रष्ट-
व्यम् । केवलान्वयिताध्यकं साध्याधिकरणताशून्यावृत्तिरूपत-
दनतिरिक्तवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्सन्दृश्यात् । स्वान्यूनवृत्तीति । स्व-
व्यापकसाध्याधिकरणताकत्वमित्यर्थः । मयप्रानतिप्रयाजनकाधि-
करणताद्वयप्रवेशेन गौरवम्, तत्परित्यागे च प्राथमिकसिद्धान्तल-
क्षणाभेद इत्यत आह । अत्र चेति । अग्रे । उक्तव्याप्तीत्यादौ ।
अत्रादृशरस्यमस्वरसपीजम् ।

(दी०) उपाधिनेति । विशेषणतामापन्नेनोपाध्यनुप्रवेशे-
नेति यावत् । बद्धावाद्द्रव्यनप्रभववृद्धित्वेन रासभार्द्रव्यनादौ च
तथाविधवृद्धिविशिष्टत्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविध-
बहेरप्यनुप्रवेशात् । रासभत्वादिकं तु निविशते न वेत्यन्यदेतत् ।

(गा०) ननु सोपाधिहेताववृत्तिना उपाधिना तन्निष्ठसाध्यसम्बन्धि-
ताया अवच्छेदासम्भवादुपाधिनेत्यसङ्गममत् आह । विशेषणनेति ।
अवच्छेदकविशेषणतापन्नेत्यर्थः । तथा चावच्छेदकविशेषणता-
मापन्नीमयावच्छेदकत्वे एवावच्छेद्यसामानाधिकरण्यं तन्नामिति
उपाधिर्वाशिष्ट्यावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकादिना साध्यसम्बन्धे ऽव-
च्छिद्यमाने ऽवच्छेदकविशेषणकोटिप्रविष्टतया साधनावृत्तेरप्यु-
पाधेरवच्छेदकत्वदुरपगामिति भावः ।

ननु धूमवान् बहेरित्यादावाद्द्रव्यनप्रभववृद्धित्वं सामानाधिकर-
ण्यावच्छेदकं तन्नाद्द्रव्यनप्रभवत्वाविशिष्टवृद्धित्वं तत्र च वैशिष्ट्य-
घटकतयाद्द्रव्यनप्रभववृद्धेः प्रवशा न तु विशेषणतयत्यन आह । उ-
पाध्यनुप्रवेशेनेति । उपाधिघटितधर्मेणेत्यर्थः । विशेषणवत् सम्ब-
न्धस्यापि घटकत्वात् दोष इति भावः । सम्बन्धावधया विशे-
षणविधया च घटकत्व स्थलमेवेन दर्शयति । बद्धाविति ।
ननु वृद्धिहेतुकं यथा साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकघटकत्व न
तथा रासभार्द्रव्यनहेतुके इत्यत आह । रासभत्वादीति । अन्यदेत-
दिति ॥ तदनिवेशऽप्युपाध्यनुप्रवेशस्याक्षतत्वाद् उपाध्यनुप्रवेशेन
साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकताया अविशेषणादिति भावः ।

सोपाधौ तु उपाधिनेत्यत्रैवकारण्येन नियमपरतया केषां-
चिद्व्यक्त्यान् नियमासम्भवेन दूषयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र चेदं स्तद्वत् निःस्नेहं वा स्पर्शादित्यत्र वि-
नाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्यासमानाधिक-
रणतया साधनव्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना केवलेन विशे-
षणीमूय वा शीतान्यस्पर्शत्वेन सोपाधिना स्वत एव स्पर्शो सा-
ध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते इत्युपाधिर्नवेति नियमे न तात्पर्यम् ।

परं तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकतामात्रे ।

(गा०) नियमे न नात्पर्यमित्यभिप्रेत्यान्ययः । स्नेहवत् स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशनं साध्यासमानाधिकरणतया स्वयमनुपाधिना शीतत्वेन केवलं स्पर्शं साध्यसम्बन्धोऽयच्छिद्यते इत्येकाऽन्ययः । सर्वत्र शीतपदं शीतस्पर्शपरम् । केवलं । किञ्चिदवच्छेदकविशेषणतानापत्तेन । एतन् उपाधिपदस्योपाधिघटितपरत्वलभ्ये सोपाधिनिष्ठसाध्यसम्बन्धितायां उपाधिघटितधर्म एव स्वतोऽवच्छेदक इति नियमे तस्य पदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वलभ्ये तादृशसाध्यसम्बन्धोऽनुपाधिरेव स्वतोऽवच्छेदक इति नियमे च व्यभिचारो दर्शितः । अवच्छिद्यते इत्यस्य विशेषणतयाऽवच्छेदकत्वपरतालभ्ये उपाधिभिन्नस्य तदघटितस्य च तादृशावच्छेदकत्वाभावनियमे व्यभिचारं दर्शयति । निःस्नेहमित्यादिना । निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं साधनव्यापकतया स्वयमनुपाधिना शीतान्यत्वेन विशेषणीभूय स्पर्शं साध्यसम्बन्धोऽयच्छिद्यते इत्यन्ययः । विशेषणीभूय । अवच्छेदकीभूते स्पर्शस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणीभूय । व्यभिचारः पदोद्देशनियमे प्रकृतानुपयोगोऽपि बोध्यः । विशेषणतापक्षेनैवेति पूरणलभ्ये उपाधेः स्वतोऽनवच्छेदकत्वनियमे व्यभिचारं दर्शयति । शीतान्यस्पर्शत्वेन चेति । अस्य च शुद्धनिःस्नेहत्वाव्यापकत्वेऽपि पक्षधर्मजलोष्णस्पर्शान्यतरत्वाग्रच्छिन्नसाध्यव्यापकतां उपाधित्वम् । अत्रापि नियमे प्रकृतानुपयोगो द्रष्टव्यः ।

ननु नियमस्यानाभिमतत्वे प्रकृतानुपयोगितेत्याशङ्कां परिहरति । परं त्रियति । अनवच्छेदकतामात्रे इति । वद्व्यादिपदस्य साध्यादिसामान्यपरतया पूर्वोक्तस्य साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वस्य सोपाधी नुकारेण व्यवच्छेदादिति भावः ।

उपाधिपदस्य साधनतावच्छेदकानिरुक्तिपरतया नुकारस्य संवकारार्थतया उपाधिनैवेति नियमपरत्वमपि सम्भवतीत्यपि कोचित् ।

इति अनुमानादाध्यायो विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ॥

(११) यद्वाचकम् । बालम्भट्टीमात्रेण
अथ सप्तमद्वयविनाशमहेता । अथ
वह्ना नयः ॥ ११

(१२) गद्गदरा । श्रीगद्गदराध्यायचक्रव
र्तिरता । श्रीगद्गदराध्यायविचिन्तितत्त्व
चित्तमय श्रीगद्गदराध्यायचक्रवर्तिरता
विरचितम् । ॥ १२

(१३) शब्दशुद्धि । श्रीशब्दशुद्धिचक्रव
र्तिरता । श्रीशब्दशुद्धिचक्रवर्तिरता
विरचितम् । ॥ १३

(१४) वैद्यकरणमहेता । श्रीवैद्यकरणमहेता
विरचितम् । श्रीवैद्यकरणमहेता
विरचितम् । ॥ १४

(१५) अथकरणमहेता । श्रीअथकरणमहेता
विरचितम् । श्रीअथकरणमहेता
विरचितम् । ॥ १५

(१६) विद्यामहादयः । श्रीविद्यामहादयः
विरचितम् । श्रीविद्यामहादयः
विरचितम् । ॥ १६

(१७) बृहदारण्यकचक्रवर्तिरता । श्रीबृहदारण्यकचक्रवर्तिरता
विरचितम् । श्रीबृहदारण्यकचक्रवर्तिरता
विरचितम् । ॥ १७

(१८) श्रीरामचन्द्राय । श्रीरामचन्द्राय
विरचितम् । श्रीरामचन्द्राय
विरचितम् । ॥ १८

(१९) श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता । श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता
विरचितम् । श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता
विरचितम् । ॥ १९

(२०) श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता । श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता
विरचितम् । श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता
विरचितम् । ॥ २०

(२१) श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता । श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता
विरचितम् । श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता
विरचितम् । ॥ २१

(२२) श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता । श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता
विरचितम् । श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता
विरचितम् । ॥ २२

(२३) श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता । श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता
विरचितम् । श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता
विरचितम् । ॥ २३

(२४) श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता । श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता
विरचितम् । श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता
विरचितम् । ॥ २४

(२५) श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता । श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता
विरचितम् । श्रीमन्महाभारतचक्रवर्तिरता
विरचितम् । ॥ २५

रत्नादिप्रेषणस्थानम् । } जयकृष्णदास गुप्तः, सेक्रेटरी,
श्रीरामदास सख्त सीरीज आफिस,
बनारस सिटी ।

- (१५) शिषस्तोत्रवर्णनी । दत्तलेखविरोधिता ।
 श्रीमेमराजविरचितमुच्यते (वेदान्तः) १
- (१६) मीमांस बालप्रकाशः । जैमिनीयब्रह्मशा-
 ऽन्यार्थसंग्रहः । श्रीमदृणातप्यात्मज
 भट्टाक्षरविरचितः । (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणश्रुतिप्रभाकरमतानुसरि-मी-
 मांसदर्शनम् । महाभद्रोपाध्यायश्रीशालि-
 क्कनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृतो
 मीमांसासारसंग्रहसम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवर-
 श्रीसदानन्दव्यासमणीतस्तनूतपायव्यास-
 मल्लकृतः । (वेदान्तः) ३
- (१९) कात्यायनप्रोक्तसूत्रम् । महाभद्रोपाध्याय
 श्रीकृष्णचार्पविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविर-
 चित संपूर्णम् (वेदान्तः) ३
- (२१) श्रीहर्षमणीत सङ्गनयनसङ्ग्रहम् । आ-
 नन्दपूर्णविरचितया सङ्गनयनकौटिल्यवि-
 भजनव्याख्या व्याख्याया विभासागरीति
 प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४
- (२२) अख्यातचन्द्रिका श्रीमदृममभिरचिता १
- (२३) श्रीलक्ष्मीमहत्सव-बालबोधेनव्याख्य-
 यऽवतरणिकया च सहितम् । ८
- (२४) ब्रह्मसूत्रवृत्ति मरौचिका श्रीवज्रनाथ-
 भट्टकृता (वेदान्तः) ... ३
- (२५) कौटिल्यसंग्रह । अत्र श्रीकालीशङ्कर-
 सिद्धान्तवर्गीशविरचितानि अनुमानजा-
 मदीया प्रत्यक्षानुमानादीधर्मा प्रत्य-
 क्षानुमानमाधुर्मा व्युत्पत्तिवादस्य शक्ति-
 वादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशो
 काया कुमुदास्रोल्लेख कौटिल्यशानि ३
- (२६) ब्रह्मसूत्रम्, दैतद्वैतदर्शनम् । श्रीमुन्दरभ-
 ट्टविरचित सिद्धान्तमेतुकाऽभिधृतीकासहित
 श्रीदेवाचार्यमणीतसिद्धान्तब्रह्मसूत्रम् २
- (२७) बहूदर्शनसमुच्चय । बौद्धदर्शनव्यापिका-
 पिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसङ्ग्रहः ।
 मध्यम इत्युक्तटीकया सहित । इतिभद्र-
 मूर्तिकृत । ... १
- (२८) अष्टाद्वैतमार्गद्वय प्रकाशव्याख्यासहित

- प्रमेयसत्त्वार्णवम् ... १
- (२९) अनुमानाचिन्तामणिन्यायव्याया शिरीम-
 णिकृतदीक्षित्या जगदीश्रीटीका । ११
- (३०) बीरमिश्रोदय । महाभद्रोपाध्यायश्रीमिश्र-
 मिश्रविरचित परिभाषा—संस्कारप्रका-
 शान्तमक २ तापिष्ठीदीपवच्य ... ११
- (३१) बीरमिश्रोदय । महाभद्रोपाध्यायश्री-
 मिश्रमिश्रविरचित आह्निकप्रकाश ६
- (३२) स्थानेमारोद्धार विद्वांसविद्वत्प्रविषा-
 ठिसक लेख । ... ४
- (३३) वेदान्ततन्त्रमञ्जुषा । श्रीभगवत्पुरुषो-
 त्तमाचार्यकृता । ... १
- (३४) प्रस्थानरत्नाकर । गोस्वामिश्रीपुरुषो-
 त्तमजीमदाराजविरचित ... २
- (३५) वेदान्तपरिचितसौख्य नाम ब्रह्ममीमांसा-
 भाष्य श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
- (३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
 नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रि-
 कासमाख्यया व्याख्यया सञ्चितम् । २
- (३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
 श्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्मसूत्र-
 कर्षणसमाख्यव्याख्यासञ्चितम् । ४
- (३८) विष्णुप्रकाश । कौश । विद्वांसश्रीम-
 हेन्द्रसरस्वतीविरचित । ... २
- (३९) श्रीसुबोधेनी । श्रीप्रज्ञाचार्यविनिर्मिता
 श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठल-
 नाथदीक्षितविरचितविष्णुसहिता । श्रीम-
 द्भागवतदर्शनमन्त्रधर्मप्रकर्ण श्रीसुबो-
 धेनीविष्णुपद्यो-प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री
 पुरुषोत्तमजीमदाराज विरचित ३
- (४०) बीरमिश्रोदय । महाभद्रोपाध्यायश्रीमि-
 श्रमिश्रविरचित पूजाप्रकाश । ... ४
- (४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रह । मुक्तिसिद्धान्त-
 परनामक । श्रीब्रह्मचारिव्रजनामजि-
 मिश्रविरचित । वेदान्तकविकावली
 श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद शर्मकृता अध्यात्म
 सुधातरङ्गिण्याय टीकया सहित । ३
- (४२) स्वानुवाददर्श । श्रीमत्परमहंसपरिव्राज-
 काचार्यनारायणभक्तिसिन्धुभाष्यप्रमविर-
 चितः । स्वकृतटीकाविभूषितम् । २

- (२१) मञ्जवन्कसृष्टे । बालम्भट्टीसमाख्यया-
ख्यासमलङ्कृतमित्तारासहिता । व्य-
वहाराध्यायः ... ११
- (२२) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचित-
तिरुता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचित-
तत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतर्किकशिरो-
मणिविरचितदीप्तिण्या च गर्भिणा । ९
- (२३) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र मणि-
ता । रामकृष्णविरचितमुक्तिशेहपुष्पा-
ख्यव्याख्याया सहिता तर्करदः । ९
- (२४) वैशङ्करसमिद्धान्तलघुमञ्जूसा महामहो-
पाध्याय-श्रीनृगेशभट्टविरचिता ।
श्रीमद्बुद्धदेवचार्य-बालम्भट्टाचार्यो विर-
चितमुक्तिशक्तलङ्करीकादयस्तैरलिता । ११
- (२५) व्यकरणमिदं तमुच्यते ।
पर्यन्तप विवेकचरणविरचित । ८
- (२६) विरमिरेदयः । मञ्जवन्काशः । महाभट्टो-
पाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ९
- (२७) बुद्धदेवचरणविरचितसार श्रीमद्वैद्यरघुनाथ-
मिविरचित । महेन्द्रचरणविरचितलघुमं-
साख्याया टीकासमलङ्कृत । ८

- (२८) विरमिरेदयः । रञ्जनीतिनकाशः । महा-
महोपाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः । ९
- (२९) पूर्वमीमांसा अधिकरणकौमुदी । श्रीमन्म-
हापदीपाध्याय पै० रामकृष्णभट्टाचार्य-
विरचिता परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्व-
कं टिप्पण्या परिकृत । ९
- (३०) प्रसस्तपादभाष्यटीकासमग्रः । तत्र क-
ण्ठदरद्वयम् । श्रीशंकरमिश्रविरचितम् २
- (३१) कमदीपिका । श्रीमन्महामहोपाध्याय
काशमीरिक्केशचमडविरचिता । विद्या-
विनीतश्रीमोविन्दभट्टाचार्यकृत विष्णुपिन २
- (३२) वीरमिरेदयः । तौर्धेयकाश । महा-
महोपाध्याय श्रीमिश्रमिश्रविरचित । ९
- (३३) सांख्यसमग्र । तत्र सांख्यतत्त्वविवेचनम्
श्रीविमानन्द (शेखरेन्द) विरचितम् ।
सांख्यतत्त्वसाधार्थदीपनम् भवभूषण-
विरचितम् । समाससुबन्धव्या सप्तो-
पकारिणी च । ९
- (३४) व्यापारविमुक्ति । श्रीमहेन्द्रनाथ श्रीदे-
वान्ताचार्यविरचित । श्रीविष्णुसाधार्थविर-
चित व्यापारसमाख्यया टीकायुक्ता । ९

पञ्चादिप्रेषणस्यानम् ।

जयकृष्णदाम गुप्तः, सेक्रेटरी,
चीफम्या संस्कृत मिरीज आफिस,
यनारस सिटी ।

